

KAVITĀ NIKUÑJA

Volume II.

SÂHITYA VAIBHAVAM

[illustrating

The various *Angas* and *Upāngas* of Sanskrit *Sahitya*
in Hindi *Chhandas*

and describing alongside

the scientific inventions and the state of modern society &c]

BY

CHITTA S'RI MATHURAVATI SISTRI SAHITYACHARYA,

PROFESSOR OF HINDI AND SANSKRIT, MAHARAJA'S COLLEGE, JAIPUR,

PRINTED AT

THE NIRNAYA BAGAR PRESS, BOMBAY.

1930.

Printed by Ramchandra Yesu Shedge, at the Nirnaya sagar
Press, 26-28, Kolbhat Lane, Bombay

Published by Mathuranath Shastri, Bhatta
Garden, Jaipur.

व्यञ्जद्वयपुञ्ज
'मञ्जुकवितानिकुञ्जे'

चित्रचित्रितं

साहित्यवैभवम्

यत्

द्वरिसेवकेन, तैलङ्गान्ववायसुधासागरसमुत्थश्रील-
श्रीकृष्णाभिधानकविकलानिधिवंशजेन ।

जयपुरराजकीय'महाराजाकालेजी'यहिन्दीसंस्कृता-
ध्यापक-मञ्जुनाथनामकेन, साहित्याचार्य-

भट्टश्रीमन्मथुरानाथशब्दशास्त्रिणा कृतम्
प्रकाशितं च जयपुरात्तेन ॥ १ ॥

संवत् १९८७-सन् १९३०.

मोहमयीस्थे 'निर्णयसागर'यन्त्रे मुद्रितम् ।

पतन्मूल्यम् ६ रु.

॥ श्रीः ॥

→ आवश्यकं निवेदनम् ←

भुवनविश्रुतेः संस्कृतभाषाया महाकविभिः साहित्यसंबन्धी वर्णनीयविषयो नांशतोऽपि परित्यक्तः । अतिप्राचीनकालादारभ्य एतावत्कालपर्यन्तं सुपरीक्षितसूक्ष्मीनामेतेषां सर्वेषां तु का कथा, एतेषु हि कविष्वेकैकस्यापि वर्णनव्यापकतायां सुबहुपाटवमङ्गीकृतं सहृदयसमाजेन । 'वाणोच्छिद्यमिदं जगत्', इत्याद्याः क्रिबदन्तीः को वा न जानीयात्? एवं सत्यपि सुप्रसिद्धेभ्यः संस्कृतमहाकविभ्यो बहुतरमुत्तरकालभाविभिर्म्रजभाषारुविभिर्वर्णनीयविषये आत्मनो नवीनता सफलता च समीक्षकसमाजे सम्यग्रूपेण साधिता । राजस्थानेष्वेवंविधा बहवो प्रज्ञभाषाकवयोऽद्यावधि संजाताः सन्ति, येषां न केवलं प्रज्ञभाषायामेव, अपि तु भाषान्तरेष्वपि पुष्कलं प्रसिद्धिरासीत् । भूपण-भतिराम-पद्माकर-विहारि-मण्टन-प्रभृतीनां सूक्ष्मकार्प्यं को वा सहृदयः प्रशंसानुसरमुखो न भवेत्?

वर्णनीयविषयस्तावदास्तां दूरे, परं संगीतलयसङ्गी सुमधुरस्वरमुच्चार्यमाणो ह्येतेषां छन्दःप्रबन्ध एव तावन्मनोहारी भवति स्म, येन सहृदयः श्रवणमात्रेण मनसि मोदते स्म । एतेषामेकैकपद्यस्योपरि समधिक्रमभिनन्दनीया ग्रामादि-संपत्तिः प्रादायि रसज्ञैः पूर्ववृत्तिभिः । एकमेव पद्यं पुनः पुनर्यावतो वारान् श्रुतवांस्तावन्लेव लक्षानि मुद्राणां दत्तान् छत्रपतिः श्रीशिवाजीमहाभागो महाकवये भूपणायैति प्रायः प्रसिद्धमेव सहृदयसमाजे । क्रिबहुना समर्थनेन, क्वचित्तसवेयादि-छन्दोमयी सेयं रचनाशैली लोकानामतीव सनाकविणी सनभव-दिति प्रायो निर्विवादम् । एतस्याः शैल्यास्वावान् सुस्थिरः प्रभावो भाषाया उपरि समभवद्यदस्मिन् युगेऽपि सा शैली निर्निरोधं प्रचरति । सामयिकैर्हिन्दी-साहित्यकर्णधारैर्म्रजभाषासिंहासने नवीनहिन्दी (सहीबोली) यद्यप्यभिपिक्ता परं छन्दसां राज्ये न किञ्चित्परिवर्तनम् । नवीनभाषया सह प्राचीनानि क्वचित्त-छन्द-रोलादीनि तान्येव छन्दांसि प्रचरन्त्यद्यापि । समयेन भाषायाः स्वरूप-परिवर्तनमक्रियत्, परं छन्दसामाकर्षणप्रभावो नोद्द्वयितुमपरि । अस्ति हि छन्दसामाकर्षणमेवंविधमेव । दृश्यताम्-कविमुद्युत्प्रनिर्गोन्नामी तुलसीदासो

क्षया कवितादिच्छन्दसां सुबहु साफल्यमवेक्ष्यते । दृश्यते, राजस्थाने कवीनां कवित्वावृत्तिगोष्ठीषु यदा हि 'ऋतुवर्णनं' प्रस्तूयते तदा कविमहाभागो यत्किञ्चिदकं कवित्तं प्रारभ्य तस्य चतुर्थचरणम्, उत्तरोत्तरतारस्वरं यावत्समापयति तावत्सर्वापि विभावसामग्री सजीवैवोपतिष्ठते । वर्णनीयस्य तस्य ऋतोर्मूर्तिरिव संमुखमुदेति । श्रोतृणां हृदयमभूतपूर्वेण भावोदयेनानुप्राणितं भवति । अत एव युगपदेव सर्वेषां मुखात्साधुवाद्घ्वनिराविर्भवति । यथा हि पद्माकरस्येदं सामान्यपद्यम्—

'कूलनमें केलिमें कछारनमें कुजनमें क्यारिन में कलिन कलीन किलकंत है
कई 'पदमाकर' परागन में पौन हूमें पातन में पिकमें पलासन फांत है ।
द्वार में दिसानमें दुनीमें देसदेसनमें देखो दीप दीपन दिपत दिगन्त है
वीथिन में व्रजमें नवेलिनमें वेलिन में वननमें वागनमें बगन्यो बसन्त है ॥'

नैवं भाषान्तरच्छन्दसां प्रभावो दृष्टः । महाकवेः कालिदासस्य 'रघुवंशस्थं बसन्तवर्णनं' को वा जीवितहृदयो न प्रशंसेत् ? परं यावत्सर्गसमाप्तिर्न भवति तावद्बसन्तस्य सर्वापि सामग्री न मनस्याविर्भवति । एकेन द्वाभ्यां वा पद्याभ्यां नेदं साध्यम् । तच्छन्द एव किल विरलावकाशमिति को वा न जानीयात् ?

एवमेव वीरवर्णनासु अमृतघ्वनि-छप्पय-तोमरादिच्छन्दसां यथा प्रभावो दृष्टो न तथान्येषाम् । अन्योक्तिविधया नीतिनिर्वचनेऽपि यथा 'कुण्डलिया' छन्दः प्रभवति नैवमन्यत् । अत एव गिरिधरस्य दीनदयालोर्वा कुण्डलियापद्यानि हिन्दी-साहित्येऽद्याप्यमन्दीभूतानि । विरहवर्णने 'दोहा'पद्यानि तु विशिखर्वहृक्ष्यं स्पृशन्वीति केन वा न विदितम् । यद्यपि छन्दस्तदिदं कवितायां बाह्या सामग्री नाम । प्राधान्येन हि येन केनापि रूपेण समर्थकविसंघटिता समुचितशब्दशय्यैव सहृदयमनस्त्रोपायाऽलम् । परमस्ति कश्चिच्छन्दसोऽपि स प्रभावो येन स एवार्थः काश्चिद्भूतपूर्वा विच्छित्तिं पुष्पाति । समुचितमाह क्षेमेन्द्रः—

'प्रबन्धः सुतरां भाति यथास्थानं निवेशितैः ।

निदोषैर्युगसंयुक्तैः सुवृत्तैर्मात्किरैव ॥'

अत एव सेय छन्द सामग्री सस्कृतसरस्वतीसाधितापि सहृदयानां स्वान्तस-
न्तोपायं सम्भवेन्न वेति निवृत्तेऽस्मिन् समागते सूरिभिः समीक्षणीयं स्यात् ।

भवन्ति केचन तथासौन्दर्यवन्तो जना यत्ने कीदृशमपि वेषं धारयेयुस्तथापि
तेषां शोभा न हीयते । प्रत्युत तेषां तेनापि सामञ्जस्यमावहति । आह कालिदास —
'स्मिन् हि मधुराणां मण्डनं नाट्यतीनाम्' । उर्द्धभाषायामेष गुणो 'जामाजेवी'
नाम्ना प्रख्यायते । इदानीं दृश्यताम्—अस्माकं देवभारत्वामयं गुणोऽस्ति न वा,
यत् यस्मिन् कस्मिन्नपि छन्दसि निगुम्फिता सेयमात्मसौष्टवमभिव्यजतीति ।
नैष यस्यां कस्याचन भाषायां गुणं सम्भवेत् । अस्मिन् समये सकलमभ्यसमा-
जेन समाजिता सर्वसामर्थ्यसंपन्ना सेयमिच्छिन्नाभाषैव गृह्यताम् । अस्यां यदि
कश्चन समर्थोऽपि क्वचि शिखरिणीप्रभृति-छन्दो निवृत्तौ यात्तर्हि तर्हि तावन्मधुर-
गुणश्चेत्, येन हि छन्दस उद्देश्यं पूर्यते ?

किञ्च—सस्कृतभाषायां सवतः प्रचारार्थं प्रयतमानां समीक्षकमहाभागा
मध्ययन्ति यत्सस्कृतसरस्वत्या साहित्यात् महत्त्वमुद्भवावोन्मुखत्वं च सर्वतोऽ-
धिकमस्माभिरभिमान्यते, परं सर्वतः प्रचारार्थमावश्यकं लोकानां मनोरञ्जनं वन-
स्यामतिन्यूनम् । दुर्लभतमव्याकरणद्वारा कठिनसाधनैरुद्भवापि यावत्किल
क्लाव्यनाटकादिमभपरिवोधे निर्वाधा शक्तिर्न भवति तावन्नवीननवीनस्य जिज्ञा-
सोमनोरचनाभावाद्वैमुख्यमुद्भवति । अत एव धर्मभाषारूपेण, साहित्यभाषारूपेण,
उपभाषारूपेण वा यदि सेयं भाषा पण्डितैर्भूमौ प्रचारयितुं काम्यते तर्हि अन्या-
न्यभाषावदस्यामपि मनोरञ्जकसाहित्यस्य सृष्टिं कर्तव्या भवत् ।

पाठकमहाभागा द्रक्ष्यन्ति यदन्मिच्छिच्छुभे प्रारम्भादन्तर्पर्यन्तं दोहा-चौपाई-
वृत्त-सर्वथादीनि नवीननवीन-छन्दसि, ऋतुवर्णनस्य नवीनां साम्प्रती, वारह-
मिहिसीप्रभृतयो नवीनप्रकारा, बहुभाषामिश्रणानि, गजल-हुमरी-प्रभृतयो
गीतयः, एकमेव पद्यं हिन्दीसस्कृतभाषागतं भवतीति चित्रम्, यद्भवन्ध-पद्म-
वन्ध-शिनिक्वाव-धातुतिरिक्तानि मोटरवाक्चित्रवन्धप्रभृतीनि चित्रकव्यानि, विहा-
रिमहाकवे सस्कृतदोहामयीं सूक्तिं, उर्द्धहिन्दीभाषाभ्यां सह सस्कृतसूचीनां
नुलनात्मकं निबन्धनम्, रेडियो-वायुयान-मोटरप्रभृतीनां स्वरूपवर्णनम्,
एवमादीनि नानाविधानि मनोरञ्जकसाधनानि सघट्टय्य सस्कृतसाहित्यसेविना
श्रुते नवीनसेवाप्रकारोऽवलंबितः ।

किञ्च-आरम्भादद्यावधि संस्कृतपरिग्रहीतैस्त्वेव शतश क्षुण्णैश्छन्द प्रकारै-
समर्थकवीना सुधास्यन्दिनीरपि सूची समाकलयता सहृदयाना नवीनप्रकारार्थं
मवेत्यदाचन मानसमुत्कण्ठितम् । यतो हि स्वभावादेव मनो नवनवानुरागि ।
अत एव तेषां मुखास्वादपरिवर्तनार्थमय प्रयत्नः । सुधामधुरैर्व्यञ्जनैः सुहिते-
भ्योऽपि सामान्यमपि लावणिक वस्त्वभिरुचितं भवति ।

‘संस्कृतभाषापरिग्रहीतेषु स्रग्धरा-वसन्ततिलकादिच्छन्दस्सु तत्तादृशं माधुर्य-
मनुभूतवद्भ्यो रसिकेभ्यः सेयं नवीनच्छन्दोनिबन्धनसरणिर्न महत्त्वमावहेत् ।
किञ्च संस्कृतच्छन्दसामियमवहेल शनैः शनैर्विलोपाय तेषां सम्भवेत् ।’ एतत्किल
विचारसापेक्षम् । एकस्य वस्तुनो माधुर्यानुभवोत्तरं वस्त्वन्तरमाधुर्यानुभवाय
सृष्टैव नोदयेदेतद्धि सामान्यतो मानुपनिसर्गतं प्रतीपम् । स्रग्धराप्रभृतेरेकत-
मस्य कस्यचिच्छन्दसो माधुर्येऽनुभूते वसन्ततिलका-शिरारिणीप्रभृतीनामन्येषां
संस्कृतच्छन्दसामपि पुनः काऽऽवश्यकता स्यात् ?

पूर्वच्छन्दोविलोपभयमपि न कर्तव्यं भवेत् । नवीनस्य प्रचारे यदि प्राची-
नानां विलोप एवाऽभविष्यत्तर्हि संस्कृत एव एतावता छन्दसां सकलनं कथमभ-
विष्यत् ? नवीने परिग्रहीते प्राचीनस्य विलोपेन सग्रहस्याऽनवसरात् । ब्रजभाषया
हि दोहा-कवितादिष्व्यात्मनश्छन्दः सु सत्स्वपि शिरारिणी-भुजङ्गप्रयातादीन्युपा-
सन्त्येव, परं नाऽद्यापि कवितादीनां कृते महाप्रलयोऽभवत् ।

❖❖❖ ग्रन्थस्य स्वरूपम् ❖❖❖

साहित्यमार्मिका विद्वांसो विलोक्येरन् यदस्मिन् सन्दर्भे, छन्दोनिबन्धे यथा
नूतन प्रचारोऽवलम्बितस्तथैव ग्रन्थसंघटनायानपि नव्यैव सरणिः । तत्तद्राजा-
श्रिता ब्रजभाषास्य साहित्यग्रन्थमपि प्रणयन्तं पूर्वं राजसभा-नगरीवर्णन-
राजस्तुति-तदाशीर्वादादिकमवध्य तदनन्तरं वर्णयितुमुपक्रान्तं साहित्यविषयमा-
रभन्ते स्म । अत्रापि प्रायः स एव प्रचारोऽवलोक्यते । अस्य हि सन्दर्भस्य द्वौ
भागौ । तत्र जयपुरवैभवस्य पूर्वखण्डो राजवत्समभिस्तुवन् जयपुरनगरस्य
संपूर्णं विभूतिमभिव्यनक्ति । द्वितीयध्यायः ‘साहित्यखण्डः’ । अत एव पूर्वसूचि-
तेषु विषयेषु बहुभाषाभिन्न-बन्धकाव्य-‘चौपाई’चत्वरप्रभृतयो बहवो विषयाः
पूर्वखण्डे प्राप्येरन् ।

ग्रन्थोऽयं सस्कृतव्रजभाषयोर्भयोरपि पदाङ्गानुसृत्य साहित्यसरणावभिप्र-
याति । उभयोरपि भाषयो साहित्यराजतन्त्रे बहवः समया नियमिता सन्ति ।
एतेभ्यः कविसमयेभ्यो विरुद्धा वर्णना सहृदयानां गोष्ठीषु न गरिष्ठा गण्यते ।
तदनुसारमेवात्रापि नवरसानां परिचयः, शृङ्गारे नायिकाभेदस्य दिग्दर्शनम्,
एतदादयो विषया निबन्धनीया अभूवन् ।

युद्धवीरे च समरवर्णनस्य शैली बहुष्वशेषु हिन्दीसाहित्यसदर्भानुसारम् । तत्र
हि पूर्वं हस्त्यधारीनामलङ्कृत वर्णनम्, अत्रे च दुन्दुभिनादः, शंखसनाहः, रुधि-
रप्रवाहः, भूतयोगिन्यादिसंचारश्च वर्णितो भवति । अन्योक्तिविनोदादिषु बहुषु
विषयेषु तु सस्कृतकवीनामेव पद्धतिरनुसृत्येति स्यादेव समीक्षकमहाभागानां
विदितम् ।

इमां सक्ला साहित्यसामग्रीमवलोकयन्तोऽपि समीक्षणविचक्षणा कथयेयुर्य-
दय सर्वोऽपि वर्णनीयविषयो बहुतरं पुरातनः । काम भवेच्छन्दोनिबन्धे नवी-
नता, परं वर्णनीयविषयां सृष्टेरारभ्याद्यावधि प्रचलितास्त एव । कविस्तु लोक-
चेर्मुखभूतो भवति । परतो भाविनः साहित्यसेविनः कवे कवितया तात्कालिक
समयप्रभाव लोकाणां च परिस्थितिं परिगणन्ति । उद्देश्यमपि साहित्यस्य बहुष्व-
शेष्विदमेव । एव च समये समये समानपरिस्थितेश्चित्रणमपि कवेरावश्यकम् ।
इमं स्वाभाविकं क्रमं नवयुगवीथ्यामालोकयेयुः सहृदयमहोदयाः ।

❧ वंशवीथी ❧

कवेर्वंशवर्णनविस्तरस्तु भारतवैभवभूतस्य जयपुरराज्यस्य साहित्यसामग्र्या
क्रियतेचित्परिचयाय, न कवेरात्मगौरवख्यापनाय । श्रीमति जयपुरराज्ये
विधानां नानाविधकलानां च कस्मिन्नपि समये भूयसी समुन्नतिरभूदिति प्रायो
जानीयुर्बहुश्रुताः । हिन्दीसाहित्यमपि जयपुरराज्यस्य बहुतरंगणं विभर्ति । अनेन
हि राज्येन तादृशां केचित्कवयः समुत्साहिताः सन्ति, येषां हिन्दीसाहित्ये भूय-
स्तरामुन्नतं स्थानम् । विहारिनहाकविः पद्माकरमहोदयश्च प्रायः सर्वेषु लोकेषु
विश्रुतावेव, परमितोऽन्येषु बहवः कवयो व्रजभाषासाहित्ये समधिकां मुपनामा-
निन्त्युः । लालकविर्हिन्दीसाहित्ये सुप्रसिद्धः । सोऽप्यत्रैव जन्म लेभे ।

हिन्दीसाहित्यस्य प्रथमरत्नानां गवेषणं बहो कालादनुशील्यते हिन्दीसाहित्यक-

र्णधारैः, परं जयपुरराज्यविषये तेषां परिज्ञानं न किञ्चित्प्राप्यम् । अस्मिन् हि राज्ये तत्तादृशानि ग्रन्थरत्नानि निहितानि सन्ति यत्तानि यदा हिन्दीसाहित्ये प्रकाशमायास्यन्ति तदा तस्य परिस्थितिरेवान्यादृशी भवेत् । साम्प्रतं हि दासस्य काव्यनिर्णयं विहाय न कश्चित्पाठ्यक्रमोपयोगी प्राचीनः साहित्यनिबन्धोऽन्यो दृश्यते हिन्दीसाहित्ये । परमस्मिन् वंशे लब्धजन्मभिः 'लाल' इति कवितोपनामभिः श्रीकृष्णमहामहाकविभिः सवाईजयसिंहदेवस्य (पुरातनस्य) आज्ञया 'अलङ्कारकलानिधि'नामा हिन्दीसाहित्यस्याकरग्रन्थो निर्मितो यत्र हि साहित्याङ्गानां साकल्येन निरूपणम् । तदुत्तरं-वाणी-सरस्वती-भारती-उपनामधारि-भिर्द्वारकानाथमहोदयैः सवाईमाधवसिंहदेवस्य (पुरातनस्य) आज्ञया 'मधुकरकलानिधि'नामा साहित्यग्रन्थो निर्मितः । एतदुत्तरं सवाईजगत्सिंहदेवस्य महाराजप्रतापसिंहदेवस्य च समये जगदीशकविः 'काव्यविनोद' 'किशोरसुरसागर'-प्रभृतीन् बहून् साहित्यग्रन्थान्निर्ममे । प्रसिद्धः पद्माकरकविरस्मिन्नेव समये 'जगद्विनोदम्' प्रणिनाय । एतदनन्तरं ब्रजलालकविना जयपुरनरेन्द्रस्योपनाम शृत्वा संगीतस्य सुमहान् ग्रन्थो निरमायि ।

एवं तस्य तस्य जयपुरधरणिपतेः समये तत्तत्कालजातैरेतद्वंशजैः कविभिर्बहवः साहित्यग्रन्था राजनिदेशतो निर्मिता इति तेषां संक्षिप्तपरिचयाय वंशवर्णने विस्तरः । अत्र हि तेषां तेषां कवीनां यावद्बन्धो जीवनवृत्तान्तः, ग्रन्थानां परिचयः, कवितानामादर्शश्च प्रदत्तोऽस्ति । किं बहुना ग्रन्थेऽस्मिन् तत्तत्कवीनां हिन्दीकविताविमर्शनं सहृदयानां मनोरञ्जनमेव भवेत् हानिरिति प्रत्यक्षमालोक्येतैव, किं नाम भद्रचसा ।

ग्रन्थेऽस्मिन् सूर्योदयास्तमने, ऋतुवर्णनम्, जलविहारः, चन्द्रोदयादयः, काव्ये ये ये भावस्यकविपया वर्णनीयास्ते प्राप्येरन्, इति स्यात्स्पष्टमेव ।

❀❀ चित्राणि ❀❀

लोकानां सामयिकरुचिमानुसृत्य चित्राप्यपि स्थाने २ समावेशितानि । एतानि हि भारते चित्रकर्मणि सुप्रसिद्धस्य महादेवविश्वनाथधुरन्धरमहोदयस्य सुवर्णमालानाम्नि चित्रपुस्तके संगृहीतानि । एतेषु वेपभूयादिकमाधुनिबनाटकीयमिव संगृहीतमिति पुराणां वेपभूयास्तन्ययामावं बिलोकयद्भिर्न विमनामित्यं

✽(कवित्त (घनाक्षरी))✽

प्राचीनाः परिष्कृता नवीनाः पुनराविष्कृता
 विद्यालया येन नगरेऽथ ग्रामसंचये
 भाषायामभिज्ञो देवभाषाया रसज्ञो मृशम्
 एम्. ए. पदमण्डितोऽपि वैदेशिकवाङ्मये ।
 निःस्वार्थाऽनुरागाद्भूरिसंस्थापरिचालकं यं
 गुणेषु विनीतचर्यापालकं विलोकये
 शिक्षणविभागभरितोदये मनोऽथ मुहु-
 भौंदयेयमस्मिन् श्यामसुन्दरमहोदये ॥*॥

जयपुरराजकीय 'महारजा कॉलेजस्' पारसीकभाषाप्यापकः श्रीमान् मौलिवी-
 बकामहाभागोऽपि मे बहु माननीयो येन हि उर्दूच्छन्दसां नामनिर्देशे साहाय्यक-
 मक्रियत । एवं समयोचितसंमतिदातारो महामहोपाध्याय-श्रीमद्विरिधरशर्मच-
 तुर्वेदा आयुर्वेदाचार्यश्रीलक्ष्मीरामस्वामिमहाभागप्रभृतयोऽपि धन्यवादाहार्हाः ।

'सूचना'

अस्मिन् खण्डे प्रायो घनाक्षरी-(कवित्त-)-छन्दांस्त्रेव विशेषतो गृहीतानि ।
 अत एव यत्र नाम न सूचितं तत्र तदेव छन्दो बोद्धव्यम् । स्थाने स्थाने च 'क'
 संकेतेन, कवित्त घनाक्षरी, 'दो' 'सो' इत्येताभ्यां च 'दोहा' 'सोरठा' छन्दसी
 सूचिते स्तः ।

सुष्ठुशमवधानेऽपि कानिचिन्मुद्रणस्त्रलितानि भवेयुरनिवार्याणि । विशेषतस्तु
 तृतीयादारभ्य दशमपुटकं (फार्म) यावद्विहारिविलासे सन्ति केचित्प्रमादाः ।
 एतेषु स्वतः परिज्ञेयान् स्थूलान्परिलजामि । ग्रामकांथैतांस्तु शोधनपत्रेण
 संशोभ्य पठेयुर्गुणपरिशीलिनः पाठकमहाभागा इति निवेदनम् ।

पद्यकवितायां विशेषतश्चैवंविधे छन्दसि भावपरिवोधविषये भवेत्कदाचन
 काठिन्यमिति निकुञ्जे मार्गपरिचयार्थमावश्यकी सेयं 'सहचरी' व्याख्यापि सेवायां
 नियोजितास्ति । अस्तु, इतोऽपि न मद्ब्रह्मसामवकाशः । गुणदोषविवेचका
 रसिकाः स्वयमेव निकुञ्जेऽस्मिन् प्रविश्य परिचिन्वन्तु तत्त्वमदधीयमिति-

कतिपयपदानां हठादाकर्षकमात्रः-

सञ्जुनाथः ।

FOREWORD

In his "As you like it", Shakespeare makes Touchstone say—"I'll rhyme you so eight years together, dinners and suppers and sleeping—hours excepted".

And it is perhaps no exaggeration to say that amongst the "poets" of the modern days, particularly in the field of Sanskrit poetry, there are more Touchstones than Shakespeares. The "Sakti" or the natural aptitude of the mind, which Mammath calls so essential for the making of a true poet is very rarely found in these days. But it is not to be wondered at. Nature itself ceases to produce a thing which is not in demand. The times of Bhoja are gone and we have long ceased to appreciate Sanskrit poetry, to adore Sanskrit poets and to assign them their proper place in society.

It is all the more pleasing therefore when in a period of decadence of Sanskrit poetry, we come across a person who possesses in so uncommon a measure that "Sakti" of the poet and that command of style, language and metre, which at once distinguish him from the ordinary class of "poets" and assign him a position all his own. That is the reason why I have always loved and admired Pandit Mathura Nath Bhatta, the author of the present book—Manju Kavita Nikunja and have felt so often that if he is given proper encouragement and facilities for work, he should be able to render very good services indeed to the cause of Sanskrit learning in the field of poetry.

The Manju Kavita Nikunja, is the first attempt of the author towards publication of his works and is really the second volume—"The Sahitya Khanda" of a bigger book, the first Volume under the title of "Jayapura Vaibhava" is now under preparation and its publication will depend largely on the reception which will be accorded by Sanskrit scholars to the present Sahitya Khanda. The author has explained in the introduction the general scheme of the whole book and has given some account of himself at the end which will be read with interest. The exhaustive list of contents in the beginning will give an idea of the wide range of the subjects covered.

I do not myself feel competent to say any thing about the merits and demerits of the work which has been reviewed by much abler hands than mine, and I am glad to add, has been generally appreciated. Mahamahopadhyaya Dr Ganga Nath Jha M. A., D Litt—Vice chancellor, Allahabad University, Principal A. B. Dhruva, M A., pro—vice—chancellor, Benares Hindu University, and Pandit Gopinath Kaviraj M A. Principal Government Sanskrit college, Benares were kind enough to review the book at my request, while it was in print, and their opinions will be found in the beginning of this volume. I have to record my very grateful thanks to the three learned scholars for all the trouble which they so kindly and so readily undertook in this behalf.

I have, however, to add a word in explanation of the Hindi and Urdu metres which the author has made use of in this book. More than 8 or 9 years ago there was held a Pandit Sabha in Jaipur, and several Sanskrit scholars then expressed

the opinion as Sanskrit scholars may hold that opinion now, that it was not possible to have good Sanskrit poetry in Hindi and Urdu metres. Pandit Mathura Nath Bhatta took the other view and maintained that, provided the command of the language was there, a poet could compose just as good Sanskrit verses in Hindi and Urdu metres as in the classical metres. The present work is intended by the author to prove his contention, although he has devoted one chapter entirely to the classical metres as well. It is for Sanskrit scholars to judge as to how far Pandit Mathura Nath Bhatta has been successful in his attempt. But this is of course only one aspect of the book.

University office,
Agra,
5th March 1930. }

Shyamsundar Sharma
Registrar,
Agra University.

I have looked over a few verses in Manjukavita Nikunja and am very pleased to note that even at the present time there are writers who can compose such verses in Sanskrit. The language is mellifluous, and the ideas, though not always original are neatly expressed. The adoption of the "Hindi" metres and the consequent abandonment of the older metres is, in my opinion, not an improvement. It is only when framed in the older metres that Sanskrit poetry appears in its natural setting. If the departure has been made with a view to show that Sanskrit poems could be composed in the new metres, a certain section of the work may have been done on those lines. As it is, one misses very much the sweet Indravajra, the elegant Mālinī and the ennobling Mandākrantā and the soul uplifting

Sragdhara As the work is still incomplete I hope the poet will compose the rest of the work in the Sanskrit metres

This however does not detract from the value of the Pandit's work, which will still please many a heart and make one realise that Sanskrit is after all not quite a "dead language" yet

GANGA NATH JHA,
Vice-chancellor,
University of Allahabad

“मञ्जुकविता-निकुञ्ज”

I appreciate the poem as a fine specimen of the kind of poetry which our Pandits at present are writing The Panditja has a good command over the Sanskrit language, and the work is very well done in the traditional style May I add that this type of poetry we can now enjoy only as classical poetry? May we not expect that modern Sanskrit poets will see new visions and new forms of beauty such as will appeal to the modern world?

Dated,
11-11-1929 }

A. B Dhruva,
Principal & Pro-vice-chancellor,
The Benares, Hindu University

I must heartily congratulate Pandit Mathura Nath Bhatta Sahityacharya on his production of an exquisite collection of sanskrit poems, called "Kavita—Nikunja" (bower of poems,), through which I have had the pleasure of glancing recently. The book impressed me as a genuine work of poetical art In

these days of decadence of Sanskrit learning it is refreshing to find a poet of such high accomplishment and with such a command of style, language and metre. The wealth of imagery and artistical colouring displayed in the work is really a rare sight among the poets of the present age. The poem is divided into several sections, with verses on different subjects in each. The description of the seasons, the representations of the various moods of the human mind, the delineation with touches of humour at intervals of the darker phases of the modern social life all these have a ring of freshness and spontaneity about them which mark them out as distinctive of true inspiration. The author is at his best in his manipulation of the metres not merely those which are current in the Sanskrit classics but even some new varieties coined by him in imitation of Hindi, Urdu and Persian. This introduction of new metrical standards in Sanskrit poetry may not appeal to the conservative mentality of the orthodox Sanskrit poets steeped in old associations and traditions, but it is certainly a clear sign of life in the poet and should be welcome as such to all lovers of Sanskrit as enriching the rhythmic possibilities of the language.

Gopinath Kaviraj,

Principal,

Govt. Sanskrit College, Benares

19th Feb 1930

श्रीः

भारतमार्तण्डश्रीमद्गङ्गालालजीमहाभागानां प्रधानशिष्य-
पञ्चदशावधानि-श्रीनाथद्वाराराजधानीविद्याविभागा-
ध्यक्ष-शीघ्रकवि-विद्याऽलङ्कार-भट्टश्रीनन्द-
किशोरशास्त्रिणां संमतिः

अन्तः सदससंमृताऽतिमधुरद्राक्षासदृक्षाक्षरः

स्फूर्जत्प्राढतमार्थगौरवधरः शृङ्गारितः स्वैर्गुणैः ।

श्रीमान् काव्यनिकुञ्ज एष स मनोहारी निगुम्फोऽद्भुत-

स्तुत्यो यस्य नवीनरीतिललितो नाऽद्वावधि प्रेक्षितः ॥ १ ॥

इति नन्दकिशोरेण तुष्यता सत्कवित्वतः ।

माननीया सहृदयैः संमतिर्दायते निजा ॥ २ ॥

कविकोकिलराजस्य मञ्जुनाथस्य मञ्जुले ।

सरसे कविताकुञ्जनिकुञ्जे व्यहरं चिरम् ॥ १ ॥

पिकस्वभावसुलभा साढे साढे क्षणे क्षणे ।

समुत्पत्य कृता गुञ्जा नूनं रञ्जयते मनः ॥ २ ॥

नृत्यत्प्रायपदध्वानेऽवधानं बच्छतो मम ।

विनेवाऽर्याऽनुसन्धानमुदिता काऽपि निर्धृतिः ॥ ३ ॥

यदत्र किञ्चित्साच्छन्यं यत्र शासनलङ्घनम् ।

कोकिलस्य स्वतन्त्रस्य भूषणं तत्र दूषणम् ॥ ४ ॥

हिन्दीवेषविशेषेण सुरगीः समलङ्कृता ।

अनभ्यासवशादस्मिन्नेतदधिप्रयते क्वचित् ॥ ५ ॥

तथाऽपि नव्यनेपथ्यदर्शनोत्पलकस्य मे ।

चिरं परिचिता बाणी कर्णा प्रीणयति क्षणम् ॥ ६ ॥

मञ्जुनाथः कविर्नूनं प्रशस्योऽमृतमञ्जुवाक् ।

चिरं जयतु धेतांसि रञ्जयन् सरसात्मनाम् ॥ ७ ॥

सरस्वतीमवनम् । काशी

१४१२१२९

} इत्याशांसति काशीस्थः खिलेवंशाऽङ्कुरो मुदा ।
भारतीमवनाऽध्यक्षः शास्त्री नारायणः सुधीः ॥

विषयसूची ।

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
आमुखवीथी—			
मङ्गलम्—		प्रवत्स्यत्पतिका	३६
गणेशः	२	स्वाधीनपतिक्रियाः पुष्पद्वारः	३७
सरस्वती	३	राधाकृष्णयोः पुष्पहर्म्योत्सवः	३७
श्रीकृष्णः	४	श्रीष्मे नायकयोरुपवनविहारः	३८
प्रातःकालः ।	५	श्रीष्मे जलविहारः	३९
प्राकृतिकशोभाया भङ्गलारम्भः ...	६-७	प्रावृट्	४०-४२
वनम्	९-१२	प्रावृषो राशीरूपकम्	४३
पट्टतुवीथी—		सेनारूपकम्	४४
वसन्तः	१३-१६	प्रावृषि नायिकाः—	
सरस्य युद्धरूपकम्	१७	प्रोषितपतिका	४४-४६
मृगयारूपकम्	१८	प्रवत्स्यत्पतीका	४६
कामस्य मृगयुरूपकम्	१९	विरहिणी	४७
वसन्तस्य वणिग्रूपकम्	२०	वर्षासु निकुञ्जविहारः	४८
वसन्ते वनवीथी	२१	जलधरं प्रत्युत्सलम्भः	४९
वनविहारः	२२	श्रीकृष्ण प्रति दूत्या उक्तिः	५०
वसन्ते नायिकाः—		जलधर प्रत्यभिनन्दनम्	५०
मानिनी	२४	शरद्	५१
सिंहावलोकनम्	२५	शरदो राशीरूपकम्	५३
प्रवत्स्यत्पतिका	२५	शरदि चन्द्रोदयः	५४-५५
गीतगोष्ठी	२६	शरदि नायिकाः—	
श्रीष्मः	२८	प्रवत्स्यत्पतिका	५६
श्रीष्मस्य नरेशरूपकम्	२९	वासकसञ्जा	५७
श्रीष्ममध्याह्नः	३१	शरदि वनशोभा	५७
मध्याह्ने भूमिगर्भः	३१	हेमन्तः	५९-६०
श्रीष्मरजनी	३३	हेमन्ते प्रवत्स्यत्पतिका	६०
श्रीष्ममध्याह्ने नायकः	३४	हेमन्ते विरही	६१
श्रीष्मे नायिकाः—		पौषस्य तीव्रता	६२
मानिनी	३५	हेमन्ते मुखसञ्जा	६३
		हेमन्ते रात्रयः	६४-६५

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
शिशिरः	६६-६७	मुग्धाया वयःसन्धिः	१०८-१०९
शिशिरस्य नरेशरूपकम्	६७	अकुरितयौवना ...	११०
शीताधिवयम् ...	६९	नवागस्तयौवना मुग्धा	११०-११२
शिशिरे विबोधी ...	७१	ज्ञातयौवना ...	११२
शीतं प्रत्युपालम्भः	७२	नवोदा ...	११३
शीनस्वाभिनन्दनम्	७३	सलज्जा मध्या ...	११४
नवरसचीथी—		समानलज्जा कामा	११४
शङ्करः... ..	७४	प्रौढा	११५
नायिकाः—		कुलवधूः	११५
पूर्व पूर्वांशुरोगे मुग्धा	७५	प्रेमगविता परकीया	११६
स्वाधीनपतिका ...	७६	नदीतटे मेलनम् ...	११७
वासकसज्जा ...	७६	स्वयदूतिका ...	११७
अभिसारिका ...	७७	नायकयोर्मियो दर्शनम्	११८-११९
विरहोत्कण्ठिता ...	७८	दयितानुरागिणी ...	१२०
कलहान्तरिता ...	७९	प्रेमगविता ...	१२१
खण्डिता ...	८०-८१	लक्षिता ...	१२२
उत्था	८१	खण्डिता ...	१२२
वृत्तमुरतगोपना युता	८२	प्रोषितपतिका ...	१२२-१२३
प्रोषितपतिका ...	८३-८६	रिरेहे तापः ...	१२३-१२७
प्रवसत्पतिका ...	८७	प्रेमगविता ...	१२७
प्रवसत्पतिका ...	८८	क्रियाविदग्धा ...	१२८
विश्रम्भमुरता मध्या	८९	वतिरसाभिष्टा ...	१२८
लक्षिता ...	९०	सुखवर्णनम् ...	१२९-१३०
स्वयंदूतिका ...	९१	नेने ...	१३०-१३३
निप्रलम्भा ...	९२	अः ...	१३४
मानिनी ...	९३-९४	केशाः ...	१३४
दोहाचरवरः		मालविन्दुः ...	१३५
स्वयसन्देशः ...	९५-१००	चिबुकम् ...	१३५
विहारिनिवासः—मज्जलम्	१०१-१०३	कुचो ...	१३६
शंकागशोभावर्णनम्	१०६-१०८	कटिः ...	१३६
		रूपवर्णनम् ...	१३७-१३९

विषय	पृष्ठम्	विषय	पृष्ठम्
नवोढाया मधुपानम्	... १३९	मानिनी १७०
अवलोकनम् . .	१४०-१४२	प्रेमगर्विता १७२
विरहोत्कण्ठिता १४३	प्रेमचेष्टा १७२
प्रवरस्यरपतिका १४३	शीतान्योक्ति १७३
अनुराग	१४४-१४६	जर्मनयुद्धे मारवेशाशी	. "
दम्पत्योरभिसारः १४६	जयपुरपुन्दरावाशी	. "
सुरतम् . . .	१४७-१४८	विद्याधरसुन्दरी . .	. १७४
नखक्षयम् १४८	प्रवासिनो दुःखम् . .	. १७४
परिहास ...	१४८-१४९	केलिसदनामुखी . .	. १७५
अनुराशिणी ---	... १५०	वीर १७७
अनुरागी भक्त . .	१५०-१५१	दयावीर १७८
वसन्तपवन १५१	दानवीर' १७९
वसन्तपवनम् १५२	धर्मवीर १८०
प्रावृत्तपयोद १५२	विद्यावीर १८१
हेमन्त १५३	युद्धवीर'	१८२-१८३
अमर	१५३-१५४	युद्धवर्णनम्—	
गाथिक १५५	दृष्टिन	१८४-१८८
गोप' १५६	अश्वा	१८८-१९१
वनक'	१५६	अश्वकुलानां वर्णनम् १८९
महत्त्वम्	१५७	अश्वजादीनां वर्णनम् . .	. १९०
आशी	१५७	घोटकानां प्रकारः ---	.. १९२
वेणीबन्धनम् . . .	१५८	अश्वानां चलनप्रकारः	. १९३
अरुतकेन खरणरजनम्	१५८	उद्गा १९३
केलिकावयनम्	१५९	रथा' १९४
दम्पत्योर्मोनकलह'	. १६०	दम्पतीप्रमृतिरन्या सामग्री	.. १९७
विधम्भशयनम् . .	१६१-१६२	युद्धे दुःखिष्वनि'	... "
दावैचल्य'	१६३-१७३	युद्धारम्भे नानाविधवाधानां	ध्व १९६-१७
दादशमसी	१६३-१६५	युद्धारम्भ'	१९७-१९९
विरहिणी १६५	दम्पतीचलनम् १९९
विरही १६६	घोरयुद्धम् २०१-२०४
रुद्रवर्णना १६७	योगिन्याद्य २०५

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
विजयपद्मरंगध्वजः आशीक्ष	२०५-२०६	मुद्रा २३८
मृगया—		मुद्रा नानाविधा २३९
सिंहावलोकनम् २०७	सज्जनमैत्री...-२४०
सिंहस्योच्छ्रान्तन मृगया च	... २०८	दुर्जनमैत्री २४०
करुणः	२०९-२११	सन्तवाणी "
राशो मरणम् २११	साध्वी पत्नी २४१
अद्भुतः	२१३-२१४	रुज्जा "
हास्यः—		अभिमानः... २४२
भक्तवरः २१६	सत्कार्यम् "
जैष्ठिलमैत्रः "	दानी २४३
चौबेमहाशयः २१७	कृपणः "
भयानकः २१९	परनिन्दा २४४
रौद्रः	२२०-२२१	पटितैः सह दर्पः "
श्लेच्छसेनापति प्रत्युक्तिः	... २२१	कलिमाहात्म्यम् २४५
धीमत्सः	२२२-२२३	कवीनामुत्कर्षः "
शान्तः—		स्वामी २४६
पूर्व वैराग्यम्	२२४-२२५	राजा "
वैराग्यार्थमुत्तेजना २२६	राजकर्मचारिणः २४७
लोमार्ये पिदारः २२७	मंत्री २४८
दानैः २ भगवति रतिः	२२७-२२८	अन्योक्तिरूपेण नीतिः—	
माहः—		चाणकः "
श्रीकृष्णः-श्रीशिवः २२९	मेघः २४९
शेकरात्कारुण्यप्रार्थना	... २३०	रत्नविकेता २५०
श्रीकृष्णारुण्यप्रार्थना	... २३१	सौगन्धिकः २५१
अन्तस्रमने भगरुद्रः प्रार्थना	२३२-२३४	मालाकारः... ..	२५१-२५३
शान्तः २३५	मधुकरः २५३
नीतिपीथी—		कोटिलः २५४
कुण्डलियापावरः २३६	मलिहावृषभ बानरध	... "
मया २३७	वस्तीवृषभ बानरध...	... २५५
पामेबा "	मुवा मिहः २५६
दिग्ने देवम् २३८	अट्टरिहः "

विषय	पृष्ठम्	विषय	पृष्ठम्
तद्वर	२५७	वेदातिन	२९१
विंशुका	"	साविका	२९२
सरणी	२५८	वैदिका	२९३
भयूर	"	सांप्रदायिका	२९३
कुजर	२५९-२६०	नवसम्या (जैण्टिलमैना)	२९४-२९६
दीपक	२६१-२६२	अधिवारिण	२९७
खद्योत	२६२	कवीश्वरा	२९८
लेखनी	२६३	अन्योक्तिविनोद —	
प्रकीर्णचत्वर (नीति)	२६४	अमर	३००
साधुसगति	२६५	कमलिनीविरही मधुप	३०१
सत्कार्येष्वीदायम्	२६६	ववुल	३०२
परोपकारमशसा	२६७	गुजा	३०३
धनादसन्तोष	२६८	महिका	"
पूर्वे नीतिशा	२६९	कम्प	३०४
नवीननीति	"	दीना मालती	३०५
अधिकारिण, नेतारो जातिप्रमुखाश्च	"	मानिनी मालती	३०६-३०९
शिक्षिता	२७०	नवमहिका	३०९
नीति परिभाषा	२७१-२७२	केतरी	३१०
नीतिरन्वविष आदेश	२७३	यूयिका	३११
नीतिस्तत्त्वम्	२७४ २७५	तरुणी	३१२
स्वीय निवेदनम्	२७६	सम्या च मधुकरश्च	३१३-३१४
विनोदधी—		नवनादिव	३१४
समीक्षाविनोद		तात्रिमतुरंग	३१५
कवय	२७७-२८१	परिवर्तनम्	३१६
पण्डिता	२८१ २८३	मप	" "
वैयाकरण	२८४ ८५	छन्दोधी—	
प्रसंगान्योपि विनोद	२८६	मस्मृतभाषापरिगृहीतानि छन्दारि-	
कौशिकिका	२८७	पट्टि	३१७
वैद्या	२८८	शरिबदना	३१८
मवा'नुष्ठानसिद्धा	२८९	मदनेसा	" "
धर्मशास्त्रि	२९०		

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
विष्णुमाला...	३१८	तामरसम् ...	३३०
अनुष्टुप् ...	३१९	प्रहर्षिणी ...	३३१
प्रमाणिका ...	३२	मत्तमयूरम् ...	३३२
माणवकम् ...	३३	चन्द्रिका ...	३३३
शुद्धविराट् ...	३२०	प्रहरणकलिका ...	३३४
चम्पकमाला ...	३२१	अलोला ...	३३५
मणिमध्या ...	३२२	वसन्ततिलका ...	३३६
इन्द्रवज्रा ...	३२३	स्रग् ...	३३७
उपेन्द्रवज्रा ...	३२४	कामक्रीडा ...	३३८
उपजातिः ...	३२५	मालिनी ...	३३९
सान्द्रपदम् ...	३२६	पञ्चचामरम् ...	३४०
समुची ...	३२७	शिखरिणी ...	३४१
दोषकम् ...	३२८	पृथ्वी ...	३४२
शालिनी ...	३२९	हरिणी ...	३४३
भ्रमरविलसिता ...	३३०	मन्दाक्रान्ता ...	३४४
रथोद्गता ...	३३१	नकुण्डकम् ...	३४५
स्वागता ...	३३२	शादूलविक्रीडितम् ...	३४६
शृङ्गा ...	३३३	नाराचम् ...	३४७
भद्रिका ...	३३४	स्रग्धरा ...	३४८
संश्लेषितम् ...	३३५	भद्रविराट् ...	३४९
इन्द्रवज्रा ...	३३६	हुतमध्या ...	३५०
तोटकम् ...	३३७	हरिणीप्लुता ...	३५१
हुतविलम्बितम् ...	३३८	अरवकम् ...	३५२
हुतमध्या ...	३३९	पुष्पिताम्बा ...	३५३
अश्लेषितम् ...	३४०	आख्यातिनी ...	३५४
सुवर्णपदातम् ...	३४१	निपरीताख्यानिनी ...	३५५
शशिनी ...	३४२	विषोमिनी ...	३५६
विषयता ...	३४३	मालमार्गिणी ...	३५७
मणिमाला ...	३४४	अशुभादी ...	३५८
प्रमोदप्रदा ...	३४५	दण्डकः ...	३५९
मालिनी ...	३४६	आषां ...	३६०

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
चपला ...	३४३	करखा ...	३५७
मुखचपला...	३४४	झूलना ...	३५८
जघनचपला	"	वरवै ...	३५९
पथ्या ...	३४५	अतिबहै ...	"
आदिविपुला	"	कुण्डलिया ...	"
अन्यविपुला	३४६	अनृतध्वनिः	३६०
गीतिः ...	"	छप्पय ...	३६१
उपगीतिः ...	३४७	मोतियदाम	३६२
उद्गीतिः ...	"	सर्वेयास्त्रवकः—	
आर्यागीतिः	३४८	मदिरा ...	३६२
हिन्दीभाषाव्यवहृतानि छन्दानि—		सुमुखी ...	३६३
सोरठा ...	३४९	मत्तगयन्द ...	३६४
दोदा ...	"	चकोर ...	३६५
दोही ...	"	हुमिल ...	"
उछाल ...	३५०	मुक्तहरा ...	३६६
उछाला ...	"	वाम ...	३६७
सोमर ...	"	अरसाव ...	३६८
कज्जल ...	३५१	पिरीट ...	३६९
चौबोला ...	"	सुन्दरी ...	"
चोपई ...	"	अरविन्द ...	३७०
चोपाई ...	३५२	रवहलता ...	३७१
अरिह ...	"	मुख ...	३७२
पद्मरि ...	"	दण्डकेपु-नदनीलचक्रम्	३७३
सुब्रजम ...	"	अनहरोर	"
रोला ...	३५३	पनाशरी ...	३७५
दिगपाल ...	"	रूपकपनाशरी	३७६
हरिगीतिका	३५४	देवनाशरी	३७७
मरहटा ...	"	उर्दूभाषाप्रचलितानि छन्दानि—	
चवपैया ...	३५५	१-बहरे हज्ज मुसदस महजूक...	३७९
आस्ता ...	३५६	२-बहरे रमल मुसदस महजूक...	३८०
त्रिमहौ ...	३५७		

विषयः	पृष्ठम्
३-बहरे हज्ज मुसम्मन कुरतुर ...	३८०
४-बहरे हज्ज मुसम्मन अखरव ...	३८१
५-बहरे हज्ज मुसम्मन सालिम ...	३८२
६-बहरे हज्ज मुसम्मन अखरव मकफूफ मकसूर ...	३८३
७-बहरे हज्ज मुसम्मन मकसूर ...	”
८-बहरे खफीफ मुसम्मन मकबून महजूफ ...	३८४
९-बहरे मुजारे मुसम्मन अख- रव मकफूफ महजूफ ...	”
१०-बहरे रमल मुसम्मन महजूफ ...	३८५
११-बहरे मुतकारिव मुसम्मन सा- लिम ...	”
१२-बहरे मुतकारिव मुसम्मन म- कबून असलम मुजारफ ...	३८६
१३-बहरे कामिल मुसम्मन सालिम	३८७
१४-बहरे रमल मुसम्मन मकसूर ...	३८८
१५-बहरे मुजारे मुसम्मन अखरव ...	३८९
१६-बहरे मुतकारिव मुसम्मन महजूफ	३८९
१७-बहरे हज्ज मुसम्मन अखरव मकबून महजूफ ...	३९०
१८-बहरे हज्ज मुसम्मन मकबून	३९१
१९-बहरे तबील, वा बहरे मुतदा- रिक मखबून मुजारफ ...	३९२
गीतिवीथी—	
भूमिका ...	३९३-३९६
मनभाषाचत्वर	

विषयः	पृष्ठम्
१-देशमहाररागेण ...	३९७
२-नरुप्रतिद्वमदररागेण ...	३९८
३-सिन्धुकाफीरागेण ...	”
४-पुनस्तापा ...	३९९
५-ठुमरी ...	४००
६-दादरा ...	”
७-लावनी [रासलीलायां भवन- विजयः] ...	४०२
८-नाटकीयठुमरी ...	४०४
९-गालिगीतिः १ ...	”
१०-देशमहाररागेण ...	४०५
११-नाटकीयगीतिः ...	४०६
१२-प्राचीननाटकीयगीतिः ...	”
सदंभाषाचत्वरः 'गुञ्जल'	
१-नन्दनन्दन हे मुकुन्द० ...	४०८
२-मयंवन् दयादृगेपा० ...	४०९
३-ब्रजराज गोकुलेन्दो० ...	४१०
४-नवीना वेदना० ...	४११
५-हे चित्त चिन्तयैव० ...	४१३
६-[स्वार्थ] अये भोः प्रिये ते० ...	४१५
७-मनसो देववशादद्य० ...	४१९
८-अये दशेऽद्विपत्ते० ...	४२०
९-नन्दसुनो किं विपूनो० ...	४२१
१०-भो विभो दयादृगीपं० ...	४२२
११-कीर्तये कालिन्दि० ...	४२३
१२-मूतेन भवत्पाद० ...	४२४
१३-भारती मे मवाय० ...	४२५
१४-दया तवेह मामये० ...	४२६
१५-अदि चित्त चिरेण० ...	४२७
१६-दर्शनीयासि नितरणे० ...	४२८

विषय	पृष्ठम्	विषय	पृष्ठम्
१७-न याहि लवण्य० .	४३०	४७-शोष ददासि चेद्दिमो०	४६८
१८ विरहापगतदमुत्तर० .	४३१	४८-हरे सतरेङ्गाय०	४६९
१९ शोचनीयाद्य सखे०	४३२	४९ उपेक्षयाऽल जहासि०	४७०
२०-अयि चित्त चञ्चल मे०	४३४	५० अयि नाथ दयादृष्टि०	४७२
२१-चि ता निरतर सखे०	४३५	५१-मयभीतमेन० (नवप्रचलितगीति)	४७३
२२-अयि मे निरतरवेदने०	४३६	स्वदेशगीतय	
२३-सतत संतापितानां०	४३७	५२-अहो श्रीभारताभिरयो०	४७५
२४ अये विश्रम्भतामीष०	४३९	५३-कश्चिद्विपश्चिदग्रतो०	४७८
२५ न ते जानते नेत्रयो०	४४०	५४-हे गणेशगुणावधे	४७९
२६-मुविलाममये समये० .	४४२	५५ माननीयमहोदया	४८२
२७-कञ्जाक्षि कुर्महे०	४४४	स्वागतगीतय	
२८-न विधेहि ते विमुख०	४४६	५६-स्वागत भवतामुदार०	४८२
२९ अये लोकये किं०	४४७	५७-स्वागत सर्वनगन्०	४८४
३० रतिविगमोऽप०	४४८	५८ अये गुणोदार०	४८५
३१-अहो मुष्णासि लोवान्०	४४९	नवयुगवीथी—	
३२-अये पञ्चालये०	४५१	१-मञ्जलसोरठाच्छद	४८७
३३- „ [दोहाच्छन्दोभि] .	४५३	२-भवतरणिकायाश्छदस्यन्	४८८
३४ भो विमो मम मानसे०	,	३-रेलशक्ति	„
३५-अयि प्रजान०	४५४	४ वासुयानन्	४९०
३६-अयि हे गनेद्रदया०		५-मन्धियानन्	
[गनेद्रमोक्ष] :	४५६	६ दामवे	४९१
३७-भूयाप्रभोऽयुना तु०	४५७	७-मोटरम्	४९२
३८-अये कामये नाथ० .	४५८	८-वासुदेवकल्	,
३९-नानुगृह्णासि न किं०	४६०	९ विद्युत्	४९३
४०-अये गिरी द्रनन्दिनी०	४६१	१० विद्युत्प्री	,
४१-अये शभो भवेत् किं भो०	,	११ ग्रामोपोन	४९४
४२-चन्द्रामहे महेशपदा०	४६२	१२ रेडियो	„
४३-अहो क वाग्दयेय० (भवाटवी)	४६३	१३-यघ्राणि	४९५
४४-भ्रमन्त भूरि संसारे० .	४६५	१४-शक्यचिकि सा	४९६
४५-दयालो विमालो०	४६६	१५ एकसक्तिरणा	४९७
४६-इहो मुकुन्द नामहो	४६७	१६-चित्रविद्या	„

विषयः	पृष्ठम्
१७-फोटोग्राफी ...	४९८
१८-सीनेमा ...	"
१९-मोहमयीया दृक्शाला ...	४९९
२०-विशानवैभवम् ...	५००
२१-गौराङ्गाणां गौरवम्...	५०१
२२-गौराङ्गाणां स्वजात्यनुरागः ...	"
२३-अङ्गरेजानां नीतिनैपुण्यम् ...	५०२
२४-भारतार्थ विचारः ...	५०४
२५-युद्धसज्जा ...	"
२६-अर्थनीतिः ...	५०५
२७-युद्धनीतिः ...	"
२८-नवीना शिक्षापरिपाटी ...	५०६
२९-परीक्षायुगम् ...	५०८
३०-नवीना नेतारः ...	५०९
३१-सुधारकः (रिफार्मर) ...	५१०
३२-बाबूमण्डली ...	"
३३-कालमाहात्म्यम् ...	५११
३४-भारते गोहिंसा ...	५१३
३५-गोरक्षा ...	५१४
३६-स्त्रीशिक्षा ...	"
३७-नवशिक्षितनारीसमाजः ...	५१५
३८-वृन्दावनस्य हिन्दीसाहित्यसं- मेलनम् ...	५१७
३९-उपसंहारे सौरठाछन्दः ...	"
उपसंहारिवीथी—	
१-कविताविशानां वैख्यम् ...	५१९
२-ईर्ष्यादुः पण्डितः ...	५२१
३-निवेदः ...	५२२
४-कीर्तित्रो निवेदः ...	"
५-सुष्पातो निवेदः ...	५२३
६-उपसंहारः ...	५२४

विषयः	पृष्ठम्
वंशयीथी—	
[प्राचीनचत्वरः]	
१-भूमिका ...	५२५
२-कुलप्रबन्धः ...	५२६-५२३
३-वंशानुक्रमः ...	५२४-५५४
नवनिर्मितो वंशपरिचयः	
४-द्वोहाछन्दः ...	५५५
५-पुरुषोत्तमगोस्वामी ...	"
६-लक्ष्मणमट्टः ...	५५६
७-कविकलानिधिः श्रीकृष्णमट्टः ...	५५७
८-चरित्रसंग्रहः ...	५६५
९-तस्य संस्कृतकविताया आदर्शः ...	५६९
१०-तस्य प्राकृतकविताया आदर्शः ...	५७१
११-तस्य हिन्दीकविताया आदर्शः ...	५७७
१२-सुकविः श्रीद्वारकानायः (भारती) ...	५८२
१३-चरित्रसंग्रहः ...	५८४
१४-तस्य कविताया आदर्शः ...	५८६
१५-श्रीमन्नज्जालमट्टः (सुप्रीलालजी) ...	५९४
१६-चरित्रसंग्रहः ...	५९५
१७-तस्य कविताया आदर्शः ...	५९६
१८-कविवरः श्रीजगदीशमट्टः ...	५९७
१९-चरित्रसंग्रहः ...	५९८
२०-तस्य कविताया आदर्शः ...	५९९
२१-कविवरः श्रीदेवपिमण्डनः ...	६०४
२२-चरित्रसंग्रहः ...	६०८
२३-संस्कृतप्रन्थविदरणे-भारतचरित्रम् ...	६१२
रावलचरित्रम् ...	६१५
राठोडचरित्रम् ...	६१७
जयताहसुजसप्रकाशः ...	६१८
मङ्गलप्रकाशः ...	६१९
बापूचरित्रम् ...	"

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
कृष्णसुजसप्रकाशः	६२०	२६-सुन्दरलालमठः	... ६२९
रामजसचन्द्रिका . "	"	२७-मथुरानायः (पतङ्गन्यकर्ता)	... ६३२
नवरसरलाकरः . "	"	लक्ष्मीनाथपितामहाः	... ६३४
रससमुद्रः ...	६२१	तेषा वशक्रमः	... ६३७
श्रीकृष्णव्रजविहारः	६२२	बदरीनाथपितृव्याः	... ६३८
सुलोचनाचरित्रम्	"	श्रीद्वारकानाथचरणाः	... "
२४-तस्य कविताया आदर्शः . . "	"	ज्येष्ठः धीरमानाथशाली	... ६३९
ऋतुवर्णनादर्शः	... "	त्रि व्रजनाथशर्मा	... ६४०
शृङ्गारः ६२३	ग्रन्थकर्तुर्विद्याध्ययन-	
देवविषयो रतिभावः	... "	वृत्तान्तः	... ६४१-६४३
राजवर्णनादर्शः	... ६२४	श्रीनन्दकिशोरशालिणः	... ६४४
गजवर्णनादर्शः	... ६२५	ग्रन्थवर्तु सम्पद्वृत्तान्त	... ६४५
अश्ववर्णनादर्श	... ६२६	ग्रन्थकर्तुर्विद्यापरिचयः	... ६४६
२५-श्रीमान् मट्टलक्ष्मणः (द्वितीय)	६२७	उपसंहारः	... ६४८

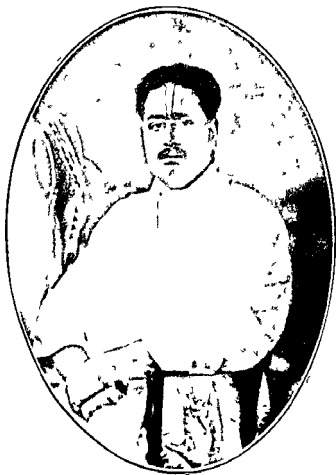

शुद्धिपत्रम्.

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१२	वनस्य २ चित्रे	हिमाद्रेः	हिमाद्रीः
१९	४	भयावहा	भयावहाः
१९	१३	दृश्यते	दृश्यन्ते
३१	२	द्र्यतः	र्द्यतः
४१	९	मामगताः	मागताः
५१	२	प्रीणयसे	प्रीण्यसे
७०	६	आपास्यात्	माषास्यत्
७२	१४	पाटन	पाटल
”	१९	प्राप्ताः	प्राप्ताः
८४	२	बहुत्वेन	बहुत्वेन
९२	१९	इदानीमिति	इदानीं यदि
९४	९	क्रान्तो	ह्रान्तो
९५	१३	प्रतिवेशिनी	प्रतिवेशिनीं
९८	३	तमेवानुयाहि	तामेवानुमिनुहि
”	२५	निभूत	निमृत्
९९	३	अ(ना)स्तरण	अस्तास्तरण
२००	२	तवा	त्वामा-
२०१	१५	जिगमिषति	जिगमिषती
२०१	१६	तनु	वनु
२०४	३	गतायामिव	गतायामेव
”	९	श्रीकृष्णे	श्रीकृष्णो
”	१८	श्रुति’ हतप्रति	श्रुतिः हतप्रतिः
”	”	(निष्कालुष्यम्)	(निष्कालुष्य.)
”	२२	‘क्षासा’	‘क्षाण’
२०५	७	नुप्राप्तोऽपि	नुप्राप्तोऽपि
”	९	हरणा-	हरण-
२०७	५	पीठावपे न	पीठावपेन
”	१३	तस्य	तव
”	१९	निषेयत्वेन	विषेयत्वेन
”	२४	मुचिषेति	मुचिषोऽपि

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१०८	७	हरितापि	हरिताऽति
११०	२४	बढी	बडो
१११	६	दधीयते	दधीनेन
"	"	चक्रवर्तिनाधीनेन	चक्रवर्तिनोऽधीनेन
"	१३	मासादितम्	मासादितम्
११६	५	अभील्यम्	अभरिष्यम्
११६	७	ध्वरणे	ध्वरणो
११९	२	वलिना	बलेना
"	२६	तप	तव
१२१	१३	मानालीलां	मानलीलां
"	२४	कंपित करि	कम्पितकर
१२६	३	हसति ,	हसति
"	१४	वीर	गीर
१२७	३	इति नायक	दूती नायक
"	१५	निल	नल
१२८	८	ख	ख
"	९	झमङ्गस्थाने	झमङ्ग स्थाने
१३१	२७	पट कट्ट मुकट	पट्ट कट्ट मुकट्ट .
१३५	२४	चाट	चाट
१४३	११	नमकी	नमकी
१४४	८	निर्वोढ	निरूढ.
१४६	८	गमिष्यसी	गमिष्यती
१५०	८	घा । स	घ । सा
१५७	५	दधतो	धत्तो
२४०	२	निगुण	निगुणो
२६३	११	त्वय-	त्वया
"	२०	रूपोचिना	रूपोचित-
३५९	५	मा	सम्पति मा
५८०	२	धीरनिके	वीरनिके
५८६	१४	समानमे	समानमै

शुद्धाद्वैतपुष्टिमार्गप्रवर्तक-श्रीमद्ब्रह्मभाचार्यवंशावतंस-

गोस्वामिकुलकौस्तुभ-श्री ६ गोस्वामिश्रीगोकुल-
नाथजी महाराज ।

॥ श्रीः ॥

श्री ६मद्वल्लभाचार्यचरणप्रचारितशुद्धाद्वैतवैष्णव-
संप्रदायाचार्य—गोस्वामिकुलकौस्तुभ—विद्या-
विलासि—मोहमयीस्थश्रीगोकुलनाथम-
हामहिम्नां सेवायां सविनयं
समर्पणम्

श्रीमन्नाचार्यचूडामणे !

धर्माचार्यसिंहासनमामण्ड्यमाने त्वयि
संमानेन साकं सतां संनतिरनारतम्
विद्या—वंश—वैभव—विवेक—वयो—विश्रुति—मान्
श्रुतिमान् प्रसिद्धो भवान्विद्गणेष्वाततम् ।
एवं सर्वसंविधानसाहित्यं समीक्ष्य मनाक्
सविधे 'साहित्यवैभव' ते स्वयमानतम्
तदिदमपारदृष्टवैभवमुपास्य नृशं
कान्तिमुपापत्तां करुणलमुपागतम् ॥ १ ॥

नियेदकः

ग्रन्थकर्ता

चित्रसूची.

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
१-गणपति	२	१८-विरहिणी	८६
२-वनम्	९	१९-प्रवस्यत्पतिका	८८
३-वनम्	१२	२०-लक्षिता	९०
४-वसन्त	२३	२१-विप्रलम्बा	९२
५-वसन्ते गीतगोष्ठी	२६	२२ मानिनी	९३
६-ग्रीष्मे मानिनी	३५	२३-वैणीवधनम्	१५८
७-ग्रीष्मे जलविहार	३९	२४-कैलिकातायनम्	१६०
८-वर्षासु विरहिणी	४५	२५ विप्रबन्धयनम्	१६१
९-वषा (वर्षासु निकुञ्जविहार)	४८	२६-मानिनी	१७०
१०-वर्षा (जलधर प्रत्यभिन्नदनम्)	५०	२७-निपाधरमुन्दरी	१७४
११-शरत् (शरदि वनगोभा)	५८	२८-कैलिसदनाभिमुखी	१७६
१२-हेमन्त	६५	२९-वीर	२००
१३-मुग्धा (पूर्वानुराग)	७१	३०-भृगया	२०८
१४-वासकसञ्जा	७७	३१-करुण	२१२
१५-कलहान्तरिता	७९	३२-शान्त	२३१
१६-छत्का	८१	३३-तरुणी	३१२
१७-प्रोषिषपतिका (विरहिणी)	८३		

पुस्तकमाप्तिस्थानानि—

- १ महामपुरानायशास्त्री महाराष्ट्र, रेडिडेन्तीरोड, जयपुर.
- २ महधीरमानाथशास्त्री विद्याविभाग, नाथद्वारा
- ३ प गौरगोपाळभासां बडामन्दिर, भक्तिबनकुटी, घम्बई २.

साहित्यवैभवम् ।

निकुञ्जनिरीक्षणार्थं निमग्नम् !!!

कवित्वम् (घनाक्षरी)

भो भोः साधुसेव्यसुरभारतीरसज्ञाः !

सुनिवद्धव्रजभापाबन्धविज्ञाः शृणुतागमम्
शैलीवरवल्लरीवितानयुतमेतं कवि-

कल्पनासोपानपथमवतरताऽश्रमम् ।

वाञ्छथ सुखेन यदि काममवगाढुमिदं

सूक्तिसरः संमुखे समस्तहृदयंगमम्

उन्मीलन्नीनपद्यकञ्जमकरन्दमञ्जु-

कवितानिकुञ्जमधिविशत मनोरमम् ॥ १ ॥

सुन्दररीत्या नियद्धा ये व्रजभापाया निबन्धास्तद्विज्ञाः सहृदयाः !! भागमं
भस्सूचनां शृणुत । नानारचनादौल्य एव धरवल्लर्यो ललितलतास्तासां विता-
नेन युतम्, कविकल्पनारूपमिमं सोपानपथमश्रमं यथा स्यात्तया अवतरत ।
सोपानं यथा प्राप्यस्थानं प्रापयति, एवं कविकल्पनापि ऋमङ्गमेण वक्तव्य-
विषयपर्यन्तं नयतीति द्वयोः साम्यम् । संमुखेऽवस्थितं सूक्तिरूपं सरः सुखे-
नावगाढुं स्नानकेलये प्रवेष्टुं यदि वाञ्छथ, तर्हि उन्मीलन्ति नयीनपद्यान्वेव
(कवित्वदोहाष्टप्यप्रभृतिनयीनछन्दोघटितत्वात्) यानि कञ्जानि तेषां मरु-
न्देन मञ्जुलमिमं कवितानिकुञ्जं प्रविशत । मञ्जुकवित्वेत्यनेन मञ्जुनायकवित्वे-
त्यर्थोऽपि प्रतीयते । साधुसेव्येत्यादिविशेषणदानेन न केवलं संस्कृतज्ञा एव
अपि तु तद्रसज्ञाः, एवं व्रजभापासाहित्ये च ये मामिकाष्टोपामेवाग्राधिको
भनःप्रसाद इति सूचितम् ।

“ मञ्जुकवितानिकुक्षमपिविशत मनोरमन् ॥ ”

मञ्जुकवितानिकुञ्जः ।

→ ❦ आमुखवीथी ❦ ←

तत्र

मङ्गलम् ।

लानि इव, भावारकत्वान्मर्कटिकाजालानीव नीत्वा, मिलतामागच्छताम्, एनसां पापानां व्यपायिनं व्यपोहकम् । वि-भप-पूर्वकाण्णिजन्तादेतेस्ताच्छील्ये णिनिः । गस्यादेशभये तु एनसां व्यपायः (कर्तव्यत्वेन) यस्यास्तीति मत्व-र्याय इतिः । श्वेतसर्पेण कृतयज्ञोपवीतम् । भनिशं निरन्तरम्, भनन्तानां विघ्नानां कृते दम्भोलिकं घञ्जसदृशम् । भो इति सम्बोधने ॥ १ ॥

प्रावारकमङ्गे हेमसूत्रनद्धमुत्सङ्गे तु
 सिद्धिमधिनीय याति मिलनमहोत्सवम्
 संधत्ते मुखाम्बुजमुदस्य करेणैकेन हि
 सुखमपरेण परिरम्भणमहोत्सवम् ।
 मञ्जुना दृगञ्चलेन दृष्ट्वा मञ्जुनाथ मिथ-
 चित्रमयमेति पश्य चुम्बनमहोत्सवं
 सुखसदनस्य स्फीतसुन्दरसुमञ्चतले
 करिचदनस्य स्तौमि मदनमहोत्सवम् ॥ २ ॥

यः करिचदनः, अङ्गे हेमसूत्रैर्नन्दम् सुवर्णतन्तुसन्ततं (कलावस्तुकार्ययु-क्तमित्यर्थः) प्रावारकं जानुदम्भमङ्गनिचोलम्, उत्सङ्गे तु सिद्धिनाम्नीं प्रिय-तमामधिनीय । मिलनमहोत्सवं सङ्गमसुखं याति । मेलनेतिप्रयोक्तव्येपि लोके सुबोधत्वाय तथा प्रयुक्तम् । एकेन करेण सिद्धिदेव्या मुखाम्बुजमुदस्य उन्नमय, अपरेण करेण सुखं यथा स्यात्तथा परिरम्भणमहोत्सवं संधत्ते अनुभवति । मञ्जुना दृगञ्चलेन नेत्रप्रान्तेन मिथो दृष्ट्वा । अयं चित्रं गजमुखत्वादा-श्चर्यकरं चुम्बनमहोत्सवं एति लभते, इति मञ्जुनाथ एवं पश्य । किञ्च पुरश्चित्रं स्थितमिति चित्रपटमयं चुम्बनमहोत्सवं पश्येत्ययमप्यर्थः । सुखसदनस्य केलिभवनस्य । स्फीते स्वच्छविषादे । मदनमहोत्सवं कामकेलिम् । शृङ्गार-मयेनानेन मतङ्गजमुखसंगममङ्गलेन ग्रन्थेस्मिन् शृङ्गारादिरसमभृतयः साहि-त्यविषयाः प्रस्तोतव्या इति सूच्यते ॥ २ ॥

प्रावारकमङ्गे हेमसूत्रनद्धमुत्सङ्गे तु सिद्धिमधिनीय याति मिळनमहोत्सवम्
 संधत्ते मुखाम्बुजमुदस्य करेणैकेन हि सुखमपरेण परिरंभणमहोत्सवम् ।
 मञ्जुना दृगञ्जलेन दृष्ट्वा मञ्जुनाथ मिथश्चिन्नमयमेति पश्य सुम्बनमहोत्सव
 सुखसदनस्य स्फीतसुन्दरमुमञ्चतले करिवदनस्य स्तौमि मदनमहोत्सवम् ॥

→* सरस्वती *←

दीव्यति यदीयपदपङ्कजपरागवतां
 सा काचन कोविदसमाजे प्रतिभा सताम्
 पूर्वकविभारतीप्रभावपरिचेया या च
 वचसामुपेया श्रुतिमौलिषु चकासताम् ।
 मञ्जुनाथ कच्छपीनिनादिगुणनादकरी
 मञ्जुलयलहरी किल यस्या याति दासतां
 निर्मितं नवीनामेव दधती कवीनां हृदि
 सकलगवीनामद्य देवी प्रतिभासताम् ॥ ३ ॥

यत् (सरस्वती) सम्बन्धिपदपङ्कजपरागयुक्तानां, शिरसि धारितपदरज-
 साम् । सतां सज्जनानां प्रतिभा, कोविदसमाजे काचन अतिर्वचनीया दीव्यति
 दीप्यते । श्रुतिमौलिषु वेदान्तेषु चकासतां शोभमानानां वचसामुपेया भव-
 गम्या, वेदान्तवेद्येत्यर्थः । कच्छप्या निनादिनो ये गुणाः (तद्यः,) तन्नाद-
 करी । सरस्वत्या वीणा कच्छपी । मञ्जुः या लयलहरी सा यस्या दासतां याति,
 वशीभूतेत्यर्थः । लयः स्वरसाम्यम्, लय इति भाषायामपि प्रसिद्धम् । सकल-
 गवीनां सकलवाचाम्, देवी सरस्वती मे प्रतिभासतां हृदि अभिव्यक्तास्तु ।
 नवीनां निर्मितमित्यनेन नवीनच्छन्दोभिरग्रे रचना प्रस्तुतेति सूचितम् ॥३॥

→* सोरठाच्छन्दः *←

तुलितेन्दीवरदाम, कामदोहदक्षिणतमम् ।
 कुण्डलिमण्डितधाम, मामनिशं गोपायतात् ॥ ४ ॥

तुलितं इन्दीवरदाम येन, नीलमित्यर्थः । कामानां दोहे पूरणेऽतिदक्षि-
 णम् । कुण्डलिभिर्मण्डितं धाम तेजः । गोपायतात् रक्षतु ॥ ४ ॥

→* श्रीरुग्णः *←

क०—मूर्द्धनि मनोज्ञमणिमञ्जुलमुकुटधारी
 कुन्तलकलापमनोहारी मुखपद्धतौ
 चञ्चलानुकारी कटिदेशे भाति पीतपटौ
 मोदमुपयाति गोपनारीजनसंहतौ ।
 मञ्जुनाथ दारुणदवाँघपरिहारी सतां
 भक्तजनमानसविहारी साधुसंगतौ
 मनसि मुनीनामपि मन्दमन्दचारी चिरात्
 सोयं सुखकारी मे मुरारी रमतां मतौ ॥ ५ ॥

मनोज्ञैः सुन्दरैर्मणिभिर्मञ्जुलं मुकुटं धारयति सः । मुखपद्धतौ मुखदेशे
 कुन्तलसमूहेन मनोहरः । चञ्चलानुकारी विद्युत्सदृशः । सजनानां दारुणदुः-
 खसमूहं परिहरति तच्छीलः । साधुसंगतौ सरसज्ञे, सति भक्तजनानां मानसे
 विहरति तच्छीलः । चिरात् अतियत्नोत्तरम् । मन्दमन्दचारी शनैः शनैर्हृदये
 प्राप्स्यति इत्यर्थः । स मुरारिर्मे मतौ रमताम् । मुरारिः रमतामत्र रेफलो-
 पदीर्घौ बोध्यौ ॥ ५ ॥

✽ॐ प्रातःकालः । ॐ✽

करनिकरेण तिग्मतमसां निहन्ता सोय-
 मतुलमनन्तातले तेजः प्रतिदासते
 मोदमुपगन्ता मदमधुरमृणालिनीभि-
 रखिलदिगन्तरेषु गन्ता प्रतिभासते ।
 मञ्जुनाथ निखिलचराचरनियन्ता नित्य-
 मयमनुमन्ता सर्वकार्याणां प्रकाशते
 सपदि समन्तादभिदीपयन्दिगन्तानिमान्
 भानुमाननन्ताङ्गणमयमवगाहते ॥ ६ ॥

सोयं भानुमान् अनन्तातले पृथिवीमण्डले अतुलं तेजः प्रतिदासते द-
 दाति । 'दाष्ट दाने' । मदमधुराभिमृणालिनीभिः कमलिनीभिः सह मोदम्
 उपगन्ता, आनन्दं प्राप्नुवन् । तृप्तन्तत्वात्कर्ता कटानितिवद् द्वितीया ।
 मदमधुराभिरिति विशेषणमृणालिनीषु समासोक्तिविधया नायिकात्वं
 प्रतीयते । निखिलचराचराणां नियन्ता, नियमकर्ता । अत एव नित्यं सर्व-
 कार्याणामनुमन्ता ज्ञाता, कर्मसाक्षित्वाद् । अयं प्रकाशते दीप्यते । इमान्
 दिगन्तान् समन्ताद् अभिदीपयन् प्रकाशयन् । अयं भानुमान्, अनन्ता-
 ङ्गणं गगनाङ्गणमवगाहते, प्रविशतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

वासवदिग्गङ्गानानिरङ्कमुसमण्डलाय
 कुङ्कुमवहलपङ्कमङ्कयन्नमीयते
 तरुणवमिस्तानाथदारुणवियोगकृशां
 वारुणदिक्साध्यां हन्त धूसरयन्नीयते ।

मञ्जुनाथ मञ्जिष्ठासुरञ्जितमुदयमहे-
 ध्वम्बरतलाय नवमम्बरं प्रदीयते
 धरणितलाय साधु सूचयन् सरणिमहो
 सोयं ताप्रतेजोधारि-तरणिरुदीयते ॥ ७ ॥

पूर्वदिग्गङ्गनाया निश्चिह्नमुखमण्डलाय केसरघनकदम्बम् अङ्कयन्मुद्रय-
 न्निव, अभीयते अभिगच्छति, अभिपूर्वकादीद्भगता, अस्माद्भद्र । उदयतः
 सूर्यस्य लोहितप्रकाशत्वादेवमुप्रेक्षा । यद्वि पूर्वदिग्वधूमुखं विरहवशात्पूर्वं
 निरङ्गरागमासीत्तदयं काश्मीरजेन मण्डयतीति नायकत्वमस्य स्फुटीभवति ।
 तरुणो यस्त्वमिच्छानायश्चन्द्रस्तस्य दारुणविरहेण कृशाम् । पश्चिमदिगेव सा-
 ध्वी सती, तां चन्द्रतिरोधानाद् धूसरयन् मलिनां कुर्वन् एति । किञ्च,
 तरुणस्य स्वकान्तस्य असामयिकेन तत एव दारणेन वियोगेन पीडिताम्, अ-
 त एव वैराग्यात्साध्वीभूतां धारणदिशं धूसरयन् धूलियुक्तां सम्पादयन्नित्य-
 प्यर्थः । प्रतिनायकं सूर्यमुदयारूढमालोक्य वैराग्याद्योगिनीभूता पश्चिमा
 मस्माद्भरागरूपिता भवतीत्याशयः । उदयमहेषु उदयोत्सवेषु, 'मह उद्व
 उत्सवः ।' गगनतलाय मञ्जिष्ठारञ्जितं नवम्, अम्बरं वस्त्रं प्रदीयते । उत्सव-
 दिने यथा रञ्जितं वस्त्रं दीयते तथा उदयहर्षे गगनाय अरणप्रकाशरूपं नवं
 वस्त्रं वितीर्यत इत्युपप्रेक्ष्यते, प्रातर्गगनस्वारणत्वात् । मार्गाणां प्रातः प्रकाशित-
 त्वात्पृथिवीमण्डलाय मार्गं सूचयन् । अरणतेजोधारकः सरणिः सूर्यः ॥ ७ ॥

→* प्राकृतिकशोभाया मङ्गलारम्भः *←

मृदुलमनोरमं नदन्तो वृक्षवीथीगता
 मोदमावहन्तो भान्ति विहगा विशङ्खलम्
 सरसि सरोजिनीसमीपे मदमेदुरितं
 वीणाफणमुज्झतीव मञ्जुमृङ्गमण्डलम् ।

प्राभातिकमन्दमारुतेन मन्दकम्पवहा ।
 मञ्जुलमहीरुहाः किरन्ति कुसुमाञ्चलं
 याते घनतमसि, समक्षमुपयाते रवौ,
 भवति विभाते विपिनेषु नवमङ्गलम् ॥ ८ ॥

मृदुलमनोरमं कोमलमधुरं यथा स्यात्तथा कूजन्तः । विशङ्खलम्, इत-
 स्तत उद्धीयमाना इति भावः । मदमेदुरितं मदोन्मत्तं भृङ्गमण्डलम् । कम-
 लिनीनां समीपे, वीणाकणमिव उज्जति विस्तारयति । प्रातर्यथा वीणाध्व-
 निभिर्नरेदान् जागरयन्ति, तथा भृङ्गाः कमलिनीं गुञ्जाध्वनिभिः पूरयन्तीति
 भावः । मन्दं कम्पं वहन्ति तादृशाः । कुसुमाञ्चलं पुष्पसमूहम् । कस्यापि
 नाटकस्यादौ यथा गायनं वाद्यम्, सूत्रधारादिहस्तेन पुष्पाञ्जलिप्रक्षेपादयश्च
 मङ्गलसमारम्भा भवन्ति तथा विहगकृतकूजनेन, अमरकृतवीणावाद्येन
 वृक्षकृतपुष्पवर्षया च विपिनेषु प्राकृतिकशोभाया नवमङ्गलं प्रारभ्यत इति
 प्रस्तूयमानप्रकृतिशोभावर्णनस्याम्भः सूच्यते ॥ ८ ॥

सरससुगन्धवन्धुफुल्लनवकञ्जमुखी
 सेयं स्वागताय संमुखीना समवेयते
 प्राभातिकमन्दमरुल्लहरीविकीर्णः पुष्प-
 रेषुरयं मङ्गलचतुष्कमिव चीयते ।
 मञ्जुनाथ मिहिरमवेक्ष्य निजनाथमिव
 मन्दं सयमाना मनःप्रमदमुपेयते
 शाटीमिव शिरसि वहन्ती वृक्षवाटीमिमां
 वनपरिपाटीवधूर्मधुरमुदीयते ॥ ९ ॥

सरससुगन्धो बन्धुर्यस्य, इदं फुल्लं नवकमलमेव मुखं यस्याः । सेयं
 वनश्रेणीरूपा वधूः सूर्यस्य स्वागताय संमुखावस्थिता समवेयते प्राप्यते ।

प्राभातिकमन्दपवनस्य लहरीभिविकीर्णः कुसुमपरागो मङ्गलनिमित्तक-
चतुष्कमिव (चौक, चांदन) चीयते राशीभवति । उत्सवदिने स्त्रीभिः
आतर्पण (प्रेषण) हरिद्रादिभिरङ्गणे मङ्गलस्वस्तिकादीन्यालेख्यानि लिख्यन्ते
तानि, भाषायां “चौक” नाम्ना प्रसिद्धानि । तथैवेहापि वायुलहरीभिरित-
स्ततो राशीभूतः पुष्परेणुः शोभत इति भावः । मिहिरं सूर्यमागच्छन्तं नि-
जस्य नाथमिव दयितमिवावेक्ष्य, मनसः प्रमोदं प्राप्नोति, (उपपूर्वकः
ईह गतौ,) । वृक्षवीधीं शिरसि हरितां शाटीमिव धारयन्ती, वनश्रेणीरूपा
वधूर्मधुरं यथा स्वात्तथा उदीयते उत्कर्षं प्राप्नोति । प्रोषितं कान्तं गृहागतं
वीक्ष्य यथा वधूर्मङ्गलचतुष्कमालिख्य तत्स्वागताय फुल्लमुखारविन्दा स्वय-
माना तदभिमुखं नवशाटीं वहन्ती गच्छति तथैव सूर्यमुदीयमानमालोक्य
वनश्रेणीवधूः शोभत इति सर्वस्याशयः ॥ ९ ॥

वनम्

‘ सवन सुप्ताना प्रकृतिदेव्याः प्रमदवव
प्रवनं विभाति भूरिभूरहामिदं वनम् ॥ ’

→* वनम् *←

अन्योन्यं निपञ्च्य निजशाखाभुजवन्धैरिमे
 भूरुहा निवारयन्ति भानोरातपं वनम्
 विकचशिरीषमञ्जुगन्धाः पवमाना अमी
 मोदमादधाना इव वान्ति वीतवन्धनम् ।
 मञ्जुनाथ पश्य ! पुनरेकतो निकुञ्जतले
 हंसैर्गुञ्जितासौ सरिद् बहति कलस्वनं
 स्रवनं सुखानां प्रकृतिदेव्याः प्रमदवनं
 भवनं विभाति भूरिभूरुहामिदं वनम् ॥ १० ॥

निजानां शास्त्रारूपाणां भुजानां बन्धैर्निबिडासङ्घैः, परस्परं निपञ्च्य मि-
 लित्वा इमे वृक्षाः, आतपं निवारयन्ति । हर्षाधानं कुर्वन्त इव इमे फुल्लशि-
 रीषगन्धिनः पवनाः, वीतवन्धनं निष्प्रतिबन्धं वान्ति । निकुञ्जस्य उतादि-
 पिहितगृहस्य तले । हंसैर्नादिता सरिद् कलस्वनं यथा तथा प्रवहति । सुखानां
 स्रवनम् वरपादकम् । प्रकृतिदेव्याः प्रमदवनं श्रीहोयानम् । बहुविधवृक्षाणां
 भवनं शृङ्गमूतमिदं वनं भाति ॥ १० ॥

विकसदश्लोकतरुविटपविलम्बा क्वचि-
 ज्ञाति मोदमग्रा नयमालिका नवोन्मदम्
 कुहचन गुच्छभरनम्रा माधवीयं भाति
 यश इव माधवीयं गायन्ती द्विजोन्नदम् ।

मञ्जुनाथ मालतीमुपेतासौ लवङ्गलता
 पश्यतां दधाति मनः प्रमदवशंवदं
 प्रमदभरेण स्थिरपक्ष्मीकृतनेत्रयुगा
 हरति मनांसि वनलक्ष्मीरियमुन्मदम् ॥ ११ ॥

वितये शाखायां विलम्बा सक्ता । मोदमग्ना उरफुल्ला, नवमालिका
 मालती, नवः उन्मदो हर्षो यस्मिन् कर्मणि यथा तथा भाति । प्रत्यप्रविक-
 सिता मालती शोभत इत्यर्थः । मोदमग्नेत्यादिचेतनोचितैर्विशेषणैः कामु-
 कभुजाश्लिष्टाया नवतरुण्या अपि प्रतीतिर्भवतीति न सहृदयेषु सूचनीयम् ।
 द्विजानां पक्षिणामुन्नदो यस्मिस्तथा, माधवीयं (माधवस्येदम्) वसन्तसं-
 यन्धि यशो गायन्ती, कुत्रचित् स्रबकनन्ना इयं माधवी भाति । जयपुरे-
 न्द्रस्य माधवस्य सम्बन्धि चा यशो गायन्तीत्यप्याकृतम्, तथा च तदिदं
 साहित्यसौन्दर्यवर्णनं जयपुरेन्द्रयशःप्रख्यापनफलकमिति ध्वन्यते । भान-
 न्दभरेण स्थिरपक्ष्मीकृतं नेत्रयुगं यथा । शोभामालोकयतो जनस्य नेत्रे प्रमो-
 दवशास्त्रिनिर्मेये भवत इत्याशयः । उत् उन्मदो यस्मिन्यथा तथा मनांसि
 हरति ॥ ११ ॥

केतकफदम्बकरमर्दकुन्दकर्णिकार-
 कदलीकुटजकोविदाराः किल भासन्ते
 कुरवकक्रमुककरवीरकलकाश्वनार-
 किंशुककरञ्जकृतमाला मञ्जु राजन्ते ।
 कर्कन्धूकपित्थकुष्ठकुलककुरण्टकाग्रे
 कर्चूरककरहाटककेसराः सुखायन्ते
 कञ्जमञ्जुलानने ! कियन्तः कूलकुञ्जे कुटाः
 कानने किलामी कृतकौतुकाः प्रकाशन्ते ॥ १२ ॥

सर्वाण्यपि वृक्षनामानि, निघण्टु-कोपादितो वेदनीयानि । सुखायन्ते
सुखकारका इवाचरन्ति, सुखकरार्थकारसुखशब्दात्क्यद् । कञ्जमञ्जुलानने !
इति स्त्रियाः संबोधनम् । तथा च कस्यचित्सहृदयस्य वनं परिचिन्वतीं दयितां
प्रस्युक्तिः । कानने वनमध्ये, कूलवर्तिनि कुञ्जे । कृतकौतुका भमी कियन्तः
कुटा वृक्षाः प्रकाशन्ते । ककाराक्षरसाम्राज्यमत्रालोकनीयम् ॥ १२ ॥

पनसप्रियालपीलुपाटलाप्रियङ्गुपूग-

पाकलपुंनागपुण्ड्रप्रियकाः परीक्ष्यन्ताम्

तिलकतमालतालतिन्तिडीतिनिशतुङ्ग-

तापसतरुतिन्दुकतरुण्यस्तावदीक्ष्यन्ताम् ।

शाल्मलिशिरीषाशोकशेफालिकाशालशमी-

श्लेष्मातकशोभाञ्जनशिशपाः समीक्ष्यन्तां

निर्भरं विनोद्य रश्मिमालिनो निपक्तकरान्

निविडवनोत्था नव्यशाखिनो निरीक्ष्यन्ताम् ॥१३॥

रश्मिमालिनः सूर्यस्य निपक्तान् आपतितान् करान् किरणान् निर्भरं बाढं
विनोद्य यापयित्वा, घनविपिनरुढाः नववृक्षा निरीक्ष्यन्ताम् । अत्र प्रतिपा-
दमेकैकाक्षरस्यानुप्रासो रसनीयः । चतुर्थे तु-विनो० लिनो० वनो० खिनो०
इत्याद्यन्यानुप्रासोप्यालोकनीयः ॥ १३ ॥

दत्तमनोलोभा मञ्जुमेदुरमहीरुहाणां

स्वाभाविकशोभा कापि पुरतः प्रकाशते

चकितमितस्ततोऽवपश्यन्तो मनोज्ञमृगाः

सन्तोपाच्चरन्ति चारुगहनलतावृते ।

स्वच्छे मुखशीततमकच्छे विनिलीनाः सुसं
 निविडनवीनान्यमी यवसान्युपासते
 पवनहिमार्द्यः क्लान्तपान्थानामवनमिह
 जवनमृगाणां केलियनमुपभासते ॥ १४ ॥

दत्तो मनसः लोभो यया, इंद्री घनवृक्षाणां दोषा प्रकाशते । चारु-
 गहन-लताभिरावृतेस्मिन्वने । चकितं यया स्वात्तया इतस्ततः पश्यन्तो मृगाः
 सन्तोपात् चरन्ति भ्राम्यन्ति । सुस्रकारके अतिशीतले च कच्छे जलप्राप-
 देशे । सुस्रं विनिलीना गुसा अमी मृगाः, सान्द्राणि नयीनानि च तृणानि,
 उपमुञ्जते । क्लान्तानां पथिकानाम्, पवनेन हिमेन (शीतलतया) पृतदा-
 दैरन्यैश्च साधनैः । अवनं रक्षकम्, अवतेत्युः । जवयुक्तानां मृगाणां केलि-
 यनमिदं भासते, तथा चातिविस्तीर्णमिति ध्वन्यते ॥ १४ ॥

वनम्

“ पवनहिमार्दः ह्यन्तपाश्यानामवनमिह
जन्मृगाणां कालवनमुपभासते ॥ ”

सन्तोषयद्भिः, इन्दुकैर्दोषितो (प्रकाशितः) दिगन्तो येन सः । कामशर-
विद्धा ये विरहिणस्तेषां कृते दुरन्तः, अयं वसन्तो वर्धते जृम्भते ॥ १ ॥

किंशुकवकुलकलकुरवकसहकार-

मल्लीकणिकारतरुतिलकदुरन्तोयम्
उन्मीलन्मृणालनवमाधविकाजालदल-
दमलतमालततिविद्धवियदन्तोयम् ।

मञ्जुनाथकुञ्जगृहगुञ्जद्भृङ्गपुञ्जनव-

निभृतनिकुञ्जपिकूरितदिगन्तोयम्
उपवन-विपिन-घाट-वल्लीवलय-वीथी-

विटापिवितानेषु हि वर्धते वसन्तोयम् ॥ २ ॥

तिळकादिभिर्बुद्धैरयं दुरन्तः दुस्तरः । विकसन्ति यानि मृणालानि, नवानि
यानि माधविकाजालानि, दलन्तः (विकसन्तः) भमला ये तमालाः, एषां
ततिभिर्विद्धो (ध्यासः) वियदन्तो यत्र तादृशः । कुञ्जगृहे गुञ्जन्तो भृङ्गपुञ्जा
यत्र तादृशश्च, नये निभृते (निःसंकुले) निकुञ्जे ये पिकान्तैः पूरितो ध्वनितो
दिगन्तो यत्र तादृशश्चेति बहुव्रीह्युत्तरः कर्मधारयः । घाटो मार्गः, प्राकारव-
लयितस्थानं (बाड़ा) च ॥ २ ॥

सौरभसुपमकलकुसुमकलापवह-

कौमलललितनवलतिकादुरन्तोयम्
फुल्लोलपाटलापरागपरिवाही नव-
किंशुककदम्बपरिणाही लसदन्तोयम् ।

मञ्जुनाथ मञ्जुलसालपुञ्जपिञ्जरितो
मत्तकलकोकिलसमुन्मिपदुदन्तोयं
वह्नीपु वीरुदवनीपु सदुपवनीपु
वञ्जुलवनीपु चत चर्द्धते वसन्तोयम् ॥ ३ ॥

मञ्जुनाथ नेयं कलकण्ठकुलकाकलिका
 विरुद्रवोयं मञ्जुमागधसुसन्ततेः
 रोचते नवीनवनी नेयमतिमञ्जुतमा
 सरससमाजोसौ वसन्तवसुधापतेः ॥ ५ ॥

अयं पल्लवचयः किसलयसमूहो नास्ति किन्तु, महितः प्रशास्त्रो महामूल्यः
 पटसंस्तर आस्तरणम् (विछायत) विराजते । साधुसामाजिकसंहतेः सुभगस-
 भ्यसमूहस्य एषा समितिः सभा । कुसुमितेषु तरुषु उष्णीप-भूषणादिमण्डित-
 सम्यानां साम्यम् । कलकण्ठः कोकिलः । मागधसमूहस्य विरुद्रवः (स्तुति-
 शब्दः) । इयं नवीनवनी न रोचते किन्तु वसन्तवृषस्य सोयं सरसः समाजः
 अस्तीति अपहृतिः ॥ ५ ॥

सरसवसन्तो नैप सन्तोपितभूमीतलो
 मदनचमूपतिरुदेति सैप सोत्सवम्
 पुष्परागरूपितमहीरुहघटेयं न हि
 धत्ते वीरवेपा चमूरेपा समरोत्सवम् ।
 गुञ्जन्ति न मञ्जुलमधूकमकरन्दभुजो
 मधुकरपुञ्जा मुहुरञ्जितमदोत्सवं
 घोपयन्ति घर्घरसुघोरयनघोपममी
 मनसिजवाणा विश्वविजयमहोत्सवम् ॥ ६ ॥

सैप इत्यत्र सोचि लोप इति सुलोपः । कुसुमरङ्गरञ्जिता महीरुहघट
 (पादपसमूहः) न, किन्तु एषा वीरवेपा सरसेनापतेः सेना, समरोत्स
 धत्ते । कुसुमितमौलिषु पङ्क्तिवदेषु पादपेषु, रञ्जितशिरघ्राणघराणां पङ्क्ति
 दानां भटानां साम्यम् । अञ्जितः प्रकटीकृतो महोत्सवो यस्मिन्कर्मणि तय
 मधुकरसमूहा न गुञ्जन्ति, किन्तु अमी मनसिजवाणाः, घर्घरः सुघोरो घ
 (निविडः) घोपो यस्मिन्कर्मणि तथा (मनसिजकतृकं) विश्वविजयमहोत्स

घोषयन्ति । विश्वविजयिनो मनसिजस्य निषिद्धविशिखवर्षामनुरुध्य तादृश्येव
वीरोचिता निषिद्धा वर्णसंघटनोत्तराद्धे ॥ ६ ॥

→* सरस्य युद्धरूपकम् *←

कोकिलमिहाग्रेकृत्य कुञ्जालयलेखहर-
मलिकुलगुञ्जा रणघोषणा निरुह्यते
विजयतिलकमिव तिलकं विनीय भाल-
मतुलतमालनवकवच उदुह्यते ।
मञ्जुनाथ धुन्वन्मधुशिञ्जिनीमनङ्गनृपो
विरहिजनाय परिकुप्यन् भूरि मुह्यते
पङ्कजपरागपरिधूलननिरङ्ककरो
धनुरनुविद्धनवकङ्कशरो नह्यते ॥ ७ ॥

कुञ्जालये लेखवाहिनं कोकिलमग्रेकृत्य, अन्यत्रापि राज्ञोर्युद्धे पूर्वं लेख-
वाहः प्रेष्यते । अग्रेकृत्येति साक्षात्प्रभृतिस्वाह्वतित्वम् । निरुह्यते प्राप्यते,
निर्घहतेः कर्मणि लट् । युद्धे किल पूर्वं युद्धघोषणा क्रियते, तथाऽत्र भ्रमरकु-
लगुञ्जा । तिलकं तल्लामकतरुं भालं (ललाटे, 'अनभिहितं कर्म,) विनीय,
अनुपमः तमाल एव नवकवच उदुह्यते धार्यते । मुह्यते मोहं प्रामुवते (शत्रु-
न्तस्य चतुर्थी) विरहिजनाय भूरि कुप्यन्, अनङ्गरूपो नृपो मधुयुक्तां शिञ्जिनीं
प्रत्यक्षां धुन्वन् सन्, पङ्कजपरागस्य परिधूलनेन धूलिस्थानापत्नीकरणेन निरङ्कः
स्वच्छः करो यस्य तादृशः सन्, धनुषा अनुविद्धः (संछिष्टः) नवकङ्कपत्रयुक्तः,
शरो यस्य, ईदृशश्च सन् नह्यते, युद्धाय सन्नद्धो भवति 'णह् बन्धने' । अयं
भावः—युध्यमानो राजा यथा प्रत्यक्षां धुन्वन् स्वेदादिजनितामार्द्रतां करत्या-
परिस्त्रलनाय धूत्यादिनाऽपनयति तथा कामः करगतां शिञ्जिनीजातां मधु-
नः सरसतां पङ्कजपरागेणापनयति । अन्यद्देशो रूपकं स्पष्टमेव । विरहि-
जनायेति रुध्रदुदेति चतुर्थी । परिधूलनमित्यत्र धूलिस्तन्दात्तःकरोतीति णिष्,
सतो ह्युद् ॥ ७ ॥

उन्मीलत्पलाशपुष्पशोणिमा न वनदेशो
 मीलद्विप्रयोगिरक्तरक्तवियदन्तोयम्
 भिद्यते न रक्ताशोककुसुमं समिद्धतमं
 विद्यते कृतान्तशोणदारुणदृगन्तोयम् ।
 मञ्जुनाथ कुन्तानिव हिन्तालान्विलोलयते
 पश्य विप्रयोगिजनदत्तदृढदन्तोयं
 को वाक्कोविदो वा किल कथयति वसन्तोयं ?
 विरहिजनस्य स्फुटमन्तकदिगन्तोयम् ॥ ८ ॥

वनदेशः, उन्मीलन् (प्रसरन्) किंशुककुसुमानां शोणिमा यस्मिन्नीदृशो
 नास्ति, किन्तु सोयं वनदेशः मीलतामसं गच्छतां वियोगिनां रक्तेन रक्तः
 (रञ्जितः) वियदन्तो गगनमण्डलो येन तादृशोस्ति । किंशुककुसुमानां रक्ति-
 मा नायं दृश्यते किन्तु द्विप्रयोगिनां विरहिणां रक्तेन रञ्जितः सोयं वनदेश
 इति भावः । समिद्धतमम् अतिप्रफुल्लम्, रक्ताशोकपुष्पं न भिद्यते (विक-
 सति), किन्तु कृतान्तस्य शोणवर्णः दारुणः दृगन्तो नेत्रप्रान्तो वर्तते इति
 भावः । वियोगिजने दत्तः दृढः (कवलीकरणाय) दन्तो येन सः, अयं वसन्तः
 कुन्तानिव हिन्तालवृक्षान् परिचालयति इति मञ्जुनाथ त्वं पश्य । को वा
 वाक्चतुरः । विरहिजनस्य कृते स्फुटमयम् अन्तकदिगन्तः कृतान्तप्रान्तसदृश
 इति भावः ॥ ८ ॥

—* मृगयारूपकम् *—

शस्त्रग्राहियवनीरिवैताः संवहन्ते लताः
 पार्श्वग्राहभूरुहा रमन्ते कुसुमावहाः
 कोकिला विपिनरोधकोलाहलमारमन्ते
 वीराः संविजृम्भन्ते समीरा मलयावहाः ।

मञ्जुनाथ दीव्यति दिगन्ते पश्य पञ्चशरो
 विरहिमृगाणां रवाः श्रूयन्ते दयावहाः
 पथिक दुरन्ते कुत्र गच्छसि वसन्ते ? पुरो
 दृश्यन्ते न किं ते काममृगया भयावहा ? ॥ ९ ॥

नाटकादिषु राज्ञां मृगयावर्णने शस्त्रप्राहिण्यो यवन्यो भवन्ति । पार्णि-
 प्राहा वीराश्च सह गच्छन्ति । वनप्रहणकोलाहलेन विदूषकः प्रातः प्रतिबुद्धो
 भवति । तथेवात्र पार्णिप्राहसदृशा मूरुहाः (कर्तृपदम्) रमन्ते, युद्धसं-
 भारेण प्रीता भवन्ति, किञ्च शस्त्रप्राहिणीर्यवनीरिव एताः कुसुमावहा लताः
 (द्वितीयान्तं कर्मपदम्) संबहन्ते प्रापयन्ति । पुष्परूपशस्त्रधारिणीः एता
 लतारूपा यवनीः, वृक्षाः कामनरेन्द्रस्य सविधे प्रापयन्ति, लतानां वृक्षाधि-
 तत्वात् । सौरभेण मलयमावहन्त इव इमे समीररूपा वीराः विजृम्भन्ते ।
 दिगन्ते दिशोऽन्ते दूर इति यावद्, पञ्चशरो दीव्यति क्रीडति । पञ्चशरप-
 देन संनद्धता सूच्यते । पुरः, अग्रे भयावहा कामकर्तृका मृगया त्वया किं न
 दृश्यते ? ॥ ९ ॥

→ ❁ कामस्य मृगयुरूपकम् ❁ ←

विकसदशोककलकिंशुककुसुमनिभा-
 द्भनविनिरोधे वह्निभासमवलम्बते
 अत्रहृष्यमुद्धोपति कोकिलः सरोपमसौ
 मधुपवराकः क्रोशहंकारं विरम्भते ।
 मञ्जुनाथ चक्रीकृतचारुपुष्पचापधरो
 वक्रीकृतपञ्चशरो न किल विलम्बते
 कुसुमाकरजालमवकीर्य कालसंनाही
 विरहिमृगेषु मारमृगयुर्विजृम्भते ॥ १० ॥

व्याधो यदा मृगाणामारोहं कुरते तदा जालमास्तीयं घनमार्गनिरोधार्थं
 चाङ्गं ज्वलयति । एवमत्रापि, विकसन्तो ये भक्षोकाः (रक्ताशोकाः) कलाः
 (सुन्दराः) किंशुकाश्च तेषां कुसुमव्याजात्, वनरोधे वह्निभासम् अभिर्दीप्ति-
 माश्रयति । एवं निर्दयतामालोक्य कोकिलः भद्रहृष्यं अवध्यतामुद्रोपति ।
 क्रोधेन आक्रोधेन हुंकारो यस्मिन्नेवं विरम्भते दुःखशब्दं करोति । 'अभिरमी
 ष्चिप्यध्वेते' । परं नायं काचित्कः, गवां रम्भारवः सर्वत्रैव सुप्रसिद्धः ।
 क्रोधसंरम्भेण वक्रीकृतः कठोरीकृत इत्यर्थः । कुसुमाकररूपं जालं विलार्य,
 काले स्वसमये संनाहयुक्तः (अन्तर्भवत् संनाही वा) माररूपो व्याधो
 विरहिमृगेषु विजृम्भते ॥ १० ॥

→* वसन्तस्य वणिम्रूपकम् *←

कुसुममरन्दभारमाविन्दन्ति पुष्पन्धयाः
 शश्वल्लाभतत्पराः परागकणिकाचणे
 मलयसमीरखण्डवाणिज्योपजीवी पश्य
 नीर्वीं याचतेऽसौ सत्समृद्धलतिकागणे ।
 मञ्जुनाथ नीत्वाऽवधिवेलातुलामुल्ललितं
 विन्यस्यति बन्धुजीवमेतत्परिमाणे
 विरहिजनस्य हन्त जीवनमरणमेव
 सन्ततमुदस्यते वसन्तवणिगापणे ॥ ११ ॥

भाविनं लाभं समीक्ष्य समृद्धस्य वणिज भाषणे अन्ये व्यापारिणः शक-
 टादिषु भारं वहन्ति । अत्र तु परागकणिकायुक्ते (चणपप्रत्ययः) वसन्तव-
 णिगापणे, निरन्तरलाभपराः पुष्पन्धया भ्रमररूपा व्यापारिणः पुष्पमकरन्द-
 भारमाविन्दन्ति प्राप्नुवन्ति । समृद्धेभ्यो व्यापारिभ्यो यया खण्डवाणिज्योप-
 जीविनो लघुवणिजो मूलधनं याचन्ते, एवं मलयसमीररूपः खण्डवाणिज्यो-
 पजीवी अतिसमृद्धे लतिकागणे नीर्वीं सौरभरूपं मूलधनं याचते, पश्य !

लतिकाम्य एव सौगन्ध्यमादाय सर्वत्र प्रसारयतीति भावः । शब्दशक्त्या—
नायिकासविधे विनम्रः कामुको नीवीमधोवस्त्रप्रान्थि याचते (रतिप्रार्थनां
कुरते), अयमपि नीवीपदप्रकाशयो ध्वनिः प्रतीयत इति सहृदयानां सविधे
पुनरुक्तमेव । वसन्तवणिक् प्रवासिनां गृहागमनावधिवेलारूपां तुलां उल्ल-
लितं यथा तथा नीत्वा, एतत्परिमाणे वन्धुजीवं सन्नामकं कुसुमं प्रियत-
मानां जीवं च विन्यस्यति स्थापयति । अवधितुल्या बल्लभजनानां जीवितं
तुलितं भवति, यदि अवधिदिवसे समायातास्त्वाहिं जीवितस्थितिः, अन्यथा तु
नैराश्रयेन मरणमेवेति, अवधितुलाया जीविततोलनस्वारस्यम् । अत एव—
वसन्तवणिजः आपणे विरहिजनस्य जीवनं मरणं च निरन्तरमुदस्यते उत्तो-
ह्यते । जीवनयुक्तं मरणं जीवनमरणमिति लोकोक्तिवादी मध्यमपदलोपिस-
मासः । वणिगापणे यथा विक्रेयवस्तूनि तोल्यन्ते एवं वसन्तवणिगापणे
विरहिणां जीवनं मरणं वा तोल्यत इत्याशयः ॥ उद् अस्यते असु क्षेपणे कर्म-
णि लट् ॥ ११ ॥

→* वसन्ते वनवीथी *←

सौरभसरससाधुसारससमृद्धिसुखा

सेव्यते सलीलमलिपुञ्जैः पद्मवीथीयम्

परिमललोभनीयललितलवङ्गलता-

लिङ्गिता चकास्ति किल मञ्जुकुञ्जवीथीयम् ।

मञ्जुनाथ मञ्जुलमहीरुहसुलेखा भाति

मन्ये कुसुमाकरसुपुण्यपण्यवीथीयं

विन्दति विकासमिह कुसुमविलासवहा

वासकवधूरिव वसन्तवनवीथीयम् ॥ १२ ॥

सौरभेण सरसानां साधुसारसानामुत्तमकमलानाम्, समृद्ध्या सुसुका-
रिणी सेयं पद्मवीथी भ्रमरपुञ्जैः सेव्यते । लवङ्गलतामिरालिङ्गिता कुञ्जपङ्क्तिः ।
महीरुहाणां सुन्दरी लेखा पङ्क्तिः । सेयं पङ्क्तिः कुसुमाकरस्य सुमगा पण्य-
वीथी विपणिरस्तीत्युपेक्षा । विपणितो यथा नानाविधवस्तूनि संगृह्यन्ते एवं

पुष्प-मकरन्द-परागादयो वसन्तसंबन्धिनः पदार्थां मधुकरैरनुभूयन्त
इत्यर्थः । वासकसजा वधूरिव कुसुमविलासधारिणी सेयं वनवीथी विकासं
विन्दति, वासकसजा यथा कुसुमहारादिकं धृत्वा नायकप्रतीक्षया प्रमोदते
तथेयमपि विकसतीत्याशयः ॥ १२ ॥

→* देवघनाक्षरी *←

वनविटपेषु भूरि शोभते कुसुमघटा

रोचते सरोजखण्डसुपमा सरसि सरसि

भाति सहकारे कलकोकिलकुहूनां रवो

मधुकरयूनां स्वनः सरसां पयसि पयसि ।

मञ्जुनाथ रसिकमनस्सु मदलक्ष्मीर्भाति

दृशमुपयाति कामचर्चासौ रहसि रहसि

मन्ये मधुपर्वणि मनोभूर्मदजन्मोन्माद-

मङ्कते विशङ्कं निजमुद्रया मनसि मनसि ॥ १३ ॥

कुसुमघटा पुष्पसमूहः । सरसि सरसि प्रतिसरोवरं सरोजखण्डस्य सुपमा
शोभा । कलानां मधुरगभीराणां कोकिलकुहूनां कोकिलशब्दानां ध्वनिः ।
रहसि रहसि सर्वत्रैकान्ते असौ कामचर्चा दृशमुपयाति (दृश्यते) । मधुप-
र्वणि वसन्तरूपे पर्वसमये मनोभूः कामः निजमुद्रया (मुहर) मनसि मनसि
प्रत्येकजनस्य चित्ते निःशङ्कं यथा तथा मदजन्मानमुन्मादमङ्कते मुद्रयती-
त्युपेक्षा । कामकृतां मनोमुद्रां प्राप्य सर्वेषु मदेन उन्मत्ता इव जाता
इत्याशयः । 'अकि लक्षणे' छद् ॥ १३ ॥

→* वसन्ते वनविहारः *←

क०—पिहितपरागपूरपिच्छिलप्रसूनपथा

भृङ्गपानभूरिव विभाति तरुवीथीयम् ।

शोभासुपनीता नवपल्लवपरीता मही

मन्ये मीनकेतनमहीपपुरवीथीयम् ।

वसन्त

‘ विलस विलासबोलमलसतमाङ्गलत ।
सुविलसदग्नुजा वसतवनवाधावम् ॥ ’

मञ्जुनाथ मञ्जुलनिकुञ्जनवलेखा भाति
 कामिजनरञ्जनसुसौधवरवीथीयं
 विलस विलासलोलमलसतमाङ्गलते !
 सुविलसदम्बुजा वसन्तवनवीथीयम् ॥ १४ ॥

पिहितः पुष्पाणामन्तर्गतो यः परागपूरस्तेन पिच्छिलो विजिलः (खिस-
 लना, हिन्दी) पुष्पाणां मार्गो यस्यां सा । इयं तरुपङ्क्तिः शृङ्गाणां कृते पान-
 भूर्मधुपानशालेव भाति । नवपल्लवैः परीता आच्छादिता । किसलयाच्छा-
 दिता मही कामनरपालस्य पुरवीथीव इदयत इत्युपेक्षा । कामिजनानां रञ्ज-
 नाय सुभगानां सौधवराणां (उत्तमहर्म्याणां) वीथी । अलसतमा अत्य-
 न्तालसा, अङ्गलता यस्यास्तसम्बुद्धौ । भयि वनविहारेणालसीभूते ! सुवि-
 लसन्ति अम्बुजाति यस्यामीदृशीयं वसन्तवनवीथी अस्ति, अत एव विलास-
 लोलं यथा स्यात्तथा अत्र विलस, स्वरविलासमनुभव । अलसशरीरा त्वं
 नाथे गन्तुं प्रभवस्योत्यत्रैव विकसदम्बुजायां वनवीथ्यां सविलासं विहरेति
 नायकः शिलापटे निजोत्सङ्गमधिशयानां नायिकां प्राथयते इति चित्रेपि
 प्रेक्षणीयम् ॥ १४ ॥

किंशुककुसुममिति किं वा भ्रममीरयसे
 क्षमसे पुरस्तात्किं न पावकं परीक्षितुम् ?
 मञ्जुनाथ किं जल्पसि कल्पनापिनद्गिरं
 कल्पसे मधुप इति धूममप्युपेक्षितुम् ? ।
 स्पष्टं पश्य, पुरतो बतारोहति गर्हिशिखा
 पुष्पितपलाशतरुं परितोप्यथेक्षितुं
 कति किल दग्धा इन्त कति वार्द्धदग्धाः, कति
 चाधुनाप्यदग्धा इति विधुरानवेक्षितुम् ॥ १५ ॥

अममीरयसे प्राप्नोषि । किं पुरस्तात्स्थितं पावकं परीक्षितुं न क्षमसे ? नेदं किञ्चुकपुष्पं किं तु वह्निरयमिति भावः । हे मञ्जुनाथ ! कल्पनयाऽऽच्छादितान् गिरं किं जल्पसि । मधुप इति स्थिरीकृत्य किं धूममप्युपेक्षितुं कल्पसे क्षमसे ? नायं मधुपः किन्तु पूर्वं वृक्षशाखायां साधितस्य बह्वेधूम इति भावः । स्पष्टं विलोक्य ! परित. ईक्षितुं (विलोकयितुम्) वह्निसिखा बत पुष्पितं पलाशतरुमारोहति । किं प्रेक्षितुं घृक्षारोहणम् ? कति वियोगिनो मया दग्धाः, कति च अर्द्धदग्धाः, कति चेदानीमप्यदग्धा इति वियोगिनः प्रेक्षितुमारोहणम् ॥ १५ ॥

→❁ वसन्ते नायिकाः ❁←

→❁ मानिनी ❁←

विनयवचो मे यदि मानिनि ! न मानयसे
 मानय वयस्यावचो याऽसौ तेऽनुगामिनी
 विन्दति न नाम विधुसुन्दरि किलानुनयं
 पदपतनेपि वद का वा कुलकामिनी ? ।
 मञ्जुनाऽथ रञ्जय विहसितेन मञ्जुमुखं
 घोरघनघटायामियमेतु सौदामिनी
 स्वामिनि ते मानो मयि काममयं भूयो भवेद्
 भामिनि ! न भूयो भवेदेया मधुयामिनी ॥ १६ ॥

याऽसौ वयस्या तेऽनुगता, तस्या अनुनयवचनं मानय । हे विधुसुन्दरि ! पदपतनेपि चरणप्रणामेपि, का वा कुलकामिनी अनुनयं न विन्दति ? इति वद । अपि तु सर्वापि कुलवधूः पदयोः प्रणामे अनुनयं स्वीकुरत इत्यर्थः । मञ्जुना विहसितेन । घोरायां मेघघटायामियं सौदामिनी पतु । उन्मुक्तैः केतौराच्छादिते मुखे विहसितं विधुरस्थानीयमिति भावः । स्वामिनि मयि ते मानः कामं पुनरपि भवेत् । आवयोः पतिपत्नीसम्बन्धस्तथा च मद्विषये

भवत्या मानः पुनरपि संभवेत् । परं हे भामिनि (अयि कौपने ! विचारयेति सूच्यते) एषा भद्यतनी चैत्ररात्रिः पुनरं भवेत् ॥ १६ ॥

→ॐ सिंहायलोकनम् ॐ←

यामिनीसुनायकमनोरममरीचिरुचि-
रोचितसकललोकशोकभरशामिनी
शामिनी मनस्विनीसमूहदृढमानरूपां
मादृशां समस्तसुखसम्पदनुगामिनी ।
गामिनी मनोजशरदर्शितनवीनपथे
कामकलनाऽऽकुलनवीनकुलकामिनी
कामिनीतनिर्मरनिरर्गलसुरतरसा
मीरु पश्य सरसासौ याति मधुयामिनी ॥ १७ ॥

यामिन्याः सुन्दरनायकस्य (चन्द्रस्य) मनोरमामिर्मरीचिकान्तिभिः रोचितो (घोतितः) यः सकललोकस्तस्य शोकभरदानपित्री । शामिनीति 'शम आलोचने' शौरादिकः । घातनामनेकार्थत्वात् निशामय तद्दुस्तिमि- निषष्टमनायेत्यम् । मामिनीसमूहस्य दृढानां मानकोपानां शामिनी । माद- गामिकाणां समस्तसुखसंपदनुगघोति नायकस्योक्तिः । मनोजशरैः सूचिते मर्याने मार्गे (शृङ्गाररसानुबूले) गामिनी । कामघटनाभिरापुलाः नवीनायक्याः कुलवष्पो धर्म्यां सा । कामिभिः नीतः (अनुभूतः) पूर्णः, निष्प्रतिबन्धश्च सुराखानन्दो धर्म्यां सा । अयि स्वदृढमहमीरु ! इयं चैत्ररात्रिर्धरयेति ॥ १७ ॥

→ॐ प्रवत्स्यत्पतिका ॐ←

भूरुहा वहन्ते मञ्जुमञ्जरीर्भजन्ते चारु-
वहरी रमन्ते मधुपायिनोय मानसे
सम्पामारमन्ते मञ्जुपन्यागुलिनान्तेचराः
शुभगतमीराः, संजुपन्ते रत्तिका रसे ।

काकलीः श्रयन्ते युवकोकिला विलासभृतो
 वाणाः संरभन्ते कुसुमेपोरपि नीरसे
 प्रणतिरियं ते, वच्मि भूयः कान्त किं ते ?
 ननु विरहिदुरन्ते किं वसन्ते गन्तुमीहसे ॥ १८ ॥

भूरुहा मञ्जुमञ्जरीर्वहन्ते, तथा (ते) चारुवल्लरीः (लताः) मज्जन्ते
 आश्लेषेणोपगच्छन्ति । मधुपायिनो मधुपा आसवसेविनश्च, मानसे प्रीयन्ते
 नवमधुनो बाहुल्यात् । मञ्जुपम्पा० दाक्षिणात्याः सुभगसमीरा इम्पामार-
 भन्ते प्रवहन्ति । अन्तेचरा इत्यत्र तत्पुरुषे कृतीत्यलुक् । संजुपन्ते प्रीयन्ते ।
 काकलीः कुहूरवान् । कामस्य वाणा नीरसेपि जने संरभन्ते संरभेण पतन्ति ।
 वसन्ते किमिति गन्तुं वाञ्छसि ? ॥ १८ ॥

→* वसन्ते गीतगोष्ठी *←

कुसुमसुगन्धजुपो जाता जलयन्त्रसुखा
 वातायनमध्याद्धान्ति वाता निष्कुटान्तरे
 संमुखे सरोजदृशो गायन्त्यमूः साभिनयं
 सरसवसन्तमिह मधुरतरस्वरे ।
 पाटलपरागमिलद्रागमदमेदुरितो
 नायकोनुरागभराभ्रन्दति निजान्तरे
 यौवनविलासलसद्विम्बोष्ठीकदम्बभृता
 घन्यानां धिनोति गीतगोष्ठी कुसुमाकरे ॥ १९ ॥

निष्कुटान्तरे अन्तःपुरोपवने, कुसुमसुगन्धजुप्ता जाताः, लब्धकुसुमसौ-
 रमा इति भावः । जलयन्त्रसंबन्धेन सुखकारका वाताः, गवाक्षमध्याश्रव-
 हन्ति । अमूः पताः (चित्रे निरीक्ष्यमाणाः) सरोजनयनाः, अतिमधुरस्वरे

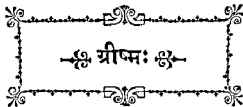
वसन्ते गीतगोष्ठी

“ वीषनविलामलसदिग्धोष्ठीकदम्बभृता
घन्यानां धिनोति गीतगोष्ठी कुमुमाकरे ॥ ”

सरसं वसन्तरागम्, साभिनयं गायन्ति । मध्येऽवस्थितो नायकः, तत्काल-
माघ्रायमाणपाटलपुष्पस्य भकरन्देन मिलन् (उपवीयमानः) यो रागमद-
स्तेन सान्द्रस्त्रिग्वः सन्, अनुरागभराद्विजान्तरे नन्दति (प्रीयते) । तथा
च—यौवनविलासेन लसन्तीनां त्रिम्बोष्ठीनां कदम्बेन (समूहेन) भृता
(संकुला) । धन्यानां धिनोति, भाग्यशालिनो जनान्प्रीणयति । कर्मणः
शेषत्वे पष्टी । किं वा धन्यानां जनानां कुसुमाकरे (वसन्ते) गीतगोष्ठी,
धिनोति लोकाब्रन्दयति ॥ १९ ॥

मेदुरमिहिरमहामहसां प्रहेता वर-
 वारिजविनेता नवसरसां समेधते
 जाड्यजालजेता घनधर्मपरिचेता तिग्म-
 तापसमुपेतानिलवेगवानुपैधते ।
 मञ्जुनाथ वेपितवियोगिजनचेता मञ्जु-
 मानिनीसमेतारब्धवारिकेलिरेजते
 सरसशिरीपपरितोपितसचेता नव-
 नौविनोदनेतायं निदाघ ऋतुरेधते ॥ २० ॥

मेदुराणां सान्द्राणां सूर्यस्य तिग्मतेजसां प्रहेता प्रेरकः । नवसरोवराणां
 श्रेष्ठकमलपूरकः । समेधते समिद्धो भवति । जाड्यजालस्य शैत्यपटलस्य
 जेता । परिचेता परिचायकः । तीक्ष्णतापसमुपेतस्य अनिलस्य वेगोऽस्ति
 यस्मिन् सः । मञ्जुमानिनीसमेतैः (रस्तिकैः) आरब्धा वारिकेलिजलक्रीडा
 यस्मिन् । पूजते सर्वतः प्रसरतीति भावः, अथवा अन्तर्भावितण्यर्थः । सर-
 सशिरीपपुष्पैः तोपिताः सचेतसो येन । नवस्य शिशिरवसन्तादिष्वपरिवि-
 तस्य नौकाविनोदस्य नेता नायकः ॥ २० ॥

तरणिमयूखैस्तापमयते धरणिरियं
 दत्ते नो सरणिरिह गन्तुं हन्त सेधते ।
 शीतलता सरसि विलीयते सलिलगता
 तिग्मताऽथ मारुतेपि सपदि समेधते ।

मञ्जुनाथ निभृतनिकुञ्जनेयमध्यन्दिनो

मञ्जुमदनोदयमनोरतिरुपैधते

रश्मिदामदीपितदिवोमणिरिदानीमल-

मातपनिदानोऽयं निदाघ ऋतुरेधते ॥ २१ ॥

पृथ्वी तरणिमयूखैः सूर्यकिरणैः तापमयते । सरणिः ग्रामादीनां मार्गः
सेधते गच्छते जनाय (शत्रन्तः) । गन्तुं न ददाति गन्तुमवसरं न ददा-
तीति भावः । ('जाने नहीं देता' इति हिन्दीपरिपाटी) । निकुञ्जे नेयं
मध्यन्दिनं (मध्याह्नः) यस्मिन् । मञ्जुमदनोदयेनैव मनोरतिर्यस्मिन्, अन्य-
प्रकारेण मनोविनोदाभावात् । रश्मिदाम्ना किरणजालेन दीपितो दिवोमणिः
(सूर्यः) यस्मिन् । अलं यथा स्यात्तथा आतपहेतुभूतः ॥ २१ ॥

—ॐ श्रीष्मस्य नरेशरूपकम् ॐ—

जोपमृतराजसन्धिसीमामधिलङ्घ्य वलाद्

रोपरयोपितप्रचण्डभासनाथोयम्

तिग्मकरतापितसमस्तजनताहृदयो

हन्त निर्दयोचितनिरूढशस्यमाथोयम् ।

मञ्जुनाथ सौरभसुरञ्जितशिरीषमनु-

शुञ्जदलिपुञ्जवन्दिगीतगुणगाथोयं

ज्येष्ठजवलम्यनतो भूरिभाविडम्बनतो

भासते विजृम्भगतो ग्रीष्मनरनाथोयम् ॥ २२ ॥

जोपं यथा स्यात्तथा ऋतुराजस्य (वसन्तस्य) सन्धिसीमां मध्यावकाशं
बलाद्दुलंघ्य, धर्मस्य उपचयेन रोपिता या प्रचण्डदीप्तिस्त्रया युक्तः । अन्दोपि
राजा प्रतिपन्न्यनो राज्ञः सन्धिसीमानं परस्परसमयावधिम् (सुलहनामा)
उलंघ्य, रोपरयेण रोपिता या प्रचण्डभा (दीप्तिः) तथा युक्तो भवति । ति-
ग्मकरैः असह्यशुल्कैः (राजदेयद्रव्यैः), तीक्ष्णकिरणैश्च । निर्दयोचितो निरूढः

(निर्वाहितः) शस्यस्य क्षेत्रस्थहरितधान्यस्य भागो येन । ग्रीष्मो घोरतापेन क्षेत्रशस्यानि उन्मथति, राजापि प्रतिपन्निनोऽभियाने सैन्यसंघर्षेण मार्गस्थ-शस्यान्युन्मथति । सौरभेण सुरजितं शिरीषवृक्षमनु (समीपे) । गुञ्जन्तो येऽलिपुञ्जाः (अमरसमूहाः) त एव बन्दिनः तैर्गीता गुणगाथा यस्य सः । ज्येष्ठमासवेगस्य, पक्षे स्वपक्षीयस्य श्रेष्ठस्य राज्ञो वेगस्य चावलम्बनात् । भूरि-भायाः (अतिशयितदीप्त्याः बहुशोभायाश्च) विडम्बनात् । विजृम्भणतः बहु-तरवृद्धेः । भासते शोभते । त्रिष्वपि हेतौ पञ्चमी ॥ २२ ॥

प्रचितप्रचण्डतापतापितभुवनभर-

भासुरसुचण्डकरविकलितमम्बरम्

वेदयते वपुषि सुसूक्ष्ममपि खेदभरं

स्वेदजलजालकनिपिक्तमिदमम्बरम् ।

मञ्जुनाथ मञ्जनिलीननवकञ्जदृशां

रोचते सुगन्धि सुखशीतलसुशम्बरं

संभवदतुलतापमार्दवविडम्बनदं

सम्प्रति विजृम्भते निदाघदवडम्बरम् ॥ २३ ॥

अम्बरं आकाशम्, प्रचितेन प्रचण्डतापेन तापितो भुवनभरो येन, ईद-शेन भासुरेण (अतिदीप्तेन) अतिचण्डकरेण (सूर्येण) विकलितं व्याकुलम् अस्ति । स्वेदजलजालकेन (पटलेन) निपिक्तमार्द्रम् । अतिसूक्ष्ममपि इद-मम्बरं वस्त्रम् । वपुषि खेदभरं वेदयते प्रत्याययति । अतिलघुनापि वक्षेण शरीरे दुःखं प्रतीयत इत्याशयः । मञ्जने छाने निलीनानां (लम्पानां) नवी-नसरोजदृशां (स्त्रीणाम्) । सुखं शीतलं सुन्दरं शम्बरं (जलम्) रोचते । रुच्यर्थसंप्रदानस्य शेषत्वे पृष्टी । संभवन् यः अतुलतापस्तेन मार्दवस्य कौम-न्ताया विडम्बनकारकम्, संतापकरवादतितीयमिति यावत् । निदाघाप्तेः डम्बरम् आटोपः । विजृम्भते घर्दते । ग्रीष्माडम्बरस्य घनघोरतां प्रययितुं दीर्घसमाप्ता परुषावृत्तिः ॥ २३ ॥

→११० श्रीष्ममध्याह्नः ११०←

दुःसहदहनधरैर्निस्सहमिहार्द्रयत-

श्चण्डांशोः प्रचण्डकरैस्तिग्मं तापितेलासौ

वीथी-वेश्म-वाट-गृहतोरण-तलानि भृशं

तापितानि, चेतसो निकाममवहेलासौ ।

मञ्जुनाथ धर्मजलक्लिन्नं वपुरालोठति

नाधुना प्रयाहिं वहिः, पश्य खरखेलासौ

विकलवियोगिदुःखदुर्गाम्बुधिवेला नेयं

मध्यदिनवेला, किन्तु वध्यदिनवेलासौ ॥ २४ ॥

इह निःसहम् (अत्यन्तम्) अर्द्रयतः (पीडयतः) चण्डांशोः सूर्यस्य ।
दुःसहदहनधरैः तीक्ष्णवह्निधारकैः प्रचण्डैः करैः असौ इला पृथिवी तिग्मं
तापिता । वाटो मार्गः । गृहस्य तोरणानि उपरिद्वाराणि, तलानि (भूतलानि)
अत्यन्तं तापितानि । असौ एषा संतापनक्रिया चेतसो नितान्तमवहेला तिर-
स्क्रिया । प्रस्वेदजलेन क्लिप्तं आर्द्रं वपुः, आ इतस्ततो लोठति संतापाधिव्या-
प्यवर्तते । पश्य । इयं खरा तीक्ष्णा क्रीडा (प्रकृतिदेव्याः) । किं वा खरा-
णां रासमानां इयं खेलावेला । वैशाखनन्दनखात् । विकलानां वियोगिनां
दुःखरूपस्य दुर्गाम्बुधेवेलास्वरूपा (धरमाधविस्वरूपा) । इयं मध्याह्नवेला
मासि, किन्तु वध्यस्य (वधाहंस्य) दिनवेला । वध्यस्य पुरुषस्य वध्यदिवस-
काल इवायं मध्याह्न इत्याशयः ॥ २४ ॥

→११० मध्याह्ने भूमिगर्भः ११०←

सुरामिसलिलभरसंततनिपिक्ता भूरि-

भूमिगर्भभुक्ता मही चन्दनैर्विपूयते

परितोऽप्युशीरनवजवनिका निपिच्यन्ते,

यन्ननीरधरैर्धीरमारुतः प्रभूयते ।

मञ्जुनाथ वीजयन्ति व्यजनेन मञ्जुदशो
 मञ्जुना विलेपनेन शीतमिनाहृत्यते
 कथमिव मन्येमहि माधनाय्यमासः सोय
 माघ एव मासोयं नः स्फुटमनुभूयते ॥ २५ ॥

सुरभिसलिलभरेण निरन्तरमार्द्राङ्किता । भूरिभूमिगर्भं (तहलाना)
 गता । चन्द्रौ शोष्यते, आलिप्यत इत्यर्थः । उशीरस्य नवा जयनिकास्त्रि
 स्करिण्य (रस ये पददे) । यघ्ननीरग्य (पुहाराजलस्य) धाराभिर्धौ
 पवन उत्पाद्यते । तावता घेगेन जलयघ्राणि चलन्ति यथा तद्रेगवशात्पव
 नोपि प्रनीयते । तस्यश्च तादृशेन शीतपवनेन शीतसौख्याधिपय रूष्यते ।
 मञ्जुदश सुन्दर्यं । विप्रेनेन चन्दनकपूरादिजातेन । माघवस्य वैशाखस्य
 भाद्र्य (ज्येष्ठः) सोय मासः, इति कथ मन्येमहि, न अस्माक माघ एव
 मासोऽनुभूयते । शीतसामग्रीसघटन तथा, यथा ज्येष्ठोपि माघ इव प्रनीयत
 इत्याशयः । न इति शेषे पद्ये ॥ २५ ॥

ज्येष्ठमासमुद्राङ्कितमध्यदिनवेला, पश्य
 भूमिमासमुद्रा परिताप्य तर्पिता सेयम्
 असिन्नापि गमये महस्वरश्मिभानमवेऽ-
 मुष्मिन् हिमगेहे जलघाग तर्पिता नेयम् ।
 मञ्जुनाथ कष्टकियरममामलापरण-
 ग्रीष्मरोधनेक्ष्योत्प्रेला मञ्जु मर्शिता सेयं
 भीष्ममित्र भीषणगभीरगुरुमाधर
 ग्रीष्मभिह नच्या शुभ्रश्या दग्धिता नेयम् ॥ २६ ॥

(तर्पस्यास्तीति) तृष्णायुक्तास्ति इति पश्य । समस्तां भूमिं परिताप्यापि न संतोष इति श्रीध्माधिक्यं ध्वन्यते । सहस्ररश्मेः (सूर्यस्य, अतितापकता सूच्यते) भासमये दीप्तिमये । अस्मिन्नपि भयङ्करे समये अमुष्मिन् हिमगोष्ठे (शीतलभवने) सेयं जलधारा वर्पिता, जलयन्त्रादिभ्य इत्यर्थः । कण्टकयुक्तानां यवसानां (जवासा) मांसलैरावरणैः स्थूलाभिर्घृतिभिः (टट्टी) श्रीध्मस्य रोधमेक्ष्य (भा-ईक्ष्य) दृष्ट्वा । सेयमुत्प्रेक्षा मञ्जु यथा स्यात्तया मर्शिता विचारिता । सामाह—श्रीध्मपितामहमिव श्रीध्मस्य गभीरस्य गुरुभावस्य धारकम्, श्रीध्मर्तुं नवीना शरशय्या दर्शिता । महाभारते—सुमूर्षते श्रीध्माय यथा शरशय्याऽञ्जुनादिभिर्दर्शिता, तथा कण्टकियवासवृतिरूपा शरशय्या श्रीध्मार्थं कल्पिता । शरशय्यामधिशयानो श्रीध्मो नेतस्ततो विचेष्टते स्म, तथा यवासदट्टिकाभिर्घ्मोपि न किञ्चिदपि स्पन्दितुं शक्त इति यवासवरणानां शीतत्वातिशयो ध्वन्यते । अप्यन्तावस्थाकर्तुंघ्मस्य दृशेत्प्रेत्यनेन कर्मत्वम् ॥ २६ ॥

—ॐ श्रीधरजनी ॐ—

भृङ्गारकशीतसुखसलिलनिपिक्ता रति-
रङ्गायोपयुक्ता मही तुङ्गालयगामिनी
इन्दुकरसङ्गादतिशीतलवमासौ वाति
सौरभानुपङ्गा मरुच्छहरी सुधामिनी ।
मञ्जुनाथ मञ्जनसुशङ्गारितदेहलता
भाति पुष्पशय्योत्सङ्गसङ्गा वरकामिनी
विहरदनङ्गागमसागरतरङ्गा याति
धृतरतरङ्गासा निदायलघुयामिनी ॥ २७ ॥

भृङ्गारकस्य गलन्तिष्कायाः ('क्षारी' रामसारा इतिश्रयात्स) शीतेन शुभेन सलिलेन आर्द्राहृता । तुङ्गालयगामिनी उग्रतभवनसंघन्धिनी मही भासाददृष्टमिति यावत् । रतिरङ्गाय सुरतश्रीदायै उपयुक्ता । सुधामिनी सुन्दरधाम (गृह)संघन्धिनी । सौरभमनुपङ्गः अथष्टम्भे यस्याः सा, सौरभपुकेति क० नि० ३

भावः । असौ पवनलहरी चन्द्रकिरणसंबन्धात् अतिशीतलतमा प्रवहति ।
मज्जनोत्तरं सुशृङ्गारिता देहलता यया सा । पुष्पशय्याया य उत्सङ्गः मध्य-
भागस्तस्मिन् सङ्गो यस्याः सेति व्यधिकरणचहुन्नीहिः । पुष्परचितशय्यास्था
सुन्दरकामिनी भाति । विहरन्तः (खेलन्तः) अनङ्गागमरूपसागरस्य तरङ्गा
यस्याम्, विजृम्भितकामशासनेति भावः । अत एव घृतः रतरङ्गः सुरतानन्दो
यस्यां साऽसौ निदाघस्य लघ्वी यामिनी व्यत्येति । शृङ्गा, रङ्गत्वादि सर्वत्र,
घतुर्ये च तरङ्गा, तरङ्गा इति यमकालङ्कारो लोकनीयः ॥ २७ ॥

—ॐ श्रीभूमध्याहे नायकः—

उपरि प्रचण्डकरैस्तपति सहस्रकरो
नीचैरभरोधिसौधपृष्ठतलतापितोसि
वर्हिं वहमाना इव चान्ति पवमाना इमे
तदपि विलोकलाभलिप्तया न यापितोसि ।
मञ्जुनाऽनुलापसुखसंगमेन मञ्जुनाथ
न चिरपरिस्थितिपरिश्रममवापितोसि
चञ्चल ! निधेहि क्षणमञ्चलमलिकतटे
तिग्मातपतापमपवञ्च परितापितोसि ॥ २८ ॥

सहस्रकरः सूर्यः (तापकरत्वाधिक्यं द्योत्यते) । नीचैः, अभरोधिनः अश्र-
लिहस्य सौधपृष्ठस्य भूतलेन तापितोसि । निजहर्म्यपृष्ठमाहस्य, सदनान्तरस्य
गवाक्षनिविष्टया नायिकया संलपन्तं नायकं प्रति सहचरस्योक्तिः । वर्हिं वह-
मानाः अग्निं घर्षन्त इव । पवमानाः पवनाः । न यापितोसि न गमितोमि ।
दशानलालसया स्वं सौधपृष्ठाच्च गतोऽसीत्याशयः । संलापमुपसंप्राप्त्या विर-
कालं अवस्थानस्य यः परिश्रमस्तत्रपि न प्राप्नोति । हे चञ्चल ! अलिकतटे
ललाटाग्रभागे क्षणमञ्चलं बध्नमान्तं निधेहि । घोरातपस्य तापं अपवद्य
धारय । स्वमतितापितोमि । सुहृद्द्वारा तापसूचनया नायकस्य दशान-संलाप-
हीनता ध्वन्यते ॥ २८ ॥

ग्रीष्मे मानिनी

“ त्वरितमुपेहि मानशमनं विषेहि सखे
निश्चितमवेहि मंहु मुह्यति मनस्विनी ॥ ”

→ॐ प्रवत्स्यत्पतिका ॐ←

दीपितदिनेशदूरदीधितिविकासमये
 तापोयं समस्तलोकबलयेऽनुलीयते
 रभसरयेद्धा वान्ति तापविधयेऽमी मुहु-
 र्मारुताः, सुपीमताऽधोनिलये निलीयते ।
 मञ्जुनाथ वेपितवियोगिवनिताहृदये
 नित्यनिर्दयेस्मिन् दरदुःस्थितिरुदीयते
 भूयो विनये किं दवदारुणदुरासमये
 ग्रीष्मसमये किं कान्तं गन्तुं व्यवसीयते ॥ ३० ॥

दीपितः (ग्रीष्मेणोत्तेजितः) दिनेशस्य सूर्यस्य दूरदीधितिनां प्रसरत्किरणानां यो विकासस्तन्मये । समस्तलोकमण्डले, तापः अनुलीयते व्याप्नोति । रभसरयेद्धाः शीघ्रतावेगेनोत्तेजिता अमी मारुताः तापविधानाय मुहुर्वान्ति । सुपीमता शीतलता । अधोनिलये नीचैस्तनगृहे । वेपितं वियोगिनीनां वनितानां हृदयं येन ईदृशे । अस्मिन् ग्रीष्मे । दरदुःस्थितिः भयेन दुरवस्था, ईषदुरवस्था वा । भूयोः किं विनये, अधिकं किं प्रार्थनां करोमि ? दवस्य वनवह्नेः, दारुणदुःस्थितियुक्ते । अस्मिन् ग्रीष्मसमये गन्तुं किमिति निश्चीयते ? व्यवपूर्वकात् 'पो' धातोः कर्मणि लट् ॥ ३० ॥

→ॐ स्वाधीनपतिकायाः पुष्पशृङ्गारः ॐ←

अद्य सायंसमयादेव संभारः समेधते
 प्रियापुष्पशृङ्गारः प्रियेण पर्यवेक्ष्यते

अलिके कुसुमचन्द्रलेखा कर्णपुष्पमथ
 श्रवसोरुरसि चन्द्रहारः सुसमीक्ष्यते ।
 करयोः कुसुमकङ्कणौ तौ, कटिदेशे किल
 कुसुमकलितमञ्जुरशनाप्यपेक्ष्यते ।
 समाधिककुसुमसमवायसमारम्भेस्मिन्
 कुसुमितयौवनासौ कुसुममिवेक्ष्यते ॥ ३१ ॥

संभारः भायोजनम् । समेधते वर्धते । पर्यवेक्ष्यते संभाल्यते क्रियत इति यावत् । ललाटे कुसुमरचिता चन्द्रलेखा (बैना इति हिन्दी प्रसिद्धः) । श्रवसोः कर्णयोः कर्णपुष्पं कर्णपूरः जातावेकरवम् । समाधिकस्य कुसुमसम-वायस्य समारम्भे अनुष्ठाने बहुतरकुसुमसंघटने इति यावत् । कुसुमितं कुसु-मवद्विकसितं यौवनं यस्याः, इंद्रनी भसौ नायिका कुसुममिव इंक्ष्यते । कुसु-मं ययाऽतिकोमलं वक्षःस्थापनोचितं तथेयमपीति मनोभावो ध्रन्यते ॥३१॥

❀ राधाकृष्णयोः पुष्पहर्म्योत्सवः ❀

शोभते चतुर्दिक् चारुपुष्पदामसंघटिता
 शिल्पिशिल्पशोभिता कुसुमहर्म्यमालासौ
 उपरि विभाति पुष्पकलिकावितानपुता
 सद्बन्दनमालाशालिपुष्पचन्द्रशालासौ ।
 मञ्जुनाथ मध्ये सुविशालाङ्गवेदिकायां
 राजते ब्रजेशो वृषभानुनृपशालासौ

तत्र कीर्तिवालातनुकान्तिच्छविच्छुरिता

चम्पापुष्पमालाऽभूत्सुमञ्जुमल्लिमालासौ ॥ ३२ ॥

चारुभिः पुष्पदामभिः (कुसुमस्रग्भिः) संघटिता । चतुर्दिक् पर्यन्ततः, चतुर्दिक्ष्वित्यर्थः । कुसुमनिर्मिता हर्म्यमाला (फूलबॅगला; फूलमंडली इति प्रसिद्धा) । उपरि उपरितले, पुष्पकोरकाणां वितानेन (चंदोवा) युता, सुन्दर्या वन्दनमालया (वन्दनवार) शालिनी शोभमाना, पुष्पनिर्मिता चन्द्रशाला (शिरोगृहम्, चांदनी इति भाषाप्रसिद्धा) विभाति । मध्ये अतिविशालायां अङ्गणस्य वेदिकायां (चौतरा) । तत्र कीर्तिवालायाः धीराधायाः तनुकान्तिच्छविभिः (शोभाभिः) विच्छुरिता मिश्रिता, सुमञ्जुला मल्लिमाला, चम्पापुष्पमालाऽभूत् । श्रेतापि मल्लिकामाला काञ्चनवर्णदेहकान्तिभिः पीता चम्पापुष्पाणां मालाऽभवदित्याशयः । तद्गुणः ॥ ३२ ॥

—ॐ श्रीष्मे नायकयोरुपवनविहारः ॐ—

वीथीपथचारिणं निरीक्ष्य चित्तहारिणं तं
जाता कामवीथीपथिकासौ मूढचेतना
समयमविन्दती समागमसुयोग्यमियं
माग्यमेव निन्दति स रुद्धमीनकेतना ।
अद्य पुरवाटिकायामायातं समेत्य नु तं
नानाव्यपदेशतोऽभूदुज्झितनिकेतना

१ मोहमर्द्यां सेयं समस्या गोस्वामिबुलकीस्तुमधीगोकुलनाथमहोदयानां ज्येष्ठतनूजैः वि. गो. श्रीऋष्णजीवनमहाभागैर्वृहन्मन्दिरे पुष्पमण्डलोत्सवोपलक्ष्ये प्रत्यकर्त्रे पूरयितुं प्रत्ताऽभवत् ।

वसन्तः

“स्वमुखसरोजसाधुसुपमामवेश्य मनाक्
सरासि सरोजराजिरेषा ननु कम्पते ॥”

ग्रीष्मघोरमध्याह्ने समागतयोरद्य तयोः

शीतसुखसायाह्ने समेति गृहचेतना ॥ ३३ ॥

तं मनोहारिणं नायकं निरीक्ष्य कामपथस्य पथिका काममार्गपरिचिते-
त्यर्थः । असौ नायिका मूढचेतना जाता । कामोन्मादेन पूर्वापरज्ञानशून्याभ-
वदित्याशयः । समयमविन्दती अलभमाना । रुद्धमीनकेतना अवरुद्धकाम-
प्रसरा । तं नायकं पुरोपवने आयातं समेत्य ज्ञात्वा । नानाव्याजैर्गृहमुज्झि-
त्वा आगताऽभवदित्यर्थः । शीते सुखकारके सायंकाले गृहचेतना गृहगमन-
बोधः समेति भागच्छति । एतावत्कालं न तयोर्गृहस्य स्मरणमप्यभूत्तथा च
द्वयोरपि रसोन्मत्ततया संभोगशृङ्गारपरिपोषो ध्वन्यते ॥ ३३ ॥

→* ग्रीष्मे जलविहारः *←

वीक्ष्य भुजमञ्जिमां मृणालिनी निलीना जले

अदिमामुदीक्ष्य पत्रं पदयोर्विलम्बते

चेलाञ्चलाद्वीक्ष्य तव मञ्जुलमुरोजयुगं

सुन्दरि ! सरोजकोपो मौनमवलम्बते ।

सम्प्रति सरोजमञ्जुविपिनविहारैरलं

वीक्षसे न सम्मुखमुरोजयुगसंनते !

त्वन्मुखसरोजसाधुसुपमामवेक्ष्य मनाक्

सरसि सरोजराजिरेषा ननु कम्पते ॥ ३४ ॥

भुजयोर्मञ्जितां वीक्ष्य कमलिनी जले निलीना । पदयोर्मृदुतां वीक्ष्य कम-
लपलाशां तत्र चरणयोर्विलम्बते अवनमति । पद्मिणां चरणसकाशागमने पद-
प्रणाम एव हेतुरित्यर्थः । वस्त्राञ्चलमप्यात् तव मञ्जुलयुगं वीक्ष्य कमलकोपो

मौनमालम्ब्यते । कमलकुञ्जालानां मुद्रणस्य तव कुचयुगसकाशात्पराजय एव हेतुरिति भावः । उरोजयुगेन संनते हे सुन्दरि ! कमलैर्मनोहरस्य विपिनस्य विहारैरलम्, जलविहार मा कार्पीरित्यर्थः । अग्रे किं न वीक्षसे ? यद् त्वन्मुखकमलस्य सार्धं शोभामालोक्य सरसि पूषा कमलराजि कम्पते । मुखसकाशात्पराजितत्वान्द्वयेन कम्पत इति भावः । सर्वत्र हेतूप्रेक्षा ॥ ३४ ॥

—* प्रावृट् *—

धाराधरधीरवारिधारामधिगम्य मुहु-
 र्झञ्झावेगविद्धा गिरिनिर्झरा निरासते
 कूलंकपाः सरितोऽद्य पङ्कजिनीजालमुदो
 रसिकानमन्दमुदो नित्यं समुपासते ।
 मञ्जुनाथ वकुलकदम्बतरुदोलागता
 नागरनितम्बवतीलेखासौ प्रकाशते
 पर्वतघनेषु पुलिनेषु पार्श्वपत्तनेषु
 पौरोपवनेषु पुरः प्रावृट् प्रतिभासते ॥ ३५ ॥

सबृष्टिकवायुवेगेन विद्धा इतस्त्रतो विकीर्णा । निरासते निष्पतन्ति । पङ्कजिनीजालं मुदन्ति ता, मुदते क्विप् । कमलिनीपटलप्रवाहिण्यः सरितोऽद्य कूलंकपाः तटभेदिन्य सन्ति । वर्षासु कमलानि विलीयन्त इति कवि-समय । अमन्दा आनन्दाः रसिकान् सेवन्ते । नागरनितम्बिनीनां पङ्क्तिः । नितम्बवतीपदेन, हिन्दोलनविलासे तासा विभ्रमविशेषेण शोभातिशयो ब्ब-न्यते । पर्वतघनेषु पर्वतप्रान्तेषु । पत्तनाना पार्श्वभागेषु, राजदन्तादिः । अत्र चतुर्थचरणस्यै पर्वतघनेषु पुलिनेषु इत्यादिसप्तम्यन्तयंथाक्रम जलधरधारा-प्राह्या गिरिनिर्झरवर्णनेन पर्वताञ्जलेषु, कूलकपसरिद्वर्णनेन पुलिनेषु, रसिका-

नामानन्दवर्णनेन नगरोपान्तेषु, स्त्रीणां वकुलकदम्बदोलावर्णनेन पौरोपवनेषु
प्रावृषः प्रतिभासो वर्णित इति चमत्कारको यथाक्रमो निबोधनीयः। चतुर्थच-
रणस्थो वृत्त्यनुप्रासश्चापि ऋतुवर्णनानुगुण इत्यलं सहृदयेषु पुनरुक्त्या ॥३५॥

हर्षितकृपीवलकलितभूमिकर्पाः किल
कामिकुललोपितविमर्षाः सुखसंगताः
नभसि निवद्धमेघसंधर्षाः प्रबुद्धनव-
कामशरामर्षाः साधु सर्वजनताऽऽनताः ।
मञ्जुनाथ मानिनीसमूहमानधर्षाः कृत-
शोभाविप्रकर्षाः कामतर्षाधिकमामगताः
वल्गुद्वारिवर्षा भुम्भुवनवितर्षाः कृत-
कैकिकुलहर्षाः सखि वर्षाः समुपागताः ॥ ३६ ॥

भूमिकर्षः भूमिकर्षणम् । कामिकुलेन लोपितो विमर्षो विषादो यासु
ताः । प्रबुद्धः (उदीप्तः) नवः कामशराणां भ्रमर्षः श्लोघः (विरहिषु) यासु यथा
तथा सर्वजनतया आनताः प्रगताः । मानं धर्षयन्ति ताः, कर्मण्यण् । विप्रकर्षः
भक्तिशयः । कामतर्षः (तृष्णा) अधिको यस्मिन्कर्मणि यथा भवति तथा,
आगताः सर्वैः स्वीकृताः । यलात् प्रसरत् वारिवर्षं यासु ताः । भुम्भो यापितो
भुवनस्य वितर्षः (तृष्णा) याभिः ॥ ३६ ॥

चञ्चचारुचञ्चलाचक्रासितरुचिररुचि-
सलिलमुचामचारिसञ्चयो विभासते
केकाकलकोलाहलकुतुकिकलापिनोऽमी
कलितकदम्बकूलकाननान्युपासते ।
मञ्जुनाथ मेदुरमहीरुहविमण्डितेयं
मोदमानमेदिनी प्रमोदमिह दासते

पुष्कलपयःपूरपीनतमपुष्करिणी

प्रावृषि सपङ्कपथा पृथिवी प्रकाशते ॥ ३७ ॥

चञ्चन्ती धार्वी या चञ्चला (विद्युत्) तथा चकासिता रुचिरा रचिः (कान्तिः) येषामीदृशानां सलिलमुचां मेघानाम् । न घरति चलति ईदृशः संचयः संघट्टः । मेघानां स्थिरनिविडः संघट्टो भासत इति भावः । केकारूपे मञ्जुकोलाहले कुतुकिनः भमी कलापिनः (मयूरा), फलिताः कदम्बवृक्षा येष्वीदृशानि कूलकाननानि उपासते सेवन्ते । मेदुरैः सान्द्रस्त्रिगैर्महीरुहैर्मण्डिता, मोदमाना वर्षामिच्छ्यसन्ती इयं मेदिनी प्रमोदं दासते ददाति 'दासू दाने' । पुष्कलेन पयःपूरेण पीनतमाः (अतिपूर्णाः) पुष्करिण्यस्तादागा यस्यां सा । सपङ्काः पन्थानो यस्यां सा । प्रकाशते शोभते । चतुर्षु चरणेषु यथाक्रमं चकार-ककार-मकार-पकाराणां प्रासः प्रेक्षणीयः ॥ ३७ ॥

धूसरधवलधूम्रधूपायितधारधरै-

रन्धकारवन्धूकृतमम्बुधरैरम्बरम्

शम्पाशतशोभाशालि विरहिविकम्पावहं

शोभतेऽथ शैलशिखरेषु शुचि शम्बरम् ।

मञ्जुनाथ मानिनीमनःसु मोदभावहते

मेदुरलहरिरङ्गमञ्जुतममम्बरं

शम्बरशमनशरडम्बरविकासकरं

वियति विजृम्भते गमीरघनाडम्बरम् ॥ ३८ ॥

धूपायितो धूपाकारः, । अम्बुधरैर्जलधारकैर्धूसरादिभिर्धाराधरैर्मधैः । अम्बरं शमनं अन्धकारस्य बन्धुसदृशं कृतम् । विवः, मेघैर्गगनमन्धकारितमित्यर्थः । शम्पाशतं विद्युच्छतम् । विरहिणां विकम्पमावहति तत् । शुचि मनोहारि शम्बरं जलम् । मेदुरः सान्द्रस्त्रिगो यो लहरिरङ्गः (लहरिया) तेन मञ्जुतमम्, अम्बरं, धीणां चेतःसु मोदं ददाति । वर्षासु 'लहरिया'

वस्त्रस्य स्त्रीणामभिरुचितत्वात् । शम्बरशमनस्य कामस्य, शरडम्बरस्य बाणा-
शोपस्य, विकासकम् । गभीरं घनं घनाडम्बरम् (मेघसंबद्धः) विजृम्भते
प्रसरति ॥ ३८ ॥

• → ॐ प्रावृषो राज्ञीरूपकम् ॐ ←

दशसु दिशासु ततं चारिदवितानमिदं
दुन्दुभिरमन्दघनगर्जितं प्रकाशते
इन्द्रगोपविच्छुरिते ह्यास्तरणे हरितेऽसिन्
बकुलकदम्यतरुसामाजिका आसते ।
मञ्जुनाथ केकिनो नदन्ति वरवन्दिनोऽमी
शक्रधनुःकेतुं वायुवीराः समुपासते
पञ्चशरसेनापतां ललिते वसन्ते गते
मञ्जगता सेयं पुरः प्रावृष्ट् प्रतिभासते ॥ ३९ ॥

राज्ञां सभायां वितानाः, दुन्दुभयः, महास्तरणे सभासदानां पट्टिः,
संमुत्से वन्दिनः, पर्यन्तस्थिता योद्धारः, अग्रे च राजविद्याङ्कितो ष्वज एत-
दादीन्युपकरणानि भवन्ति । तान्येव प्रावृष्टराज्ञीसभायां वर्णयन्ते । ततं विद्या-
रितम् । चारिदरूपं वितानम् (चंद्रोवा) । घनगर्जितं दुन्दुभिः । इन्द्रगोपैः
प्रावृषेण्यरक्षकीटैर्विच्छुरिते चित्रिते, दास्यमये हरिते आस्तरणे बकुलादयो
शृङ्गाण्य सामाजिकास्तिष्ठन्ति । वायुरूपा वीराः शक्रधनुर्ष्वजम् उपासते ।
वरपय मप्यतः स्थापनेन सं संमानयन्तीत्यर्थः । वसन्ते प्रहिते सति सिंहा-
सनगता सेयं प्रावृष्ट् शोभते । छटिते इति विशेषणेन माये प्रीप्सत् ताम-
नेपि तस्य छटित्वावाभावेन निरास इति बोध्यम् ॥ ३९ ॥

→* स्तेनारूपकम् *←

निर्यत्रीलनीरदनिविडनिकुरम्वमिद-
 मम्बरे विजृम्भते करीन्द्रघटावन्धुरम्
 चञ्चलारुचन्द्रहासवैभवविडम्बिनीयं
 चञ्चला चमत्कुरुतेऽचिरचकितोत्तरम् ।
 मञ्जुनाथ दुन्दुभिनिनादपरिभावी भृशं
 मेघघनघोषो मुहुरंहते सुनिर्भरं
 मन्ये मीनकेतनमहीपरणचण्डचमूः
 सकलजगज्जयाय सञ्जति मदोद्धरम् ॥ ४० ॥

वर्षासु विरहिणी

“ चिरपरदेशगतर्दाक्षिणद्वयितपथ
प्रावृषि पयोजमञ्जुनयना निरोक्षते ॥ ”

मोदमानवर्हिणसमूहमञ्जुकेकारवे
 पुलकितकपोलपाण्डुपाली पुनरेजते ।
 मञ्जुनाथ निर्भरमनोभूशरजर्जरिता
 न सुखमुपैति हन्त चेतसि विशङ्कते
 चिरपरदेशगतदक्षिणदयितपथं
 प्रावृषि पयोजमञ्जुनयना निरीक्षते ॥ ४१ ॥

मेघैर्धूसरो दिगन्तरो वसिन्नीदशम् । आ-इक्ष्य, अमन्देन मन्युपूरेण
 (शोकभरेण) पीडिता । पुलकिता कपोलयोः पाण्डुवर्णां पाली यस्याः
 एवंविधा सती एजते कम्पते । चिरात्परदेशं (अपरं प्रदेशं, प्रवासम्) ग-
 तस्य दक्षिणस्य (अनुकूलस्य) अनेन विरहिनिकर्पके वर्षासमये त्ववश्य-
 मागमिष्यतीति सूच्यते । दयितस्य पन्थानं, निरीक्षते, दयितं प्रतीक्षत
 इत्यर्थः । अतएव भवते शयानापि आगत इति शङ्कया मुहुर्मुहुर्दृश्याय
 वीक्षत इति चित्रेऽप्यालोक्यम् ॥ ४१ ॥

अवधिदिनानि गमितानि मन्युमीलितानि
 दत्ता नो प्रवृत्तिर्वत भूरिदिवसा गताः
 तदनु दुरन्तो हन्त यातवान्वसन्तोऽप्यथ
 नीतास्तापवन्तो ग्रीष्मवासरा निरायताः ।
 मञ्जुनाथ नागतोऽद्य दयितो विदेशगतो
 वेधसा समन्ततोऽपि यातना उपाहिताः
 बलादारिवर्षा भ्रुप्रभुवनवितर्षाः कृत-
 केकिन्दुलर्षाः सखि वर्षाः समुपागताः ॥ ४२ ॥

मन्थुना शोकेन पीडितानि आच्छादितानि, निरामन्दानीत्यर्थः । त्रिवेण

प्रवृत्तिः न दत्ता, आत्मनो वृत्तान्तो न प्रेषितः । निरायताः नितरामायवाः
(दीर्घाः) । यातनाः उपाहिताः तीव्रवेदना आपतिताः । चतुर्थं पूर्ववत् ॥४२॥

→* प्रवसत्पत्तिका *←

अम्बुधरडम्बरकरम्बिनि नभसि भृशं
भाति चारुचञ्चला विलासभरभरिता
अतुलजलौघमुपलभ्य वारिवाहकत-
स्तटयुगभेदिनी सुदुस्तराऽथ सरिता ।
मञ्जुनाथ मदनमहीपमहायोगेऽस्मिन्
किमिति प्रवासिजनचर्या त्वयाऽऽचरिता
इन्द्रगोपमञ्जुला प्रफुल्लनववञ्जुलासौ
हरति मनांसि वनभूमिरतिहरिता ॥ ४३ ॥

दम्बरेण करम्बिनि व्याभुवति । सरिता नदी, भागुरेराप् । 'तटयुगभेदिनी
सरिता सुदुस्तरा' इत्यनेन उभयकुलमयादोल्लङ्घिनी कामुकी संप्रति सरावे-
गेन दुर्निवारित्यथमर्थोपि यदि ध्वन्यते तर्हि बोद्धव्यः । मदनमहीन्द्रस्य महा-
योगे महासमारोहे । त्वया प्रवासिजनोचिता चर्या किमित्याचरिता ? इन्द्र-
गोपमनोहरा, प्रफुल्लाः नूतना वञ्जुला वानीरघृक्षा यस्यां सा । (फलितो
चेतसवृक्षस्य वर्णनम्, अफलपुष्पमप्येकं वदन्ति) । एवंविधे समये प्रवासो
नोचित इति नायिकापक्षतः सख्या उक्तिः ॥ ४३ ॥

- निहृते दिगन्तान्तरवारिदवितानमिदं
नन्दति समन्तान्नरलोको निरुपप्लवम्
दोलन्ते कदम्बतरुदोलायां पयोजटशो
गीतयो वहन्ते प्रियमनसि मनोभवम् ।

मञ्जुनाथ निर्वापय यातुं परदेशेऽबुना

किं बहुना ? साधय समीपगतमृत्तुवं

नभसि पयोदाच्छन्नमसि नवीनसन्ने !

नाहंसि नवीनामेवमृच्चित्तुमनुभवम् ॥ ४४ ॥

दिगन्तान् सिद्धते आच्छादयति । मित्तुष्टवं शान्त्रप्रोम्नाहुरद्वं ययातया
नन्दति मोदते । मनोभवं वहन्ते स्मरमुदीपयन्तात्ययः । यातुं निर्वापय
गमनविचारं त्यजेत्ययः । यातेः स्वार्थिको तैः । बहुना अस्मिन्नेन किम् ?
समीपगतं कञ्जलीतृतीयाद्युसवम्, साधय अनुभव । पयोदाच्छन्नं नमः
आकाशं पत्र इन्द्रो नभसि आवणे । नवीनावन्नामिमां नास्मिन्नामेव इन्द्र-
त्सवं ययातया त्यक्तुं नाहंसि । स्वयि गते अत्रा दृश्यता न मन्त्रियर्त्तुनि
सिद्धसवता । स्वमपि नवतरुगः इयमपि नवीना, अतनुय नवगदान्, नृदी-
याद्युत्सवान्परिहृत्य गन्तुं नाहंसिति सहचरम्योक्तिः ॥ ४४ ॥

—ॐ विरहिणी ॐ—

कञ्जलमलिनजलवाद्भकनिविद्ययत्र

गाहते गगनतटान्ममनिगदना

पुष्पितकदम्बवनवीचीगन्धवादिर्नीयं

वाति वायुलहरी समिद्धकामददना ।

श्यामलजलदगनचञ्चला चमन्कृष्णे

निकपनिहितदेभरंम्राशुचिपद्मना

नायकविरहपञ्चसायकविकल्पना

नेषते नवीनववृत्स्वरमसदना ॥ ४५ ॥

कज्जलमलिनानां मेघानां निविडा घटा । गगनतटस्य अन्तर्पर्यन्तं गाहते
 विलोडयति, सर्वगगने भ्रमतीत्यर्थः । समिद्धः दीप्तः कामानलो यस्यां सा ।
 निकपे स्वर्णपरीक्षणपापाणे निहितायाः स्वर्णरेखायाः कान्तिवाहिनी ।
 चञ्चला विद्युत् । श्यामजलदे पीताया विद्युतो रेखा तथा प्रतीयते यया
 निकपे (कसौटी) कपितस्य स्वर्णस्यरेखेत्याशयः । रुचिं वहतीति नन्दनेति
 वक्ष्युः । नायकविरहेण, पद्मसायकेन (कामेन) च विकलं मनो यस्याः सा,
 नवीना बधूः, एतदुद्दीपनमसहमाना सती गगनं न वीक्षते ॥ ४५ ॥

→* वर्षासु निकुञ्जविहारः *←

मेचकमनोज्ञमेघपुञ्जे दिवमावृण्वति
 याता यन्निकुञ्जे तस्य फलमुपधार्यताम्
 सुन्दरि ! निरुन्धि मुक्तं कुन्तलकलापमिमं
 निविडनितम्बे ! तीव्रगतिरपि चार्थताम् ।
 स्रस्तं ते दुकूलमवमुञ्च मूर्ध्नि भामिनि ! हे
 सरभसगामिनि मनागपि विचार्यतां
 प्रेयसि ! पयोदस्तव पीवरपयोधरयोः
 प्रवरं पिधत्ते विन्दुहारं न निवार्यताम् ॥ ४६ ॥

मेचके श्यामे मनोज्ञे च मेघपुञ्जे, दिवमावृण्वति गगनं व्यामुषति सति ।
 उपधार्यतां सह्यताम् । मुक्तं रभसगमनाद्विस्त्रलं कुन्तलकलापं केशानिचयं
 निरुन्धि हस्ततोऽञ्जलम्बस्र । हे घनपृथुलनितम्बे ! शीघ्रगमनं त्यज्यताम् । घ-
 ननितम्बभारवत्यास्तव त्वरितगमनेन रोदो भवेदित्यर्थः । मस्तकतो विस्रस्तं ते
 दुकूलं (पट्टवसनं) शिरसि भवमुञ्च स्थापय । अयि शीघ्रगामिनि क्षणमिदं
 विचार्यतां यत्-मेघस्तव पीनकुचयोरपरि प्रवरं लोकेऽलम्यं जलबिन्दुघटितं

घर्षा.

“ प्रेयसि ! पयोदस्तव पीबरपयोऽस्योः
प्रवरं पियत्ते विन्दुहारं, न निवार्यताम् ॥ ”

हारं पिधते आमुञ्चति । एष घनो न निवार्यतां परिह्रियताम् । तव सेवक-
स्यास्य मेघस्थानुरोपो न परिहृत्य इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

❀ जलधरं प्रत्युपालम्भः ❀

प्रारम्भे दिनानि कानिचिद्वै भृशं प्रस्रवता
भूमेरन्तरङ्गे भवताऽऽशावीजमाहितम्
तदनु निरन्तरं त्वदागमप्रतीक्षावती
कथमपि नीतवती कालं सेयमायतम् ।
साम्प्रतमुपरि लम्बमानेनापि मञ्जुनाथ
भवता न किञ्चित्फलमधुनाप्युपाहितं
हंहो धूर्त धाराधर ! धरणीं विधूनयसे
नयसे न दीनामिमां प्रमदमनारतम् ॥ ४७ ॥

कानिचिद्दिनानि कतिचिद्दिनपर्यन्तम् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । प्रस्रवता
जलयिन्दूक्षिश्रोतता । अन्तरङ्गे अन्तः, इदि । आशाया बीजं स्थापितम् ।
इदानीं यद्यारम्भ एव एवंक्रमस्तदंग्रे गार्ढं वर्पिष्यतीति । सेयं धरणी ! कथ-
मपि यथाकर्यंचिरकालं प्रयापितवती । उपरि लम्बमानेन, केवलं घटादम्बरं
कुर्वाणेनेत्यर्थः । अधुनापि किञ्चित्फलं वर्षगादिकं न दर्शितम् । उपरिलम्ब-
मानस्यापि ते क्लीबतेवेत्यर्थः । विधूनयसे क्लेशेन कम्पयसे । प्रमदं न नयसे
नामन्दयसि । अथ अमस्तुतप्रशंसाविषया, स्वहरकालार्थं नायिकां प्रीणितव-
तोऽनन्तरं च वैमुख्यमवलम्बमानस्य नायकस्यापि वृत्तं ध्वन्यते ॥ ४७ ॥

—❀ सोरठाच्छन्दः ❀—

जलधाराधर वर्ष, हे धाराधर ! सन्ततम् ।
घरतु धरापि च हर्ष, -मविरतरविक्रतापिता ॥ ४८ ॥

जलघाराणां धारक ! मेघ ! अविरतं रविकरैस्त्रापिता धरा हर्षं धरतु
यातु ॥ ४८ ॥

—* धीरुष्णं प्रति दूत्या उचिः *—

दो०—हरिता सम्प्रति तरुलता हरिता भूरपि भाति ।

हरिता तर्हि तु तव हरे ! हरिता सा यदि याति ॥४९॥

सम्प्रति वर्षासु तरुलता हरिता, जीर्णोपि नूतना जाता । सद्यस्कायं हरि-
तपदस्यार्थः, यथा 'याव हरे हृष्ट' हिन्दी । भूः हरिता हरितवर्णा । हे हरे !
तव हरिता (हरित्वं, अहं हरिरस्मीति धातुधेम्) तदैष, यदि सा हरिता,
तव समागमेन प्रसन्नचित्ता याति । हरितपदस्य प्रसन्नत्वमर्थः—'विसदसा
होगया' हिन्दी । प्रत्येकं हरितपदस्य नवीनोऽर्थश्चमत्कारः ॥ ४९ ॥

—* जलधरं प्रत्यभिनन्दनम् *—

साधुसौधपृष्ठे तव चञ्चलाविलासमेक्ष्य

कङ्कणहणत्कृतिमिर्मधुरगुपास्यसे

विलुलितकृन्तलकलापगलत्पुष्पमरं

काममुत्तरङ्गनयनाभिः परिलास्यसे ।

न्यञ्चत्कञ्चकीनामरःशुपमामवेहि मनाक्

वर्षाः

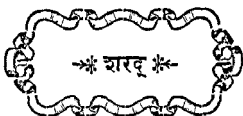

इन्दुवदनाभिरद्य बन्धुवर धाराधर !
विन्दुचयमाप्य रत्नसिन्धुभिरुपास्यसे ॥ ”

Lakshmi Art, Bombay, 8.

कटाक्षे) नयने यासां ताभिः । ऊर्ध्वमालोकनसमये विलुलिताकुन्तलकला-
पात् गलन् पुष्पभरो यस्मिन्कर्मणि तथा परिलास्यसे प्रीणयसे, गिजन्तालु-
सतेः कर्मणि लट् । उपरिविलोकनावस्थायां, न्यञ्चन्ती नीचैः प्रसरन्ती कञ्जुकी
यासां एतादृशीनामासां सुन्दरीणां किञ्चित् वक्षःशोभामवेहि परिचिनुहि,
वीक्षस्वेत्यर्थः । भतपुत्र भाग्यशालिन् घनवाग्मिर्न समासतो वर्ण्यसे ।
यतो हि-चन्द्रमुखीभिस्त्वत्सकाशाद्दिन्दुसमूहं प्राप्य त्वं रससमुद्रोपायन-
द्वारा उपास्यसे सेव्यसे । ताभिस्त्वत्सकाशात् रसस्य (जलस्य) विन्दवः
प्राप्ताः, तत्परिवर्ते तुभ्यं शृङ्गाररससिन्धवो वितीर्णा इत्याशयः । परि-
वृत्तिः ॥ ५० ॥

दूरीभूतवारिवाहगहनघटाभिभवा
 धौरियमतुल्यां नवामाभामचलम्बते
 हर्षभरशंसा भूरि भान्ति राजहंसा अमी
 विकचसरोजे साधुसरसि करम्बिते ।
 हिमभरनीकाशा विजृम्भन्ते वनीकाशा हि
 जलनिधिपायिसुनिर्नूनमयं स्तम्भते
 पुष्यत्पुरुपन्नगा मृगाङ्ककरशोभिनगा
 पञ्चशरशासनगा शरदभिजृम्भते ॥ ५१ ॥

दूरीभूतः वारिवाहनिविद्धघटानां अभिभवः (आच्छादनम्) यस्याः, इयं
 धौः गगनम् । अनुपमाम्, आभाम् शोमाम् । हर्षभरं शंसन्ति सूचयन्ति
 ते । करम्बिते शोभया व्याप्ते । हिमसमूहसदृशाः वनीनां काशाः (काश-
 स्तम्भाः) विजृम्भन्ते उरुकुलन्ति । जलनिधिपायी मुनिः अगस्त्यः । स्तम्भते
 घृष्टं रोद्धुमुदेतीत्यर्थः, अगस्त्योदयेन शरदः सूचनात् । 'ष्टमि स्क्भि' प्रति-
 बन्धे । पुष्यन्तो वृष्टिकालोत्तरं पुष्टीभवन्तः पुरवो बहवः पन्नगा यस्यां सा ।
 मृगाङ्ककरैः शोभिनो नगाः (पर्यताः) यस्याम् । पञ्चशरशासनं गच्छति
 अनुसरति सा, कामकलानुकूलेत्यर्थः शरद् घटते । त्रिष्वपि 'नगा' 'नगा'
 इत्यनुमासः प्रत्येकं शृण्वस्वरूपेण निरूढरवाद्येक्षणायः ॥ ५१ ॥

चञ्चति चतुर्दिक् चारु चन्द्रिकावितानमिदं
 मध्ये मध्यमणिरिव विधुरूपभासते

कलुपं विहाय हारि हरितो हसन्ति मुदा
 माघन्तीव मेदिनी समन्तात्समुपेयते ।
 मञ्जुनाथ यामिनीयमामुते महत्त्वगुणं
 कामिनीषु कापि मोदलहरी समेधते
 स्मरदिननायकस्य हरदिव दैन्यभरं
 शरदि समस्तजगद्वैभवमुदीयते ॥ ५२ ॥

चन्द्रिकारूपं वितानम् । वितानस्य मध्यलम्बी मणिरिव चन्द्रो राजते ।
 कलुपं मालिन्यं विहाय दिशः हारि (मनोहरं यथा स्वात्तया) हसन्ति
 प्रसन्नसुभगा भवन्तीत्यर्थः । माघन्तीव नन्दन्ती इव । समुपेयते प्राप्यते ।
 इयं यामिनी महत्त्वगुणं (दीर्घत्वं, कामकलानुकूलत्वेन गौरवं च) आमुते ।
 शरदि रजनीनां वैध्यात् । स्मररूपस्य दिननायकस्य (सूर्यस्य) दैन्यभरं
 हरदिव, उज्ज्वलभणं प्रापमदिव । समस्तजगतो वैभवं (शोभा) उदीयते
 उदेति ॥ इति । स्मरदि हरदि-शरदि-प्राससंघटना प्रेक्षया ॥ ५२ ॥

—ॐ शरदो राश्रीरूपकम् ॐ—

गगनविचुम्बिचारुचन्द्रिकाविताने लस-
 च्छत्रमादधानेव हि चन्द्ररुचिरीयते
 विकचसरोजमञ्जुनयना सहासमुखी
 दिग्ललनापङ्क्तिः परिचारिकेव नीयते ।
 मञ्जुनाथ राजत्काशचामरमनोज्ञविभा
 हंसवन्दिशंसितगभीरगुणा गीयते
 विद्रावितमेधमानमुद्रा महीमण्डलतः
 सेयमासमुद्राच्छरद्री समुदीयते ॥ ५३ ॥

चन्द्रिकारूपे विताने चन्द्रस्य कान्तिः छत्रं धारयन्तीव ईयते ज्ञायते ।
 चन्द्रिकारूपं तु परितो वितानं (शानियाना) वर्तते, तन्मध्यतः पूर्णचन्द्रः
 श्वेतच्छात्राकारो दृश्यत इत्याशयः । धिकचसरोजान्येव नयनानि यस्याः सा,
 दिग्मूषाणां स्त्रीणां पङ्क्तिः दासोमण्डलीव सह नीयते । राजतां काशरूपाणां
 चामराणां मनोज्ञा विभा यस्याः सा । हंसरूपैर्बन्दिभिः प्रख्यापिता गभीर-
 गुणाः (यशः) यस्याः सा, शरद् सर्वैर्गीयते प्रशस्यते । काशाश्चामराः हंसा
 बन्दिन इति भावः । महीमण्डलात् विद्राविता निर्यापिता मेघानां मानमुद्रा
 (संमानपरिस्थितिः) यया; सेयं शरद्रूपा राज्ञी समुद्रपर्यन्तं समुदीयते
 विजृम्भते । शरद्राज्ञ्या मेघरूपाः परिपन्थिनो भूतलात्ताडिताः, स्वयं च
 सर्वत्र विजृम्भतेति भावः ॥ ५३ ॥

—* शरदि चन्द्रोदयः *—

प्राचीवरयामा मन्दहसितमुपैति मुखे
 साचीकृता सेयं तमोलहरी निलीयते
 चटुकचकोरवधूरञ्चति मनसि मुदं
 किञ्चन विरञ्चिसर्गचारवं प्रचीयते ।
 मञ्जुनाथ मोदते मनोभूर्मदमेदुरितो
 जगति जयाज्ञा पश्य परितो विनीयते
 सोयं सुषिलासिनी विलासरसलीलासखो
 ललितकलावहकलानिधिरुदीयते ॥ ५४ ॥

प्राची पूर्वदिग्मूषा नाम सुन्दरी । मुखे मन्दहसितमुपैति । साचीकृता
 तिर्यङ्कृता । निलीयते लुप्यते । चटुला चञ्चला । मुदमञ्चति मोदते । विर-
 ङ्चिसर्गस्य ब्रह्मणः सृष्टिमपञ्चस्य किञ्चित् चारवं चारुवं प्रतीयते, चन्द्रप्रकाशो

सृष्टेः सौन्दर्यमैवान्यादृशं भवतीत्यर्थः । मदेन मेदुरितो विजृम्भितः । जगति परितः कामस्य जयाज्ञा विनीयते प्रचार्यते । सुन्दरविलासिनीनां विलास-सलीलायाः सखा (सहायकः) । चन्द्रस्य शृङ्गारोदीपकत्वात् । ललितकलाः भावविलासादिकान्, आवहति कामिजने प्रचारयति, सोयं कलानिधिः, उदीयते । प्रथमे प्राची साची, द्वितीये चकारवृत्तिः, तृतीये दुरितो-परितो, चतुर्थे विला-विला-लीले-त्यादयोऽनुभासाः प्रेक्षणीयाः ॥ ५४ ॥

अमृतशिशिरमस्य मेदुरमरीचिजाल-
मसमं निभालयामि भावपरिवोधेऽहम्
कुसुमशरोपि पुनरन्तिके वितन्वन्निमं
जयति जगन्ति नूनमेतदुपमोदेऽहम् ।
मञ्जुनाथ नाधिकमुदीरयामि चाटुवचः
किं वा बहु वर्णयामि वैदुपीविनोदेऽहं
साम्प्रतमुदयशैलमौलिमुकुटाङ्कवहं
नयनमनोरममृगाङ्कमनुमोदेऽहम् ॥ ५५ ॥

अमृतशिशिरम्, मेदुरं सान्द्रस्निग्धमस्य मरीचिजालं किरणवृन्दम् । भावोदीपने असमनसाधारणं निभालयामि । पश्यामि इमं चन्द्रमन्तिके वित-ग्वन्व्यापयन् । जगन्ति भुवनानि जयति, एतदुपमोदे समर्थये । वैदुष्यस्य विनोदं श्रीहायाम् । उदयशैलमौलेः मुकुटचिह्नस्थापकम्, 'नयनयोर्मनोहरं मृगाङ्कमनुमोदे भामिनन्दामि । उदयन् चन्द्रः उदयपर्यन्तस्य शिरसि मुकुटा-यित्रो भवतीत्याशयः । चतुर्थे टाङ्क, गाङ्क-भासः प्रेक्ष्यः ॥ ५५ ॥

चन्द्रिकारूपे विताने चन्द्रस्य कान्ति छत्र धारयन्तीव ईयते ज्ञायते ।
 चन्द्रिकारूप तु परितो वितान (शानियाना) वर्तते, तन्मध्यत पूर्णचन्द्र
 श्वेतच्छत्राकारो दृश्यत इत्याशय । विकचसरोजान्येव नयनानि यस्याः सा,
 दिग्मूपाणा स्त्रीणा पङ्क्ति दासोमण्डलीव सह नीयते । राजतां काशरूपाणा
 चामराणा मनोज्ञा विभा यस्या सा । हसरूपैवन्दिमि प्रस्थापिता गसीर
 गुणा (यदा) यस्या सा, शरद् सर्वेर्गीयते प्रशस्यते । काशाश्रामरा हसा
 बन्दिन इति भाव । महीमण्डलात् विद्राविता निर्यापिता मेघाना मानमुद्रा
 (समानपरिस्थिति) यया, सेय शरद्रूपा राजी समुद्रपर्यन्त समुदीयते
 विजृम्भते । शरद्राश्या मेघरूपा परिपन्थिनो भूतलात्ताडिता, स्वय च
 सर्वत्र विजृम्भतेति भाव ॥ ५३ ॥

→ शरदि चन्द्रोदय* ←

प्राचीवरवामा मन्दहसितमुपैति मुखे
 साचीकृता सेयं तमोलहरी निलीयते
 चटुकचकोरवधूरञ्चति मनसि मुदं
 किञ्चन विरञ्चिसर्गचारवं प्रचीयते ।
 मञ्जुनाथ मोदते मनोभूर्मदमेदुरितो
 जगति जयाज्ञा पश्य परितो विनीयते
 सोयं सुविलासिनी विलासरसलीलासखो
 ललितकलावहकलानिधिरुदीयते ॥ ५४ ॥

प्राची पूर्वदिग्मूपा नाम सुन्दरी । मुखे मन्दहसितमुपैति । साचीकृता
 तियंरूकृता । निलीयते लुप्यते । चटुला चञ्चला । मुदमञ्चति मोदते । विर-
 ङ्चिसर्गस्य प्रह्लाण सृष्टिप्रपञ्चस्य किञ्चित् चारव चारख प्रतीयते, चन्द्रप्रकारो

→ॐ वासकसजा ॐ←

सुविहितदिव्यसुधाधौतसौधमालान्तरे
 विशदविशालाऽट्टालिकासौ धरतेऽञ्चलम्
 श्वेतास्तरणायां भुवि मर्मरनिकरमय्या-
 मेपा शुभ्रशय्या हसतीव चन्द्रकं चलम् ।
 मालतीसुगन्धात्स्सररंहो वर्धतेऽद्य भूरि
 हंहो शरदेया मनो रचयति चञ्चलं
 चन्द्रकरनिचयसुचारुचन्द्रशालान्तरे
 चलयति चन्द्रमुखी चञ्चलदृगञ्चलम् ॥ ५७ ॥

सुविहितया दिव्यसुधया उत्तमखटिकया ('सकेदी, कली' भाषा)
 धौतायाः लिप्तायाः सौधमालायाः अन्तरे मध्ये । विशदा विशाला च अट्टा-
 लिका उपरिगृहं (मटारी) अञ्चलं धरते, शोभातिशयात् स्थातुं मनो वश-
 यतीत्यर्थः । मर्मरपापाणनिचयनिबद्धायाम् भुवि, शुभ्रा शय्या चलं च-
 न्द्रकं (इन्दुं कर्पूरं वा) हसति, श्वेतत्वेन विदम्बयति इव । स्सररंहः स्सर-
 चेगः । चन्द्रकरसमूहेन सुचारुणि चन्द्रशालायाः (शिरोगृहम् 'धांदनी'
 हिन्दी) अन्तरे चञ्चलं दृगञ्चलं चलयति, वारंवारं चकितचकितं प्रियस्य
 पन्यानं वीक्षत इत्यर्थः । प्रथमे माला शाला, मय्या शय्या, रंहो हंहो,
 चतुर्थे चकारवृत्तिः प्रेक्षया ॥ ५७ ॥

→ॐ शरदि वनशोभा ॐ←

मैदुरमृगाङ्गमृदुमधुरमरीचिचयैः
 सुपमा समस्तादिशामेपा विनिधीयते

❀ शरदि नायिकाः ❀

❀ प्रवत्स्यत्पतिका ❀

❀ सवैयाच्छन्दः ❀

नवनीरापगा किमु ते प्रमदं
 न वनी नवनीरजिनी तनुते ?
 विकचन्ते वियोगिकृतव्यसना
 असनाः श्वसनाः सुरभिं सुवते ।
 कलितेन्दुकलाकलना रजनी
 वत मञ्जुलनाथ मनो धुनुते
 शरदेपा दशापि दिशा वृणुते
 परदेशाऽग्रहोयमहो ननु ते !! ॥ ५६ ॥

नवनीराः (नवजलभरिताः) आपगाः (नद्यः) यस्यां सा, नवनीरज-
 युक्ता वनी, किमु ते प्रमोदं न तनुते (कुरुते) ? वियोगिम्यः कृतं व्यसनं
 (दुःखं) यैस्ते, असना असनवृक्षाः विकचन्ते विकसन्ति । श्वसनाः पवनाः
 सुरभिं घ्राणतर्पणं गन्धं उत्पादयन्ति । 'पृष्ट' प्राणिगर्भविमोचने । कलिता
 संघटिता इन्दुकलानां कलना रचना यया सा । मनः धुनुते चलयति, धुन
 कम्पने स्वादिः । एषा शरद् दश अपि दिशाः (भागुरेराप्) वृणुते व्याप्नुते ।
 अहो ननु भयं च ते परदेशगमनाय आग्रहः । अस्यामुद्दीपितमदनायां शरदि
 ते प्रवासो नोचित इति भावः । सख्या नायिकाया वा उक्तिः । शरदेपा०
 परदेशा० ग्रहो० महो० इति चतुर्थे प्रासः प्रेक्ष्यः ॥ ५६ ॥

→ॐ चासकसजा ॐ←

सुविहितदिव्यसुधाधौतसौधमालान्तरे
 विशदविशालाऽट्टालिकासौ धरतेऽञ्चलम्
 श्वेतास्तरणायां भुवि मर्मरनिकरमग्न्या-
 मेपा शुभ्रशय्या हसतीव चन्द्रकं चलम् ।
 मालतीसुगन्धात्सररंहो वर्धतेऽद्य भूरि
 हंहो शरदेपा मनो रचयति चञ्चलं
 चन्द्रकरनिचयसुचारुचन्द्रशालान्तरे
 चलयति चन्द्रमुखी चञ्चलदृगञ्चलम् ॥ ५७ ॥

सुविहितया दिव्यसुधया उत्तमपट्टिकया ('सफेदी, कली' मापा)
 धौतायाः लिप्तायाः सौधमालायाः अन्तरे मध्ये । विशदा विशाला च अट्टा-
 लिका उपरिगृहं (भटारी) अञ्चलं धरते, शोभातिशयात् स्थातुं मनो वश-
 यतीत्यर्थः । मर्मरपापाणनिचयनियदायाम् भुवि, शुभ्रा शय्या चलं च-
 न्द्रकं (इन्दुं कपूरं वा) हसति, श्वेतात्वेन विदम्बयति इव । सररंहः सर-
 पेगः । चन्द्रकरसमूहेन सुचारुणि चन्द्रशालायाः (शिरोगृहम् 'बांदनी'
 हिन्दी) अन्तरे चञ्चलं दृगञ्चलं चलयति, वारंवारं चकितचकितं प्रियस्य
 पम्पानं धीक्षत इत्यर्थः । प्रथमे माला शाला, मय्या शय्या, रंहो हंहो,
 चगुपे चकारवृत्तिः प्रेक्षया ॥ ५७ ॥

→ॐ शरदि वनशोभा ॐ←

मेदुरमृगाङ्गमृदुमधुरमरीचिचयैः
 सुपमा समन्तदिशामेपा विनिर्णीयते

वान्ति फुल्लसप्तच्छदमञ्जुगन्धवन्तोऽनिलाः
 काशान्कम्पयन्तो विपिनेऽमी नलिनीयुते ।
 मञ्जुनाथ पक्षशालिकेदारैः प्रसन्नमुखी
 सेयं संमुखीनैः शालिगोपी परिपीयते
 विहितवियोगिजनमात्रमनःक्षोभा सेयं
 स्वच्छसरोभासि-शरच्छोभा समुदीयते ॥ ५८ ॥

सान्द्रद्विग्धस्य मृगाङ्गस्य मृदुमधुरैः किरणनिकरैः । समस्तदिशां शोभा
 निपीयते स्थाप्यते । फुल्लस्य सप्तच्छदस्य मञ्जुगन्धयुक्ताः, काशान् कम्प-
 यन्तः विपिने वान्ति । शरदि सप्तच्छदानां विकासात् । पक्षशालीनां केदारैः
 क्षेत्रे । शालिरक्षिका संमुखस्थितै रसिकैः पीयते अतिशयेन दृश्यते । वि-
 हितो वियोगिजनमात्रस्य (संपूर्णवियोगिजनस्य) मनःक्षोभो (विकारः)
 यया, स्वच्छसरोभिर्भासिनी (शोभा समुदीयते—क्रमशो वर्द्धते । वन्तो
 यन्तो मुखी मुषी गोपी रिपी क्षोभा रोभा शोभा प्रासाः प्रेक्षयाः ॥ ५८ ॥

शरत्

“ शरत्तमरोमामिशरजोमा ममुदीयते ॥ ”

हेमन्तः

मरुवकमञ्जुगन्धवन्तो यवगुल्मगणान्
 वाताः कम्पयन्तो वान्ति नभसि करम्बिते
 कुङ्कुमसुगन्धमयिसन्तोषं विलासिगणो
 मालतीमरन्दगतचिन्तोऽप्यवलम्बते ।
 मञ्जुनाथ निर्मितसरोजसम्पदन्तो दूर-
 दर्शितदिगन्तोऽनङ्गनिगमेऽवलम्बिते
 विकलवियोगिविद्वपश्चशरदन्तो हन्त
 कृतशरदन्तो हारिहेमन्तो विजृम्भते ॥ ५९ ॥

यवस्तम्बान् कम्पयन्तः मरुवक (मरुवा) मधुरगन्धयुक्ता वाता वान्ति ।
 हेमन्ते मरुवकानां विकासात्, यवगुल्मानां च प्ररोहात् । करम्बिते पूर्वोक्त-
 गन्धेन व्याप्ते । मालत्याः (जाल्याः) मरन्दे गता प्रसृता चिन्ता (स्मरणं)
 पक्ष, मालतीसौरभासकोपीत्यर्थः । विलासिगणः सन्तोषेण कुङ्कुमस्य केश-
 रस्य मुगन्धं स्वीकरोति । एष हेमन्तः, निर्मितः सरोजसम्पदः कमलश्रियः
 भन्तो येनेदशः । (हेमन्ते कमलानां विलोपात्) । अवलम्बिते स्वीकृते
 अनङ्गनिगमे कामागमे (मार्गे) दूर यथा स्यात्तथा दर्शितो दिगन्तः (चर-
 मर्त्समा) येनेदशश्चास्ति । हेमन्तः कामकलानां परां काष्ठां दर्शयती-
 त्यर्थः । विकलवियोगिषु विद्वः पञ्चशरेण (कामेन) दन्तो यस्मिन्, वियो-
 गिपीडनाय सन्नद्धः कामस्येत्यर्थः । कृतः शरदः भन्तः (अवसानम्)
 येन, ईदृशो हारी (मनोहरः) हेमन्तो विजृम्भते । भन्तो यन्तो इत्यादि
 सर्वपादगोऽनुपासः विशेपवश्च शरदन्तो शरदन्तो इति भेदज्ञेयः ॥ ५९ ॥

संततसमीरनदनीरशीततायां वर-
 वसननिवीततायामिह परिमेदते
 सुघटितयामिनीगभीरगुरुतायामथ
 दिनलघुतायामयमाधिकमुपैधते ।
 भञ्जनाथ तरुणनितम्बिनीसुपीनकुच-
 सरससुखोष्णतायामतिसुखमेधते
 निर्भरमनङ्गरससङ्गरसुकरतायां
 सुखकरतायां सखि हेमन्तः समेधते ॥ ६० ॥

संततं समीरस्य (पवनस्य) नदनीरस्य च शीततायाम् । हेमन्ते तयो-
 शैत्यात् । श्रेष्ठवसनावृततायाम् । परिमेदते स्निग्धो भवति । 'लिमिदा स्ने-
 हने' । सुघटिताया यामिन्याः गभीरायां (सुनिपुणमालोचनीयायाम्)
 गुरुतायाम्, अयमधिकं यथा तथा कुचानां सरसायां सुखकारिण्यां च उष्ण-
 तायाम् । नितम्बिनीपदेन हेमन्ते मांसलनिबिडस्य नितम्बस्य सुखकरवस्त्रा-
 रस्यमपि न विस्मरणीयम् । अतिसुखं यथा तथा । निर्भरं यथा स्वात्तया
 कामानन्दसंगरस्य (सुरतकेलिकलहस्य) सुकरतायाम्, अतएव सुखोत्पा-
 दकतायाम्-(विषये) अग्येषामृतनामपेक्षया हेमन्तर्तुः समेधते वर्धते,
 उत्कर्षतीत्यर्थः । सर्वत्र वैषयिकसष्ठमी । मीर नीर नद्ग सङ्ग तायां तायां
 प्रासः ॥ ६० ॥

—*— हेमन्ते प्रवत्स्यत्पतिका *—

शिशिरसमीराः प्रवहन्ते वेगवाहिनोऽमी,
 मोदमावहन्ते मधु मधुपा निपीथ ते

कुन्दा विकचन्ते, मञ्जुमखका विजृम्भन्ते,
रसिका रमन्ते, हन्त नलिनी निलीयते ।

मञ्जुनाथ मानिनीमनांसि मदयन्ते काम-
बाणा निर्दयन्ते, धृतिरन्ते परिहीयते,
हेमन्ते वियोगिजनदारुणदुरन्ते, वद

दयित कथं ते गन्तुमीहितमुदीयते ॥ ६१ ॥

शीताः पवनाः । मधुपा मधु निपीय मोदन्ते । मधुपा अमरा आसवत्ते-
विनश्च । मधु मकरन्दो मधं च । कमलिनी निलीयते म्लायते, शीते तस्या-
स्तथाभावात् । कामबाणा मालिनीनां मनांसि उन्मदयन्ति, अतएव बाणा
निर्दया भवन्ति । अन्ते कामबाणज्जंरिता धृतिः (धैर्यम्) परिहीयते ।
कथं इहितमिच्छा चेष्टा वा, उदीयते इति वद ! नोचितोऽस्मिन्समये
विरह इति भावः ॥ ६१ ॥

—१०१० हेमन्ते विरही १०१०—

वीथिषु गतागतैः, सुहृज्जनस्य संलपितै-

रेवं वत कष्टादिनं कार्यशतैः पूर्यते

शीतलसमीरपरिपूरितदिगन्ता सेय-

मधिकदुरन्ता परं रजनी गुरुयते ।

मञ्जुनाथ नानाविधचिन्तापरिवर्तशतैः

सन्तापाकुलोपि वत शीतात्परिभूयते

घनशिशिरेषु दिवसेषु कथं क्षेमं तस्य

हन्त यो हि हेमन्तस्य विरही विदूयते ॥ ६२ ॥

संलपितैर्वातालापैः । कार्यशतैः एवंविधैरेव बहुभिः कार्यैः पूर्यते समा-
प्यते । शीतलवायुभिः परिपूरितो दिगन्तो यस्यां सा, रात्रिगुरुयते यादृशी

सर्वेषां कृते गुर्वी भवति, तदपेक्षयाप्यधिकगुर्वावाचरति अतिदीर्घा भवतीति भावः । कर्तुः क्यङित्याचारे क्यङ् । क्यङ्मानिनोश्चेति पुंवत् । चिन्तानां परिवर्तशतैः । संतापेन (मानसिकतापेन) आकुलोपि शीतात्परिभूयते आक्रान्तो भवति । तापाकुलस्यापि शीतेन दुःखमिति विरोधः । घनं शिशिरं (शीतम्) येषु । क्षेमं कल्याणम् । विदूयते क्लिश्यति । 'दूद् परितापे' ॥६२॥

❀ पौषस्य तीव्रता ❀

तलिनतिरस्करिणीमातन्याथ तोरणेषु
 सेयं तनुतर्पिवाततिग्मता विकीर्यते
 तैलं परिमर्द्य; तूलं तनुवसनेषु कृत्वा
 ताम्बूलं प्रयुज्य, तपनीयं परिधीयते ।
 तरणितनूनपात्प्रयोगैस्तप्ततोययोगैः
 तरुणीसुतल्पतूलिकोपभोगैरीर्यते
 तुमुलतकारैस्तनुतन्द्रातिरस्कारैरहो
 ततपिततासौ तैपतीव्रताद्य तीर्यते ॥ ६३ ॥

तलिनामुत्तमां तिरस्करिणीम् (ज्वनिका 'परदा') । 'तलिनं विरले स्तोके' अमरः । आतन्य आस्त्रीयं । तनु तर्पिणो (शरीरक्लेशकस्य) वातस्य तिग्मता असह्यता । विकीर्यते क्षिप्यते दूरीक्रियते इति यावत् । तनुवसनेषु शरीरवस्त्रेषु अङ्गरक्षकादिषु तूलं कृत्वा । तपनीयं परिधीयते सुवर्णं धार्यते, चक्षुः शीते सुखदत्वात् । तरणेः सूर्यस्य तनूनपातः बह्वेश्च प्रयोगैः सेवनैः । तप्ततोयस्योपयोगैः । तरुण्याः, मुन्दरस्य (बहुतरनवतूलेन उन्नतमृदुलस्य) तल्पस्य शयनीयस्य, तूलिकामां तूलमृतास्त्ररणप्रावरणादीनां उपभोगैः । ईर्यते शीतं क्षिप्यते । तनुतन्द्रातिरस्कारैः शरीरग्लानिदूरकारकैः (तिरस्करै-

अणु) तुमुलतकारैः अतिमिलितैस्तकारैः । तत्तद्वितता भति विस्तृता
(महती), तेषु पौपस्य तीव्रता तीर्यते चाप्यते । तकारस्य वृत्तौ-तूलं-तूलं;
योतैः भोगैः, कारैः कारैः प्रासः ॥ ६३ ॥

→* हेमन्ते सुखसजा *←

घोतन्ते समन्ताच्चित्रशोभामनुयाता गृहा
वातायनवर्गो भूरिकालं विनिमीलयते
चित्रितमहार्हपट्टतूलिकासनाथा वर-
श्रय्या श्रमोन्मूलिका समोदमनुशीलयते ।
मञ्जुनाथ चन्द्रकरजालाध्युपितापि नून-
मेया चन्द्रशाला बहुकालात्परिकीलयते
हेमन्ते समन्तात्सुखसाधनविशाला वर-
वालारुचिचारुचित्रशाला परिशीलयते ॥ ६४ ॥

चित्रशोभामं (सौष्टवम्) अनुयाताः गृहाः (हर्म्याणि) समन्ताद्घो-
तन्ते । वातायनवर्गो गवाक्षसमूहः । भूरिकालं बहिर्दर्शनादिकालं विहाय
सर्वकालम् । चित्रितः बहुमूल्यश्च पटो यस्यास्तथा तूलिकया (आस्तरणेन,
प्रावरणेन च) सनाथा । अनुशीलयते उपयोगे आनीयते । चन्द्रकिरणनिकरै-
रनुपिता मण्डितापि । चन्द्रशाला तन्मुक्तं शिरोगृहम् (चांदनी) । बहु-
कालात् (शुक्लकार्तिकादेव) निबध्यते । सुखसाधनैर्विशाला (पूर्णा) ।
वरशाला (सुन्दरी) रुचिमिः चारुं चित्रशाला (चित्रैर्मनोहरं केलिमव-
नम्) । परिशीलयते श्रेयते । याता याता, तूलिका मूलिका, जाला शाला-
दयः प्रासाः ॥ ६४ ॥

—ॐ हेमन्ते रात्रयः ॐ—

सायमवसाने केलिमन्दिरमुपागतानां
 प्रेमसमालापैर्याति यामः सुखमासिनाम्
 शयनमुदेति मध्ययामसमारम्भ एव
 भुजपरिरम्भभरैर्मनसि विकासिनाम् ।
 मञ्जुनाथ यामिनीचरमयामजागरिणा-
 मेति समयोसौ कामकेलिसमुल्लासिनां
 हेमन्तान्तराले काममेधन्तां त्रियामा इमाः
 सपदि समेधन्तां सुखानि सुविलासिनाम् ॥६५॥

सायंकालस्यावसाने (अष्टवादनापूर्वम्), केलिभवनागमनोत्तरं सुखं यथास्यात्तथा आसिनां स्थितानाम् (आस्तेर्णिनिः) नायकनायिकानां प्रेमालापैर्यामः प्रहरो याति, (भववादनं भवति) । मध्ययामस्य समारम्भे (एकादशवादनोत्तरम्) । मनसि मोदमानानां (नायकनायिकानाम्) शयनं भवति । चरमयामे (पञ्चवादने) जागरिणां जागृतानाम् । जागर्तेर्णिनिः 'जामोऽविविण्णि' ति गुणश्च । अतएव कामकेलया समुल्लासिनां (प्रसीदतां) समयो गच्छति । इमा रात्रयः कामं पृधन्तां वर्धन्ताम् । यदि रात्रयो वर्द्धन्ते, सपदि (तर्हि) सुदक्षिणानां विलासिनां सुखान्यपि समेधन्ताम् । अन्येषामृतूनामपेक्षया वर्धन्ताम् । अन्यत्र एतावत्कालमेतद्वत्सुखस्यानुपलम्भात् । कामचारानुज्ञयां (आमन्त्रणे) छोद । हेमन्तां पृधन्तामादयः प्राप्ताः ॥ ६५ ॥

भवनविलम्बिनवजवनिकामिरारुद्धा
 चातायनवर्गे वायुलहरी विकम्पिनी

हेमन्त

“ नूनमविरामानन्दसद्गोहे सुपुण्यकृता-
मविदितयामा याति हेमन्ननिशीथिनी ॥ ”

कोमलबहुलतूलमय्यामिह संमूर्च्छति
 शय्यायाममन्दगन्धलहरी विमोदिनी ।
 अम्बरसुगन्धमयचीनांशुकयुक्ता सेय-
 मुरसि निलीना भाति तरुणनितम्बिनी
 नूनमविरामानन्दसन्दोहैः सुपुण्यकृता-
 मविदितयामा याति हैमननिशीथिनी ॥ ६६ ॥

भवनविलम्बिनीभिः नवजवनिकाभिः, (परदा), विकम्पिनी लोकान्
 कम्पयन्ती, गिजन्ताणिनिः । आरुद्धा समन्ततो निवारिता । तूलमय्यां
 शय्यायाम् । विमोदिनी मनःप्रसादिनी निर्भरगन्धलहरी संमूर्च्छति व्या-
 मोति । 'मुच्छां मोहसमुच्छाययोः' । अम्बरं सामुद्रिकसुगन्धपदार्थः, तस्य
 सुन्दरगन्धयुक्तेन चीनांशुकेन शरीरसुखावहेन सुमसृगवस्त्रेण युक्ता । नित-
 म्बिनीपदस्य स्वारस्यं न विस्मरणीयम् । 'निलीना' पदेन गाढपरिरम्भो
 ध्वन्यते । अविरामैः अविश्रान्तैः आनन्दसमूहैः । शरुन्तो न विदिता यामाः
 प्रहरा यस्याः सा, हेमन्तसम्बन्धिनी रात्रिः अतिशयितपुण्यकृतां व्यत्येति ।
 हेमन्तस्येयं हैमनी । 'सर्वत्राण् च तलोपश्च' । मरुपा-शय्या, चीना लीना,
 रामा-यामा, प्रासाः ॥ ६६ ॥

❀ शिशिरः ❀

महितमहार्हसुखसजा मञ्जुमन्दिरेषु
 तूलगर्भतलिनतिरस्करिणी लम्बते
 कुहचन कुङ्कुमसुगन्ध उपरुन्धे मनो
 मृगमदगन्धेनापि कुत्रचिद्विनन्दते ।
 मञ्जुनाथ जातरूपपद्मरागरत्नचयै-
 र्जातरूपयोगा वधूर्भोगानवलम्बते
 जृम्भमाणमीनकेतुविभ्रमरसानुगमा
 विशदतमासौ शीतसुपमा विजृम्भते ॥ ६७ ॥

महितया प्रशस्तया बहुमूल्याया, सुखसामग्र्या मञ्जुषु मन्दिरेषु । तूल-
 गर्भां तलिना महामूल्या, तिरस्कारिणी जवनिष्ठा । केशरसुगन्धः, मानसं
 उपरुन्धे वशयति । रुधघातोरात्मनेपदे लट् । कुत्रचित् (द्वितीये स्थले)
 कस्तूरीगन्धेन (करणे तृतीया) विनन्दते आनन्दः प्राप्यते कर्मणि लट् ।
 जातरूपं सुवर्णम्, पद्मरागो भाणिकयम्, अन्ये च शीतसुखदाः रत्नसमू-
 हास्तैः, जातः रूपयोगः (सौन्दर्यवृद्धिः) यस्याः सा । जृम्भमाणो वृद्धि-
 गतः, मीनकेतुविलासानां रसानुगमः (आनन्दानुभवः) यत्र सा, असौ
 विशदतमा अतिस्पष्टा प्रसिद्धेति यावत् । शिशिरतैः सुपमा (परमा शो-
 भा) विजृम्भते ढाकृष्यति ॥ ६७ ॥

निर्धुनोति नीहारं नयन्निव नभस्वानयं
 निलये निविश्य वातायनमवमील्यताम्
 कूर्पासकसंकुलेषु कामकलनाऽऽकुलेषु
 कामिनीकुलेषु कामकेलिरुपकील्यताम् ।
 मञ्जुनाथ मञ्जुलमहार्हमृगनाभियुतं
 मुकुरमनोज्ञमञ्जुमन्दिरमुन्मील्यतां
 शर्वरीषु शीधुषु शशाङ्कमुखीशृङ्गारेषु
 शुभ्रशयनेषु शीतशोभा परिशील्यताम् ॥ ६८ ॥

नीहारं नयन्निव हिमं वपन्निव । नभस्वान् पवनः निर्धुनोति कम्पयति ।
 निलये भवने । कूर्पासकसंकुलेषु शिशिरोचितचोलकावृतेषु । 'चोलः कूर्पा-
 सकोऽस्त्रियाम्' अमरः । कामकलान्यमेषु, सुन्दरीवृन्देषु, उपकील्यतां
 अतिस्वयं सेव्यताम् । मुकुरैर्दंपणैर्मनोज्ञं मण्डितम्, सुन्दरं मन्दिर-
 मुन्मील्यताम् उद्घाटयताम् । शीधुषु आसवेषु । शशाङ्कमुखीषु, नानादि-
 धेषु वस्त्रादिषु शृङ्गारेषु च शशाङ्कमुरयाः विविधेषु शृङ्गारेषु वा । श्वेतप्रच्छद-
 पट्युतेषु तूलास्तरणेषु । शिशिर एव तस्याऽसाधारणसुखदात्वात् । परिशील्य-
 ताम् अनुभूयताम् ॥ ६८ ॥

→* शिशिरस्य नरेशरूपकम् *←

मेचकधवलतैपतुरगमधिष्ठितोयं
 सार्द्धं नह्यमाना सरसेना संनिवेशिता
 कुक्षिभरकुञ्जटिका ककुभो विलोपयते
 मन्ये रेणुरूपितो न दीव्यति दिनेशिता ।

मञ्जुनाथ नानारणसेनाजयशालिनोपि
 वेपन्ते सुवीराः, जाताऽऽत्मसुखगवेपिता
 शीतलसमीरवीरसेनापतिसंमिलितो
 जगति विजृम्भितोऽद्य शिशिरनरेशिता ॥ ६९ ॥

भेषकघण्टा वृष्णशुक्लपक्षामको यस्त्रैप पौप स एव तुरगस्रमधिष्ठित,
 अन्योपि राजा शुक्लवृष्णोभयवर्णं तुरगमारुढो भवति । नद्यमाना सन्ना ।
 'णह चन्धने' । सार्द्धं सनिवेशिता, सह नीतेत्यर्थं । कुक्षिम्भरा सर्वत्र प्यासा,
 पुञ्जटिका ('कुहासा') दिश आच्छादयति । तत्रोप्येक्षते—रेणुस्फुटित
 अभियानोरिथतधूलिभि स्थगितो दिननायको न दीप्यते । नरेशस्य यात्रायां
 धूलिभिर्यथा रविरप्याच्छादितो भवति, तथा पुञ्जटिकया सूर्यस्थगनमिति
 भाव । नरेन्द्रयात्रायां षड्दुसेनाविजयिनोपि वीरा भयार्कम्पन्ते, अत्रापि
 वीरेभ्योऽपि वीरा महाशैत्यात्कम्पन्ते । प्रचण्डनरपालसकाशाद्भयमाशङ्क्य,
 अपररक्षां विहाय, आत्मनो हित (स्वरक्षणादिकम्) गवैपयन्ति, तेषां
 भाव उक्ता । अत्रापि आत्मसुखगवेपिता ('आत्मसुख' वृद्धमृतमुपरि
 प्रावारकमद्भरक्षक प्रसिद्धम्) जाता । शीतलसमीर एव वीरसेनापतिश्चेन्न
 संमिलित ॥ ६९ ॥

प्राकृतम्यलानि परिमुच्योन्मुक्तमास्तानि
 संपरपि भूरिभयनान्तर्निनीयते
 वसननिर्गतर्मनुर्जरिण महीजरपि
 पिण्डीकृतभावेनैव भूयः परिस्वीयते
 मञ्जुनाथ किं बहुना, भूमाऽर्मा न विद्यते ? यद्
 धूमयितभानो चह्विर्वीराणां विनीयते
 सर्वेषामृतूनामद्य विपमहिमागमेन
 शिशिरनरेश ! तत्र महिमा महीयते ॥ ७० ॥

उन्मुक्तः (अवारितः) वायुपेषु तानि । प्राकृतस्थलानि उद्यानतडागादीनि, परिमुच्य विहाय । प्रचण्डं राजानमागतं वीक्ष्य यथा लोका मिलीयन्ते, तथेहापि सर्वे गृहे गुप्ता भवन्ति । शीतोचितवस्त्रावेष्टितैर्नरैरिव, मही-जैर्वृक्षैरपि पिण्डीकृतभावेनैव (आकुञ्चितसर्वावयवत्वेन) भूयः अधिकं स्वीयते । शीते वृक्षाणां व्याकोचात् । भूमा महत्त्वम् । किं न विद्यते, अपि तु विद्यत एव । काकुः । यद् वीराणां धूमायितभावः (पराक्रमगर्वः) बहिर्निस्सार्यते । शीतेऽपि, बलशालिनां मुखाद्भूमौ बहिर्निस्सरति । (गण्डस्य धूमत्वेनोद्येक्षणं भाषायामपि प्रसिद्धं 'कुछ धूआं हो तो निकाल दूं') । सर्वेषां ऋतूनां मध्ये (निर्धारणे) । विपन्नहिमागततः तव महिमा महीयते श्लाघ्यत इत्यर्थः । ऋतूनां मध्ये तवैव माहालयमधिकमित्यर्थः । अथ वा सर्वेषां ऋतूनामद्य त्वदग्रे हिमागमो जातः ('पाला मार गया') पराजिताः सर्वे इत्यर्थः । तेन तव महिमा श्लाघ्यते । महिमा-महिमा-प्राप्ताः ॥ ७० ॥

❀ शीताधिक्यम् ❀

हिमकणवाहा वेगवन्तो गन्धवाहा वान्ति,
 व्याप्ता वारिवाहावलिरातपनिरासिनी
 वसननिवीता परं कम्पते विनीता प्रजा
 हिमभयभीता भूरि भवननिवासिनी ।
 मञ्जुनाथ सन्दीपितवह्निसन्निधाने क्षणं
 मन्दीभूतजाह्याऽपैति विकृतिरुदासिनी
 स्यात्किं शीतवाधा लोकसाधारणसद्मा, ? न चे-
 त्संगमसुसाधा बलमाधास्यद्विलासिनी ॥ ७१ ॥

हिमकणवाहिनः गन्धवाहाः (वायवः 'रूढियोंगापहारिणी') । आत-
पतिरोधायिनी वारिवाहावलिः मेघमाला । भूरि यथा स्यात्तथा हिमभय-
मीता । विनीता दीना । मन्दीभूतं जाढ्यं (अङ्गानां जडता) यस्याः सा ।
उदासयति तटस्थान्करोति तीव्रेत्यर्थः । णिजन्तादास्तेर्णिनिः । विकृतिः शीत-
बाधा क्षणमपैति । संगमे सुसाधा सुलभा । विलासिनी यदि बलं न
साधारणलोकसद्व्या स्यात्, अपि तु नेत्यर्थः । 'वोताप्यो'रिति लृङ्विकल्पा-
ल्लिङ् । किं वा 'भादप्यात्' इति लिङ्स्थाने क्रियातिपत्तिविवक्षया लृङ् ।
सर्वथा विवक्षामाश्रित्य लिङ्लृङौ व्यवस्थापनीयाविति तत्परसिकेवल-
मुक्त्वा ॥ ७१ ॥

भूमिर्भाति भूरितरशीता, न्योमखण्डमिदं
शीतातिशयेन हिमवर्षामवलम्बते
वान्ति कम्पयन्तो भूरिशिता मरुतोऽमी भृशं
शीताधिकवृद्ध्या वारि दंष्ट्रुमवष्टम्बते ।
कुञ्जटिकाव्याजादिक्षु शीतस्यैव भूतिर्भाति
किं बहुना चक्षावपि शैत्यं जातु जम्बते
शिशिरवशेन यान्ति परिभवमन्ये गुणा
मन्ये शीतमात्रसैकराज्यं परिजृम्बते ॥ ७२ ॥

लोकान् कम्पयन्तः दंष्ट्रुमवष्टम्बते दंशने प्रतिघ्नन्तीत्यर्थः ('पानी काटने
दौडता है' एव भावः ।) कुञ्जटिकायाः (कुशासा-कोहरा) व्याजात् ।
भूतिर्बैभवम् । शैत्यं जम्बते सातिशयमुदेति, चक्षिरपि तथोष्णो न प्रतीयते ।
अतएव हस्तेन तं गृह्णन्तीति भावः । अन्ये तापगन्धादयो गुणाः परिभवं
मन्दतां यान्ति । परिजृम्बते उत्कर्षं लम्बते ॥ ७२ ॥

—ॐ शिशिरे वियोगी ॐ—

चारं वारमुल्लोलति हृदयविकम्पकरी
 शीतानिललहरी हि तुहिनपुरस्सरी
 उष्णोच्छ्वासकोष्णीकृततूलिकातलेपि नैति
 निद्रा वत विद्राणैव संगमसुखाकरी ।
 मञ्जुनाथ चञ्चति न चिन्ताततिरन्तरतो
 दृश्यते समन्ततोपि सैव भावनाचरी
 पार्श्वपरिवर्तननिवर्तनविवर्तशतै-
 र्व्ययति वियोगिनोऽद्य शिशिरविभावरी ॥७३॥

हृदयकम्पकरीति, 'कृजो हेत्वि'ति टः । तुहिनस्य (हिमस्य) पुरस्सरी अप्रतो गामिनी । हिमसहृतेत्यर्थः । 'पुरोप्रतोप्रेषु सतै'रिति टः । शीतपवनलहरी सुहुसुहुः उल्लोलति उद्वेलं चलति । चञ्चलीभावार्थको लोलधातुर्वैयाकरणैर्म्वा- देराकृतिगणत्वादुन्नेयः । लोड्ड उन्मादे, अत्रैव वा ढलयोरेकत्वस्मरणासंतोष्ट- च्यम् । उल्लोला इवाचरतीति भाचारक्रियया वा कार्यं निर्वाह्यम् । उष्ण निः- श्वासेन इंपदुष्णीकृतायाः तूलिकायाः (तूलभृतं प्रावरणम् 'रजाई') तलेपि निद्रा न एति । स्वप्नद्वारकसंगमेन, सुखाकरी (अनुकूलकरणेनानन्दकरी) 'सुप्तप्रियादानुलोभ्ये' षाप् । निद्रा विद्राणैव, निन्दितविधया पलायितैव । 'द्रा कृत्सायां गतौ' । 'संयोगादेरात' इति निष्ठानत्वम् । अन्तरतो हृदयात् । न चञ्चति (न अपसरति) । भावनायां रात्रिदिनविचारे, चरति हृदये आ- ग्यति सा । चरेष्टः । सा नायिकैव समन्ततो दृश्यते । पार्श्वस्य परिवर्तनम् ('करवट' ग्रहणम्) पुनस्तस्य निवर्तनम् (त्यागः), एवंविधैर्विवर्तशतैः आवृत्तिशतैः । व्ययति व्यत्येति ॥ ७३ ॥

→* शीतं प्रत्युपालम्भः *←

सहजसुगन्धगुणसिन्धुं पद्ममर्दयसे
 सौरभसुबन्धुं किञ्च पाटलां दलयसे
 शीतलसमीरैर्मञ्जुमल्लीमवमर्दयसे
 यूथिकामतल्लीमपि निःसहं व्यथयसे ।
 मञ्जुनाथ सेयं गुणवैरिताऽपि मर्षिता ते
 क्षुद्रतामथापि वत दारुण ! कलयसे
 हंहो दुर्विनीत कथमेतत्सहनीयं शीत !
 यत्त्वं वीतगन्धानपि कुन्दान् कन्दलयसे ॥७४॥

हे शीत ! त्वं, सहजस्य सुगन्धगुणस्य सिन्धुम् (आकरम्) कमलम्, अर्दयसे मग्नासि । शीते कमलविलोपात् । 'धा पुंसि पद्म'मिति यदि पद्मस्य पुंस्त्वं कदाचिदाग्नातमसि, तर्हि तस्यैवंविधोऽवकाशः (सिन्धुं यन्धुम् इत्यनुप्रास-पूरकः) अन्यत्र वुत्र स्यादित्याग्रहतः प्रायोजि । सौरभस्य सुबन्धुं सुहृदम् । पाटलां दक्षिणदिशि प्रसिद्धं काचस्थालीपुष्पम् (पामरेषु पाटनशब्देन प्रसिद्धं 'गुलाब' पुष्पं वा) । मल्ली मल्लिका ('बैला'), नामैव तस्याः 'शीतमीर'-रिति । यूथिकामतल्लीम्-प्रशलां यूथीम् । तव गुणवैरिताऽपि मर्षिता, गुणविद्वेषोऽपि सोढः । क्षुद्रताम् तुच्छताम् । वीतगन्धान् । कन्दलयसे विकासयसि । अविषेकिनोऽद्भुतबुद्धेः स्वामिनोऽन्योक्तिविधया ध्वन्यमानो घृष्टान्तरुमार्मिकेषु पुनरुक्तिप्राय इत्यलम् । सर्वेपि प्राप्ताः अनुपमन्यासाः ॥ ७४ ॥

❀ शीतस्याभिनन्दनम् ❀

निभृतनिकुञ्जकेलिसदने समिद्धसुखं
 स्वीयते निवद्वरसालापमतिनिर्भरे
 केसरसुगन्धमतिमादकममन्दमाप्य
 शयनमुदेति मृदुतूलसुखसंस्तरे ।
 नूनमृतुराजमपि निर्भरमतीतमहो
 प्रियवर शीत ! गुणमेतं समुदाहरे
 पीवरसुरोजयुगपुरसि निधाय मम
 सुन्दरसरोजमुखी शेते भुजपञ्जरे ॥ ७५ ॥

अतिनिर्भरे विलासवस्तुभिः पूर्णं, निभृतनिकुञ्जकेलिसदने । समिद्ध-
 सुखम् (उदीयमानानि सुखानि यस्मिन्कर्मणि यथा तथा) निवद्वो रसपूर्णं-
 आलापो यस्मिन्कर्मणि यथा स्यात्तथा च स्वीयते । अन्येषु ऋतुषु रसालापो-
 चिता इन्द्रो निभृतपरिस्थितिनं भवतीति भावः । काश्मीरजस्य अतिमादकं
 गन्धम्, अमन्दं यथा तथा आ-भाष्य ! मृदुले तूलस्य सुखकारके आस्त्रणे
 शयनं भवति । अन्येष्वृतुषु बहुलतूलं तादृक्त्रियाकरं न भवति । ऋतुनां
 राजानं वसन्तमपि निर्भरमत्यन्तं अतीतम् उल्लंघितवन्तम्, वसन्ततोऽप्यति-
 क्षयितम् । समुदाहरे उदाहरणरूपेण वर्णयामि । चतुर्थे-पीवर सुन्दर सुरोज
 सरोज, प्रासाः ॥ ७५ ॥

नवरसवीथी

→ॐ मङ्गलसोरठा छन्दः ॐ←

अकलितकलनाकारु, कुण्डलिमण्डनमण्डितम् ।
दलदिन्दीवरचारु, चरणयुगं सुखयतु सदा ॥ १ ॥

अन्यैर्देवैः अकलितायाः घटनायाः कारु, शिल्पि । अन्यकविलोकेर
ण्णाया रचनायाः परिचयोपि तच्चरणयुगस्यैवानुभाव इति अप्रेतनी रच
मारम्यमाणामप्यनेन ध्वनयति ॥ १ ॥

→ॐ शृङ्गारः ॐ←

→ॐ सोरठाछन्दः ॐ←

रतिस्थायिकोऽगायि, नायिकादिजनितः शुचिः ।
दृक्क्षेपाद्यनुयायि, चिन्तादिकसंचारिकः ॥ २ ॥

रतिः स्थायिभावो यत्र, नायिका (नायक)दिभिः (विभावैः) आल-
म्बितः, नायिकायालम्बनक इत्यर्थः । दृक्क्षेपाद्यः (कटाक्षादयः) अनु-
भावा यत्र इंद्रसम्भ, चिन्तादिकः संचारी यत्रैवंविधश्चेति कर्मधारयः । शुचिः
शृङ्गारः अगायि प्रोक्तः ॥ २ ॥

पूरुवानुराग

“अधुनाऽनधीननवनायके निलीनमना
दूयते भवीनमाननयना निरन्तरम् ॥”

❀ तत्र पूर्वं नायिकाः ❀

तत्रापि पूर्वं पूर्वानुरागे-

❀ मुग्धा ❀

नयनविलोक एव हृदयनिलीनं प्रियं
 जानती न मौग्ध्याद् हृदयं च कुचबन्धुरम्
 ताम्यति नवीनरोमरेखया सहैव जात-
 मेया विदती न मानसस्य महदन्तरम् ।
 सपदि सुसञ्जसुखसदनेऽपि मञ्चगता
 मानसिकभावैः श्रिता पञ्चशरपञ्जरे
 अधुनाऽनधीननवनायके निलीनमना
 दूयते नवीनमीननयना निरन्तरम् ॥ ३ ॥

नयनाभ्यां विलोके दर्शनमात्रे एव हृदये निलीनं प्रियतमम्, नवोद्गा-
 त्ताभ्यां कुचाभ्यां बन्धुरं नतोद्धतं स्वल्प हृदयं च मुग्धतावशात् न जानती ।
 तथा नवीनोद्भिन्नया रोमावल्या सहैव उरपङ्गम्, मानसस्य महदन्तरं न
 विदती, यथा ताम्यति क्षिप्रयति । पूर्वं पुत्तलिकाक्रीडादिषु विपक्वमासीत्,
 इदानीं तु प्रियविषयकवार्तासु मनो रमते इति । महदन्तर रोमावलयुक्तेन
 [यौवनोद्गमेन] सहैवाऽजायतेति भावः । सुसज्जे आस्तरणपुष्पाधारादि-
 मण्डिते सुखसदने मञ्चगताऽपि । मनोप्रिचारैः कामबाणपञ्जरे स्थिता ।
 प्रियतमचिन्तया ह्यरेण पीडितेति भावः । अनधीने पित्रादीनां पराधीने,
 नवे नायके आसक्तमनाः । नवीना मीननयना ॥ ३ ॥

❀ स्वाधीनपतिका ❀

मामेवाऽनुमोदयन् करोति वेपभूपादिकं
 मामेवाऽनुमान्य वस्तु किञ्चिदुपनीयते
 मामिह विहाय न प्रयाति बहुकालं वहि-
 र्मामेवावलम्ब्य तेन दिनमतिनीयते ।
 मञ्जुनाथ तिर्यगवलोकनतोऽप्युद्विजते
 किञ्चिद्भूविभङ्गतोऽपि काममनुनीयते
 प्रेयसोभिमाने सखि ! कथमु वसन्ति स्त्रियो ?
 हन्त मम मानेऽप्यवकाशो नाभ्युदीयते ॥ ४ ॥

अनुमोदयन् अनुसरन् । मन्मनोऽनुसारमेव आत्मनोपि शृङ्गारादिकं रच-
 यतीति भावः । मामेव अनुमान्य मामेव अनुमतां कृत्वा । किञ्चिद्वस्तु आनी-
 यते । अतिनीयते याप्यते । भ्रूवक्रीकरणेपि तेन कामं यथेच्छम् । अनुनीयते
 अनुनयः क्रियते, माये प्रत्ययः । प्रेयसा कृतेऽभिमाने, प्रेयसि रुष्टे इत्यर्थः ।
 प्रेयान् मत्तो रुष्टो भवेदिति तु का कथा, परं ममापि मानस्यावकाशो न
 अभ्युदीयते आगच्छति । तथाऽयं ममानुवर्तते, यथा मम अन्यमानवदी-
 दर्शनेन मानेच्छायां सत्यामप्यवकाशो न प्राप्नोतीति भावः ॥ ४ ॥

❀ वासकसज्जा ❀

विरचितकुसुमहारसौरभसुमगतमे
 ताम्बूलोपहारमसौ सदनं समीक्षते
 वातायनसन्निधौ च तल्पं कल्पयित्वा स्वयं
 निद्वचमनल्पं सखीलोकाल्मुपरीक्षते ।

वासकसजा

अवमितमडनापि रतिसदनाभिमुग्या
काचिद्यारचन्द्रमुखी मुकरमवेशत ॥

मञ्जुनाथ सामोदं विरच्य वरवेपमियं
 द्वारदेशमानर्तितनयनमुदीक्षते
 अवसितमण्डनापि रतिसदनाभिमुखी
 काचिच्चारुचन्द्रमुखी मुकुरमवेक्षते ॥ ५ ॥

विरचितानां कुसुमहाराणां सौरभेण सुभगतमे भतिमनोहरे । दयिताय
 देयं ताम्बूलोपायनं समीक्षते पश्यति । स्वयं तल्पं कल्पयित्त्वेत्यनेन परिज-
 नादपि गोपनं ध्वनितम् । सखीजनात् अनल्पं निह्वयं भतिगुप्ततां सुपरीक्षते ।
 सत्यः पश्यन्ति तु नेति तासां सकाशात्सर्वं गोपायतीत्यर्थः, पश्चान्माभेतदर्थं
 परिहसेयुस्ता इति भावः । वरम् उत्कृष्टतमं वेपम् । विरच्य कृत्वा । णिचः
 पाक्षिकतया न भय् । आनर्तितनयनं यथा तथा प्रियप्रतीक्षायां द्वारदेशमु-
 दीक्षते । अवसितमण्डना समापितशृङ्गारा भत एव केलिभवनाभिमुखी अपि
 काचिच्चन्द्रमुखी दर्पणमवेक्षते । शृङ्गारे कापि त्रुटिस्तु नास्ति किंवा, भय कथं
 वा प्रियमनोमोहकं मे शृङ्गारमस्तीति अनावश्यकत्वेपि सौन्दर्यगवांर्दर्पणं
 चीक्षत इति भावः । मध्या च सेयम् ॥ ५ ॥

❀ अभिसारिका ❀

❀ रूपकघनाक्षरीच्छन्दः ❀

दूरमवमोचितमनोज्ञमणिमञ्जीरक-
 मथ परिमोचितमुखरमेखलं प्रयाति
 चकितं चतुर्दिक् परिपश्यन्ती विनम्रमुखं ,
 साध्वसमयन्ती जने दृष्टिपथमुपयाति ।

मञ्जुनाथ संकोचं वहन्ती पदशब्देनापि
 ग्रीतिमियमङ्गीकृत्य साहसे पदं दधाति
 मेचकनिचोलगुरुगोपितकपोलयुगा

सेयं नीलचोलवृता तन्वङ्गी तिरोदधाति ॥ ६ ॥

दूरम् अवमोचितौ मनोज्ञौ मणिमञ्जीरकौ (नूपुरौ) यस्मिन् कर्मणि यथा
 स्या, परिमोचिता मुखरा (किङ्किणीशब्दकारिणी) मेखला यस्मिन्कर्मणि
 तथा च । प्रयाति अभिसरति । विनद्यं मुखं यस्मिन्कर्मणि तथा । जने इष्टि-
 पथम् आगच्छत्येव साध्वसम् अयन्ती, भयं प्राप्नुवती सती । 'इट् कित् कटी'
 इति प्रश्चिष्टात् शता । निजपदशब्देनापि संकोचं वहन्ती, सेयं मीरः, प्रेम-
 पथमङ्गीकृत्य, घनतमसि अभिसरणरूपे साहसे पदं स्थापयति । मेचकनिचोले
 श्यामे प्रच्छदपटे, अतिगोपितं कपोलयुगं यथा । कपोलयोश्चन्द्रवदवदातत्वात्
 स्पष्टता भवेदिति नायिकायाः सौन्दर्यातिशयो ध्वन्यते । नीलचोलकावृता
 तिरोदधाति निलीयते । चतुर्ये चोळ पोळ चोल प्रास्ताः प्रेक्षयाः ॥ ६ ॥

—ॐ विरहोत्कण्ठिता ॐ—

प्रायः पूर्वयाम एव रात्रेरयमेति गृहा-
 नथ दुःसहाऽसावर्द्धरजनी व्यतीयते
 म्लानः पुष्पहार एष, भूषा भूरिभार इयं
 नानाविधचिन्ता मे समन्तादुपचीयते ।

मञ्जुनाथ कञ्जदृशा दत्तदीर्घनिश्चसितं
 द्यमानयैवं सखी दैन्यादभिधीयते
 दृष्टिं विनिधाय मार्गवातायने निम्नमुखं
 नयने प्रमृज्य हन्त शयने निलीयते ॥ ७ ॥

कलहान्तरिता

“एवं द्रागमन्दीकृततापं परितप्यतेऽथ
सदीपितकामवेगमि-दीवरनेत्रया ॥”

दूयमानया कञ्जदशा, दत्तो दीर्घो निःश्वासो यस्मिन्कर्मण्येवम् । सहचरी
 दैन्यात् एवं (वक्ष्यमाणप्रकारेण) उच्यते—“रात्रेः प्रथमप्रहरे एव अयं
 (नायकः) गृह्णानेति । दुःसहा, असौ । नानाविधा चिन्ता किं सपत्न्या
 विलम्बितः, उत किञ्चिदनिष्टं जातमित्यादि ।” सखीसंलापोत्तरम्-निम्नमुखं
 यथा स्वात्तथा मार्गवातायने प्रियप्रतीक्षया दृष्टे स्थापयित्वा, ततोपि सुख-
 मलममाना, साश्रुणी नयने प्रमृज्य, शय्यायां निलीयते, तन्वह्नीत्वादाकारणे
 लीनेव भवति । ‘निलीयते’ पदेन भवमूर्द्धशय्याया आस्तरणे सातिदायनिलय-
 नेन विमनस्करवाधिक्यं ध्वन्यते ॥ ७ ॥

—* कलहान्तरिता *—

केलिगृहमध्यं मन्दमन्दमुपयातोऽप्यसौ
 दृष्टिविनिपाततोऽपि नाभिनन्दितो मया
 भृशमपराधलोकलज्जाऽऽनतनयनमयं
 वाढमनुनयन्नपि नेक्षितोऽसहनया ।
 मञ्जुनाथ नूनं बाहुपाशेनोपघ्नन्नपि
 दयितोऽवधीरितोऽभूत्काममकरुणया
 एवं द्रागमन्दीकृततापं परितप्यतेऽद्य
 सन्दीपितकामवेगमिन्दीवरनेत्रया ॥ ८ ॥

“मन्दमन्दम्, सद्योपावादतिमन्यरमित्यर्थः । असौ नायकः । दृष्टिविनि-
 पातात् अवलोकनादपि । अभिनन्दितः सरकृतः प्रीणितो या । मृशमपराधेन,
 लोकलज्जया च (‘पुनर्नैवं भावि’ इति कारितप्रतिज्ञाः सखयो मां किं वन्दे-
 ष्यन्तीति) भानतनयनं यथा स्वात्तया । अनुनयन्नपि दयितो नेक्षितः । जने-
 नाप्युपायेन कदाचिदप्यसीदेदिति, बाहुपासेन परिरममाणोपि दयितः, अति-
 निर्भयया मया तिरस्कृतः ।” इति, द्राग् इति । भगन्दीकृततापं सन्दीपित-
 कामवेगं च यथा स्वात्तया । कञ्जदशा अनुत्पद्यते ॥ ८ ॥

कलहान्तरिता

“एव द्रागमन्दीहृत्ताप परित्पथतेऽद्य
सदीपितकामवेगमिन्दीवरनेत्रया ॥”

→* खण्डिता *←

अविरतजागरादलसतमलोचनेऽथ
 दयिते भवनमुपयाति मौनवहना
 व्रीडादैन्यचिन्तानतनयनमुपागतेऽथ
 तस्मिन् किल संमुखम्, तदासीन्नतवदना ।
 मञ्जुनाथ निर्भरनिरुद्धवाष्पसन्नमुखी
 नेत्रे संमुखीकर्तुं न शक्येऽसावसहना-
 शयनादुपेत्य कोपचिन्तादैन्यदूनमना
 भवनादयासीन्नतनीररुहनयना ॥ ९ ॥

निरन्तरजागरणात् अत्यलसलोचने दयिते गृहमागच्छति सति मौनव-
 हना तूर्णाम्भूता । कर्तेरि ह्युः । व्रीडया, दैन्येन चिन्तया च नते नयने
 यस्मिन्कर्मणि तथा, तस्मिन् (दयिते) संमुखमागते सति, तदा नतवदना
 आसीत् । निर्भरं निरुद्धेन वाष्पेण सन्नं (विपण्णम्) मुखं यस्याः सा अत-
 एव असहना (प्रियकर्तुं सपत्नीसंगमं सोढुमसहमाना) असौ नायिका ।
 कोपेन, समस्तारात्रिपर्यन्तं मां विहाय अन्यत्रावस्थाने प्रसीदति, ततश्चाप्रे-
 ष्मशो मयि विरागो भवेदिति चिन्तया, वियोगकृतेन दैन्येन, च दूनमनाः
 सा, नते नीररुहवत् नयने यस्या एवम्भूता सती, किञ्चिदनुक्त्वा भवनाद-
 यासीत् ॥ ९ ॥

प्रातर्वासभवनमयासीदलसाङ्गलतं
 पादौ निदधानो मन्दमन्दं चलनासहौ
 नेत्रे रात्रिजागरोपरक्ते सविलक्षं वहन्
 प्रेयानङ्गरागारुणौ बाहू मञ्जिमावहौ ।

मञ्जुनाथ संमुखमुपागतेऽपि मन्दपदं
 दयिते, न किञ्चिदपि वाचमियं संजहौ
 सलिलभरेण रुद्धनयनसरोजयुगा
 मञ्जुलभृगाक्षी दीर्घनिःश्वासं शनैर्जहौ ॥ १० ॥

अलसा अहलता यस्मिन् कर्मणि यथा स्यात्तथा, मन्दमन्दं चलनमसह-
 मानौ पादौ भुवि निदधानः, रात्रिजागरणेन उपरके नेत्रे, सपत्न्या अद्ररागेण
 अरुणौ, भक्तपृथ मञ्जिमाऽऽवहौ बाहू च, सविलक्षं सलज्जं वहन् प्रेयान्
 (प्रियः) प्रातः वासभवत्तं निजकैलिगृहमयासीत् । संकोचेन मन्दपदं यथा
 तथा, संमुखागतेपि दयिते किञ्चिदपि वाचम्, इयं (नायिका) न संजहौ,
 किञ्चिदपि बोवाचेत्यर्थः । किन्तु—॥ १० ॥

—१०— उत्का —११—

भवदुपसूच्यमानसंकेतं समधिगम्य
 नियतनिकेतं नीयमाना सा प्रसीदति
 एवं व्याहरेयं पुनरेवमाचरेयं चेति
 प्रचुरं मनसि चिन्तयन्ती हन्त सीदति ।
 मञ्जुनाथ समयविलङ्घनेन खिन्ना चिरा-
 त्कामं मदनेन दूयमाना सा विपीदति
 पर्यङ्के प्रधनपरिरचितेऽनुवप्ता भृशं
 शङ्के ऋष्टपङ्केरुद्धनयना निपीदति ॥ ११ ॥

नायकं प्रति दृष्ट्या शक्तिः । भवता सूच्यमानं संकेतं ज्ञात्वा, नियतं निकेतं
 (स्थानम्) मङ्गरा प्राप्यमाना सा भवत्समागमाशया प्रसीदति । अर्धं प्रिय-
 १० नि० ६

“ उत्का ”

“ पर्यङ्के प्रसूनपरिरचितेऽनुतसा शृशं
शङ्के पुस्तपङ्केरहनयना निषीदति ॥ ”

मञ्जुनाथ संमुखागतेऽपि मन्दपदं
 दयिते, न किञ्चिदपि वाचमियं संजहौ
 सलिलभरेण रुद्धनयनसरोजयुगा
 मञ्जुलभृगाक्षी दीर्घनिःश्वासं शनैर्जहौ ॥ १० ॥

अलसा अङ्गलता यस्मिन् कर्मणि यथा स्यात्तथा, मन्दमन्दं चलनमसह-
 मानौ पादौ भुवि निदधानः, रात्रिजागरणेन उपरके नेत्रे, सपत्न्या अङ्गरागेण
 अरुणौ, अतएव नञ्जिमाऽऽवहौ चाहू च, सखिलक्षं सलज्जं वहन् प्रेयान्
 (प्रियः) प्रातः वासभवनं निजकेलिगृहमयासीत् । संकोचेन मन्दपदं यथा
 तथा, संमुखागतेपि दयिते किञ्चिदपि वाचम्, इयं (नायिका) न संजहौ,
 किञ्चिदपि नोवाचेत्यर्थः । किन्तु—॥ १० ॥

—ॐ उत्का ॐ—

भवदुपस्यूच्यमानसंकेतं समधिगम्य
 नियतनिकेतं नीयमाना सा प्रसीदति
 एवं व्याहरेयं पुनरेवमाचरेयं चेति
 प्रचुरं मनसि चिन्तयन्ती हन्त सीदति ।
 मञ्जुनाथ समयविलङ्घनेन खिन्ना चिरा-
 त्कामं मदनेन दूयमाना सा विपीदति
 पर्यङ्के प्रघ्नपरिरचितेऽनुत्तमा भृशं
 शङ्के फुल्लपङ्केरुहनयना निपीदति ॥ ११ ॥

नायकं प्रति वृत्त्या ढकिः । भवता सूच्यमानं संकेतं ज्ञात्वा, नियतं निकेतं
 (स्थानम्) मङ्गारा प्राप्यमाणा सा भवत्समागमाशया प्रसीदति । अहं प्रिय-
 क० नि० ६

‘ उत्का ’

“ पर्यङ्के प्रसूनपरिरचितेऽनुतसा मृदा
शङ्के पुस्तपङ्केरुदनयना निपीदति ॥ ”

तमे समागते एवं संलपेयम्, एवं च संगमघातुर्यं दर्शयेयम् इति बहु
विचारयन्ती सीदति, परिश्रान्ता भवति । कामपीडिता सा पापाणफलके
कुसुमै रचिते पर्यङ्के भृशमनुत्तहा सती सांप्रतं तिष्ठतीति अहं शङ्के । अत
एव न तस्या औत्कण्ठ्यं विफलनीयमिति भावः ॥ ११ ॥

—* वृत्तसुरतगोपना गुप्ता *—

सायमवकाशमुपलभ्य गृहकार्यभरा-
त्कुसुमचयार्थमुपयाता भयभुग्नाऽहम्
परिमृदिता मे तरुलग्ना पश्य शाटिकाऽसौ
वृक्षवाटिकायां वनतमसि यदूनाऽहम् ।
मञ्जुनाथ कुसुमनिलीनैरनुयाताऽलिभिः
सरभसमायाताऽपि विटपविल्लताऽहं
शङ्कतामलीकं नर्मशाली काममालीजनी
हन्त मधुपालीदत्तदंशा दृढदूनाऽहम् ॥ १२ ॥

गृहकार्यभारात्, सायमवकाशं प्राप्य । भारपदेन कौटुम्बिककार्यस्य वा
हुल्यं स्वकर्तव्यतां च सूचयति, अतएव कार्योत्तरं सायमेवावकाश इति पर
तद्वयेण निर्दोषता भ्रम्यते । मयेन भुग्ना संकुचिताऽहं कुसुमचयार्थं वाटिका
मुपयाता । पलवितेषु तरुषु लग्ना मे शाटिका, परिमृदिता वलीविल्लिता
जाता, न तु छिन्नेति भावः । कथं वृक्षवाटिकायां शाटिका विल्लिता चेत्—
यत् यतः, अहं वनतमसि ऊना एकादिनी । एकादिन्याः अन्यकारे भयव
शात् शीघ्रं शीघ्रं पुष्पिततरुसमीपगमनेन अनवधानवशाद्विल्लितेत्याशयः ।
कथं स्थाने स्थाने क्षतानीत्याह—कुसुमेषु निलीनैः राश्रिकारणाद्विश्रुतं स्तितं
अमरैः अनुयाता । विध्वंसमास्थितानां अमराणां सदृसा स्थानविच्छेदाको-

पातिशय इति सुदूरमनुसरणम् । अतएव तेषां भयात्सरभसं चलितापि अहं
 तरुशाखाभिर्विल्लुता विक्षता । अमरभयवशादमागेण पलायनाद्विटपैः शरीरो-
 छैख इति भावः । नर्मशाली परिहासशीलः सखीजनः कामं (यद्येच्छम्
 अनेन निर्दोषाया मे न भयमिति सूच्यते) अलीकं मिथ्या यत्किञ्चित् परिहास-
 ताम्, मधुपानाम् आख्या दत्तो दंशो यस्याः साऽहं दृढं दूना पीडिता । दृढ-
 पीडाप्रदर्शनाद्ब्राह्मधिककालं वक्तुं वा स्वातुं वा शक्तेति शोपनचातुर्यं ध्वन्यते ।
 नर्मशालीत्युक्त्या यदि सखीजनः किञ्चित्कल्पयेत्तदपि परिहासमात्रं परिगण्ये-
 तेति सूच्यते । किञ्च अलीकं नर्मशाली सखीजनः प्रायो अकाण्डमेव परि-
 हासं करोति, अत एव न तत्परिहासे विश्वसनीयमिति ध्वन्यते ॥ १२ ॥

—ॐ प्रोपितपतिका (विरहिणी) ॐ—

पञ्जरशकुन्तैर्नाधिगच्छन्ती प्रमोदं मनाग्
 विरहविनोदं वीणयाऽऽमुं सा प्रसीदति
 प्रियगतचित्ता पुनस्तामपि निधाय पृथक्
 कामं चिन्तयन्ती हन्त विरहाद्विपीदति ।
 पाण्डुरकपोलपरिचुम्बितश्चिकुरभरान्
 पृष्ठे विनिधाय मञ्चपृष्ठे गता सीदति
 ध्यानमग्रचित्तमवधानरहितेयं हन्त
 भृशमुपधानतले विवशं निपीदति ॥ १३ ॥

पञ्जरस्थितैः पक्षिभिः प्रमोदं न प्राप्नुवती, ततः पराङ्मुखीभूता, वीणा-
 द्वारा मनाक् (किञ्चित्) विरहे विनोदनं रच्युं सा प्रसीदति । सखीप्राथेनया
 वीणाद्वारा विरहं विस्मर्तुं साऽनुमता भवतीत्याशयः । सत्रापि विनोदमलभ-
 भाना तां निक्षिप्य कामं यद्येच्छं दयितं चिन्तयन्ती सा वस्य विरहाद् हन्त

विरहिणी

“ ध्यानमग्नचित्तमवधानरहितय हन्त
भ्रममुपधानतल विवग निषादति ॥

घृणावशात् विपरीतं (ततो विरुद्धं पृष्ठभागे) भवेक्षते । काञ्चनवत् पिशङ्गा (पीता) दूना च देहलता यस्याः सा । अनेन स्वाभाविकशोभाशालिता ध्वनिता । गृहवर्तिनां लोकानां गमनाऽऽगमनेषु तं प्रतीक्षत इव । एवमासक्तमनाः प्रियतमः कथमवधिकालं लङ्घयेदिति असमयेपि तं प्रतीक्षत इति प्रेमातिशयो ध्वन्यते । गाढं परिजटिताम् एकां वेणीम् (सर्वेषां केशानामेकं घनोत्करम्) अन्यत्र मन्थरयीक्षणापि, वेणीनिरीक्षणे मृगीवच्चञ्चलनयना सती मुहुर्मुहुर्वीक्षते । वेणीं पश्यन्ती पुनः प्रियतमसमागमसुखं स्मरतीत्यन्यमनाः । प्रिय एव गमनसमयप्रतिज्ञानुसारं वेणीमवमोचयिष्यति, अथवा दृश्यतां कदेयं वेणी सुन्दरधमिल्लस्वरूपे परिणमते इति मुहुर्वेणीवीक्षणस्याशयः ॥ १४ ॥

→* देवघनाक्षरीच्छन्दः *←

विश्रम्भं प्रयातवति परिजनवर्गे भूरि-
 संरम्भं दधाति परिचरणं चरति चरति
 विरहहृताशनान्नितान्तमेव तान्ति गता
 शान्ति नोपयाति हृदि पङ्कजं हरति हरति ।
 मञ्जुनाथ मन्युसमारोहं वर्णयामि किमु
 संमोहं समेति जने सविधे सरति सरति
 विषममधैर्यमहो वर्द्धते वयस्यागणे
 धैर्यमद्य तस्या मनोधरणौ धरति धरति ॥ १५ ॥

विश्रम्भं विश्वासं गतवति, अतिविश्वस्ये इत्यर्थः । अनेन परिजनस्य हृदया-
 भिक्षता ध्वन्यते । तथा परिचर्यां कुर्वन्ति कुर्वन्ति, परिजनवर्गे भूरिसंरम्भं
 दधाति । (अतिकोपसंभ्रमं गच्छति, 'हृंशलाती हे' भाषा) । कुर्वन्ति कुर्व-
 तीति द्विरुच्य परिचर्यायाः कृतिसत्तायामेव तत्पूर्णतामप्रतीक्ष्यैव परिचर्या-

विषादं प्राप्नोति । चिकुरभरान् केशनिचयान् । अनेन घनानामपि तेषां भार
 विततैवेति सूच्यते । 'भरम्' इत्यनुक्त्वा 'भरान्' इति बहुलेन, अप्रसाधन
 वशात्केशानां वेणयो जातास्ताश्च बहुशो विकीर्णा इति समूहस्यापि बहुत्वेन
 विरहातिशयो ध्वन्यते । मञ्जोपरिस्थिता सीदति (ह्रियति) । ध्यानमग्न
 तया वैचित्यमवाप्ता इय चित्रगता वियोगिनी हन्त विवशम्, उपधानोपरि
 निधीदति-सर्वभर तस्मिन्नेव स्थापयतीत्याशय ॥ १३ ॥

कृशकरकञ्जशायिकोमलरूपोलतला
 मुकुरमनञ्जनदृङ् मन्थरमवेक्षते
 सदयसरसीभिरुपनीतं वेपभूपादिक-
 मुष्णमुच्छ्वसन्ती विपरीतं पर्यवेक्षते ।
 मञ्जुनाथ काञ्चनपिशङ्गदूनदेहलता
 मनुजगतागतेषु तमिन् प्रतीक्षते
 निविडनिन्दामैरुवेणीमियमन्यमना
 वार वारमेणीचलनयना निरीक्षते ॥ १४ ॥

प्रोवित्तपतिका

“सौभाग्यमपमद्रे विनिषाय हन्त पर्यङ्गि
मील्येप्रपदेरहा प्रीति नोपलभते ।”

विषये क्रोध गच्छतीति ध्वन्यते । [“परिचर्या करते करतेभी झुझलाती है”
एव भाव ।] एव सर्वत्र द्विरक्तौ बोध्यम् । परिजनवर्गं शीतलतानिमित्त
हृदये कमल स्थापयति स्थापयत्यत्र । तान्ति खेदम् । मन्युसमारोह शोको
पचयम् । किं वर्णयानि, आश्वासननिमित्त लोके समीपमागच्छत्येव समोह
समेति, मूर्च्छा गच्छति । तस्या (विरहिण्या) मनोधरणौ हृदयस्थले
धैर्यं (आश्वासनम्) धरति धरत्येव सखीगणे, विषममवर्णनीयमधैर्यम्
(चेहकृता अधीरता) अहो वर्द्धते । असगति । अत एव, एवमवस्था सा
न सती स्वारितमाश्वासनीयेति दयितदेशगामिन पान्थ प्रति सरया
सन्देशः ॥ १५ ॥

क०—विरहविनोदनाय सेयमुपवीणयन्ती

वल्लभं विचिन्तयन्ती मोहमुपवहते

कृशकरकञ्जपरिकीलितकपोलतला

विलुलितकुन्तला विलोकमपहरते ।

मञ्जुनाथ रशनाकलापेनोपमान्ती भृशं

शिथिलदुकूलं भुजमूलं मञ्जु वहते

वीणामियमङ्के विनिधाय हन्त पर्यङ्केऽपि

मीलनेत्रपङ्केरुहा प्रीतिं नोपलभते ॥ १६ ॥

उपवीणयन्ती षीणया उपगायन्ती सेय (नायिका), दयितु स्तन्ती,
मोह गच्छति । विलुलिता इतस्ततो विदीर्णां केशा यस्या सा, विलोकनप
हरते अवलोकन सहरते, नेत्रे निमीलयतीत्यर्थः । ‘परिकीलित’ पदेन यत्र
सत्यपि मुखस्य इन्द्रादनपसरणेन मनोमालिन्यानिशयो ध्वन्यते । मनोहरेण
(रसाधलकृतेन) काञ्चीकलापेन भृश शोभमाना, शिथिलशाटिकाञ्जल सुन्दर
मुजमूल (कुचतटम्) वहते, सध्रमवशादुकूलाञ्जल यत्र म्यलाद् गलति, अत
एव कुचतटमालोकयत इत्याशयः । अतएव दायनपर्यङ्केदि, मुद्रयमाणनेत्र
कमला प्रीतिं नोपगच्छति । वीणावादनादय सर्वेपि विनोदा प्रियस्वरजका

लिकविषादस्याग्ने पराजिता भवन्तीति परमवैभवशालिन्याः पदेपदे सखीमी
राजोचितैरुपकरणैः सेव्यमानाया विरहिण्याः क्लेशावस्था सूच्यते । विरहिण्याः
शृङ्गारमालोक्य न समालोचकैर्विमनायितव्यम्, अपि तु बलासखीमिर्विनो-
दाय भूयमाणापि न मनागपि मनःसन्तोषं प्रयाति, प्रत्युत मनोवेगो घर्द्धत
प्येतान्तरिकी भवस्था सूक्ष्ममालोचनीयेत्यलम् ॥ १६ ॥

—❧— प्रवसत्पतिका ❧—

दयितेऽतिदूरदेशयात्राकथामातन्वति
ग्लानिमुपयाति चत वद्धवाष्पमोचना
उपसि विदेशनेयवस्तु विनयन्ती भृशं
ताम्यति वहन्ती मोहमत्ताऽभूत्प्ररोचना ।
मञ्जुनाथ मन्दिरसमीपादुपयान्तमिमं
पश्यन्ती प्रकामं हन्त वाष्पभृतलोचना
वातायनदेहलीविलम्बिदूनदेहलता
जाता प्रतिमेव वरवारिजविलोचना ॥ १७ ॥

दयिते (नतु स्वामिनि, अतिप्रणयो घोष्यते) करिष्यमाणाया अतिदूरदे-
शायात्रायाः कथां कुर्वति सति, वद्धं रुद्धं अश्रुविमोचनं यया, (बलादवस्-
द्धरोदना) (सा इयं नायिका) ग्लानिमुपयाति । प्रवासकथाध्वजणमात्रेण,
यादृशी प्रफुल्लता पूर्वं मुखे आसीत्सा लुप्यत इति भावः । पुनः प्रातः, विदेशे
नेयं स्वामिनो वस्तु विनयन्ती संगृह्णी, अतएव विषादवशात् भृशं मोहं
(विह्वलतां) वहन्ती, ताम्यति क्लिश्यति । प्ररोचना (मोत्साहनादिकम्)
भसाऽभूदलुप्यत । 'त्वं तु विवेकिनी, न मम गमने मनःखेदं धारयिष्यसी'-
त्यादि स्वामिदत्तमाश्रासनादिकं तस्मिन् क्षणे सर्वनसङ्गतमिति भावः । अथ

लिकविषादस्वाप्ने पराजिता भवन्तीति परमवैभवशालिन्याः पदेपदे सखीमी
राजोचितैरुपकरणैः सेव्यमानाया विरहिण्याः ह्येशावस्था सूच्यते । विरहिण्याः
शृङ्गारमालोच्य न समालोचकैर्विमनायितव्यम्, अपि तु बलात्सखीमिर्विनो-
दाय मूष्यमाणापि न मनागपि मनःसन्तोषं प्रयाति, प्रयुत मनोवेगो धर्द्धव
एवेत्यान्तरिकी अवस्था सूक्ष्ममालोचनीयेत्यलम् ॥ १६ ॥

—१६— प्रवसत्पतिका —१७—

दयितेऽतिदूरदेशयात्राकथामातन्वति
ग्लानिमुपयाति व्रत बद्धवाप्पमोचना
उपसि विदेशनेयवस्तु विनयन्ती भृशं
ताम्यति वहन्ती मोहमस्ताऽभृत्प्ररोचना ।
मञ्जुनाथ मन्दिरसमीपादुपयान्तमिमं
पश्यन्ती प्रकामं हन्त वाप्पभृतलोचना
वातायनदेहलीविलम्बिदूनदेहलता
जाता प्रतिमेव वरवारिजविलोचना ॥ १७ ॥

दयिते (ननु स्वामिनि, अतिप्रणयो घोष्यते) करिष्यमाणाया अतिदूरदे-
शयात्रायाः कथां कुर्वन्ति सति, बद्धं रुद्धं अश्रुविमोचनं यया, (बलादवरु-
द्धोदना) (सा इयं नायिका) ग्लानिमुपयाति । प्रवासकथाश्रवणमात्रेण,
पादशी प्रफुल्लता पूर्वं मुखे आसीत्सा लुप्यत इति भावः । पुनः प्रातः, विदेशे
नेयं स्वामिनो वस्तु विनयन्ती संगृह्णती, अतएव विषादवशात् भृशं मोहं
(विह्वलतां) वहन्ती, ताम्यति क्लिश्यति । प्ररोचना (प्रोत्साहनादिकम्)
भस्त्राऽभूदलुप्यत । 'त्वं तु विवेकिनी, न मम गमने मनःखेदं धारयिष्यसी'-
त्यादि स्वामिदत्तमाश्रासनादिकं तस्मिन् क्षणे सर्वमच्छंगतमिति भावः । अथ

निजगृहसकाशाद् गच्छन्तमिमं (दयितम्) पश्यन्ती, भृशं भृशुभृतलोचना-
 ऽभृत् । किं च तस्मिन् क्षणे प्रवसतो बलभस्य विलोकनाय, अट्टालिकाया
 चातायनस्य ('खिडकी') देहल्यां बिलम्बिनी (दूरंगतस्यापि प्रियस्य भृश-
 मानस्य विलोकनात्) दूना म्लाना देहलता यस्याः सा । लतापदेन गच्छतो
 दयितस्य दर्शनात्तात्कालिकोऽवसादः सूच्यते । अथवा लता, यथा वृक्षाद्याधि-
 तैव तिष्ठति, तथाऽयं देहोग्रे (विरहे) किमाश्रयो भवेदिति भावो ध्वन्यते ।
 कमलनयना (नायिका) प्रतिमा इव, मूर्तिरिव जाता । वारिजपदेन तत्कालं
 निर्गलच्चयनवारि स्वर्यते । चतुर्थे-वाता जाता प्रासो बन्धानुगुणः ॥ १७ ॥

—१७— प्रवत्स्यत्पतिका —

दयिते विदेशगमनानुमतिमाकाङ्क्षति
 गलितदुकूलमसौ सीदति ससंभ्रमम्
 नेत्राभ्यां समीपजलयन्मनुकुर्वतीव
 कान्तहृदयेषु सृजतीह मौनविभ्रमम् ।
 मञ्जुनाथ वपुषि निपक्तवाहुवल्लीभरा
 मारुतमथितमञ्जुमल्लीवैति विश्रमं
 कीलितकुचाग्रमवमीलितनयनमियं
 शीलितविनयमवस्त्वये गमनोद्यमम् ॥ १८ ॥

आकाङ्क्षति याचति सति, विपादकृतेन वैचित्त्वेन गलितं दुकूलं वसि-
 न्कर्मणि तथा, ससंभ्रमं सीदति अवसन्ना भवति । समीपस्थं जलयन्मम्
 (फुंहारा) अनुकुर्वतीव, नेत्राभ्यां बहुलमथु विसृजन्तीत्यर्थः । दयितहृदयेषु
 मौनभावमुत्पादयति, नायिकाया इमामवस्थामवलोक्य दयितोपि न किञ्चि-
 द्भ्रमं प्राभवदिति भावः । कान्तस्य वपुषि स्थापितमुज्ज्वलताभारा । मारुतोन्मू-

प्रवत्स्यत्पतिका

“कीलितकुचाग्रमवमीलितनयनमिय
शीलितविनयमवरुन्धे गमनोद्यमम् ॥”

लितमल्लिकालतेव (कान्तवपुषि) विश्रमम् एति, कान्तशरीरमवलम्बते इति भावः । अत एव, कीलितं कुचामं यथा स्यात्तथा (अनेन कुचयोः कठोरता, वक्षः कान्तवपुषि विसृज्य निश्चलाऽभवदित्यपि च ध्वन्यते ।) मिमीलितनयनम्, शीलितविनयं (स्वीकृतनत्रतावचनं) च यथा स्यात्तथा दयितस्य गमनोद्यमं वारयति । सैषा राजकुलवधूर्नायिका ॥ १८ ॥

—* विश्रब्धसुरता मध्या *—

नानाविधव्याजैः केलिभवनविनीताप्यसौ
भूरिभयमीता द्वार एव स्थितिमातनोति
मातृगृहवार्ताभिर्निकाममवरुद्धाप्यहो
संनिधौ समेतुं हन्त भूयः करं संधुनोति ।
एवमतिमुग्धमतिमञ्जुलमतीता वयो
नैपुणेन नीताऽनङ्गोचरं मनो विनोति
या वै स्पर्श एव चडुचीत्कृतानि चक्रे चिरं
सैव सीत्कृतानि सुखसदने समातनोति ॥ १९ ॥

केलिभवनं विनीता प्रापितापि । केलिभवनस्य द्वारे एव तिष्ठति । यदा च भवनद्वारादपि गन्तुं प्रयतते, तदा मातृगृहस्य वार्ताभिः अतिप्रयत्नेन अवरोद्धापि, प्रियस्य संनिधौ भागन्तुं तु पुनः करं धुनोति । करं कङ्कमिवा भागन्तुं निषिध्यतीत्यर्थः, पितृगृहस्य स्थाने मातृगृहपदेन मातृगृहान्ताद् मनोविनोदेन निर्गतो मातुः प्रेम तस्याः सूच्यते । एवं शनैः शनैः अनि-
मुग्धम्, अनिमनोहरं च सन्निधययः अनीता, (उल्लङ्घितवती) प्रियतमेन अनिर्मुग्धत्वं शनैः शनैरनङ्गोचरं कामपरिषयं नीता सती, इदानीं स्वये-

शभिः प्रियस्य मनः प्रीणयति । अतएव सर्वसारमाह—पूर्व या स्पर्शमात्रे कृते एव निजमोचनाय प्रियचाटुपूर्वकाणि चीत्कृतानि चक्रे । अथवा चटुलानि चञ्चलानि चीत्कृतानि चक्रे, सा एव संप्रति सुखसदने सीत्कृतानि करोति । पूर्व नाममात्रतः केलिभवनमासीदिदानीं तु सत्यं तत्सुखसदनमभूदिति सुख-सदनपदेन ध्वन्यते ॥ १९ ॥

—* लक्षिता *—

निभृतमुपागतेन नक्तं दयितेन रतिं
 समधिकलज्जा सा सखीतो यत्तिरोदधौ
 तदिदं निबुध्य सखी प्रातः कुसुमोपवने
 व्यङ्ग्यचनेन तामजस्रं लज्जितां दधौ ।
 विदलितकङ्कणं छलेन गोपयन्ती सा तु
 दक्षिणं कराज्जमवकुञ्च्य मौनमायया
 लुम्पन्ती कपोलमवमर्शमुद्रयैव सखी-
 संमुखे शशाङ्कमुखी नम्रमुखी संवर्भा ॥ २० ॥

नक्तं रात्रौ गुप्तमागतेन दयितेन साकं संजातां रतिम्, अतिलज्जायुक्ती सा नायिका सखीसकारे, यत् (यस्मात् कारणात्) गोपयांचकार । तदिदं गोपितं घृत्तं निबुध्य (ज्ञात्वा), सखी प्रातः कुसुमोपवने तां नायिकां व्यङ्ग्य-चनेन अतिलज्जितां शकार । रात्रौ रतिसंभ्रमे, विदलितः कङ्कणः (काचक-लयः) यस्य दृष्टं दक्षिणं करकमलं मियेण, अवकुञ्च्य पृष्टदेशे मंहस्य गोप-यन्ती सा (नायिका) मौनमायया, त्प्लोममयत् । ततश्च—भवमर्शमुद्रयैव विधारमुद्रयैव शिरःशाठ्या (मियदत्तनादितं) कपोलं गोपयन्ती शशाङ्क-

लक्षिता

“ सुपत्नी कपोलमवमर्शमुद्रैश्च सर्गासंगुणै
सशाब्दमुक्ती नष्टमुक्ती संवर्मा ॥ ”

मुञ्ची, सख्याः संमुखे नम्रमुञ्ची सती शुशुभे । नायिकया एवं सुखमुद्रा
कृता यथा किञ्चिदियं विचारयति, ततश्च तादृशे व्यापारे सुखमवनमयन्ती,
सा युक्त्या मुखाञ्जलेन कपोलभाच्छाद्य नम्रमुञ्ची सती तस्यावित्याशयः २७

—ॐ स्वयंदूतिका (वचनविदग्धा) ॐ—

याता निजजनकनिकेतमुपयाता पति-
रुपसि विदेशान्प्रति याता शयितोऽधुना
श्चश्रूरियमन्धा, निशि शय्यायां निमग्ना भवे-
द्देवरोपि कार्यप्रतिबन्धादयितोऽधुना ।
मञ्जुनाथ मेघमण्डलेन मेचकाभं नभो
भवनेऽहमेका न भोः सुस्था भयतोऽधुना
क्षम्यतां दिनान्तसमयागत चतुरपान्थ !
विवशा नितान्तमहमावासे यतोऽधुना ॥ २१ ॥

याता ज्येष्ठपत्नी देवरपत्नी वा । निजपितृगृहं गता । पतिः प्रातःकाले
परदेसं प्रति याता यासति, लुप्त, भूत एव अधुना शयितः । 'अधुना' पदेन
इदानीमेव शयितस्य न शीघ्रं प्रबोध इति ध्वन्यते । पतिपदेन 'एष किल
केवलं मम रक्षणे एव तत्परो, न भोगपाटवेन मम प्रियतम इति घोष्यते ।
शय्यायां निमग्नस्येन, शिथिलरञ्जुकायामस्यां स्रद्धायां तथेयं परिपतति
यथा नास्याः परिबोधः, भूत एव गभीरमञ्जरूपरूपनिमग्नाया अस्या न
मपमिति ध्वन्यते । 'प्रतिबन्ध' पदेन देवरोपि कार्येण प्रतिबन्धः (रुद्धः)
नागच्छेदिति सूच्यते । अयितः गतः । अत्राप्यधुनापदेन अधुनेव गतस्य
कार्यप्रतिबन्धवशात् क्षीप्रमागमनमिति सूच्यते । अथ मञ्जुना मम मनोव-
धीकुरेता मेघमण्डलेन नभः (गगनम्) मेचकाभम्, इवामण्डलि, अण्ड-

" यिप्रलब्धा "

“ विप्रलब्धा ”

“ तामेतामवस्थामवलोक्य सखी रतम्भितेव
मोहमागतेव विग्रलिखितेष निर्यमां ॥ ”

‘ मानिनी ’

मञ्जु मनोहरं यथा स्यात्तथा विरचितवेपा कृतशृङ्गारा एषा (नायिका)
पूर्वतः संकेतितं केलिवनं कंचिद् मीपम् आ-आप्य ययौ । तत्र केलिवने
विरकालात् हृदये चिन्तितं दयितम् अनागतम्, आ-ईक्ष्य (दृष्ट्वा) ।
ततश्च प्रियमार्गविलोकनेन ध्राम्यन्ती खिद्यमाने नेत्रकमले यस्मिन्कर्मणि
तथा, निःश्वासप्रश्वासेर्गाढाच्चितकञ्चुक्यां अतिताम्यन्तौ (क्षिश्यन्तौ) तुङ्गौ
वक्षोरुहौ यस्मिन् कर्मणि तथा, आम्यन्त्यौ भुजलते यस्मिन् कर्मणि तथा,
इयम् नायिका विमोहम् आययौ, सुमोह । निरुटे स्थिता सखी, तामेतां
मोहावस्थां विलोक्य, मोहम् आगतेव वैचिर्यं प्राप्तेव, स्तम्भं गतेव चित्राङ्कि-
सेव, नितरां बभौ शुशुभे ॥ २२ ॥

—*—
—*— मानिनी *—
—*—

निपुणपुलिन्दीगणसेवितसमीपभुवि
सरसि न सङ्गताऽसि तं दीनं सुवदने !
षाढं दीर्घदाही कामवन्दीकुरुतेयं वत
मोहमदस्यन्दी ते विलासो मञ्जुनयने ! ।
मञ्जुनाथ सन्दीपितविरहहुताशमिमं
दयितममन्दीभूततापं कञ्जशयने
मन्दीभूतमानापि च किं दीनं न मोदयसे
कालिन्दीपुलिनगतमिन्दीवरनयने ! ॥ २३ ॥

हे सुवदने ! (इदानीं कोपप्रभावस्ते मुख्याद् गत इति सूच्यते) निपुणेन
रहस्यगोपनचतुरेण पुलिन्दीगणेन सेविता (रक्षिता) समीपम् (प्रान्त-
देशः) यस्य ईदृशो सरोवरे, तं दीनं नायकं त्वं न संगतासि न अभिस्तसि ।
नायकेन यस्मिन् सरस्वते संकेतो दत्तस्त्वं तत्र तेन साकं न मिष्टितासि । न

च तत्र रहस्यभेदशङ्का कार्या, यतस्तत्र निपुणो भिल्लीगणः समन्ताद्रक्षणवे-
क्षणं करोतीत्याशयः । हे मक्षुनयने ! तव वियोगे अतिदीर्घं (अत्यन्तम्)
दाहकरः, मोहं मदं च स्यन्दते प्रसूते ईदृशस्तेऽयं विलासस्तं जनं कामस-
बन्दिनं कुरुते । दयितस्ते विलासैरतिवशीभूतस्तथा च कामबन्दीकृतः सोऽ-
घश्यं रक्षणीय इत्याशयः । सन्दीपितो विरहवह्निर्यस्य तम्, अत एव कमलनि-
र्मिते शयने शयनीयेपि, न मन्दीभूतः (प्रशान्तः) तापो यत्सेदशमिमम् ।
अत एव दीनं दयायोग्यम्, स्वप्नतीक्ष्णयां कालिन्दीपुलिने स्थितमिमं
दयितम्, मन्दीभूतमानापि हे इन्दीवरनेत्रे त्वं किमिति न प्रीणयति । तव
मानोपि शान्तः, सोपि स्वप्नतीक्ष्णया अतिक्रान्तो दयायोग्योस्तीति साम्प्रत-
मपि तं किमिति नाभिसरसीति नायिकां प्रति सख्या दूत्या वा उक्तिः ।
पुलिन्दी तं दीत्यादयः सर्वचरणगताः प्रासाः प्रेक्ष्याः ॥ २३ ॥

→ ❁ दोहा चत्वरः ❁ ←

तत्र पूर्वं

→ ❁ स्वयं सन्देशः ❁ ←

काचित्कुवलयलोचना निजभवनान्तिकमेव ।

दिनावसाने समचरत्सायंसमयरमेव ॥ १ ॥

प्रतिवेशिन्यपि निजभवनमेका समधिहरोह ।

पथि पथिकः कथन तदा पूर्वां वीक्ष्य मुमोह ॥२॥

निशि निवासमयमभिलपन् साकृतं समुवाच ।

संबोध्य प्रतिवेशिनीं सरसं शंसति सा च ॥ ३ ॥

काचित्मुन्दरी दिनस्वावसानकाले सायंकालस्य रमा (लक्ष्मी. शोभा) इव, निजगृहस्य समीपे एव मंचरति स्म विहरति स्नेहार्थः ॥ १ ॥ तस्मिन् समये तस्याः सुन्दर्या एका प्रतिवेशिनी अपि ('पटौसिन') निजभवनम्, आहरोह, गृहपृष्ठे भागतवतीत्यर्थः । तदा मार्गे गच्छन् कोपि पथिकः पूर्वाम् (पूर्वांशं सुन्दरीम्) दृष्ट्वा मोहितोऽभूत् ॥ २ ॥ अत एव, अयं सुन्दर्या गृहे रात्रौ निवासं वाञ्छन् सन् साकृत (साभिप्रायम्) उवाच । सा (सुन्दरी अपि) प्रतिवेशिनीं संबोध्य मधुर शंसति प्रयुचरपति । सा साक्षात्पथिकाय उत्तरं न ददाति, किन्तु मध्ये प्रतिवेशिनीं संबोधयति, उत्तरं तु त्वं पथिकार्थमस्तीत्याशयः ॥ ३ ॥ (भूमिका ।)

पथिकः—नभसि जृम्भते घनघटा, तमसि लुप्यतेऽध्यापि ।
वदसि वसतिमुपयामि यदि, भवसि पथिकसदयापि ॥४॥

जृम्भते क्रमक्रमेण वर्द्धते मेघघटाया पर्यन्तो न दृश्यते, अग्रे किं भवे
दिति भयेन अत्रैव निवासस्थावश्यकता द्योत्यते । अध्वा मार्गोपि अघकारे न
दृश्यते । अग्रे कथं गम्येत । यदि त्वं वदसि, तर्हि वसति (निवासम्)
प्राप्नोमि अत्र निवसामीत्यर्थं । 'यदि' काकाक्षिगोलकन्यायेनाग्रेपि सबध्यते ।
यदि त्वं पथिके (मार्गलङ्घनपरिश्रमाह्वयनीये) सदयापि भवसि, तर्हि अत्र
निवास प्राप्नोमि । अनेन केवलं निवास एव नाभीष्ट किन्तु अहं ते दया
मपि चाच्छामीति निगूढमभिप्रायो ध्वन्यते चतुर्थापि घरणेषु 'नभसि, त
मसि' इत्यादयः प्रासा प्रेक्ष्या ॥ ४ ॥

सुन्दरी—भवनमपरिजनमिदमियं विजनविनेयनिशासि ।
वसतिमभ्युपैतुं पुरः प्रतिवेशिनि ! विजशासि ॥ ५ ॥

इदं भवनम् परिजनशून्यमस्ति । इयम् अहम्, विजने विनेया (पाप-
नीया) निशा यस्या ईदृशी, अस्ति । अपरिजनेस्तिन्भवने अहमेकाकिनी
रात्रिं यापयिष्यामि । अत एव हे पुर प्रतिवेशिनि ! मम गृहाग्रे निवा
सिनि ! निवास स्वीकर्तुं विवशासि । त्वं मम सर्वदा गृहे दृष्टं स्थापयन्ते,
यतस्त्वं मम गृहाप्रमाणे वससि अतएवैकाकिनी रात्रौ कथं निवास स्वीक
रोमीति वाच्योऽर्थः । ध्वन्यर्थस्तु—पुर अग्रे (अस्या प्रतिवेशि-या
समुखे) तव रात्रिनिवास स्वीकर्तुं कथं शक्नोमि । अतएवाहमुपरितः प्रति
विष्यामि, अस्या गताया तव निवासो समावश्यकः, यतोऽहं 'विजनविनेय
निशासि ।' इति ॥ ५ ॥

पथिकः—न परिजनापेक्षा सुमुखि ! पथिकजनाय निशेति ।
दूरपरिश्रान्तोऽधुना पान्यो वसतिमवति ॥ ६ ॥

गृहे परिजनो नास्ति, अतएवागन्तुकस्यावश्यककार्यं क्व कुत्रादित्यर्थं
ज्ञात्वा, पथिकः प्रत्याह—हे सुमुखि ! (यदवधि त्वन्मुखं विलोकित्वा तत्र पुर

स्वदायत्तोस्मीति ध्वन्यते ।) निशा रात्रिरस्तीति, पथिकजनाय परिजनस्या-
पेक्षा नास्ति रात्रौ शयनं विहाय नान्यत्कार्यम्, अतएव परिजनो नापेक्ष्यत
इत्यर्थः । अतिपरिश्रान्तः पथिकः साम्प्रतं निवासमेव भवति जानाति ।
अहं न कालविलम्बं सहे, अत एव निवासस्वीकार एवावश्यक इति
सूच्यते ॥ ६ ॥

सुन्द०—संनिहितो न हि गृहपतिश्चलितोऽथ परिजनोपि ।

भवतो भवतु कथं स्थितिर्न पुनरितोऽन्यः कोपि ॥ ७ ॥

गृहस्य पतिः भर्ता अत्र नास्ति । अनेन 'गृहमात्रस्य' स स्वामी न मम
हृदयस्येति सूच्यते । परिजनोपि गतः । इतः अस्मिन् स्थाने । संनिहितो
चलितो' इत्यादयश्चतुर्ष्वपि पादेषु प्राप्ताः ॥ ७ ॥

पथि०—उपनतघनजाले जलदकाले कोपि न याति ।

जनरहिता शालेयमिति बाले ! नवमिव भाति ॥ ८ ॥

उपनतं घनजालं यस्मिन् घनघटाऽऽच्छन्ने इत्यर्थः । प्रायः इंद्रो समये
यात्रा निषिद्धा, अतएव इंद्रो समये इयं शाला (भवनम्) जनरहितेति मे
मनसि नवीनमिव भाति प्रतीयते । बाले ! इति संबुद्ध्या बालां भवादृशीं
विहाय सोऽस्मिन्समये प्रोषित इति सत्यं स केवलं गृहपतिरेवेति ध्वन्यते ।
वातांप्रसङ्गे सरसं विषयमुपक्रान्तुं तदिदमारब्धं पथिकेनेति बोद्धव्यम् ॥ ८ ॥

सुन्द०—चिरतीर्थव्यसनी पतिर्जरती परमयुधेति ।

युवती त्वहमेकाकिनी कियतीयं विपदेति ॥ ९ ॥

कथमस्मिन्समये स प्रोषित इति तदुत्तरे सखेदमाह—पतिः स चिरात्
तीर्थयात्राव्यसनी । पतिपदेन स केवलं मां रक्षत्येव न पुनर्मोदयतीति
खेदो ध्वनितः । जरती वृद्धा अधूः, परम् अत्यन्तं अतुषा अज्ञा इति । सा
वृद्धा सत्यपि मानुभवशाकिनी, अतएवास्मिन्समये स्वसुतं प्रवासयति । अ-
नेन, इमां वृद्धां वृद्धा म संकृषितव्यम्—यत इयं महामूढेति स्पष्टमभिप-
क० नि० ५

क्रम् । जरतीपदेन तस्यामनास्था च ध्वनिता । युवती अहम् एकाकिनी अस्ति
इयं विपत् कियती किंपरिमाणा एति आगच्छति । तीर्थयात्रया कीदृश्याप
त्तिर्युंबल्या मम भेद्यकालेऽस्मिन्समुपस्थितेति तमेवानुयाहि । चिरती जरती
त्यादयः चतुर्ष्वपि चरणेषु प्रासाः ॥ ९ ॥

पथि०—हन्त न किल सन्ततमहं सुदति ! वसतिमिच्छामि ।

निशि निवासमपि नो दिशसि निभृतमुपसि गच्छामि ॥ १० ॥

पतिस्त्रीर्थे गतः, जरती अज्ञेति दीर्घा गृहकथा त्वयारब्धेत्याह—अहं
सन्ततं सर्वदा निवासं नेच्छामि । अपि तु केवलमेकस्यां रात्रौ नो दिशसि, न
ददासि । उपसि प्रातः निभृतं निःशब्दं गच्छामि गमिष्यामि, न पुनरग्रे
निवासं याचिष्ये इति वाच्योर्थः । ध्वन्यर्थस्तु, रात्रौ मम निवासो न कस्य-
चिद्विदितो भवेद्यतः, अतिप्रातःकाले निःशब्दं यास्यामीति न त्वया भेतव्य
मिति ॥ १० ॥

सुन्द०—जाने पथि ससि ! संकटान् स्थितिदानेपि विभेमि ।

निशि निवासवामे जने प्रतिवेशिनि ! किमुपैमि ॥ ११ ॥

मार्गे वर्षाकालेस्मिन् संकटान् क्लेशानहं जानामि, परं ससि ! स्थितेर्नि-
वासस्य दानेपि विभेमि । मार्गक्लेशान् बुद्ध्वापि निवासदाने लोकेभ्योहं
विभेमीति सूच्यते । निशि रात्रौ निवासात् (हेतोः) वामे वक्त्रे लोकेऽहं
किमुपैमि, किं करोमि ? यदि रात्रौ वासयामि, तर्हि लोकाः सर्वेपि (प्रतिवे-
श्यादयः) वक्त्रा भविष्यन्तीत्याशयः ॥ ११ ॥

पथि०—इममलिन्दमरविन्दमुरि ! यदि सहसेऽविनसामि ।

वामलोकलोचनविषयमयि वद कथमुपयामि ॥ १२ ॥

इष्टा लोका वक्त्राः भविष्यन्तीत्यस्योत्तरे आह—हे कमलमुखि ! यदि
सहसे मर्षयसे, तर्हि इमम् अद्भुत्या निर्दिश्य अलिन्दम् द्वारसमीपवर्तिको-
ष्टकम्, ('पौली') अधिवसामि । एवंकृते—वामस्य लोकस्य लोचनविषयं
कथं गच्छामि, यद्यस्मिन् निभृतप्रकोष्ठके वासयसि तर्हि लोकाः कथं पश्ये-

युरित्याशयो व्यङ्ग्यः । वाच्यस्तु—अलिन्दे शयानं मां दृष्ट्वा लोकाः कथं वक्ता
भवेयुर्यतो ह्यहं बहिर्द्वारसमीपे स्थास्यामीति ॥ १२ ॥

सुन्द०—अ(ना)स्तरणमलिन्दतलमन्धकारबहुलं तु ।

सखि ! सुखमन्या वसतयः पथिकसुखाय भवन्तु ॥१३॥

अलिन्दतलम् भास्तरणरहितम्, बहुलान्धकारम् । अस्ति, अत एव तव
क्लेशो भवेदिति वाच्योऽर्थः । मन्धकारे लोकदृष्टितो, निर्भयस्त्वमनास्तरणे
किं करिष्यसीति पूर्वत एव विचारयेति व्यङ्ग्योऽर्थः । अन्या वसतयः
अन्यानि निवासस्थानानि, पथिकसुखाय सुखं यथा तथा जायन्ताम् । तव
सुखं मेऽभिप्रेतं, यदीदृशे अलिन्दे तव सुखं संभवति तर्हि सज्जामिदम्,
अन्यथा खर्हं दिवशेत्याशयः ॥ १३ ॥

पथि०—वियति विस्त्रताऽम्बुदघटा, वहति पूर्वपवनोऽपि ।

महति विप्रकर्षे भवेत्सुदति ! सुखदवासोऽपि ॥ १४ ॥

सुखं मे भवेदिति त्वं वाञ्छसि, तर्हि पश्य, वियति आकाशे मेघघटा स-
र्वतः प्रसृता । सुखदो निवासो महति विप्रकर्षे अतिदूरे भवेत् । यदि मम
सुखं पृच्छसि, तर्हि प्रवासान्निवृत्य गृहं गतस्यैव मम प्रियतमासमागमा-
सुखदो वासो भवेत् । अत एवातिदूरात्तस्मात्पूर्वं घनघटाच्छादितायामस्यं
रजनौ, अत्रैव सुखदो वासोऽस्त्वित्याशयः । वियति वहतीत्यादयश्चतुर्ष्वपि
पादेषु नियमतोऽनुप्रासाः ॥ १४ ॥

सुन्द०—त्यज निवासनिर्वन्धमयि व्रज निपुणं किमु शासि ।

अजनि पथोधरसन्नता रजनिरियं विवशासि ॥ १५ ॥

पृतावदुष्पेपि न निवासाग्रहाद्विरमतीति किञ्चिदकुप्यन्तीव प्रतिवेशिनी-
मनुषत्वा साक्षात्पथिकमेवाह—अयि ! निवासस्य इमं निर्वन्धमाग्रहं त्यज ।
इदानीं व्रज, गच्छ । निपुणं त्वामहं किं वदामि । अहं शुवतिरेकाकिनी
इयं च रात्रिरिति लोकमर्यादानिपुणं त्वां किमहं वदामीति वाच्योर्थः ।
पृतावदुष्पेपि निपुणं व्यङ्ग्यावबोधचतुरं किं वच्मीति व्यङ्ग्यः । इयं रजनिः

पयोधरैः मेघैः संनता श्यामा अजनि जाता । अतएवासिद्धन्धकारे तवा-
गन्तुकं पुरुषं किमधिकं संलपामि । अत एव निवासने अहं विवशासि ।
तत्रवत्स्तु-पयोधरयोः सन्नता रोमाञ्चकम्पादिवशादसहनता अजनि जाता ।
सद्-क्त-ता । अहमुदीपितमदनतया पुत्रकितस्त्रिभ्रपयोधरा जाता । इयं च
रजनिः (अर्थात् अतितरां कामं प्रदीपयति ।) अत एवाहं विवशासि, नाधिकं
सोढुं पारयामीत्याशयः । त्यजनि अजनि घजनि इत्यादयश्चतुर्षु प्रासाः ॥१५॥

* * * *

इति संलपतोरेतयोस्त्वरितो वारिधरोऽपि ।

ज्वतो वर्षितुमापत्परितो धरणिरलोपि ॥ १६ ॥

एवं तयोः (सुन्दरीपथिकयोः) संलापं कुर्वतोरेव त्वरायुक्तो मेघः,
वेगात् वर्षितुमापत्त्, सहसाऽगमत् । तथा च मेघो वर्षणमारब्धः यथा
वायुमिश्रितजलेन पर्यन्ततः पृथिवी लुप्ता । एवं च, न कोपि द्रष्टुं पारये-
दिति पथिकनिवाससौकर्यं सूचितम् ॥ १६ ॥

प्रतिवेशनमनुपदमियं प्रतिवेशिन्ययति स ।

युवतिरसावविशद् गृहं पथिकोपि च विशति स ॥१७॥

घृष्टिभयात् इयं प्रतिवेशिनी, प्रतिवेशनं गृहम्, अयति गच्छति स ।
इयं युवतिरपि निजगृहमविशात् । अस्मिन्व्यतिकरे पथिकोपि पूर्वोक्तसुन्दर्या
गृहं विशति स ॥ १७ ॥

सो०—युवतिविलासमवेक्ष्य, द्रवति घनोपि मनो विना ।

चलति ललितमनवेक्ष्य, तदतिरसिकपथिकः कथम् ॥१८॥

मनो विना, मनसा शून्यः, अचेतन इति यावत् । मेवोपि युवत्या
विलासं दृष्ट्वा द्रवति द्रुतहृदयो भवति अतएव तदेवापत्त् वास्तवे नु
वर्षति । यदाऽचेतनस्यैवेयं दशा, तद् तदा अतिरसिकः पथिकः, ललितं
(युवत्या विलासम्) अनवेक्ष्य अननुभूय कथं चलति ? अपि तु न चलति ।
विलासानुभवार्थमेव स सुन्दरीसदनं प्राविशदित्यर्थः ॥ १८ ॥

विहारिविलासः

[व्रजभाषासर्वस्वमियं विहारिसूक्तिः, सुरसरिसंमिलिता सूरतेनयैव (यमुना), सुरसरस्वती समाश्रितापि सुधीसिः समधिकं समादरणीया स्यादिति सेयं सुबहोः समयात्पूर्वमेव मया संस्कृतसरस्वत्यां सुबहुतरमवतारिताऽभूत् । दोहासदो खल्पावकाशे छन्दसि, विहारिमहाकविरैतादृशमसीमव्यङ्ग्याथंमक्षुलमपूर्वं कवयामासेति को वा व्रजभाषायै विहारिणे च प्रशंसामुखरमुखो हृदि स्थानं न दद्यात् ।

यद्यपि व्रजभाषायामक्षराणां लघुगुरुकरणम्, रूपान्तरकरणमित्यादिरपभ्रंशप्रकार एव तत्र सुबहु सहायकः, परमेवं सौकर्याभावेपि, प्रत्युत सन्धिसंयुक्ताक्षर-द्विवचनभेदादि-संकटसहस्रसांमुख्येपि सेयं विहारिसुभाषितनीची संस्कृतेऽप्यानेतुं शक्या न वेति चेत्प्रलय एव चापलाय प्रचोदितवान् ।

अस्माकं सजातीयः कथंचित्सम्बन्धी च वृन्देऽलखण्डाभिजनो लल्लोपनामकः परमानन्दपण्डितोपि भारतैन्दुहरिश्चन्द्रस्य समये विहारि-सप्तशतीं संस्कृतेऽनूदितवान् । परमस्निग्धनुवादे भूयान्विवाद एव । व्याकरणनियमानां तु सोयं प्रत्यक्षमपवाद इव । विहारिसूक्तेरर्थसंवादेपि (संगतौ), प्रायः

१ जिगमिपति पितृसदनमारिरमिपती पतिमेव ।

सा तन्वी लजति तनु दुर्योधनसममेव ॥ ३ ॥

उभयत्र जिगमिपन्तीत्यादिनुम् स्यात् आरिरमिपन्तीत्यप्यशुद्धम्, सकर्मकमपि न । उत्तरार्थेऽक्षरनियेशं विना छन्दोमद्गः । 'सगच्छतः सहैव (१९१)' 'सा जजम्भ भेजे पुनः' (२२६) 'रसमपि युष्यति नैव' (७८५) 'पुनर्मिलितुः क्षिप्यतुः पुनरागतुः शयेपि' (२०४) 'छलयित्वा सहचरिगणं बिन्दुमिपेण ववन्द' (८९) 'विरहामिना वभास' एवंविधा परस्परपदस्याशुद्धिर्बहुत्र ।

प्रतिवाद इव दृश्यते । स्थाने स्थाने च चपलविप्र-वाद इव भाषानुगः प्रवाद एव बाहुल्येनावलोक्यते । अस्तु सस्कृतसरस्वत्यास्तामिममपवाद-मुन्माष्टुमेवासिन्विपपयेऽवतीर्णोऽभवमित्यास्तामतिवादः । एष विषयो भूमि-काभागे विशदीकृतः ।

इदानीं यानि मयाऽक्षराणि योजितानि, तानि श्रीमतां पुरतः सम्यक्-मुपस्थाप्यन्ते । संपूर्णायाः सप्तशत्याः प्रकाशनस्यावसरो भवेन्नवेति 'दोहा-

'चरणौ विपमगतीव' (१९७) सन्ध्यशुद्धिरेवविधा बहु । 'गगनमशुमालीकरै' (१४९) दीर्घांशुदि । 'चातुरतया (१४१) भावस्य भावः । कराङ्गुलिना पसर्श' (२८१) लिङ्गव्यत्ययः । 'चित्त चकितमिवासते' (१८०) भास्ते इति स्यात् ।

एवकारः स्थाने स्थानेऽनावश्यक यथा—'प्रीति कृष्ण तवैव । (३०१) 'कर्पति मनो ममैव' (३०७) इत्यादि ।

एक बह्वादिवचनान्यनावश्यकानि यथा—'न चलसि हितमिलनाय किं सखि सन्ध्यासमयेषु' (१५५) इत्यादि ।

'लसति ललाम' ललाममिति स्यात् (४)

'टटकी धोई धोवती चटकीली मुखजोति । लसति रसोईके वगर जगरमर दुति होति (२३४) अस्यानुवाद 'विदलीकृतसूपस्य सा परिमार्जन करोति ।' सूपमार्जनं कुत आयातम् ?

सटपट्याति सी ससिमुषी मुखयूंपट पट ढाकि । पावक झरसी क्षमविके गई ओचकाँ हाँकि (४८०) 'द्वतं चन्द्रवदना च सा वसनावृतवदनैव । प्रदर्शयित्वा ? निजतनुं दहनलतेव गतैव ।' एवकारस्य स्वारस्यं तु गच्छतु परं क्व विहारिणोऽर्थ ?

'तिय तिथि तरनि किसोरवय पुन्यकाल समदौन ।

काहु पुन्यन पाइयत बैससन्धि सधैन ॥'

'शैशवतस्वरुणीतिथौ यदा मदनरविरेति ।

तारुणसकमकालमतिघन्य कोपि तमेति ॥'

अस्मिन्ननुवादे कैशोरं गल्हस्तयित्वा मदनं कथं रविजांत ? शैशवाद्रपे सह-सैव तारुण्यस्योदयः ? कैशोरायार्धचन्द्रः ? अर्धसगमोपि विहारिणाभिप्रेत कथम् ? उभयचरणयोः 'एति' 'एति', पौनरुक्त्यहेति वाचकेषु प्रक्षिपति ।

घत्वर' प्रसङ्गाद्दुपशतानि पद्यानि, उपह्रियन्ते तावत् । भाषानुकूलो भावः, उभयार्थयोरन्यानुप्रासः (तुकान्त), संस्कृतमापार्थमेतावच्छन्दः, इत्यादि सर्वे संकटजातमवधार्यैव समीक्षणीयं भवेत्सहृदयैरिति त्वनावश्यकमेव निवेदनं निपुणेषु ।

→* मङ्गलम् *←

भववाधामपनयतु मे, राधा सा भतिधाम ।

श्यामो हरितद्युतिमयति, यत्तनुकान्त्या नाम ॥ १ ॥

१—भतिधाम, बुद्धेविश्रामस्थानम् (भजइच्छिद्रम्), अर्थात् भववाधाहरणे भतिप्रवीणा (नागरी) सा राधा, मे भववाधां जन्ममरणपीडाम्

ठर न टरै नीद न परै हरै न कालविपाक । दिन छनदा छाकी रहत छुटत न छिन छबिछाक ॥ 'न निद्रासि न विभेषि सखि, नापैति च समयेन । तद्रूपासवमदो हो अहोरात्रमदनेन ॥' केयं लीला ? कदाचिन्नायिका संबोध्यते, कदाचिद्रूपासवमदः कीर्त्यते ! दो हो अहोरात्रेलाहो माधुर्यम् !

'लालन लहि पाये, दुरै चोरी सौह करे न ।' एतदनुवादः 'तस्करता शपथैरियं न हि शुभा भवतीह' । अहो 'लालने' तस्करता कियती शोभते ! (७९)

'टटिया अँगुरिन फारि ।' एतदनुवादे 'सा गवाक्षनिहिताहुली' इति तृणवृत्ते-र्गवाक्षता जाता ।

'विविदतुः स्पर्शपरीक्षया मुमुदाते च मुखेन ।' एवंविधादृच्छन्दोऽज्ञभङ्गास्तु स्थाने स्थाने ।

'समस्तचित्रवसनावृताम् ।' भेर्नक्षत्रैः सहितं यत् स्रं तद्वचित्रवसनावृताम् । अहह ! विहारिसूक्तिरनेन 'भखनेन' क्रियत्पुष्टा जाता ।

'सरि सौहत गोपालके ठर गुञ्जनकी माल ।' 'गुञ्जपुञ्जकृतमालिका' 'मधुपति-एदयेऽतीव ।' इति गुञ्जपुञ्जेन सोयमनुवादो 'लज्जपुञ्ज' इव प्रतीयते ।

अत्र हि स्थात्रीपुलाकन्यायः । परमानन्दे शतात्परमानन्दाः ।

'मेरी भववाधा हरो राधा नागरि सोह ।

जा तनकी शौहँ परै स्याम हरितद्युति होह ॥ १ ॥'

प्रतिवाद इव इत्यते । स्थाने स्थाने च चपलविप्र-वाद इव भाषानुगाः प्रवाद एव बाहुल्येनावलोक्यते । अस्तु संस्कृतसरस्वत्यास्तमिममपवाद-मुन्माष्टुमेवासिन्विषयेऽवतीर्णोऽभवमित्यास्तामतिवादः । एष विषयो भूमि-काभागे विशदीकृतः ।

इदानीं यानि मयाऽक्षराणि योजितानि, तानि श्रीमतां पुरतः समयकम्प-मुपस्थाप्यन्ते । संपूर्णायाः सप्तशत्याः प्रकाशनस्यावसरो भवेन्नवेति 'दोहा-

'चरणौ विपमगतीव' (१९७) सन्ध्यशुद्धिरेवंविधा बहुः । 'गगनमंशुमालीकरैः' (१४९) वीर्घाशुद्धिः । 'चातुरतया (१४१) भावस्य भावः । कराहुलिना पसरी' (२८१) लिङ्गव्यत्ययः । 'चित्तं चकितमिवासते' (१८०) आस्ते इति स्यात् ।
एवकारः स्थाने स्थानेऽनावश्यकः यथा- 'प्रीतिः कृष्ण तवैव । (३०१) 'कर्मति मनो ममैव' (३०७) इत्यादि ।

एक च्छादिवचनान्यनावश्यकानि यथा- 'न चलसि हितमिलनाय किं सखि सन्ध्यासमयेषु' (१५५) इत्यादि ।

'लसति ललाम' ललाममिति स्यात् (४)

'टटकी धोई धोवती चटकीली मुखजोति । लसति रसोदके वगर जगरमर दुति होति (२३४) अस्मानुवादः 'विदलीकृतसूपस्य सा परिमार्जनं करोति ।' सूपमार्जनं कुत आयातम् ?

सटपटाति सी ससिमुखी मुखघुंघट पट ढांकि । पावक झरसी क्षमकिं गई ओचकाँ झांकि (४८०) 'हृतं चन्द्रवदना च सा वसनावृतवदनैव । प्रदर्शयित्वा ? निजतनुं दहनलतेव गतैव ।' एवकारस्य स्वारस्यं तु गच्छतु परं क्व विहारिणोऽर्थः ?

'तिय तियि तरनि किसोरवय पुन्यकाल समदीन ।

काहू पुन्यन पाइयत बैससन्धि संकौन ॥'

'शैशवतस्वरुणीतियौ यदा मदनरविरेति ।

तारुणसंकमकालमतिघन्यः कोपि तमेति ॥'

अस्मिन्ननुवादे कैशोरं गलहस्तयित्वा मदनः कथं रविजातः ? शैशवादप्रे सट-सेव तादृष्यस्योदयः ? कैशोरायार्धचन्द्रः ? अर्थसंगमोपि विहारिणाभिप्रेतः कथम् ? उभयचरणयोः 'एति' 'एति', पौनरुक्त्यद्वेति वाचकेषु प्रक्षिपति ।

चत्वर' प्रसङ्गादुपशतानि पद्यानि, उपह्रियन्ते तावत् । भाषानुकूलो भावः, टमपार्थयोरन्यानुप्रासः (तुकान्त), संस्कृतभाषार्थमेतावच्छन्दः, इत्यादि सर्वं संकटजातमवधार्यैव समीक्षणीयं भवेत्सहृदयैरिति त्वनावश्यकमेव निवेदन निपुणेषु ।

→* मङ्गलम् *←

भववाधामपनयतु मे, राधा सा मतिधाम ।

श्यामो हरितद्युतिमयति, यत्तनुकान्त्या नाम ॥ १ ॥

१—मतिधाम, बुद्धेर्विश्रामस्थानम् (अजहल्लिङ्गम्), अर्थात् भववाधाहरणे अतिप्रवीणा (नागरी) सा राधा, मे भववाधां जन्ममरणपीडाम्

हर न टरै नीद न परै हरै न कालविपाक । दिन छनदा छाकी रहत छुटत न छिन छबिछाक ॥ 'न निद्रासि न बिभेसि सखि, नापैति च समयेन । तद्रूपासवमदो हो अहोरात्रमदनेन ॥' केयं लीला ? कदाचिजायिका सबोच्यते, कदाचिद्रूपासवमदः कील्यते । दो हो अहोरात्रेत्यहो माधुर्यम् ।

'लालन लहि पाये, दुरै चोरी सौह करे न ।' एतदनुवादः 'तस्करता शपथैरियं न हि गुप्ता भवतीह' । अहो 'लालने' तस्करता कियती शोभते ! (७९)

'दटिया अँगुरिन फारि ।' एतदनुवादे 'सा गवाक्षनिहिताङ्गुली' इति तृणवृत्ते-गवाक्षता जाता ।

'विविदतुः सर्वोपरीक्षया मुमुदाते च सुखेन ।' एवंविधादलन्दोऽङ्गभङ्गास्तु स्थाने स्थाने ।

'समस्रचित्रवसनाश्रुताम् ।' भैर्नक्षत्रैः सहितं यत् खं तद्वचित्रवसनाश्रुताम् । अहह ! विहारिसूक्तिरनेन 'भखनेन' कियत्युष्ण जाता ।

'रुसि सौहत गोपालके उर गुञ्जनकी माल ।' 'गुञ्जपुञ्जकृतमालिका' 'मधुपति-एदयेऽतीव ।' इति गुञ्जपुञ्जेन सोयमनुवादो 'लुञ्जपुञ्ज' इव प्रतीयते ।

अत्र हि स्याङ्गीपुलाकन्यायः । परमानन्दे शतात्परमानन्दाः ।

'मेरी भववाधा हरो राधा नागरि सोइ ।

जा तनकी शौई परै स्याम हरितदुति होइ ॥ १ ॥'

अपनयतु नाम (पादपूरणार्थकम्) यस्याः (राधायाः) तनुकान्त्या शरीरस्य द्युत्या । इयामः श्रीकृष्णः (व्रजभाषोचिता संज्ञा) । हरितद्युतिः प्रसन्नमुखशोभायुक्तो भवति । यस्यां श्रीराधायां समीपमागतायामिव श्रीकृष्णो म्लानिं विहाय पुनर्नवतां धारयति, सा राधा अस्माकं (भक्तानाम्) सांसारिकदुःखमपनयत्विति भावः । अत्र 'हरित'पदम् भाषाप्रयोगानुसारं ['हरा भरा'] इत्याशयमादाय अतिप्रसन्नतार्थकम् । यथा—“मित्रं दृष्ट्वा तापशतेपि नरो हरितो ('हरा') भवति ।”

२—'हरित'पदस्य हरितरङ्गमादाय द्वितीयोऽप्यर्थो भवति । यस्या राधायाश्चम्पकवत्पीतवर्णया तनुकान्त्या इयामः, कृष्णवर्णोपि श्रीकृष्णे हरितां हरिद्राभां द्युतिं धारयति, सा राधा । इयामपीतयोः संभेदेन हरितो वर्ण उत्पद्यत इति सुप्रसिद्धम् । एवं च—पीतइयामयोः संयोगेन यथा अपूर्वो हरितो वर्ण उत्पद्यते, एवम् शक्तिप्रज्ञानोरुमयोरनयोः परस्परसहभावमवलम्ब्य उपासनया चित्तमलं शोधयतां साधकानामपि अपूर्वा काचिच्छान्तिरुत्पद्यत इति ध्वन्यते ।

३—यस्यास्तनुकान्त्या शरीरध्यानेन कान्तिरिच्छा (अतएव ध्यानम्), अर्थात् यस्या राधायाः स्वहृदयमन्दिरे ध्यानोपासनया इयामवर्णः कल्मषपातकादिस्त्रामसपदार्थः (पातकस्य वर्णः इयामः), भाषाशैत्यनुसारं 'हरितद्युति' हृतद्युति (निष्कालुप्यम्) भवति, सा राधेत्यन्योप्यर्थः कैश्चिद्रीकाकृद्भिः कृतः, परं सोयं केवलं विहारिणि अतिभक्तिसूचकमात्रं हठादाकर्षणं निदर्शयति ।

अस्मिन् हिन्दीपद्ये 'शाई' 'हरित' शब्दावनेकार्थकौ । 'शाई' परलंही (१) शाँकी श्लोक । (२) ध्यानपदस्यापभ्रंशेन 'शाँसा' स्वरूपभाषाद्यक्रमक्रमेण 'शाई' इति निष्पन्नस्य 'ध्यानम्' इति तृतीयोऽर्थः कष्टकल्पनया लभ्यते ।

ममानुवादपद्ये तु 'यत्तनुकान्त्या' अत्र कान्तिपदस्य कान्तिः दीप्तिः प्रकाशः, 'कान्तिः' शोभा, 'कान्तिः' इच्छा, इत्यर्थैश्च सर्वत्र सुप्रसिद्धमनायासेन सम्पद्यते । तथा च—यस्या राधायास्तनुकान्त्या शरीरशोभया कृष्णो हरितः प्रसन्नो भवति । (१)

२—यस्या राधायाम्नुकान्त्या शरीरदीप्त्या (प्रकाशेन) श्यामवर्णः श्रीकृष्णः, हरितो हरितवर्णविशिष्टो भवति ।

३—यस्याम्नुकान्त्या शरीरस्य कामनया 'मम हृदयरूपसहचरकमले श्रीराधामूर्तिराविर्भवतु' इति ध्यानेन श्यामवर्णः पातकादिरपवर्गप्रतिकूलः प्रयूहः 'भाषाशैत्यनुसारम्' हृतधुतिर्भवति ।

यावद्भिलपितः (क्लिष्टोऽक्लिष्टश्च) अर्थः सर्वोऽप्यक्षरेभ्यो निःसरतीति स्वाप्स्यक्षं प्रेक्षावताम् । किञ्च 'याधा' 'शधा' इति पूर्वाधंगतोऽनुप्रासोपि यथावदाविर्भूय 'मतिधाम' इत्यक्षरैः साकमधिकां रश्मिं पुष्पाति ।

कश्चिदस्य पद्यस्य शिवपरम्, कश्चिच्च सुसप्तपिटक ('मुहांसे') हरणायोग ('नुस्त्रा') परम्, अर्थमुन्नावयति, तदेतत्कौतुकमात्रमेवेति को न जानीयात् ।

‘अयनय भववाधाभयं राधे त्वं कुशलासि ।

हरिरपि धरति हरिद्युतिं यदि माधवमुपयासि ॥’

इत्यस्मरसंभन्धिनः परमानन्दपण्डितस्यानुवादे तु कानुप्रासः? दिगर्थस्य 'हरिर्' पदस्य 'हरितवर्ण' रूपोऽर्थः कः प्रसिद्धः? एकान्तिधेयस्य 'हरि' 'माधव' पदद्वयस्य, एकत्र समावेशे को गुणः? इत्यादि बहु विचारणीयम् । किञ्च—प्रथमप्रास एव महिकापातस्तु सोयम्, यत्—'राधा नागरिसोह' सा राधा नागरी । इति प्रथमपुरुषस्य 'हे राधे!' इति मध्यमपुरुषरूपादनं परमानन्दस्योत्तमपुरुषतां न सूचयति ।

नवीनटीकाकारः, 'श्री-य' उपाधिधारी रत्नाकरोपनामा जगन्नाथदासोपि अस्य पद्यस्य हिन्दी टीकायां "(हे वही राधा नागरी ! मेरी भववाधा हरो ।) इत्यर्थं मुहुर्लिखन् सहृदयैः प्रष्टव्यः 'राधा नागरी सोह' (सा नागरी राधा ।) मे भववाधां 'हरो' (हरतु) इत्यर्थं प्रत्यक्षं दृश्यमाने (हे सा राधानागरी !) इति चतुर्दशभुवनेषु कस्य भुवनस्य प्रयोगः? लोके वेदे, हिन्दीसंस्कृतयोर्द्वयश्रापि 'त्यदादेः संबोधनं नास्ती'ति प्रसिद्धम् ।

हरिमहाशक्तिषु केषुचिद्वाक्यानेषु प्रौढिवादेन कृतोऽप्ययमर्थः ('सोय' को अर्थं, वेद पुराण कुमारी स्तुति करै हैं) इति जगत्प्रसिद्धरूपार्थेन वाक्यं

छिन्नाऽतिक्रेशेन साध्यते । परं “हे वही राधा नागरी” इति प्रयोगस्तु
नाद्यावधि श्रुतः । अस्तु रत्नाकरोपि क्षारतां कुत्रचित्प्रकटयत्येव ।

भाशयमात्रप्रकाशकेऽस्मिन्व्याख्यानेऽलङ्कारादिविचारस्तु न प्रस्तूयेतेति
तदेतत्सर्वमन्यतोऽवसेयम् ।

→* श्रीकृष्णशोभावर्णनम् *←

शिरसि मुकुटमधिकटि ललितपटो, वेणुरधिपाणि ।

मालोरसि, तावकमिदं रूपं हृदि करवाणि ॥ २ ॥

हे हरे! शिरसि मुकुटम्, अधिकटि कटिदेशे ललितः पटः, नटैर्घारणीयं
वस्त्रमित्यर्थः । अधिपाणि पाणौ वेणुः (वंशी), उरसि माला (वैजयन्ती) ।
सर्वत्र ‘अस्ती’लघ्याहार्यम् । इदं पृतदुपरिवर्णितं तावकं रूपं हृदये धार-
याणि । पृतत्त्व रूपं सदा मम हृदये वसेदिति भाशासे । आशिषि लोट् ॥२॥

राजति गुञ्जामालिका वक्षसि मुरमथनस्य ।

लसति निःसरन्ती बहिःशिखेव दवदहनस्य ॥ ३ ॥

व्रजवासिनां रक्षणसमये पीतस्य दावानलस्य बहिर्निःसरन्ती शिखा इव
ज्वाला इव लसति । गुञ्जामाला यथा श्यामलोहिता भवति । एवम्, अमै-
रपि ज्वाला रक्त, धूमसंबन्धेन कृष्णा च भवतीति द्वयोः साम्यम् ॥ ३ ॥

श्याममधुरमूर्तिर्हरिः पीतपटेन विभाति ।

उपसि नीलमणिसैल इव बालातपेऽभियाति ॥ ४ ॥

‘सीस मुकुट कटि काष्ठनी, कर मुरली, उर माल ।

ये बानिक भो मन वसो सदा विहारी लाल ॥ २ ॥’

‘ससि । सोहत गोपालके उर गुंजनकी माल ।

दाहिर लसत मनो बहै दावानलकी ज्वाल ॥ ३ ॥’

‘सोहत ओढे पीत पट स्याम सुलोने गात ।

मनो नीलमनिसैलपर आतप एन्थो प्रमात ॥ ४ ॥’

उपासि बालातपे, उद्यतः सूर्यस्य अरुणे प्रकाशे अभियाति आगच्छति (प्रागुवति सति) नीलमणिशैल इव श्यामो हरिः पीताम्बरेण विभाति । 'आतपपन्नो प्रभात' इत्यस्य 'उष्णकरकोमलकरनिचयेन' इति परमातन्दा-नुवादे तु उद्यति सूर्ये उष्णकरता, आतपस्य करनिचय इति कल्पनसुभयमपि स्थूलम् । पीतातपे न यथा पीताम्बरसाम्यम्, तथा रजूपमितैः किरणैर्न परितः परिहितस्य पीतपटस्य साम्यम् ॥ ४ ॥

श्रवसि हरेः कुण्डलमिदं दीव्यति मकराकारि ।

हृदयसदनमविशत्सरो लसति केतनं द्वारि ॥ ५ ॥

हरेः श्रवसि कर्णे, मकरवत् आकारो यस्य तादृशमिदं कुण्डलं शोभते । अत्र गम्यामुप्रेक्षां युतक्ति—स्मरः कामः कृष्णस्य हृदयरूपं सदनं प्राविशत् प्रवेशस्य द्वारे च स्वस्य चिह्नभूतं केतनं (ध्वजः) लसति । कामस्य मकर एव ध्वजः । श्रीकृष्णस्य शोभां वर्णयित्वा दूती कृष्णेन सह कांचन नायिकां संगमयितुमिच्छति । तथा च कर्णद्वारा तस्य रूपगुणादिशोभामाकर्ष्य सौर्य हृदये कामाय स्थानं दत्तवानत एव प्रतादयोऽनुकुले नायके तव कृपा उच्चि-तैवेति व्यङ्ग्यम् । अत्र 'सुरतिमिश्रम्' अनुसरन्पद्मसिंहः—मनोगृहस्थाधि-कारी राजा स्मरः सांप्रतं स्वदुर्गोस्तीति सूचकं चिह्नभूतं केतनं द्वारि लसति । (जय राजा किलेके अन्दर होता है तो इस बातकी सूचनाके लिये, बाहर झंडा छहराता रहता है) इत्यादि अर्थ प्राधान्येन—आह । परं नेदं विहारिणोऽ-प्यांनुगुणम् । 'घस्यो' इति पदेन हृदये कामस्य प्रवेशो निधेयत्वेन वर्ण्यते, नासीत्पूर्वं स तत्र अत एव दूत्या सर्वां प्रति—स्वदुर्गुगश्रवणेन सांप्रतमप्यं रवदनुरागी जातः, कामश्चास्योत्पन्न इति व्यज्यते । पूर्वमेव कामस्याधिकारे तु किं स्वारस्यम्? उक्तमपि पूर्वांनुरागे—“श्रवणाद्दर्शनाद्वापि म्रियः संरूढ-रागवोः” इत्यादि । नायिकां प्रत्युक्तिप्रसङ्गे नायिकाया एव हृदयेऽधिकारे वर्णयितुमुचितेऽपि कामस्तु तत्र सहायक एव । हृदयाधिकारिणी तु नायि-कैव स्थाने स्थाने कश्चिदपि कविमिरित्यलम् ॥ ५ ॥

'मकराकृति गोपालके कुण्डल सोहत कांन ।

पन्नो मनो हियघर समर ज्योदी लघत निवांन ॥ ५ ॥'

वर्हिमुकुटचन्द्रकचयैर्मधुरिपुरिति परिभाति ।

शशिशेखरविजिगीपया शशिशतमिव निदधाति ॥ ६ ॥

वर्हं(मयूरपिच्छ)युक्तमुकुटस्य चन्द्रकचयैः (चन्द्राकारैः पिच्छशिरोदेशैः) मधुरिपुः कृष्णः, इति इत्थं शोभते । शशिशेखरस्य (शिवस्य) विजयेच्छया शेखरे चन्द्रशतं निदधाति इव । शिवेन केवलमेकश्चन्द्रः (सोपि खण्डितः) शिरसि धारितः, कृष्णस्तु चन्द्रशतमिव धारयतीति भावः ॥ ६ ॥

पीतपटाधरद्वकछटाविच्छुरिता हरिताजपि ।

अधरधृता हरिमुुरलिका सुरपतिधनुरिव भाति ॥ ७ ॥

पीताम्बरस्य, अधरस्य, दशोः (नेत्रयोः)श्च, छटया कान्त्या विच्छुरिता मिलिता; स्वयं च पूर्वत एव हरितवंशनिमित्तत्वात् हरितवर्णा हरेः अधर-धृता, हरेमुुरलिका । पूर्वोक्तैर्वर्णैः, इन्द्रस्य धनुरिव भाति । श्रोत्रकृष्णे मुरलि-कामधरे धारयति सति, कृष्णधारितस्य पीताम्बरस्य पीता, अधरस्य शोणा, दशोश्च पाटला श्यामा वा, कान्तिसात्र परिपतति । स्वयं हरितवर्णस्तु मुर-लिकायामस्यैवेति नानावर्णैः सा इन्द्रधनुरिव शोभते । शब्दालङ्कारो भाषा-यामत्र च, बन्धं विशेषतो बन्धुरयति ॥ ७ ॥

—* मुग्धाया वयःसन्धिः *—

गता न शिशुताद्युतिरितो यौवनमङ्गमुपैति ।

द्विविधरङ्गकौशेयमिव तनुराभ्यां रुचिमेति ॥ ८ ॥

‘मोर मुकुटकी चन्द्रिकनि यो राजत नन्दनन्द ।

मनु सत्तिसेखरकी अकस किम्य सेखर सतचन्द ॥ ६ ॥’

‘अधर धरत हरिके परत थोठ-दीठि-पट जोति ।

हरित बांसकी बोंधुरी इन्द्रधनुससी होति ॥ ७ ॥’

‘छुटी न शिशुतामी झलक झलक्यो जोवन थङ्ग ।

दीपस्य देह दुहंनि मिलि दिपति ताफता रह ॥ ८ ॥’

शैशवस्य घृतिः न गता । शैशवं तु समाप्तम्, परं तस्यानिर्वचनीया
 काचिद् घृतिरवशिष्यत एव, पूर्णतया न गतमित्यर्थः । इतः (पक्षान्तरे),
 यौवनम्, अङ्गम् (कर्मकारकम्) उप एति । समीपे आगच्छति स्पृशती-
 त्यर्थः । पूर्णतया यौवनस्यागमनं न किन्तु तस्य स्पर्श एव जातः । पूर्णतया
 बाल्यमपि न गतम्, यौवनमपि स्पष्टतया अङ्गेषु नोद्भूतमिति सोयं वयसोः
 सन्धिः । अतएव—द्विविधरङ्गयुक्तं कौशेयमिव धूपछांहरङ्गयुक्तं 'रेशमीव-
 स्रम्' (इव) आभ्यां शैशवयौवनस्पर्शाभ्यां तनुः मुग्धायाः शरीरं रुचिम्,
 अनिर्वचनीयां शोभामेति । 'धूपछायां' नाम्ना प्रसिद्धे कौशेयवस्त्रे द्वाभ्यां
 रङ्गाभ्यां यथा शोभा, तथा मुग्धाया अङ्गे शैशवयौवनाभ्यां शोभा भवती-
 त्याशयः । 'द्विविधरागमम्बरमिव द्वैरूप्यं च दधाति ।' इति परमानन्दस्तु
 वैरूप्यमेव प्रकाशितवान् । 'दुहून मिल्लि, ताफतारङ्ग दिपति' इति विहारि-
 णोऽक्षरैः द्वावपि रङ्गौ एकत्र मिल्लित्वाविति भावः । न तु तत्र द्विरूपता । यथा
 'धूपछायां' वस्त्रे द्वयोर्वर्णयोरेकीभावः ॥ ८ ॥

सुतनुतियौ कैशोररविरुदयति शुभपर्वेति ।

वयःसन्धिसंक्रान्तिरतिपुण्यैः कस्यचिदेति ॥ ९ ॥

सुन्दरतनुयुक्ता मुग्धा नायिका एव तिथिस्तस्याम् । कैशोरं किशोराव-
 स्थारूपो रविरुदेति, आगच्छति । शैशवरविर्गच्छति । इति; अस्मादेव हेतो-
 रिदं शुभपर्वं । द्वादशसु मासेषु, द्वादशनाममेदा द्वादश रवयस्तपन्ति ।
 एकस्य मासस्य समाप्तौ, एको रविर्गच्छति द्वितीयश्चोदेति । पूर्वं सुतनु-
 (सौ) रूपायां तियौ शैशवनामको रविर्गच्छति कैशोरनामकश्च रविरुदेति,
 अयं द्वयोर्गमनागमनकालः अतिपुण्यः, अत एवेदं शुभपर्वं । सोयं द्वयोर्व-
 वसोः सन्धिः कस्यचिद्भाग्यवतः अतिपुण्यैरेति प्राप्यते । 'वयःसन्धि' पदा-
 नुरोधादेयंप्रकारेण वयोद्वयस्य समागम आवश्यकः । अतएवायमर्थ इति
 'हरिप्रकाशः' । 'विहारिरवाकर'स्तु 'तियतिथि तरु-किशोर-वय' इति

'तिय तिथि तरु-किशोरवय पुन्यकाल सम दीन ।

काह पुन्यत पादपत वैस संधि संकौन ॥ ९ ॥'

पाठमाह । परं यदा 'तिय-तिथि' इति स्त्रियां तिथित्वमारोपितम्, एवं वयसि सूर्यत्वारोपं विना संक्रान्तिः न घटत इति क्लेश एव ।

→ॐ अङ्कुरितयौवना मुग्धा ॐ←

वालाऽलौकिकशैशवं वीक्ष्य सखी सुखमेति ।

एषु दिनेषु निरीक्ष्यतेऽङ्कुरितमुरसि समुदेति ॥ १० ॥

वालायाः अलौकिकम् अपूर्णम् (केशोरस्य+संभेदेनानुपमम्) शैशवं वीक्ष्य सखी प्रसन्ना भवति । जातायेकत्वमिव, उपलक्षणे एकत्वम् । सर्वा एव सख्यः सुखं प्राप्नुवन्ति । एषु दिनेषु तस्या उरसि, अङ्कुरितं वक्षोजयोरङ्कुरणम्, उदेति उद्भवतीति दृश्यते ॥ १० ॥

→ॐ नवागतयौवना मुग्धा ॐ←

निजाङ्गानि मत्वाभिनवयौवननृपतिवरेण ।

स्तन-नितम्बद्वचेतसां रचितोन्नतिरचिरेण ॥ ११ ॥

अभिनवागतेन यौवनाभिधेन नृपतिवरेण, स्तननितम्बादीनि निजस्य अङ्गानि मत्वा, स्तनयोः नितम्बस्य दृशोः, चेतसश्च, अचिरेण उन्नतिः रचिता कृता । यौवनस्याविर्भावः स्तनादिष्वेव भवतीति एतानि स्वकीयानि मत्वा, यौवन-नरेणेन स्तनयोरनुकृता रूपा, नितम्बस्य घनविशालतारूपा, नयनयोश्चाश्र-स्यकटाक्षरूपा, मनसः शृङ्गारकामनासु प्रचलनरूपा उन्नतिः कृता इति भावः । नवीनमधिकारं प्राप्य यथा कश्चिद्राजा स्वसहायकानां पदवृद्धिं करोत्येवं यौवननृपेण स्वीयाङ्गानामुन्नतिः कृतेत्याशयः । अत्र 'नयन-नितम्ब-स्तन-हृदामाधिक्यं स दिदेश' इति परमानन्दानुवादे नयने अधिके जाते,

'लाल । अलौकिक लरकई लसि लखि सखी सिहाँति ।

आज काल्हिमें देखियत उर उकसाँही भाँति ॥ १० ॥'

'अपने अँगके जानिकै जोवन-नृपति प्रवीन ।

स्तनमननैननितम्बको षड़ी इजाफा फीन ॥ ११ ॥'

श्रीणि नयनानि जातानि ? नितम्बयोराधिक्यम् ? त्रयश्चत्वारो वा नितम्बा
जाताः ? कोऽर्थः ? आधिक्यस्य तथैवार्थवत्वात् ॥ ११ ॥

नवललनातनुजनपदे यौवनसामन्तेन ।

कृतं वस्तु लघु गुरुतरम्, गुरु लघु कृतं बलेन ॥ १२ ॥

नवललनायाः तनुरूपे जनपदे देशे, यौवनरूपेण सामन्तेन प्रान्ताधिप-
तित्वादधीयते राज्ञा, (कामचक्रवर्तिनाधीनेन) बलेन बलात्कारेण (अत्या-
चारेणेति यावत्) यद्वस्तु लघु तद् गुरुतरं कृतम् । यद् गुरु वस्तु आसीत्,
तद् लघु कृतमिति सर्वत्र विशुद्धला कृता । नवीनः कश्चित् शासको यदि
देशेऽधिकारं प्राप्नोति, स च यदि बलात्कारे प्रवृत्तो भवति तदा, येषां
मूर्ख्यधिकारिणां देयः करो न्यूनो भवति तं वर्द्धयित्वा तानघः करोति येषां
च देयोऽधिको भवति तम् (उत्कोचं गृहीत्वा) न्यूनं करोति । तथा च तान्
भूम्याधिकृतानुन्नमयति एवं यौवनेन स्तननितम्बादीनां लघुत्वेपि गौरवमा-
सादितम् । कटिप्रमृतेः पूर्वं गौरवेपि, सुभृशं लघुत्वं सम्पादितमित्याशयः ।
अत्रापि परमानन्दः 'यदि यौवनदेशाधिपस्तरुणीपुरं शशास । तत्र गौरवं
लाघवं रुचिरं रचयामास ।' यदि चेदेवं स्यादिति संभावनास्ति, उत यौवन-
सामन्त आगतः ? तत्र तरुणीपुरे गौरवं लाघवं रचयामास । अर्थात् लघुत-
रुणीपुरं गुरु चकार, गुरु तरुणीपुर लघु चकार ! सम्यक् तरुणीपुरस्य सम्य-
कपरीक्षको भवान् ॥ १२ ॥

यथा यथा स्तनपरिमितियौवनशुचिदिवसेऽति ।

वृद्धिमयति, कटिरजनिरपि तथा तथा क्षयमेति ॥ १३ ॥

यौवनरूपस्य शुचेज्येष्ठमासस्य दिवसे । "ज्येष्ठे शुक्रः शुचिस्त्वयम्"
अमरः । यथा यथा स्तनरूपा परिमितिर्दिनमानम्, अति अत्यन्तं वृद्धिम्,

'नव नागरितन-मुलक लहि जोवन-आमिल जोर ।

पटि यदितं यदि पटि रफम करी औरकी और ॥ १२ ॥'

'ज्यौं ज्यौं जोवन-जेठदिन पुच मिति अति अधिकत ।

स्यौं स्यौं छनछन कटि छपा छोन परत नित जात ॥ १३ ॥'

अयति (याति), तथा तथा कटिरूपा रात्रिः क्षयं गच्छति । ज्येष्ठमासे प्रतिदिनं दिनमानं वर्धते सर्वतोधिकं च वृद्धिं याति, रात्रिस्तु प्रतिदिनं क्षीयते । एवमेव यौवनरूपे ज्येष्ठमासे कुचरूपस्य दिनस्य मानं (परिमाणम् आकारः) क्रमशो वर्द्धते । रात्रिवत् कटिस्तु अत्यन्तं क्षीयते । अहो ! मदनोष्णमयेन यौवनेन सह प्रचण्डज्येष्ठस्य रूपणं सम्यगेव ॥ १३ ॥

उरसिजभारो भवदुरसि यौवनभरतो भाति ।

सरति सपत्नीहृदि, भराच्छ्वासः कठिनतयाऽति ॥ १४ ॥

हे सति ! भवत्याः उरसि, यौवनभरात् (पूर्णयौवनात्) उरसिजयो-
भारः (पूर्णता) भाति, तस्य भारात् सपत्नीनां हृदये, श्वासः अतिकठिन-
तया सरति आगच्छति । मांसलयोः कुचयोर्भरत्स्व हृदये भाति । परं उद्गा-
रस्य खेदात् सपत्नीनां हृदये श्वासः, अतिक्लेशात् प्रतिक्षणं रुष्यमान इवाग-
च्छतीत्यसङ्गतिः । मूले यथा शब्दालङ्कारस्यैवेहाप्यवलोक्यः । नायिका प्रति
सख्या उक्तिः ॥ १४ ॥

❀ क्षातयौवना मुग्धा ❀

मांसलतामनुगतमिदं किञ्चिदङ्कुरितकेन ।

निभालयति घालाऽविरतमुरो हारकपटेन ॥ १५ ॥

किञ्चिदङ्कुरितकेन किञ्चित् कुचयोरङ्कुरणेन, अल्पार्थं कन् । मांसलतामनु-
गतम्, किञ्चिन्मांसलतां प्रति अवतीर्णम् । स्पष्टं कुचयोरङ्कुरणं न जातं किन्तु
उरसि किञ्चिन्मांसलता भारवधेत्याशयः । एतादृशम् उरः (वक्षःस्थलम्)
सा घाला, शुक्तिनिर्मितस्य हारस्य दर्शनव्याजेन अविरतं पश्यति । अङ्कुरित-
कुचं स्वं वक्षःस्थलं नायिका पश्यति, परं किं पश्यतीति सखीभिः पृष्टे सति,
हारदर्शनेन, तदपहृते इत्याशयः । लोभयितुं भाषकं प्रति सख्या उक्तिः ॥ १५ ॥

‘वाङ्मत तो उर उरजमर भरतहनई विकास ।

वोशनि सौतनिके हिये आवत रुंघि ठसास ॥ १४ ॥’

‘भावक उभरौं हौं भयो, कङ्कुरक पन्थो मरुथाय ।

सीपहराके मिस हियो निसदिन निरखत जाय ॥ १५ ॥’

❀ नवोढा मुग्धा ❀

वधूवपुपि यौवनविभा यथा यथा समुदेति ।

सकलसपत्नीमुखविभा तथा तथा क्षतिमेति ॥ १६ ॥

नववध्वाः शरीरे यौवनस्य द्युतिः यथा यथा सम्यक् उदेति, वर्धते । तथा तथा सकलसपत्नीनां मुखकान्तिः क्षीणा भवति । एतादृशीं नवयौवनां विहाय, अस्मान्कथं दयितः प्रणयेतेति सपत्न्यो विपीदन्तीत्यर्थः ॥ १६ ॥

नववधु! तव मुखदर्शने श्वश्र्वा गृहमचिरेण ।

सपत्नीभिरपि सौभगं दत्तं मनः प्रियेण ॥ १७ ॥

नायिकां प्रति सह्याः सपरिहासमुक्तिः—हे नवोढे! तव मुखदर्शनोपलक्ष्ये, श्वश्र्वा (प्रियतमजनन्या), गृहम्, प्रियतमेन मनः, सपत्नीभिः आत्मनः सौभाग्यम् दत्तम् । नववधूर्यदा पतिगृहे प्रथमप्रथममायाति, तदा श्वश्रूममृतयः प्रथममुखदर्शने नववध्वै किञ्चिदुपहारं ददति ('मुख दिखावनी') । तदेवाह—यद् त्वां रूपगुणशालिनीं विलोक्यैव श्वश्रुस्तुभ्यं सर्वं गृहकर्तृत्वं समर्पितवती । प्रियस्तु मुखदर्शन एव सर्वस्वं स्वमनस्तुभ्यं दत्तवान् । सपत्नीनां सविधे न गृहभार आसीत् । नापि मनः, तन्तु प्रियतमसादासीत् । अत एव प्रियतमकृते परसौभाग्यं (पतिप्रेम) आसीत्तदेव दत्तम् । अर्थात् अग्रे प्रियतमस्वामेव दयितां कलयिष्यति, वयंतु दर्शनमाग्रेपि कदाचिदेवाधिकारिण्यो भविष्याम इति । सह्याः सखीं प्रत्युक्तौ तु—'नववध्वा मुखदर्शने' इति पाठः । नववध्वा इति बही ॥ १७ ॥

देहदुलहियाकी बदै ज्यौ ज्यौ जीवन जोति ।

लौ लौ लखि सौतै सबै बदन मलिनदुति होति ॥ १६ ॥'

'मानहु मुखदिखरावनी दुलहिनि करि अनुराग ।

सामु बदन मन लखन हू सौतिनि दियो मुहाग ॥ १७ ॥'

→* सलज्जा मध्या *←

रते हरति वसनं प्रिये, दीपे ज्वलति पुरोऽपि ।
उदितदेहदीप्तित्विषा, हीरियमतुलमगोपि ॥ १८ ॥

सुरते, प्रियतमे वसनमपनयति सति, पुरः संमुखे दीपे उज्वलति अपि । दीपकस्य प्रकाशोऽपीत्यर्थः । वस्त्रापनयनेन उदितया, सम्यक् प्रसृतया देह-दीप्तेः देहशोभायाः, त्विषा प्रसरणशीलेन प्रकाशेन, वस्त्रापहरणसमये गच्छन्ती इयं हीः लज्जा, अतुलम् अनुपमम् (सम्यक् यथां स्यात्तया) अगोपि रक्षिता । वस्त्रे शरीरादपसरत्येव नायिकायाः शरीरकान्तैरेक ईदृशः प्रकाशस्तस्याः शरीरमाच्छादयामास, येन नायकस्य दृष्टिस्तस्मिन् न सम्यक्पतितुं शक्नाक । अत एव लज्जा सुरक्षिताऽभवदित्यर्थः ॥ १८ ॥

→* समानलज्जाकामा मध्या *←

त्यजति न लज्जां लालसां पितृसदने प्रियमेक्ष्य ।
ससंकोचरति लोचनं ताम्यति रीतिमपेक्ष्य ॥ १९ ॥

पितृगृहे प्राप्तम्, प्रियम् आ—ईक्ष्य, लज्जामपि न त्यजति, लालसामपि न मुञ्चति । जनकगृहे स्थिता कथं लज्जां विहाय प्रियं पश्येदिति लज्जा । रात्रिदिवा यस्य हृदि ध्यानमासीत्स एव प्राणघल्लभः समायात इति दर्शन-लालसा । उभयमपि समानबलत्वान्न त्यक्तुं शक्यत इत्यर्थः । अतएव—संकोचः, रतिः (स्नेहः) आम्नां सहितं लोचनम्, पितृगृहनिवासस्य लज्जां रीतिं अपेक्ष्य अनुरुच्य, ताम्यति व्याकुलं भवति । एकत्वमुपलक्षणमात्रम् । इयोर्नेत्रयोरभिप्रायः ॥ १९ ॥

‘दीप उज्जरेद्दृ पतिर्हि हरत वसन रतिक्राज ।

रही लपटि छबिकी छटनि, नैको छुटी न खज ॥ १८ ॥’

‘छुटै न लाज न लालची प्यौ लखि नैहर गेह ।

सटपटात लोचन खरे, भरे संकोच सनेह ॥ १९ ॥’

→* समदनोन्मादा प्रौढा *←

वीक्ष्य मानशयितां प्रियो दयितामनु सुष्वाप ।

स्वममिलनमिपतः प्रियाहृदयालिङ्गनमाप ॥ २० ॥

प्रियः, प्रियां मानकोपात् शयितां वीक्ष्य, दयितामनु दयितायाः समीपे सुप्त-
वान् । अनुनयं स्वीकुर्यान्न वा इति विचार्य तस्याः समीपे प्रियः सुष्वापेत्यर्थः ।
प्रिया, स्वप्ने यन्मिलनम् (अर्थात् शयानया नायिकया कश्चित्स्वप्नो दृष्टोक्ति,
तस्मिन्नेव सा मिलतीति) मेलनस्य मिपात्, प्रियतमस्य हृदयालिङ्गनं प्राप ।
'पुनरपि मिलनं तथा कदाचिदिति वत्, गार्हकुटादिरितिसूत्रे कुटस्मादिः कुटा-
दिरिति कृत्वा मिलनमिति भाषानाधुर्यानुरोधस्वीकार्यम् । दयितोपि नानु-
नीतवान् । इयमपि 'विनाऽनुनयं मानस्त्वक्त' इति स्वलाघवं नाङ्गीचकार,
सुप्त्या सर्वं कार्यं साधितवतीत्यर्थः ॥ २० ॥

→* कुलबधूः *←

वदति न देवरदुर्मतिं कुलजा कलहभयेन ।

मार्जारान्त्रिकपञ्जरे शुकीव शुष्यति तेन ॥ २१ ॥

निजोपरि भासको देवरः कामाकुलतया यां दुर्मतिं घृते, तां कुलोत्पन्ना
सा, द्वयोर्भ्रात्रोर्मध्ये कलहो भवेदिति भयेन न कथयति । तेन, पुत्रेन हृदय-
मभ्य एव सहनरूपेण, हृदयस्य पुटपाकेन । मार्जारस्य अन्तिके स्थापितो यः
पञ्जरस्थमिन् स्थिता शुकी इव, प्रतिदिनं शुष्यति कृशा भवति ॥ २१ ॥

‘सोवत लखि मन मान धरि, दिग सोयो प्यौ व्याय ।

रहौ सुपनकी मिलन मिलि तिय हियसौ लपटाय ॥ २० ॥’

‘वदति न देवकी कुमति कुलतिय कलह डराय ।

पंजरगत धंजार दिग सुकली सुकति जाय ॥ २१ ॥’

→* प्रेमगर्विता परकीया *←

पदलग्नं कण्टकमिदं त्रियमाणामव्रति स ।

प्रीतिमञ्जयन् मीतितः प्रियो यदप्रनयति स ॥ २२ ॥

पदे छद्ममिदं कण्टकम्, त्रियमाणां माम् रक्षितवत् । यदीदं पदे नाल-
निष्यत् तर्हि विरहविकलाहं अभीक्ष्यम् । यस्माद्धि प्रीतिं प्रकाशयन्, मी-
तितः भयपूर्वकं प्रियतमो यत् कण्टकं अपनीतवान् । कण्टकोद्धारव्याजेन
अङ्गे नायिकायाश्चरणे नायकेन समारोपितः, सा च प्रियाङ्गसंस्पर्शमवाप्य
विरहकण्टकं विशोधितवती । अत एव कण्टकं त्रियमाणां नायिको जीव्या-
मासेत्याशयः । अहो एतादृश्याः शिरीषकोमलाङ्ग्याः कण्टकव्यया जाता
इत्यादि प्रेमप्रवाशनम् । कण्टकोद्धारसमये—कण्टकाग्रं पदे न शुद्धेत्-ति-
सारणे च कोमलाङ्ग्यास्तसा व्यथा न भवेदिति भयप्रकाशनम् ॥ २२ ॥

वदति निषिध्यति रज्यति, द्वेष्टि मिलति जिह्रेति ।

सदने बहुलजनेपि सा, नयनेनाऽऽलपती च ॥ २३ ॥

नयनद्वारा किञ्चित्कथयति, किञ्चित्निषिध्यति । प्रेमाणं प्रकाशयति । द्वेष्टि,
रष्टा मूत्वा प्रेमप्रतिवादं करोतीत्यर्थः । एवं जनसंकुलेपि भवने, युक्त्या सा
नयनद्वारा घातोऽलापमिव करोति । इयं नायिकायाश्चेष्टा, एवमेव नायकोपि
वदति निषिध्यति० । इति द्वावपि नयनेनालपतः, इति द्विवचनभिप्रायो
विहारिणः एकवचनेन प्रदर्शितः ॥ २३ ॥

‘इहि काटे मो पाय रुगि लीनी भरति जिहाय ।

प्रीति जनावत मीतिसो मीतजु धाव्यो धाय ॥ २२ ॥’

‘कहत नटत रीझत खिञ्जत मिलत लजियात ।

मरे भौनमें करत हैं मैनिहीं सब बात ॥ २३ ॥’

—ॐ नदीतटे नायिकया मेलनम् ॐ—

स्नात्वा सा परिधाय पटमनमत्तिलकमिषेण ।

प्रियमाज्ञाप्य गृहानगाच्चञ्चलद्वक्प्रसरेण ॥ २४ ॥

यदा नायिका यमुनायां स्नाति स्न, तदैव रसिकवरः श्रीकृष्णस्तजरागतः । क्रियाविदग्धा सापि स्नात्वा, वस्त्रं परिधाय, तिलकरचनस्य मिषेण, हस्तपो-
रुत्थापनद्वारा प्रियम् अनमत् । अपवा, यमुनातटे बहोपरि देवमूर्तीनामप्रतः
तिलकसामग्रीमादर्शादिकं च नीत्वा यहवो देवलकास्तिष्ठन्ति । ते कृतघ्रा-
नेभ्यो जनेभ्यस्तिलकं ददति, तद्वत्तं चात्रस्रण्डादिकं च गृह्णन्ति । तथा च
नायिका वृद्धदेवलकसकाशात् भवनता भूत्वा तिलकग्रहणभ्याजेन नायकं
प्रणनामेति भावः । चञ्चलेन द्वक्प्रसरेण (कटाक्षेण) गन्तुं प्रियमाज्ञाप्य
अनुमतिं दत्वा, निजगृहानगमत् । इह सर्वजनसंकुले कालिन्दीकूले तु कृपां
कुरु । इदानीं गृहमेव एहि, अहं तत्रैवागच्छामीति नायकमाज्ञापितवतीत्या-
शयः ॥ २४ ॥

—ॐ वाग्विदग्धा स्वयंदूतिका ॐ—

क्षणमातपमपनय पथिक ! मिलदलिपुञ्जमवेहि ।

यमुनातीरतमालगतमालतिकुञ्जमुपेहि ॥ २५ ॥

पथिक ! मार्गचलनारपरिधान्त ! क्षणकालम् भातपं निवारय । अवेहि
जानीहि, किं ते हितकरमिति विचारय । किं सत्, सदाह-यमुनातीरे यत्न-
मालक्ष्मिन् गता (अर्थात् तमालवृक्षेण सहस्रिष्टा या मालतीलता तस्याः
कुञ्जम्, सौरभवशात् मिलन्तः मलिपुञ्जा यस्मिन्नीदृशमिमं संसुलस्यमुपेहि

‘न्हाय पथिरि पट, ठठि क्रियो बँदी मिस परनाम ।

इग चलय धरको चली बिदा क्रिये घनस्साम ॥ २४ ॥’

‘पाम घरीक निवारिये कळित ललित अलिपुंज ।

जमुनातीर तमाल तरु मिलित मालती कुंज ॥ २५ ॥’

आगच्छ । आतपक्कान्तस्वं यदि शीतलं सुगन्धं तमालमालतीग्यामाच्छा-
दितत्वात्प्रच्छन्नं स्थानं सांप्रतं गमिष्यति, तर्हि न कोप्यन्वया ज्ञास्यति । अह-
मपि च तत्रायास्यामीति श्यङ्गयम् । किञ्च यथा तमालेन सह मालत्याश्लिष्टा
एवमावयोरपि सहो भवेदिति 'तमालगतमालती'पदेन स्वाभिप्रायो ध्वनितः ।
मूले छेक-वृत्त्यनुप्रास एव इहोत्तराद्धे- 'तमाल' 'त-माल'ति कुञ्जेति यन्-
कोपि ॥ २५ ॥

→* नायिकानायकयोर्मिथो दर्शनम् *←

अधिगृहमाबद्धामचलदृष्टिरञ्जुमारुह्य ।

इतस्ततश्चेत्तो द्वयोरटति नट इवागृह्य ॥ २६ ॥

नायिकानायकौ स्वस्वसौधोपरि स्थितौ मिथः पश्यतस्तदाह-अधिगृहम्
गृहे (गृहोपरि) आबद्धाम्-अचलान् दृष्टिरूपां रञ्जुमारुह्य, द्वयोरपि चेतः,
आगृह्य आम्रदपुरस्सरं निर्भयमित्यर्थः । नट इव इतस्ततः भटति । नटो यथा
निर्भयः सन् रञ्जूपर्यारुह्य भ्रमति, एवं द्वयोरपि मानसं परस्पराबद्धां दृष्टि-
बलमय इतस्ततो गच्छति । न भयं करोति । इतस्तत इत्यस्वाभिप्रायः-
नायकस्य मनो नायिकापर्यन्तं गच्छति पुनर्लोकसंकोचात्परावर्तते, एवं
नायिकाया अपि मनो नायकपर्यन्तं याति, पुनः संकोचात्परावृत्त्यायातीति
नटसाम्याय ॥ २६ ॥

द्वयोरमिलतां लोचने न निरुद्धे वसनेन ।

सैन्यवृन्दमभिभूयते लघुनासीरवलेन ॥ २७ ॥

नायिकानायकयोर्द्वयोः लोचने सरभसम् अमिलताम् परस्परमयुज्येताम् ।
सूक्ष्मेण वसनेन न निरुद्धे अभूताम् । नायिकायाः मुक्तावगुण्ठनमतिसूक्ष्म-

'शीठि वरत चाधी भटनि चदि दारत न डरात ।

इत उत तै चित दुहुनके नट लौ आवत जात ॥ २६ ॥'

'जुरे दुहुनिके दग क्षमकि रके न झीने चीर ।

इलकी फौज हरौल क्यौ परत गोलपर मीर ॥ २७ ॥'

मासीद, अत एव सूक्ष्मपटं भित्त्वा नायिकाया नेत्रे, नायकनेत्राभ्यां सह बलिनायुञ्जेताम्, इत्याशयः । दृष्टान्तमाह—लघुना स्वल्पशक्तिना नासीर-
बलेन अप्रसरसैन्येन (हेतुभूतेन), प्रधानं सैन्यवृन्दम् अभिभूयते आक्र-
म्यते । यदि अग्रे वर्तमानं रक्षकसैन्यं न्यूनं निर्बलं च भवेत्तर्हि, पृष्टस्थितं
प्रधानसैन्यं प्रतिपक्षेण पराभूयते । अत्रापि नायिकायाः अवगुण्ठनवस्त्ररूपं
रक्षकसैन्यमतिस्वहममासीदत एव, पृष्टस्थिते प्रधानसैन्यभूते लोचने युद्ध-
संरम्भः समापतित इत्याशयः । 'भित्त्वा पटमपि दृक्तयोरलभत वदनमु-
त्स्रानि' इति परमानन्दः । वदनमुत्स्रानि, वदनावलोकनमुत्स्रानीति कय-
च्चिदर्थे कृतेपि—परस्परं युद्धवदनावसरे सुखपदेन कथनं प्रकृतानुपयोगि ।
यदि सुखमेवासीत् तर्हि—पटद्वारा रक्षणस्य काऽवश्यकताभूत् ? ॥ २७ ॥

अभयमयति रणसुभट इव, कोपि न तद्गन्धाति ।

स्थले लक्षजनसंकुलेऽप्यक्षि लक्ष्यमुपयाति ॥ २८ ॥

रणशूर इव नेत्रं निर्भयं यथा स्वात्तया, अयति गच्छति । तत् (नेत्रम्) कोपि
जनो न निरोद्धुं शक्नोति । लक्षजनसंकुलेऽपि स्थले, अक्षि (नेत्रम्) लक्ष्यं (यद्
आत्मनो निरीक्षणीयं भवति, तत्) उपयाति प्राप्नोति । नायिकानायकयो-
रुभयोरनेत्रयोः परस्परसंघर्षस्य संकयेयम् । 'अक्षियुगं हरिणाक्षि तप गच्छति
नघुपतिमेव' इति केवलं नायिकानेत्रमेव परस्परं परमानन्दः ॥ २८ ॥

सलजेव सा शशिमुखी मृगमवगुण्ठ्य पटेन ।

दहनलतेव गता द्रुतं मामवेक्ष्य चकितेन ॥ २९ ॥

वास्तवे वादृक् लज्जा (दर्शनलालसावशात्) नासीत्तयापि सलज्जा इव
सा चन्द्रमुखी, पटेन मुरं किञ्चिदपिघाय, चकितेन (सहसा, अतर्किते

'पहुं वनि टटि रन-मुभट लं रोक सकै सब नाहि ।

दारान हूं धी भीरिमें आरि वही चलि जाहि ॥ २८ ॥'

'सटपटाति धी सशिमुखी मुर घुं पटपट टाकि ।

पावक दारसी शमकिरै गई औचकौं जाकि ॥ २९ ॥'

किञ्चिद्भाषोत्तेजकं वस्तु दृष्ट्वा य उद्भवति तेन भावेन) मामवेक्ष्य, आयु-
ज्वलत्वात् अग्नेर्ज्वाला इव द्रुतं गता ! उज्ज्वलत्वेपि, अग्निज्वालायाः साम्यं
नामिकायां व्रजभाषानुरोधेन । वास्तवे तु 'ज्वाला' पदं हृदयज्वालार्थैव ।
अत एव किञ्चित्सरसतामाकर्तुम् ज्वलतो बह्वर्लताकारा इव, दृश्यमाना दहन-
ज्वाला, दहनलता इति प्रायोजि । यदि महापण्डिता विदुष्वेवन्, तर्हि
'अग्निशिखेव गता द्रुतम्' इति पठेयुः । मूले 'सटपटाति सी शशिमुखी'-
त्येतरपदं 'छटपटातीसी (मानो व्याकुल)' इति व्याख्यातवान्महापण्डितः
पद्मसिंहः । परमानन्दस्यानन्दस्तु भूमिकायां प्रदर्शित एव ॥ २९ ॥

→ॐ दयितानुरागिणी ॐ←

त्वमपि वदसि सखि, सुपटुतां स्वयमहमपि जानामि ।
मोहनमेक्ष्य मनो वसेत्तदा मानमुपयामि ॥ ३० ॥

हे सखि ! त्वमपि सुपाटुवार्थं बहु वदसि । स्वयम् अहमपि 'दयितेन साकं
'सगौरवं कथं व्यवहतेत्यम्' इत्यादि सुपटुतां जानामि । परं मोहनं मोहका-
रकं तं नायकम्—आ—ईक्ष्य, यदि मनो मद्दशे वसेत्तदा मानं प्राप्नोमि, मानं
कुर्यामित्यर्थः । नायकावलोकन एव नाहमात्मनः प्रभवामि, कथं मानं धार-
येयमिति भावः ॥ ३० ॥

सततमीप्स्यमानोपि हृदि मानो न निपुणमेति ।
यावानवगुण ईक्ष्यते, मनसि गुणः समुदेति ॥३१॥

हे सखि ! मम हृदि मानस्य सदा इच्छा भवति । परं सततम् ईप्स्य-
मानः, इप्स्यमाणोपि मानः हृदि निपुणं यथा स्वात्तथा न एति । मानस्य
साधनाभावात् सम्यग् मानो मम हृदि अवकाशं न लभते इत्यर्थः । यतो हि—

'तु हू कश्चि हौ आप हू समझति बहुत सयान ।

लखि मोहन जो मन रहै तौ मन राखौ मान ॥ ३० ॥'

'रातदिवस हौसै रहै मान न ठिकु ठहराय ।

जे तो अवगुन हूँदियै गुनै हाय परि जाय ॥ ३१ ॥'

मानकरणार्थं यावान् दोषः (नायकस्य) इक्ष्यते अन्विष्यते, मनसि गुण एव आगच्छति । दोषान्वेषणार्थं यावन्नायकचरित्र विचारयामि तावदेव तस्य प्रत्येकवातांसु गुणमेव पश्यामीत्याशयः ॥ परमानन्दस्तु-‘मानस्त्वयि रजनीदिनं न हि निश्चलतामेति । प्रिये विचिन्वति तेऽगुणे तद्वस्ते गुण एति ॥’ इति प्रहेलिकामाह । यदि सकृदा नायकं प्रयुक्तिरपि स्यात्तर्हि ‘तव भगुणे दुर्वाङ्ग्यादिके विचिन्वति सति’ इति व्याख्यायां अन्वेषकं दुर्वाङ्ग्यमस्ति, उक्त नायिकादिभेदनपदार्थः । भगुणे इति सप्तम्याः स्थाने द्वितीयां कृत्वा यस्मिन् कस्मिन्न जने तव ‘भवगुणं विचिन्वति सति’ इत्यर्थे, क्रियते, तर्हि प्रिये इत्यस्य कथं संगतिः । सर्वो जनः ‘प्रिय’ इति व्यपदेशं कथं कुर्यात् । नायिकायाः प्रियः सर्वस्य प्रियो भवेदिति बलात्कारो नास्ति । यदि नायिका अन्वेषणस्य कर्त्री तदा ‘विचिन्वति सति’ इति पुंस्रवं कथं घटेत् ? ‘प्रिये नायके, तव भगुणं विचिन्वति’ इति द्वितीयपक्षार्थस्य व्याख्यापि न संगच्छते, मानस्येच्छा नायकस्यास्ति उत नायिकायाः । यदि नायकदेव एव मानालीलां कर्तुमुत्सुकोति, तर्हि विहारी बभ्राम, येन हि नायिकाया एव मानमुद्दिश्य पथमिदं प्रोक्तमित्यलम् ॥ ३१ ॥

—३१ प्रेमगर्विता—

तिलकमकृत कम्पितकरः प्रियश्चिबुकमुत्थाप्य ।

कुटिलमटति साऽलिकतटे कुटिलतिलकमेवाप्य ॥ ३२ ॥

सारिवकोदयारकम्पितः करो यस्य इदं प्रायः, नायिकायाश्चिबुकमुत्थमस्य, तिलकम् अकृत, अकार्षीत् । सा गर्विता नायिका, अलिके ललाटे कुटिलं वक्रं जातमीदृशं तिलकमेव आ-भाप्य गर्वेण वक्रं यथा स्वात्तथा भ्रमनि । परमानन्दस्य ‘विहरति कुटिलकृतेव ।’ इति ‘कुटिलीकृता’ इत्यर्थे अवाचकमायम् ॥ ३२ ॥

‘प्रियो शु चिबुक उठाय करि कम्पित करि भरनार ।

‘देवी वै देवी करि देवे तिलक लिठार ॥ ३२ ॥’

❀ लक्षिता ❀

गतिरपरा, द्युतिरपि परा मुखे, चोक्तिरपरैव ।

प्रियहृदयारूढां वदति रूढा भ्रुकुटिलतैव ॥ ३३ ॥

मुखे द्युतिरपि परा । पूर्वं या नासीत्सा । उक्तिरपि अपरैव । वचनान्यपि सर्वव्यञ्जकान्यन्यान्येव वदति । हे सखि ! ते अभिमानेन रूढा भ्रुकुटिल-
तैव, स्वाम्-एषु दिनेषु प्रियहृदये आरूढां वदति । नायिकां प्रति सख्या
उक्तिः ॥ ३३ ॥

❀ खण्डिता ❀

पक्ष्मसु वीटिरसोऽधरेऽञ्जनमलक्तमलिकेऽस्ति ।

रुचिररङ्गतः सङ्गतः सुस्वागतमिह तेऽस्ति ॥ ३४ ॥

नायिकाकतृकनेत्रसुम्बनात्पक्ष्मसु ताम्बूलरसः, स्वरकृतनेत्रचुम्बनात् अ-
धरे कज्जलम्, ललाटे मलक्तकम्, अस्ति । यद् अधररङ्गकं तक्षेत्रयोः, यत्रे-
त्ररङ्गकं तदधरे, यत्पादरङ्गकं तच्छिरसि, एवं विचित्रक्रमतया रुचिरेण रङ्गे-
ण अद्य संगतो भवान् । तेऽद्य सुस्वागतम् अस्ति । रुचिरेति विपरीतलक्ष-
णया नायकं प्रत्याक्षेपाय । स्वागतमपि साकृतम् ॥ ३४ ॥

❀ प्रोपितपत्तिका ❀

करपरिमर्दितकुसुममिव विह्वलिता विरहेण ।

सततसमीपसखीभिरपि परिचीयेत चिरेण ॥ ३५ ॥

‘औरै गति औरै वचन भयो वदन रँग और ।

यौसकतै पिय चित चढी कहै चढौ हे त्यौर ॥ ३३ ॥’

‘पलन पीक अंजन अधर, धरै महावर माल ।

आज मिलेसु भली धरी, भले बने हो लाल ॥ ३४ ॥’

‘करके मीठे कुसुम लौं गई बिरह कुम्हिलाय ।

सदा समीपिनि सखिनि हूँ, नीठि पिछानी जाय ॥ ३५ ॥’

करेण परिमर्दितं बलवदुन्मथितं कुसुममिव, विरहेण उन्मथिता सा ।
सततं समीपस्थाधिनीभिः सखीभिरपि, सैवेयमिति विरेण (कथमपि)
प्रत्यभिज्ञायेत् । उन्मथिततया पिण्डताकारं कुसुमं यथा चतुरोपि जनः
अमुकमिति प्रत्यभिज्ञातुं न पारयेत् । एवं कुसुमकोमला सापि, व्याधिदशया
एवमुन्मथिता, यथा सहचर्योपि न तां सहसा परिचिन्वन्तीत्याशयः ॥ ३५ ॥

अवधिदिने व्यतियति विकलहृदया त्वासीदेव ।

कुसुमितमेक्ष्य रसालमियमुन्ममाद भृशमेव ॥ ३६ ॥

अवधिदिने व्यतिगच्छति सति, इयं विकलहृदया तु भासीदेव, इदा-
नीम् रसालम् (आन्नम्) कुसुमितम् आ-इक्ष्य, भृशमेव उन्ममाद ।
सांप्रतं वसन्तागमनेनोद्दीपितविरहा अतीव विकलतया उन्मत्ता जातेत्या-
शयः । अत्र 'अवधिदिनेऽतीतेय सा कृशतरतनुरपरेव । कृता चूतकलिका-
भिरपि विलसति विकलतरेव ॥' इति परमानन्दः । 'टरी औषिके नाम'
'अवधिर्व्यतीत इति नाम श्रुत्यैवे'ति तात्कालिकेऽर्थे 'अवधिदिने अतीते'
इति भूतकालप्रयोगः स्थूलः । 'हिय औरेंसी है गई' इत्यस्य 'हृदये अन्य-
विधैव (अस्वाभाविकचित्तवृत्तियुक्ता) जाता' इत्यर्थेपि 'कृशतरतनुः अपरा
इव जाता' इति वदन् काश्यंकारणात् शरीरेणापरिचेया जाता' इति
हृदयस्थाने शरीरकयां प्रसूति । किञ्च, ततोपि 'विकलतरा इव' न विक-
लतरा किन्तु विकलतरा इव दृश्यमाना इति इवशब्देन सर्वं लघूकरोति ।
त्रियमाणाया अपि 'विलसति' सम्यग् विलसति ॥ ३६ ॥

—ॐ विरहे तापः ॐ—

असह्य तनुतापम्, वहन् शिशिरे शिशिरं वस्तु ।

पापमभूत्प्रतिवेशिनो ग्रीष्मदिवसवासस्तु ॥ ३७ ॥

'हिय औरें सी है गई टरी औषिकें नाम ।

दूजे कर डारी खरी बौरी बौरे आम ॥ ३६ ॥'

'सीरे जतननि छित्तिर रिठु, उहि विरहिनन्तन-ताप ।

बसवेद्ये ग्रीष्मदिननि पक्षो परोत्तिन पाप ॥ ३७ ॥'

विरहिण्याः प्रतिवेशी जनः, शिशिरताँ हिमकपूरादिशीतलं वस्तु, बहन्
 उपयोगे नयन् सन्, समीपे वसन्त्याः तस्या विरहिण्याः तनुतापं (बला-
 त्पवनद्वारा प्राप्यमाणं शरीरोत्तापम्) कथञ्चित् असहत्-सोढवान् । प्रीष्म-
 दिवसानां (न रात्रीणामपि । तत्र कदाचित् शैत्यमपि स्यात्) पासस्तु
 [अस्या विरहिण्याः प्रतिवेशे निवासस्तु] प्रतिवेशिनो जनस्य पक्षे पापमे-
 वाऽभूत् । इदानीं प्रतिवेशिनोपि तत्र वस्तुं न शक्नुवन्तीति विरहसंतापस्य
 पराकाष्ठा । नायकं प्रति सखीकृतं नायिकापिरहनिवेदनमिदम् । “हिमरजनी
 हिमजलकणैरुपवसतामपयाति । अधुना तपनदिनेषु तरकाठिन्यं प्रतिभाति ।”
 इति परमानन्दः । हिमजलकणद्वारा उपवसतां (उपवासं कुर्वताम्) कष्टाद्यद्वा
 हिमरात्रिर्व्यतीता, तदा प्रीष्मदिनेषु काठिन्यं सम्यगेव । ‘तरकाठिन्यम्’,
 तस्य कस्य काठिन्यम् ? अपोष एवायं स्य । उपवासी ‘प्रतिवेशी’ इति तु निह-
 तायेमेव ॥ ३७ ॥

घनतरशीतनिशास्वपि च वसनमार्द्रमपिधाय ।

साहसेन संनिधिमयति सखीजनः स्नेहाय ॥ ३८ ॥

घनतरं शीतं यासु, एवंविधासु शीततुंनिशास्वपि, ज्वालाया निवारणा-
 थंम् अग्रे भार्द्रं वसनम् आच्छाद्य, स्नेहाय (स्नेहकारणात्) सखीजनः, सा-
 हसं कृत्वा तस्याः विरहिण्याः संनिधौ गच्छति । तस्याः शरीरात्तया ज्वाला
 निःसरति यथार्द्रवस्त्रमग्रे कृत्वा अतिसाहसं कृत्वैव सख्यो गच्छन्ति, अन्यथा
 को वा गन्तुं पारयेदिति सख्या नायकं प्रत्युक्तिः । ‘हिमत्तम्यामपि मधुपते !
 ससाहस्येहापि । तदुपस्थातुं न क्षमा सखी सज्जलवसनापि ॥’ इति पर-
 मानन्दानुवादः कियत्सुन्दर इति दृश्यतां सहृदयैरेव । ‘तत् ताम उपस्था-
 तुमिति’ तटीका ॥ ३८ ॥

प्रवसन्नयत्प्रियतमः सर्वमुखानि सहैव ।

शिशिरनिशां नैदायदिनमदधान्मां समयैव ॥ ३९ ॥

‘आटे दे आटे बसन, आटे हृद्वी राति ।

साहस कै कै नेह बस सखी सब दिग जाति ॥ ३८ ॥’

‘चलत चलत छौं लै चले, सब सुरा संग लगाय ।

प्रीष्म बासर तिलिह निलि, पिय मो पास बसाय ॥ ३९ ॥’

विरहिणी सखीं प्रति वक्ति—प्रवासाय गच्छन् प्रियतमः सर्वाणि जीव-
नस्य सुखानि सहैव नीतवान् । शिशिरर्तोः रात्रिम्, नैदाघं दिनं च, मां
समया एव अस्समीपं एव, अदघात् अख्यापयत् । शिशिरर्तोः रात्रौ प्रीष्मदि-
वमस्थापयत्, अघात् शीतरात्रिरपि विरहोत्तापाद्, प्रीष्मर्तोदिवस इव संता-
पकरी दीर्घां च प्रतीयते । निदाघदिने शीतरात्रिम् अदघात् । अघात् प्रीष्मेपि
कामवशात्कम्पमुपयामि इत्याकृतम् । अथवा—इदानीं मम रात्रयः शिशि-
रर्तोः सन्ति (अतिदीर्घाः) दिवसाश्च निदाघस्य सन्ति, (विरहस्येदादति-
दीर्घा उष्णाश्च) इति सामान्यार्थः । 'नीत्वा सर्वसुखानि वै गच्छसि रमणस-
हैव । शिशिरनिदाघनिशादिने त्यक्ते कथमग्रैव ।' इति परमानन्दः । गमि-
ष्यन्तं वाक्यं प्रति नाशिकाया उक्तिः । वाक्काण्डं रात्रिदिने न यापिते
तावत्, रात्रिः शिशिरस्य, दिनं निदाघस्येति अनुभवः कविप्रसिद्धविरहव-
र्णनानुकारितयाऽस्वाभाविक एव । 'त्यक्ते' इति भूतकालोपि विरुद्धः । यदा
गमिष्यन्तं प्रति 'गच्छसि' इत्युच्यते तदा रात्रिदिने त्यक्ते इति कथं ज्ञातम् ?
परमानन्दानुवादे विहारिस्वारस्यमिव रात्रिदिनयुगलमपि गच्छेचेत् को
जानीयात् ॥ ३९ ॥

अहमेवोन्मादं गता ग्रामो वा नु जगाम ।

किमवबुध्य सोयं दिशति शशिनि शीतकरनाम ॥ ४० ॥

विरहवशात् अहमेव उन्मादं गता, किंवा सर्वो ग्रामो नु उन्मादे जगाम ?
सोऽयं ग्रामः, किं ज्ञात्वा चन्द्रे शीतकरेति नाम दिशति प्रयुक्ते । प्रत्यक्षं
तापकारकेऽस्मिन्कथं शीतकराधमित्थाशयः । 'किमु मत्तां ग्रामे जना मत्ता
किं त्वहमेव । ये वदन्ति सर्वे शशिं मुघा शिशिरकरमेव ॥' इति परमानन्दः
मत्ता किं त्वहमेवेत्यनेन, अहं मत्ता अस्मीत्येव चन्द्रात्तापमनुभवामि इत्यर्थो
निधीयते । न तथा बिहारी वाञ्छति । 'शशिम्' इत्यपि रूपं लोकोत्तरव्या-
करणसाध्यम् ॥ ४० ॥

‘शोदी शोरी विरह बस, के शोरो सब गाम ।

कहा जानि ये करत है ससिहिं शीतकर नाम ॥ ४० ॥’

→* सोरठा *←

विरहे शुष्यति देह, इतः स्नेह उपचयमयति ।

वर्षति यदि मघवेह, यासो हसतिः, यवाः स्थिराः ॥४१॥

विरहे देहः शुष्यति, परम् अपरतः स्नेहो वृद्धिम् याति । यदि इह (जगति) मघवा मेघो वर्षति तर्हि यवासः ('जवासा') हसति शुष्यति । यवाः स्थिराः सुखदा भवन्ति ॥ ४१ ॥

दो०-विरहपात्रके पुष्यते, वहति विलोचनवारि ।

श्वासमरुति चोड्डीयते चित्तमहर्निशचारि ॥ ४२ ॥

अहर्निशं चरति वैकल्याद् भ्रमति इन्द्रमिदमेकं मे हृदयम्, विरहाग्नी दहते ज्वलति । विलोचनयोः वारि वारिणि जले । 'वार' शब्दस्य सप्तमी । वहति, यत्नात् प्रवाह्य विवशमन्यत्र नीयते । श्वासपत्रे च उड्डीयते । अहो अस्य हृदयस्योपरि कियत्यो विपत्तयः । अभिना उवाच्यते । वारिणा प्रवाह्यते । भारतेन चोड्डीयते । इत्याशयः । सर्वाः सप्तम्यः । 'तसं सद्द्विरहानलैः क्लिप्तं प्रीतिरसेन । खिन्नं वहसि हृदेव किं वीरं नयनपथेन ॥' इति परमानन्दः 'उदयो उसास समीर' इति तु प्रथममेवोड्डीययामास । टीकायाम्-"हृदा खिन्नं गान्धप्रस्रवणरूपं वारि किमिति वहसि" इति प्रश्नमुत्थाप्य पुनः 'कीदृशं वारि, विरहानलेन तप्तम्, प्रीतिरसेन जलेन क्लिप्तम् आर्द्रतर-मित्यादि विचित्रं षडिति । जलमप्यनार्द्रं भवति किम् । यस्य आर्द्रतरता अत्र विधीयते ॥ ४२ ॥

१ यदा नवाः ॥ पाठान्तरम् ।

'विरह मुस्ताई देह, नेह कियो अतिदहदहो ।

जैसे बरसे मेह, जरे जवासो जौ जर्म ॥ ४१ ॥'

'पजसो भागवियोगद्वी, बह्यो विलोचन नीर ।

आर्द्रं जाम हियो रहे, उष्यो उसास समीर ॥ ४२ ॥'

चेदवलोकितुमभिलषसि देहदशामस्या हि ।

तर्हि निभृतनीरवमिमामवलोकय ननु याहि ॥ ४३ ॥

इति नायकं वक्ति—अस्या विरहिण्याः देहदशां स्वयं स्वनेत्राभ्यामवलोकितुं वाञ्छसि । अस्मद्ब्रूयते तावान्विश्वासो नास्ति । तर्हि निभृतं गुप्तम्, नीरवं निःशब्दं यथा स्यात्तथा, (येन सा न विजानीयात्) याहि, तां च अवलोकय । तदाशमनस्य हर्षेण तस्या दशा परिवर्तेत, परं गुप्तं यदि तां द्रक्ष्यसि, तदा मया यादृशी तस्या दशा वर्णिता सा ते प्रत्यक्षं भविष्यतीत्याशयः ॥ ४३ ॥

कति वारान् जगाद सा खद्योतानभिदृश्य ।

अङ्गारा वर्षन्ति सखि ! तिष्ठ गृहानधि विश्य ॥ ४४ ॥

विरहतापेन व्याकुला सा खद्योतान् अभिदृश्य इष्टा—“हे सखि ! अथ अङ्गारा वर्षन्ति । एहि, गृहान् प्रविश्य, तिष्ठ” इति कतिवारान् न जगाद । अपि तु यद्गुणं वारान् कथयामास । विरहवह्निज्वलितायाः चमत्कुर्वसु खद्योतेष्वपि अङ्गारवृद्धिरेवान्मूढित्याशयः । नायकं प्रति नायिकाया दशां सखी वक्ति । कतिवारं न जगाद सा इष्टा खद्योतानि । वर्षन्ति नभसो निलमिति प्रविशत प्रविशत सदनानि ॥ इति परमानन्दस्तु खद्योतानलपोहमयोरपि क्लीबतामादिदेश । सखीं प्रति नायिकाया उक्तिरिति चिह्नमपि लोपयामास ॥ ४४ ॥

—* प्रेमगर्विता *—

क्षणमनक्ति छुपति क्षणं क्षणमावृणुते सेति ।

सुकुरे प्रियखण्डितमधरमीक्षन्त्या दिनमेति ॥ ४५ ॥

‘जो बाके तनकी दसा देख्यो चाहत आप ।

तौ बलि नेक विलोकिये बलि अचकां जुपनाप ॥ ४३ ॥’

‘विरह जरी लखि जीपननुं कद्यो न उहि कै बार ।

अरी आठ भजि भीतरै, बरसत आज अंगार ॥ ४४ ॥’

‘छिनक उपारत छिन छुपति रापत छिनक छुपाय ।

सबदिन प्रियखंडित अधर दरपन देखत जाय ॥ ४५ ॥’

क्षणं, प्रियस्रण्डितम् अधरम् अनक्ति उदुघाव्य प्रकाशयति । क्षणं तं
 क्षुपति स्पृशति । क्षणं सा तमधरम् आवृणुते आच्छादयति । इति मुकुरे
 प्रियदृष्टमधरं वीक्षमाणायाः सर्वं दिनं व्यत्येति । सखीं प्रति सखी नायि-
 काया लीलां धत्ति । अनुदात्तेत्त्रलक्षणमात्मनेपदं क्षणमनित्यं स्वीकुर्वन्तु
 वैयाकरणाः, येन ईक्षन्त्या इति स्यात् । यदि तु सर्वथैव वक्त्रीभावस्तर्हि 'अव
 यस्याः (जानन्त्या, पश्यन्त्या इति भावः) दिनमेति ।' इति योजयित-
 व्यम् । परमानन्दस्तु—'क्षण क्षण प्रियस्रण्डितं स्पृशति पिधत्ते करेण । दर्श-
 यति कदाचित्स्वाधरं पश्यति मुकुरेण ।' इति क्षणपदं प्रत्येकमसंबध्यापि
 छन्दसोद्गमद्रस्थाने स्थाने चकार ॥ ४५ ॥

—ॐ क्रियाविदग्धा ॐ—

न समलपजनमध्यगा पुरतः प्रियमधिगम्य ।

उरसि शिरसि सस्मितमसावधरत्करमवनम्य ॥ ४६ ॥

जनस्य बहिरद्गलोकस्य मध्यगता, असौ नायिका पुरतः संमुखे प्रियं
 प्राप्य, संलापं न अकरोत् । सस्मितमवनम्य (प्रणम्य) उरसि शिरसि च
 करं पृथक्करी । कृष्णवर्णे केशपादो हस्तविन्यासाद्गौ आश्रयो समागम,
 उरसि, कुचयोः शंभुना साम्यात्तस्पर्शेन तच्छुभपयपूर्वकं सत्यता सूचितेत्यादि
 बहवोऽर्थाः परिशेषाः ॥ ४६ ॥

—ॐ अतिरसाविष्टा ॐ—

क्षणं चलेत्तिष्ठेत्क्षणं वाहौ प्रियमासाद्य ।

हर्म्यतटात् पश्यति घटामबला तडिच्छटाऽद्य ॥ ४७ ॥

'हरपि न बोली लखि ललन निरखि अनिल संगसाय ।
 आंखिन हीमें हंसि धरयो सीस हिये पर हाय ॥ ४६ ॥'
 'छिनक चलति ठिठकति छिनक भुजप्रीतम गल दारि ।
 चढी अद्य देखति घटा किमुछटा सी नारि ॥ ४७ ॥'

क्षणं चलेत् । क्षणं बाहौ प्रियं प्राप्य, अर्थात् बाहुना कन्धरायां प्रियतम-
मालिङ्ग्य तिष्ठेत् । अद्य एवंप्रकारेण, तडितश्छटेव च्छटा यस्या इष्टशी
भवला, हर्म्यतटात् मेघानां घटामवलोकयति । विद्युदपि क्षणं चलति क्षणं
मेघे तिष्ठतीति चाञ्चल्यात् वर्णदीप्तिभ्यां च तडित्तुल्या । मूलबद्धरापि तथैव
शब्दालंकारः ॥ ४७ ॥

→* नायिकाया रूपवर्णनम् *←

→* मुखं चन्द्रः *←

तद्गृहमभितस्तिथिमहो पश्चाद्भादवयाति ।

वदनविभाप्रतिभासतः प्रतितिथि पूर्णा भाति ॥ ४८ ॥

अहो जन., तस्या नायिकाया गृहम् अभितः, गृहस्य समीपे । पश्चात्
(तिथिपत्रम्,) तद्वारा तिथिं जानाति । तस्या वदनविभायाः प्रतिभासतः
(प्रकाशात्), प्रत्येकतिथौ पूर्णमेव भाति । तस्याः गृहस्य समीपे प्रकाश-
द्वारा तिथिज्ञानस्वावकाशो नास्ति । यतः प्रकाशद्वारा तु सर्वैव तिथिः
पूर्णमा प्रतीयत इत्याशयः । 'तव गृहमभि नापुस्तकस्तिथिं कोपि जानाति ।'
इत्यादि अपूर्णमेवाह परमानन्दः । पुस्तकपदस्य पश्चाद्भात्यवोधकता कथम् ?
यन्धे हठाकर्षणं प्रत्यक्षं शैलतीत्येव परमायः ॥ ४८ ॥

तिष्ठ, शशिनमीक्षेऽलमहमुपरि न बाले याहि ।

असमयमर्घ्यमवीक्ष्य विद्युमसिला दद्युरिमा हि ॥४९॥

हे बाले ! त्वं तिष्ठ, उपरि (अटालिकायाः उपरि) न गच्छ । अहमेव

'पत्राही तिथि पाश्ये वा परफे चहुंपाय ।

नित प्रति पूर्णो ही रहत धानन ओप उजाग ॥ ४८ ॥

'तं रदि, होही यमि लधौ, चदि न अटा, यति बाल ।

सद्यदि तु दिन ही यति रूपं देहै अरण अद्यत ॥ ४९ ॥'

४० नि. ९

शशिनं पश्यामि । इमाः (चतुर्थावृत्ते चन्द्रायाध्यै दिक्सन्त्यः) अखिलाः,
समयं विनैव विधुम् अद्वैतैव अर्घ्यं दद्युः । यदि चन्द्रोदयो जातो न वेति ते
ज्ञातुमिच्छा, तर्हि अहमेव तत्पश्यामि । तव मुखं दृष्ट्वा सर्वासां चन्द्रभ्रमो
भवेदित्याशयः ॥ ४९ ॥

राजति नीलपटान्तरितमेतन्मुखमवधेहि ।

कलितकलानिधिरुल्लसति कालिन्दी सलिले हि ॥५०॥

अवधेहि अवहितो भव । सावधानं पश्येत्यर्थः । सूक्ष्मेण नीलपटेन अन्त-
रितम्—अर्थात् दृश्यमानमपि नीलवसनेन (सूक्ष्मेण) किञ्चित्सव्यवधानम्
इदं नायिकायाः मुखम्, राजति । तत्र गन्यामुपेक्षामाह—कालिन्दी-
(यमुना) सलिले पूर्णः कलानिधिः शोभते । श्यामे यमुनाजले यथा चन्द्रः
शोभते, तथा सूक्ष्मेण नीलपटेनान्तरितमिदं मुखं शोभत इत्याशयः । 'मुखं
नीलवसनावृतं लसति प्रिये तवैव । खलु कलिन्दकन्याजले धन्या चन्द्रक-
लैव ॥' इति परमानन्दः । नीलवसनेनावृतमित्यवाचकं विहारिवान्छिता-
र्थस्य । मुखेन साकं चन्द्रकलाया उपमा, परमानन्दादेव श्रुता । वृत्ताका-
रस्य, पूर्णचन्द्रेण साकं तुलना स्यात् कलया । तवैव कलैवेत्येवकारस्याप्यना-
वश्यकता । आरम्भे एव 'खलु' पदमपि शोभां पिष्टीकरोति ॥ ५० ॥

✽(नेत्रे)✽

सूक्ष्मपटे चञ्चलनयनयुगं कान्तिमुपयाति ।

मन्ये सुरसरिताजले मीनमिधुनमामाति ॥ ५१ ॥

कान्तिमुपयाति प्रकाशते । सुरसरितायाः गङ्गायाः । भागुरेराप् । मीन-
योर्मिधुनं युग्मम् । उच्छलनेनाभाति 'उच्छलदमलसरिताजले मीनद्वयमिधु-
याति' इत्यादि परमानन्दः । सुरसरिरपदं लोपितम् । उच्छलन्मीनद्वयं

'लिप्यो ह्यपीलो मुंह लसै, नीले आँचरचीर ।

मनौ कलानिधि झलमलै कालिन्दीके नीर ॥ ५० ॥

'चम चमात चंचल नयन, बिच गुंपट पट शीन ।

मानौ सुरसरिताविमलजल उच्छलत जुगमीन ॥ ५१ ॥

‘नयनकमलमिति यन्मुधा नयनोपलमिदमेव । अनयोरपि योगे विरहदहनं भवति यदेव ॥’ इति परमानन्दः । विधेयं किम्—अस्य स्पष्टोऽत्र अविमर्शः । लिङ्गज्ञानेपि परमानन्दः, परमानन्द एव । अत्रोपलदहनयोरुपरि क्लीबता-कृपा प्रदर्शिता एवकारोपि बलात्कारं सूचयति ॥ ५३ ॥

विपमशीलदृग्भ्यामहो कां गतिमयमारोपि ।

क्वचिद्वेषुमाले क्वचित्पटः क्वचिन्मुकुटोपि ॥ ५४ ॥

नेत्रयोः कृते सखी, नायिकामुपालभते—विपमशीलाभ्याम् (युद्धद्वारा अपरलोकं विकलीकुर्वन्नाम्) ते दृग्भ्यां अयं श्रीकृष्णः कां दशाम् आरोपि (प्रापितः) । यत् वेषु—माला—पट—मुकुटादयः क्वचिदपि विघ्नज्ञाः सन्तीति स न जानाति । भतिविकलः स आत्मने न प्रभवतीति भावः । ‘लडैते’ पदस्य युद्धशीले इत्यर्थे स्वीकृत्यायमर्थः । ‘लाड’युक्ते (लालिते) इत्यर्थोपि कैश्चित्स्वीकृतः । परमानन्दस्तु ‘भुवि शेते संसितवसनमुकुटलकुटकलयैव’ सप्तस्य स्थाने संसितप्रयोगो निरर्थकः । विहारी कथयति—‘कहुं मुरली कहुं पीतपट’ अर्थात् ते स्वस्थानारोपिताः सन्ति अयं तु व्याख्याति ‘शिथिलीभूता वसनादीनां कला, तथा’ । माला परमानन्दमहाशयेन लुब्धाविता ! अथ च केयं कला ? ॥ ५४ ॥

मुखनिर्गतवचनान्यमून्यनृतायन्त इतीव ।

संलापाय विलोचने रचयति विधिरकृतीव ॥ ५५ ॥

‘कहा लडैते ह्य क्रिये परे लाल बेहाल ।

कहुं मुरली कहुं पीतपट, कहुं मुकुट बनमाल ॥ ५४ ॥’

‘झूठे जानि न संप्रहे मनु मुंह निक्से यैन ।

याहीतै मानहु क्रिये यातनरो विधि नैन ॥ ५५ ॥’

इति किं रुचिरः प्रदीयते ? अनेन पीतपटुपाठसंप्रहेण ‘रत्नाकर’ महाशयः केषांचन दृष्टौ पटुः स्यादस्माकं तु समक्षं यद्दुरेव । यो विहारी ‘कलितललितअ-लिपुंज । यमुनादीरत्नमालवहमिलितमालतीकुंज ।’ इत्यादीन्मनोहरान्संस्कृतशब्दान्प्रयुनक्ति, स पीतपटं ‘पीतपटुं’ लिखेदिति ‘रत्नाकरमहाराजस्यैव बुद्धिः । एवं-विधाभिः कुचेष्टाभिरहं तु एनं ‘शंबूहाकर’ जाने ॥

संकेतस्थले आगमनादिविषये, प्रेमिणां वचनानि प्रायो मिथ्या भवन्ति । अत एव वचनानि लोकेषु अविश्वसनीयानि संजातानि । विधात्रा वचनानि मनोभावसूचनाय, विश्वासाय च रचितान्यासन् । एवं स्थितौ अकृतार्थ इव विधिलोचने विरचयामास । तथा च चतुराणां लोचनान्येव वचनानां कार्यं साधयन्ति । एवं च नायिकादेः परमदाक्षिण्यं व्यज्यते । एष एव भावोऽस्मिन् पद्ये । अमूनि वचनानि अनृतानि भवन्ति एतदर्थमेव अकृतार्थ इव विधिः संलापाय लोचने रचयामास । परमानन्दोक्तिसवत्रत्या भूमिकायां द्रष्टव्या ॥ ५५ ॥

मृगनयने ! मृगयाविधिं मदनो मञ्जुमुवाच ।

वनचरनयनमृगाविमौ नागरनरमृगया च ॥ ५६ ॥

वनविहारं कुर्वती नायिकां प्रति सरयाः परिहासोक्तिः—हे मृगनयने ! मदनो (मृगयाशिक्षकः) तुभ्यं मृगयाप्रकारं त्रिलक्षणं प्रोवाच (छक्षणया उपदिदेश)—यत् इमौ वनचरौ नयनमृगौ स्तः, अनयोः कर्तव्या च नागरनराणां मृगया । अन्यत्र मृगयायां नगरनिवासिनो जना वनचराणां मृगयायां मृगयां कुर्वन्ति । अत्र तु वनचरौ इमौ (नयन) मृगावेव नागराणां नराणां मृगयां कुरतः यं नरं त्वं नेत्राभ्यां पश्यसि स एव कामविह्वलौ भवतीत्याशयः । मूले तु 'काननचारी नैन मृग' इत्यस्य 'कर्णपर्यन्तत्रिथान्ते नयने' इत्यप्यर्थः श्लेषेण भवति, न सोऽत्र साध्यः । 'अद्रुत इति मृगलोचने मृगयाविधिसंबन्धे । यल्लोचनमृगकृतचतुरनरहिंसनमधुनैव ॥' इति परमानन्दः । वनचर-नगरनिवासिपदयोः परस्परवैपम्यसूचको भावोऽग्रास्यं गतः । हिंसनपदमपि माधुर्यहिंसनमुद्धोषयति । अधुनैव हिंसनम् ? पश्चाद्यदि हिंसनं भवेत्तर्हि वैदिकी हिंसा हिंसा न भवति' इतिवत् सद्यमपि भवेत् ! अधुनैव !! कलिवर्जप्रकरणे पाठस्तु नास्ति !!! ॥ ५६ ॥

'खेलन विराये भलि मल्ले चतुर अहेरी मार ।

काननचारी नैन मृग नागर नरन विहार ॥ ५६ ॥'

→* मूः *←

कुञ्चितनासिकमुद्धमितनयनं शपथमियाय ।

कण्टक इव हृदि पीडयति कुटिला भ्रूः सुचिराय ॥५७॥

कुञ्चिता नासिका यस्मिन् कर्मणि तथा, उद्धमिते (नर्तिते) नयने यासि-
स्रथा सा । भनभिमतते त्रिपये शपथं ह्याय (चकार) । शपथसमये कुटिली-
कृता भ्रुकुटिः, कण्टक इव हृदि विद्धा चिराय मां पीडयति । न तां भ्रुकुटिं
विस्मर्तुं प्रभवामीत्याशयः । 'किञ्चित्कुञ्चितनासिकं नर्तितदृशं तथापि । कण्टक-
मिव तद्भ्रूतटं विध्यति मामद्यापि ॥' परमानन्दः । प्रकृतविषयस्य मूलोच्छेद
एव । क्रिया लुप्ता, क्रियाविशेषणे खेलतः । 'तथापि' कण्टकस्य ह्रीबलं विशेष-
पतो विध्यति ॥ ५७ ॥

❀ केशाः ❀

सहजमसृणशुचिमेचकं कचकुलमेक्ष्य सुगन्धि ।

गणयति मार्गममार्गमपि मनो न रत्यनुबन्धि ॥ ५८ ॥

स्वभावतश्चिह्नणम्, स्वच्छम्, श्यामकान्ति, सुरमितम् कचकुलम्, भा-
इक्ष्य, रत्यनुबन्धि प्रीतिपरवशं मनः, मार्गममार्गमपि न गणयति, बलवद्गरी
भवतीत्याशयः । 'सुरभिसचिह्नणश्यामशुचितरलरुचिरकेशेषु । कापयेषु
गत्वा मनो मुह्यति मुहुरपि तेषु ॥' परमानन्दः । 'कापयतुल्येषु केशे-
ष्विति व्याख्या । 'गन्त न मन पय अपय, छत्रि विद्युरे मुयरे धार'
इति विहारी केशान्दृष्ट्वा मनः कापयं न गणयतीत्याह । परमानन्दः केशा-
नेव कापयाश्चकार । 'किं च चिह्नं मसृणं चिह्नम्' इत्येव कोपे श्रुतम् ।

'नासा, मोरि, नचाय दग करी कका की सौह ।

कांटेसी कसकत हिये, गदी कटीली भौह ॥ ५७ ॥'

'सहजसचिह्ननस्यामरुचि मुचि सुगन्धमुद्गमार ।

गन्त न मन पय अपय लखि विद्युरे मुयरे बार ॥ ५८ ॥

‘सचिक्वणं’ तु नाद्यापि श्रुतम् । न कोपि समुन्दरमित्याह । व्रजभाषामात्र-
पंडितास्तु ‘चिक्वणं’ सचिक्वणं वदन्ति । आमूलचूडं सप्तशत्यनुवादं इष्ट्वा
मया तु ज्ञातं यत्परमानन्दमहाशयस्य संस्कृतभाषायां परिमित एवाधिकार
आसीत् । अस्तु क्षम्यतां विचक्षणैः ‘तरल’ विशेषणं कुत आगतम् ? अपि
तरलताप्यावश्यकी ? ॥ ५८ ॥

→* भालविन्दुः *←

अङ्को दशगुणितो भवति विन्दौ निकटे याति ।

तदलिकमिह विन्दौ घृते बहुगुणितं प्रतिभाति ॥५९॥

विन्दौ निकटे याति (विन्दौ घृते सति) एक-दशादिरङ्को दशगुणितो
भवति । परं तस्या नायिकायाः अलिकं विन्दौ (भालतिलके) घृते सति
बहुगुणितं भवति न दशगुणमेव । वस्तुतस्तु बहुः गुणः (सौन्दर्यगुणः)
यस्य तादृशं शोभते । गुणपदे श्लेषः । मूले—“कहत सबै बैदी दीयै आँक
दसगुनो होत । तियलिलार बैदी दीयै अगनित बहत उदोत ॥” यथा
विन्दुः दशगुणो भवतीत्युच्यते, तथा ‘लिलार’ पक्षेपि श्लेषेण समार्थता कर्त-
व्याऽसीत् । ‘आँक दस गुनो होत—अगनित बहत उदोत’ अत्र ‘आँक’ ‘उ-
दोत’ योर्न साम्यं संघटितम् । संस्कृते तु श्लेषेण तत्सम्पन्नम् । ‘लोकेऽहो
एतविन्दुः किल दशगुणतामुपयाति ।’ इति परमानन्दस्तु छन्दस्त्रेवाधो-
मुक्तः पपात, किमप्रे ॥ ५९ ॥

→* चिबुकम् *←

खिन्ना कुचगिरिरोहणान्मुखमनुदृष्टिरियाय ।

पुनरग्रे चलिता न सा, चिबुकगता तु चिराय ॥ ६० ॥

‘कहत सबै बैदी दीयै आँक दसगुनो होत ।

तिय ललट बैदी दीयै अगनित बहत उदोत ॥ ५९ ॥’

‘गुच गिरि चट्टि, अट्टि धम्मित है, चली बीठि मुख चांठ ।

चिरि न टठी, परियै र्छी, निरी चिबुकची गाठ ॥ ६० ॥’

उच्चयोः कुचपर्वतयोरारोहणात् स्त्रिया (कामाद्विकलिता ध्रान्ता च) (मे) दृष्टिः, मुखशोभालोभात् सुखम् अनु इयाय जगाम । परमग्रे न चलिता, आरंभ एव चिबुकस्य रन्ध्र एव चिराय पतिता । ध्रान्तोपि न चलति, एवं मे दृष्टिश्चिबुकसौन्दर्यमुग्धा तत्रैव क्लीलिताभूदित्याशयः ॥ ६० ॥

❀ कुचौ ❀

कुचयुगमधिकञ्चुकि सिते वसने संव्रियते न ।
सुकविगिरामर्थोपमं प्रकटमीयतेऽनेन ॥ ६१ ॥

अधिकञ्चुकि कञ्चुव्या मध्ये, सिते वसने श्वेतायां शाब्ज्याम्, तस्याः कुच-युगं न तिरोधीयते । सुकविवाणीनां यथा अर्थस्तथा, अनेन (कञ्चुकेन) (तत्) प्रकटम्, इयते प्रतीयते । उपरि श्वेता सूक्ष्मशाटी परिहिता, अन्तःकञ्चुलिका धारिता तथापि कुचौ दृश्येते एव । यथा सुकवीनां वर्णाः, आपा-ततो गुप्तार्था अपि किञ्चिदवधाने एव स्पष्टार्था भवन्ति तत्रेत्याशयः । अ-नेन प्रकाशयोरपि किञ्चिद् गुप्तयोरेव कुचयोः शोभेति ध्वनितम् । यथा क-श्चित्—“कवि अच्छर तियके सु कुच अध उघरे सुखदेत ॥” (अर्थो गिराम-पिहितः पिहितश्च कश्चित्सौभाग्यमेति मरहट्टवधूकुचाभः) ‘अत्रापि—‘सत्क-विकृतवर्णार्थमिव चपलमुल्लसत्येव ।’ इति अर्थस्य क्लीबतां चकार परमा-नन्दः ॥ ६१ ॥

❀ कटिः ❀

लसति वपुषि नवयौवनं हसति वलग्नमनेन ।
वशयति नयनमिदं यदा नमति मन्दगमनेन ॥ ६२ ॥

‘दुरत न कुच, विच कंचुकी चुपरी, सारी सेत ।

कवि आँकनके अर्थ लौ प्रगट दिखाई देत ॥ ६१ ॥’

‘लहलहाति तन तरुई लचि लग लौ लफि जाय ।

लगै लांक लोयनमरी लोयन छेत लगाय ॥ ६२ ॥’

अनेन (नवयौवनेन) अवलम्बम् कटिः (भागुरेरकारलोपः), हसति । इदम् अवलम्बम् मन्देनापि चलनेन यदा नमति, कुशतावशात्कम्पते इत्यर्थः । तदा वेग्नयष्टेरिव शोभां प्राप्य, पश्यतो जनस्य नेत्रं यशयति । (हरिप्रकाशटीकामतेन) । रत्नाकराद्यास्तु अन्यविधमर्थं क्लिष्टप्रायमाविभांयन्ति । मूले 'ल'स्य वृथ्यनुप्रासः । इह चतुर्व्वेपि चरणेषु 'लसति हसनि' इत्यादि अनुप्रास इति शब्दालङ्कारस्य न न्यूनतेति बोध्यम् ॥ ६२ ॥

→* रूपवर्णनम् *←

यत्नशते विहितेऽप्यहो, साहसशते कृतेऽति ।

वपुषि रूपरत्नाकरे दृढं नहि पारमुपैति ॥ ६३ ॥

नायिकारूपमुग्धस्य नायकस्योक्तिः, (नायिकोक्तिरपि संभवति) । तस्या रूपमालोक्य, कदाचिन्मनः नाम्याद्यावत् एव भ्रान्त्वा विचक्षं भवति, कदाचिच्च जात्यकम्पादिसारिवकविचक्षं नाग्रे प्रसरति । एयं दर्शनप्रतिबन्धे सत्यपि यद्यदाते कृते, साहसशते अत्यर्थं निर्मितेपि । रूपसागरे तस्याः शरीरे मे दृष्टिः पारं न उपैति रूपं विलोकयन्ती दृष्टिर्न वृष्यतीति भावः) । शतपदमनन्तार्थकम् । (हरिप्रकाशः) । रत्नाकरस्तु—पूर्वानुरागिण्या नायिकाया उक्तिः स्वीकृत्य—लोकापवादादात्मरक्षणाय यत्ने कृतेपि, विरोधिष्टोक्तानां दृष्टेभ्ये सत्यपि, साहसे कृते लाघण्यमये (समुद्रः, शरीर-शोभयमपि लाघण्यमयम्) वपुः—सागरे दृष्टिः पारं न यातीत्यर्थमाह ॥ ६३ ॥

दृशमुपैति कनकं न वपुष्याप्य कनकसमकान्ति ।

भूषणानि कतर्ककेशस्पर्शतया प्रतिमान्ति ॥ ६४ ॥

'लीने हं राहग राहग, हीने जतन हजार ।

शेवन शेवन-निन्धु तन पैरि न पावत पार ॥ ६३ ॥'

'दृष्टि न पारत समानदुति कनक, कनकते गात ।

भूषन करकरहग हगन परत निडने जात ॥ ६४ ॥'

कनकसमा सुवर्णसदृशी कान्तिर्यस्य ईदृशं तस्याः वपुः, धा-भाष्य ।
 कनकं सुवर्णं दृशं नोपैति । न दृश्यते इत्यर्थः । करयोः कर्कशाः स्पर्शां येषां
 तत्तया भूषणानि प्रतिभान्ति प्रतीयन्ते । कनकसदृशे तस्याः शरीरे सुवर्ण-
 भूषणानि वर्णतो न प्रतीयन्ते । किन्तु स्पर्शं कृते, यदा करयोः कर्कशता
 प्रतीयते तदा भूषणानि प्रत्यभिज्ञायन्त इत्याशयः । “किमङ्गानि किं कनकम-
 यभूषणानि विलसन्ति । इति तदङ्गसङ्गं विना सहचरिजना न यन्ति ।” इति
 परमानन्दः । ‘हे सहचरिजनाः तस्याः अङ्गसङ्गं विना केपि जनाः एतच्च
 जानन्ति यद् भूषणानि उत अङ्गानि’ इत्यादि, तद्दीका । अत्र बहुवचनमनौ-
 विल्यमाकर्षति । किं सर्वेषामेव अङ्गसङ्गस्याधिकारः ? इन्त धिक् ! भूषणानि
 कर्कशानीति प्रत्यभिज्ञायन्ते इत्यर्थलाभः कथम् ? आलिङ्गने कृते भूषणानि
 धारितानीत्येव बोधः, तानि कर्कशानीति तु शब्दतो न प्रतीयन्ते ॥ ६४ ॥

किं कुसुमं का कौमुदी, कियती मुकुरविभाऽपि ।

यस्या उज्वलतावशाद् दग्भ्यामुज्वलताऽऽपि ॥ ६५ ॥

यस्या नायिकायाः उज्वलतावशात् (गौरतावैभवात्) दरांकानां नेत्रा-
 न्यामपि उज्वलता (विलक्षणज्योतिःसंपन्नता) आपि प्रापि । आप् धातोः
 कर्मणि लुङ् । तस्याः समीपे कुसुमादीनि कानि । तस्या उज्वलतां विलोभ्य
 कुसुम-कौमुदी-मुकुरादयो मलिना इव प्रतीयन्त इत्याशयः । अस्यानुवा-
 देपि परमानन्दः पपात । ‘यद्विलोक्य विमलानि खलु’ । यत् किम् ? यस्-
 देन ‘याम्’ इत्ययंस्तु न संभवेत् । उज्वलतार्थं विमलमपि नार्यसमर्पकम् ।
 विमलपदं मलराहित्यमेवाह, न गौरतामपि । ‘जाफी उजराई लखै आरि
 ऊजरी होति ।’ इति ‘उजराई ऊजरी’ति विहारिनिहितः ब्रह्मालङ्कारोपि
 नात्र निरहते ॥ ६५ ॥

‘कदा कुसुमं कदा कौमुदी, कितिक धारसी ज्योति ।

जाफी उजराई लखै आरि ऊजरी होति ॥ ६५ ॥’

ॐ महानसे विलसन्त्या रूपशोभा ॐ

रुचिरा मुखरुचिरालसति विशदा शाटी भाति ।

महाकान्तिराभावहा महानसे प्रतिभाति ॥ ६६ ॥

विशदा, तत्कालघौततया स्वच्छा शाटी शोभते, तदन्तः रुचिरा, अति-
दीप्तिशालिनी मुखरुचिः मुखशोभा, आलसति । अत एव—आभावहा पर्य-
न्ततः प्रकाशं प्रसारयन्ती, काचिदनिर्वचनीया अतिशोभा, महानसे पाकशा-
लायां प्रतिभाति । नाभिकाया मुखदीप्त्या सर्वमपि महानसं द्योतत इत्याशयः ।
'टटकी' 'चटकी' ति मूले शब्दालङ्कारस्तयेह 'रुचिरा रुचिरा' इति । 'बगर
जगर मगर' स्थानेषु—'महा-बहा-महा-' इत्यनुप्रास इति प्रेक्ष्यतां सहृदयैः ।
परमानन्दस्तु 'सूपविदलीकरणस्य' स्वममत्र ददर्शति पूर्वमुक्तम् ॥ ६६ ॥

→ॐ नवोढाया मधुपानम् ॐ←

समधिकलज्जा नववधूर्मधु निषेव्य मदमेति ।

तथा तथा प्रियतामयति यथा यथोन्मदमेति ॥ ६७ ॥

अतिलज्जावती अपि नववधूर्मधु पीत्वा मत्ततां याति । यथा यथा च
उन्मदं गच्छति । अर्थात् उन्मत्ततया यथा यथा अविनयमाचरति, तथा
तथा प्रियतमस्य अधिकाधिकं प्रियतां याति । परमानन्दस्तु—'मधुपसखीज-
नसंगतः सा मधु पपौ यथैव । सलज्जापि लज्जां विना विहसति तथा तथै-
व ॥' इति सर्वतः प्रथमं 'लज्जां विना' इति ध्रुवणेऽनुचितमेव भाति । तथा
तथैवेत्यनेन सह यथैवेत्यस्य न योगः । तथा तथेत्यत्र तु क्रमः प्रतीयते,
यथेत्यत्र न । विहारी तु "ह्यौ ह्यौ अति मीठी लगति ज्यौ ज्यौ दीव्यौ
देह ।" इति वदन् मधुनिषेवणकृतया—एष्टतया प्रियोऽस्त्यर्थं प्रियत इति म-

'टटकी घोई घोवती, चटकीली मुखजोति ।

लसति रघोई के बगर जगर मगर इति होति ॥ ६६ ॥'

'निपट लजीली नवल तिय बहकि बादनी सेह ।

ह्यौ ह्यौ अति मीठी लगति ज्यौ ज्यौ दीव्यौ देह ॥ ६७ ॥'

धुरमाह । परमानन्दस्तु-लज्जां परित्यज्य हसतीत्येवाह । लज्जापरित्यागोत्तरं
हसनेन माधुर्यमुतानौचित्यम् ? मधुपसखीजनेत्यप्यमधुरम् । अस्तु सह-
दयाः स्वतः परिचेप्यन्ति माधुर्यं काटवं वा । मद, उन्मद इत्यन्तानुप्रासः
(तुकान्त) । 'मेति मेति' इति यामकं 'तुकान्त'मेव ॥ ६७ ॥

→* अचलोकनम् *←

कलयति वेणीं सुनयना कलितमञ्जना, पश्य ।

अङ्गुलिकुन्तलमध्यतः पश्यति हरिसुद्दिश्य ॥ ६८ ॥

कृतस्नाना एषा सुनयना, परस्परं संलग्नान् केशान्विमोच्य वेणीं रच-
यति । अङ्गुलीनां कुन्तलानां च मध्यतः हरिसुद्दिश्य पश्यति इति स्वं पश्य ।
सखीं प्रति सरया उक्तिः ॥ ६८ ॥

निशितविशालविलोचनाः कति न हि ललनाः सन्ति ।

अन्यास्तास्तव दृष्टयो याः सुधियो वशयन्ति ॥ ६९ ॥

निशिते तीक्ष्णे विशाले च लोचने यासां ताः, कति स्त्रियो न सन्ति ।
यथा तव तीक्ष्णे विशाले च लोचने एवं बहूनां रमणीनां नेत्रे स्तः । किन्तु
तव ता दृष्टयः किञ्चिदनिर्वचनीया एव यामिदंष्ट्रिभिः प्रवीणा अपि घरी
भवन्तीत्याशयः । त्वयाऽनुपमेन विलोकनेन स प्रवीणोपि नायको वशीकृत
इति सखी नायिकां स्तौति ॥ ६९ ॥

गुरुजनपरिजनपरिवृता स्थिता मुखं परिवर्त्य ।

तदापि ससिता पतति दृक् सहजसलज्जाऽऽदृत्य ॥७०॥

'कंजनयनि मंजन क्रियै बैठी व्यौरति वार ।

कच अंगुरिन विच बीठिदै निरखत नन्दकुमार ॥ ६८ ॥'

'अनियारे धीरघ दृगनि किती न तरुनि समान ।

बह चितवन औरै कछु, जिहिँ बस होत मुजान ॥ ६९ ॥'

'गद्दी कुटुम फी भीरमें रही बैठि दै पीठि ।

तऊ पलक पर जात इत सलज हूसौही बीठि ॥ ७० ॥'

सा गुरुजनपरिजनादिकुटुम्बमध्ये मां प्रति मुखं परावृत्य स्थिता । तदपि सस्मिता, स्वभावतः सलज्जा, तस्याः दृष्टिः, आदृत्य (मां प्रति आदरं प्रयुज्य) इतो मां प्रति, पतति । यद्यपि कुटुम्बमध्ये स्थिता, पृष्टं दृष्ट्वा चावस्थिता, तदपि भ्रम प्रेमानुबन्धात्तस्या दृष्टिः क्षणं मधुपरि पतरत्येवेति नायकः स्वमनसि नायिकाप्रेमाणं विचारयति । 'सदसि कुटुम्बजनस्य सा तिष्ठति पृष्टकृतैव । कापि क्षणमपि सस्मितं पश्यति भानुदितैव ॥' इति परमानन्दः । 'पृष्टं दृष्ट्वा' इत्यर्थे पृष्टकृता इत्यनेन कोऽर्थः ? 'कापि' पश्यति तर्हि नायकस्य को लाभः ? 'कापि समये' इति तु 'कापि' मात्रेण कापि न प्रतीतं भवति । 'सदसी' लप्यनावश्यकम् । यदि सभा वर्तते नायकस्यापि तत्राधिकारोऽस्त्येव, पुनः 'सभामध्ये स्थिता तदपि पश्यती'त्यत्र को वा विशेषः ? ॥ ७० ॥

सङ्गो दृशि भङ्गो जने रतिरनुपङ्गमुपैति ।

ग्रन्थिर्दुर्जनहृदि पतति चित्रमिदं समुदेति ॥ ७१ ॥

दृशि दृष्ट्यां सङ्गः । अर्थात् नायिकानायकयोर्नेत्रे परस्परं प्रथिते भवतः (ओलक्षते हैं) । नेत्रे प्रथिते भवतः, परं जने कुटुम्बजने, भङ्गो विच्छेदः उपैति । कुटुम्बजनैः साकं प्रीतिसम्बन्धो विच्छिन्नो भवतीत्यर्थः । कुटुम्बे विच्छेदः पतति परं रतिः अभयोः प्रेमिणोश्चित्तप्रीतिः अनुपङ्गं योगं प्राप्नोति । परस्परं तयोः प्रीतिर्यद्वा भवतीत्याशयः । प्रीतियोगं प्राप्नोति, परं ग्रन्थिर्दुर्जनहृदये पतति । हृदमत्याश्चर्यमुदेति । यद्बस्तु परस्परमतिगार्हं प्रथितं भवति तदेव क्विञ्चिदाकर्षणे भङ्गं प्राप्नोति । यस्य च भङ्गो भवति तत्रैव पुनर्योजनस्यावश्यकता । यत्र च युटितस्य पुनर्योगः सम्पाद्यते, तत्रैव ग्रन्थिः पतति इति सोऽयं जगद्व्यवहारः । प्रीत्यां तु विचित्रा लीला, नेत्रयो-योग, कुटुम्बे भङ्गः, पुनरनुपङ्गस्तु चित्तप्रीत्याम् । ग्रन्थिर्दुर्जनहृदये इति स्पष्टमसङ्गतिः । परमानन्दस्तु—“मिलति हृत्तोरिह हृद्युगं सहचरिबुलं ज-

'एग दरशत दृश्य कुटुम्ब सुरत चतुर चित प्रीति ।

परत गांठ दुरजन हिये दई नई यद् रीति ॥ ७१ ॥'

हाति । ग्रन्थिदुर्जनमानसे प्रीतिरद्भुता भाति ॥' इत्याह । दशोः दग्धुगं
मिलति ? कोऽर्थः ? 'नेत्राम्यां नेत्रे मिलतः' इत्यर्थश्चेदमिप्रेतस्सर्हि 'दग्ध्याम्'
इति तृतीयां विना सोऽयं दुःसाधः । हे सहचरि ! कुलं मां जहाति ?
युक्तमेव । अन्यत्र नेत्रपरिचालने कृते कुटुम्बजना बहिष्कुर्वन्त्येव । काऽस-
ङ्गतिः ? ग्रन्थिदुर्जनहृदये पतिता ! कीदृशी ग्रन्थिः ? कुटुम्बत्यागोत्तरं याव-
त्कालं पुनर्योगो न भवेत्तावत्कालं ग्रन्थिः कथमुद्भवेत् ? अस्तु—विहारिणा
कृत्रिमरूपेण असङ्गतिः (अलङ्कारः) परिच्यताऽभूत् । परमानन्दमहाभागेन
तु स्पष्टेयमसङ्गतिः पुरतः स्थापिता ॥ ७१ ॥

लोचनयोरनयोरभूत्किमिति मतौ नायाति ।

नीरभरितयोरपि चिरात्तृष्णा किमपि न याति ॥ ७२ ॥

अनयोर्नेत्रयोः का विपदुपस्थिता इति बुद्धौ नायाति । सर्वदा (नायक-
विरहे) अश्रुजलपूर्णयोरप्यनयोः किञ्चिदपि तृषा न निवर्तते । यस्य सविधे
जलं भवति न स तृषितो भवति । परं सर्वदा जलपूर्णयोरप्यनयोः तृष्णा न
यातीत्याशयः । परमानन्दस्तु—'निस्त्रेहं नयनद्वयं मेदं सखि विपदेव ।' इत्याह ।
स्त्रेहेन (किम्घतया,) शून्ये तृष्णा भवत्येवेति विहारिवाञ्छितमर्धमुन्मूल-
यामासैव । अत्र 'विहारि रदाकर'कारो जगन्नायदासोऽपि नेह न, 'नैननिको
कष्ट' इति पाठं स्वीकृत्य विचित्रमाह—'यह प्रेमरूपी तेल नहीं हैं, मेरे
लिये बलाय हे इत्यादि.' । अत्र स्त्रेहपदस्य तैलार्थेऽप्ये को लाभः ? किमु
तैलेन तृषा निवर्तते । प्रत्युत तैलवस्तूनामुपयोगे तृषा विशेषतो वाधते ।
न धायं तैलरूपोऽर्थो 'हरिप्रकाशा'दि प्राचीनटीकासु दृष्टः । आयुर्वेदीयपञ्च-
कर्मसु' स्त्रेहनरूपे कर्मणि, तैलं पानाय दीयते, तेन स्त्रेहेन व्यतिक्रमाद्
व्याधिरभूदिति तु 'नेह न नैननिको कष्टु' पदेन स्पष्टं न प्रतीयते इदं हि
आकर्षणमात्रम् । पुनर्यथा रोधते ॥ ७२ ॥

१ किं वा 'तृषा कथमपि ययोर्न याति'

'अलि इन लोचनयो कष्टु लपनी वही बलाय ।

नीर भरे नित प्रति रहै तऊ न प्यास बुझाय ॥ ७२ ॥

अस्या नायिकायाः; विरहेण तनुः कृशा, तनुः (शरीरम्), इदमवधि
 (अयमवधिर्यस्य) एतत्पर्यन्तमपि, स्वाभाविकं रङ्गम् (शरीरस्य यः पूर्वं
 स्वाभाविको वर्ण आसीत्) न इयाय न प्राप । हे कमन ! हे प्रणयिन् !
 अधुनैव अह्वाय (झटिति) गमनं किं प्रसूयते, त्वमात्मानमस्याः कामयि-
 तारं मन्यसे, एवमवस्थायाम्, पूर्वप्रवासकेशादेव जाघ्राप्यस्याः शरीरं सुख्य-
 मभवत् । अथापि पुनः प्रवासस्य प्रस्तावं करोषीति नायिकायाः सखी प्रव-
 त्स्यन्तं नायकमाह । मूले 'ललन चलनफी बात' अत्र योऽनुप्रासः सोऽप्यत्र
 निर्घोडः । 'कम्रः कामयिताऽभीकः कमनः कामनोऽभिकः' इत्यमरः । रत्ना-
 करस्तु सर्वतो नवीनम् 'विरह दूबरे गात' पदेन नायिकानायकयोरुभयो-
 'गात्र'रूपमर्थमाह ॥ ७४ ॥

→११ अनुरागः ११←

रमण रम्यरूपस्य ते केयं रीतिरुदेति ।

क्षणमपि लग्ना यत्र दृक् क्षणमपि न क्षणमेति ॥ ७५ ॥

हे सुन्दर ! तव रमणीयस्य रूपस्य केयं रीतिरस्ति । यत्र रूपे क्षणका-
 लमपि लग्ना पतिता दृष्टिः, क्षणकालार्थमपि क्षणं सुखं (निद्रादिजनितम्)
 न प्राप्नोति । स्वयि विलोकिते सति, तव सम्बन्धनानुरागेण विवशीकृत-
 हृदया सा न क्षणमपि निद्रां भजते इति नायिकासखी नायकं वक्ति ॥७५॥

गोकुलकुलनार्यो न कति, कति न शिक्षिताः सन्ति ।

मुरलीस्वरलीना न कति, कुलरीतिं व्यपयन्ति ॥ ७६ ॥

गोकुले कति वा कुलनार्यो न सन्ति । अपि तु सर्वा एव । कति च ताः
 कुलनार्यः काभिर्न शिक्षिताः सन्ति । अपि तु सर्वा एव सर्वाभिः कुलमर्या-

'लाल तुझारे रूपरी कही रीति यह कौन ।

जासौ लागत पलक ह्य लागत पलक पलौन ॥ ७५ ॥'

'किती न गोकुल कुलवधू काहि न केहि विख दीन ।

कौने तजी न कुलगली हँ मुरली-मुर-लीन ॥ ७६ ॥'

दापाठनाथं शिक्षिताः । एवंस्थितावपि तस्य श्रीकृष्णस्य मुरलीस्वरे लीना
 वशीकृतचित्ताः, कति वा ताः कुलनार्यः कुलरीतिं न व्यपगच्छन्ति, अपि
 तु सर्वा एव कुलमर्यादां विहाय कृष्णाऽनुगा भवन्तीत्याशयः । परमानन्दस्तु
 —“का न गोकुले कुलवधूः का धर्मं न जहाति । का निपीय हरिमुरलिकाऽ-
 मृतं न तं प्रतिपाति ॥” ‘किती न गोकुलकुलवधू,’ इति बहुवचने यस्त्रा-
 रस्यं तदपजहार । अतिशिक्षिता अपि सर्वथा मर्यादानुगा अपि, मुरलीस्वरली-
 नतया कुलपद्धतिं परित्यजन्तीति शिक्षाविषयमेव तिरश्चकार, प्रत्युत तस्थाने
 ‘का धर्मं न जहाति ।’ इति श्रवणे कटुकमिव स्थापयामास । ‘कौनै तजी न
 कुलगली’ इति स्थाने धर्मपरित्यागरूपोऽर्थो रूक्षोऽनुचितश्च । भागवतादि-
 भक्तिसंहिताप्रमाणैः साध्यतां नाम, परं परमौचित्यविचारे साहित्यसागे
 तन्न संपठते । अन्यः किल कविसमयः, अन्यश्च भक्तानां हृदयोद्धार इत्यलम् ।

प्रेरि तेन सस्मितमितः, सस्मितमदादियं च ।

द्वयोरभूद् गोमेलने मिलितं हृन्नयनं च ॥ ७७ ॥

धारमितुं गोधनं नयन्तं नायकं प्रति, नायिका स्वं धेनुं चारणाय सर्वाः
 नायकधेनुषु मेलयितुं प्रातर्भयौ । नायकः परिहासमकरोदियमपि तदुत्तर-
 दादेयं द्वयोरनुरागोऽभवदिति वृत्तं सखी सर्वां चकि—तेन नायकेन इत्
 (नायिकां प्रति) सस्मितं गौः प्रेरि प्रहिता । [नायिकया स्वकीया गौ
 संशंसु गोषु योजिता, परं नायकेन परिहासार्थं सा गौः नायिकासमी
 पराषस्यं प्रेरितेत्याशयः] इयं नायिकापि हासस्य वक्षरे हास्यमेव कुर्व
 (सस्मितम्), तां गाम् अदात् । अर्थात् नायकं प्रति प्रेरितवती । ए
 गोमेलने द्वयोर्नायिकानायकयोः पूर्वं नयनं पश्चाच्च हृदयं मिलितमभवत्
 द्वयोरनुरागोऽभवदित्याशयः ॥ ७७ ॥

‘वन हरषी हंसिके इतौ इन सीपी मुसकाइ ।

नैन मिले मन मिल गये दोऊ मिलगत गाइ ॥ ७७ ॥’

दत्तं मे, मामकमभून्निवसति सह जीवेन ।
दयित ! सपत्नीकर इदं मनो देहि न बलेन ॥ ७८ ॥

हे दयित ! स्वया स्वस्य मनो मह्यं दत्तम् । स्वया यदा मनो मह्यं दत्तं तर्हि तत्, मदीयमेवाऽभवत् । इदानीं तस्योपरि ममैवाधिकारः । तत् मनः, साम्प्रतं मम जीवेन सह निवसति । अहं तत्ते मनः स्वजीवितसमं प्रतिपालयामीत्यर्थं । इदानीं तदिदं मनः, बलात् (अर्थात् मजीवितेन सह बद्धमपि, बलपूर्वकं आकृष्य) सपत्न्या इत्ते न देहि । यदि तत् बलादाकर्ष्यसि, तदा मम जीवितमपि गमिष्यसीति ध्वन्यते । अत्र 'उपपत्नीभ्यो रासि तत्कथमुचितमधुनैव' इति परमानन्दः । छन्दोभङ्गस्तु प्रत्यक्ष एव—'रासि' इति कियन्मधुरो धातुः ! अधुनैव इति एवकारस्य किं स्वारस्यम् ? अप्रे यदि मनोऽन्याभ्यो दीयेत तर्हि किं नायिका प्रसीदेत् ? विहारी तु अप्रे दानस्य वारदानं न करोति । आह स—“सो मन बाँधि न सौंपियै पिय सौंतिन के हाथ ।” उपपत्नीभ्य इत्यपि सपत्न्या उपपर्याय एव ॥ ७८ ॥

❀ दम्पत्योरभिसारः ❀

मिलितमभूदङ्गं द्वयोश्छायाचन्द्ररुचीषु ।
निर्वाधे सह गच्छतो हरिराधे वीथीषु ॥ ७९ ॥

हरे राधायाश्चेति द्वयोरङ्गम्, छायायां चन्द्रकान्तिषु च मिलितमभूत् । कृष्णत्वात् हरेरङ्ग छायायां मिलितम्, गौरत्वाद् राधाया अङ्गं चन्द्ररुचीषु मिलितम् । यथासंग्यम् । अत एव केनाप्यलक्षिते, इति निर्वाधे नि राधे हरिराधे, वीथीषु ('गली') सह गच्छतः । हरिः राधा च वीथीषु कृता-

'मोहि दियो, मेरो भयो, रहत जु मिल जिय साथ ।
सो मन बाधि न सौंपियै पिय सौंतिनके हाथ ॥ ७८ ॥'
'मिलि परछाही जौन्हसौं रहे दुहुनके गात ।
हरि राधा इक सग ही चढे गली महि जात ॥ ७९ ॥'

लिङ्गनौ सह सह गच्छतः, परं तौ कोपि न पश्यति । हरिः श्यामवर्णत्वा-
च्छायामागे मिलितः, राधा च चन्द्रिकायामेकीभूता इति निःशङ्कौ सह
गच्छत इत्याशयः । मीलितम् । रुचीषु, धीधीष्विति 'कृदिकारादकिनः'
इति ङीप् । याषे, राधे इति प्रासः । परमानन्दस्तु "बभूवतुर्न च लक्षिते
संगच्छतः सहेव ।" इत्याद्याह । संगच्छत इति लोकान्तरव्याकरणमपेक्षत
इत्याद्युक्तम् ॥ ७९ ॥

—४३ सुरतम्—

पावकशिखेव सा यथा यथा हृदयमुपयाति ।

वक्षस्तरुणीस्पृष्टमिव तथा तथा निर्वाति ॥ ८० ॥

अग्निज्वाला इव उज्ज्वलकान्तिः सा नायिका, यथा यथा हृदयमुपयाति,
वक्षःस्थलमालिङ्गति । तथा तथा तरुणी—('गुलाब') जलस्पृष्टमिव हृदयं
निर्वाति शीतलं भवति । अग्निज्वालासादृश्यं भाषाशैल्यनुरोधेनेति पूर्व-
मुक्तम् । अग्निज्वालोलपमाया मालिङ्गनेपि निर्वृतिरिति पञ्चमी विभावना,
विपमो (द्वितीयः) वा ॥ ८० ॥

सपदविनति विपरीतरतमर्थितमथ रमणेन ।

दीपमिङ्गयन्ती जगौ सा ससितमौनेन ॥ ८१ ॥

पदप्रणामपूर्वकं रमणेन विपरीतरतं याचितम् । अथ सा नायिका दीपम्
इङ्गयन्ती सूचयन्ती । 'दीपो ज्वलति । अस्य प्रकारे नेदं संभवति ।' इति दीपं
प्रति इङ्गितं कुर्वतीत्यर्थः । ससितेन मौनेनैव जगौ उत्तरमददात् । प्रार्थनाया
उत्तरे किञ्चन नोक्तम्, अपि तु सितं कृतमनेनैव अयद्यनमुच्चरं दत्तमित्या-

'ज्यौ ज्यौ पावक-लपट सी त्रिय दियसौ लपटाति ।

स्यौ स्यौ छुदी गुलाब सौ छतिया अति सियराति ॥ ८० ॥'

'विनती रति विपरीतकी करी परति पिय पाइ ।

दुँडि, अनबोले ही दियो ऊतर, दियो बताइ ॥ ८१ ॥'

शय । परमानन्दस्तु—‘सुरतविपर्ययवाञ्छया पत्यौ प्रणमति सैव । ददावुत्तर
आमिनी सस्मितमौनेनैव ॥’ इति दीप प्रति इङ्गितस्य कथामेवापललाप ।
‘सैव उत्तर ददौ’ ? तर्हि अन्य कश्चन वाक्कीलस्यत्राप्यपेक्ष्यते ? सुरतविपर्य-
यपदेन विपरीतरतस्य ग्रहणमपि न कुत्रचिद्दृष्टम् ॥ ८१ ॥

→* नखक्षतम् *←

मरकतभाजनसलिलगा मृगाङ्गनवलेखेव ।

सूक्ष्मपटान्तरिता लसति हरितनुनखरेखेह ॥ ८२ ॥

सूक्ष्मवर्णेण अन्तरिता, सूक्ष्मवस्त्रमध्याद् दृश्यमाना इत्यर्थे । हरे,
श्यामवर्णाया तनो (शरीरस्य) नखरेखा । मरकतभाजने भरिते सलिले
गता (प्रतिविम्बिता), चन्द्रस्य नवीना कला इव, इह लसति । श्वेतवर्ण-
सूक्ष्मपटान्तरिते श्यामशरीरे नखलेखा, नीलमणिभाजनमध्ये जल मृत
भवेत्तत्र द्वितीयातृतीयाचन्द्रस्य कला प्रतिविम्बिता भवेत्, तादृशी शोभत
इत्याशयः । सपत्न्या सविधे कृतकेलिरागतोसीति सूचयितुं नायिकासरया
नायक प्रत्युक्तिः । अन्यटीकासु नायिकाया पृथोक्तिः । परमानन्दस्तु—“नख
रेखा मेचकतनौ तनुवसनावृत एव ।” इत्यादि । ‘सूक्ष्म यद्वसन तेनावृते
तव मेचकतनौ’ इति टीका । तनुशब्दस्य स्त्रीत्वमेव प्रसिद्धम्, अन्यलिङ्ग तु
परमानन्द एव जानीयात् ॥ ८२ ॥

→* परिहास. *←

हरिरवदादिनमणिमिमं प्रणमत करद्वयेन ।

श्रुत्वाऽऽसां सस्मितमभून्नयनं सेर्ष्यमनेन ॥ ८३ ॥

‘मरकत-भाजन-सलिल-गत इन्दुकला के मेख ।

हीन हागामै हालमलत श्याम गात नखरेख ॥ ८२ ॥’

‘रवि बशे कर जोरि, ए सुनत स्यामके बैन ।

मये हँसौ हँ उदनके अति अनसौहे नैन ॥ ८३ ॥’

वीरहरणलीलायाः प्रसङ्गोपमम् । यदा नम्रा गोपिकाः, एकं हस्तं कुचयोर-
परं च जघने विन्यस्य लज्जां गोपयन्त्यो निजवस्त्राणि श्रीकृष्णाद्याचन्ते स्म,
तदा हरिः अवदत्—‘इमं दिनमणिं सूर्यं करद्वयेन करद्वयस्य भ्रजालिं वक्त्रा
प्रणमत’ इति । एतद्वचनं श्रुत्वा, हृष्याक्रोधयुक्तमपि धासां नयनम्, अनेन
परिहासेन सस्मितमभूत् । अनया युक्त्वा, द्वावपि हस्तौ दूरयित्वा नम्रानाम-
स्त्राकं दर्शनं वाञ्छतीति ज्ञात्वा, क्रोधेपि सहसैवाऽहसञ्चिति भावः । परमा-
नन्दस्तु—‘सर्वाः प्रणमत पद्मिनीदन्तुं करद्वयेन । सेष्यंसहासं तत्कृतं तामिहं-
रिवचनेन ॥’ पूर्वं सेष्यमपि नयनं सहासमभूदिति वातैव नास्ति । विहारी
तु वक्ति ‘भवे हँसोहँ नैन’ नेत्रं सस्मितमभूत् तु, श्रुत्वैव तामिस्त्रव कृतम् ।
तथा रसाऽशुदयात्, प्रत्युत प्रान्यत्वात् । परमानन्दस्तु कथां वाचयति
यद्—‘ताभिः सूर्यप्रणमनं कृतम् ।’ इति ॥ ८३ ॥

श्रुत्वा परवनिताफलं सस्मितमैक्षि कयापि ।

सितमगोपि कथमपि तदा कथावाचकेनापि ॥ ८४ ॥

पौराणिकः परस्त्रीगमनदोषं पुराणकथायां वाचयन्नासीत् । तत्र तस्य
काचित्प्रियतमाप्यासीत् । परवनितानाम् (गमनस्य) फलम् (दुष्टम्) श्रुत्वा,
कयापि (पौराणिकसुखप्रदया) अयं कथावाचकः सस्मितम्, ऐक्षि दृष्टः ।
तां स्मयमानां दृष्ट्वा कथावाचकेनापि, अतिकष्टात् स्मितम् गोपितम् ।
अन्यथा सर्वेषु श्रोतृषु तद्रहस्यं विदितमभविष्यत् । परमानन्दस्तु—‘परवनि-
तालम्पटफलं कथयन् शुभश्रकास । यदा कयापि तिलक्षितो मन्दं तदा
जहास ॥’ विहारी वक्ति ‘कसि करि रायी मिर ह, मुख भाईं मुसक्यानि ।’
यथास्मितमगोपयदिति । परमानन्दो वक्ति—‘मन्दं तदा जहास’ । ‘हरि
मुलकी मुसदानि’ इति यः प्रधानांतः स एव भूलीकृतः । प्रत्युत विपरीतं
‘कथयन् शुभश्रकास ।’ हन्त महाशय ? धासमेव कृतयानसि ॥ ८४ ॥

‘परिय दोस पुरान मुनि, हरि मुलकी मुसदानि ।

कसि करि रायी मिर ह मुख भाईं मुसक्यानि ॥ ८४ ॥’

→* अनुरागिणी *←

गुरुगुरुजनापत्रपा मनो मनोहरवर्ति ।

हिन्दोलितहृदयापि सा गृहकार्याणि विभर्ति ॥ ८५ ॥

गुरुजनानाम् अपत्रपा (लज्जा) गुर्वी, 'बोतो गुणे'ति वा लीप् । मनस्तु मनोहारके तस्मिन् नायके वर्तमानम् । अत एव, हिन्दोलाधिरूढं हृदयं यस्याः ईदृश्यपि सा, यलात् गृहकार्याणि करोत्येव । मूले 'उर उरयो' 'गुरु गुरुजन' इति यः शब्दालंकारः सोऽत्रापि निर्वोढ इति प्रेक्ष्यम् । परमानन्दस्तु—“हृदेकत्र हरते हरिगुर्वी गुरुत्रपा चा । स दोलाधिगतेव निज-गृहकर्मसु विरराच ।” 'एकतः' इति भाष्यम् । अत्र सार्वविभक्तिको न । दोलाधिरूढे मनसि यस्त्वारस्यं तच्छरीरदोलने न । वैकल्पिकणिचसाधनेपि 'विरराच' 'गृहकर्मसु चकार' इत्यस्य कोऽर्थः स्यात् ? 'विरराच' अस्य मायुर्य-मपि तुलया तोलनीयम् ॥ ८५ ॥

→* अनुरागी भक्तः *←

मनसो गतिमनुरागिणो मम न कश्चिदवयाति ।

श्यामरङ्गमग्नं क्रमादिदमुज्वलमाभाति ॥ ८६ ॥

मदीयस्य अनुरागिणो मनसो गतिं कोपि न जानाति । यथा यथा श्यामरङ्गे कृष्णीकारकरागे मग्नं भवति, तथा तथा ('क्रमात्' पदलभ्यम्) उज्वलं श्वेतं भवति । श्यामरङ्गे रक्तं वस्तु, श्याममेव भवति न उज्वलम् । अत्र तु श्यामस्य धीकृष्णस्य अनुरागे मग्नम् एकान्ततो लीनं हृदयं घासनाविरहा-दुज्वलं निर्मलं भवतीत्याशयः । अत्रापि परमानन्दो यथा यथेत्यादि स्वारस्यं वमज्ज ॥ ८६ ॥

'उर उरयो चित्तचोरसो गुरु गुरुजनकी लज्जा ।

चढ़ी हिंदोरे से हियै कियै बनें गृहकाज ॥ ८५ ॥'

'या अनुरागी चित्तकी गति समुझै नहिं कोइ ।

ज्यौं ज्यौं बूडै साम रंग लौं लौं उज्वल होइ ॥ ८६ ॥'

भ्रमसि गृहं गृहमर्थयसि जनं जनं दययाऽति ।

स्पृहोपनेत्रे दृशि धृते लघुरपि महान् विभाति ॥ ८७ ॥

गृहं गृहम् भटसि । जनं जनम् (सामान्यमपि जनम्) अतिदयया याचसि । प्रार्थयन्ति शयनोरिथतमितिवदर्थयसि । नेदं पश्यसि, यदयं जनो महान् (याचनाहोँसि) भयवा, अतिलघुर्दूरतः परिहरणीय इत्याशयः । मन्ये—स्पृहा (लालसा—)—रूपे उपनेत्रे, (दृशि) नेत्रोपरि धृते सति, लघु-रपि जनो महान् प्रतीयते । त्वं लोभादेव लघुमपि महान्तं दृष्ट्वा याचसि । अहो ! कीदृशी सूक्तिः । धन्यो विहारी । परमानन्दस्तु—‘धृतलोभोपदृशो मृशं लघ्वपि महद्विभाति ।’ उपदृक्पदमप्रसिद्धं प्रयुज्य सर्वमेवास्पष्टं तिरोदधौ ॥ ८७ ॥

→❀ वसन्तपवनः ❀←

रणङ्गघण्टावलिः स्रवन् दानमधु भाति ।

कुञ्जमरुकुञ्जर इतो मन्दमन्दमायाति ॥ ८८ ॥

रणन्तो भृङ्गा एव घण्टावलियंस्त, दान (मद—)—सदृशं मधु पुष्परसं स्रवन् वर्षन् असौ भाति । सोयं कुञ्जपवनरूपः कुञ्जरः, इतः अस्माकमभि-मुखं मन्दमन्दं शनैः शनैर्गञ्जोचितया गत्या आगच्छति । अहो कीदृशं गज-रूपकम् । ‘कुञ्जमरुकुञ्जर’ पदे कीदृशं शब्दलालित्यम् । परमानन्दस्तु शब्दस्वारस्यादिकमत्रापि चूर्णयामास ॥ ८८ ॥

‘घर घर डोलत दीज है जन जन जाचत जाइ ।

दियै लोभचसमा चखनि लघु पुनि बडौ लखाइ ॥ ८७ ॥’

‘रनित मृंग घंटावली, सरत दान मधुनीर ।

मन्द मन्द आवत चलयो कुंजर कुंज-समीर ॥ ८८ ॥’

—ॐ वसन्तवनम् ॐ—

चकितचेतसा गृहमगुर्नवपथिकाः पुनरेव ।

कुसुमितकिंशुककाननं वनवाहिं ज्ञात्वेव ॥ ८९ ॥

नवीनपथिका, यैर्वसन्ते वनयात्रा न पूर्वं कृताऽभूत् । गृहाद् घने गत्वा, पुष्टिपत्त किंशुकवन (पलाशवनम्) दवाग्निमिव ज्ञात्वा, चकितेन चेतसा पुनरेव स्वगृहमयासिषु । किंशुकवन वसन्ते साक्षाद्वाग्निरिव दृश्यते इति अनुभवमिदं प्रत्यक्षीकृतम् । परमानन्द—‘नवपथिकं कथमपि निजं यदा सदनमुपयाति । नेदं विकचपलाशमिति दावानलो विभाति ॥’ मत्तप्रलाप चकार । द्वयोरद्वयोः कः सयन्धः ? किं विकचपलाशम् ? वनम् ? तनु दूर-दूरमपि न दृश्यते । विहारी, गृहाद्दहिर्गत्वा पुनर्गृहागमनं वक्ति । परमानन्दस्तु—‘यदा निजसदनं कथमपि उपयाति, तदा इदमुद्येक्षते’ इति स्वम वीक्षते । हन्त सर्वं पद्यमेव मृत्तिकायामास ॥ ८९ ॥

ॐ प्रावृट्प्रयोदः ॐ

धूमभैरधरणी भृता, सखि ! जलदा न कदापि ।

प्रावृट्प्रथमपयोधैर्ज्वलयन्निर्जगदापि ॥ ९० ॥

हे सखि ! इमे कदापि मेघा न सन्ति । जगत् ज्वलयन्नि प्रावृट्कालस्य प्रथम-पयोधैः आपि, प्राप्तम् । भाषे प्रत्यय । प्रावृट्कालस्य चारिदा प्राप्ता इति भावः । ते जगत् ज्वलयन्तीत्यस्य प्रमाणमाह—यत्पश्य ! इमे गगनमूले मेघा न सन्ति, किन्तु धूमभैरधरणी व्याप्तास्ति । यदि ते सुवर्गं न वहन्ति, तर्हि धूमं कथमुत्पद्यते । विरहिण्या उक्तिः ॥ ९० ॥

‘फिरि घरको’ नूतन पथिक चले चकित-चित भागि ।

फूल्यो देखि पलाशवन समुही समुक्षि दवागि ॥ ८९ ॥’

‘धुरवा होहिं न अलि, उठै धुवा घरनि चहुं कोद ।

जारत आवत जगतको पावस-प्रथमपयोद ॥ ९० ॥

❀ हेमन्तः ❀

न प्रतिभाति गतागतम्, शाम्यति तेजो न्यस्य ।

गृहजामातुरिवाऽहसन्मानं पौषदिनस्य ॥ ९१ ॥

श्वशुरगृहनिवासिनो जामातुः संमानो यथा, तथा पौषदिनस्य मानं (प्रमाणम्) अहसत् अहीयत् । दिवसः कदा उदेति कदा च अस्तमेति इति दिनस्य, कदा जामाता गृहे आयातः, कदा च बहिर्गतः इति जामातुः, द्वयोरपि गतागतं न प्रतीयते, इत्याशयः । उग्रस्वभावोपि जामाता श्वशुरगृहे निजस्य तेजः न्यस्य सुकृत्वा, शाम्यति शान्तो भवति । एवं पौषदिनसोपि रवितेजो दूरयित्वा शीतलो जातः । जामातृपक्षे मानपदस्य पुंस्त्वभावश्चकम्, परम् एकस्यैव 'मान'स्य ('मा' धातुनिष्पत्तस्य) धातूनामनेकार्थतया कार्यं साधनीयम् । परमानन्दस्तु—'दिनं दिनं दिनमानमिह पौषे परं क्षिणोति । श्वशुरगृहे जामातुरिव मानः स्वयं मिनोति ।' इति सर्वं भावमेव भस्मीचकार । क्व 'भावत जात न जानिये !' क्व च 'तेजहिं तजि सियरान' ! दिनं दिनमिति आवृत्त्याप्यतृप्तः पुनर्दिनमानमित्याग्नेडयति । 'क्षिणोति' 'मिनोति' पदयोः, क्षीणं करोति हन्ति, इत्येवार्थः । क्षीयते, हीयते इत्यर्थेस्तु स्वर्गोपय्याकरणसाध्यः । हन्त सद्यं पद्यस्वानन्दमेव कवलीचकार । किं फल-मनुवादेन ? ॥ ९१ ॥

❀ अन्योक्तयः ❀

❀ ध्रमरः ❀

न परागो न हि मधुरमधु, न च विकासमियमेति ।

कलिकयैव बद्धोऽस्त्यलिः, किमपरतो भवितेति ॥९२॥

'भावत जात न जानियत, तेजहिं तजि सियरान ।

घरहं जमाई छौं पट्यो खरो पूस-दिन-मान ॥ ९१ ॥'

'नहिं पराग नहिं मधुर मधु, नहिं विकास इहिं काल ।

अनी बटी ही सौ बंध्यौ, आगें खौन हवाल ॥ ९२ ॥'

अस्यां पुष्पकलिकायां न परागोस्ति, मधुरं मधु (यद्वि पूर्णविकसितेषु कुसुमेषु लभ्यते, तदपि) नास्ति । न च इयं विकासं प्राप्नोति, (पूर्णं पुष्पे यो विकासः, पक्षान्तरे च यौवनजनिता अङ्गानां प्रफुल्लता, अस्यां नास्ति) अलिभ्रमरः कलिकया एव बद्धः (सर्वं कार्यजातं विस्मयं) वशीकृतः । अपरतः अग्रतः, किं भविता भविष्यतीति विचार्यम् । यदा इयं कलिका विकसिष्यति तदा भ्रमरस्य का दशा स्यादित्याशयः । अतिमुग्धासक्तं नायकमुपदेष्टुं सद्यदिकस्योक्तिः । हन्त हन्त परमानन्दः सप्तशतीसारभूतमिदं पद्यं कथं कथयामास—‘मधुप न मधुरपरागोपि, न विकासः कलिकासु । सपदि राग ईदृशोहो अग्रे कीदृश आसु ॥’ कस्मिन् छन्दसि, कां गायं प्रलपति इति स्वर्गतः स एव जानीयात् । बहुवचनं विना परमानन्दस्य वृत्तिर्नाभवत्किं येन सर्वोपि भावो निर्मूलितः । ‘ईदृशो हो’ तु माधुर्यस्य परां सीमानं दर्शयामास । नेदं सुदृणाशुद्धिकृतं बोद्धव्यम् । टीकायामपि स्पष्टमिदमेव व्याख्याति । भाग्यं सप्तशत्याः !! ॥ ९२ ॥

भ्रमति सरसकुसुमेप्यलिर्ज्ञाति नमन्न समेति ।

अतिमृदुतनुमवलोकयन् स्पृशन्न हृदि प्रत्येति ॥ ९३ ॥

सरसेपि कुसुमे अलिपरितो भ्राम्यति, नमन् सन् ज्ञाति नमन्न समेति नालिङ्गति । पुष्पस्य अतिमृद्वी तनुमवलोकयन्, तत्पुष्पं स्पृशन् हृदये न विश्वसिति । इदं पुष्पं मम भारं सहेत न वा इति हृदये संदिश्य, पूर्वं भ्रमद्येव रसं गृह्णाति, न सहसाऽलिङ्गतीति भावः । अत्रापि पूर्वं एव प्रसङ्गः । अत्रापि परमानन्दः ‘परसत् मन न पत्यात्’ इति भावश्यकर्मसं सर्वथा तत्याज । बहुवचनस्य तु रोग एव । अथवा ‘सुकान्त’निमित्तं निपतति तत्र—‘किल निरीपकुसुमेषु’ इत्याह । किञ्चलोपि प्रायः कमल एव श्रुतः ॥ ९३ ॥

‘सरस कुसुम मंडरात् अलि, न ह्युकि ज्ञापति लपटात् ।

दरसत् अति सुकुमार तनु परसत् मन न पत्यात् ॥ ९३ ॥’

—१० गान्धिकः १०—

करे गृहीत्वा सस्तयं घ्रात्वा, मौनमयन्ति ।

गान्धिक मूढ ! सुगन्धि ते के ग्राम्याः क्रीणन्ति ॥९४॥

सर्वे ग्रामीणाः सुगन्धि (पुष्पसारम्) हस्ते गृहीत्वा, उत्तममस्तीति प्रशंसापूर्वकं घ्रात्वापि, तूष्णीमेव स्थिताः । न केनचिन्मूल्यमपि पृष्टम्, क्रयणस्य तु का कथा ? अत एव हे मूढ गान्धिक ! ते पुष्पसार के क्रीणन्ति ? केपि ग्राम्या न क्रीणन्ति, व्यर्थस्ते परिश्रम इति भावः । अत्र हि ग्रामीणानामविकलं चेष्टां वर्णितवान् विहारी—तैः स्वकीयं बुद्धिमत्त्वं प्रकाशयितुं हस्ते गृहीतम्, सुगन्धि घ्रायते इति तैराघ्रातमपि, परं गुणज्ञत्वाभावात्क्रयणं कासीत् ? परमानन्दस्तु सर्वमिदं परित्यज्य गान्धिककथां वाचितवान्—‘हे सौरभ्यवणिग्गृया ग्रामे ग्राम्यजनैषु । सौरभ्यं किमु दर्शयसि तदादरारसिकेषु ॥’ इति । सुरमेर्भावः सौरभ्यम्, न पुनः सुरमि वस्तु सौरभ्यम् ॥ ९५ ॥

सुरमितैलमाचम्य ये मधुरमतीय वदन्ति ।

सौगन्धिक मत्सन्ध ! ते गन्धं के जानन्ति ॥ ९५ ॥

मत्या अन्ध ! निशुंदे ! इति भावः । अत्रापि परमानन्दः ‘इह मा दर्शय सौरभ्यवर्णितेषु भवन्ति’ इति वक्ति । रत्नाकरेण पद्यमिदं सप्तशतीतो बहिर्भूतं परिगणितम् ॥ ९५ ॥

‘करलै संधि सराहि हू रहे सबै गहि मौन ।

गन्धी अन्ध, गुलाबको गंधे गहक कौन ॥ ९४ ॥’

‘करि फुटेलको आचमन गीठो कहत सराहि ।

ये गन्धी मति अन्ध हू अतर दिलावत काहि ॥ ९५ ॥’

❀ गोपः ❀

त्वं गायन गायननिपुण ! किं गायसि गोपेषु ।

करवीणां कलयसि कथं 'करवी'णां रसिकेषु ॥ ९६ ॥

गायननिपुण गायक ! गोपालनचतुरेषु गोपेषु किं गायसि । 'करवी'णां ('कड़वी' इति भाषाप्रसिद्धं कडङ्गरवाचकम्) रसिकेषु एषु, करे वीणां (वल्लकीम्) कथं कलयसि । महिष्याः पुरतो वादने यो लाभः स एवात्रेति भावः । इदमपि सप्तशत्यां न परिगणितम् ॥ ९६ ॥

❀ कनकः ❀

कनकाद्बहुगुणितं मतं कनकं मदजनकं तु ।

तद्भुक्तं मदयति मनाद् मदयति तद्भुक्तं तु ॥ ९७ ॥

कनकं सुवर्णम्, कनकाद् धतूराद् बहुगुणितं मदकारकं मतम् । तद्धतूरात्-
र्णम् (द्वितीयकनकसंनिध्यादस्मिन्कनकेपि क्लीबत्वं सद्यम्) भुक्तं सत् मदमु-
त्पादयति । इदं कनकं तु युक्तं सत् (योगे सति 'बुद्धनेपर') मदयति ॥ ९७ ॥

विरुदभैररपि गुणमृते न हि महत्प्रमुपयाति ।

कनकमाह धतूरकं भूपां न हि विदधाति ॥ ९८ ॥

प्रशंसोपपदसमूहेरपि गुणं विना कोपि जनो महत्त्वं न प्राप्नोति । जनो
धतूरं कनकमित्याह (कथयति), परं स कनको भूपगानि न निर्माति ।
परमानन्दस्तु कथान्तरमेवाह—'कनक स्वज कनकभिधां किमु नाज्ञा प्रभु-
त्तापि । भूपानिर्मितिशालिनी शक्तिस्त्वयि न तथापि ॥' 'गुनन विन विरद

'तू गायन गायनचतुर ये गायन परवीन ।

ये ग्राहक करवीनके लै बैद्यो कर वीन ॥ ९६ ॥'

'कनक कनकतै सौगुनो मादयता अधिकाय ।

वह खायै वौरात नर वह पायै वौराय ॥ ९७ ॥'

'बहे न हूजै गुनन विन विरद-बडाई पाह ।

कहत घतूरे सौ कनक गहनो गन्नौ न जाह ॥ ९८ ॥'

बदाहं पाय ।' इति यन्मर्मं तदस्मिन् श्रोशेत्वपि न । उभयार्द्धयोः परस्परं सम्बन्धोपि 'चादरायण' इव ॥ ९८ ॥

❧(महत्त्वम्)❧

न हि लघवो गुरुतां दधति, कामं व्योम लिहन्तु ।

दृशौ न दधतो दीर्घताम्, बहून्मील्य पश्यन्तु ॥ ९९ ॥

कामं यथेच्छं ते शरीरमुच्छ्राय्य (उन्नतं कृत्वा), गगनमपि स्पृशन्तु, परं तुच्छाः कदापि गौरवं न गच्छन्ति । अस्यन्तम् उन्मील्य विस्फार्य, पश्यन्तु परं दृशौ (नयने) कदापि दीर्घतां न धारयतः । अत्रापि परमानन्दः स्वतुष्टिं दर्शितवान्—'धिकृतोपि लघुरिह पुनर्न महत्त्वं प्रतिपाति । विस्फारितमपि दृशुगं न दीर्घत्वमनुलाति ।' 'लगौ सतरहै गैन (गगन)' इति जीवभूतमेव पश्यत्वं नीतवान् । किञ्च, यो धिकृतः स महत्त्वं गच्छेदेव केन मार्गेण ? किं नु धिकारो महत्त्वस्य कारणम् ? प्रतिविम्बकोटौ विस्फारण-महणोर्धिकारो नाम ? ॥ ९९ ॥

❧(आशीः)❧

हिन्दुयवनयोपागणः सस्तुति साशीराह ।

पतीनवन्नददाद्भवान् सौभाग्यं 'जयशाह' ॥ १०० ॥

'बल्लभ'नगराद्गारतेशसैन्याऽऽनयनेन, सैनिकपदयो वैधव्यदुःखाद्रक्षिताः । अतएव गृहे गृहे हिन्दुयवनमहिलानां समूहः प्रशंसापूर्वकम् आशीर्वादप्रदानपुरस्सरं चेदमाह—हे जयशाह ! (आम्बेरपते !) अस्माकं पतीन् भवन् (रक्षन्) भवानेव सौभाग्यमददात् । हिन्दुस्त्रीणां करकंकणाः ('चूडी'), यवनीनां चायगुण्टनम् ('चादर') स्वयैव रक्षितानीत्याशयः ॥ १०० ॥

'ओछे बडे न है सके लगौ सतर है गैन ।

घेरप होहि न नैकहं फारि निहारै नैन ॥ ९९ ॥'

'पर पर हिन्दुन तुरकिनी देत असीस सराहि ।

पतिनु राखि चादर चुरी तै राखी 'जयसाहि' ॥ १०० ॥'

→१३ वेणीबन्धनम् ॥→

→१३ घनाक्षरी ॥→

मर्मरशिलातले निपण्णवामजानुभ्रं
काममुत्तरङ्गनयनाऽसौ वहिरीक्षते
पार्श्वतो निरीक्ष्य तुङ्गमेतद्भुजमूलं मनाक्
कामसुखमूलं मनो मोदमवपद्यते ।

रशनानिवद्ध-पृथु-निविद्ध-नितम्बमेक्ष्य
गृहशिखिनापि नृत्यविचशं निपद्यते
मन्थरमवाप्य जालवातायनश्रेणीमिमा-
मेणीदृशा पुष्परियं वेणी विनिवध्यते ॥ २४ ॥

मर्मरशिलायाः [सङ्केतरमर] उपरि, स्थितः वामजानुनः भारो यस्मि-
न्कर्मणि यथा स्यात्तथा । अत्यन्तम्, चंचलनयनाऽसौ, वहिः, गवाक्षाद्वहिःस्यं
जलाशयादिद्वयम्, ईक्षते । वामपार्श्वतः, तुङ्गम्, एतद् भुजमूलं वीक्ष्य ।
पश्यतो जनस्य चित्तम्, काममुत्तमूलम् (स्मरविलाससंबन्धनम्) मोदम्,
प्राप्नोति । रशनया (रसादिजडितया कटिमेखलया) निवद्धम्, विशालम्,
घनम्, नितम्बम् (पृष्ठभागतः) आ-ईक्ष्य । पालितमयूरेणापि हर्षनृत्य-
वशाद्विचशं यथा स्यात्तथा निपद्यते (स्वीयते), रतिवत्स्य मनुष्यस्य तु का
कथा ? एवं मनोहरप्रकारेण, इमां जालवातायनस्य श्रेणीम् मन्थरम् उपेत्य,
अनया संमुखे दृश्यमानया भृगलोचनया पुष्परियं वेणी विरच्यते । प्रति-
चरणं प्राप्ताः ॥ २४ ॥

→* अलङ्कारकेन चरणरञ्जनम् *←

चम्पकसमानरुचि कम्पकरमम्बुरुहां
सम्पन्नवपल्लवेऽपि सुपट्ट पराहता

वेणीबन्धनम्

“एणीदशा पुष्परिय वेणी विबिबध्यत ॥”

मञ्जुलममलमवधीरिताऽऽभरणमये

शोभते ते चरणमलभ्या तत्समानता ।

मञ्जुनाथ शिञ्जारवमुखरमनोज्ञकरं

किं पश्यसि दासीदत्तरङ्गमिदमानता

लाक्षा नेयमिन्दुमुसि ! चरणतलोपगता

साक्षादियमम्भोरुहलक्ष्मीः समुपागता ॥ २५ ॥

दासी नायिकाश्चरणौ लाक्षारोगेण रञ्जयति । सा च तिजचरणं वारं वार-
मीक्षते, तत्राह—इदं ते चरणं चम्पकपुष्पसदृशकान्ति । कमलानामपि
शोभातिशयेन चम्पकरम् । नवीने पल्लवेपि शोभा, अत्यन्तं तिरस्कृता ।
किसलयतोपि तदिदं कोमलमित्याशयः । अये ! (सुन्दरि !) मञ्जुलम्,
स्वच्छम्, अवधीरिताभरणम्, अनूपणमपि ते चरणं शोभते । तस्य (चर-
णस्य) समानता अलभ्या धराभ्या । चम्पककमलकिसलयोदयश्चरणोपमान-
मृता आसंते सर्वेष्वनेन पराजिता इति, इदानीं चरणसमानता धराभ्यै-
वेति भावः । हे सुन्दरि ! शिञ्जारवेण (भूपणशब्देन) मुखरते मनोज्ञः करो
यस्मिन्त्या एवम्, दासीदत्तरङ्गम् इदं चरणम्, आनता सती किं पश्यसि ?
हे इन्दुमुसि ! इयं लाक्षा नास्ति, चरणतलोपगता इयं साक्षात् कमल-
लक्ष्मीः (शोभा) समागताऽस्ति । सर्वतः सुन्दरं तव चरणं प्रमादयितुमियं
कमलशोभा (रश्मिर्वा) आगतेश्चाशयः ॥ २५ ॥

—ॐ केलिवातायनम् ॐ—

मर्मरनिषद्वचन्द्रशालाजालवातायने

काचिद्वरवाला मुखिताऽभून्मदमन्थरम्

तावन्मन्दमन्दसुपयातो दयितोऽभूत्सुखं

तदिदमृदीस्य मखी निर्गता मियोत्तरम् ।

मुखरितकङ्कणं करेण करं कर्पन्नसौ
 पृष्ठतः समेत्य भुजमूलमनयत्करं
 स्पर्शपुलकेन काममुच्छ्वसदुरोजयुगा

सापि च सरोजमुखी लीनाऽभून्निरन्तरम् ॥ २६ ॥

मर्मरपापाणनिर्मिते चन्द्रशालायाः (उपरिशृङ्खल्य) जालावातायने ।
 काचिद् घरा सुन्दरी, मदमन्थर सुस्थिताऽभूत् । तावत् (अस्मिन्नन्तरे)
 प्रियतमो मन्दमन्दं यथा स्यात्तथा सुखमुपागतोऽभवत् । तत् इदम् (नायि-
 कानायकयोः एकत्रावस्थानम्) निरीक्ष्य सखी, मिषोत्तरं व्याजं कृत्वा,
 वातायनाहहिर्निर्गता । असौ नायको विविक्तं वीक्ष्य, पृष्ठतः समागत्य,
 यामेन निजकरेण मुखरकङ्कणं नायिकाकरमाकर्षन्, दक्षिणं निजकर नायि-
 काया भुजमूलं प्रति अनयत् । नायकस्पर्शजातेन पुलकेन, कामम्, उन्नम-
 स्कुचयुगला, सापि प्रेमपरवशा निरन्तरं लीनाऽभूत् । नायकस्पर्शसुखं प्राप्य,
 पुलकितकम्पतनुलता सा तूष्णीं भूत्वा, वातायनमाश्रित्य बहिः प्रेक्षां चक्रे,
 न प्रतिधादमकार्षीदिति भावः । प्रतिपादमनुप्रासाः ॥ २६ ॥

→* दम्पत्योर्मानकलहः *←

किञ्चिन्मात्रमेव मनोऽमीष्टे प्रतिरुद्धे सति
 मानविनिबद्धे हृदि क्रोधः समुपेयते
 अन्येभ्यो निगूढे गाढकलहेऽतियाति दिनं
 वाञ्छन्नपि कोपि नापि संमुखमवेक्षते ।
 'नाऽहं वच्मि पूर्वमि'ति सायं मन्दमानौ, निशि
 निभृतं शयानौ ततस्तुप्यतोऽक्षिण संगते
 मानालीढमत्योरहो ! दम्पत्योर्विचित्रः कलि-
 श्राद्धुतचरित्रशोपसंहारः समेधते ॥ २७ ॥

कालिदासायनम्

“स्पर्शपुच्छकेन काममुच्छुसदुरोजयुगा
सापि च सरोजमुनी हीनामृषित्वरम् ॥”

‘ नृपतिकिशोरा कापि श्रेत मदविह्वलम् ॥ ’

किञ्चिन्मात्रमेव, मनोऽभीष्टे विषये प्रतिरुद्धे सति (भाङ्गाने आगमनम्, स्पर्शे आनुकूल्यम् इत्यादौ निजमनोरथे किञ्चिदपि रुद्धे सति) । मानयुक्ते मनासि (नायकस्य, नायिकायाश्च) । कोपः भागच्छति । ईद् गतौ । अन्येभ्यो गृहजनेभ्यो गृहे (कस्याप्यविदिते) गाढे कलहे दिनं व्यत्येति । शनैः शनैः कोपमन्दीभावेन वाञ्छन्नपि, नायिकानायकयोर्मध्ये कोपि; शोधमभिनेतुं संमुखमपि न वीक्षते, संलापादिकस्य तु का कथा । सायंकाले जाते द्वावपि मन्दमानौ । इदानीम्, “अहं पूर्वं न संलपामि, यदि द्वितीयपक्षतः प्रथमं संलापो भवेत्तर्हि सन्यग् भवेत्” इति विचारयन्तावेव रात्रौ तूष्णीमेव शयानौ अभूताम् । मामस्तु पूर्वमेव निःशेष आसीत् । केवलमनुनयप्रतीक्षाऽसीत्, अत एव नेत्रे संगते एव, द्वावपि तुप्यतः । अहो ! मानयुक्तचेतसोर्दम्पत्योः कलहोऽपि विचित्रः, कलहस्योपसंहारोपि विचित्रचरित्रयुक्तोक्ति ॥ २७ ॥

→* विश्रब्धशयनम् *←

पाण्डुविमलेऽस्मिन् किल कोमलोपधानतले

मञ्जु मुखमावहन्ती विलुलितकुन्तलम्

मदनमहीपस्येव मञ्जुलेऽत्र छत्रतले

न्यञ्चति निधानमिव कुचयुगमुञ्ज्वलम् ।

स्वप्ने संगताय परिरम्भं दयिताय सुखं

ददतीव बाहुलतां चलयति चञ्चलं

मञ्जु युगमेपा दृशोरीपदवमीत्य मनाद्

नृपतिकिशोरी कापि शैते मदविद्वलम् ॥ २८ ॥

पाण्डुरे विमलेऽस्मिन्, कोमले उपधानपृष्ठे । शयनवशात् विलुलितकेसं मुन्दरं मुखम् आवहन्ती । कामनरपतेरिव मञ्जुले छत्रतले । कामसर्वस्वनि-

धिरिव, उज्ज्वलं कुचयुगमं न्यञ्जति नीचैर्मुखं तिष्ठति । स्वप्ने संगताय प्रियव-
 माय सुखपूर्वकमालिङ्गनं ददतीव, याहुं प्रसारयति । भुजस्तथा प्रसारितो
 यथा कञ्चन आलिङ्गितुं प्रसारितो भवेदित्याशयः । स्वप्नसमागमसूचकं दयि-
 तस्य मन्दच्छायं चित्रमप्यवलोकयताम् । मक्षुलं दशोः (नयनयोः) युगम्
 द्वैपद्वमीत्य (संपूर्णं न मीलयित्वा, भाग्यवतां शयनेपि अर्द्धमीलितं त्रै-
 च्रयुगमं भवतीति सामुद्रिकम्) काचित् पृथतिकिशोरी । शौवनवशात्, मद-
 विह्वलं शेते । चतुर्थे-दशोरी किशोरी इति अनुप्रासः ॥ २८ ॥

‘वरवै’ चत्वरः ।

→* द्वादशमासी *←

मम सखि ! चैत्रे चन्दननिचयचरेण ।

चित्रं विचलति चेतः पवनभरेण ॥ १ ॥

हे सखि ! चैत्रे चन्दनतरुखण्डचारिणा, मलयागतेन पवनभरेण अपि, मम चेतः प्रियते । चन्दनवायुः क्षीतकृत्वासर्वाङ्गानामन्दयति । मां तु एषोपि दहतीति चित्रम् ॥ १ ॥

वैशाखे सरविशिखा विक्रयन्ति ।

विपमविरहविषवह्निं वपुषि वमन्ति ॥ २ ॥

विद्वल्यन्ति, मां विद्वलां कुर्वन्ति । यतो हि शरीरे विषमं विरहविषाग्निं ते वमन्ति । अत एवाहं संतप्ये इति भावः ॥ २ ॥

ज्येष्ठे ज्वरमिव जनयति जलजसखोपि ।

जिह्वं जीवति जीवनघनरहितोऽपि ॥ ३ ॥

ज्येष्ठमासे कमलिनीबन्धुरपि सूर्यस्तापवशात्, ज्वरमिव ज्वरपादयति । जीवनघनेन प्रियतमेन रहितः सन्नपि मादृशो जनः, जिह्वं कुद्विह्वं जीवति । प्राणवातहरहितस्य मादृशस्य जीवनं निरर्थकमेवेत्याशयः ॥ ३ ॥

१ मन्त्रभाषायाम् ‘वारहमासी’ नाम्ना, नायिकाया विरहावस्थावर्णनपुरस्सरं द्वादशमासकार्याणि वर्णयन्ते । संसृतेऽपि तदिदं संभवतीति दर्शयन्ते । द्वादश-मासानां एमाहारः ।

आपाढे मुहुराशा घनैरपूरि ।

प्रियसखि ! मम पुनराशा भ्रमयति भूरि ॥ ४ ॥

मेघैः आशा (दिक्) मुहुः पूर्णा अक्रियत । मम आशा (मनोरथः)
तु मां भ्रमयति, वद्धाशाहं भूरि दुःखं प्राप्नोमीत्याशयः ॥ ४ ॥

नभसि नभसि नवजलदैर्घृष्टिरकारि ।

चित्रं सखि ! मम दृग्भ्यां प्रवहति चारि ॥ ५ ॥

नभसि (ध्रावणे) मेघैः, नभसि (भाकाशे) वृष्टिः कृता । मम दृग्भ्यां तु
जलं प्रवहति । यत्र वृष्टिर्भवति तत्रैव जलं प्रवहति । अत्र तु वृष्टिराकारे,
जलप्रवाहो नेत्रयोरित्यसङ्गतिरलङ्कारः ॥ ५ ॥

भाद्रे घनजलभरिताः सरिता भान्ति ।

आशाः पश्य ! कदा मे हरिता भान्ति ॥ ६ ॥

मेघजलपूर्णाः नद्यो भान्ति (भागुरेराप्) । पश्य ! मम आशाः (मनो-
रथाः) कदा हरिताः सत्यो भान्ति । कदा पूर्णा भवन्तीत्याशयः ॥ ६ ॥

आश्विनमासि भृगाङ्को मुदितमुपैति ।

सखि मम मानससदने तिमिरमिवैति ॥ ७ ॥

भृगाङ्कः (चन्द्रः) मोदं प्राप्नोति, भृशं दीप्यते इत्यर्थः । परं हे सखि !
मम मानसगृहे, तथापि अन्धकार इव आगच्छति । विरहवशान्मम चित्तं
तिमिरावृतमिवास्तीत्याशयः ॥ ७ ॥

कार्तिकिके किल कमलामर्चति को न ? ।

क्लिश्यति मादृक् कृपणः क्रीडति यो न ॥ ८ ॥

कार्तिके लक्ष्मीं को वा न अर्चति, सर्वे एव पूजयतीत्यर्थः । यो विरह-
दुःखात् न क्रीडति, स मादृक् दरिद्रः क्लिश्यति ॥ ८ ॥

मार्गे हैमनपवनो जवनो वाति ।

न मनो मदनोद्रेकाद्धृतिमिह याति ॥ ९ ॥

मार्गशीर्षे हैमन्तसम्बन्धी (शिशिरः) जवयुक्तः पवनो वाति । मम मनः, मदनवेगवृद्धेर्बशात् घृतिं न गच्छति ॥ ९ ॥

पौपेऽपरिमितशीतं वपुरुपहन्ति ।

प्रियतमविरहः प्रियसखि ! तदपि निहन्ति ॥ १० ॥

अपरिमितं शीतं मम शरीरं पूर्वमेव क्लेशयति, तदुपरि प्रियविरहो निहन्तीत्याशयः ॥ १० ॥

माघे मञ्जुदृशोऽमूर्मुदमुपयान्ति ।

मयि सखि ! मनसिजवाणा मुहुरभियान्ति ॥ ११ ॥

इमाः सुदृशः (स्त्रियः) दयितसमागमरूपमानन्दं गच्छन्ति । अभियान्ति आपतन्ति ॥ ११ ॥

फाल्गुन ! फलयसि कामांस्तदिह नमामि ।

प्रियतमसंगमसुखिनी मनसि न मामि ॥ १२ ॥

हे फाल्गुन ! एवं मम मतोरथान् फलितान्करोषि, भतस्त्वां नमामि । प्रियसमागमसुखिताऽहं संप्रति हृदये न मामि । ममानन्दो हृदये न मातीत्यर्थः । ममामि, न मामीति यमकः ॥ १२ ॥

→* विरहिणी *←

बाला वल्लभविरहाद्विपिनगतेव ।

निर्धर्मीरं शोचति पटलिखितेव ॥ १३ ॥

विपिनं गता इव, शून्ये स्थिता इवेत्यर्थः । चित्रपटेऽङ्कितेव निर्यद्वापं
यया स्यात्तया शोचति ॥ १३ ॥

ताम्यति शेते श्राम्यति शुचमुपयाति ।

सा विरहे तव, मुह्यति लुठति जहाति ॥ १४ ॥

तव वियोगे सा (नायिका) ताम्यति व्यथते । मुह्यति मोहं प्राप्नोति,
भ्रमौ लुठति, पुनस्तल्लोठन जहाति ॥ १४ ॥

करधृतपाण्डुकपोला नयनजलेन ।

सिञ्चति हृदयं तप्तं स्मरदहनेन ॥ १५ ॥

स्मरदहनेन तप्तं हृदयं नयनजलेन सिञ्चति ॥ १५ ॥

विरहवह्निरयमद्भुतमिह समुदेति ।

नयनजलैः परिपेकादुपचयमेति ॥ १६ ॥

बद्धिजलस्य सेकात् शाम्यति, परं विरहवह्निरयम्, अद्भुतं यया स्यात्तया
उद्भवति, यत् नयनजलसेकादुपचीयते ॥ १६ ॥

शयने लोठति शोचति विपिनगतेव ।

सा परिताम्यति शफरी स्थलनिहितेव ॥ १७ ॥

शयनीये लोठति । स्थले निहिता मरसीव, सा परिताम्यति दूयते ॥ १७ ॥

—ॐ विरही ॐ—

विकचकदम्बविडम्बकपुलकयुतेन ।

गगनमुदीक्ष्य विहसितं विरहिगणेन ॥ १८ ॥

विकचकदम्बपुष्पवत् रोमाञ्चकण्टकयुक्तेन विरहिगणेन ययांस्तु गगनं
दृष्ट्वा हसितम् । आकाशे मेधागमनेन प्रावृद्ध प्रारम्भा । इदानीमेव रोमा-

आदेरियं दशा तर्हि भग्रे न जीविष्यामस्तथा च विरहदुःखान्मुक्ता इत्या-
शयः ॥ १८ ॥

विधुरोऽनिन्ददगस्त्यं विधुमभिवीक्ष्य ।

अस्तावीत्पितृलोकान् सपदि समीक्ष्य ॥ १९ ॥

विधुरो विरही । चन्द्रोत्पत्तेः पूर्वमेव किमिति न पीतोऽन्धिरित्यनिन्दत् ।
पुत्रे चन्द्रकलानाममृतं निपीय कृष्णपक्षं सम्पादयन्तीति पितृनस्तावीत् ॥ १९ ॥

—१३— रूपवर्णना —

विलुलितकुन्तलमेतन्न मुखमवेहि ।

सरसि सशैवलमम्बुजमिदमवधेहि ॥ २० ॥

विलुलिताः केशा यस्योपरि ईदृशमिदं मुखं नास्ति, किन्तु शैवलसहितं
कमलं जानीहि ॥ २० ॥

अलिके रचयसि तिलकं सिन्दूरेण ।

प्रदिशसि सुन्दरि मयि किमसि दूरेण ? ॥ २१ ॥

ललाटे सिन्दूरेण मालविन्दुं न रचयसि, अपि तु मयि दूरेणैव अंसं
(अङ्गम्) क्षिपसि । कामाकुले मचेतसि असेरिवाधातो भवतीत्याशयः २१

कनकमालिका कुचयोर्द्युतिमुपयाति ।

कमलकोपयोरुपरि स्रगिव विभाति ॥ २२ ॥

कुचयोरुपरि सुवर्णरचिता माला, कमलकुहमलयोरुपरि परिधापिता
पीतयूपीमालिकेव भाति ॥ २२ ॥

सरसि सरसिरुहनयना विहरति भूरि ।

सलिले मज्जति कमलं कुतुकविदूरि ॥ २३ ॥

निष्कौतुकं (वैचिष्यरहितम्) कमलं लज्जितवाज्जले मज्जति, नयनाभ्यां
पराजितस्वात् ॥ २३ ॥

वदने मेचकमधुराश्रिकुरा भान्ति ।

विकचकमलमिव मधुपा भृशमनुयान्ति ॥ २४ ॥

श्यामाः सुन्दराश्च केशा मुखे तथा भान्ति, यथा कुलं कमलं श्यामा
मधुकरा अनुसरन्ति ॥ २४ ॥

कुचयुगमुरसि विनिहितं द्युतिमुपयाति ।

सुरतसरितमुपगन्तुं तरिरिव भाति ॥ २५ ॥

सुरते, वक्षसि योजितं कुचयुगम्, सुरतनदीं तरीतुं परिष्टता घटनौकेव
भाति । 'घटनाव' अधोमुखघटाम्यां निर्मिता । स्तनयोः कलशाकाररसं
व्यङ्ग्यम् ॥ २५ ॥

सुन्दरि! केयं सरणिस्तव नयनस्य ।

सकृदवलोके हृदयं विशति जनस्य ॥ २६ ॥

सरणिः रीतिः । एकवारमेव दर्शने जनस्य हृदये प्रविशति, पतयतीत्यर्थः ॥ २६ ॥

महति नितम्बे विलसति रशनादाम ।

स्रगिव मतङ्गजकुम्भे विलुठति नाम ॥ २७ ॥

गजकुम्भे परिधापिता कनकमालेय, नितम्बे मुषर्णरसना भाति ॥ २७ ॥

वातायनगा पश्यसि किं कुतुकेन ।

सुन्दरि! दीनान्पथिकान् विध्यसि केन ? ॥ २८ ॥

तव नयनशरेण मार्गं गच्छन्तः पथिका विद्धा भवन्ति । नयनयोः शरी-
पन्तवं व्यङ्ग्यम् ॥ २८ ॥

विनदत्काटितटकिङ्किणि! किं किल नपि ?

तव तनुमुपमाडिण्डिममपि नावपि ! ॥ २९ ॥

विनदन्ती कटितटे किङ्किणी (रक्षणागता) यस्यास्तसंबुद्धौ, हे शब्दायमानकटिरक्षणे ! किमिति समीपे नागच्छसि । आगमने इच्छा न भवेत्तथापि तव तनुशोभाङ्घ्रिडिममपि न जानासि ? इयं किङ्किणी शोभाया ङ्घ्रिडिम इवेत्याशयः ॥ २९ ॥

वितरसि झङ्कतिमुखरं करवलयेन ।
औदार्यं तव वदता रणितं येन ॥ ३० ॥

किञ्चिद्वस्तु समर्पयन्ती प्रत्युक्तिः । झङ्कतिमुखरं यथा स्यात्तथा करवलयेनोपलक्षिता त्वं वितरसि । येन करवलयेन तव औदार्यं घोषयता इव रणितम् । करवलयेः शिक्षितं न करोति किन्तु तव दाने औदार्यं घोषयतीत्याशयः ॥ ३० ॥

सुन्दरि ! दधती दीपं भूरि विभासि ।
विनिहितसुन्दरताऽऽपणदीपविभाऽसि ॥ ३१ ॥

सुन्दरतायाः आपणे, स्थापिता दीपविभा (प्रकाशः) यथा सा इव त्वं हस्ते दीपं दधती शोभसे । आपणस्य शोभां द्विगुणयितुं यथा जनैर्विद्युत्प्रदीपो द्वारि प्रज्वाल्यते, तथा त्वं सौन्दर्यापणं द्विगुणं शोभयितुं दीपं दधासीत्याशयः । विभासि विभासीति यमकः ॥ ३१ ॥

रक्षणाऽऽलम्बितकुञ्चिकमञ्चसि केन ।
पथि चलतो वत पथिकान् वञ्चसि केन ॥ ३२ ॥

रक्षणायाम् लम्बिताः कुञ्चिकाः ('तालियोका गुच्छा') यस्मिन्कर्मणि यथा स्यात्तथा किमिति चलसि । मार्गं गच्छतः पथिकान् किमिति लुण्ठसि (प्रवारयसि) ['रास्ते चलते ह्य' स भावः] । इदानीं ते पथिकाः सन्मार्गं चलन्ति तव पृथार्षी कामोदीपिनी शोभामालोकय सत्पथाद्विच्युता भूवा त्वदनुगा भविष्यतीति चिन्त्यते ॥ ३२ ॥

हृदयमितः प्रपलायितमतिरभसेन ।

उचितं रचयसि दमयसि दृढनिगडेन ॥ ३३ ॥

नायक कथयति—मत्सकाशाः प्रपलायित मम मनस्व दृढनिगडेन दमयसि, तद् उचित करोषि । पलायित विल बन्दी पुनर्दंडेन निगडेन (कारा बन्धेन) दम्यते । एव मम हृदय मच्छरीरे निगडितमपि, पलाय्य गत स्वयका तु तस्मिन्निगडितम्, पूर्वतोपि सुदृढ निगडित चे युचितमित्याशय । पलायितमित्यनेन—‘मम हृदय स्वदर्शनादारभ्यैव सरविलासलालसारूप दोष घृतवत् । मया तु तदिदं बलान्निगडितमिव अवरुद्धम्—अद्य तु विवशत्वादिदं पलाय्य गतमेव, स्वया तु ईदृश निगडित यन्मरसमीपेपि नायातु ‘शान्तेति’ इति स्वमनोभावो ध्वन्यते । अतिरभसेनेति पदेन ‘यदा इदं हृदय त्वां प्रति गतम्, तस्मिन् काले लोकभयादादिकं किमपि न विचारितम्’ इति धोत्वते । हृदय दमयन्तीं प्रति उचित रचयसीति विपरीतलक्षणया, “उचितं न करोषि, यत्तदनुष्तरस्य मम हृदय गृहीत्वा, इदानीं सुखस्य परिवर्ते विरहदुःखमनुभावयसि ।” इति लक्ष्यते । लक्षणाप्रयोजनं चात्रे ‘इदानीं सगमसुखमेव मह्यं दातुमुचितम्’ इति स्वप्रार्थना व्यज्यते । यथा प्रियं शिशुं स्वल्पेऽप्यपराधे यदि केनचन भृशं दण्डितस्यात्तर्हि—‘दण्डदातारं प्रति महति प्रोधे यत् ‘सम्यक् कृतम्’ अयमविनीतं पृताहस्य दण्डस्यैवाधिकारी’ अनेन हि पुत्रं शिक्ष्यते, यदप्रे तादृशमुपद्रव न कुर्यात् । एवमिहापि ‘उचितं रचयसि, यद्दृढनिगडेन दमयसि’ इत्यनेन ‘दृहो ! हृदय ! धारितमपि यत्तं बलाद् गतमसि, सुदृढं फलमिति’ इदम प्रति अवशतासूचिका भर्यना, नायिकां प्रति तु ‘विरहेण बाढं मे हृदय पीडयसीति’ उपालम्बश्च ध्वन्यते । भूयान् ध्वन्यमानोऽप्रार्थं इति सद्दया स्वयमेव विचारेण जानीयुरित्यलम् ॥ ३३ ॥

→ः मानिनी ✽←

दयितविमानिनि मानिनि ! मञ्चमुपेहि ।

व्रजति रजनिरयि कठिने ! क्षणमत्रधेहि ॥ ३४ ॥

मानिनी

वरवे' -दयिताविमानिनि मानिनि मञ्जमुपेहि ।
 ममति रत्ननिराधि कटिने क्षणमवधेहि ॥

Lakshmi Art, Bombay, 8.

दयितस्य तिरस्कारिणि ! समीपे स्थितं पत्यङ्कम् एहि । अयि कठिने, इयं रजनी व्यत्येति, इति तु बुध्यस्व । कठिने ! इत्यनेन नायकस्य व्याकुलता सूच्यते । यदेतादृशां नायकस्य व्याकुलतां दृष्ट्वापि स्वमनुनयं न गृह्णासि, अतिकठोरासीति उपालम्भो ध्वन्यते । मानिनीं प्रति 'मानिनि !' इति संबोधनेन 'त्वमेव अपूर्वा मानिनी अद्योत्पन्नासि, या दयितसमागमाय कृतप्रसाधनापि स्वरूपघटनायामेव एतादृशमाप्रहिलं मानं नेदानीमपि त्यजसीति सख्याः प्रेमगर्भा भर्त्सना ध्वन्यते ॥ ३४ ॥

अजनीयं सुखरजनी नभसि घनेन ।

मानिनि ! मानेनालं सुखविमुखेन ॥ ३५ ॥

नभसि श्रावणे । मेघादम्बरेण इयं रजनी सुखकारिका रजनी, अजनी जाता । 'मानिनि' पदेन 'अयि अपूर्वे मानिनि ! भाग्यवैभवात्सुसमये मेघादम्बरेण मनोहरामिमां रजनीमपि मानकेशे यापयितुमिच्छसि, धन्यासि' इति उपालम्भो व्यज्यते । सुखविमुखेनेत्यनेन 'सुखं यदि वाञ्छसि, तर्हि तु एतादृक्समये मानो नोचितः अन्यथा तु दुःखमेव माने' इति सूच्यते । अजनी, रजनीत्यनुप्रासः कविता 'सजनीं' प्रसाधयति ॥ ३५ ॥

दयिते कुप्यसि दयिते ! पदपतितेपि ।

संनहन्ते शूराः किमवनतेपि ॥ ३६ ॥

अहो ! पदपतितेपि प्रिये कुप्यसि इति काकुः । पदपतिते कोपो नोचितः । किं शूराः प्रणतेपि प्रतिपक्षे सन्नाहं (युद्धसंभारम्) कुर्वन्ति ? अपि तु न । दयिते इति सप्तम्यन्तेन दयितपदेन, यस्मात् हृदयदयितस्तत्रापि क्रोध इत्युपालम्भो ध्वन्यते । दयिते ! इति संबोधनेन 'त्वं तस्य दयिताऽसि, दयिता मूर्खापि अनुनयाय प्रणतेष्वभिमानुकम्पसे इति भर्त्सनाऽभिव्यज्यते । भाषिकां प्रति सख्या उक्तिः ॥ ३६ ॥

अपराधिनि भयि विहससि किमिति मृपैव ।

अदयं विध्यसि हृदयं सुदति ! रूपैव ॥ ३७ ॥

अनुनयतो नायकस्योक्तिः । 'अहमपराधी अस्मि' इति अहं स्वयं स्वीकरोमि, पुनर्मयि उपहासं किं करोषि । हे सुदति ! त्वं रोपेणैव निर्दयं यथा श्यास्यथा मदहृदयं विध्यसि । तवाग्यमुपहासः क्रोधतोपि चित्तह्लासावहृदयार्थः ॥ ३७ ॥

—* प्रेमगविता *—

सखिनिकरो गजमौक्तिकदर्पमुपैति ।

शवरी कवरीकुसुमे गर्वमवैति ॥ ३८ ॥

भिष्ठवध्वाः सखीनिकरः, (वयापोरिति ह्रस्वः ।) अस्माभिः गजमौक्तिकानां भूषणानि धारितानीति गर्वं यान्ति । किन्तु सा शवरी (मिठी) केसायाशस्य कुसुमे गर्वं बुध्यते । यदि कुसुममतिप्रणयेन दयितः स्वहृत्ततो भूषितवान्, तत्पुष्पं निजकराभ्यां केवलं दयितव्यामोहनाय धारितेभ्यो मौक्तिकेभ्यो बहुतरमधिकमिति सा हस्यति । गजमौक्तिकं धारयित्वा शूयं दयितं घशयितुमिदानीमिच्छथ । मम तु दयितोऽनुधरः, अत एव मम शृंगारादिर्षी सेवां रचयन्ति, पश्य, तदिदं पुष्पं तेनैव धम्मिष्ठे निहितमिति तन्मनोभावः ॥ ३८ ॥

—* प्रेमचेष्टा *—

विवलितधारिजवदनं वीक्ष्य विहस्य ।

सरभसमविशदलिन्दे निजसदनस्य ॥ ३९ ॥

काचिन्नायिका निजगृहद्वारे ग्विताऽभूत् । तां दृष्ट्वा नायकः स्मरपरवशोऽभवत् । साऽपि च तं (नायकम्) विवटितं (स्मरावर्तितम्) कमलसरसं मुखं पश्चिन्कर्मणि तपा र्थाद्, विहस्य, रवितं निजगृहस्य द्वारमकोष्टकं प्राविशत् ॥ ३९ ॥

वरुणि ! वरुणिमनि विलसति किमिति कृशाऽसि ।

अविनयनयने नयने न किमवयासि ? ॥ ४० ॥

काचिप्रीडा सखी नायिकां पृच्छति—“तादृशेति [शरीरस्योपचयसमयेति] किं कृशाऽसि ?” सा उत्तरमददात्—“अविनयस्य नैर्गुणः इमे नैरे

खं न जानासि किम् ?” आभ्यां नेत्राभ्यामेव अविनयं कृत्वा अहं कृशीकृ-
तास्मि । यावत्कालं स दृष्टस्तदारभ्यैव अहं देहाहुर्बलास्मीति भावः । ‘तरुणि’
इति आमन्त्रणेन ‘खं मत्संमुखे एव बाल्यात्तारुण्यमुपगतासि, मत्तः अति-
स्वल्पावस्था खमसीति’ सहानुभूतिः सूच्यते । तरुणि तरुणि, नयने नयने ।
यमकः ॥ ४० ॥

—ॐ शीतान्योक्तिः ॐ—

महर्षिं दलयसि सौरभगुणविपरीत !

नन्दयसे वत कुन्दान् प्रियसख ! शीत ॥ ४१ ॥

हे सौरभगुणस्य विरोधिन् ! महर्षिं क्षपयसि, या अतिसुरभितासि ।
कुन्दान् वर्द्धयसे, ये निर्गन्धाः । प्रियसखेत्याक्षेपः ॥ ४१ ॥

—ॐ जर्मनयुद्धकालिकी भारतेशाशीः ॐ—

दृष्यजर्मनजयकर जर्जनेरेन्द्र !

भारतभुवमनुरञ्जय जय वृट्टिशेन्द्र ! ॥ ४२ ॥

निजौदार्येण भारतभूमिमनुरक्षां कुरु । यथा स्वयि वीरवशीकरणसामर्थ्य-
मस्ति, तथा उदारनीत्या प्रजावशीकरणसामर्थ्यं दर्शय । न तत्रापि बलस्वा-
वश्यकतेति ध्वन्यते । वृट्टिशेन्द्रेस्वनेन, सिंहस्य ते, अनुगतेषु उदारनीतिरे-
बोचितेति घोष्यते ॥ ४२ ॥

ॐ जयपुरपुरन्दरायाशीः ॐ

भानुवंशमणिमण्डन ! तुलितमहेन्द्र !

प्रकृतीश्विरमनुरञ्जय जयनगरेन्द्र ॥ ४३ ॥

भानुवंशस्य मणिभूषणायित ! प्रकृतीः प्रजाः । तुलितः साम्यं नीतो
महेन्द्रो येन सह, तारुण ! स्वामुपमानं कृत्वा कवयो महेन्द्रं स्वया सह
शुलयन्तीनि वस्तुना व्यतिरेकालङ्कारव्यतिः ॥ ४३ ॥

→* विद्याधरसुन्दरी *←

अस्तमिते चन्द्रे तस्य कान्तिरिव मूर्तिमती
 तारकिते नभसि नितान्तमवमासते
 गमनजवेन मिलन्मारुतविलोलपटा
 कामवैजयन्तीच्छटामेपा संविगाहते ।
 सूक्ष्मतमचेलाञ्चलक्ष्यकुचकञ्चुकीय—
 मुत्तरङ्गकुन्तलकलापमधिराजते
 गगनचरीव रसनिर्झरी विनीलं नभो
 विद्याधरसुन्दरी सलीलमवगाहते ॥ २९* ॥

चन्द्रे अस्मंगते सति, तस्य (चन्द्रस्य) मूर्तिधारिणी कान्तिरिव नभसि शोभते । आकाशे गमनस्य वेगेन, मिलन् यो मारुतस्तेन विलोलपरिधान-वस्त्रा पृषः (विद्याधरी) कामस्य वैजयन्त्याच्छटाम् गाहते (भवलम्बते) । आकाशे, देहलतायाः पश्चात्, पवनदोष्यमानशाटिकाञ्चला सेयं कामवैजयन्तीव राजत इत्याशयः । अतिसूक्ष्मात् धस्त्राञ्चलात् दृश्या कुचकञ्चुकी यस्याः सा इयम्, उत्तरङ्गायितः (पवनेन व्याकीर्यमाणः) केशकलापो यस्मिन् तथा, अतिशोभते । आकाशास्त्रिप्पतन्ती रसस्य निर्झरीव सेयं सुन्दरी नभः (आकाशम्) अवगाहते उल्लसति ॥ २९ ॥

→१३ प्रयासिनो दुःखम् १←

यामि परदेशमिति मानसे विचारो भवे—
 त्को वा निर्विकारोऽमुं प्रियार्थं कथयिष्यति ?

* 'वरवे चत्वरत्' पूर्वतोऽनुवृत्ता सख्या ।

१ व्याकरणाचार्यराजगुरुचन्द्रदत्तनैयिलमहाभागेन प्राचीनं पद्यं प्रदाय, कवि-रवच्छन्दसि परिवर्तयितुमादिष्टोऽभवम् । अन्यवृत् ।

विद्याधरी

मोहकमरीचिकानिपतितेन कामं मया
 कथितं प्रियाग्रे तत्, यदन्यो न वदिष्यति ।
 मञ्जुनाथ निर्यन्नेत्रनीरं दयिताया मुखं
 स्मृत्वापि च धीरं मां विना को बहिरेष्यति ।
 सेयं धनलाभलवलालसापिशाची हन्त
 सङ्गसुखात्साचीकृत्य किं किं दर्शयिष्यति ? ॥३०॥

‘धनोपार्जनार्थं परदेशं यामि’ इति मनोविचारो भवेत्परम्, हेदृशः को वा निर्विकारः (वशीकृतचित्तः) अस्ति यः, इमं विचारं प्रियां प्रति कथयेत् । मनोरथे सत्यपि प्रियां प्रति कठोरमिदं कथं वक्तुं शक्येतेति भावः । अन्यो जनो यद् न कथयितुं शक्यति, तत् मया प्रियाया अग्रेपि मरीचिकावशात्कथितम् । निर्यन्नास्यं प्रियाया मुखं स्मृत्वापि धैर्ययुक्तं मां विहाय अन्यो जनः को वा बहिःप्रवासं करिष्यति । अहमेवेदृशो धीरोऽस्मि यः प्रियाया अशुद्ध्यापि यात्रामङ्गीकृतवानित्याशयः । हन्त ! धनलाभस्य (लवस्यापि) लालसारूपा सेयं पिशाची, प्रियासंगमसुखात् तिर्यक् कृत्वा, न जाने किं किं दर्शयिष्यति ? अनया लिप्सापिशाच्यैवाहं प्रवासदुःखं प्रापितोऽसीत्याशयः ॥ ३० ॥

—ॐ केलिसदनाभिमुखी ॐ—

—* देवघनाक्षरीच्छन्दः *—

दासीपरिसेवितेयमासीदति सोपानाग्र—
 मामरणेश्वश्चलेव चञ्चन्ती चमिति चमिति
 निमृतमयन्त्या अपि रशना खनति मृदु—
 ध्वनतः सुमञ्जु मणिमञ्जीरौ छमिति छमिति ।

मञ्जुनाथ निर्जनेपि परितोऽवलोकयन्त्या

रणतो मनोज्ञकरकङ्कणौ झमिति झमिति

मन्येऽहं मनोजरङ्गशालामुपयान्त्यामद्य

वालायां भवन्ति मेरिझङ्कारा झणिति झणिति ॥३१॥

दास्या अनुगता इयम्, भूपणैः विद्युदिव चमिति चमिति चञ्चन्ती 'चम-
खुर्वती' सती, फेलिभवनं गन्तुं सोपानस्याग्रभागम् आसीदति आप्नोति ।
'चम् चम् चमकना' इति भाषाशैली । चमिति, छमिति प्रभृतयः सर्वे ध्वने-
रनुकरणशब्दाः । अतिमन्दं गच्छन्त्या अपि मेखला मुहुः शब्दायते । मणि-
मञ्जीरौ नूपरौ सुमञ्जु यथा स्यात्तथा 'छमिति छमिति' ध्वनतः शब्दं कुरतः ।
'छम् छम्' इति मञ्जीरशब्दः प्रसिद्धः । निर्जनेप्यन्तर्भवने, लजावशात्
परितो विलोकयन्त्याः अस्याः, सुन्दरौ करवल्लयौ झमिति झमिति स्वनतः ।
एवं च मेखला-कङ्कणादीनां शब्दात्, अहं मन्ये, यदस्यां वालायां कामरङ्ग-
शालाम् गच्छन्त्यां मेरिझङ्कारा भवन्ति । वीरा यदा रङ्गशालायामवतरन्ति
तर्हि मङ्गलमेरीध्वनिर्भवति । तथाप्रापि कामरङ्गशालागमने सोयं मेरीध्वनि-
रित्याशयः । प्रतिपादमनुप्रासाः ॥ ३१ ॥

केलिसदनामिमुखा

“मन्येहं मनोजरंगशालामुपयान्त्यामघ
वालायां भवन्ति भेरिक्षुद्धारा क्षणिति क्षणिति ॥”

Lakshmi Art, Bombay, 8.

❀ छप्पय ❀

जेतव्याद्यालम्ब्य दीपितस्तच्चेष्टाद्यैः

पुनरनुभावैर्भृतः सहायाश्रयण-नयाद्यैः ।

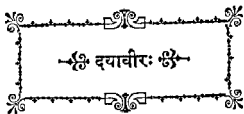
धृतिगर्वस्मृतिमतिप्रभृतिसंचार्यनुयायी

यत्र भवेत्सकलस्य मूलमुत्साहः स्थायी ।

सोयं वीररसो, दया-दान-धर्म-युद्धाह्वयैः

चतुरभिधोऽप्युपवर्द्धितो विद्यादिः परतो नवैः ॥ १ ॥

विजेतव्यादिः आलम्बनविभावो यस्मिन्, विजेतव्यचेष्टादियंत्र उद्दीपन-
विभावः, सहायाश्रयण-नीति-प्रभृतिभिरनुभावैः प्रतीतियोग्यः कृतः, धृति-
गर्वादि-संचारिभावैः परिपोषितः स्थायी भावः (उत्साहः) एव वीररसता-
मापद्यते । सोयं वीररसः साहित्यदर्पणकारपर्यन्तं 'दयावीर-दानवीर-धर्म-
वीर-युद्धवीरिति' नामभिश्चतुर्विधोपि नवैः पण्डितराजादिभिः, परतः अग्रे
सत्यवीरविद्यावीरादिभिः नामभिः परिवर्धितः ॥ १ ॥

→❀ दयावीरः ❀←

[भगवद्गौतमबुद्धगोत्रज श्रीमान् शक्तिधर कुमारो वनविहारायाग तोसि । स हि पुष्पितेषु लताकुञ्जेष्वितस्ततो विचरन् सप्रति सरस्त्रीरमधि- तिष्ठति । एतस्मिन्नेव समये वृक्षगुल्मेष्वन्तर्हितो व्याध सरमसमेक इ स बाणेनाजयान । बाणवेदनाविकल स पक्षी करणमाफ्रन्ध, भूमौ पतित परितो विलोठति । तस्य तादृशीं दयनीया दशमालोक्य, कुमारस्य हृदयमकस्माद्भूतपूर्वया दयया विगलितमिवाभवत् । स हि सरमस प्रघाव्य धूलिधूसर इसमतिनिभृतमुःथापितवान् । महार्हकोमलकौशेयवसनाऽऽवृते निजोऽसङ्गे निधाय उत्तरीयाञ्जलेन यीजयामास । शरीराद्वाणमपनेतुमुद्यो- गमकार्पात् । भीतो व्याधो राजकुमारमप्रतो दृष्ट्वा सकुचितोऽभवत् । ममे- दमाजीवनमिति मन्दमन्दाक्षर कुमाराय निवेदयामास । प्रोद्दीप्तदयाभाव कुमार सोऽस्माद् श्रोवाच—]

→❀ घनाक्षरी ❀←

परितः प्रयच्छन्दशमुग्रशरवेदनया

मोहमुपगच्छन्नेप पक्षी परिहीयताम् ।

हंहो मांसवृत्ते न विपीद मनाग् व्याध सखे !

एतत्परिवर्ते भूरि मांसमुपादीयताम् ।

आनाल्यात् सयत्नं परिपोषितानि मांसलानि

छिन्धि ममाङ्गानि, काममेतैरति प्रीयतां

विहगदयापरस्य सौहृदोदयादनल्प-

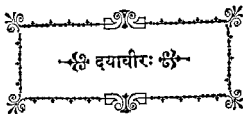
माहो ! हृदयाग्रमांसमेतन्मम नीयताम् ॥ २ ॥

उग्रशरपीडया परितो दृष्टं क्षिपन्, मूर्छां प्रार्मुवन्नेप पक्षी त्यज्यताम् ।
 मांसं वृत्तिः (जीविका) यस्य तत्संबुद्धौ । एतत्परिवर्ते (एतस्य विनिमये)
 अधिकं मांसं गृह्यताम् । नमाद्धानि राजकुमारभावादतियत्नेन पोषितानि
 पुष्टानि सन्ति । (अतिमांसलाभः सूच्यते) । एतैः अङ्गैः कामं यथा
 स्यात्तथा प्रीयताम् ! हंसस्य मांसं मनुष्यापेक्षया कोमलं भवति, तथा
 च तदुपायमाह—विहगोपरि दयायुक्तस्य मम, सौहार्दभावस्योदयात्
 (हृदये सौहार्दोदयकृतेन उच्छ्वासेन) उपचितम्, एतत् हृदयस्य अग्रमांसं
 नीयताम्, एतद्दि हंसमांसतो नातिकठिनमिति भावः । भूपतितो हंस
 आलम्बनम्, तद्विलोठनादिकमुद्दीपनम् । अशु, व्याधनिवेदनादिकमनुभावः ।
 घृतिप्रभृतयः संचारिणः । कुमारनिष्ठश्चोत्साहश्च परिणामे, दयावीरतामुप-
 गतः । दयाभावानुकूला स्वल्पसमासा प्रसन्नमधुरा वृत्तिः । प्रतिपादं प्रासाः ।
 चतुर्थे—दया० उदया० हृदया० इत्यनुम्बितानां यमनम् ॥ २ ॥

→* दानवीरः *←

[बलिराजेन भगवते वामनाय त्रिपादपरिमिता भूदांतुं प्रतिज्ञाता ।
 गुरः शुक्राचार्यः 'देवकार्यसाधको विष्णुरयम्' इति बहुतमं निवारयामास ।
 एतत्सर्वं विदित्वापि दानवीरो बलिः प्रोवाच—]

सादरं प्रवर्तन्तां सपर्याः सुखमर्थिनोऽथ
 भो भो विप्रवर्याः ! प्रणिधानं घत्त सुस्थितम् ।
 जायन्तां प्रदानसमयोचितानि मङ्गलानि
 नूनमहमर्थिने ददानि निजमर्थितम् ।
 भार्गवमहर्षे ! संभ्रमोऽयमवमुच्यतां ते
 विफलविमर्शे कालयापनमनर्हितं
 प्राज्यमिदं त्रैलोक्यस्य राज्यमेव किं नु मुने !
 दद्यामहमर्थिने निजाघ्नपि निश्चितम् ॥ ३ ॥

—❁ दयावीरः ❁—

[भगवद्गौतमबुद्धगोत्रज श्रीमान् शक्तिधरः कुमारो वनविहारायाग-
तोक्ति । स हि पुष्पितेषु लताकुञ्जेष्वितस्ततो विचरन् संप्रति सरस्वीरमधि-
तिष्ठति । एतस्मिन्नेव समये वृक्षगुटमेष्वन्तर्हितो व्याधः सरसमेक हस
बाणेनाजघाम । बाणवेदनाविकल स पक्षी करणमाक्रन्द्य, भूमौ पतित
परितो विलोठति । तस्य तादृशीं दयनीया दशामालोक्य, कुमारस्य
हृदयमकस्माद्भूतपूर्वेया दयया विगलितमिवामवत् । स हि सरसस्य प्रघात्य
घूलिधूसर हसमतिनिभृतमुत्थापितवान् । महार्हकोमलकौशेयवसनाऽऽवृते
निजोत्सङ्गे निधाय उत्तरीयाञ्चलेन वीजयामास । शरीराद्वाणमपनेतुमुद्यो-
रामकार्पात् । मीतो व्याधो राजकुमारमप्रतो दृष्ट्वा सकुचितोऽभवत् । ममे-
दमाजीवनमिति मन्दमन्दाक्षर कुमाराय निवेदयामास । प्रोद्दीप्तदयाभाव
कुमारः सोत्साह प्रोवाच—]

—❁ घनाक्षरी ❁—

परितः प्रयच्छन्टशमुग्रशरवेदनया

मोहमुपगच्छन्नेप पक्षी परिहीयताम् ।

हंहो मांसवृत्ते न विपीद मनाग् व्याध सखे !

एतत्परिवर्ते भूरि मांसमुपादीयताम् ।

आवाल्यात् सयत्नं परिपोपितानि मांसलानि

छिन्धि भमाङ्गानि, काममेतैरति प्रीयतां

विहगदयापरस्य सौहृदोदयादनल्प-

माहो ! हृदयाग्रमांसमेतन्मम नीयताम् ॥ २ ॥

उप्रदारीषीदया परितो दष्टिं क्षिपन्, मूर्छां प्राप्नुवच्छेष पक्षी त्यज्यताम् ।
मांसं वृत्तिः (जीविका) यस्य तत्संबुद्धौ । एतत्परिवर्ते (एतस्य विनिमये)
अधिकं मांसं गृह्यताम् । ममाहानि राजकुमारभावादतियत्नेन पोषितानि
पुष्टानि सन्ति । (अतिमांसलाभः सूच्यते) । एतैः अङ्गैः कामं यथा
स्थाचया प्रीयताम् ! हंसस्य मांसं मनुष्यापेक्षया कोमलं भवति, तथा
च उदुपायमाह—विहगोपरि दद्याद्युक्तस्य भग्न, सौहार्दभावस्योदयात्
(हृदये सौहार्दोदयकृतेन उच्छ्वासेन) उपचितम्, एतत् हृदयस्य अग्रमांसं
नीयताम्, एतद्दि हंसमांसतो नातिकठिनमिति भावः । भूपतितो हंस
षालग्वनम्, तद्विलोठनादिकमुर्हीपनम् । अथ, व्याघ्रनिवेदनादिकमनुभावः ।
एतिप्रभृतपः संचारिणः । कुमारनिष्ठश्चोस्ताहश्च परिणामे, दयाधीरतामुप-
गतः । दयाभावापुच्छला स्वल्पसमासा प्रसन्नमधुरा वृत्तिः । प्रतिपादं प्रासाः ।
धुपे—दया० उदया० हृदया० इत्यनुभ्यतानां यमनम् ॥ २ ॥

→* दानवीरः *←

[षष्ठिराजेन भगवते वामनाय त्रिपादपरिमिता भूदानं प्रतिज्ञाता ।
गुरुः शुश्रावायैः 'देवकार्यसाधको विष्णुरयम्' इति बहुतमं निवारयामास ।
एतासर्वं विदित्वापि दानवीरो षष्ठिः प्रोवाच—]

सादरं प्रवर्तन्तां सपर्याः सुरमार्थिनोऽद्य
मो मो विप्रवर्याः ! प्रणिधानं घत्त सुस्वितम् ।
जायन्तां प्रदानसमयोचितानि मङ्गलानि
नूनमहमार्थिने ददानि निजमार्थितम् ।
भार्गवमहर्षे ! संभ्रमोऽयमवमुच्यतां ते
विफलविमर्शे कालयापनमनर्हितं
प्राज्यमिदं त्रैलोक्यस्य राज्यमेव किं नु मुो !
दद्यामहमार्थिने निजाद्यनपि निश्चितम् ॥ ३ ॥

उदयाचलादारभ्य अस्ताचलावधि, इदं राज्यम् आस्ताम्, दूरे तिष्ठतु इति भावः । अविचलिता अक्षया राजलक्ष्मीरपि परस्तात्तिष्ठतु । गहुना विम्, प्राज्यं प्रैलोक्यराज्यमपि धर्मपालनार्थं परित्याज्यमेव, भविता भविष्यति । 'लुद्' । भावां यालौ, तदुपरि वन्दीकरणाद् अचलौ स्वः । परम्, भावयोः सा (सिक्करजातौ या प्रसिद्धा) धर्मप्रीतिः कालानलतुल्याद् भयकोपात् न विगलिता, न विगलिष्यति (गमिष्यति) 'लुद्' । नौ (भावयोः) शरीरस्य मर्मस्थलानि, कामम् अवपाटय छेदय । परं धर्मात् चित्तं न विचट्टिष्यति । अनद्यतनभविष्यत्ययोगेण 'अद्य तु मरणस्य भयमेवास्ति, परममेपि कदाचिन्न विचलेत्' इति दाढ्यांतिशयो ध्वन्यते । प्रतिपादमुत्साहसं-यदंकोऽनुप्रासः । चतुर्थे मर्मो धर्मा इति ॥ ४ ॥

—१० विद्यावीरः १०—

[राजसभायां शास्त्रविचारे सर्वान् पण्डितान् कवीन्द्रो मूकीचकार । पण्डितान्विलक्षान्विलोक्य राजा राजगौरवतः कवीन्द्रमानसयितुं काञ्चिद्ब्रह्मपवार्तां प्रोवाच । तारुहालिकुशास्त्रविचाराद्यदीप्तसारस्वतवैभवः कवीन्द्रः सोऽहुष्टतमाह—]

स्यात्ते राज्यशासनमखण्डं शब्दशासनं मे
 सिंहासनगस्त्रं हृदयासनसमाजाः सः
 परहृदि लग्नास्तव मौलिं दौलयन्ते शराः
 छक्तिमिः समामु समान्दोलितसमाजाः सः ।
 मञ्जुनाथ जाने कोपसञ्चयमचिन्त्यं तव
 याद्मपमनन्तमुपजीव्य राजराजाः सः
 का जाता तवेयं गर्भयटना मनसि मृषा ?
 यूयं महाराजास्तर्हि ययं कविराजाः सः ॥ ५ ॥

अस्रण्डम् साङ्गम् । शब्दशास्त्रम् (व्याकरणादिकम्) । एवं सिंहासनस्य,
 वयं लोकानाम् हृदयरूपम् आसनं ये सभाजयन्ति अलकुर्वन्ति तादृशा
 स्म । सभाजयते कर्मण्यण् । रसिकैः स्वहृदयेऽस्मभ्य स्थानं दत्तमित्याशयः ।
 ततश्च हिंसालभ्य-काष्ठादिसिंहासनापेक्षया हृदयासनम् (तदपि च ससमा
 नम्) त्रियदभ्यर्हितमिति साकृतं सूच्यते । तथा च प्रजाप्रियस्त्व नासीति
 व्यज्यते । त्वं तु एकशरेण एकस्य मस्तकं भ्रमयसि । वयं तु एकैव सूक्त्या
 सपूर्णं समाजमेव आन्दोलयाम । अस्माकमेकां नदीनां सूक्तिमाकर्ण्य सप्-
 णोपि समाजं प्रशासापरवशो भवतीत्याशयः । यदि भवतः समीपे अचिन्त्य
 (चिन्तायाः यत्रावश्यकता नास्ति, पूर्णं) कोपसद्यः (द्रव्यसंग्रहः) भवेत्
 मपि अहं जाने । वयं हि अनन्तं वाङ्मयरूपं निर्धिं प्राप्य राज्ञामपि राजानं
 कुर्वेरसमा स्म । वयं 'महाराजा' इति तव मनसि मुधा गर्घघटना केषु
 जाता ? स्थाने स्थाने राजानं प्रति एकवचनप्रयोगेण, आत्मनि च बहुस्य
 प्रयोगेण गर्घसचारिणा परिपुष्टो धीरः सुतरां विजृम्भते । विद्मः बहुवचनेन,
 'अहमेव किम्, अस्मादृशा सर्वेपि विद्योपजीविनः, स्वामेव किं सर्वांनपि
 नरेशान् यावत्कालं भयांदां नोलुघयन्ति तावदेव समानयामः, अन्यथा तु
 स्पष्टं तत्स्वरूपज्ञानं कारयामः, इति धोर्यते । चतुर्थं, काजा राजा राजा
 इति प्रासा ॥ ५ ॥

→* युद्धवीर. *←

[आम्बेराधिपतिः प्राचनः श्रीमन्मानसिंहमहाराजो दिहीदासेन्यप्रमुखो
 भूत्वा पठानदमनाय कर्मयोजम् (काबुल) अभिययाविति जयपुरप्रान्ते
 प्रतिदि । सयुद्धस्यैवाऽग्रे विस्तृतं वर्णनम् ।]

सज्जग्यालि-तुङ्गतरलतुरङ्गमृता

सेना पञ्चरङ्गयुता सजा हेतिमालाभिः

दन्धन्यत एतद्योम वीरसिंहनादमृशं

वीरवरणागताभिर्व्याप्तं देवमालाभिः ।

मञ्जुनाथ दिङ्मण्डलमखिलं विमण्डयता—

त्कीर्तिभिः प्रभूतभवज्योत्स्नाऽजिह्वाजालाभिः

त्रसद्स्युमण्डले प्रचण्डबाहुदण्डसखः

श्रीमन्मानसिंहखड्ग! खेल मुण्डमालाभिः ॥ ६ ॥

युद्धसज्जया सज्जन्तो जवशालिनः, तुङ्गाः (उन्नताः), चञ्चलाश्च ये तुर-
ङ्गास्तैः पूर्णा । 'पञ्चरङ्गेण' आम्बेरराज्यध्वजेन युता, सेयं सेना हेतिमालाभिः
(आयुधसमूहैः) सज्जाऽस्ति । वीराणां वरणाय भागताभिर्देवबालाभिर्व्या-
समिदं गगनं वीराणां सिंहनादैर्भृशं दग्ध्वन्यते । दग्ध्वनीति, इति यद्बलुगन्ता-
स्त्वर्मणि लट् । अतितमां ध्वनितं क्रियते इत्याशयः । हे मञ्जुनाथ! (श्रेष्ठस्वा-
मिन्!) भवान्, प्रभूतं यथा स्वात्तथा भवन्ति (शत्रू) ज्योत्स्नायाः अजिह्वानि
(सत्यानि) जालानि यासां ताभिः । ज्योत्स्नासदृशं विमलप्रकाशमुत्पादय-
न्तीभिरित्याशयः । कीर्तिभिः अखिलं दिङ्मण्डलं मण्डयताम् । किञ्च हे
मानसिंहस्य खड्ग! प्रचण्डो (माननरेन्द्रस्य) बाहुदण्डः सखा (सहायकः)
यस्य ईदृशस्त्वं त्रस्यतां शत्रूणां मण्डले मुण्डमालाभिः क्रीड! शत्रूणां मुण्डानि
छिन्वीत्याशयः । कचेरुक्तिः ॥ ६ ॥

अम्बरतरेशचमूः कम्बोजे प्रयाता यदा

म्लेच्छदृगम्बोजे हिमपुञ्जोऽभ्युदयांचक्रे

तरलतुरङ्ग—तुङ्गदन्तावलधूलिभरा—

द्वन्तासिलदेशमन्धकारैः पूरयांचक्रे ।

मञ्जुनाथ मान्यो मानसिंहनरनाथमणि—

र्यः स्वसैन्यचक्रे म्लेच्छचक्रं चूर्णयांचक्रे

किञ्च हठावेशात्परिरण्डितविबुधमठान्

संग्रामे पठानशठान् दैन्यं शिक्षयांचक्रे ॥ ७ ॥

म्लेच्छानां पठानानां नयनकमले तुषारपुञ्जः उदितः । हिमाद् यथा कमलानि म्लानानि भवन्ति तथा नेत्राणि हतप्रभाण्यभवन् । अथवा कमले तुषार इव, नेत्रेऽधूण्यभवन् । अथ गतौ लिट् । तरलानां तुरङ्गानां, तुङ्गानां हस्तिनां च पदधूलिभरात् हन्त अखिलं देशमेव सा चमूरन्धकारितमकरोत् । हठात् परिरूपिण्डिताः देवमठाः यैस्तान् पठानशठान् दैन्यं (दीनताम्) अक्षि-क्षयत् । एतावत्कालं घृष्टतामकुर्वन्, इदानीं दीनतायाः शिक्षा मानभूपालेन तेभ्यो दत्तेत्याशयः । युद्धवीरोचिता समासबहुला संयुक्ताक्षर-टवर्गादि-प्रचुरा संघटना ॥ ७ ॥

→❀ युद्धघर्षणम् ❀←

[सर्वापि सेना, रणसामग्री च युद्धस्थले प्रयाति । अत्रैव प्रसङ्गतो हस्य-श्वादिसेनाङ्गानां घर्षणमारभ्यते ।]

→❀ हस्तिनः ❀←

→❀ (छण्य) ❀←

ज्ञणिति ज्ञणिति रवमुखर-हेमकिङ्किणीर्घहन्ती
 चञ्चलनजवेन घोरघण्टां घ्नयन्ती ।
 कर्णतालनिनदेषु मधुपङ्कजारमुखरिता
 दिग्दिगन्तसंचारिमदोचितचीत्कृतिभरिता ।
 मदधारादुर्दिनभरैर्दुर्निरीक्ष्यतमकटतटा
 विजयाङ्गणसंमुखमगादम्बरेशरणगजघटा ॥ ८ ॥

ज्ञण् ज्ञण् इति रवेण मुखराः सुवर्णकिङ्किणीः (घण्टिकाः) धारयन्ती । चञ्चलं यत् चलनं तस्य जवेन । घृष्टलम्बितां महाघण्टां नादयन्ती । दिग्-दिगन्तसंचारिणी मदोचिता या चीत्कृतिः (हस्तिशब्दः, घृष्टा) तथा भरिता ।

मदधारामिर्द्युदिनं (चर्पाडम्बरः) तद्भरैः, अवीक्षणीयगण्डस्थला । अग्न्यरे-
शस्य रणगजानां घटा, विजयाङ्गणस्य संमुखं प्रतिष्ठते स्म ॥ ८ ॥

→* रूपकघनाक्षरी *←

अञ्जनगिरीन्द्रसममेचकशरीररुचो
वैरिगर्वगञ्जनगरिष्ठवीर्यसारा भ्रान्ति
कुण्डलितचारु-घन-शुण्डादण्डशोभाभृतो
मण्डितकपोलयुगे दानवारिपूरैः स्नान्ति ।
मञ्जुनाथ येषां मञ्जिमानमवलोक्य मनाग्
दिकुञ्जरपुञ्जरुचः पिञ्जरिता नोपभान्ति
भूमिधरतुङ्गतमा वारिदविभङ्गसमा

आम्यद्भूरिभृङ्गरमाः स्तम्बेरमा मञ्जु यान्ति ॥ ९ ॥

कञ्जलयवेतसमानश्यामशरीरकान्तयः । वैरिगर्वगञ्जनो गरिष्ठो धीर्यसारो
येषां ते । कुण्डलाकृतिः कृतः, चारुः निविडो यः शुण्डादण्डः तच्छोभाघा-
रिणः । गैरिकादिचित्रैर्मण्डिते कपोलयुगे मदजलभरैः स्नान्ति । मञ्जिमानं
मञ्जुताम् । दिक्कुञ्जरसमूहस्यापि रुचः कान्तयः, पिञ्जरिता नैर्बन्ध्यापिङ्गा
इव न शोभन्ते । दिग्गजानामपि शरीरकान्तियेषामग्रे रोगपिङ्गा इव दृश्यत
इत्याशयः । पर्वतवत् भतितुङ्गाः । वारिदविभङ्गस्य (घनखण्डस्य) समाः ।
आम्यतो भूरीन् भृङ्गान् रमयन्ति तादृशाः । स्तम्बेरमा गजाः, मन्तोरमं
यथा स्यात्तथा गच्छन्ति ॥ ९ ॥

प्राप्ता द्वारसीम्नि मत्ता मौलिमघघूर्णयन्ति
चूर्णयन्ति चक्रमरेः संगरे यदि व्रजन्ति
दिग्वारणदर्पविनिवारणप्रसक्ता इति
वारणाय शृङ्खलिता मर्यादाहर्माचरन्ति ।

शुण्डावारिपूरैः पूरयन्त इव वारिनिधिं
वारिधेरधीनघनगर्वं ये समाहरन्ति
ऊढपञ्चरङ्गा गाढधृतरणरङ्गा अमी

मानमेदिनीशमत्तमातङ्गाः पुरस्सरन्ति ॥ १० ॥

राजद्वारे प्राप्ता ये मदात् मस्तकं घूर्णयन्ति । युद्धे यदि गच्छन्ति तर्हि
वैरिणो ब्यूहं भिन्दन्ति । दिग्गजानां गर्वदूरीकरणाय प्रवृत्ताः, इति तन्निवार-
णाय रक्षकैः शृङ्खलाबद्धा इमे मर्यादां रक्षन्ति । इमे गजा दिग्गजानां गर्व
दूरीकर्तुं धावन्ति तदा आधोरणास्तान् शृङ्खलया बध्नन्ति, इमेऽपि मर्यादां
ज्ञात्वा शृङ्खलाबन्धसहनं आचरन्ति, अन्यथा तु एषामग्रे का वराकी शृङ्ख-
लेत्याशयः । निजशुण्डाफूटकारजलैः समुद्रं पूरयन्त इव, समुद्राधीनानां
घनानां गर्वं हरन्ति । घनास्तु समुद्राजलं यदा गृह्णन्ति तदैव वर्षन्ति, इमे
तु समुद्रमपि शुण्डाजलेन भरन्तीति ततो व्यतिरेकः । ऊढः (धारितः)
पञ्चरङ्गः (पंचरंग) अम्बरराज्यध्वजो यैस्ते । गाढं घृतो रणस्य रङ्गः
अनुरागो यैस्ते ॥ १० ॥

कवि०—गर्वभराच्छुण्डादण्डमुपरि नयन्तो मुहु-

श्चण्डकरमण्डलविभासं स्थगयन्तेऽमी

नानावर्णचित्रगण्डमण्डलविकासवहा

धातुरङ्गशालिशृङ्गशोभां दर्शयन्तेऽमी ।

मञ्जुनाथ मञ्जुमदनिर्झरं क्षरन्तो मुहुः

संमुखे विशालं कर्णतालं दोलयन्तेऽमी

मन्ये पक्षशातकपुरन्दरविपक्षधराः

पक्षधराः पर्वता इतीव सूचयन्तेऽमी ॥ ११ ॥

गर्वभरात् शुण्डादण्डम् उपरि नयन्तः, इमे (गजाः) सूर्यमण्डलस्य
भासम् (प्रकाशम्), आच्छादयन्ति । नानावर्णचित्रं धातुरङ्गमण्डलं

षट्त्रिंशत्सवहाः (शोभाधारिणः) इमे गैरिकादिधातूनां रङ्गैः शोभमानानां
 शृङ्गाणां शोभां प्रकटयन्ति । अग्रे हि इमे पर्वता इत्युत्प्रेक्ष्यते । तथा च,
 यथा पर्वतानां शृङ्गेषु गैरिकादिधातुशोभा, एवमेपां गण्डेषु नानारङ्गाणां
 चित्राणां शोभेत्याशयः । पर्वता निर्झरं क्षरन्ति । इमे मदनिर्झरं क्षरन्तो
 विशालं कर्णतालं दोलयन्ते । तत्रोत्प्रेक्षते—पक्षच्छेदकस्य पुरन्दरस्य विरुद्ध-
 पक्षधारिणः 'पक्षधारिणो वयं पर्वताः स्मः' इतीव इमे सूचयन्ति । कर्ण-
 तालं न दोलयन्ति, किन्तु पक्षौ द्वौ प्रकल्प्य 'वयं पक्षधारकाः पर्वताः स्मः'
 इत्येव सूचयन्ति । इन्द्रेण तु पक्षाः सर्वेषां छिन्नाः, परं वयं तु तस्यापि
 विपक्षाः स्मो यतो ह्यस्माकं पक्षौ न छेत्सुमशकदिन्द्र इति भावः ॥ ११ ॥

काञ्चनकलिततन्तुसन्तवसन्धराः

कन्धरास्वमन्दहेमशृङ्खला विभासन्ते

चारुदन्तमण्डले विभासितवलयभरा

झङ्कितिकरा ये हेमकिङ्किणीभिरायन्ते ।

मञ्जुनाथ लम्बमानमुक्तामणिनिकरधरा-

मलिके सुवर्णाश्रियं दधतः प्रकाशन्ते

तुलितधरित्रीधरा गण्डमदवारिधरा

अम्बरधराधिपतिकुञ्जरा विराजन्ते ॥ १२ ॥

ये कुञ्जराः, काञ्चनकलितैः तन्तुभिः ('कलावत्') संततानां (व्याप्तानाम्)
 वसनानां धारकाः । सौवर्णसूत्रव्याप्त (-'कारचोषी'कार्य-) वस्त्रधारकाः
 इत्यर्थः । येषां कन्धरासु अमन्दाः (अनल्पाः) सुवर्णशृङ्खला भासन्ते ।
 दन्तमण्डले शोभितः सुवर्णवलयभरी येषां ते । हस्तिनां दीर्घेषु दन्तेषु, मध्ये
 मध्ये सुवर्णवल्याः परिधाप्यन्ते, तैर्युक्ता इत्यर्थः । सुवर्णघण्टिकाभिः शाङ्का-
 रधारिणः ये भासन्ते आगच्छन्ति । आरूप्यैः अयुधातुः । अलिके ललाटे,
 कम्बितमुक्तामणियुक्तां सुवर्णस्य श्रियम् ('सिरी' हस्तिनः शिरोमूषणम्)

धारयन्तो ये शोभन्ते । तुलितः समीकृतो धरित्रीधरः पथंतो यैस्ते । गण्डयोः
मदवारिणो धारकाः । सर्वपादेषु धरा भरा इत्यादयः प्राप्ताः ॥ १२ ॥

→* छप्पय *←

फुङ्कतिवारिभरेण गगनतलमुद्गरयन्ती
चरणधरणवलभराद्धरणितलमानमयन्ती ।
सरभसचीत्कृतिचयाच्चकितभावं विदधाना
घोरवृंहितारवैर्वैरिहृदि भयं ददाना ।
तुङ्गतया तारापथं तरलयितुं जनितोद्यमा
मानमेदिनीसुरपतेर्भाति गजघटा घनसमा ॥ १३ ॥

उद्गरयन्ती । पूरयन्ती पादस्यापनस्य बलभरात् भूतलं नमयन्ती । चीत्कृ-
तिभिलोकानां चकितभावं कुर्वती । वृंहितारवैः । 'वृंहितं करिगर्जितम्' ।
निजस्य तुङ्गतया (उच्चतया) गगनमपि चलयितुं कृतोद्यमा । घनसदृशी,
मानस्य भूमेरिन्द्रस्य गजघटा ॥ १३ ॥

→* अश्वाः *←

→* रूपकघनाक्षरी *←

चञ्चलमुदस्य मुहुर्ग्रीवामवकुञ्चयन्तो
वदनमुदञ्चयन्तो लोचनमिहाहरन्ति
मुखरं वहन्तो मुहुः प्रोथपुटमुन्नमय्य
सपादि समन्ततोऽथ फेनभैरुद्भरन्ति ।
मञ्जुनाथ कर्णयुगमुत्तरङ्गयन्तो मुहु-
श्चञ्चलदृगञ्चलेन वञ्चनमिवाचरन्ति

गमनजवेन जातु विजितविहङ्गाः, पुरः

कीलितकुरङ्गास्ते तुरङ्गाः सुखं संचरन्ति ॥ १४ ॥

चञ्चलं यथा स्नात्तथा उरिक्षिप्य मुहुर्मीवाम् भवकुञ्चयन्ति (मोटयन्ति), वारं वारं ग्रीवावमोटनं तुरगस्वभावः । सुखम् उदञ्चयन्तः (उल्लसयन्तः) पश्यतां लोचनं वशयन्ति । 'फुर फुर' इति शब्देन सुखरं प्रोथपुटं (नासा-पुटम्) वहन्तः ये भक्षाः परितो सुखफेनैः पूरयन्ति । मुहुः कर्णयुगम् उत्तरङ्गयन्तः (प्रकारविशेषेण चलयन्तः) ये, मुहुः चंचलेन नेत्रप्रान्तेन लोकानां प्रतारणमिवाचरन्ति । वारंवारं नेत्रपरिचालनं तुरगस्वभावः । गमनजवेन जितविहङ्गाः, कीलितकुरङ्गाः (स्रग्धीकृतहरिणाः) ते तुरङ्गाः पुरः (अग्ने) सुखं संचरन्ति । स्वभावोक्तिः । प्रतिपदं प्रासाः ॥ १४ ॥

—ॐ अश्वकुलानां वर्णनम् ॐ—

क०—काम्योजोपकुलजकलिङ्गकाननेयावन्त्य-

काश्मीरककैवर्तककुलजा विराजन्ते

बाह्मीकार्जुनेययावनेयवङ्गवासन्तक-

क्रन्थिनोपवन्तकवनायुजाः सुखायन्ते ।

मञ्जुनाथ मेर्चकाष्मकेयलघुयावनेय-

मालविकमौघरसुमौलिकाः प्रकाशन्ते

नानाकुलसंभवाश्च नानादूरदेशोद्भवा

नानाविधसैन्धवाः समन्तादुपभासन्ते ॥ १५ ॥

अश्वकुलानां भेदाः इमे । एतेषां रूप गुणादिपरिज्ञानं तु सप्तछास्त्राययग-
न्त्रस्यम् । ओडछानरेशार्थं सारप्रतभेवास्तरसजातीयश्रीरामनेतमहोदयसंगु-
हीतात् अमुद्रितात् 'अश्वकुलसंस्थान'नामकात् (दिग्दी) पुस्तकादिरोपोत्र
परिगृहीतः ॥ १५ ॥

❀(अश्वजातीनां वर्णनम्)❀

❀: रूपकघनाक्षरी ❀:

श्यामकर्णताजिततुपारचक्रवाककर्क-

ताडजकल्याणपञ्चकास्ते द्युतिं यान्ति भूरि

मिश्रवर्णमल्लिकाख्यमालवाष्टमङ्गलाख्या

मेचकसारङ्गनीललोहिता न मान्ति भूरि ।

पाण्डुरपिशङ्गपीतपाटलकपिशरङ्ग-

धूसरधवलधूम्रधूपायिता यान्ति भूरि

चित्रीकृतवासवाः समीकृतसमीरजवा

अम्बरनरेशवाजिपुङ्गवा विमान्ति भूरि ॥ १६ ॥

सर्वश्रेतो ह्यो यस्तु श्यामैकश्रवणो भवेत् । स वाजी वाजिमेघार्हः श्याम-
कर्णः सुदुर्लभः ॥ ताजिताः सुरशालाश्च तुपाराश्चोत्तमा हयाः । गोत्रिका-
णाश्च केकाणाः प्रौढाहाराश्च मध्यमाः ॥ ताडजा उत्तमाशाश्च धाजशूलाश्च
मध्यमाः ॥* पीताङ्गः श्वेतपादो यो यश्च स्यारिसतलोचनः । चक्रवाकः स
विज्ञेयो राजार्हः प्रियसत्तमः ॥ 'पृष्ठ्यः स्यौरी सितः कर्कः' भ्रमरः । यस्य
पादाः सिताः सर्वे, चन्द्रकं च ललाटके । कल्याणपञ्चकः प्रोक्तो भर्तुः कल्या-
णकारकः ॥* विमिश्रवर्णकाः सर्वे प्रशस्ता वाजिनो मताः ।* मुखे चन्द्रक-
संयुतः पङ्कजम्बूफलाकृतः । श्वेतपादः स विज्ञेयो मल्लिकाख्यः सुपूजितः ॥*
मालवदेशोद्भवत्वान्मालवः ।* यस्य पादाः सिताः सर्वे पुच्छो मुष्को मुखं
सया । मूर्द्धजास्तु सिता यस्य तं विद्यादष्टमङ्गलम् ॥* मेचक-सारङ्गाद्या
रङ्गेण घोटकभेदाः । यथा—सितो रक्तसया पीतः तारङ्गः पिङ्ग एव च । नीलः
कृष्णोऽथ सर्वेषां श्वेतः श्रेष्ठतमो मतः ॥* धूसर-धूम्रादयस्तु, सप्तवर्णम्योऽ-
द्यान्तरवर्णा अनेके उत्पन्नास्तदुक्ताः । यथा—'सप्तवर्णा भवन्तीह सर्वेषां
वाजिनां ध्रुवम् । तानहं क्षीतेयिष्यामि भेदैर्जाताननेकघा ॥' इत्यादि सुरघ-

परीक्षाविज्ञानं भोजराजकृत 'युक्तिकल्पतरु' तोऽवाप्तव्यम् ।* वासवः इन्द्रः ।
स किल उच्चैःश्रवःपतिरपि यान् हयान् दृष्ट्वा चित्रीभूतः । समीरस्य पवन-
स्यापि, जवः समानः कृतो वैश्वे ॥ १६ ॥

चञ्चति सुचारु वपुश्चिकणचमत्कृतिदं
मन्ये वेगवीचयोऽङ्गसीम्नि मुहुः संचरन्ति
चञ्चलितकर्णास्ताक्ष्यवेगकथामाकलय्य
तमिव निरोद्धुमग्रपादाभ्यां समुच्छलन्ति ।
मञ्जुनाथ घोरतरवल्गापरिणद्धा अपि
पवनविरुद्धाहवलालसां न संत्यजन्ति
अर्धन्तोऽसदग्रे के जरन्तो दिनभर्तुरिति
कोपं कलयन्तो मुखे लोहं मुहुश्चर्वयन्ति ॥ १७ ॥

चिकणं क्षिप्रम् अत एव चमत्कृतियुक्तम्, सुन्दरं येषां हयानां धनुः
चञ्चति शोभते । तत्रोत्प्रेक्षते—मन्ये, अङ्गेषु वेगस्य तरङ्गाः वारं वारं संच-
रन्ति । ताक्ष्यस्य गरुडस्य, वेगकर्थां श्रुत्वा इव चञ्चलितकर्णाः ये घोटकाः तं
(गरुडम्) पराजैतुमिव अग्रपादाभ्यां समुच्छलन्ति । अग्रवर्तिपादद्वयेन
उच्छलने गरुडनिरोधरूपो हेतुरुत्प्रेक्ष्यते । ये अश्वः घोरतरया बलाया
(‘लगाम’) यद्वा अपि, पवनविरुद्धस्य युद्धस्य लालसां न त्यजन्ति । द्विगु-
णवल्गानिरुद्धा अपि वेगविषये पवनेन साकं योद्धुमिच्छन्तीत्याशयः । दिन-
भर्तुः (सूर्यस्य) वृद्धाः, अर्धन्तः (घोटकाः), अस्त्राकर्मणे के सन्ति ? न
किमपि वस्तु, इति कोपं कुर्वन्तः सन्तः श्लोकेन मुखे वारं वारं लोहं चर्व-
यन्ति । लोहं ‘कविका’ चर्वणे कोपो हेतुरुत्प्रेक्ष्यते । ‘दिनभर्तु’ पदेन ‘दिन-
पूरणं’ तस्य कर्तव्यम् । अत एव निरन्तरमविश्रम्य घोटकान् परिचालयति,
'पूर्वविषस्य आपद्गस्तस्य (‘वेगारी’) अमर्कपिता वृद्धा घोटकाः के’ इति
अवधीरणादिशयो भवन्त्येते ॥ १७ ॥

→ॐ घोटकानां शृङ्गारः ॐ←

क०—चारुचरणेषु हेमहंसका विभान्ति भूरि
 जानुयुगमध्ये रणद्वलया विराजन्ते
 हेममणिहारावलिरुल्लोठति कन्धरायां
 पुच्छे वन्धुराणि रम्यरत्नान्यवलम्बन्ते ।
 मञ्जुनाथ मौलौ मञ्जुलोत्तंसो विभाति चल-
 त्सोपरि तन्तुस्यूतमणयः प्रकाशन्ते
 संसूचयमानानीव रत्नाकरजन्म निजं
 रत्नालङ्कृतानि ह्यरत्नान्यवभासन्ते ॥ १८ ॥

सुवर्णस्य हंसकाः 'हंसकः पादकटकः' अमरः । अग्रवर्तिनोः जानुनोर्मध्ये
 रणद्वलयाः 'नेवरी' । हेमो मणीनां च हारावलिः, ग्रीवायाम् गमनसंरंभेण
 इतस्ततः उल्लोठति (परिचलति) । पुच्छे तनूद्धेषु प्रथितानि मुन्दराणि
 रत्नानि लम्बन्ते । शिरसि (कर्णयुगस्य पश्चात्) चलन् गमनसंरंभेण कम्प-
 मानः, रुचिरः उत्तंसः (कलंगी) भाति । रत्नान्यस्योपरि (कन्धरायाम्
 'मयाल') मूर्दजेषु स्यूताः मणयः शोभन्ते । अतएव निजं जन्म रत्नाकरात्
 (समुद्रात्) जातम् इति संसूचयन्ति इव रत्नमंडितानि ह्यरत्नानि (अश्व-
 श्रेष्ठाः) भासन्ते । रत्नालङ्कारधारणेन कथं रत्नाकराज्जाताः (उच्चैःश्रवसः
 सहोदराः) सः इति सूचयन्त इव अथाः शोभन्त इत्याशयः ॥ १८ ॥

→* अभ्यानां चलनप्रकारः *←

→* छप्पय *←

ज्ञमिति ज्ञमिति रवमुत्तर-समरमरयरणधुरीणाः
 कथमपि रोधमयन्ति हन्त मुत्तलीन-खलीनाः ।

उच्छलन्ति नृत्यन्ति तिर्यगुपयन्ति रमन्ते
 मुहुरिह फूत्कुर्वन्ति शीघ्रगतये त्वरयन्ते ।
 कविकामनिशमुदस्य ये कविकामितसुपमाऽऽवहाः
 संचरन्ति चपलक्रमं ते किल वाजिकुलोद्बहाः ॥ १९ ॥

‘ज्ञम् ह्यम्’ इति रवेण मुखराः । संग्रामभरधारणे तिपुणाः, संग्रामस्य
 सर्वस्वमित्याशयः । मुखे लीनः लग्नः खलीनः कविका (लोहनिर्मितः कगा-
 ममध्यभागः) येषां ते । अर्थात् खलीनेन नियामिता अपि कष्टेन रुष्यन्ते ।
 तिर्यगुपयन्ति, सरलं गच्छन्तः सहसा तिर्यक् परिव्रजन्ति । रमन्ते क्रीडन्ति ।
 ये भ्रष्टाः कविकाम् खलीनम् अनिशं सदा उदस्य (उच्चैःकृत्य) कविवा-
 न्छितशोभावहाः (भवन्ति) । ते वाजिकुलश्रेष्ठाः चपलक्रमं गच्छन्ति ।
 कविका—कविका—यमकः ॥ १९ ॥

❀ उष्ट्राः ❀

क०—सुन्दरसुवर्णसूचिकार्यैश्चित्रशोभावहान्
 मञ्जुमखमल्लपरिस्तोमान् ये समावहन्
 भूषणसमिद्धा भृशमग्रपटवन्धभृतो
 लम्बितगुलच्छाः पार्श्वतो ये द्रुतमभ्रमन् ।
 पात्राघ्नोत्किरन्तो निजगत्या जलविन्दुमपि
 शब्दसिन्धुमेते जानुवल्यैरिवाऽवमन्
 कौशशतमार्गस्यावहेलका मुदैव, मञ्जु-
 मेलकाभिनन्द्यास्ते क्रमेलकाः समागमन् ॥२०॥

सुन्दरैः सुवर्णसूचिकार्यैः (‘जरदोजीकाम कसीदा’) विचित्रशोभाधार-
 कान् मनोहरमखमल्लस्य (‘मखमल’) परिस्तोमान् कृष्यान् (पृष्ठाक्षर-
 णानि) ये भ्रष्टारयन् । ये भूषणैः भृशं दीप्यमानाः, अग्रपटवन्धं (मुख-
 क० दि० १३

भारभ्य वक्षःपर्यन्तलम्बिनम्) धारयन्तः । पार्श्वतः उभयपार्श्वयोः, लम्बमानकौशेयगुच्छकाः (उद्घ्राणां पृष्ठे उभयतो नानावर्णां गुच्छका लम्बन्ते, यथा हस्तिनां घण्टाः) ये रक्षितमञ्जमन् । निजगतिलाघवेन जलभृतपात्रात् जलस्य विन्दुमपि न पातयन्तः (जलपूर्णं पात्रमादाय पृष्ठे स्थीयते, तथापि जलविन्दुरेकोपि न पततीत्युद्घ्राणां गतिकौशलम्) जानुधृतैः वलयैः ('नेत्ररी') शब्दस्य सिन्धुमिवाऽवमन्, जानुवलयैरतिशब्दमकुर्वन्तित्याशयः । शतक्रोशात्मकमार्गस्य लीलयैव अवहेलका उल्लङ्घकाः, सञ्जुमेलके ('मेला') प्रशंसनीयास्ते उद्घ्राः समागच्छन् ॥ २० ॥

→* रथाः *←

मृदुलमहार्हमखमल्लमञ्जुलावरणा
हारिहेमवल्लरीविताना गुल्मकान्तरे
सर्वरणसजासंविधानाः सोपधानाः पुनः
काञ्चनकलशशोभमाना मौलिशिखरे ।
मुष्णन्तो मनांसि चित्ररचनाचमत्कृतिभि-
र्भूषणक्षणत्कृतिभिर्मान्तो भूरि संगरे
संपूरितसंपरायसंपत्सुमनोरथास्ते
मानमेदिनीशरथा निर्ययुरथान्तरे ॥ २१ ॥

येषां रथानामुपरि, मृदुलस्य महार्हमखमल्लस्यावरणमस्ति । गुल्मकस्य 'छवरी' तिख्यातस्य अन्तः, मनोहरसौवर्णवल्लरीणां वितानोस्ति ('मुनहरी-
शालर' युक्ताः) । सर्वस्याः रणसजायाः (शस्त्रादिसमरसामग्र्याः) संवि-
धानं येषु ते । उपधानयुक्ताः, मौलिदेशे सुवर्णकलशेन शोभमानाः । चित्र-
रचनाभिः पश्यतां मनो हरन्तः । भूषणानां क्षणकारैः संग्रामे शोभमानाः ।
संपूरितः संग्रामश्रियो मनोरथो यैः, (यैः रथैः भावश्यकसामग्रीद्वारा
योद्धृणां युद्धमनोरथाः पूरिता इत्याशयः ।) भय, पतदन्तरे मानभूपस्य रथा
निर्ययुः । अगुण्ये रथा-रथा-इति श्रियंमकम् ॥ २१ ॥

—ॐ शतघ्नीप्रभृतिरन्य सामग्री ॐ—

एकगोलकेन निजनिघ्नीकृतसर्वरणो
 निश्चितशतघ्नीगणो मन्यरमुपासरत्
 नानाविधशस्त्रवस्त्रसामग्रीसमेधितानि
 शकटशतानि धत्त सेयं सार्द्धमावहत् ।
 वैतालिक-वन्दि-चार-परिचर-चक्रं याति
 विपुलपदातिसैन्यमेतन्मध्यमामिलत्
 सर्वा रणसज्जामुपसङ्ग्य निजसार्द्धमिय-
 मेवं रणसज्जा मानसेना संयुगेऽचलत् ॥ २२ ॥

निजनिघ्नीकृतः स्वाधीनीकृतः सर्वो रणो येन सः । एकगोलकमात्रेण
 विजितसंभ्रान इत्याशयः । 'शतघ्नी', 'तोप' इति भाषा । अतिगुरु-विशालत्वा-
 न्मन्दमचलत् । सामग्रीसमेधितानि, सामग्रीपूरितानि । सेयं सेना अनन्त-
 शकटान् सह, अनयत् । चाराः, गुप्तचराः । परिचराः, सेवकाः । एतन्मध्यम्,
 एतस्याः सेनाया मध्ये, विपुलं पदातिसैन्यमपि अमिलदित्यर्थः । एव स्वेन
 सह रणसज्जा रणसामग्रीम्, उपसङ्ग्य संनृत्य । रणाय सज्जा संनद्धा, मान-
 सेना समरेऽचलत् ॥ २२ ॥

—* अथ युद्धदुन्दुभिध्वनिः *—

नन्दयन्नमन्द-वीरमोदोन्मत्तमानसानि
 बाह्यमुपविन्दन्निह बहलवलोत्करे
 वीरन्ध्रं निरुन्धन्मुमगहन-वनान्तराणि
 वीरं ध्वनिनासुवन् सुयोरगिरिगह्वरे ।

भिन्दन्नरिवक्षो भूरि निन्दन्कान्दिशीकगणा-
 न्याभ्रुवन् वसुन्धरां समिन्धन्नयमम्बरे
 सन्धिमुपरुन्धन् ध्वनिसिन्धुभिरशेषदिशां
 दुन्दुभिरनादीद्गन्धसिन्धुरशिरोऽजिरे ॥ २३ ॥

अमन्दानां वीराणां हर्षोन्मत्तानि मानसानि नन्दयन् (हर्षयन्) । बहले
 विस्तृते सैन्यसमूहे उपविन्दन् (प्राभ्रुवन्) । द्रुमैर्गहनानि (निविडानि)
 वनान्तराणि, नीरन्ध्र (अत्यन्तम्) निरन्धन् । अतिघोरे गिरिगह्वरे (गुहा-
 याम्) घोरं ध्वनिम् आभ्रुवन् उत्पादयन् । वनेषु गुहासु च गमनेन प्रति-
 ध्वनिद्वारा दुन्दुभिध्वनेर्घोरतरता सूच्यते । कान्दिशीकगणान् भयद्रुतान्
 लोकान्, निन्दन् । अम्बरे समिन्धन् समिद्धो भवन् (अत्यन्तं वर्द्धमानः) ।
 ध्वनिसिन्धुभिः ध्वनिपूरैः, अशेषदिशाम् सन्धिम् अन्तरालमुपरुन्धन् । अयं
 दुन्दुभिः गन्धसिन्धुरस्य शिरोरूपेऽङ्गणे अनादीत् नादमकार्षीत् । यस्य गन्ध-
 माघ्राय निर्बला अन्ये गजाः पलायन्ते स गन्धगजः । दुन्दुभेर्ध्वन्यनुकरणं कुर्व-
 न्निव नन्द-विन्द-रन्ध इत्यादिः प्रासः । सर्वत्र शतुर्निर्वाहरूपः समाधिः ॥ २३ ॥

→* अथ युद्धारम्भे नानाविधवाद्यानां ध्वनिः *←

→* पद्दरीच्छन्दः *←

अथ समरमाप्य कोणाः कणन्ति । वाद्यानि वीररागं रणन्ति ॥
 मन्ये समीकसज्जां भणन्ति । शूराय शौर्यगाथां गृणन्ति ॥ २४ ॥
 पटुपटहघोरघोषा भवन्ति । उत्साहमाखिलसैन्ये स्रवन्ति ॥
 करिपृष्ठगता ढक्का नदन्ति । क्षत्रियकुलस्य विजयं वदन्ति ॥ २५ ॥
 पुनरुपगताः पटहा ध्वनन्ति । वीराय समरसुखमामनन्ति ॥
 हयदुन्दुभयः सरसं स्वनन्ति । वीरव्रजेषु घोरं धनन्ति ॥ २६ ॥

कोणा मेरीवादनदण्डाः । 'नगारेकी घोष' । 'कोणाघातेषु गर्जदिति' वेणी ।
 वीररागो 'मारू' 'शुभाऊ' प्रभृतिः । समीकं युद्धम् ॥ २४ ॥ धनन्ति मेघा
 इव आघरन्ति ॥ २६ ॥

रणडमरुरवा घोरं भवन्ति । उत्साहनृत्यसमयं वदन्ति ॥
 उन्मादिमङ्गुनादा मिलन्ति । भटमानसेषु मदमासुवन्ति ॥२७॥
 अपि समरडिण्डिमाः संचरन्ति । धीरेषु धैर्यधारां धरन्ति ॥
 मदमत्तमर्दलाः संनदन्ति । प्रतिपन्थिमानमिव मर्दयन्ति ॥२८॥
 रणशृङ्गरवाः परितो विमान्ति । अपि दिग्दिगन्तमपि संग्रयान्ति ॥
 अपि वक्रशृङ्गनादान्निशम्य । वीराश्चलन्ति हेतीर्नियम्य ॥२९॥
 ध्वनिमात्तनोति रणतूर्यकापि । रणरतिरुदेति वीरेषु कापि ॥
 तारं नदन्ति पटु वादितानि । अपि चर्मभस्त्रिकावाद्यकानि ॥३०॥
 सह घनाऽऽतोद्यमपि पटु रवीति । वीरस्य समरचर्यां ब्रवीति ॥
 सहनायिकापि नदतीह भूरि । कौतुकमुदेति हृदयाऽवपूरि ॥३१॥
 पटुमारवरागध्वनिरुदेति । वरवीरमनः प्रोन्मादमेति ॥
 एवं रणमङ्गलसमुचितानि । हृदि वीरभावसंवर्धकानि ॥ ३२ ॥
 भृशमम्वरेशसेनोचितानि । वाद्यानि सैनिकैर्वादितानि ॥ ३३ ॥

✽ युद्धारम्भः ✽

अपि विस्तरङ्गस्थलमवाप्य । नवनान्दीरीतिं परिसमाप्य ॥
 वरवीरभुजाऽऽलम्ब्यं दधार । असिलतानटी नृत्यं चकार ॥३४॥
 मदली वाद्यविशेषः ॥ २८ ॥ वक्रशृङ्गरणशृङ्गे क्रमशो 'वांकडा-रण-
 सीगा' इति प्रसिद्धे । हेतीः आयुधानि, नियम्य बद्धा ॥ २९ ॥ रणतूर्यका
 'रणतुहरी' । चर्मभस्त्रिकावाद्यानि 'मसकके वाजे' ॥ ३० ॥ 'कांस्यताला-
 दिक घनम् ।' आतोद्यं वाद्यम् । रवीति प्वनति । सहनायिका 'सहनाई',
 द्वे सह वाद्येते इति । हृदयम् अवपूरयति तादृशं कौतुकम् ॥ ३१ ॥ गीत-
 वाद्यादिद्वारा पूर्वं नान्दी जाता । असिलतारूपाया नख्या नृत्यमिदानीं
 रूपकरूपेण वर्णयते-विस्तृतं रङ्गस्थलं युद्धस्य शास्त्रस्य धोमयमपि । नटी

नवकोप-निकायाद्बहिरुपेत्य । वीरोग्रबाहुसख्या समेत्य ॥
 निजचमत्कारकृतमीलनानि । परिमुष्णन्ती जनलोचनानि ३५
 पदुञ्जणत्कारमुखरिततमानि । वत कुर्वतीह रङ्गे पदानि ॥
 निजधारा-गतिपरिशीलनेन । विशदीकृतमार्गाऽसौ जवेन ॥३६॥
 बहुभूपणोग्रसचिवन्धुरासु । श्यामा ननर्त रिपुकन्धरासु ॥
 यत एषा सरभसमुज्जगाम । तत एव धरणितलमाननाम ॥३७॥
 वत यस्यैषा कण्ठे ससज्ज । स हि चिरकालार्थं संममज्ज ॥
 निजगतिमात्राद्रक्तं चकार । चपलक्रमेण सेर्यं चचार ॥ ३८ ॥
 यथा आरम्भे अपरस्याः हस्तं गृहीत्वा विलासान् दर्शयति, एवं असिलतार-
 रूपा नदी, श्रेष्ठवीराणां भुजस्यऽऽलम्बं दधार ॥३४॥ नवीनकोप-(म्यान-)
 रूपात् निकायाद् गृहाद् । वीराणाम् उग्र-बाहुरूपया सख्या समेत्य
 मिलित्वा । निजेन चमत्कारेण 'चमक,' निमीलितानि, जनानां लोचनानि
 शीघ्रतावशाद्दृश्यन्ती । नदी यया भूपणचमत्कृत्या लोकानां लोचनानि
 हरति एवमियमपि ॥ ३५ ॥ नदी भूपणज्ञकारमुखराणि पदानि (पाद-
 न्यासान्) रङ्गे करोति, एवं खल्लतानदी ज्ञकार'ज्ञानज्ञनाहट' मुखराणि
 पदानि युद्धरङ्गे कुर्वती सती । नृत्ये यथा धारागत्याः (इतस्ततः अगत्वा,
 संमुखं गमनस्य) परिशीलनेन शीघ्रं नृत्योपयुक्तं मार्गं नदी करोति, एवं
 निरन्तरपरिचलनरूपया गत्वा इयं (खल्लनदी) येनेन विशदीकृतमार्गाऽभ-
 वत् । अर्थात् संमुखमस्यां परिचलन्त्यां युद्धस्थलं त्रिविक्रमिवाभवदित्यर्थः
 ॥ ३६ ॥ श्यामा पोडशवार्षिकी यया नदी नृत्यति । एवं वीरोचितभूपणा-
 नाम् उग्रया रच्या सुन्दरासु, वैरिणां ग्रीवासु, श्यामवर्णां असिलतानदी
 ननर्त । यत्र इयं खल्लनदी खरितं जगाम, तत्रैव भूतलं भयेन आनतमिवा-
 भवत् ॥ ३७ ॥ नदी कस्यचिदकण्ठेऽनुरागादाश्छिप्यति चेत् स चिरं प्रेममग्नो
 भवति । एवं यस्य कण्ठे इयं (खल्लनदी) ससज्ज, स एव० । नदी यया निज-
 गतिमात्रेण जनं रक्तम् (अनुरक्तम्) करोति, एवं इयं निजगत्या रक्तं चकार,
 रुधिरं प्रवाहयामास ॥ ३८ ॥

→* शतघ्नीचलनम् *

❀ छप्पय ❀

तडिदिव तीव्रं त्वरितमेव तेजस्त्वरयन्ती

धूमघोरणीधारणेन धाराधरयन्ती ।

घोरघोरनिर्घोषभरैः कर्णां विधमन्ती

कडुकरका इव घोरलोहगोलकान्वमन्ती ।

धुंधुंधमाकधारारवैरन्वकारसन्धापिनी

व्योम धरणिमन्तर्दधेऽधृष्य'तोष' कादम्बिनी ॥ ३९ ॥

कादम्बिन्यां (मेघमालायाम्) व्याप्तायाम् तडिद् यथा तीव्रं तेजः
स्वरयति, एवमप्रियोजनसमकालम् तीव्रं तेजः, गमनाय त्वरायुक्तं कुर्वती ।
धूमसमूहधारणेन धाराधरमुत्पादयन्ती, तत्करोतीति णिच् । कठिनाः करकाः
(वृष्टिपापाणान्) इव घोरान् लोहगोलकान् वमन्ती । 'धुम् धुम् घमाक्'
इत्याकारैः धारावद्वैः शब्दैः (उपलक्षिता), धूमद्वारा भन्धकारकारिणी ।
अभरंणीया 'तोष' रूपा मेघमाला गगनं च मूर्ध्नि च तिरोदधौ ॥ ३९ ॥

❀ सवैया ❀

इन्द्रधनुःप्रतिमां कलयन्

ध्वजयष्टिमिमां कृतवैरिविधर्षाम्

व्याकुलतामसृजद्विपता-

मुपयातवतामयमुद्यदमर्षाम् ।

मञ्जुलनाथ नरेन्द्रमणि-

र्दधदद्य सुरेन्द्ररुचं धृतहर्षा

मत्तगजेन्द्रगतोयमधत्त

विपत्तलतो विशिखाशनिवर्षाम् ॥ ४० ॥

मत्तकुक्षरस्थो मानसिंहनरेन्द्रः इन्द्रस्येव रुचं कान्तिं हर्षयुक्ताम्
 दधत् धारयन्, अत एव वियत्तलतः आकाशात् (उन्नततमहस्तिपृष्ठावस्था-
 नात्), विशिख- (बाण-) रूपाणां अशनीनां धर्षाम् अधत्त अकरोत् । इन्द्र-
 साम्याय आह—इन्द्रस्य सविधे पञ्चरङ्गविशिष्टमिन्द्रधनुर्भवति । अयं मान-
 म्भूपस्तु पञ्चरङ्गत्वादिन्द्रधनुःसदृशीं वैरिलोकधर्षिणीं इमां ध्वजयाष्टिं (पँच-
 रंगध्वजम्) कलयन् स्वहस्त्याधोरणहस्ते नयन् । अयं माननरेन्द्रः उपया-
 तवतां द्विपतां (वैरिणाम्), उद्यत्क्रोपां व्याकुलतामुत्पादयामास । ते
 व्याकुलाः सन्तो मनसि महाभूतं कोपं चक्रुरित्याशयः । छन्दोपीदं 'मत्तग-
 यन्द' नामकमिति मुद्रा ॥ ४० ॥

क०—धुन्वन्तो धनूपि विधमन्ति भूतधात्रीतलं
 रुन्धन्तोऽन्तरिक्षतलं जहति शरोत्करम्
 पाट्टिश-परिघ-पाश-परशु-प्रचण्डग्रास-
 परुपपतन्निभरैः प्रोन्मथन्ति निर्भरम् ।
 भिन्दन्तो भुशुण्डी-भूरिभिन्दिपाल-भल्ल-भरैः
 कुन्त-करवालकुलैराघ्नते निरन्तरं
 क्रुद्धयोधमण्डलविबुद्धरणदीप्तिघरं
 घराणिमरुद्ध युद्धमखिलभयङ्करम् ॥ ४१ ॥

धुन्वन्तः टङ्कारयन्तः । भूतधात्रीतलं भूतलं विधमन्ति कम्पयन्ति ।
 शरसमूहं जहति मुञ्चन्ति । ग्रासो भल्लः । पतन्निभरैः बाणसमूहैः । निरन्त-
 रम् आघ्नते आघातं कुर्वन्ति । आहो यमहनेत्यात्मनेपदम् । क्रुद्धे योधमण्डले
 योद्धसमूहे विबुद्धा या रणार्थं दीप्तिः (उत्तेजना) तद्धारकम् । अखिलभयङ्करं
 युद्धं घराणि स्तोत्रं । योद्धृणां परस्परसंघर्षेण पृथिवीमाष्टादयामासे-
 त्याशयः । वीरानुकूला धकारभकारादिबहुला संयुक्ताक्षरदीर्घसमासयुक्ता
 संघटना ॥ ४१ ॥

वीरः

“ धरणिमहद युद्धमविलमयंकरम् ॥ ”

वीरः—तोमरच्छन्दः

—१७ दोहा १७—

रणोन्मादमत्ता यतो यवनभटाः प्रसरन्ति ।
राजपुत्रशूरास्ततो विशिखानभिवर्षन्ति ॥ ४२ ॥
शरवर्षं शरवर्षणैः खड्गमपि च खड्गेन ।
उभयभटाः प्रतिकुर्वते निजभुजभूरिवलेन ॥ ४३ ॥

राजपुत्राः यवनाश्चेत्युभये भटाः, निजभुजबलेन शरवर्षां शरवर्षणैः,
खड्गं च खड्गेन प्रतिकुर्वते रन्धन्तीत्याशयः ॥ ४३ ॥

—१७ तोमरच्छन्दः १७—

खड्गाश्विराय चलन्ति । चटुलोचने चलयन्ति ॥
चर्मणि परे रुन्धन्ति । प्रतिघातमावध्नन्ति ॥ ४४ ॥
कवचे शराः प्रपतन्ति । कटुशब्दमारचयन्ति ॥
अर्चिः स्फुटं घटयन्ति । चक्षुःप्रभां खगयन्ति ॥ ४५ ॥
अपि भिन्दिपालमुदस्य । ग्रहरन्ति सपदि परस्य ॥
अतियाति सोपि समीक्ष्य । पुनराहते तमुदीक्ष्य ॥ ४६ ॥
खड्गेन कश्चन हन्ति । अन्योपि तं प्रतिहन्ति ॥
खड्गध्वनिः समुदेति । अर्चिश्चमत्कृतिरेति ॥ ४७ ॥
पुनरेव खड्गमपास्य । बाहू पटादुपवास्य ॥
ग्रहतो मिथो मुष्ट्यैव । दहतो द्रुतं दृष्ट्यैव ॥ ४८ ॥
कूर्चेषु चटुलमुदस्य । द्यति मस्तकं यवनस्य ॥
अपरोऽसिधेनुमुदस्य । हृदये निहन्ति परस्य ॥ ४९ ॥

चटु चञ्चलं यथा स्यात्तथा लोचने चलयन्ति (चमत्कृत्या चञ्चले कुर्वन्ती-
त्यर्थः) । चर्मणि ('दाल') रुद्धा प्रतिघातं प्रत्युत्तरे भाषातं कुर्वन्ति ॥ ४४ ॥

अर्चिः (प्रकाशं) प्रकट कुर्वन्ति ॥ ४५ ॥ अतियाति मिन्दिपालगोलकना-
यान्त दृष्ट्वा तं वञ्चयतीत्यर्थः । तं दृष्ट्वा पुनः आहूते, आघातं करोति । आहो
यमहनेस्यात्मनेपदम् ॥ ४६ ॥ अर्चिश्चमरकृति उभयखङ्गयोगेन ध्वनिः, अर्चिपः
चमरकारश्चोदेति ॥ ४७ ॥ खङ्गम् अपास्य क्षिप्त्वा । भुजौ पटात् उपवात्य
षहिर्निष्कास्य । प्रहत आघातं कुरुतः । हन्तेः लक्षप्रथमपुरपत्य द्विवचनम्
॥ ४८ ॥ घटुल यथा स्यात्तथा वृक्षेषु ('दाढी') उरिक्षिप्य, मस्तकं प्रति
छिनत्ति । अस्तिधेनु 'सुरिका' ॥ ४९ ॥

विस्मजन्ति भट्टान्केपि । रुन्धन्ति तानन्येऽपि ॥
पुनरुन्नदन्ति बलेन । अन्ये क्षिपन्ति जवेन ॥ ५० ॥
नलिकास्त्रनिर्दलितानि । लोठन्ति संहननानि ॥
धूमो नमः पिदधाति । चक्षुश्चलं विदधाति ॥ ५१ ॥
वीरा धनुर्धुन्वन्ति । शरवर्षणं तन्वन्ति ॥
भट्टजलधिरुन्मदमेति । रणभूमितलमत्येति ॥ ५२ ॥
कुन्ता वपुः वृन्तन्ति । तांश्चर्मणा रुन्धन्ति ॥
परिधः परे प्रग्नन्ति । अन्ये शरानुज्झन्ति ॥ ५३ ॥
चञ्चन्ति चलचक्राणि । मिन्दन्ति रिपुचक्राणि ॥
घनमुद्गराः प्रमरन्ति । धंधमिति वपुषि लगन्ति ॥ ५४ ॥
नलिकास्त्रमृम उदेति । घनटम्बरत्त्वमृपति ॥
तोमगविमा परिमानि । चपलेन रुचिमृपयाति ॥ ५५ ॥

म्बरतां धारयति । तोमराणाम् (आयुधानाम्) विभा दीप्तिः । चपला इव विद्युदेव । किञ्च तोमराणां छन्दोविशेषाणां विभा शोभा, इति मुद्रा ॥५५॥

—ॐ छप्पय ॐ—

कुपितचण्डवेतण्डमण्डलान्यरिदलमचलन् ।

शुण्डादण्डवितण्डनेन शात्रवदलमदलन् ।

त्वरिततुरङ्गस्थितास्तरुणवीरा द्रुतमविशन् ।

तरलतुरुष्कान्कुन्ततोमराद्यैर्भृशमपिपन् ।

कुप्यद्वयगजघावनैर्धूलिधराधर उद्भ्रमौ ।

द्विपद्वाम धूसरविभं रणधरणौ नु तिरोदधौ ॥ ५६ ॥

कुपितानि चण्डानि च वेतण्डमण्डलानि (हस्तिमूहाः) अरिदलं शत्रु-
च्यूहम् अगच्छन् । शुण्डादण्डद्वारा वितण्डनेन ताडनेन । 'तडि ताडने'
न्वादिः । शत्रुदलम् अदलन् अचूर्णयन् । दलिरत्र अन्तर्भावितण्डयर्थः ।
तरुणाः राजपुत्रवीराः, अविशन् शत्रुच्यूहे प्राविशन् । मयेन तरलान् चञ्च-
लान् तुरुष्कान् यवनान्, अपिपन् अचूर्णयन् । कुप्यतां हयानां गजानां च
घावनैः पलायनैः । धूलिपर्वतः उद्भ्रमौ दृश्यते स्म । अत एव धूसरकान्ति
द्विपतां (शत्रूणाम्) घाम तेजः, तिरोदधौ तिरोहितममवत् । शत्रूणां तेजः
शास्यति स्म, ते पराजयोन्मुखा अभवन्नित्याशयः ॥ ५६ ॥

—ॐ घोरयुद्धम् ॐ—

क०—घात्रद्वय—सिन्धुर—पदातिपदविद्धा. वृह—

द्धूलिरुपविद्धा मुहुर्व्यवदधते भुवम्

कुप्यघोषमण्डलविसर्पद्वैतिरुद्धा क्षणं

वेगतः समिद्धा पुनर्घावति मदीद्ववम् ।

ऋध्यद्धान्तधूसरनिरुद्धहरिद्वामधरा

पवनैः प्रवृद्धाऽम्बरमेति तद्भुवे ध्रुवं

बद्धा घोरघोरतरयुद्धारम्भदम्भैर्धरा

वेधसे निवेदयितुं क्रुद्धा पुत्रते दिवम् ॥ ५७ ॥

धावता हयाना सिन्धुराणाम् (गजानाम्) पदातीना च, पदै विद्धा क्षुण्णा,
उपविद्धा राशीभूता, बृहती धूलि भूमिम् व्यवदधते आच्छादयति । 'दध
धारणे' म्वादि । ऋध्यता योधमण्डलाना विसंपन्तीभि हेतिभि (आयुधै)
क्षण रद्धा, पुन वेगात् समिद्धा वर्धमाना, सा (धूलि) मदोःकट धावति ।
क्षणमायुधेषु रद्धापि धूलि पुन सर्वत प्रसरतीत्याशय । ऋध्यता (वर्ध-
मानेन) ध्वान्तेन (अन्धकारेण) धूसराणि, अत एव निरुद्धानि (त्रिलोकने
अदृश्यानि), यानि हरिद्वामानि (दिगन्तरालानि) तद्वरा तद्वासा । पवनै
प्रवृद्धा (धूलि) आकाशम् एति । तद् अह भुवे कथयामि—अतिघोरै
युद्धारम्भाडम्बरै बद्धा, अत एव पीडया क्रुद्धा सती धरा (पृथिवी) प्रहणे
स्वपीडा निवेदयितु दिवम् (आकाशम् स्वर्गं वा) पुत्रते गच्छति । आकाश
गच्छन्ती धूलि दृष्ट्वा 'ध्रुवम्' इति पदेन कविरप्यक्षते यत् युद्धोपद्रवेण क्रुद्धा
इय धरा विधातार प्रति स्वोपरोध वक्तुम् अन्तरिक्ष गच्छतीत्याशय । पृथि-
वीत्वोऽप्रेक्षया धूलिस्तरस्य घनत्वम्, तेन च युद्धस्य घोरत्व ध्वन्यते । विद्धा-
रुद्धा-इत्यादि सधपादगा प्रासा । महाप्राणाक्षरसयोगवाहुत्वेन वीरोचिता
सघटना ॥ ५७ ॥

—१३ छप्पय १३—

सजति सङ्गसडसडारवैः क्षितिसण्डमसण्डम्

पटुपट्टिशपटपटारवैर्धनितं बह्नुचण्डम् ।

सणिति सणिति कङ्कटफरवाः बटु कर्णमुपेयुः

बुहचन कठिनकुठारघोरघाताः श्रुतिमीयुः ।

भिन्दिपालतोमर-भरैर्भूरि भयङ्करनादिनी

क्ष्वेडाभिर्धनयति धरामम्बरेशरणवाहिनी ॥ ५८ ॥

अम्बरेशस्य रणवाहिनी (सेना), खड्गानां परस्परसंघर्षादिना 'खड् खड्' इत्यारवैः (शब्दैः) संपूर्ण क्षितिखण्डं (भूभागम्) खजति मधाति । 'खज मन्ये' भ्वादिः । कीदृशं भूखण्डं तदाह—पट्टिशाभाम् (आयुधानाम्) 'पट्ट पट्ट' इत्यारवैर्ध्वनितम्, बहुभयङ्करं च । कङ्कटकानां कवचानां रवाः । कट्टु यथा स्यात्तथा, श्रुतिमीयुः श्रूयन्ते स्म । श्वेढामिः वीराणां सिंहनादैः । 'श्वेढा तु सिंहनादः स्यात्' अमरः ॥ ५८ ॥

क०—भीषणमनृत्यद्रुणमत्ता योगिनीनां घटा

पदपरिलोठन्नरमुण्डचयचालिका

रक्तपानमाद्यन्महाभैरवः प्रहृष्टोऽभ्रम-

ञ्चूरिभूतमण्डली ननर्त दत्ततालिका ।

मञ्जुनाथ मन्ये महाकालेनाद्य मूर्तिरियं

धारितास्ति वक्षोलुठन्मर्त्यमुण्डमालिका

तिग्मकरवालेन प्रल्य गलद्रक्तमुखी

शात्रवान् कपालेऽकृत कुप्यद्रुणकालिका ॥ ५९ ॥

पदेषु (चरणेषु) परिलोठन्तो ये नरमुण्डचयास्तेषां चालिका प्रेरयित्री योगिनीनां घटा (समूहः) । रक्तपानेन माद्यन् उन्मत्तो भवन् । रणे मुण्डानि लुठन्ति इष्ट्वा आह—इयं महाकालेन (शिवेन, अथवा अन्तकरेण कालमगवता) अद्य, वक्षसि लुठन्ती मर्त्यमुण्डानां मालिका यस्याम् ईदृशी मयञ्चूरी मूर्तिधारितास्ति । गलद् क्षरत् रक्तं मुख्याद् यस्याः ईदृशी रणकालिका । शात्रवान् शत्रून् तिग्मेन करवालेन (खड्गेन) छित्त्वा, निजकपाले अकृत अकार्षात् । सर्वेपि शत्रवो रणचण्डयाः कपालपात्रेऽगच्छन्, समाप्ता अभवश्चित्यादायः ॥ ५९ ॥

—ॐ विजयपञ्चरङ्गध्वजः, आशीञ्च ॐ—

चञ्चद्घनमण्डले प्रवीक्ष्य पञ्चरङ्गच्छटा-

मिन्द्रघनुरञ्चले प्रयाति मनो मानिनाम्

दर्पमादधाना, द्योतमाना दूरदेशेष्वपि,
संमर्दितमाना भूरि-भूरि-भूपमानिनाम् ।

स्वरिगणगीर्भिरभिगीतगुणगाथ विभो
हंहो नरनाथ ! मन्थिनीयं मदमन्थिनां
संमदमयन्ती दमयन्ती दिक्षु संस्फुरता-

त्सेयं वैजयन्ती वै जयन्ती परिपन्थिनाम् ॥ ६० ॥

भास्वोरराज्यस्य पञ्चरङ्गध्वजं वर्णयति—शोभमाने मेघमण्डले (भाकारे इति यावत्) । अस्याः वैजयन्त्याः पञ्चानां रङ्गानां शोभां वीक्ष्य मानिनां मनः, इन्द्रधनुःप्रान्ते याति । 'पञ्चरङ्गं' इष्ट्वा इन्द्रचापं लोकाः स्मरन्तीत्याशयः । दर्पम् स्थापयन्ती, दूरदूरतोपि शोभमाना । बहूनां राजमानिनां लोकानां मर्दितमाना । लोकमदमन्थिनामपि राज्ञां मन्थिनी दर्पनाशिनी । संमदम् अयन्ती प्राप्नुवती, सर्वदा हृष्टेत्यर्थः । दमयन्ती शत्रुलोकानां दमनं कुर्वती । वैमिश्रयेन परिपन्थिनां (शत्रून्) जयन्ती घशेकुर्वती । कर्मणः दोषावे पृष्टी । अत एव 'न लोकेति' पृष्टीनिषेधोपि न । 'सर्वोयं फारकपट्ट्याः प्रतिषेधः' इत्याद्युक्तत्वात् । सेयं वैजयन्ती (पताका) पण्डितैर्गीतगुणगाथ हे नरेन्द्र ! सर्वासु दिक्षु स्फुरतात् । सर्वत्र ते विजयोस्तु इत्याशयः । मर्दितमाना, दमयन्तीत्यादिषु सर्वत्र पताकापदेन तत्स्वामित्वसंबन्धादम्बरनरेन्द्रो लक्ष्यते । तथा च 'त्वं किम्, तव पताकापि यत्र गच्छति, तत्र तत्रैव लोकानां मानमर्दनम्, शत्रूणां च दमनं भवतीत्याद्यतिशयो व्यज्यते । प्रथमे चञ्च-पञ्च-रञ्ज, द्वितीये धाना मानेत्यादि, तृतीये गाय नाथ इति प्राप्ताः । चतुर्थे दमयन्ती दमयन्ती वैजयन्ती वैजयन्तीति यमकः ॥ ६० ॥

❀(मृगया)❀

तत्र पूर्वम्

❀ सिंहावलोकने सिंहावलोकनम् ❀

❀ सवैया (उपजातिः) ❀

क्रियतां किल केलीमृगैर्गमनं
 विपिनं वृकवृन्दैरिहाऽऽत्रियताम्
 त्रियतां शरणं तु करेणुकुलै-
 विंकलैर्गवयैर्गतिरुद्रियताम् ।
 ध्रियतां धृतिराशु नरेन्द्रचरै-
 नरवीरै रसो हृदि संभ्रियतां
 भ्रियतां गहनं गजवृंहाऽऽरवै-
 रिह सिंहावलोकनमाः क्रियताम् ॥ ६१ ॥

सिंहावलोकने कृते सति, मृगैर्गमनं क्रियताम् । वृकसमूहैर्गमनमाध्रिय-
 ताम् । मयेन वृकाः वनस्यैकस्मिन् स्थाने आवृता भवन्त्वित्याशयः । गजस्त्री-
 समूहैर्भयाकुलत्वात् शरणं रक्षावलम्बनम् ध्रियतां आश्रीयताम् । गतिः
 (मार्गः उपायो वा) उद्रियताम् भन्विष्यताम् । नरेन्द्रस्य चरैः दूतैः
 (सिंहान्वेषणार्थमागतैः) आशु शीघ्रं धैर्यं ध्रियताम् । सिंहः संमुखे दृश्यते
 इति भन्वेपणक्रेनास्तेषां न भविष्यतीत्याशयः । नरवीरैः मृगयाविद्यास्त्रिभिः
 वीरैः हृदि रसः (मृगयाकौतुकं वीररसो वा) संभ्रियताम् आपूर्यताम् ।
 गजानां वृंहाऽऽरवैः गहनं वनं ध्रियतां पूर्यताम् । आः ! (सरभससंबोधने)
 सिंहास्वावलोकनं क्रियताम् । चित्रे सिंहावलोकनम् वष्यं च सिंहावलोक-
 नम्, अलंकारश्च सिंहावलोकनमित्यहो त्रिधा सिंहावलोकनम् ॥ ६१ ॥

→* सिंहस्योच्छलनं मृगया च *←

क०—निविडवनेऽसिन् दृप्तसिंहो राजसिंहं वीक्ष्य
 वाहं चोपलक्ष्य घोरघर्घररवोऽनदत्
 निष्क्रोपितखड्गे स्फुरत्स्तब्धपुच्छगुच्छो
 ज्वलच्छोण-पिङ्ग-चक्षुर्निजवासाद्विद्रुतोऽद्रवत् ।
 घोरतरदंष्ट्राजालविकट-करालमुखो
 निशितनखोऽसौ द्रुतमस्य संमुखोऽभवत्
 केसरसटाभिव्याप्तविक्रमोत्कटांसतटो
 विकटां विधाय वीरशम्पां कुपितोऽपवत् ॥ ६२ ॥

दृप्तः सिंहः । राजसु सिंहम् (श्रेष्ठम्) । द्वयोः सिंहयोरेकत्र समागमे युद्धसंरम्भः सूचितः । वाहं घोटकं च लक्षयित्वा । घोरः घर्घराकारश्च रवो यस्य सः (सिंहः) । कंचित्पशुं दृष्ट्वा घर्घरनादः ('गुरांना') सिंहस्य प्रसिद्धः । नादं श्रुत्वा क्रोपाग्निष्कासितः एतन्नो येन हृदये राजनि जाते, स्फुरन् दृष्ट्ये पुच्छे लोमगुच्छो यस्य हृदयः, ज्वलन्ती शोणे पिङ्गे च चक्षुषी यस्य हृदयः, निजनिवासस्थानापलायितः सन् राजानं प्रति अद्रवत् अधावत् । केसरसटाभिः स्कन्धस्यदीर्घलोमभिव्याप्तः, पराक्रममुददः, स्कन्धतटो यस्य सः । वीरशम्पाम् वीरस्येव उरफालम् । अस्य राज्ञ उपरि अपवत् । स्फुरत्पुच्छवादिना सिंहस्वभावो मृगयाकालिकोऽविकलं वर्णितः ॥ ६२ ॥

मृगया

‘ दिष्टी विषाय शीरसग्यां दुपितोऽपतन् ॥ ’

Lakshmi Art, Bombay, 8.

[लोकान्तरमुपगतस्य मित्रस्य वियोगदुःखं (पूर्वानुभूतम्) वर्णयति कश्चिद् ।]

कण्ठविनिरुद्धैरश्रुपूरैर्विनिरुध्यतेऽसौ

वाणी, कथमुद्गिरामि दुःखं यन्ममाभवत्

करुणविलापान्वधार्य गतधैर्यगुणः

पाषाणोपि तस्मिन्दुःखसमये ममाद्रवत् ।

हन्त हन्त ! दुःखकथामेतां हा निश्म्य तदा

कठिनतमानामपि केषामश्रु नास्रवत्

“शय्यातः शशाक नैकपदमपि गन्तुं यो हि

लोकान्तरमेव उपगन्तुं कथं प्राभवत्” ॥ १ ॥

इयं मम वाणी अश्रुपूरैः रुध्यते, अत एव मित्रमरणसमये यदुःखं ममा-
ऽभवत् तत्कथं कथयामि ? मम करुणविलापान् श्रुत्वा । पाषाणोपि अद्र-
वत्, अतिभूरोपि दयाद्रोऽभवदित्याशयः । एतां (वक्ष्यमाणान्) कथां श्रुत्वा-
का सा लडाइ—“यो जनो व्याधिदशायां दृश्यातः०” । सर्वत्रास्मिन्प्रकरणे
प्रसादः, अतिविरलसमासा वृत्तिश्च ॥ १ ॥

अन्तरनिलीनगुरुसन्तापैः प्रमाथिनी सा

चिन्ता हृदयेन या स्वहस्तेनोपपादिता

तामेतां निरन्तरहृदयरसशोपकरीं

कथमिव पश्येन्नो गूढं या समाहिता ।

मञ्जुनाथ को वा दग्धहृदयरहस्यसखो
 यो वा पुटपाकमेतमान्तरमवेक्षिता
 वेदनां मदीयामविलोकितविरामामये
 जानीते त्रियामा दीर्घयामा याऽतिवाहिता ॥ २ ॥

अन्तरनिलीनैः सन्तापैः प्रमाथिनी (निरन्तरव्यथाकारिणी) या चिन्ता
 हृदयेन, स्वहस्तेन (निरन्तरभावनां कृत्वा स्वत एव) उत्पादिता । स्वहस्तेनेति
 लोकोक्तेरनुकरणम् । हृदयरसस्य शोषिणीं तामेतां चिन्तां जनः कथं
 पश्येत् ? भ्रान्तरम् (भ्रन्तः एव जायमानम्) पुटपाकम् [बहिरप्रकाश्य
 अन्तरेव जायमानो दाहः पुटपाको यथा वैद्यके] यः अवेक्षिता अवेक्षिष्यते,
 'लुट्' । ईदृशः को वा हृदयस्य सखा ? न विलोकितो विरामः (अव-
 सानम्) यस्याः । अये इति संशोधनम् । शोकघशात् दीर्घाः यामाः
 (प्रहराः) यस्याः सा ॥ २ ॥

जाने तव दारुणा हृदयरक्तशोषिणीयं
 वेदना, ययाऽद्य तव हृदयं विभिद्यते
 करुणकथाऽपि तव तादृशी सुदैन्यभृता
 यामेतां विशृण्वतोऽपि चेतः परिखिद्यते ।

मञ्जुनाथ किन्तु विनिरुन्धि हृदयस्य मुखं
 किं वा सकलाभिमुखं दैन्याद्दुपपद्यते
 चिन्ताघोरसन्तापः सखेदमपि सखः सखे !
 यो वै विनिगूढस्तव हृदयेऽद्य विद्यते ॥ ३ ॥

यया तव हृदयं विद्यते, सा ते वेदना दारुणा इति जाने । हृदयस्य
 मुखं रुन्धि, हृदयकथां मा प्रकाशयेत्याशयः । दैन्याद् किम् उपपद्यते
 प्राप्यते ? चिन्तायाः घोरः सन्तापः ॥ ३ ॥

कोमल-ललित-पल्लवाग्रैर्वाजयन्ती स्वय-
 मातपं सहन्ती त्वं सिपेविपे ह्युदञ्च माम्
 साधुसुधाशीतैर्मृदुस्पर्शैः सुखयन्ती सदा
 पुष्पैर्मोदमावहन्ती पर्यचरः किं च माम् ।
 हन्त हन्त दारुण-दुरन्त-दवदग्धास्यद्य
 लतिकेऽभिरक्षन्ती निजाङ्गेष्ववकुञ्च्य माम्
 अमुना नृशंसेनैव नीतास्यपि दीनां दशा-
 मधुना दुरन्तमेतमपि नाम मुञ्च माम् ॥ ४ ॥

माम् उदञ्चय (संमान्य) त्वं सिपेविपे सेवितवती । 'लिटो' मध्यमपु-
 रूपैकवचनम् । माम् पर्यचरः मम परिचर्या कृतवतीत्यर्थः । निजाङ्गेषु अव-
 कुञ्चय (आच्छाद्य) माम् रक्षन्ती त्वम् हे लतिके ! दारुण-दुरन्तेन दवेन
 (वनवह्निना) अद्य दग्धाऽसि । अयि (लतिके !) अमुना नृशंसेनैव
 (मया हत्यर्थः) दीनां दशां (दाहरूपाम्) नीतासि । अमुनाऽपि दुर-
 न्तम् (भतिनृशंसम्) माम् मुञ्च । अन्योक्तिविधया, पतिसेवायामेव
 प्राणविसर्जनं कृतवती काचिदेषमनुशोच्यते । चतुर्थं अमुना-अमुना-
 अपिना-प्राप्ताः ॥ ४ ॥

→* फल्यचिद्राक्षो मरणम् *←

रात्रिदिवमासीद्यस्य मौलौ कनकातपत्र-
 मधिकमिहासीद्यस्य शौर्यं मत्तकुञ्जरात्
 दृश्यतां स एव गलत्फेनं व्याददानो मुखं
 लोट्ठाह मञ्चे व्यथमानो यमसंज्वरात् ।

मञ्जुनाथ को वा दग्धहृदयरहस्यसरो
 यो वा पुटपाकमेतमान्तरमवेक्षिता
 वेदनां मदीयामविलोकितविरामामये
 जानीते त्रियामा दीर्घयामा याऽतिवाहिता ॥ २ ॥

अन्तरनिलीनैः सन्तापैः प्रमाधिनी (निरन्तरव्यथाकारिणी) या चिन्ता
 हृदयेन, स्वहस्तेन (निरन्तरभावना कृत्वा स्वत एव) उत्पादिता । स्वहस्तेनेति
 लोकोक्तेरनुकरणम् । हृदयरसस्य शोषिणीं तामेता चिन्ता जनं कथं
 पश्येत् ? भ्रान्तरम् (भ्रान्त एव जायमानम्) पुटपाकम् [बहिरप्रकाश्य
 अन्तरेव जायमानो दाहः पुटपाको यथा वैद्यके] यं अवेक्षिता अवेक्ष्यते,
 'लुप्त' । ईदृश को वा हृदयस्य सरो ? न विलोकितो विराम (भव
 सानम्) यस्याः । अये इति संबोधनम् । शोकवशात् दीर्घां यामा
 (प्रहरा) यस्याः सा ॥ २ ॥

जाने तव दारुणा हृदयरक्तशोषिणीयं
 वेदना, ययाऽद्य तव हृदय विभिद्यते
 करुणकयाऽपि तव तादृशी सुदैन्यभृता
 यामेता विशृण्वतोऽपि चेतः परिसिद्यते ।
 मञ्जुनाथ किन्तु विनिरुन्धि हृदयस्य मुखं
 किं वा सकलाभिमुखं दैन्यादुपपद्यते
 चिन्ताघोरसन्तापः सखेदमपि सखः सखे !
 यो वै विनिगूढस्तत्र हृदयेऽद्य विद्यते ॥ ३ ॥

यया तव हृदयं भिद्यते, सा ते वेदना दारुणा इति जाने । हृदयस्य
 मुखं रुन्धि, हृदयकथां मा प्रकाशयेत्याशयः । दैन्यात् विम् उपपद्यते
 प्राप्यते ? चिन्तायाः घोरः सन्तापः ॥ ३ ॥

कोमल-ललित-पल्लवाग्रैर्वीजयन्ती स्वय-
 मातपं सहन्ती त्वं सिपेविपे ह्रुदञ्च माम्
 साधुसुधाशीतैर्मृदुस्पर्शैः सुखयन्ती सदा
 पुष्पैर्मोदमावहन्ती पर्यचरः किं च माम् ।
 हन्त हन्त दारुण-दुरन्त-द्वदग्धास्यद्य
 लतिकेऽभिरक्षन्ती निजाङ्गेष्ववकुञ्च्य माम्
 अमृना नृशंसेनैव नीतास्यपि दीनां दशा-
 मधुना दुरन्तमेतमपि नाम मुञ्च माम् ॥ ४ ॥

माम् उदञ्चय (संमान्य) त्वं सिपेविपे सेवितवती । 'लितो' मध्यमपु-
 रूपैकवचनम् । माम् पर्यचरः मम परिचर्या कृतवतीत्यर्थः । निजाङ्गेषु अव-
 कुञ्चय (आच्छाद्य) माम् रक्षन्ती स्वम् हे लतिके ! दारुण-दुरन्तेन द्वेन
 (वनवह्निना) अद्य दग्धाऽसि । अयि (लतिके !) अमृना नृशंसेनैव
 (मया इत्यर्थः) दीनां दशां (दाहरूपान्) नीतासि । अधुनाऽपि दुर-
 न्तम् (अतिनृशंसम्) माम् मुञ्च । अन्योक्तिविषया, पतिसेवायामेव
 प्राणविसर्जनं कृतवती काचिदेवमनुशोच्यते । चतुर्थे अमृना-अधुना-
 अपिना-प्रासाः ॥ ४ ॥

→* कस्यचिद्राहो मरणम् *←

रात्रिदिवमासीद्यस्य मौलौ कनकातपत्र-
 मधिकमिहासीद्यस्य शौर्यं मत्तकुञ्जरात्
 दृश्यतां स एव गलत्फेनं व्याददानो मृखं
 लोठर्ताह मञ्चे व्यथमानो यमसंज्वरात् ।

दीनं विलपन्त्यो हन्त लोठन्ते समन्तादिमा
महिला विलग्ना यस्य देहान्मृत्युपिञ्जरात्
कीलितकुबेरोपि प्रसार्यमाणरिक्तकरो

हन्त हन्त सोयं नरो निष्क्रामति पञ्जरात् ॥ ५ ॥

यस्य शौर्यं मत्तकुञ्जरादपि अधिकमासीत् । यमसंज्वरात् (अन्तकाल-
पीडातः) व्यथमानः मञ्जे लोठति इतस्ततः परिवर्तते । मृत्युना पिञ्जरात्
पिङ्गलवर्णाकृताद् यस्य देहात् विलग्नाः । निजवैभवात् कीलितः स्तब्धीकृतः
कुबेरोपि येन सोपि, प्रसार्यमाणो रिक्तै करौ यस्य इदृशः सन् । पञ्जरात्
(देहात्) निर्गच्छति । धनकुबेरतायामपि अन्ते रिक्तकर एव परलोकं
प्रतिष्ठति इति प्रत्यक्षमवलोक्यतामित्याशयः ॥ ५ ॥

कथमिव धैर्यादहं हृदयं निरुन्धे सखे !

सर्वे प्रतीकारा मम निष्फला निवर्तन्ते
सह्यते कथञ्चिद्यदि घोरा वेदनापि हृदः,

कष्टमवरुद्धा अपि निःश्वासा विवर्धन्ते ।

मञ्जुनाथ केषां पुरो वाच्या दयनीया दशा

के वा हृदयस्य मर्मवोद्धारोऽत्र वर्तन्ते

विकलदशां मे वीक्ष्य दययाऽधिवाप्या इव ,

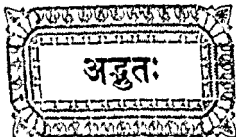
लोचनयोर्वाप्या अपि संकुलं प्रवर्तन्ते ॥ ६ ॥

निरुन्धे रुण्मि । छट आत्मनेपदोत्तमपुरुषस्यैकवचनम् । प्रतीकाराः
हृदयदार्वस्योपायाः । हृदः हृदयस्य घोरापि वेदना यदि कथंचित्सह्यते,
तदा धैर्येण अवरुद्धा अपि निःश्वासा विवर्धन्ते । हन्त कष्टम् ! दयावशेन
अधिगतवाप्या इव वाप्या अपि लोचनयोर्मध्ये संकुलं यथा स्वात्तया प्रव-
र्तन्ते । नेत्रयोर्वाप्यस्याधिक्यं वीक्ष्य उत्प्रेक्षते यत् दयावशेन वाप्याणा-
मपि वाप्या उत्पन्नाः, अतएव एते वाप्या नेत्रयोर्मध्ये न मान्तीत्या-
शयः । एवंविधेषु पूर्वोक्तपद्येषु अनुभावव्यभिचारिभ्यां विभावादेराहो-
वेण प्रतीतिर्बोद्धव्या ॥ ६ ॥

करणः

‘ ह्रीं लिङ्गद्वेषेऽपि प्रभायंमाणरिक्तकरो
इत्त इत्त सोय नरः निगच्छति पञ्जरान् ॥ ’

दिष्टीपतिरंशदा ददर्श बह्मार्पविभुं
 यमुनातटे म यत्र सन्ध्यामुपसंदधे
 हीरकममून्यमेकमुपहतं नु मग्राजा,
 पद्मविभुनजलमप्ये सहसा दधे ।
 मञ्जनाय सग्राजं विपणमिद वीक्ष्य ह्यमन्
 यमुनाजलान्तनिजमञ्जलि ममादधे
 हीरकनिरूपूर्णमञ्जलिमुदीक्ष्य ततो
 शोभति गतोऽर्णो विप्रयेस्तस्मिन्निमादधे ॥ १ ॥

कस्यांचित्पुराणवापिकायामवमग्नः कोपि
 वीचिवेगलग्नः प्रतियातो गह्वरान्तरे
 सोपानं विलोक्य तत्र कौतुकयुतोऽयं गतो
 नीचैर्हर्म्यमालां वीक्षतेसौ निष्कुटान्तरे ।
 आरामे विहारगृहान् पश्यन् भूरिशोभावहान्
 स्वच्छजलं चैकं सरोऽपश्यत्पादपान्तरे
 स्नानेच्छया सरसि निमज्ज्य वेगलग्नः पुन-
 स्तस्यामेव वापिकायामुन्मग्नः क्षणान्तरे ॥ २ ॥

पुरातनस्य कस्यचिन्नगरस्य प्राचीनायां कस्यांचिद्वापिकायां (तस्या जल-
 मध्ये) स्नानार्थमवमग्नः, ततश्च तरङ्गवेगलग्नः कोपि जनस्तस्या वापिकायाः
 एकस्मिन् गह्वरे (भित्तिगतं) प्रतियातः । तत्र (गह्वरे) सोपानं विलोक्य,
 सोपानेन नीचैर्गतस्तत्र निष्कुटस्य गृहारामस्य मध्ये हर्म्यमालां ददर्श । आरामे
 पादपानां मध्यभागे स्वच्छजलयुक्तं सरोऽपश्यत् । तस्यामेव (यस्यां निमज्ज्य
 गह्वरं दृष्टवान्) वापिकायाम्, क्षणान्तर एव उन्मग्नः बहिर्निष्क्रान्तः ॥ २ ॥

हास्यः

[अस्मिन् प्रकरणे किञ्चिदशीलार्थं क्षमां याचे । अस्ति साहित्यनिबन्धेषु हास्यार्थं प्रायः क्षमा ।]

✽(मिश्रः)✽

अपकारककुक्कुरनियत्रणाय यत्रयुतं

मिश्रः प्रविवेश गृहं तद्दृत्तेऽवधीयतां

यावत्पदं भूमौ निदधाति तावदेव द्रुतं

शून्ये लम्बितोऽभूलम्बशिखामवनीय ताम् ।

मञ्जुनाथ चर्मपाशवन्धान्नद्वकण्ठतटोऽ-

प्युचैर्यजमानमाजुहाव—“अये नीयतां

त्वरितं प्रधाव्य गलपाशमेव मोचय मे

प्राणानेव देहि तात ! दक्षिणा न दीयताम्” ॥ १ ॥

प्रतिदिनं गोहे क्षतिकारकस्य एकस्य कुक्कुरस्य दण्डनाय, अङ्गणमृत्तिकायां गोपितेन एकेन यष्ट्रेण युक्तं यजमानगृहं दक्षिणालोलुपो मिश्रः सहसा प्रवि-
वेश, तद्दृत्तान्तेऽवधीयताम् । यावदयं भूमौ (अङ्गणमृत्तिकायाम्) पदं
स्थापयति, तावदेव पृथः (मिश्रः) लम्बां (दीर्घाम्) शिखामवनीय
(शिखायामाहृष्येत्यर्थः) शून्ये गगने लम्बितः अभूत् । [यष्ट्रे भासीदेवं
शुक्तिर्यथा हि तत्र किञ्चिद्भरे दत्ते पृथ, यष्ट्रविलम्बो भारः उपरि उत्तोल्यते
य ।] यष्ट्रस्य चर्मनिर्मितपाशात् बद्धकण्ठोऽपि वेदगणपशादुचैराचक्रन्द—
“अये इदं यज्ञं निगृहताम् । इत्यादि” ॥ १ ॥

कस्यांचित्पुराणवापिकायामवमग्नः कोपि
 वीचिवेगलग्नः प्रतियातो गह्वरान्तरे
 सोपानं विलोक्य तत्र कौतुकयुतोऽयं गतो
 नीचैर्हर्म्यमालां वीक्षतेसौ निष्कुटान्तरे ।
 आरामे विहारगृहान् पश्यन् भूरिशोभावहान्
 स्वच्छजलं चैकं सरोऽपश्यत्पादपान्तरे
 स्नानेच्छया सरसि निमज्ज्य वेगलग्नः पुन-
 स्तस्यामेव वापिकायामुन्मग्नः क्षणान्तरे ॥ २ ॥

पुरातनस्य कस्यचिन्नगरस्य प्राचीनायां कस्यांचिद्वापिकायां (तस्या जल-
 मध्ये) छानार्थमवमग्नः, ततश्च तरङ्गवेगलग्नः कोपि जनस्तस्या वापिकायाः
 पृक्सिन् गह्वरे (भित्तिगतं) प्रतियात । तत्र (गह्वरे) सोपानं विलोक्य,
 सोपानेन नीचैर्गतस्तत्र निष्कुटस्य गृहारामस्य मध्ये हर्म्यमालां ददत्त । आरामे
 पादपानां मध्यभागे स्वच्छजलयुक्तं सरोऽपश्यत् । तस्यामेव (यस्यां निमज्ज्य
 गह्वरं दृष्टवान्) वापिकायाम्, क्षणान्तर एव उन्मग्नः बहिर्निष्क्रान्तः ॥ २ ॥

हास्यः

[अस्मिन् प्रकरणे किञ्चिदश्लीलायं क्षमां याचे । अस्ति साहित्यनिबन्धेषु हास्यार्थं प्रायः क्षमा ।]

✽(मिश्रः)✽

अपकारककुङ्कुरनियत्रणाय यत्रयुतं

मिश्रः प्रविवेश गृहं तद्गृत्तेऽवधीयतां

यावत्पदं भूमौ निदधाति तावदेव द्रुतं

शून्ये लम्बितोऽभूलम्बशिखामवनीय ताम् ।

मञ्जुनाथ चर्मपाशवन्धान्नद्रकण्ठतटोऽ-

प्युच्चैर्यजमानमाजुहाव—“अये नीयतां

त्वरितं प्रधाव्य गलपाशमेव मोचय मे

प्राणानेव देहि तात ! दक्षिणा न दीयताम्” ॥ १ ॥

प्रतिदिनं रोहे क्षतिकारकस्य एकस्य कुङ्कुरस्य दण्डनाय, अङ्गणमृत्तिकायां गोपितेन एकेन यत्रेण युक्तं यजमानगृहं दक्षिणालोलुपो मिश्रः सहसा प्रवि-
वेश, तद्गृत्तान्तेऽवधीयताम् । यावदयं भूमौ (अङ्गणमृत्तिकायाम्) पदं
स्थापयति, तावदेव एवः (मिश्रः) लम्बा (दीर्घाम्) शिखामवनीय
(शिखायामावृष्येत्यर्थः) शून्ये गगने लम्बितः भूमौ । [यत्रे भासीदेवं
युक्तिर्यथा हि तत्र किञ्चिद्गरे दत्ते एव, यत्रविलप्तो भारः उपरि उत्तोल्यते
अ ।] यत्रस्य चर्मनिर्मितपाशात् बद्रकण्ठोऽपि वेदनावसादुच्चैराचष्टन्द—
“अये इदं यत्रं निगृह्यताम् । इत्यादि” ॥ १ ॥

→* भक्तवरः *←

धर्मव्यवसाये लाभमधिकमुदीक्ष्य कोपि

चतुरो बभूव भक्तियज्ञे निपुणो होता

शीर्षे बर्हिपिच्छं चारुचन्दनं ललाटे वहन्

पीताम्बरधारी हरिरासीद्रूपसंस्तोता ।

मञ्जुनाथ स्वप्नं वीक्षतेऽसौ—“विष्णुरस्मि, करे

चक्रं भ्रमयन्वै भूवतीर्णः क्रीडनं सोता”

प्रातः प्रतियुद्ध्य चकितोऽसौ किन्तु पश्यति यद्

“भूमौ पतितोऽस्मि, पुनरङ्गुलिर्गुदप्रोता” ॥ २ ॥

कोपि चतुरो जनो भक्तिरूपे यज्ञे होताऽभवत्, अर्थाद् भक्तिमार्गं प्रसिद्धिप्राप्तये प्रविष्टः । रूपसंस्तोता, रूपं प्रस्तुतं करोति, रूपधारक इत्यर्थः । बर्हिपिच्छादिकं धारयित्वा भक्तानां व्यामोहनार्थम् ‘भावनावशाद् अहमेव हरिर्जातोऽस्मि’ इति हरिवंभूव । शनैः शनैः, निरयं भक्तवृन्दानां संघटने तेषाम् “भवान् साक्षाद् हरिः” इत्यादरच्छाघया हसः सोऽपि (चतुरः) रात्रौ स्वप्नं वीक्षते । क्रीडनं स्वप्नं तदाह—“अहं साक्षाद्विष्णुरस्मि । करे (हस्तेनेति यावत्) चक्रं भ्रमयन्, क्रीडनं सोता (कर्ता) अर्थात् मत्केषु क्रीडार्थमेव भूवतीर्णः, सुवि भवतीर्णः अस्मि” [अव उपसर्गाकारस्य मागुरे-मैते लोपः] । गुदप्रोता निजस्य गुदे प्रविष्टा । यदा भूमौ अवतारस्य अप्यासो बभूव, तदैव स्वप्ने सदातो भूमौ पातो बभूव, अङ्गुलिप्रवेदानन्तरं यो हि चक्रभ्रमणस्याप्यासो बभूव स चाप्यनुमीयेवैव ॥ २ ॥

→* जैण्टिलमैनमहाभागः *←

गौराङ्गानुकारी मञ्जु ‘मिस्टरचपेटामैन’

आसेटाय पक्षिणां स्थितोऽभूत्तरुसंहतौ

तावत्पेण्टलूनविवरेण कृकलासः कोपि

रिङ्गन् रिङ्गन् निभृतमयासीत्कटिपद्मती ।

'अरेरे किमेतदिति' यावद्वीक्षतेऽधो बला-
 चावत्कलामुण्डीं प्राप्य पादावूर्ध्वमुत्थितौ '
 'वैट वैट' जल्पन् पैण्टलूनपरतश्चपदो
 जैनटिलमैनमहाभागः पतितः क्षितौ ॥ ३ ॥

गौराङ्गणाम् अग्नेजानाम् (घेषाचरणादिषु) अनुकरणं कुर्वन् । तलस-
 मूदे, गुटिकासन्धानार्थं तरोः शास्त्रायां स्थितोऽभूत् । रिङ्गन् शनैर्गच्छन् ।
 पैण्टलून इति प्रथितस्य अधोवस्त्रस्य छिद्रेण । कृकलासस्पर्शविकलोऽन्वेषणार्थं
 यावदधीचैः पश्यति, तावत् पैण्टलूनस्य भ्रतिलिविद्धत्वात् उपरितनस्य शरीर-
 नागस्य आनमन्तं भारं यथावदधारयन्तौ संभ्रमात् द्वौ अपि पादौ, अधो-
 मुखपतनानन्तरम् उपरि उषितौ । पतने विचित्र-कलायुक्तं मुण्डं यस्यां सा
 पतनक्रिया कलामुण्डी । Went 'हस्तात् पक्षी गतः', अथवा 'अहमेव
 गतः' इति अधःपातेऽपि इंग्लिशमेव जल्पन् क्षितौ (भूमौ) पतितः ॥ ३ ॥

—ॐ 'चावे'महाशयः ॐ—

भुक्त्वा यजमानगृहे कुम्भसमतुन्दवाही
 मङ्गास्खलन्मन्दयायी चावे गृहशोचनः
 प्रापतन्मदातिरेकतोऽसौ वीथिनालिकायां
 पतितोऽभूत्तत्र सरोऽप्येकः प्राणमोचनः ।
 कुष्ठोदरमस्य करेणामृशन्नुवाच—'सखे !
 मृक्तं भूरि, धन्योसी' त्यथाग्रे कृतालोचनः
 आहतं च मोदकयुगलमिति सोचयोप-
 मण्डकोपमारुर्षति चावे लुप्तलोचनः ॥ ४ ॥

भङ्गापानेन स्वलत् मन्दं च यथा स्यात्तथा याति, तच्छीलः । फुल्लम् उदरं तुन्दः, 'तौद' । गृहशोचनः गृहं गन्तव्यमिति अनुशोचनयुक्तः, अन्यथा भङ्गापानेन गमनस्येच्छापि नासीदिति भावः । मदातिरेकतः भङ्गामदाधिक्यात् रग्याया जलनालिकायां प्रापतत् पतितोऽभूत् । तत्र (नालिकायाम्) प्राणं सुञ्चति, गतप्राणः एको रासभोपि पतितः आसीत् । भङ्गोष्मणा विकलो निमीलितलोचनः शीतस्पर्शायां नालिकायां पाते किञ्चित्सुखित इव, समीपपतितस्य अस्य (गर्दभस्य) मरणानन्तरं फुल्लम् उदरं करेण परामृ-
 श्चैव निमीलितनेत्रोयम् उवाच—“त्वमपि भोजनार्थं गतोऽभूः ? उदरं यद्दु फुल्लमिति मन्ये भूरि भुक्तम् ।” अथ उदरस्य अग्रेपि कृतम् आलोचनं येन [अर्थात् उदरस्य निम्नभागेपि हस्तं परामृशन्] असौ “भूरिभोजनातिरिक्तं गृहार्थं मोदकद्वयमपि आहृतम्” इति उच्चघोषेण वदन् भङ्गामदमीलित-
 लोचनः घौघेमहाशयः अण्डकोपद्वयम् आकर्षति ॥ ४ ॥

भयानकः

—ॐ रूपकवनाक्षरी ॐ—

घोरतरारण्ये पथिभ्रान्तो दीनपान्थो जातु
भृशभयभीतो निपसाद दृपद्देहोपरि
तावत्तरुगह्वराभिरागाह्योलजिह्वो भृशं
व्यात्तमुखः सिंहो भूरिलुब्धो रक्तलेहोपरि ।
वह्निज्वलन्नेत्रं वीक्ष्य तं प्रोन्नतपुच्छं रयाद्
यावद्वेषमानः प्ररुरोह तरुगेहोपरि
श्मश्रुभरभैरवमुखाग्रो घोरफुङ्कतिकृद्
मीपणभुजङ्गोऽपतत्तावदस्य देहोपरि ॥ १ ॥

पथिभ्रान्तः मार्गभ्रमे पतितः । दृपद्ः शिलायाः देहोपरि, अर्थात्
पृष्ठस्थाः शिलाया उपरि निपसाद तस्यै । तावत् रक्तलेहनोपरि लुब्धः,
प्राह्लोहितपानाऽऽस्वादः सिंहश्चरुगह्वराभिरागात् निष्क्रान्तः । वह्निवत्
ज्वलन्ती नेत्रे यस्य, प्रोन्नतं पुच्छं यस्य तादृशं तं (सिंहम्) वीक्ष्य तरुगेहो-
परि अतिगहनत्वाद् गेहाकारस्य तरोरुपरि रयाद् आरुरोह । श्मश्रुभरेण
भुजङ्गोऽपतत्तावदस्य मीपणमुखाग्रः ॥ १ ॥

रौद्रः

[महाराष्ट्रकेसरी श्रीमान् शिवाजीवीरो श्लेच्छानामुपद्रवैरतिक्रुदः
संमुखयुद्धे भाह—]

आर्यजातिदीनानद्य भूरिपराधीनान्वीक्ष्य
 ये विक्रमहीना हन्त हिंसां विदधुः परां
 देवमन्दिराणि पुनः पूज्यतमपुस्तकानि
 निर्हेतुकमेव वह्निसाद्येऽरचयन्तराम् ।
 खड्गेन प्रचण्डबाहुदण्डविधृतेनैवाऽद्य
 तेषामेष युद्धे क्रियां कुर्वे कदनोत्तरां
 छिन्नदेहनिष्कोपितमांसवसापृक्तां भूरि
 कृत्तकण्ठनिर्यद्रक्तरक्तां विदधे धराम् ॥ १ ॥

आर्यजातेः दीनान् लोकान् अद्य अतिपराधीनान् वीक्ष्य पौरुषहीनाः [यदि
 पौरुषमभविष्यत्तर्हि वीरैः साकमयोत्सन्त, न तु दीनानमारयिष्यन् ।]
 ये श्लेच्छाः परां हिंसां विदधुः (चक्रुः) । अग्निसाद् अरचयन् तराम् ।
 अतिशयेन दग्धवन्तः । एषोहम् तेषाम् (यवनानाम्) प्रचण्डबाहुदृतेन
 खड्गेन कदनप्रधानां क्रियां कुर्वे, मारयिष्यामि तेषां कदधानां कुर्वे इत्याशयः ।
 धरां छिन्नात् देहात् निष्कोपिताभ्याम् निष्पीडिताभ्याम् मांसवसाभ्यां
 पृक्तां व्यासाम् । कृत्तेभ्यः कण्ठेभ्यो निर्गच्छता रक्तेन रञ्जितां कुर्वे । निष्को-
 पितेत्यत्र 'कुप निष्कर्षे' ष्यादिः । अत्र दीनानां देवमन्दिर-पुस्तकानां च
 कथने तत्पूज्यतया मृदुला वृत्तिः । तेषां वह्निसात्करणादारभ्यैव क्रमशः
 उद्दीप्ता भवन्ती, अन्ते तु अतिपरुषा संघटना जातेत्याहोच्यम् ॥ १ ॥

❀ म्लेच्छसेनापतिं प्रत्युक्तिः ❀

पातिव्रत्यमूर्तिं वेपमानां तव शौर्यभया-

दीनं याचमानां हंसि नारीं परिवेष्ट्य ताम्

सर्वलोककल्याणार्थमाहितप्रयासान्पुन-

स्तापसान्निहंसि हन्त कोपादुपचेष्ट्य तान् ।

हंहो स्वप्रभुत्वशौर्यदर्पित ! कृपाणमुखे

प्राप्तः संमुखेऽसि, सर्वसैन्यैः परिवेष्ट्यतां

रे रे म्लेच्छवन्धो ! तव कर्तितकवन्धोपरि

बध्यतेऽद्य वामपदवन्धो भूरि चेष्ट्यताम् ॥ २ ॥

दीनं यथा स्यात्तथा प्राणमिक्षां याचमानां ताम् (तासमये म्लेच्छैर्हताम्) नारीं परिवेष्ट्य परितः आवृत्य हंसि नाशयति । सर्वेषां जनानां कल्याणार्थमेव, आहितः स्वीकृतः प्रयासः तपःपरिश्रमो यैस्तान् तापसान् कोपवशात् उपचेष्ट्य संग्रहं, हन्त हन्त निहंसि पशुमारं मारयति । हंहो दर्पित ! संमुखे, त्वं मम कृपाणस्य मुखे प्राप्तोसि ! इदानीं तव सर्वसैन्यैः, कामम् अस्य स्थानस्य परिवेष्टनं क्रियतां नाम । भावे प्रत्ययः । परं रे म्लेच्छवन्धो ! म्लेच्छाघम ! कृपाणेन छिन्नस्य तव कवन्धस्य (सक्षत्रशून्यदेहस्य) उपरि मया वामपदस्य धीरो बन्धः बध्यते । अहं वामपादं स्थापयामीत्याशयः । एवया यावद्दलं भूरि चेष्ट्यताम्, तन्निवारणाय उद्योगः क्रियताम् । अत्रापि पतिव्रताया देव्यस्मरणान्मृदुला घृतिः, पुनश्चापसानां हिंसायां किञ्चिदुमा, ततोमे च क्रमदाः परुषा घृत्तिरिति समीक्ष्यम् ॥ २ ॥

पीत्वा हन्त दूर्तोपि दुःसहविगर्हगन्धि
 मद्यं मदमत्तो चत वीक्षते न तत्क्षणम्
 क्लिद्यत्किमिलालाकफविष्टापङ्किलासु मुहु-
 लुठति विसंज्ञो विशिखासु कलितकणम् ।
 यत्किञ्चिन्मुखागतं प्रभक्ष्य विस्रगन्धभृतं
 गाढमलग्नन्थियुतं वमति विपोल्यणं
 भ्राम्यद्भूरिमक्षिकाभिभरितं नितान्तमेव
 पूतिगन्धि खादति स वान्तमेव तत्क्षणम् ॥ १ ॥

दुःसहो विगर्हश्च (निहृष्टः) गन्धो यस्य तत् । मद्यं पीत्वा । क्लिद्यन्तः
 क्रिमयो (मलकोटाः) यासु ताः, लाला-(मुखक्रेदः) कफ-विष्टामि पङ्क-
 लाश्चेति द्वयोः कर्मधारयः । तासु विशिखासु कलितकणं यथा तथा क्लिद्यत
 शब्दं कुर्यन्, चेतनारहितो लुठति । 'कण' पदेन अव्यसता सूचिता । कफ-
 विष्टादिभृतासु विशिखासु 'गली' । मुखे आगतं यत्किञ्चित् (भविष्ठा-
 घमनादिकम्) भक्षयित्वा, आमगन्धभृतं गाढाभिर्मलग्नन्थियुतं विषवत्
 उल्लयणं स (मद्यप) वमति । भ्रमे च मक्षिकाभरितं दुर्गन्धि तद् वान्तमेव
 खादति । चतुर्थं नितान्तं वान्तं प्राप्तं ॥ १ ॥

प्रत्नमृतमार्जारस्य चर्म परिपाद्य क्षुरैः
 पापाणैः प्रकुट्टय मांसमस्य विनिधीयते
 तस्मिन्मिश्रयित्वा वसां मृद्भाण्डे निधत्ते क्षितौ
 कतिपयमासान्तेऽवधाद्य समानीयते ।
 पूतिगन्धजुष्टं क्रिमिपुञ्जपरिपुष्टं भूरि-
 मादकं विशिष्टं चीनदेशीयैर्विधीयते
 सघोजातमूपकार्भकाणामुपदंशं कृत्वा
 सत्पानकमेतत्सप्रशंसं परिपीयते ॥ २ ॥

प्रत्नस्य पुरातनस्य । क्षुर 'क्षुरा' द्वारा चर्म उरसाद्य । अस्य (विट्ठालस्य)
 मांसं पापाणैः कुट्टयित्वा स्थाप्यते । तस्मिन् (मांसे) वसां 'वर्षा' मिश्र-
 यित्वा, मृत्तिकाभाजनान्तः भूम्यां (निखाय) निधत्ते (स्थापयति) । अव-
 धाद्य भूमिम् उरसाद्य । क्रिमिपुञ्जैः परिपुष्टं बहुलीकृतम् । विशिष्टं (तेषां
 मतानुसारमत्युत्तमम्) एतद्भूरिमादकं मदकारकम् । चीनदेशीयैर्निर्मायते ।
 सघोजातानां मूपकशिश्नाम् उपदंशम् (मध्ये मध्ये भक्षयम्) कृत्वा,
 एतत् सत् (उत्तमम्) पानकं प्रशंसत्प्राप्तं वाढं पीयते ॥ २ ॥

शान्तः

→* पूर्वं वैराग्यम् *←

आसँस्तोपि पार्थिवाः पृथिव्यां बलभारभृतो
 व्यामुते स येषामनुभावतो भयं न किम् ?
 श्रेष्ठिनो वदान्या भूरि जाता लोकमान्याः पुन-
 र्याता रूपशालिनो धरायामुदयं न किम् ? ।
 मञ्जुनाथ पुंसां हन्त कोऽयमभिमानोऽधुना
 नश्वरे शरीरे, वेत्सि विधिसमयं न किम् ?
 आयाता धरायामद्यवावद्भूरिसंख्या नरा-
 स्ते किल धरायामेव याता विलयं न किम् ? ॥१॥

येषां (पार्थिवानाम्) अनुभावतः प्रभावात् भयं किं न व्यामुते स ?
 अपि तु व्याप्तमभूत् । बलभारभृतः (बलभरं विभ्रति, कृष्ण, महाशालिनः)
 ते पार्थिवाः (राजानः) अपि पृथिव्यामासन् उत्पद्यन्ते स । वदान्याः
 (दानवीराः) श्रेष्ठिनः 'सेठ' । लोकैर्मान्याः (विद्वज्जनाः) । रूपशालिनश्च
 (सुरूपाः) जनाः, धरायाम् किम् उदयं न याताः ? अपि तु उत्पन्ना एव ।
 हन्त ! नश्वरे (नाशशीले) शरीरे पुंसां अधुना एषु दिनेषु कोऽयम् अभि-
 मानः । हे मञ्जुनाथ ! विधेः (नियतेः 'दैवस्य') समयं मर्यादां किं न
 वेत्सि ? 'सर्वेषामपि शरीराणि नियतसमये प्राप्ते, गच्छन्तीति विधिनियमं न

जानाति किम्' इति भावः । अद्ययावत् अद्यपर्यन्तं ये भूरिसंख्या नराः धरायाम् आगताः, ते किल धरायामेव (पृथिव्यामेव) किं विलयं न याताः ? अपि तु सखां पृथिव्यामेव निलीनाः इत्याशयः । प्रथमे भृतो वतो, वदान्या मान्या, जाता याता, आया राया, धरा नरा, याता याता प्राप्ताः ॥१॥

वाल्यादेव विषयमरीचिकासु संरमसे

पाल्याऽभूत्प्रणाली कर्मगहनाऽप्यमुष्य ते

दारा धन-धाम-परिवारास्तव बन्धकरा

हन्त तदमीभिस्तव समयो विमुष्यते ।

मञ्जुनाय मन्ये उपदेशास्तव सर्वे वृथा

यद्द्वै कामलामलबलेशात्परितुष्यते

कामनामजस्रमयि ! धेहि सखे ! तावत्सुखं

'रामनाम सत्य'मिति यावन्न विघुष्यते ॥ २ ॥

शास्यकालादारभ्यैव विषयाणां मरीचिकासु (मृगतृष्णासु) रमसे । नानाविधकर्मभिः गहना (बन्धनकारिणी) प्रणाली अपि अमुष्य (अस्व) ते पालनीयाऽभूत् । पूर्वं विषयासक्तः आसीदेव तदुपरि (विषयासक्तस्याप्यस्य ते) कर्ममिष्यन्धकः प्रवृत्तिमार्गः सेवनीयोऽभूदित्याशयः । दाराः पत्नी । समयो विमुष्यते यद्दृश्यते (याप्यते इति यावत्) । कामनालामस्य लवले-
च्छात् (लपस्यापि छेदात्) अतिस्हमकामलाभादपि यत्त्वया परितुष्यते प्रीयते, तस्मात् हे मञ्जुनाय ! तुभ्यं सर्वे उपदेशाः वृथा इति मन्ये । 'राम-
नाम सत्यम्' इति यावत् शवयादिभिर्न विघुष्यते तावत्पर्यन्तं हे सखे ! सुखम्, अज्ञानम् (निरन्तरम्) कामनाम् (विषयेष्टाम्) धेहि धारय । यदा प्राणापगमो भविष्यति तदा, ते कामना किंप्रयोजना भविष्यति ? ततश्च स्वल्पसमपार्थ किमिति कामनाभिः कर्तव्यं भवतीति ध्येयम् । यत्पूर्वं कामनाम रामनाम इति प्राप्ताः ॥ २ ॥

→* वैराग्यार्थमुत्तेजना *←

दृष्ट्वा भूमिदेवान्मुखमेव परावर्तयसे
 देवानभिनन्दति न जिह्वा नटिता स्फुटम्
 खल्पमधिकारं प्राप्य दृष्यसि बुधेषु वृथा
 तृप्यति मनीषाऽनृतजालैर्जटिता स्फुटम् ।
 मञ्जुनाथ गर्वोच्छ्रनवदनो विभासि सदा
 वेधसा कदाऽसौ तव मूर्तिर्घटिता स्फुटं ?
 वायुव्यूढघोटकनिपण्णो दलयऽद्य जना-
 नायुःपरिशेषे तव पायुः स्फुटिता स्फुटम् ॥ ३ ॥

एष त्वं भूमिदेवान् (ब्राह्मणान्) दृष्ट्वा गर्वात् मुखं परावर्तयसे । स्फुटं यथा स्यात्तथा नटिता नटायिता, 'नटी' इत्याशयः । नट इवाचरति नटति, ततः कप्रत्ययेन नटिता । नटवन्नानारूपेण विचरन्ती ते जिह्वा, देवानपि न अभिनन्दति अनुमोदयति । देवेष्वपि ते श्रद्धा नास्ति, यतस्ते जिह्वा तानपि निन्दतीत्याशयः । दृष्यसि गर्वं करोषि । स्फुटं मिथ्याजालैर्जटिता (ब्यासा) ते मनीषा (बुद्धिः) तृप्यति तुप्यति । मिथ्याव्यवहारं विना ते बुद्धेः संतोषो न भवतीत्याशयः । गर्वेण उत्फुल्लमुखः सदा विभासि । तथाऽसौ (अलौकिकी) मूर्तिः ब्रह्मणा कदा घटिता ? अदृष्टपूर्वा इयं मूर्तिरित्याक्षेपः । अस्तु, अद्य वायुरूपे व्यूढे (दृढे) घोटके निपण्णः ('इवाहं घोडेपर सवार' इति भावः) त्वं जनान् दलय पीडय । आयुःपरिशेषे (मरणोत्तरम्) तव पायुः (गुदम्) स्फुटिता विकसिष्यति 'लुट्' । लोकोत्तरनुकरणम् । परलोकं अस्व गर्वस्थ ते प्रतिफलं मिलिष्यतीत्याशयः । सर्वत्र प्रासाः, दिशोपतन्नुर्ध्वं वायु वायु पायु इति ॥ ३ ॥

→ॐ लोभार्थं धिक्कारः ॐ←

सकृदुपमत्रितो गृहाय शम्पामारमसे
 किम्पाकः प्रयासि गृहादारामं हि यत्सखे
 गुल्फदक्षपङ्कं मार्गमुल्लङ्घ्यापि पादचरो
 गेहं पुनरारामादुपैपि धिगियत्सखे ।
 मञ्जुनाथ शून्यं तव यातायातमालोक्यैव
 गर्जनमिषेण घोरं हसति वियत्सखे
 हन्त मनःक्षोभादपि नासि यन्निरस्तो मना-
 गन्नलवलोभादहो धावसि कियत्सखे ? ॥ ४ ॥

एकवारमात्रं निमग्नितो यजमानस्य गृहार्थं शम्पां (उत्फालम्) करोषि ।
 ततश्च 'अत्र निमग्नं नास्ति, आरामे भोजनं भविष्यति' इति किंपाकः
 (किंपचानः दरिद्रः) एवं यजमानस्य गृहात् यत् हे सखे ! आरामं प्रयासि ।
 पादचरः एवं गुल्फपर्यन्तकर्दमयुक्तं मार्गमुल्लङ्घ्यापि 'अत्र भोजनं न, गृहे एव
 भोजनं भविष्यति' इति आरामारपुनः यजमानगृहम् उपैषि । सखे ! इयत्
 से भोजनलौक्यं धिक् । तव निरर्थकं यातायातं दृष्ट्वैव मेघगर्जनमिषेण वियत्
 (भाषासम्) घोरं हसति । तस्मिन् समये मेघगर्जनाप्यासीदिति तत्रोपेक्षा ।
 हन्त एवं मनःक्षोभादपि निरस्तो नासि । भोजनविदम्बनया मनःक्षोभं
 प्राप्यापि ते वैराग्यं न भवतीत्यानयः । हन्त ! अल्लवस्य लोभात् हे सखे !
 कियदावसि ॥ ४ ॥

→ॐ शनैः शनैर्भगवति रतिः ॐ←

कुटिलकुतर्कमरकैशनिशितशरै-
 निर्दय मनसि यदि हृदयविदारी मे
 दुर्भरकुटुम्बमरजर्जरशरीरमृतोऽ-
 प्यहह निरर्थमसि वात ! तापकारी मे ।

मञ्जुनाथ नापरो विलोक्यते नृलोकतले
 तापं यो विलोपयन् भवेद्वि भयहारी मे
 केवलमखिललोकचित्तान्तरचारी सैप
 बर्हिपक्षधारी ननु तर्हि पक्षधारी मे ॥ ५ ॥

अपि निर्दय ! कुटिलकुतकंसमूहरूपैः कर्कशैः निश्चितैः (तीक्ष्णैः) शरैः,
 यदि मे हृदयविदारको भवति । दुर्भरेण कुटुम्बभारेण जर्जरशरीरयुक्तस्यापि
 [शरीरं विभतीति क्विप्] मे निरर्थकं तापकारकोऽसि । तदा तापं लोपयन्
 यो मे भयहारको भवेदीदृशो नृलोकतले (मर्त्यलोके) अपरो नालोक्यते ।
 तर्हि (किन्तु) अखिललोकहृदयस्थः, स एष बर्हिपक्षधारी (शिखिपिच्छा-
 चतंसः श्रीकृष्णः) केवलं मे पक्षधारी पक्षपोषकः अस्ति । 'सोचि लोप' इति
 पादपूरणसुलोपात् 'सैप' इति । सर्वत्र प्राप्तोऽनुपमः ॥ ५ ॥

सेवसे रसेन किमु सम्पदभिमानिनोऽमून्
 स्वामी किल निखिलनृलोकभयहारी मे
 भ्रमसि विलासिनीविलासरसलालसया
 नन्दति हृदन्तरेऽत्र नन्दधेनुचारी मे ।
 मञ्जुनाथ नाथसि किमन्यमयि ! दीनगिरा
 सकलसुराधिपतिरस्ति सुखकारी मे
 शरणमुपैपि यदि धरणिधुरीणमये
 बर्हिपक्षधारी ननु तर्हि पक्षधारी मे ॥ ६ ॥

संपत्तेः अभिमानयुक्तान् भ्रमून् (लोकान्) प्रेम्णा किं सेवसे ? सकल-
 मर्त्यलोकभयहारकः (हरिः) मे स्वामी । एवं विलासरसलालसया
 (इच्छया) भ्रमसि । परं मे अत्र (अस्मिन्) हृदन्तरे हृदयमध्यभागे
 अनन्दराजस्य धेनुश्चारयति सः (कृष्णः) नन्दति ऋदति । मम हृदये भगव-

द्रतिजातेत्याशयः । अयि मञ्जुनाथ ! अन्यं जनं दीनवाण्या किं नायसि
(याचसि), सकलदेशः (भगवान्) मे सुखकारकोक्ति । यदि त्वं घरणौ
धुरीणं श्रेष्ठं (राजादिकम्) शरणं यासि तर्हि० ॥ ६ ॥

ॐ भावः ॐ

ॐ देवविषयकरतिभावः ॐ

—०—
ॐ श्रीकृष्णः ॐ

मुक्ता-मणि-मण्डितमुकुटमधिमौलि भाति
श्रियमुपयाति कर्णकुण्डलमनाथतं
कण्ठे हीरहारावलिराविन्दति शोभामहो
सुपमाऽऽवहोऽयं भाति पीतपटोऽव्याहृतम् ।
मञ्जुनाथ मञ्जुमिमां मूर्तिमवलोकयतो
हृदि समुदेति परितोषः कोप्यनाहतं
मन्देतरशोभाशालि-सुखद-पदारविन्दे
राधिकागोविन्दे मनो रमतामनारतम् ॥ ७ ॥

मुक्ता-मणिभिर्मण्डितं मुकुटम् । मौलौ भाति । अनाथतं नातिदीर्घम्
कण्ठविष्टं कुण्डलं शोभां गच्छति । सुपमाऽऽवहः (शोभाकारकः) अयं
पीतपटः अव्याहृतं [अव्यारितं यथा स्यात्तथा द्वादशमिति यावत्] भाति ।
इमां मूर्तिम् अवलोकयतो (मम) परितोषः अनाहतं [निरन्तरम् यथा
स्यात्तथा] उदेति । अमन्दशोभाशालिनी सुखदे पदारविन्दे यस्य तस्मिन् ।
श्रीराधिकायुक्ते गोविन्दे मे मनः अनारतम् अजघ्नं रमताम् ॥ ७ ॥

ॐ (श्रीशिवः) ॐ

अयि भुवनानां सकलानामभयङ्कर हे
करुणां कुरुष्व मायि शङ्कर जगत्पते

नानाविधतापपरितापितं नु दीनतमं
 विभवविहीनमिममुद्धर जगत्पते ।
 वैभवं ते मञ्जुनाथ वाचामपि दूरे भवं
 नश्वरं न याचाम्यविनश्वर जगत्पते
 विषमयमेतदुरिताऽऽमयमखिलमेव
 शमय शशाङ्कशोभिशेखर जगत्पते ॥ ८ ॥

हे समस्तानां भुवनानाम् अभयं करोति तच्छील ! इमं दीनतमम्
 (माम्) । हे मञ्जुनाथ (शिव !) ते वैभवम् (महिमा) वाचामपि दूरेभवम्,
 वागपि तत्र गन्तुं न प्रभवतीत्याशयः । मञ्जुनाथस्य वाचां दूरगतम् । अयं
 मञ्जुनाथस्ते महिमानं वक्तुं न शक्नोतीत्यपि अर्थः । अविनश्वर [अन्वय शा-
 श्वत !] अहं त्वत्तो नश्वरं न याचामि, सांसारिकं पुत्रकलत्रादिकं नाम्यर्थये
 इत्याशयः । किं याचामि ? तदाह—“ हे चन्द्रशेखर ! विषवदतिभयङ्करम्,
 पुतं दुरितरूपम् (विषयेभ्यो जातं कश्मलरूपम्) आमयं रोगम् अखिल-
 मेव शमय ! विषमय आमय-शमय इति त्रिभेद-मय इति प्रासः चतुर्थे ।
 अन्यत्र प्रतिचरणं प्रासाः ॥ ८ ॥

—* शङ्करात्कारुण्यप्रार्थना *—

केन पथा यामि तद्धि जाने व्रत नाद्यावधि
 हे गिरिजाजाने ! सानुकम्पमुपयाहि माम्
 त्वयि दयमाने दीनलोकोपि प्रयाति सुख-
 मेतावता ज्ञानेनैव हृष्टमवयाहि माम् ।
 किं मे विनिवेदयाम्यवस्थां त्रिपुरान्तक ते
 तापयते दुःखं हन्त गुरुपरिणाहि मां
 विषयविलासरसरङ्गाकुलं नित्यमेव
 दुरितानुपङ्गादपि गङ्गाधर पाहि माम् ॥ ९ ॥

'केन मार्गेण/अहं गच्छामि' तद्धि अद्यावधि न जाने । हे गिरिजापते !
मां सदयम् उपयाहि, मम कारुण्यार्थमागच्छेत्याशयः । अवयाहि जानीहि ।
गुरु गभीरं परिणाहि विशालम् दुःखं मां तापयते । 'परिणाहो विशा-
लता' । नित्यमेव विषयाणां विलासरसरङ्गेराकुलं माम् दुरितस्य अनुप-
हात् (पापसंबन्धात्) पाहि । सर्वत्र प्राप्ताः ॥ ९ ॥

→* श्रीकृष्णात्कारुण्यप्रार्थना *←

विषयविलासलवलालसमिदं मे मनो

मीलति प्रमोदं नाथ नैतन्नयसे न किम् ?

दारुणदुरन्ता पश्य चिन्ता परिपीडयते

सन्तापितमेनं दीनमलमवसे न किम् ? ॥

मञ्जुनाथ किं वा बहुविकलविलापशतै-

र्मञ्जुना द्दान्तेनानुकम्पामयसे न किं ?

गिरिवरधारण समस्तसुखकारण हे

दीनदुःखदारण दयालो ! दयसे न किम् ? ॥ १० ॥

'विषयविलासाना लवेपि (लेशेपि) लालसा यस्य तत् इदं मे मनः
मीलति सम्प्रति खेदान्मुकुलितं भवति । हे नाथ एतत् (मे चित्तम्) प्र-
मोदं किं न नयसे ? एतदित्यनभिहितं कर्म । एतस्मै विचाय आनन्दं किं
न ददासीत्याशयः । संतापितम् पुनं दीनम् (माम्) अलं यथा स्यात्तथा
किं न भयसे (रक्षस्ति) । हे मञ्जुनाथ ! बहुविकलैः विलापशतैः किं वा
(किं फलम्) ? मञ्जुना तव द्दान्तेन (नेत्रप्रान्तेन) अनुकम्पां किं न
अयसे ? नेत्रप्रान्तेन पश्यन् मयि कृपां किं न करोषीत्याशयः । समस्तसु-
खानां कारण ! (हेतुभूत) । दीनानां दुःखानि दारयति तच्छील ! किं न
दयसे ? दयां करोषि ॥ १० ॥

लोकाः कलयन्ति वैरमनिशमहेतु भया

शोकाकुलमेवं श्लुघा रुजसि दयानिधे

रोगदिग्धदेहो नाहमाविन्दामि विषयसुखं
 मुक्त्वा दुःखगेहोपितं व्रजसि दयानिधे ।
 पश्यसि न मञ्जुनाथ किं वा मम दीनदशाम्
 मादृशां सुखाशां वत भजसि दयानिधे
 चिन्ता-व्याधि-वेदनाः समन्ताद्व्यथयन्ति विभो !
 किं तावदयार्हमिमं त्यजसि दयानिधे ॥ ११ ॥

लोकाः मया सह अनिशम् भहेतु (निष्कारणम्) वैरं कुर्वन्ति । शोका-
 कुलम् एतं (माम्) मुधा रुजसि पीडयसि । ममोपरि कृपाकटाक्षस्याऽ-
 करणाद्दुःखमेव मां तापयसीत्याशयः । विषयाणां सुखमपि रोगाणां कार-
 णात् नाहं विन्दामि । दुःखरूपे गेहे (स्थाने) उपितं पतितं मां त्यक्त्वा,
 हे दयानिधे ! व्रजसि ? यदा त्वं दयाया निधानमसि, तदा दुःखितस्य मम
 परित्यागः किं ते उचितः ? अपि तु नेति काका आह । मादृशाम् मादृशा-
 नाम् लोकानाम् (किप्), सुखानामाशां हे दयानिधे ! त्वं भजसि । मस-
 दृशलोकानां सुखस्याशा त्वदधीनैवास्तीत्याशयः । दयानिधे ! इत्यामघ्रणेन
 पापिनो मम रक्षामन्यो देवः कः कुर्यात् । किं तु दयासागरत्वात्त्वमेव रक्षितुं
 प्रभुरित्यभिव्यज्यते । चिन्तादयो मां सर्वतः पीडयन्ति, अत एव दयापात्रं
 मां किं त्यजसि ? दयानिधे ! इत्यनेन 'दयार्णवस्य, दयनीयजनस्य परि-
 त्यागो नोचितः' इति सूच्यते । चिन्ता-व्याधि-वेदनाः येन क्रमेण चतुर्थ-
 चरणे वर्णितास्तेन क्रमेणैव प्रत्येकचरणे तासां वर्णनम् । लोकाः वैरं कळ-
 यन्तीति प्रथमे चिन्ता । रोगकारणात्सुखं नामोमीति व्याधिः । मम दीन-
 दशां किं न पश्यसीत्यादिना वेदना । इति यथासंख्यमपि सूचितम् । सर्वत्र
 मनोशाः प्रासाः । लोकाः शोकाः, देहो गेहो, दशां दशाम्, चिन्ता,
 मन्ता किं ता, ॥ ११ ॥

→* अन्तसमये भगवतः प्रार्थना *←

लीना देहशक्तिरपि हीना सुखवासना मे
 तनुरनधीना पश्य कियदिव नीयतां

चक्षुरूपैति घनतिमिरमिवाञ्च नाथ
 श्रवसोरपैति शक्तिरलमवधीयताम् ।
 मञ्जुना त्वदङ्घ्रिकञ्जलम्बनेन मञ्जुनाथ
 धृतिरुपयाति हृदि, करुणा विधीयताम्
 एतस्मिन्नमन्द-पुण्यसमयेऽरविन्दसम-
 लोचन ! मुकुन्द ! नेत्रगोचरमुदीयताम् ॥ १२ ॥

अस्मिन् समये मम देहशक्तिः लीना (नष्टा) । मम सुखवाञ्छापि
 हीना (नष्टा) । मम सुखेष्वपि मनो न गच्छति । साम्प्रतम् एषा तनुः
 (शरीरम्) अनधीना मम वशे नास्ति । यथाहं वाञ्छामि तथा ममाह्वानि
 कार्यं न कुर्वन्तीत्याशयः । अतएव एषा तनुः कियत्पर्यन्तं नीयताम् आकृ-
 प्यताम् ? नाधुना शरीरस्थितिः, साम्प्रतं शरीरपरित्यागस्य समय इत्या-
 शयः । तदेवाह—चक्षुषोः (नेत्रयोर्मध्ये) घनं तिमिरमिव (अन्धकारः)
 उपैति । श्रवसोः श्रवणयोः शक्तिः अपैति (गच्छति) । भलं यथा स्वात्तया
 अवधीयताम्, इदानीं मम गमने विलम्बो नास्ति । अत एव सावधानं
 स्वीयतामित्याशयः । हे मञ्जुनाथ ! मञ्जुना (सर्वेभ्यः उत्कृष्टेन) त्वचर-
 णारविन्दाधमणेन हृदि धृतिः (धैर्यम्) उपयाति । सुखादीनां वाञ्छा
 गता । शरीरशक्तिरपि क्रमशो मां त्यजति । इदानीं केवलं त्वचरणध्याने-
 नैव हृदये शान्तिर्भवतीत्याशयः । अत एव दया कियताम् । का सा दया,
 तदाह—“हे अरविन्दसमलोचन मुकुन्द ! एतस्मिन् अमन्दे पुण्यसमये
 मम नेत्रयोः समक्षे उदीयताम् आगम्यताम् !” ‘स्वया आगम्यताम्’ इत्य-
 नेन ‘अहं तु उत्कृष्टमणसमयस्य निकटवाहुतदृष्टिशक्तिर्न सम्यग् द्रष्टुं श-
 क्रोमि । अत एव स्वयैव यथाहं पश्यामि तथा महृशोर्गोचरे आगम्यताम् ।
 इति आत्मरूपापारं त्यक्त्वा भगवदालम्बनमात्रमभिरुपगम्यते । पुण्यसमयो-
 प्यस्मादधिकः कीदृशो भविष्यति, यन्मम आत्मन उत्कृष्टमणं भवति । अहं
 च त्वां दिशुः सम्बन्धिभिर्भूमिमाधवतारिषः निःस्पन्दं पतितोऽस्मि । इदानीं

केवलं स्वदर्शनमात्रादेव मम उद्धारः । एवंविधादपि अनुग्रहसमयादन्यः
 कश्चन समयः पुण्यो भवेत् ? यत्र भवदर्शनस्य बलवत्युत्कण्ठा भवेदीदृशः
 उत्क्रमणसमयः 'काहू पुन्यन पाइये वैससन्धिसंक्रौन' इति विहारिवत्
 अतिपुण्यैः कस्यचिदेवोदेति । भरविन्दलोचनेति विशेषणेन 'मम इष्टि-
 क्तिर्नास्ति तथापि त्वं तु कमलवदायतलोचनत्वादपश्यं दीनं मां द्रक्ष्यसीति
 ध्वन्यते । सर्वत्र सुमधुराः प्रासाः । चतुर्थे मन्द-विन्द-कुन्द-इति, लोच-
 गोच इति च प्रासो दयां मूर्तिमतीमिवोपस्थापयति ॥ १२ ॥

—१३ सवैया (दुर्मिल)—

जननावधिलौकिकसंघटना-

गतचित्तमनामयहीनमिमम्

सदनावनि-वित्त-यशो-ललना-

दिसमानयनाऽनिशलीनमिमम् ।

अयि मञ्जुलनाथ दयाविधिना

कुरु ते चरणाभिमुखीनमिमम्

अधुना दददुःखघनाऽऽकुलितं

यदुनाथ सनाथय दीनमिमम् ॥ १३ ॥

जननावधि जन्मन आरम्यैव । लौकिकसंघटनासु गतं चित्तं यस्य तम् ।
 अत एव अनामयहीनम्, आमयाभावेन (रोगाद्युपद्रवाभावेन) रहितम्,
 आमयसहितमिति यावत् । इमम् (माम्) । गृहम्-भूमिः, धनम्-कीर्तिः
 स्त्री-पुत्रप्रभृतीनां समानयने (संग्रहे) अनिशं लीनम् । इमं (माम्) हे
 मञ्जुनाथ ! दयाविधानेन तव चरणयोरभिमुखं कुरु । हे यदुनाथ ! धनवह्नि-
 वत् यद् दुःखघनं (दुःखसंभारः) तेनाकुलितं दीनम् इमम् (माम्)
 सनाथय । सर्वापन्नो रक्षेति यावत् । जनना-घटना-इत्यादिसर्वपादगताः
 प्रासाः ॥ १३ ॥

शान्तः

“ निभरप्रमोदाना मज्जयाननुशीलयतो
ध्यानधियाऽनन्दा याग्तु धन्या मम वासरा ॥ ”

—ॐ शान्तः ॐ—

भूमिः सस्त्रोऽस्ति, महदम्बरं वितानमिद्र-
 मेता मदयन्ति दिशा नन्दितनिशाकराः
 पर इव कोपि न प्रतीयतेऽद्य पर्यन्तेऽपि
 दृश्यन्ते प्रमोदकराः सकलचराचराः ।
 मञ्जुनाथ चित्तमपि प्रीयते प्रसादोदया-
 दन्तः प्रवहन्ति पुनरात्मरसनिर्झराः
 निर्भरप्रमोदानात्मजन्याननुशीलयतो
 ध्यानधियाऽनन्या शान्तु घन्या मम वासराः ॥१४॥

सस्त्रः आस्त्ररणम् । इदम् अम्बरम् (आकाशम्) महद् वितानम्
 'चंद्रोवा' । नन्दितः [पूर्ण इति यावत्] निशाकरः चन्द्रो यामु ताः । सूर्य-
 स्वाप्युपलक्षणमेतत् । एता दिशो मदयन्ति हर्षयन्ति । कोऽपि जनः पर
 इव न प्रतीयते, सर्वेष्वारमबुद्धिर्जातित्याशयः । प्रसादस्य (नैर्मल्यन्य, प्रसन्न-
 ताया वा) उदयात् । अन्तः (हृदये) आत्मनो रसस्य (आनन्दन्य)
 निर्झराः प्रवहन्ति । अत एव, आत्मजन्यान् (आत्मनि उद्भूतान्) निर्भर-
 प्रमोदान् अनिर्वचनीयानन्दान् अनुशीलयतः (अनुभवतः) मम । प्रतिप-
 न्धकोपशमेन 'सर्वप्रकाशानन्दचिन्मयम्' आत्मनः स्वाभाविकं रसमनु-
 भवत इत्याशयः । ध्यानधिया अनन्याः (नास्ति कोप्यन्यो येषु ते) । पर-
 माधेविचारेण द्वैतबुद्धिर्यत्र तिरोधीयते तादृशाः । अतएव घन्याः मम दिव-
 सा गच्छन्तु । पूर्णचन्द्रप्रकाशे प्राकृतिकदृश्यावलोकनेनात्मानन्दमभस्य
 योगिनः कसचिदुक्तिः । शान्तानुकूला प्रसन्ना मृदुलवर्णमयी अत्यन्तविरल-
 समाप्ता वृत्तिः । स्वयमुपस्थिताः सर्वत्र प्राप्ताः ॥ १४ ॥

—ॐ मङ्गलसोरठच्छन्दः ॐ—

त्रिभुवनमन्दिरकारु, वन्दितमिन्दिरयाऽसमम् ।
दलदिन्दीवरचारु, चरणं संदधतां सुखम् ॥ १ ॥

त्रिभुवनरूपमन्दिरस्य कारु । इन्दिरया लक्ष्म्या शोभया वा वन्दितम् ।
अन्यत्किल चरणं लक्ष्म्या शोभया वा सह वर्णनीयं भवति, इदं तु स्वयं व-
राक्या इन्दिरया नमस्कृतमस्ति । अत एव अनुपमं चरणं सुखं वितरतु ॥ १ ॥

तत्र पूर्वम्—

कुण्डलियाचत्वरः

कविस्वक्तिं नवनिर्गतां श्रवसि कुरुत कुतुकेन ।
कवितारसविज्ञान् विना साऽऽद्रियतां किल केन ? ॥
साद्रियतां किल केन, येन विज्ञो गुणवेदी
अपटुजनः कुटिलाशयेन कविमानसभेदी ।
भवदभिमुखमुपढौकितां नु परिमृशत मदुक्तिम्
नूनं क्षणमवधाय बुधाः शृणुयुः कविस्वक्तिम् ॥ २ ॥

श्रवसि कर्णे कुरुत । सा (सूक्तिः) केन वाऽन्येन आद्रियताम्; क्वि
मानसस्य मेदी विदारकः । भिद् धातुना 'दिळ तोढना'नुकूलो भावोऽ-
भीष्टः । उपदौकिताम् उपस्थापिताम् । परिमृशत विचारयत । (अनेन
सूक्ष्मविचारपूर्वकमेतस्या आकलनमन्यर्थ्यते, न इठात्) ॥ २ ॥

→* माया *←

माया मित्रमहीपयतिगुरुजनगुरुवनितासु ।

भिपगनुगतभृत्येषु न हि कार्या शिष्यसभासु ॥

कार्या शिष्यसभासु नैव मायाऽतिथिलोके ।

विश्वस्ते पुरुषे च मायया क्षयमवलोक्ये ॥

कवयो हृदयमयन्ति तेषु माया विच्छाया ।

मञ्जुनाथ तदमीषु मित्र ! न विधेया माया ॥ ३ ॥

माया कपटव्यवहारः । यतयः संसारत्यागिनः संन्यासिप्रभृतयः ।
अनुगते स्त्रोपजीविलि, अनुगतभृत्ये वा । शिष्येषु शिक्षणीयेषु छात्रादिषु,
सभासु चेति ह्यन्धः । सभायामनेकविधलोकसत्तया कः कीदृग्भवेदिति तत्र
कपटाचरणं स्पष्टं दृष्टहानिकारकम् । अवलोके पश्यामि । अयन्ति जा-
नन्ति, 'कटीति' प्रच्छिष्टस्य । विच्छाया अशोमना । कृतापि माया तेषां
षानुपर्वशात् स्फुटमसुभगा प्रतीयत इति भावः । तस्मात्कारणात् अमीषु
मित्र-महीपप्रभृतिषु ॥ ३ ॥

→* परसेवा *←

सेवा सहजमनस्विनामपि मौलिं नमयेत ।

निर्वेदं ददती क्वचिन्मानसमुपरमयेत ॥

मानसमुपरमयेत लोककार्येभ्यो नूनम् ।

परवशतामानीय, रचयते चेतो दूनम् ॥

सेवां रचयन्तोऽपि हन्त निःशङ्काः के वा ?

असिधारातुलितैव सखे कष्टा परसेवा ॥ ४ ॥

निसर्गतो मानशालिनाम् । क्वचित् कस्मिन्नपि विषये । निर्वेदं विरागतां
दिशन्ती, सांसारिककार्येभ्यो मानसम् श्वावर्तयेत् । उभयत्र निचञ्चेत्यात्मने-
पदम् । दूर्गं दुःखितम् । सेवोपजीविनः के वा निःशङ्काः ? न केपीत्यर्थः ॥१॥

—ॐ विगुणं दैवम् ॐ—

वामे वत विलसति विधौ वामं सर्वमुदेति ।

सुखमयमपि साधनमखिलमिह संकटमयमेति ॥

इह संकटमयमेति, जनो जनयति विपरीतम् ।

मधुरमुक्तमपि सृजति जनं वत कोपपरीतम् ॥

सरलमनुष्ठितमपि हि भवति वामं परिणामे ।

धैर्यमेव बलमादधाति दैवे किल वामे ॥ ५ ॥

विधौ दैवे, वामे प्रतिकूले सति । सर्वं वामम् उदेति, आरम्भत एव
वामं प्राप्यत इति भावः । अखिलं साधनम् उपकरणम् । संकटमयं विपद्-
प्रसूतम् सत् एति संमुखमागच्छति । मधुरं भाषितमपि, लोकं कुदं जनयति ।
सरलमनुष्ठितम्, अनुकूलमाधरितमपि । वामं प्रतिकूलम् ॥ ५ ॥

ॐ मुद्रा (घनम्) ॐ

मुद्रा यदि करगा भवेन्नर ! गाहस्व मुदैव ।

संसारम्, यदि न करगा, हर गार्हस्थ्यमिहैव ॥

हर गार्हस्थ्यमिहैव, कैव लोके तव गणना ?

गुणशतगुर्वी भाति रजतमुद्राणां रणना ॥

मञ्जुनाथ ! निश्चितं सर्वसामग्री क्षुद्रा ।

दूरे सकलमपास्य मित्र ! सम्पाद्या मुद्रा ॥ ६ ॥

मुद्रा (रूप्यकम्) यदि हस्तगता भवेत्तर्हि आनन्देन संसारं गाहस्व,
सुखं संसारे व्यवहरेति भावः । यदि च मुद्रा करगता न, तर्हि इहैव (अ-
स्मिन् अभावपरिज्ञानक्षणे एव) गृहस्थभाव त्यज । तव लोके कः संमानः ?

नतेभ्यो गुणेभ्योपि सुर्वा (आदरणीया) । रगना क्षणत्कारः । अपास्य
त्यक्त्वा । दोहान्तः, करगा-नरगा-हरगादयः प्रासाः प्रेक्षणीयाः ॥ ६ ॥

—ॐ नानाविधा मुद्रा ॐ—

मुद्रामधिगत्यैव, कवि-वणिजो नृप-यतयोपि ।

प्रणयी देवगणोपि मुदमेति, न कुप्यति कोपि ॥

मेति न कुप्यति कोपि, कविः काव्येष्व्वादत्ते ।

वैश्यो वर्द्धयतेऽथ, नृपः पत्रे विनिधत्ते ॥

यतयः कर्णे दधति, कामिनो भजते निद्रा ।

देवाः सेवां मानयन्ति, घन्यैषा मुद्रा ! ॥ ७ ॥

कवयः, वणिजः, नृपाः, यतयः (योगिनः), प्रणयी (प्रेमिकः), देव-
सासमूहश्च मुद्राम् प्राप्यैव आनन्दं लभते । मा इति (न दीयतामित्यु-
क्त्वा) कोपि अप्रसन्नो न भवति । इदानीं मुद्राशब्दार्थः प्रत्येकं भिन्न
इत्याह कविः—काव्येषु मुद्राम् (अलङ्कारम्) निबध्नाति—“सूक्तार्थसूचनं
मुद्रा प्रकृतार्थपरैः पदैः । नितम्बगुर्वी तरुणो इत्युग्मविपुला च सा ।”
(कुषलयानन्दः) । वैश्यो व्यापारद्वारा मुद्राम् (रूप्यकम्) वर्द्धयति ।
नृपः शासनपत्रे मुद्राम् (राजमुहर) अङ्कयति । योगिनः (पाशुपताः)
कर्णे मुद्राम् (गुरुदत्तं काष्ठवलयम्) धारयन्ति । मुद्रां (मुद्रिकाम्-प्रेमि-
कस्याङ्गुलीयाद्यभिज्ञानम्) प्राप्य निद्रा कामुकान् भजते (आश्रयति),
प्रेमी प्रेमिकस्याङ्गुलीयकं प्राप्य सुखेन निद्रातीत्यर्थः । देवाः मुद्रया (धेनु-
प्रमृत्तिकया) उपासनां स्वीकुर्वन्ति । अहो । एषा मुद्राऽद्भुता स्पृहणी-
यासि ! ॥ ७ ॥

—ॐ सज्जनमैत्री ॐ—

सज्जनमैत्री सन्ततं स्नेहमरं पुष्पाति ।

क्रमशो वृद्धिमृपागता दोषानपि मृष्णाति ॥

दोषानपि मुष्णाति निर्गुण गुणमाधत्ते ।

निर्वेदं निर्वास्य मनसि संमोदं दत्ते ॥

सत्कार्येषूत्साहवद्विनी जडताजैत्री ।

स्नेहसारविश्रम्भसन्तता सञ्जनमैत्री ॥ ८ ॥

मुष्णाति दूरीकरोति । मैत्रीशब्दाद् गुणशून्यो गुणी भवति । मैत्री विरागं दूरीकृत्य, आनन्दयति । जैत्री (अपनेत्री) 'जैत्रस्तु जेता यो गच्छत्यर्लं विद्विपतः प्रति ।' स्नेहसारेण विश्रम्भेण (विश्वासेन) च अनुस्यूता ॥ ८ ॥

→* दुर्जनमैत्री *←

दुर्जनमैत्री पूर्वतः प्रीतिं प्रकटयतीव ।

स्वार्थविभङ्गे कुत्रचित्स्नेहं विघटयतीव ॥

स्नेहं विघटयतीव बहिः सद्भावं भजते ।

गुणमात्रे मधुरत्वमेति हृदि कल्पमयते ॥

असमक्षे मित्रस्य गुणमपवादानेत्री ।

स्वार्थमात्रसाराऽस्ति सखेऽसौ दुर्जनमैत्री ॥ ९ ॥

प्रकटयतीवेत्यनेन वाक्यं सा प्रीतिर्नास्ति किन्तु प्रीत्याभास इति सूच्यते । कुत्रचिरस्थले, स्वार्थविभङ्गे सति । विघटयति दूरीकरोति । मित्रस्य परोक्षे, गुणं यथा स्यात्तथा अपवादस्य भानेत्री, निन्दाप्रचारिणीत्यर्थः । स्वार्थमात्रं सारो यस्यां सा ॥ ९ ॥

→* सूनृतवाणी *←

सूनृतवाचा सुचतुरा मनसि भुदं जनयन्ति ।

दत्त्वा हितपरमघ्रणां जगदेतद्वशयन्ति ॥

जगदेतद्वशयन्ति लोककार्यं कलयित्वा ।

मधुरगिरा प्रशमय्य कोपमुचितं रचयित्वा ॥

शक्तिभृतोऽपि न साधयन्ति यद्वलभृतवाचा ।
तत्कार्यं कलयन्ति पण्डिताः स्रजृतवाचा ॥ १० ॥

प्रिययापि, सत्यया वाचा, सुचतुरा लोकस्य चित्तं भानन्दयन्ति । हित-
परां मघ्रणाम् । लोकानां कार्यं साधयित्वा । मधुरवाण्या कुद्वस्य कोपं
शमयित्वा, तस्योपयुक्तं कार्यं कुर्या च । शक्तिधारिणो लोकाः बलौद्विक्रया
वाण्या यत्कार्यं न साधयन्ति, तत्कार्यम् ॥ १० ॥

→* साध्वी पत्नी *←

नारी निर्धनतादिने निजदयितं प्रीणाति ।
सुखयन्ती निजसेवया पतिहृदयं क्रीणाति ॥
पतिहृदये क्रीणाति, याति तस्यैव च वचसा ।
गृहसंकटमपनीय रमयति प्रमुदितमनसा ॥
मञ्जुनाऽथ चरितेन भवेत्प्रियसुहृदुपकारी ।
गृह्यार्णवनाकेव भाति वत साध्वी नारी ॥ ११ ॥

निर्धनतायाः समये निजया सेवया सुखयन्ती, नारी निजस्वामिनम्
भानन्दयति । तस्य (पशुः) वचनानुसारमेवाचरति । गृहस्य संकटावस्थां
दूरीकृत्य हृष्टेन चित्तेन सर्वान् प्रीणयति । मञ्जुना निर्दोषेण चरितेन, उप-
कारकः प्रियसुहृदसंपद्यते । गृहस्थाश्रमरूपस्य सागरस्य नौकेव । अपारत्वाद्
गभीरत्वाच्च सागरसाम्यम् ॥ ११ ॥

→* (लज्जा) *←

लज्जा कुलललनाजने मण्डनतामुपयाति ।
सैव वारवनिताजने दूषणतामुपयाति ॥
दूषणतामुपयाति बुधानां वादावसरे ।
वणिजां विक्रयणेऽथ नृपाणां युद्धावसरे ॥

आहारव्यवहारनर्मसुरतं सुरसजा ।

मञ्जुनाथ नैतेषु युधैः श्लाघ्या किल लजा ॥ १२ ॥

वादावसरे शास्त्रपरामर्शसमये । आहारव्यवहारनर्मसुरतम् (समाहारद्वन्द्व) । नर्म (परस्पर परिहास) तथा सुरसजा, देवसाधना देवपूनेत्यर्थः । षड्वो हि बहिर्देवप्रणामकीर्तनादिकं कुर्वन्तो लज्जन्ते, विशेषतस्तु कुटुम्बेन सार्द्धम् । एतेषु वादादिषु, लजा पण्डितैः श्लाघ्या न ॥ १२ ॥

✽(अभिमानः)✽

विद्युद्विलसितमिव सखे सुरससौभाग्यमवेहि ।

चञ्चलमिदमधिगम्य किल माभिमानमदमेहि ॥

माऽभिमानमदमेहि, देहि दीनेषु हि दृष्टिम् ।

प्रतिदिवसं परिवृत्तिशालिनीं वेत्सि न सृष्टिम्? ॥

क्षणमधुर परिविद्धि सौख्यसंघटनं यद्यत् ।

सुचिरमनस्थितिमेति किं नु गगने वत विद्युत्? ॥१३॥

सुखं च सौभाग्यं (समृद्धिं) च । चञ्चलं अस्थायि इदं सुखं सौभाग्यं च प्राप्य । अभिमानेन यो मदश्चित्तोद्रेकं तं मा गच्छ । दीना कथं क्लेशान् प्राप्नुवन्तीति दृष्टिं देहि, भूतदयामवलम्बस्वत्यर्थं । ब्रह्मण सृष्टिं प्रतिदिवसपरिवर्तनशालिनीं किं न जानासि? सौख्यसंघटनं सुखप्राप्तिः ॥ १३ ॥

✽(सत्कार्यम्)✽

गन्तारो शौचनभवनजीवनसुजनधनानि ।

जगति चले विचिनुत चिर सकलान्यपि हि चलानि ॥

सकलान्यपि हि चलानि जगद्व्यवहारः सोयम् ।

अमति मन्दमतिरत्र, नूनमविचारः कोयम्? ॥

सकल एव किल वस्तुचयः परिणतिमनुयन्ता ।

सुकृतमेव परलोकपथे सततं सह गन्ता ॥ १४ ॥

सुजनाः स्वस्य संबन्धिनः प्रियजनाः । गन्तारो गमिष्यन्ति [अनद्यतन-
भविष्यत्, लुट्] अस्थिराणीति भावः । अनद्यतनप्रयोगेण 'अद्य न, तर्हि
शो गमिष्यन्ति, एवंविधैर्यौवनादिभिः को दर्पः' इत्यस्थिरतातिशयो ध्वन्यते ।
अस्थिरे जगति चिरं निष्ठान्तं विचिनुत (अन्विष्यत !), सकलान्यपि
वस्तूनि अस्थिराणि सन्ति । गच्छतीति जगद् इति जगतोऽयं स्वाभाविको
धर्मः । अत्र जगति (अस्तिन्विष्ये वा) मन्दबुद्धिरेव मुह्यति । हन्त !
क्रोयमविचारः (अस्थिराणां कृतेऽभिमानः) । परिणतिमनुयन्ता परिणामं
गमिष्यति, अन्तं यास्यतीति भावः । सह गन्ता गमिष्यति । यन्ता, गन्ता,
उभयत्र लुट् । अत्राप्यनद्यतनप्रयोगेण-अद्य (संसारलिततादशायाम्)
न प्रतीयतां नाम परन्वप्रे सुकृतमेव सहगामीति द्योत्यते ॥ १४ ॥

→* दानी *←

दाता निजधनसंचयं पात्रेषु प्रददाति ।

पश्यन् परकार्यक्षतिं द्रवीभावमुपयाति ॥

द्रवीभावमुपयाति, नम्रतामयमवधरते ।

निजमिव परमनुमाय सौमनस्याद्भवहरते ॥

नित्यमुभयभुवनाभिनन्दयशसामादाता ।

मञ्जुनाथ विनयेन संनतो धन्यो दाता ॥ १५ ॥

परस्य कार्यहानिं पश्यन्, अतिशयं द्रवभावम् (दयया आद्रंद्दयताम्) ।
द्रुतस्य मनुष्यस्य द्रवरूपधर्मस्वारोपेण स्वयं द्रवरूपतां धारयतीत्यतिशयो
ध्वन्यते । अयं दाता । नम्रताम् अवधरते, धारयति । अपरं जनम्, आत्मा-
नमिव दृष्ट्वा, सौमनस्याद् सहृदयतया । उभयभुवनयोः पृथक्पृथक्पृथक्
प्रशंसनीयानां यशसाम्, आदाता अर्जयिता । मञ्जुना विनयेन नम्रः ॥ १५ ॥

❀ कृपणः ❀

कृपणः कृपटकथानकैर्हरति दिनानि घट्टनि ।

हितकार्यं जानन्नपि हि न दिशति हन्त वयनि ॥

न दिशति हन्त वसूनि, बहून् संलापान्कुरुते ।

कार्ये त्रुटिमुपदर्श्य मृषा ह्यपलापान्कुरुते ॥

यत्किञ्चित्प्रददाति कृच्छृतः कालक्षपणः ।

प्रायः परपरिभोग्यधनोऽयं धन्यः कृपणः ॥ १६ ॥

कपटकथानकैः कपटमृताभिर्लोकौक्तिभिः । वसूनि धनानि । अस्यां संस्थायाम्, अथवा भस्मिन्कार्ये, एवैषा त्रुटिरस्तीति मिथ्या, अपलापाद्ब्रह्मवान् । कृच्छृतः कालक्षपणः, कष्टात् समययापकः । मरणोत्तरं परैः (जामातृप्रभृतिभिः) परिभोग्यधनः अयमवश्यं धन्यः !! साधारणलोकानां धनं स्वोपभोगे आयाति, अस्य तु परोपभोगे इति ॥ १६ ॥

→* परनिन्दा *←

निन्दां नीतिविदां पुरः कस्यचिदपि न विधेहि ।

यदपि निन्दनीयो भवेदिह सन्ततमवधेहि ॥

इह सन्ततमवधेहि, देहि कर्णं मम वचने ।

विश्वासः सुजनेषु याति निन्दापरिरचने ॥

ते हृदयं लघु विद्युरपि प्रकृतिं तव मन्दाम् ।

हृदयतुच्छताव्यक्तिकरीं सुजन त्यज निन्दाम् ॥१७॥

नीतिज्ञानामग्रे कस्यचिदपि निन्दां न कुरु । अवधेहि अवहिते भव । सुजनानां मध्ये विश्वासो याति । ते (सुजनाः) तव हृदयं लघु, तथा तव प्रकृतिं च मन्दां विद्युः जानीयुः । हृदयस्य तुच्छतायाः (लघुतायाः) प्रकाशनकरीम् ॥ १७ ॥

→* पण्डितैः सह दर्पः *←

मिथ्यागर्वभरेण ये वित्सु मानमिच्छन्ति ।

सुहृदः शत्रुकृत्य ते पदमहिते यच्छन्ति ॥

पदमहिते यच्छन्ति सन्ति तुच्छाशयकलुषाः ।

गुणगणमहिता अपि भवन्ति नम्राः सत्पुरुषाः ॥

यैः सुजनैः सह कपटरहितचर्या किल पथ्या ।

तैः सह सहृदय ! गर्वरीतिस्तुलं वत् मिथ्या ॥१८॥

मिसु विद्वसु । मित्राणि शत्रून् कृत्वा (चिः) अहिते (अकल्याणे) पदं यच्छन्ति (स्थापयन्ति) । तुच्छाशयाः कलुषाश्च (कपटिनश्च) । गुणगण-
महिताः (भावताः) । पथ्या हितकारिणी । तैः सह अभिमानपद्धतिः
(अभिमानाघरणम्) अतुलम् अत्यन्तम्, मिथ्या अनुचितेत्यर्थः ॥ १८ ॥

→* फलिमाहात्म्यम् *←

लोके लम्पटलोमिनो विप्रलम्भ्य लुण्ठन्ति ।

सत्यपराः सरला नराः परिभवश्रुपगच्छन्ति ॥

परिभवश्रुपगच्छन्ति पथ्यवचनेपि च गदिते ।

जनविद्वेषमयन्ति हन्त विमलेपि च चरिते ॥

चाटुभिरुपगच्छन्ति एलाः संमानं लोके ।

साधून् सरलतयापि कष्टपतितानवलोक्ये ॥ १९ ॥

कृमयाः (पारदारिका.) लोमिनश्च । विप्रलम्भ्य लुण्ठन्ति, प्रतारणां कृत्वा
धनमपहरन्ति । परिभवम्, अपश्राम् । जनानां विद्वेषम् (लोककृताम्,
अदपिम्) प्राप्नुयन्ति । चाटुभिः सिध्पाप्रसंसाभिः (' सुशामद') ॥ १९ ॥

→* कवीनामुत्कर्षः *←

के वा कपिचरितानि वत् परिचेतुं प्रमथन्ति ?

ये परितः साधारणस्तुलचित्तमेव विदन्ति ॥

तुलचित्तमेव विदन्ति लोक्रुपटनाभिनिखिलान् ।

ते योद्धुं प्रमथन्तु कथं वा लोक्रान्विरलान् ? ॥

न दिशति हन्त वसूनि, वहून् संलापान्कुरुते ।

कार्ये त्रुटिमुपदर्श्य मृपा ह्यपलापान्कुरुते ॥

यत्किञ्चित्प्रददाति कृच्छ्रतः कालक्षपणः ।

प्रायः परपरिभोग्यधनोऽयं धन्यः कृपणः ॥ १६ ॥

कपटकथानकैः कपटमृताभिलोकोक्तिभिः । वसूनि धनानि । अस्यां संख्या-
याम्, अथवा अस्मिन्कार्ये, एषैषा त्रुटिस्तीति मिथ्या, अपलापाद्विद्ववान् ।
कृच्छ्रतः कालक्षपणः, कष्टात् समययापकः । मरणोत्तरं परैः (जामातृप्रभृ-
तिभिः) परिभोग्यधनः अयमवश्यं धन्यः !! साधारणलोकानां धनं स्वोप-
भोगे आयाति, अस्य तु परोपभोगे इति ॥ १६ ॥

→* परनिन्दा *←

निन्दां नीतिविदां पुरः कस्यचिदपि न विधेहि ।

यदापि निन्दनीयो भवेदिह सन्ततमवधेहि ॥

इह सन्ततमवधेहि, देहि कर्णं मम वचने ।

विश्वासः मुजनेषु याति निन्दापरिरचने ॥

ते हृदयं लघु विद्युरपि प्रकृतिं तव मन्दाम् ।

हृदयतुच्छताव्यक्तिकरीं मुजन त्यज निन्दाम् ॥१७॥

नीतिज्ञानामये कस्यचिदपि निन्दां न कुरु । अवधेहि अपहितो भव ।
मुजनानां मध्ये विश्वासो याति । ते (मुजनाः) तव हृदयं लघु, तथा तव
प्रकृतिं च मन्दां विद्युः जानीयुः । हृदयस्य तुच्छतायाः (लघुतायाः) प्रका-
शनकरीम् ॥ १७ ॥

→* पण्डितैः सह दर्पः *←

मिथ्यागर्वभरेण ये वित्तु मानमिच्छन्ति ।

सुहृदः शत्रुकृत्य ते पदमहिते यच्छन्ति ॥

व्यापारिप्रमुखां नगरिकं नगरस्य सर्वेष्व्यापणा नियद्धा । नगरे भयङ्करी अमृत-
 पूर्वां द्रुन्वता, दिनपत्रक चायद्विलोभयते स्म । दीना भक्षाद्याद्यकवस्तुनि-
 नित्तमितस्ततोऽध्यागन् । दण्डाधिकृता यत्प्रयत्नेन, कूटनीत्या चापणानुद्वा-
 टनितु मुहुर्वाध्यानकुर्वन्लोकान् । अहर्निश राजमार्गेषु शस्त्रास्त्रसजा पदातिसे-
 नाऽश्वारोहसेना च चङ्कमणमकरोत् । नानोपायै प्रजामभीषयत् । पर-
 तरत्नापि जयपुरप्रना आपणोद्घाटने न समता, अभवत् । अन्ततस्तु जय-
 पुराभिजनैरुच्चैर्न्यायाधिकारिभिः प्रजा सान्त्वैराश्वास्य, तदुक्ती स्वीकृत्य,
 आपणा उद्घाटिता । अत एवोच्यते—“राजकर्मचारिभिः परिणामे दृष्टि-
 निधेया । न केवलेन धलेन प्रजा नियन्त्रिता भवतीति ।” ॥ २३ ॥

→६८ मन्त्री ३३←

मन्त्री हितकरमन्त्रणाप्रगुणो निपुणो भाति ।
 विद्वानपि मन्त्री स किं यो न हितं विदधाति ॥
 यो न हितं विदधाति प्रजानां दमनाऽऽशंसी ।
 केवलप्रवशो निन्दयति नगरध्वंसी ॥
 यस्य मतिर्जनताहिताय नृपमतानुमन्त्री ।
 मान्यो मौलिक एव मद्यते स हि नृपमन्त्री ॥२४॥

प्रगुण अनुकूल । स किं मन्त्री ? अपि तु नास्ति । दमनम् आशसति
 (कथयति आशास्ते वा) । केवलप्रयोगस्य अधीन । नगरविनाशकस्ता-
 द्द मन्त्री राजानं निन्दयति । प्रजासु राज्ञो निन्दा कारयतीत्यर्थः । जनताया
 हितार्थं नृपमत अनुमन्त्यते या । अर्थात् हितमनुसंधाय राज्ञः प्रजायाश्चोम-
 योर्मतानुसारिणी । मन्यते शतृ हीप् । मौलिक परम्परातो राज्ञः सेवक-
 स्सद्देशवासी । मद्यते प्रशस्यते ॥ २४ ॥

→३ अन्योक्तिरूपेण नीतिः ३←

चातकः ।

चातक चतुरम्भोधयः परितः सरितः सन्ति ।
 कति कति वा जगतीतले जलाशया न लसन्ति ॥

काचकण्ठिकाप्रश्नभरैर्भूयः परिताम्यति ।

ग्राहकजनविरहेण रत्नविक्रेता श्राम्यति ॥ २९ ॥

ग्रामीणकाः (निन्दायां कन्) बहवो यस्मिन्नीदृशोऽस्मिन् बहिर्ग्रामे (नगरतोऽनिदूरे, 'बाहरला गाँव') मणिमयं भूषणसमूहमिह (अस्मिन् स्थाने इति अङ्गुल्या निर्देशः) । विनिघाय स्थापयित्वा सुचिरम्, अतिभारवहन-परिधमात् चिरकालपर्यन्तं धाम्यति तिष्ठते । प्रभया भासुरः (दीप्यमानः) अयं रत्नसमूहः । भूयः पुनः (रत्नानामविक्रयणसत्तायामपि) काचनिर्मितानां कण्ठिकानां कण्ठमालानाम् ('जंजीरा' 'कण्ठी' भाषा) प्रभसमूहैः परितप्पते ॥ २९ ॥

❀ सौगन्धिकः ❀

सौगन्धिक ! पामरपुरीमुपगतवानसि केन ?

बहुलमुमुसारं सखे प्रकटितवानसि केन ?

प्रकटितवानसि केन, केन तव वार्ता पृष्टा ?

सुरमितसकलदिशापि केन सामग्री दृष्टा ?

मञ्जुनाथ्य गन्धेन नेह फलमलमभिसन्धिक ।

ज्यथे ताम्यसि, विरम सखे हंहो सौगन्धिक ! ॥३०॥

पामरानां हाटिकयायाणां पुरीम् । केनोपगतवानसि, किमयंमागतोऽसि ? बहुलम् (मौटिधी-) मुमुसानां सारम् ('इत्र') विमिति उद्गावित-वाग्नि, अथवा ग्रामीणानां संसृष्टे दर्शितवानसि । सुरमिताः सकलाः दिशा-वया ना । अद्यम् अमिसन्धिष्येत्स तस्यगुद्धिः । पर्याप्तविचारताटिचित्वा-केन । अद्यम् (न) अमित्तन्निर्विचारो यथेति वा । मुमनोदरेण गन्धेन इह न कटम् ॥ ३० ॥

→❀ मालाधारः ❀←

मान्नानाक हे मने ! तस्यरिचयचतुरोमि ।

किं त्वामहमवबोधये मयमवधानपरोऽसि ॥

काचकण्ठिकाप्रश्नभरैर्भूयः परिताम्यति ।

ग्राहकजनविरहेण रत्नविक्रेता श्राम्यति ॥ २९ ॥

प्राणीणकाः (निन्दायां कन्) बहवो यस्मिन्नीदृशेऽस्मिन् बहिर्ग्रामे (नग-
रतोऽतिदूरे, 'बाहरला गाँव') मणिमयं मूपणसमूहमिह (अस्मिन् स्थाने
इति अकृत्या निर्देशः) । विनिधाय स्थापयित्वा सुचिरम्, अतिभारवहन-
परिधमात् चिरकालपर्यन्तं श्राम्यति खिद्यते । प्रभया भासुरः (दीप्यमानः)
अयं रत्नसमूहः । भूयः पुनः (रत्नानामविक्रयणसत्तायामपि) काचनिर्मितानां
कण्ठिकानां कण्ठमालानाम् ('जङ्गोरा' 'कण्ठी' भाषा) प्रभसमूहैः परि-
तप्यते ॥ २९ ॥

❀ सौगन्धिकः ❀

सौगन्धिक ! पामरपुरीमुपगतवानसि केन ?

बकुलकुसुमसारं सखे प्रकटितवानसि केन ?

प्रकटितवानसि केन, केन तव वार्ता पृष्टा ?

सुरभितसकलदिशापि केन सामग्री दृष्टा ?

मञ्जुनाऽथ गन्धेन नेह फलमलमभिसन्धिक ।

व्यर्थं ताम्यसि, विरम सखे हंहो सौगन्धिक ! ॥३०॥

पामराणां हासिकप्रायाणां पुरीम् । केनोपगतवानसि, किमर्थमागतोऽसि ?
बकुलस्य (मौलिध्री-) कुसुमानां सारम् ('इत्र') किमिति उद्भावित-
वानसि, अथवा प्राणीणानां संमुखे दर्शितवानसि । सुरभिताः सकलाः दिशा
यया सा । अलम् अभिसन्धिक्यस्य तसन्मुद्रिः । पर्याप्तविचारसाष्टिदिश्या-
श्लेषः । अलम् (न) अभिसन्धिकविचारो यथेति या । मुमनोहरेण गन्धेन
इह न फलम् ॥ ३० ॥

❀ मालाकारः ❀

मालाकारक हे सखे ! तरुपरिचयचतुरोसि ।

किं त्वामहमवबोधये स्वयमवधानपरोऽसि ॥

दूरे सरितां पूर्तिरस्तु, वापीरापि परिहर ।

चातकशिशुरपि नो ततर्प किं बहु धाराधर ! ॥२७॥

धिनोपि प्रीणयसि । इतीव (भस्मादेव कारणात्) गर्वं करोपि ? मस्त-
कमारुह्य, गर्वं करोषि ('सिर चढा है' भावः) । नदीनां पूर्तिः दूरेऽस्तु, वापीः
अपि त्यज, वापीनामपि वार्तां दूरेऽस्तु, इति भावः । बहु किम्, अधिकं
किम् ! चातकस्य शिशुरपि (न चातकः, अपि तु तस्यापि शिशुः !) न
तृप्तोऽभवत् ॥ २७ ॥

वारिद वारि ददासि वत लोकानुत् कुञ्चासि ।

यत्प्रचण्डधाराभरैर्जगदेतन्मञ्चासि ॥

जगदेतन्मञ्चासि, अलमलं तव वर्षाभिः ।

विरम ससे ! विरमाऽद्य कृतं करकावर्षाभिः ॥

प्रकृतिनिर्दयस्त्वमसि विरहिणीजनतरवारिद ।

सुखकरवर्षणपरो भवेभोः प्रियतर वारिद ॥ २८ ॥

वत (अहो !) जलं ददासि । उत (अथवा) लोकान् कुञ्चासि चूर्णयसि
('कषल्या निकालना' अयपुरीयभाषा) । प्रचण्डधारासारैः । करकाः वर्षा-
पाषाणाः तेषां वर्षाभिः कृतम् (अलम्) ! विरहिणीजने तरवारिं खड्गं ददाति
सः । वियोगिनीनां पक्षे घनजलधाराणां विरहोद्दीपनकरत्वात्खड्गसाम्यम् ।
आदौ—वारिद वारिदेति, अग्रे तरवारिद, तरवारिदेति यमकः । मञ्चासि,
अलमिति संहिताऽभावोऽविचक्षया ॥ २८ ॥

→* रत्नविक्रेता *←

श्राम्यति मणिमयमाभरणसमुदयमिह विनिधाय ।

ग्रामीणकचहुले बहिर्ग्रामेऽस्मिन् सुचिराय ॥

ग्रामेऽस्मिन् सुचिराय केनचित्पृष्ठो नायम् ।

प्रमाभासुरो रत्नचयोपि च दृष्टो नायम् ॥

काचकण्ठिकाप्रश्नभरैर्भूयः परिताम्यति ।

ग्राहकजनविरहेण रत्नविक्रेता श्राम्यति ॥ २९ ॥

ग्रामीणकाः (निन्दायां कन्) बहवो यस्मिन्नीदृशोऽस्मिन् बहिर्ग्रामे (नगरतोऽतिदूरे, 'बाहरला गाँव') भणिमयं भूषणसमूहमिह (अस्मिन् स्थाने इति अङ्गुत्या निर्देशः) । विनिधाय स्थापयित्वा सुधिरम्, अतिभारग्रहण-परिश्रमात् चिरकाळपर्यन्तं श्राम्यति सिद्धते । प्रभया भासुरः (दीप्यमानः) अयं रत्नसमूहः । भूयः पुनः (रत्नानामविक्रयणसत्तायामपि) काचनिर्मितानां कण्ठिकानां कण्ठमालानाम् ('जंजीरा' 'कण्ठी' भाषा) प्रश्नसमूहैः परितप्यते ॥ २९ ॥

❀ सौगन्धिकः ❀

सौगन्धिक ! पामरपुरीमुपगतवानसि केन ?

बकुलकुसुमसारं सखे प्रकटितवानसि केन ?

प्रकटितवानसि केन, केन तव वार्ता पृष्टा ?

सुरभितसकलदिशापि केन सामग्री दृष्टा ?

मञ्जुनास्थ गन्धेन नेह फलमलमभिसन्धिक ।

व्यर्थं ताम्यसि, विरम सखे हंहो सौगन्धिक ! ॥३०॥

पामराणां हालिकप्रायाणां पुरीम् । केनोपगतवानसि, किमर्थमागतोऽसि ? बकुलस्य (नौलिश्री-) कुसुमानां सारम् ('इत्र') किमिति उद्भाषितवानसि, अथवा ग्रामीणानां संमुखे दर्शितवानसि । सुरभिताः सकलाः दिशा यया सा । अलम् अभिसन्धिकस्य तरसम्बुद्धिः । पर्याप्तविचारशालित्वाक्षेपः । अलम् (न) अभिसन्धिकर्विचारो यस्येति वा । सुमनोहरेण गन्धेन इह न फलम् ॥ ३० ॥

→❀ मालाकारः ❀←

मालाकारक हे सखे ! तरुपरिचयचतुरोसि ।

किं त्वाभहमवबोधये स्वयमवधानपरोऽसि ॥

स्वयमवधानपरोऽसि, ततः किं मोहं तनुपे ?

बकुलकुन्दकरवीरतरुस्तुल्यानिव मनुपे ?

आद्यः सौरभमरैर्दिगन्तान् भरिता नायक !

अन्ये दर्शनसुखाः, सखे मे मालाकारक ! ॥३१॥

तरुणां परिचये गुणागुणपरीक्षणे चतुरः । त्वाम्, अहं किम् अवबोधये ?
स्वद्वोधनस्यावश्यकता नास्तीत्यर्थः । मोहम् प्रमादम् । आद्यः बकुलः,
दिगन्तान् (दिग्विभागान्) भरिता पूरयिष्यति । नायकेति आदरार्थं संबो-
धनम्—(यथा जयपुरे 'पटैल' इति) । अन्ये कुन्दकरवीरादयो दर्शनमात्रे
सुखकारकाः ॥ ३१ ॥

मालाकार ! महीरुहामारोपणचतुरेण ।

ये वृक्षा निचितास्त्वया भृशमभिलापभरेण ॥

भृशमभिलापभरेण रोपिता रम्यारामे ।

वृद्धिं नीता यत्नशतैः, फलिताः परिणामे ॥

मूढहस्तमुपगता इदानीमपि सुविचारक !

तरवस्ते म्लायन्ति हन्त हे मालाकारक ॥ ३२ ॥

महीरुहं वृक्षाणाम् । क्रियन्तम् । आरोपणचतुरेण त्वया, भृशम् (अत्य-
न्तम्) अभिलापभरेण (पूर्णाभिरुच्चिपूर्वकम्) ये वृक्षा निचिताः परीक्षण-
पूर्वकं स्थानस्थानेभ्यः भवचित्य संगृहीताः । परिणामे भन्ते (स्वफलोद्गमकाले)
फलिताः । ते वृक्षा मूढहस्तपतिताः सन्तः, इदानीं म्लायन्ति । सुविचार-
केत्यनेन एवं सुविचारकोस्ति, अतः स्वयं संवर्द्धितानां फलितवृक्षाणामेवमज्ञ-
हृष्टादनादरणं नोचितं मंस्यसे इति सूच्यते ॥ ३२ ॥

मालाकारक ! कण्टकैर्मा किल कोपमुपेहि ।

गन्धगुरोः पाटलतरोर्गुणमनु दृष्टिं देहि ॥

गुणमनु दृष्टिं देहि, ते हि दक्षिणता विदिता ।
त्यजसि बहु स्वल्पार्थमहो ! धन्या ते कृतिता ॥

अङ्कगतोपि मृगाङ्कपतेरङ्कः सुविचारक !
किं किरणेषु न लोपमेति भो मालाकारक ? ॥३३॥

गन्धेन गुरोः पूजनीयस्य पाटलवृक्षस्य (प्रसिद्ध्यनुसारं 'गुलाब' वृक्षस्य) सुगन्धगुणं प्रति दृष्टिं देहि ! ते तव दक्षिणता (चतुरता) सर्वत्र प्रथिता । स्वल्पस्य कृते बहु त्यजसि ! अहो ते कृतिता पटुता, धन्या (काका भाक्षेपः) ! मृगाङ्कपतेः चन्द्रस्य अङ्कगतः (मध्यगतः) अपि अङ्कः कलङ्कः, किं किरणेषु लोपं न एति ? अपि तु छुप्यत एव ॥ ३३ ॥

→ मधुकरः ←

मधुकर ! मोदय मानसं मधुरमरन्दधरासु ।
माघविकाऽऽकलितासु सुखमुपवनसुखदधरासु ॥
उपवनसुखदधरासु मालती विकसति कामम् ।
मल्ली विलसति, पाटलापि मुदमयति निकामम् ॥
मा मा मुद्रितमुखो मुञ्जकान्तारं संचर ।
सरसिजगन्धोन्मादमत्त वरवन्धो मधुकर ! ॥ ३४ ॥

मधुरमकरन्दधारिणीषु, माघविकाकलिताभिः आकलितासु (व्यासासु), उपवनस्य सुखदासु धरासु (भूमिषु), सुखं यथा स्यात्तथा मानसं मोदय प्रीणय । निकामं षाढम् । मुदम् अयति, फुलतीत्यर्थः । मुद्रितमुखः, निर्वेद-विषादाभ्यामाकुञ्चितवदनः । ('मुंह बांधे हुए !' अयं भावः) मुञ्जवने न संचर (भाग्य) । निवेद्यार्थको मा न तु माह । कमलगन्धवशात्प्रातो यः प्रमोदोन्मादस्तेन मत्त ! ॥ ३४ ॥

❧(कोकिलः)❧

कोकिल ! पञ्चममञ्चयेरञ्चितकुसुमभरेषु ।

मधुमकरन्दधरेषु सुखमुपवनतरुनिकरेषु ॥

उपवनतरुनिकरेषु येषु सौरभमुपधत्ते ।

तेषु हि ते कलकूजितं नु शोभामुपदत्ते ॥

कडुकरीरविपिनेऽत्र काककलितेऽयमहो किल ।

को वा कलरवसदवसरो वद बन्धो कोकिल ! ३५

अञ्चिताः (उरुकृष्टाः) कुसुमभराः येषु, मधुरमकरन्दधारकेषु, उपवन-
तरुसमूहेषु, सुखं यथा स्वात्तया पञ्चमस्वरम् अञ्चयेः प्रचारयेः, गत्यर्थाणि-
जन्तादञ्चतेलिङ् । कोकिलस्य पञ्चमस्वरेण काकली प्रसिद्धा । उपधत्ते
(संनिधत्ते आश्लिष्यतीत्यर्थः) । ते तव । अहो ! काकैः कलिते व्यासे, कटूनां
(निकृष्टानामित्यर्थः) करीरवृक्षाणां वनेऽत्र, (अस्मिन्) । ते कलरवस्य
सन् (उत्तमः) अवसरः कः (फीदशः) ? अपि तु नास्तीत्यर्थः । हे
कोकिल ! वद ॥ ३५ ॥

❧(मल्लिकावृक्षश्च वानरश्च)❧

वानर ! या नरमण्डलीमण्डनमवनौ भाति ।

सा खरनखरैस्तावकैर्मल्ली क्षयमुपयाति ॥

मल्ली क्षयमुपयाति, याऽतिरम्या रमणीनाम् ।

कुचकलशे ध्रुतिमेति हन्त नवहारमणीनाम् ॥

सौरभमस्याः सौकुमार्यमविदन् रमसाकर !

पाटितवानसि निर्दयं नु किमु हे हतवानर ! ॥३६॥

या मल्ली ('बेला' इति हिन्दी) अवनौ पृथिव्यां नरमण्डल्याः मनुष्य-
समाजस्य, मण्डनं द्वारादिनिर्माणद्वारा भूषणं भाति, सा तावकैस्त्वदीयैः खरैः

(तीक्ष्णैः) नखरैः क्षयं याति । या मल्ली, रमणीनां स्त्रीणाम् अतिप्रिया । रमणीपदेन, 'याः स्त्रियो रमणचतुरास्ता एव मल्लिकाप्रभृतिपुष्पाणि परिचि-
न्वत' इति धोत्वते । या च रमणीनां कुचकलशे, हन्त (प्रमोदे) । नवानां
हारमणीनाम् (मौक्तिकनिर्मितहारस्य रत्नानाम्) द्युतिं शोभाम् एति । स्त्रीणां
स्वनस्ये मौक्तिकमालेव, प्रथितकलिका या मल्ली शोभत इति भावः । हे
रमसस्य आकर ! (स्थान !) अविचारितकारक ! इत्यर्थः । हे वानर ! अस्याः
(महयाः) सौकुमार्यं कोमलतां सौगन्ध्यं च, अविदन् भजानन् सन् । निर्दयं
यथा स्वात्तया किमिति पाटितवानसि विलूनवानसि, ? एवंविधेषु मृदुलव-
स्तुषु ये एवमक्रान्ढधीरायितेन निजदाक्षिण्यं प्रकटयन्ति, तेषुपि वानरसमाना
एवेति ध्वनिः स्पष्ट एव सहृदयेषु । वानर वानरेति प्रासः । याति याति,
रमणीनां रमणीनामिति यमकश्च ॥ ३६ ॥

—ॐ तरुणीवृक्षश्च वानरश्च ॐ—

उपवनवीथी मुदमयति यत्परागविसरेण ।

रूपे गन्धे चाऽसमा याऽखिलकुसुमभरेण ॥

याऽखिलकुसुमभरेण नापि वत तुलयितुमुचिता ।

यत्कुसुमावलिरखिलसहृदयैर्वक्षसि निहिता ॥

सेयं छिन्ना वानरेण तरुणीवनवीथी ।

शून्या हन्त विभातु तथा कथमुपवनवीथी ? ॥३७॥

यस्याः परागपूरेण उपवनवीथी, मोदं प्राप्नोति शोभते इत्यर्थः । रूपे गन्धे
च संपूर्णकुसुमसमूहेन असमा असाधारणा (अतुलनीया) । तुलयितुमु-
चिताऽपि न, अतया सह अन्येषां पुष्पाणां तुलनाकरणमप्यपमानोऽस्या इति
भावः । तरुण्याः ('गुलाबस्य') निविद्धा वीथी (पंक्तिः) । तथा शून्या
'उपवनवीथी' रूपं विभातु । न कोमेतेत्यर्थः ॥ ३७ ॥

→* युवा सिंहः *←

एकाकी वत निर्भयं नदति शैलशिखरेषु ।

सिंहयुवा करिशावकेष्वपि चीत्कारपरेषु ॥

अपि चीत्कारपरेषु, नास्य संभ्रममवलोकै ।

कः सहेलमवधीरयेत कुपितं किल लोके ? ॥

पञ्चाननसंचारपथे कः शौर्यविपाकी ?

बहुलेष्वपि वलगत्सु मृगेष्वयमस्त्येकाकी ॥ ३८ ॥

करिकलभेषु चीत्कारं कुर्वन्स्वपि निर्भयं नदति गर्जति । अस्य सिंहसंभ्रमम् (चाकित्यम् 'घबराहट') । कुपितमेतं सिंहं लोके कः पुरुषः हेलावधीरयेत तिरस्कुर्यात् ? न कोपीत्यर्थः । पञ्चाननस्य सिंहस्य संचारमा को जनः (शौर्यस्य विपाकः प्रौढिः पूर्णता वा यस्येदृशः) अस्ति ? न कोपि बहुषु अपि मृगेषु वरगत्सु इतस्ततो धावनेन चापत्यं दर्शयत्सु ॥ ३८ ॥

→* जरासिंहः *←

शेते शैलशिलातले वृषस्तारुगहनेषु ।

सिंहयुवा मदमन्थरः पुरा निविडविपिनेषु ॥

पुरा निविडविपिनेषु यस्य परितो भयमासीत् ।

मदमलिनापि हि दन्तिघटा सविधे नाऽऽयासीत्

पश्यत ! हन्त स एव जरासमये समुपेतै ।

पङ्के नतमुखमेवमद्य हा ! क्षुधितः शेते ॥ ३९ ॥

निविडविपिनेषु अनिघनानां घनानां मध्ये वरगहनेषु घनवृक्षै ('वृक्षोका वृषमुट') वृषः अतएव मदेन अलसः सन् यो युवसिंहः शैलशिखातले पुरा शेते । 'पुरे वृक्षे चास्मे' इति छन्दः । परितो दूररपर्यन्तम् यस्य सिंहस्य भयमासीत् । पुरुषस्य दन्तिघनः का कथा हरिश्च

घटा (समूहोपि) सविधे, तस्य निवासस्य समीपे । नाथासीत् नाग-
च्छति स्म । स एव नतमुखं यथा स्यात्तथा (दुःखक्षोभेण मस्तकमवनमय्य)
हा हन्त ! अद्य क्षुधितः पङ्के (बलाभावेन स्वच्छस्थानपरिवर्तनाभावात्)
शेते ॥ ३९ ॥

→* तखवरः *←

बन्धो तखवर ! तावकान् गुणान् के न जानन्ति ? ।

श्रान्ताः पान्थास्तावकीं छायामुपजीवन्ति ॥

छायामुपजीवन्ति तदपि तव कार्यं लुनते ।

पापाणैरुपहत्य हन्त पीडां परिसुवते ॥

दिशसि मधुरफलमेव तदपि हंहो गुणसिन्धो !

परहितदत्तशरीर ! धन्यधन्यस्त्वं बन्धो ! ॥ ४० ॥

हे उत्तमवृक्ष ! तावकान् त्यदीयान् । श्रान्ताः मार्गपरिध्वमेण खिन्नाः
पान्थाः पथिकाः ते छायामुपजीवन्ति छायामाश्रित्य जीवन्तीत्यर्थः । कार्यं
लुनते, शरीरं पाटयन्ति । लूयात्तोरत्तमनेपदे लट् । पापाणैस्ताडयित्वा
तव पीडामुत्पादयन्ति । पूङ्गु प्राणिगर्भं विमोचने, लटो बहुवचनम् । तदपि
(तदपि) मधुरमेव फलं दिशसि । शब्दशक्त्या, अपकृतोपि त्वं तेन्य
उत्तमं परिणाममेव प्रत्यर्पयसीत्यपि ध्वन्यते । परस्य हितार्थं दत्तं शरीरं
चेन । बन्धो ! त्वं धन्येभ्यो धन्यः, अस्ति धन्योऽस्ति ॥ ४० ॥

→* किंशुकः *←

किंशुक ! किं शुकचञ्चुतः साम्ये मोदमवैपि ?

किमु सौरभगुणतः सखे संमानं समुपैपि ?

संमानं समुपैपि बन्धुवर ! कथमिद्यं लोके ?

दर्शनसुरामवमुच्य नापि ते फलमवलोकै ॥

रङ्गमात्रमुपदर्श्य दूरतो मोहितबहुशुक !

चक्रो विलससि विटपशिरसि तच्चित्रं किंशुक ॥४१॥

शुकचतुतः (चञ्चवा सह) साम्ये मोदं किमनुभवसि ? न योग्यस्ते हर्ष इत्यर्थः । सांगन्ध्यगुणद्वारा किं संनानं प्राप्नोषि ? अपि तु न । दर्शने सुखमात्रं विहाय । नयनविमोहकं वर्णमात्रं दूरतः प्रदर्श्य मोहं प्रापिताः बहवः शुकान् येन । रङ्गमात्रेत्युक्त्या होलिकादिपूपयुज्यमाने रङ्गमात्रे ते उपयोग इति स्मार्यते । एवं सत्तायामपि—शाखाशिरसि गर्वाद् चक्रो राजसि, तदाश्चर्यमि-
त्यर्थः । पलाशापुष्पाणि स्वभावतो चक्राणि ॥ ४१ ॥

→ॐ तरुणी ॐ←

तरुणीतरुवरमयि सखे सावहेलभवयासि ।

कण्टककलित इतीव चेत्सोत्प्रासं विजहासि ॥

सोत्प्रासं विजहासि न हानिं तस्य विलोके ।

को वा सौरभगुणान्न मुग्धो भविता लोके ?

किं तु सखे तद्गन्धरङ्गरहिता वनधरणी ।

कां सुपमामुपयातु ? यदि च्छिन्ना वरतरुणी ॥४२॥

अयि सखे सावहेलं सतिरस्कारम्, भवयामि जानासि । कण्टकैर्निचित इत्येव कृत्वा यदि सोलुण्ठनं (सतिरस्कारम्) त्यजामि, लोके सुगन्धगु-
णात्को वा जनो मुग्धो न भविता ? (भविष्यति) । किं तु तस्याः (तरुण्याः)
गन्धेन, रागेण (वर्णेन) च रहिता यमभूमिः कां शोभां प्राप्नोषु ? न
तया विना शोभेत्यर्थः ॥ ४२ ॥

→ॐ मयूरः ॐ←

वर्ही चर्हमरोन्मदो नन्दति विटपवनेषु ।

निजशिरण्डमुल्लासवन् नृत्यति नीपत्रनेषु ॥

नृत्यति नीपवनेषु बहुलमामोदं धत्ते ।

कैकाभिर्विपिनानि मुहुर्मुखराणि विधत्ते ॥

चित्ररुचिरसुपमामुदीक्ष्य कः स्वाद्गुणगर्ही ?

यदि भुजङ्गभोजी न भवेत्सोयं वत वर्ही ॥ ४३ ॥

विच्छभारेण उन्मदो बहुलमदो मयूरः । शाखानां घनगुच्छकेषु मोदते
नीपवनेषु कदम्बवनेषु । चित्रां रुचिरां च शोभान्, चित्रै रुचिरां वा,
उदीक्ष्य को जनः तस्य चित्रगुणस्य गर्ही निन्दको भवेन्न कोपि । गह्वरेणितिः ।
सर्पभोक्ता, भुजङ्गानां विटानाम् उपयोक्ता च ॥ ४३ ॥

—❀ कुञ्जरः ❀—

कुञ्जर ! किं जरया कुशः क्लिश्यसि कदर्थनेन ।

पूर्वं तव मानोऽनिशं न कृतः केन जनेन ?

न कृतः केन जनेन विस्मयो वीक्ष्य भवन्तम् ?

समरशिरसि विजयोऽप्यखेलदुपलक्ष्य भवन्तम् ॥

मनसि धैर्यमाधेहि पुरा निर्यन्मदनिर्झर !

दैवदुर्विलासं सहस्र हंद्दी नृपकुञ्जर ! ॥ ४४ ॥

जरया कुशस्त्वं लोकानां कदर्थनेन 'अशोभनोयमनुपयुक्तोऽयम्' इत्याद्य-
नादरेण किमिति हेतुमनुभवसि ? पूर्वं नवयौवने । भवन्तं वीक्ष्य विस्मयः
'अहो कियद्विहालमुत्तुङ्गं चास्य शरीरम्' इत्याश्चर्यम् । समरशिरसि युद्धस्य
अतिप्रधानैःशरैः, भवन्तमुपलक्ष्य भवदुपलक्ष्येणैव (स्वदवलम्बनेनैवैत्यर्थः)
विजयोऽप्यखेलत् । भवदाधयेण युद्धे विजयः क्रीडातुल्योऽभवदिति
सूच्यते । पुरासमयस्य हे निर्गलन्मदधारक ! (निर्यन्तो मदनिर्झरा यस्य)
सम्प्रति दैवस्य दुर्विलासं सहस्र ॥ ४४ ॥

करिणः किल भूपालकुलभवने ह्युतिमुपयन्ति ।

तत्र निर्विशङ्कं स्थिताः संमोदं कलयन्ति ॥

संमोदं कलयन्ति, यन्ति कठिने किल कार्ये ।

तत्र हि निजमलमर्पयन्ति नान्यैर्निर्धार्ये ॥

कृतिघटिकागणनापरस्तु कश्चिद्भूत कृपणः ।

कथमिव भग्ने स्थापयेत महतः किल करिणः ॥ ४५ ॥

यत्र राज्ञा पारम्परिकस्थाने, (परम्परातो ये गजान् स्थापितवन्तस्तत्र तत्कर्मणि समर्था, नाधुनिका इति ध्वन्यते) अथवा राजकुलस्य प्रासादे । शोभाम् उपयन्ति लभन्ते । इण् गतौ । अन्यैर्निर्धारयितुं विचारयितुमपि दुष्करे, कठिने कार्ये यन्ति (गच्छन्ति) । तत्र निजमलमर्पयन्ति । कृतिघटिकानाम्, 'अथ चतुर्घटिकानाम्, अथ च द्वे घटिके यावदिति' कार्यकालघटिकानां गणनात्परः कश्चिद्भूतस्तु महतो गजान् भवते कथं स्थापयेत ॥ ४५ ॥

मत्तमतङ्गज ! मदभरान्मा फुङ्कतिमादेहि !

आधोरणपददलनमनु किञ्चिद्दृशमाधेहि ॥

किञ्चिद्दृशमाधेहि, कथं त्वा पञ्चां दलयति ।

अङ्कुशसंकपणेन शिरसि, वत विकलं कलयति ॥

गिरिसमानगुरुगात्रतोऽपि फलमीप्ससि किं गज ?

यत्तव खेलति शिरसि खलः किल मत्तमतङ्गज ! ॥४६॥

हे मत्तगज ! मदभरात् (मदोद्रेकात्) फूँकार मा कुरु ! आधोरणस्य (हस्तिपकस्य) पञ्चां दलनं प्रातः किञ्चित् दृष्टिं स्थापय । शिरसि अङ्कुशद्वारा संकपणेन क्षोदनेन, त्वा विकलं करोति । पर्वतसमानेन गुरुराणा (दीर्घेण ससारेण च) गात्रेण किं फलं प्राप्सु वाञ्छसि ? आप्नोते सन् । यत्तव मत्तके दुर्जनो विभूभते खेलतीत्यनेन, दुर्जनोपि न रीत्यनुसारं व्यवहरति, अपि तु सोपि खेलया श्रीढतीति ध्वन्यते ॥ ४६ ॥

❀ दीपकः ❀

हंहो दीपक ! दीप्यसे कनककृताधारेषु ।

मदालसघूर्णिततनुर्नृपशयनागारेषु ॥

नृपशयनागारेषु नीयसे नलिनमुखीभिः ।

पटगुण्ठनमनुरच्य चकितमवनमितमुखीभिः ॥

एवमादृतोऽप्येपि यथोन्नतिमसितसमीपक !

तथा स्नेहमापि समापयसि वत हंहो दीपक ! ॥ ४७ ॥

हे दीपक ! त्वम् नृपाणां शयनागारेषु, (राज्ञां शयनागारमित्युक्त्या स्थानस्य रसपूर्णता, सुरक्षितता च च्वन्वते ।) कनकरचितेषु दीपाधारेषु ('दीपक'), मदालस्येन घूर्णिततनुः सन् । मन्दवायुना धूर्णमानशिरस्य दीपस्य शिखाकम्पन मदालस्यहेतुकमुत्प्रेक्ष्यते । अतिविलासमोगित्वं व्यङ्ग्यम् । वायुतो रक्षार्थं वच्छाद्यगुण्ठनं विरच्य, चकितं यथा स्यात्तथा नमित्तमुखीभिः । उन्मुक्तस्थाने वायुतो दीपकं रक्षन्तीनां अत एव स्वतुकूलाञ्जलेन पटगुण्ठनमारचय्य पदे पदे वायुलहरीभिः कम्पमानशिखस्य दीपस्य रक्षानिमित्तं चकितं यथा तथा दीपं प्रति नमित्तवदनानां नलिनमुखीनां दीपनयनसामयिकः स्वभावः प्रोच्यते । नीपमानस्य दीपस्य महाभाग्यं द्योत्यते । एवमादृतः अपि यथा यथा उन्नतिम् (शिखाया उन्नतया प्रचुरप्रकाशत्वम् उरकपञ्च) एपि, हे असितसमीपक ! (असितं कृष्णं समीपं यस्य, स्थानकृष्णोकारक !) तथा तथा त्वं स्नेहम् (तैल प्रेमाणं च) समापयसि । एवं रसिकहृदयैरादृतस्य, रसमये स्थाने निवसतोऽपि तव, फोयं स्वार्थानुगुणः स्वभाव इत्याक्षेपः । विरच्येति तु णिचः प्राक्षिप्त्वेन बोध्यम् ॥ ४७ ॥

दीपक ! दीप्यसे समं राजरङ्गभवनानि ।

न च कञ्चिद्भेदं वहसि, किं त्वामभिनन्दानि ? ॥

किं त्वामभिनन्दानि, निश्चलः पश्यसि सर्वम् ।
 लोके सकलविभासकोऽहमिति न वहसि गर्वम् ॥
 किं तु वसति तव तले तिमिरमयि तमःप्रतीपक !
 सेयमकीर्तिः केन लङ्घनीया वद दीपक ! ॥ ४८ ॥

राज्ञा रङ्गानाम् (दरिद्राणाम्) च भवनानि सम तुस्यभावेन दीपयसे
 प्रकाशयसि । अहं त्वा किम् अभिनन्दानि प्रशंसानि । छोट उत्तमपुरुष ।
 अयि तमस प्रतीपक ! प्रतिकूल ! तमोनाशकेत्यर्थः । 'दीपकस्य तले अन्ध-
 कार' इति प्रसिद्धा लोकोक्ति । स एवालङ्कारश्च । केनोपायेन लङ्घनीया
 माङ्गनीया ॥ ४८ ॥

—ॐ खद्योतः ॐ—

खद्योतक ! विद्योतसे तरुपोतकनिकरेषु ।
 दृष्येस्तात ! न तावता तिमिरविनाशकरेषु ॥
 तिमिरविनाशकरेषु तेषु का वा गणना ते ?
 एतावद्बहु विद्धि ! भवति तिमिरे शोभा ते ॥
 यदि तु दर्पितो यासि तपति सूर्ये, प्रद्योतक !
 दूरे द्युतिरवहीयसेऽपि वपुषा खद्योतक ! ॥ ४९ ॥

हे खद्योतक ! स्वल्पार्थे कन् । तरुपोतकाना लघुवृक्षाणा निकरेषु समूहेषु
 विद्योतसे प्रकाशसे । पोतकेत्यत्राप्यल्पार्थे कन् । तथा च महारसु वृक्षेष्वपि
 ते गन्तु शक्तिर्नास्ति, अपि तु लघुलघुवृक्षेषु भ्राम्यसीत्यशक्त्यतिशयो
 ब्योच्यते । हे तात ! (एवमहं दयनीय मत्वा, उपदिशामीति संबोधनेन
 ध्वन्यते ।) तावन्मात्रेण अन्धकारविनाशकारकेषु सूर्यचन्द्रादिषु न
 दृष्ये न गर्वं वहे । तेषु तव का गणना ? एतावदेव पर्याप्त जानीहि, यद-
 न्धकारे ते शोभा भवति । हे प्रद्योतक ! (अहं प्रद्योतकारकोऽस्मीति भाव-
 यित्वा) दर्पित सन् सूर्ये तपति सति बहिर्यासि ! तर्हि द्युतिर्दूरे तिष्ठतु !

स्वपुषा (शरीरेण) अपि अवहीयसे विद्युज्यसे । सूर्यात्पेन शीतस्वभाक्-
स्वमेव प्राणैर्विद्युज्यसे इति भावः ॥ ४९ ॥

→* लेखिनी *←

लेखिनि ! तव मुखनिःसृता मसीविन्दवोऽप्यद्य ।

दैववशाद्दधते द्युतिं मौक्तिकतामवपद्य ॥'

मौक्तिकतामवपद्य चकासति चित्रं लोके ।

सत्यरुचिं प्रथयन्ति सर्वतो ज्ञानाऽऽलोके ॥

तदिह तथा ह्यवितथा चलेरयि रोचितरेखिनि !

मसिमुखलेपं कोपि नाक्षिपति ते सखि लेखिनि ! ॥५०॥

हे लेखिनि ! दैववशात्, (एषु दिनेषु दैवं तेऽनुकूलं तस्मात्) । अद्य तव
मुखनिष्पतिताः मसीविन्दवोऽपि मौक्तिकतां प्राप्य शोभां दधते । त्वय-
लिखितं यत्किञ्चिन्महामूल्यमिव लोकैराद्रियते, सर्वत्र च शोभा प्रसरतीत्या-
दाय । यदा तु दैवं प्रतिकूलं भवति, तदा 'यथा लेखन्या भारमनो मुखं
कृष्णीकृतं तथैव लेखकस्याप्याक्षिपतीति अर्थापतितम् । कृष्णः मसीविन्द-
वोऽपि लोके मौक्तिकतां प्राप्य चकासति, दीप्यन्ते, इति चित्रम् । ज्ञानस्य
आलोके प्रकाशे (ते मसीविन्दवः) सत्यां रुचिम् कान्तिम्, मत्स्य रुचिं
च । सपंतः प्रख्यापयन्ति । रोचिताः अभिभन्दिताः प्रदीप्ताश्च रेखाः लेख-
पङ्क्तयो यस्यास्तसम्बुद्धौ । अयि लेखिनि ! इह (जगति) अवितथा सत्या
सती, तथा प्रचलेः, लिह् । तथाक्षराणि लिखेत्यर्थः । हे सखि ! यथा कोपि ते
मस्या मुखलेपं नाक्षिपति । मसीलेपेन कृष्णमुखया लेखन्या स्वस्वरूपोचितता
मेव लिखितमिति कोपि त्वां नाक्षिपतीत्यादायः । अत एव कुण्डलिया-
प्रकरणे इहैव विरता भवेरिति ध्वनिः ॥ ५० ॥

प्रकीर्णकचत्वरः

—* घनाक्षरीच्छन्दः *—

शास्त्रचयमार्मिकेषु मानमावहन्ते सदा
 धार्मिकेषु धारयन्ते गौरवं निरेनसाम्
 निश्छलं भजन्ते प्रेम मित्रेष्वथ, दीनेष्वपि
 साम्यं दर्शयन्ते, निःस्पृहायन्ते सतेजसाम् ।
 स्नेहं स्वजनेषु, दुर्जनेषु मौनमीयन्तेऽथ,
 प्रीयन्ते रसज्ञेष्वश्रवायन्ते सुमेधसां
 सकलजनेषु स्नेहसामञ्जस्यजन्या भाति
 धन्या चारुचर्या काचिदन्या सा सचेतसाम् ॥५१॥

शास्त्रसमूहे शास्त्रविचये वा मार्मिकेषु (विद्वद्भ्यु) सदा संमानम् आवहन्ते भजन्ते । धर्मानुष्ठानपरेषु लोकेषु निरेनसाम् निष्कल्मषाणां गौरवं संमानं (सुकृतिसमुचितं संमानम्) धारयन्तीत्यर्थः । आत्मापेक्षया दीनेषु लोकेष्वपि समभावं प्रकाशयन्ति । निरभिमानतया तथा व्यवहरन्ति, यथा तेऽपि तेष्वनुरज्यन्तीति भावः । सतेजसाम् धनसम्पत्त्याद्यभिमानेन प्रदीप्तस्वभावानां लोकानां विषये, निःस्पृहवदाचरन्ति । तेषां धनसम्पत्त्याद्यभिमानकृतं गौरवं तृणायाप्यपरिगणय्य, अन्यलोकव्यप्रेमभावेन व्यवहरन्तीत्याशयः । स्वजनेषु कुटुम्बिबान्धवादिषु स्नेहम्, दुर्जनेषु मौनम् ईयन्ते गच्छन्ति । ईदृ गता । रसिकेषु प्रीतिं कुर्वन्ति । सुमेधसाम् विचक्षणबुद्धिमतां लोकानां वशगा भवन्ति । 'वचने स्थित आश्रवः ।' भत एव नाना-

→ ❧ साधुसंगतिः ❧ ←

पूर्वं प्रेमवन्वान्मतिमान्मन्त्रानावनाति
 मानसं धिनोति धीरमावाङ्मयनाहिना
 तदनु ग्रनः ग्रनः श्रद्धयर्ष्य हितमार्गं मनात्
 मोहमवमूलयते सर्वं स्वयमानता ।

मञ्जुनाथ मूढजनमङ्गलवमाविष्य
 मङ्गलमिहावनोति मानसमुपागता
 तापं व्यपनीय पूर्वपुण्यपरिपूते हृदि
 सन्मतिं प्रयते साधुसंगतिरुपासिता ॥ ५२ ॥

संगतिः केन क्त्वेन बहुदिमुत्पादयति तं यथावदाह—साधुसंगतिः,
 प्रेम्णो बन्धान् (प्रेमप्रकाशनात्) पूर्वं बुद्धिमात्मवन्नगां करोति । प्रेम्णः
 कारणान्मनुष्यः स्वयमेव तद्वशगो भवतीत्यर्थः । अत्र एव नृशो यथा
 साधया आदिता स्थिराहृता सा संगतिः, धीरमावात् धैर्यादेनोर्मनुष्यस्य
 मानसं प्रीणयति । समये समये मायोधोरतां विलोक्य स प्रीतो भवती-
 त्यर्थः । एवमारमन्त्रगो सति—स्वयमावता स्थितीनां (इयं मञ्जुनाथी) ।
 एवमुपायेन मनुष्यस्य वशाकारे कृते, संगतिः स्वयमेव उपचिता भवती-
 त्वाशयः । शत्रुः शत्रोर्हितमार्गं सूचयित्वा जनस्य मोहं निमूलयति । तदनु-
 स्तरम्—पूर्वपरिचितैः मूढैः सह संगतेल्लेशमपि आविष्य दूरीकृत्य, (आ-
 ति-पूर्वको धू पातुः), मानसं प्राप्ता, मनसि हृदयमङ्कारा सा संगतिर्मङ्गलम्
 इह भावयति । अत्र एव तापं मानसिकशरीरादिभंगतां

कृतपुण्यैः पत्रिणे हृदये सन्मतिमुत्पादयति । यथा सर्वविधपुरुषार्थसिद्धिरि-
त्याशयः । एवंविधा साधुजनमैत्री पूर्वसुकृतैर्विना न भवतीत्यस्या भतिशयः
सूच्यते । नृतीये-सङ्गल-मङ्गलेति प्रासः प्रेक्ष्यः ॥ ५२ ॥

→ॐ सत्कार्येष्वौदार्यम् ॐ←

नानाविधोपायैर्लोकसंग्रहनिमग्ना भृशं
परपरिभवलग्नाः के न मग्ना धनवैभवे ?
जातिव्यवहारशोधनाय धनराशिव्ययं
कुर्वते न के वा, वद, वैवाहिकाद्युत्सवे ? ।
आत्मसुखसेवासावधानाः सन्ति के वा न वै ?
मे वाक्ये न कुप्यसि चेत्स्पष्टमहमात्रुवे
दीनानां हिताय यस्य लक्ष्मीविनियोगो भवे-
लक्ष्मीवान् स एव पुण्यलक्ष्मीभाजनं भवे ॥५३॥

धनिकानां चाटु, नृपाणामनुवर्तनप्रभृतिभिर्नानाविधैरुपायैः लोकसंग्रहे
(लोकानामात्मपक्षकरणे) निमग्नास्तत्पराः, तथा अन्येषां परिभवे लग्नाः
जनाः धनवैभवे के वा न मग्नाः ? एवंविधैरुपायैरात्मपक्षवर्धने अन्येषां च
दमने तत्पराः के वा जनाः, धनिका भूत्वा तत्र निमग्ना न भवन्ति ? अपि तु
सर्वे एव तत्रासक्ता भवन्ति । वैवाहिकः (विवाहसम्बन्धी) पृतदादिषु
उत्सवेषु, विवाहाद्युत्सवेष्वित्यर्थः । जातिव्यवहारस्य शोधनाय पूरणाय
धनसमूहव्ययं के वा न कुर्वते इति वद । सर्वे एव कुर्वन्तीत्यर्थः । जातेष्व्य-
वहारः ऋणसद्वृत्ति, 'अन्यस्य गृहे वयं भोक्तुं, व्यवहारं प्रदातुं च गता-
स्तर्हि, सोऽप्यस्मामिर्भोक्तुमाह्वय' इति, शोधनपदेन ध्वन्यते । आत्मना
सुखसेवने (स्वयं सुखोपभोगे) सावधानाः अग्रमत्ताः के न सन्ति ? सर्वे
एव स्वयं सुखभोगे लग्नाः सन्ति । स्पष्टम् आत्रुवे, कथयामि । लक्ष्म्या
धनस्य विनियोगो व्ययः । पुण्यलक्ष्मीभाजनं पुण्यसम्पदां पात्रम् । भवे
अस्मिन् जन्मनि, संसारे वा । अस्य प्रतिपादं प्रासाः प्रेक्षणीयाः ॥ ५३ ॥

→* परोपकारप्रशंसा (प्राङ्गतेन) *←

स्वार्थं परिहाय ये परार्थं साधयन्ति सदा
 सन्तस्ते सुदुर्लभसमीक्षाः कलेरन्तरे
 स्वार्थं साधयन्तो ये परार्थमुपपादयन्ति
 सामान्या अपीमे मम मान्या मनोऽभ्यन्तरे ।
 मञ्जुनाथ नूनं नरराक्षसा हि साक्षादिमे
 स्वार्थवशाद् घ्नन्ति ये परार्थं संसदन्तरे
 निष्कारणमेव ये परार्थं परिमर्दयन्ति
 ते के हन्त सन्ति ? तन्न जाने जगदन्तरे ॥ ५४ ॥

स्वार्थं त्यक्त्वा ये परस्य कार्यं साधयन्ति, ते सज्जनाः, कलेर्मध्ये, सुदु-
 र्लभा समीक्षा (दर्शनम्) येषाम्, अतिदुर्लभदर्शनाः सन्ति । स्वार्थं साध-
 यन्तोपि ये परार्थं साधयन्ति, सामान्यशब्देन भर्तृहरिणा प्रोक्ता अपि इमे
 मम मान्याः । ये स्वार्थस्य कारणात्परार्थं नाशयन्ति । संसदः (समाजस्य)
 अन्तरे बहिर्भूताः । अन्तरं बहिर्योति सवैनामृतया शी । इमे साक्षात्तर-
 राक्षसाः ॥ ५४ ॥

गुणगणगौरवं विजानन्नभिमानवशाद्
 गुणिनोऽपमन्यते यो धिग् धिग्गुणवन्तं तम्
 तीक्ष्णमतिमाप्य योऽपरस्य परिहासकृते
 प्रचुरं प्रयस्यति चेद्दिग् धिङ् मतिमन्तं तम् ।
 निःसहायनिर्वलनिराश्रयान् निभृतमाप्य
 निर्मूलयते यो बलाद्धिग् धिग् बलवन्तं तं

१ एतत्पद्यम्—जयपुरराजकीयसंस्कृतपाठशालायाः पूर्वाध्यक्षेः महामहोपाध्याय-
 पं. श्रीदुर्गाप्रसादद्विवेदैर्भर्तृहरैः पद्योक्ति, निर्मातुमादिष्टम् ।

किञ्चिन्मात्रमन्नयस्त्रहीनेभ्योऽपि येन धनं

दीनेभ्यो न दत्तं तर्हि धिग् धिग् धनवन्तं तम् ५५

स्वयं गुणी सन्, गुणगणस्य महत्त्वं जानन् अपि, अभिमानाद्धेतोः यः गुणिनो जनान् अपमन्यते तिरस्करोति, तर्हि तं गुणवन्तं धिक् धिक् । धिग् योगे द्वितीया । तीक्ष्णां मतिम् आ-आप्य, अपरस्य परिहासाय, प्रचुरं अत्यन्तं, प्रयस्यति प्रयासं करोति । निःसहायः एकाकी, निराश्रयः पक्ष-पोषकरहितः । निभृतं गुप्तम् । किञ्चिन्मात्रं धनम्, अन्नादिहीनेभ्यो दीनेभ्यो न दत्तम् ॥ ५५ ॥

❀ धनात् असन्तोषः ❀

आसाद्याऽधिकारान् पुरा दीनान्परितर्जितवा-

नर्जितवान् द्रव्यमपि शासनवलोपरि

ग्रामान् धनलालसो गृहारामान् सुसंचितवा-

न्निर्मितवान् तुङ्गतमं गेहमचलोपरि ।

मञ्जुनाथ जायतामिदानीमपि लोभशमो

ऽवधिनियमोस्ति सखे ! सोयं सकलोपरि

प्रीयसे न तुलितपरार्थकैपि लब्धे धने

वार्धके विधेया तर्हि धूलिर्धवलोपरि ॥ ५६ ॥

अधिकारान् राज्यतोऽधिकारान् (पदानि), आसाद्य । शासनवलयो-परि द्रव्यमपि स्वमुपार्जितवान् । त्वं शासक इति शासनवलाद् भयभीता-स्तुभ्यं लोका द्रव्यं प्रचवन्त इत्याशयः । धनलालसस्त्वं ग्रामान्, गृहान्, आरामांश्च सुष्ठु संचितवान् । अचलोपरि पर्यंतोपरि अतितुङ्गं गेहं निर्मित-वान् । इदानीमपि लोभप्रशमो जायताम् ! हे सखे ! अयम् अवधिनियमः सकलानामुपरि अस्ति । सर्वत्रिपयस्य परा काष्टस्तीनि, अतोऽधिकं होमो

न कृतं इति भावः । परार्थसंरयया तुलितेषु धने लब्धे सति, यदि त्वं न प्रोयसे, तर्हि वार्धके (बुद्धावस्थायाम्) धवलानाम् (केशानाम्) उपरि धूलिविधेया । सर्वेषु लुब्धतमस्य तव शिरसि धूलिं क्षेपयन्तीति भावः । 'घोलोमं धूल' इति लोकोक्त्या तन्नामालंकारः ॥ ५६ ॥

→ॐ पूर्वे नीतिहाः ॐ←

→ॐ छप्पयच्छन्दः ॐ←

विलसन्तो विनयेन, पूर्वसन्तो विजयन्ते ।

ये मृदुवचनचयेन लोकहृदयानि नयन्ते ॥

सदसि समञ्जसगिरो, गुरुषु विषयेष्वनिरुद्धाः ।

सकलहितावहकार्यविधौ सम्यैरविरुद्धाः ॥

अयि मञ्जनाथ ! नानागुणैर्विमलीकृतजनचेतसाम् ।

निर्दोषनीतिनिहतैः सां पूजय पूर्वसचेतसाम् ॥ ५७ ॥

विनयेन शोभमानाः । पूर्वे सन्तः, सज्जनाः । हृदयानि नयन्ते, स्ववशे पूर्वनीतयः । समायां युक्तरूपवचनाः, महत्सु अपि विषयेषु अनिरुद्धा अप्रतिहताः । सकललोकात्मो हितकार्ये सम्यैः सह अविरुद्धाः (पुरुषमतयः), गुणद्वारा विमलीकृतं जनानां चेतः यैस्तेषाम्, निर्दोषया नीत्या, (न तु रूपदमरितया दृष्टीत्या या,) निहतं शमितं पुनः पापं यैस्तेषाम्, उदार-नीतिप्रयोगेण यैः सकलान्यपि दुरितानि दूरितानि, तेषां पूर्वतनानां सचेतसां (सप्रदान्) एतय संमानयस्व । सचेतसामिति मानुः स्मरतीति-ब्रह्मणोऽप्यारिवक्ष्या षष्ठी ॥ ५७ ॥

→ॐ नयीननीतिः ॐ←

→ॐ अधिकारिणः नेतारो जातिप्रमुखाश्च ॐ←

क०-यानि चिद्विदामन्तत्प्रकारान्तरतो लिखन्ति

समतं विपन्ति वञ्चयन्तो मानुषीं दृशम्

किञ्चिन्मात्रमन्नवस्त्रहीनेभ्योऽपि येन धनं

दीनेभ्यो न दत्तं तर्हि धिग् धिग् धनवन्तं तम् ५५

स्वयं गुणी सन्, गुणगणस्य महत्त्वं जानन् अपि, अभिमानाद्देतोः यः गुणिनो जनान् अपमन्यते तिरस्करोति, तर्हि तं गुणवन्तं धिक् धिक् । धिग् योगे द्वितीया । तीक्ष्णां मतिम् आ-आप्य, अपरस्य परिहासाय, प्रचुरं अत्यन्तं, प्रयस्यति प्रयासं करोति । निःसहायः एकाकी, निराश्रयः पक्ष-पोषकरहितः । निभृतं गुप्तम् । किञ्चिन्मात्रं धनम्, अज्ञादिहीनेभ्यो दीनेभ्यो न दत्तम् ॥ ५५ ॥

धनात् असन्तोषः

आसाद्याऽधिकारान् पुरा दीनान्परितर्जितवा-

नर्जितवान् द्रव्यमपि शासनवलोपरि

ग्रामान् धनलालसो गृहारामान् सुसंचितवा-

न्निर्मितवान् तुङ्गतमं गेहमचलोपरि ।

मञ्जुनाथ जायतामिदानीमपि लोभशमो

ऽवधिनियमोस्ति सखे ! सोयं सकलोपरि

प्रीयसे न तुलितपरार्थकेपि लब्धे धने

वार्धके विधेया तर्हि धूर्तिर्धवलोपरि ॥ ५६ ॥

अधिकारान् राज्यतोऽधिकारान् (पदानि), आसाद्य । शासनवलयो-परि द्रव्यमपि स्वमुपार्जितवान् । त्वं शासक इति शासनवलाद् मयमीता-स्तुभ्यं लोका द्रव्यं प्रप्तवन्त इत्यानायः । धनलालसस्त्वं ग्रामान्, गृहान्, आरामांश्च सुष्ठु संचितवान् । अचलोपरि पर्यतोपरि अतितुङ्गं गेहं निर्मितवान् । इदानीमपि लोभप्रशमो जायताम् ! हे सखे ! अयम् अवधिनियमः सकलानामुपरि अस्ति । सर्वत्रिपदस्य परा काष्ठास्तीति, यतोऽधिकं लोभो

न कर्तव्य इति भावः । परार्थसंरयया तुलितेपि धने लब्धे सति, यदि ह्ये
न प्रीयसे, तर्हि वार्धके (वृद्धावस्थायाम्) धवलानाम् (केशानाम्)
उपरि धूलिर्विधेया । सर्वेपि लुब्धतमस्य तव शिरसि धूलिं क्षेप्यन्तीति
भावः । 'घोलोमं धूल' इति लोकोक्त्या तस्मान्मालंकारः ॥ ५६ ॥

—ॐ पूर्व नीतिज्ञाः ॐ—

—ॐ छुप्यच्छन्दः ॐ—

विलसन्तो विनयेन, पूर्वसन्तो विजयन्ते ।

ये मृदुवचनचयेन लोकहृदयानि नयन्ते ॥

सदसि समञ्जसगिरो, गुरुषु विपयेष्वनिरुद्धाः ।

सकलहितावहकार्यविधौ सम्यैरविरुद्धाः ॥

अयि मञ्जुनाथ ! नानागुणैर्विमलीकृतजनचेतसाम् ।

निर्दोषनीतिनिहतैः नसां पूजय पूर्वसचेतसाम् ॥ ५७ ॥

विनयेन शोभमानाः । पूर्वं सन्तः, सजनाः । हृदयानि नयन्ते, स्ववशे
कुर्वन्तीत्यर्थः । सभाया युक्तरूपवचनाः, महत्सु अपि विपयेषु अनिरुद्धा
अप्रतिहता । सकललोकानां हितकार्ये सम्यैः सह अविरुद्धाः (एकमतयः),
गुणद्वारा विमलीकृतं जनानां चेतः यैस्तेषाम्, निर्दोषया नीत्या, (न तु
कपटभरितया कूटनीत्या वा,) निहतं क्षमितां एतः पापं यैस्तेषाम्, उदार-
नीतिप्रयोगेण यैः सकलान्वपि दुरितानि दूरितानि, तेषां पूर्वजनानां सचे-
तसां (सञ्जनान्) पूजय संमानयस्व । सचेतसामिति मातुः अरतीतिव-
रकमेत्वादिवक्ष्या पद्ये ॥ ५७ ॥

—ॐ नवीननीतिः ॐ—

—ॐ अधिकारिणः नेतारो जातिप्रमुखाश्च ॐ—

क०—यत्किञ्चिद्ददामस्तत्प्रकारान्तरतो लिखन्ति

स्यमतं क्षिपन्ति वञ्चयन्तो मानुषीं दशम्

गुप्ते किञ्चिदन्यथा प्रतिज्ञायाऽपि सर्वाग्रतः

स्पष्टं मृपयन्ति, विस्मरन्ति 'यद्वि कीदृशम् ?' ।

वैमत्यं विधाय मिथो लोकान् भेदयन्ति, वहिः—

स्नेहं दर्शयन्ति, संलपन्ति पुराऽऽनीदृशं

पूर्वं किं किमासीदिति प्रत्यक्षं न जाने सखे !

अद्यत्वे तु जाने नीतिकौतूहलमीदृशम् ॥ ५८ ॥

वयमस्माकं वाचिकं यत् किञ्चिद्द्वयं दामस्तत् भात्मपक्षानुकूलेन प्रकारेण लिखन्ति । येन प्रकारेण लेखननियुक्तानां तेषां नवीननीतिज्ञानां पक्षपरि-
पुष्टिर्भवति तेनैव प्रकारेण लेखनमारभन्ते इत्याशयः । लेखने च मनुष्याणां
सम्बन्धिनीं दृष्टिं प्रतारयन्त स्वमतं तत्र क्षिपन्ति मिश्रयन्ति । मानुषीमि-
त्युक्त्या भस्माकं दृष्टिं काम ते वञ्चयन्तु, पर सर्वसाक्षिणः परमेश्वरस्य दृष्टिं
न परिहरेयुरिति तेषां सदोष च ध्वन्यते । रहसि अन्यप्रकारेण कसचित्
कार्यस्य प्रतिज्ञा कृत्वाऽपि, सर्वेषां जनानां समक्षे तु तां प्रतिज्ञां मृपा
कुर्वन्ति । तत्करोतीति मृपाशब्दाणिः । पूर्वेप्रतिज्ञातमेवं विस्मरन्ति 'यद्वि
कीदृशमासीत् ?' नाहं स्मरामीत्युक्त्या सर्वं तन्मृपा कुर्वन्तीत्यर्थः । विरद्ध-
पक्षावलम्बितेषु लोकेषु परस्पर मतभेदं विधाय, लोकानां मध्ये भेदमुत्पाद-
यन्ति । किन्तु प्रकाशं स्नेहं प्रकटयन्ति, तथा च संलपन्ति यत्पुरा ईदृशं न
आसीत्, अतिमधुरमित्यर्थः । पुरा न ईदृशं यथा स्नात्तयेति क्रियाविशेष-
णम् । पूर्वं पुरातनानां नीतिज्ञानां काले, किं विमभूदिति प्रत्यक्षं न
जानामि, केनेदं प्रत्यक्षं दृष्टमिति भावः । अद्यत्वे तु (अस्मिन्समये) स्पष्टं
जाने—यत् 'नीतिकौतुकम् एवंविधमस्तीति' । कौतूहलमित्युक्त्या एवंविधा
नीतिः केवलं कौतुकमस्तीति चोच्यते ॥ ५८ ॥

❀ शिक्षिताः ❀

अस्माभिर्गृहीतं ज्ञानमूलधनं यत्किञ्चन

वागाडम्बरेण तद्वि भृशमुपचीयते

विज्ञेभ्योऽपि साभिमानहुङ्कारं प्रगीयतेऽथ
 सदसि सदैव वरस्थाने स्वतः स्थीयते ।
 उन्नताधिकारिजनैः साकं कर्णपार्ताविधिः
 समितौ, समन्द्रस्वरं किञ्चिदभिधीयते
 इत्थं शीघ्रमुन्नतये लोकमतसंनतये
 सेयं नपनीतिर्नवसम्यैरभिनीयते ॥ ५९ ॥

अस्माभि पूर्वं यत्किञ्चित्, ज्ञानरूप मूलधनमुपार्जितम्, तत् किल
 वागाडम्बरेण वाक्चापरयेन विकथनादिना, भायतायताभिर्वृत्ताभिश्च
 अत्यन्त वर्धयते । विज्ञेभ्य विज्ञज्जायंमपि [विद्वद्भि साकमपीति यावत् ।]
 अभिमानकृतै हुकारसादै सह किञ्चित् प्रगीयते उच्यते । स्वतः (अन्यैर-
 नुत्तेपि, स्वयमेव) श्रेष्ठस्थाने स्थीयते । समितौ सभायान्, उन्नतै राजकी-
 याधिकारिभि साक कण पार्ताकरणम्, [येन सर्वेषु स्वस्य गौरव प्रसरेत् ।],
 यत्किञ्चिदपि मन्त्रेण (गभीरेण) स्वरेण सह उच्यते । लोकमतस्य संनतये
 प्राप्तये, लोकमतमात्मपक्षे कर्तुम् । नवीनाया नीतेरभिनय क्रियते ॥ ५९ ॥

❀(नीते. परिभाषा)❀

❀ रूपरुघनाक्षरी ❀

'चेतसि सुदृढमङ्गीवृन्तोऽपि संसद्गता
 अन्योन्यं विपश्यन्तो न चात्ममतं संगृणन्ति
 लोकसभामञ्चे यत्प्रपश्यतेऽति निस्तरं
 स्वगृहप्रपञ्चे तत्समग्रमन्यथाऽऽश्रयन्ति ।
 मञ्जुनाथ कार्ये नाग्रतो भवन्ति भीतिशीला
 लीलामिमामद्य दुधा नीतिरिति व्याहरन्ति

मन्येऽहं नवीनरीतिभरिते नवीनयुगे

भीतिमिमामद्य नीतिनाम्ना बुधाः संलपन्ति ॥६०॥

ससद्गता सभास्थिता । परस्परस्य मुख पश्यन्त आत्मनो मत न कथयन्ति । लोकसभाया मञ्ज वेद्याम् । प्रपञ्चयते, प्रपञ्च क्रियते विस्तारपुरस्सर प्रकाशयत इत्यर्थ । निजगृहस्य प्रपञ्चे तत् पूर्वोक्त समग्रमन्यथा(रूपेण) आश्रयन्ति स्वीकुर्वन्ति । सभाया यदुक्तम् तस्वगृहकार्यवेलायामन्यरूपेण स्वीक्रियत इत्यर्थ । भीतिशीला भयस्वभावा । भयमेतेषा स्वाभाविको भवतीति सूच्यते । इमा पूर्वोक्ता भीतिलीलाम्, जना 'ह्य तेषा नीतिरस्तीति' कथयन्ति । तस्मादहं मन्ये, यत् नवीनामी रीतिभिर्भरितेऽस्मिन्नवीनयुगे, कदाचिदिमे बुधा, बुध्यन्ते इति बुधा अपूर्वयोधशालिन सन्तीति इमा पूर्वोक्ता भीतिम् भय नीतिनाम्ना व्यपदिशन्ति । भीते नीतिरिति नामकरण नवीनयुगस्य नवीना रीतिभवेदित्याशय ॥ ६० ॥

मान्यजनमध्ये येषां निर्भरः प्रभावो भाति

श्रेष्ठिजना येषां चरणेषु शिरः संवहन्ति

शासनाधिकारिणोऽपि येषां कथनानुचराः

स्वयमपि धनिकवरा निःस्पृहाः परानगन्ति ।

तेऽपि परकार्ये वाणीमात्रमपि नो दिशन्ति

मनसि स्वनीतिमिमां मत्ना किन्तु संतुष्यन्ति

मन्येहं नवीनरीतिभरिते नवीनयुगे

भीतिमिमामद्य नीतिनाम्ना बुधाः संलपन्ति ॥६१॥

मान्याना जनानाम् सामन्तादिभूम्यधिकारणा मध्ये । संवहन्ति स्थापयन्ति । प्रजाशासनेऽधिकृता राज्याधिकारिण येषा वाण्या अनुचरा, धनीभूता इत्यर्थ । तत्र कारणमाह—यस्वय ते (नीतिशा) धनिकवरा पूणतमधनिका सन्ति । अत एव धनादिदिपये गौरवदिपये वा तर्पा

पूर्वोक्तानामपेक्षां न रक्षन्ति । किञ्च सर्वतोधिकं कारणं गौरवस्येदम् यत्—
परान् भवन्ति (रक्षन्ति), लोकानां संकटसमये रक्षां कुर्वन्ति । परकार्ये,
परस्य आवश्यकते उपकारकार्ये । वाणीमात्रमपि न दिशन्ति, उन्नतजनानुक्त्वा
तस्य कार्ये साहाय्यरूपमुपकारं न साधयन्तीत्यर्थः ॥ ६१ ॥

→* नीतेरन्यविध आदर्शः *←

ॐ सवैयाच्छन्दः ॐ

परमादरणीयपुराणजने

द्रढयन्ति मृपेति धियं कुधियं वा
सुचिरंतनशास्त्रचयाचलयन्ति

जनस्य रुचिं जनयन्ति मियं वा ।

प्रजनय्य जनेषु मिथः कलहं

दमयन्ति गुणाढ्यजनं सुधियं वा

अयि सभ्यजना विमृशन्तु मना-

गपि नीतिरियं ह्यविनीतिरियं वा ॥ ६२ ॥

परमम् आदरणीये संमाननीये, अस्माकमैतिहासिके पूर्वजगणे, 'इदं सर्वं
मृपा' इति धियम्, अथवा श्रद्धाविधातिनीं कुतिसतां धियं द्रढयन्ति ।
वेदादिपुरातनशास्त्रसमूहात् जनस्य रुचिं दूरे कुर्वन्ति, अथवा तत्र "एवं
सति लौकिकाधिकारहान्या भूयानपकारः, जीवनसंप्रामे पराजयश्च स्या-
दिति" भयं वा उत्पादयन्ति । यत्र धार्मिकयुक्त्वा कार्यं न सिध्यति तत्र—
जनेषु मिथो भेदं जनयित्वा, गुणधनादिभिराह्वं प्रमुखजनं, सुधियं प्रसिद्धं
प्रतिभाशालिनं जनं वा दमयन्ति, येन स्वप्रतिपक्षाणां पक्षविघात एव स्यात् ।
इदानीं विचारयन्तु—इयं नीतिः, उत अविनीतिः (छष्टता) अस्ति ॥ ६२ ॥

दो०—आत्मपक्षपरिपोषणं परकृशता स्वबलेन ।

राजनीतिरेतावती विदिता विज्ञजनेन ॥ ६३ ॥

- भाःमनः पक्षस्य प्रवलीकरणम्, स्वबलद्वारा परपक्षस्य कृशता, एतावती राजनीतिर्विज्ञजनेन विदिता । उक्तं हि माघेनापि—“भात्मोदयः परज्या-निर्द्दयं नीतिरितीयती ॥” ॥ ६३ ॥

→ॐ नीतेस्तत्त्वम् ॐ←

सो०—सततमवितथाचार, रुचिरा सा नीतिर्जयति ।

याऽपि च परोपकार, निरता निजमर्थं सृजति ॥ ६४ ॥

कपटनीतिं परिहृत्य, अवितथेन सत्येनाचरणेन रुचिरा सा काचिन्नोति-जयति । रुचिरपदेन तत्र सौष्टवमपेक्ष्यत इति सूचितम् । परेषामुपकारे निरतापि च या स्वमर्थं सृजति (साधयति) । तथा च कपटं विनैव, चातुर्येण तथा विचेष्ट्यते यथा परोपकारेण सह स्वार्थस्याप्यवश्यं सिद्धिर्भवति, सा किल नीतिरित्याशयः ॥ ६४ ॥

क०—यात्ये विनयेन परमार्थलौकिकार्थकरिं

विद्यां प्राप्य, कुर्यान्मनो राजलोकमानेहम्

भृशतरमुन्नतोऽपि नाभिमानमेयात् कचि-

ल्लोकहिते दद्यादानमेतदनुजानेऽहम् ।

भावयेदुदकं न च कंचिज्जनं द्रुह्यादथ

द्रुह्यन्तं तु दुष्टं दलयेतेत्यभिजानेहं

सकलसुदक्षलोकलक्षणीयरीतिपथां

नीतिशास्त्रसंमतसुनीतिमिमां जानेऽहम् ॥ ६५ ॥

शास्यावस्थायाम्, पारलौकिकस्य ऐहलौकिकस्य च पुरुषार्थस्य साधिकां विद्यां विनयपुरस्सरं प्राप्य, तदनन्तरं यावने, राज्ञः लोकानां च माने ईहा (इच्छा) यस्य, ईदृशं मनः कुर्यात् । विद्योपाज्ञानोत्तरं राजसंमानं लोकसंमानं प्राप्तुं च मनः कुर्यादित्याशयः । प्राप्तराजादिसंमानः, अत एव अत्यन्तमुन्नतोऽपि अभिमानं न पृयात् (भा-इयात्), अभिमानं नावहेदि-

स्वर्थः । लोकहिते दानं दद्यादेतत् अहम् अनुजाने, अनुमन्ये । उदकं परिणा-
मम् विचारयेत्, अग्रे किं भविष्यतीति सर्वदा दृष्टिं दद्यात् । किं च—असदनु-
ष्टितैः कर्मभिरग्रे शरीरावसाने किं फलं भवेदिति पारलौकिकसुकृतसूचनापि
ध्वन्यते । प्रवृत्तिमार्गानुसारनाह—स्वतः केनचित्सह द्रोहं न कुर्यात्,
द्रुह्यन्तं तु दलयेत्, बाढं दमयेदेतत् अहं सम्यग् जाने । सकलेभ्यः सुच-
तुरेभ्यो लोकेभ्यः सकान्तात्, रुक्षणीयः परिचयनीयो रीतिमार्गो यस्याः
इदृशीम्, पुरातननीतिज्ञानामादर्शतः परिलक्षितमित्यर्थः । नीतिशास्त्राणां
संमतां सुनीतिम्, अहम् इमान् (पूर्वैश्वरणैरुक्तान्) जाने । अस्मिन्नर्थे
नीतिशास्त्राणां संमतिस्तु कृतदुद्धीनां कृते विस्तरमात्रमिति तत्तद्ग्रन्थेभ्य
पृचावसेया ॥ ६५ ॥

सुवनमिदं हि भोगभूमिरिति भावनया

भूयो भव्यकर्म भजेदेतत्स्फुटमाप्यते

प्रायः प्रतिकूलैः परिदूयतेऽन्तरात्माऽस्माक-

मेवमपरोऽपि पुमान् प्रायो नोपताप्यते ।

एवं मन्यमानैरपि विज्ञैर्यया मञ्जुतया

प्रायः परमार्थो लौकिकार्थोऽपि न हाप्यते

वास्तवे तु विमलविवेकिवृन्दवन्द्या, नीति-

निष्णाताभिनन्द्या नीतिरियता समाप्यते ॥ ६६ ॥

एषा भूमिः, पूर्वकृतकर्मेणां भोगस्य स्थलमिति विचारेण 'कुर्वन्नेवेह
कर्माणि जिजीवियेच्छं समाः ।' एतदनुसारं भव्यं (इह परत्र च शुभम्)
कर्म कुर्यादेतत् स्फुटम्, आप्यते प्राप्यते । एतदवश्यप्राप्तमिति भावः ।
यदि वयमिदानीं शुभं कर्म करिष्यामस्तर्हि पुनरग्रे शुभोदकंमनुभविष्याम
इति । अस्माकमन्तरारमा प्रतिकूलैः (आत्मनः ह्येशावहैः) कार्यैः, परि-
दूयते व्ययते, एवं विचार्य अन्यो जनोऽपि न पीड्यते । प्रायःपदेन, नीति-

मार्गे स्वार्थविधाते सति कुत्रचित्परपीडापि भवतीति दृश्यते । एवम्
 (पूर्वोक्तानुसारम्) स्वीकुर्वन्निरपि नीतिविज्ञैः, यथा (नीत्या) मञ्जुतया
 सौष्टवेन साकम्, पारलौकिकः, ऐहलौकिकश्च अर्थो न हाप्यते (न विना-
 श्यते), यद्वारा दाक्षिण्येन सह पारलौकिकसुखप्राप्तेरप्रतिबन्धकः ऐह-
 लौकिकः स्वार्थः सिध्यति सा इत्याशयः । विमलविवेकिजनैः वन्द्या
 प्रशस्या, नीतिनिष्णातैर्जनैरनुमोदनीया च सा (उदारनीतिः) वस्तुवस्तु
 दृयता उपसंहारेण परिसमाप्यते ॥ ६६ ॥

→* स्वीयं निवेदनम् *←

वाचां मर्म विज्ञायैव वाचां विसृजन्ति सदा
 ये केचिद्, वयं वै तेषां गृह्यका गुणज्ञानाम् ।
 सुहृदां सहायाः, पुनः प्रणताः प्रसन्नहृदाम्,
 चाराश्चतुराणां वयं वन्धवो बहुज्ञानाम् ।
 मञ्जुनाथ मिथ्यैवाभिमानभरात्फुल्लमुखाः
 केचिद्दुर्मुखा ये, तेषां भेत्तारोऽनभिज्ञानाम्
 अज्ञानां सपत्नाः, शास्त्रविज्ञानां कृतज्ञाः, पुन-
 निश्चलप्रतिज्ञा वयं सेवका रसज्ञानाम् ॥ ६७ ॥

वाचां वाणीनां तत्त्वं, यथावद् अवबुध्य, ये केचित् जनाः, वाचां
 (वाणीम्, भागुरेराए) विसृजन्ति, ये तत्त्वं परिज्ञायैव किञ्चिद्दन्तीत्यर्थः ।
 तेषां गुणज्ञानानां वयं गृह्यकाः वदयाः । सर्वदा प्रसन्नचित्तानां वयं
 प्रणताः, तान् संमानयाम इत्यर्थः । चतुरलोकानां चाराः प्रेप्याः, अनुधरा
 इति यावत् । तेषामनभिज्ञानां भेत्तारः, दण्डयितारः । सपत्नाः शत्रवः ।
 निश्चलप्रतिज्ञाः सत्यप्रतिज्ञाः । वयं रसज्ञानां सेवका इत्यस्माकं प्रतिज्ञा
 सत्येत्यर्थः ॥ ६७ ॥

विनोद्वीथी ।

→❖ मङ्गलसोरठाच्छन्दः ❖←

दुर्दमदुर्मतिदारु, -दारुणदावानलसमम् ।

चरणमुदञ्चतु चारु, चञ्चरीकसञ्चयवहम् ॥ १ ॥

विषमदुर्मतिरूपं यद्दारु (काष्ठम्), तदर्थं दावानलसदृशम् । चञ्चरीकाणां मराणां सञ्चयं वहति सादृशम्, भ्रमरैः सेदितमित्युक्त्या महानुभावाना-
श्रयणीयमिति ध्वन्यते । एतादृशं चारु चरणं (मानसे) उदञ्चतु
देतु ॥ १ ॥

समीक्षाविनोदः

❖ कचयः ❖

❖ घनाक्षरी ❖

शब्दा न स्फुरन्ति रचनासु, नापि भाषा वशे,

न पुनरशेषवृत्तबन्धे प्रभविष्यामः

दासा इव नानुयान्ति दाचमनुप्राप्ता अपि

भाषमनायासादभिव्यङ्गं नोल्लसिष्यामः ।

मञ्जुनाथ मानसिकमोदोद्गारमेतं मञ्जु-
 कवितानिकेतं कृच्छ्रभावेर्भरयिष्यामः
 प्रस्थयवयोग एव विकलं व्ययतु वयो
 निनिरोधमाचो वयं कवयो भविष्यामः ॥ २ ॥

भाषाऽपि वशे न, भाषायामपि अपिदारो नास्तीत्यर्थः । अशेषवृत्तानाम्, सपूर्णानां छन्दसां निबन्धे न प्रभविष्याम, नानाविधच्छन्दोबन्धशक्तिरपि नास्तीत्यर्थः । अथवा एवमेवारब्धं वृत्तं पूरयितुमपि न प्रभविष्याम, वृत्तं स्यात् इतो वियोगिन्यान्, अग्रे गत्वा तु मालभारिणी सपत्नी इत्यादि । अनुप्रासादादा इव पशोभूता इव (स्वतः) वाणीम् नानुगच्छन्ति । अनायासात् (स्वाभाविकरूपेण) आत्मनो भावमपि प्रकटयितुं नोद्यतिष्याम न शक्याम । मानसिकमोदस्य उद्गारभूतमेतं कवितारूपं निषेत्तम् (स्थानम्) कष्टैर्भावे पूरयिष्याम । कविता हि हृदये उच्छलत प्रमोदस्य हृदयसीमनि भवान् पूरयिष्ये, यदा तु हठात्कारस्तत्र न तदा स उरुर्कर्म इति सकलकविकुलरयैकमत्यम् । प्रस्थपरिमितानां यवानां योगे प्राप्ता एव विकलवयः (अवस्था) व्ययतु गच्छतु नाम । उदरपूर्तिच्छेष एव जीवनव्ययतु नाम, पर निरगलमाचो वयं कवयः सपस्थमहे । अस्माकं वाक् १ निरद्धा, अत एव वयं स्वमुपेत एव वविरिति प्रसेधयिष्याम इति भावः । चतुर्थे-वययो वयो कवयो इति वयोप्राप्तं प्रेक्ष्य ॥ २ ॥

जन्मजातमेतत्काव्यबीजमुपलब्धं न वै
 विश्रब्धं न सिद्धकविसेनामाचरिष्यामः
 शब्दशास्त्रदिव्यसौधभागान् कोणकोणावधि
 भृशमनुरागान्नापि निर्भरं चरिष्यामः ।
 मञ्जुनाथ मोदोन्मदममृतपयस्वतीषु
 सुराविसरस्वतीषु न स्वं विसरिष्यामः

मार्जनमवापि नापि प्रतिभाऽपि भावशतै-

रहह ! तथापि वयं कवयो भविष्यामः ॥ ३ ॥

जन्मजातं नैसर्गिकं काव्यरचनाधीजन् (ईश्वरगृहात्) न लब्धम् । तदन-
न्तरं सिद्धानां कवीनां परिचयांमपि विश्रब्धं यथा स्यात्तथा नाचरिष्यामः ।
एवं च ईश्वरदत्तप्रतिभा, सिद्धसारस्वतानां कवीनां सविधतोऽभ्यासश्च,
कवितां प्रति प्रधानहेतुरिति दर्शितम् । शब्दशास्त्ररूपस्य दिव्यसौधस्य,
संपूर्णान् भागान्, कोणकोणपर्यन्तं अत्यन्तानुरागात् निर्भरं न विचरि-
ष्यामः । तथा च यावत्कालं व्याकरणस्य सुवारयात्प्रभृतिषु संपूर्णभागेषु
प्रेमवशात्कवेः परिचयो न भवति, तावत्कालं कवेः श्रुतरूपमङ्गं विकलमेवे-
त्यर्थः । अनुरागादित्यनेन “केवळं परीक्षासंरम्भेण व्याकरणपरिचयो नापे-
क्ष्यते, अपि तु तत्र स्वाभाविकप्रेमवशात् । येन हि साधारणविनोदसमयेपि
शब्दशास्त्रममैविचारेण विमर्शयोग्यता सिद्ध्येत्” इति सूच्यते । निर्भरमित्य-
नेन साधारणतोऽपेक्षिता शब्दशास्त्रयोग्यता व्यावर्त्यते, पूर्णपाण्डित्यं चापे-
क्ष्यते । किञ्च—शमृतरसशालिनीषु सुकविसूक्तिष्वपि मोदेनोन्मदं यथा स्या-
त्तथा आत्मानं न विस्मरिष्यामः । अर्थात् महाकविसूक्तिषु तथास्माकं
प्रभृतिर्मवेद्यया, तासां रसानुभवसमये विगलितवेद्यान्तरतया आत्मनोपि
भानं न भवेत् । ये तु एवं काव्येषु न व्यासक्तधियस्तेषां तत्तत्तदविकलतया
कविरिति व्यपदेशो विडम्बनैवेत्याशयः । भावशतैः नानाविधैरुन्नतैर्भावैः,
प्रतिभाऽपि मार्जनं शोधनं न अवापि न प्रापिता । उन्नतभावद्वारा प्रति-
भाया अपि शुद्धिर्न जाता । तथापि वयं कवयो भविष्याम इत्याश्चर्यम्
'महह' इत्यनेन धोत्यते ॥ ३ ॥

प्रारम्भे प्रभिद्यमानकविताप्ररोहमाप्य

कविरिति मोहवशाद्दर्पमुपयामः किम् ?

कुहचन गीतिभिः क्वचिच्च हिन्दीवृत्तभरैः

सततममन्दीभूतभाग्याः संभवामः किम् ? ।

मञ्जुनाथ नैसर्गिकसारस्वतसारजुपां

विदुषामुपेक्षयैव घृष्टाः संभवामः किम् ?

चापलचरित्रच्छटाऽऽच्छन्नच्छवयोऽपि भूरि-

भारतीविभवयोगिकवयो भवामः किम् ? ॥ ४ ॥

प्रारम्भे काव्यग्रन्थपठनसमय एव प्रभिद्यमानं (स्फुटन्तम्) कविताङ्कुरम् आ-भाष्य, 'अहं कविरस्मि' इति मोहवशाद्द्वयं दर्पं किमित्युपयामः । कविताङ्कुरोद्भेदमात्रेण कविरिति गर्वो नोचित इत्यर्थः । कुहचन, कस्यांघन समायां गीतिरचनया, कचिश्च हिन्दीभाषानयवृत्तभारैः वयममन्दभाग्याः (महाभाग्याः) किं संभवामः ? अपि तु न । 'भर' पदेन, तानि हिन्दीवृत्तान्यपि न कवितापरिपाकपिशुनानि, अपि तु केवलं भारभूतानीति द्योत्यते । स्वाभाविको यः सारस्वतसार (सुरसरस्वतीनि.प्यन्दः) तच्छालिनां विदुषामुपेक्षामात्रेण । सिद्धसारस्वताः कवयः अस्मासु उपेक्षावशादस्मन्मुखमर्दनं न कुर्वते, तावता वयं किं घृष्टाः संभवामः ? अपि तु एतादृशी घृष्टता नोचितेति भावः । अस्तु पूर्वरीत्या चापलचरित्रच्छटया, आच्छन्ना स्वाभाविकी च्छविः (प्रकृता दशा) येषाम्, ईदृशा अपि वयं किं भारतीवैभवयुक्ताः कवयो भवामः ? अपि तु न । चापल्यचेष्टाभिः स्वयं वास्तवीमयोग्यतामाच्छादयन्तोपि वयं सरस्वतीवैभवशालिनः कवयो भवितुमर्हामः ? अपि तु नेत्यादायः । अत्रापि चतुर्थे वयो वयो इति त्रिः प्रासः पूर्वतो नधीनः प्रेक्ष्यः ॥ ४ ॥

वचनविदग्धा परसूक्तिदोषदर्शनेषु

मुग्धा निजकाव्यदोषमार्गणे समीक्ष्यते

गुप्ता किल सकलसभामु विस्खलन्ती मुद्ग-

, र्वासकसजा तु पुनरेषा मुपरीक्ष्यते ।

खण्डिता रसज्ञैः, कलहान्तरिता सज्जनेषु
 प्रायः कुटिलेषु सेयमुत्का समुदीक्ष्यते
 हंहो दुःप्रसाद कविपुङ्गव सरस्वती ते
 जरती तथापि नव्यनायिकावदीक्ष्यते ॥ ५ ॥

दर्शनेषु प्रकाशनेषु । दर्शयतेर्द्युद । वचनद्वारा विदग्धा चतुरा । निजक-
 वितायाः, अपुष्टार्थता; असमर्थतादिदोषदर्शने मुग्धा भचतुरा । भयवशात्
 स्वलितमवलम्बमाना सकलास्वेव सभासु गुप्ता भट्टया । वासके गृहे सजा,
 सर्वदा स्त्रगृह एव निजपाठवं दर्शयितुं सन्नदेत्यर्थः । सुपरीक्ष्यते इत्यनेन
 बहुधा गेहेनर्दित्वं सुपरीक्षितमिति द्योत्यते । रसवेदिभिर्विसंगुलपदबन्धेन
 खण्डिताऽवधीरिता । कलहान्तरिता, मध्ये मध्ये सज्जनैः सह कलहमाचर-
 न्तीत्यर्थः । उत्का टरुखण्डिता, कुटिलनीतिकलोकेषु प्रेमवतीत्यर्थः । भत एव
 दुष्करः प्रसादः (प्रसन्नता) यस्य, एवंभूत हे कविश्रेष्ठ ! ते पुरातन्यपि
 चाणो नवीननायिकावदालोक्ष्यते । वचनविदग्धा—मुग्धाप्रभृतयो नायिकास्तु
 प्रसिद्धा एव ॥ ५ ॥

ॐ पण्डिताः ॐ

योजितावधानास्तत्परीक्षासरिदुत्तरणे
 प्रष्टव्यानुसन्धानादमुष्मिन्नपि सिध्यामः
 ज्ञात्वा राजभाषां व्यवहारनैपुणाय, ततो-
 ध्यापनप्रसक्ताः क्रमवृद्ध्या सुसमृद्ध्यामः ।
 समितौ नदन्तो गुरुगाम्भीर्याभिमानभरा-
 दत्किञ्चिददन्तो युधहृदयानि विध्यामः
 मान्यताभिमानमदमण्डितास्त्वरितमेव
 संसदि समन्तान्महापण्डिताः प्रसिध्यामः ॥ ६ ॥

परीक्षारूपायाः सरितः उत्तरणे दत्तावधानाः । सरितमुल्लङ्घयन्पुरतो
 यथा तद्गाम्भीर्यं न जानाति, एवं केवलं परीक्षोत्तरणमात्रं तत्र प्रयोजनं न
 अन्यतत्त्वावबोध इति उत्तरणवृत्तान्तेन ध्वन्यते । प्रष्टव्यविषयाणामनुस-
 न्धानात् अनुमानात् । अस्मिन्प्रत्ये एते प्रष्टव्यविषया इति पूर्वतनपरीक्षाप्र-
 श्नपत्रादिद्वारा अनुसन्धानादित्यर्थः । अमुष्मिन् परीक्षाया उत्तरणे । क्लम-
 वृद्ध्या नियमानुसारिण्या क्रमिकया वेतनवृद्ध्या (ग्रेड) सुसंशुद्धा भवामः ।
 वयं मान्या इति योऽभिमानस्तेन जनितो यो मदस्तेन मण्डिताः । मण्डितप-
 देन सोऽभिमान एव तेषां मण्डनम्, यदि परमार्थविचारो भवति तदा ते
 पण्डिता न सिध्यन्तीति द्योत्यते । संसदि सभायां सर्वथ महापण्डिता इति
 प्रसिद्धा भवामः । स्वरितमित्यनेन स्वरितं पण्डितताप्रसिद्धेरयमेवानुभूतो
 योग इति सूच्यते ॥ ६ ॥

पाठ्यक्रमभुक्तान्यपहाय तानि पुस्तकानि

भवनेऽतिरिक्तान्यवगन्तुं न विगृह्यामः

व्युत्पत्तिप्ररुर्पप्रतिभाऽनुसारमुक्तिक्रमे

मार्मिकविचारमभिपद्य वयं रुह्यामः ।

यावद्वयं जानीमो नितान्तं तावदेव साधु

सिद्धान्तं तमेतमवधार्य हृदि सिध्यामः ।

मानसे प्रमादमोहमण्डितास्तथापि वयं

जगति समन्तान्महापण्डिताः प्रसिध्यामः ॥ ७ ॥

विद्यालयेषु पाठ्यक्रमभुक्तानि तानि पुस्तकानि विहाय, तदनिरिक्तानि
 पुस्तकानि भवने अवगन्तुं विचारयितुं वयं न विगृह्यामः अभिक्ताह्यामः ।
 व्युत्पत्तेयः प्ररुर्पः अतिशयः, प्रतिभा (ईश्वरदत्ता बुद्धिः) च तयोस्तुसारम्,
 उक्तिक्रमे । मार्मिक विचार प्राप्य वयं रुद्धा भवामः । यदि कश्चिद् व्युत्पत्ति-
 प्रतिभातिशयेन अतिमार्मिकं कश्चन शब्दादिविधारमुपस्थापयति, तदा 'नेदं
 कुत्रचिद्दृष्टम्' इत्युद्घोषयन्तः पर्यन्ते स्वदैर्घ्यगोपनाय रुद्धा भवाम

इत्याशयः । सिध्दान्तः सिद्धाः भवामः । स्वहृदये प्रनादेन मोहेन च मण्डिताः, तथापि सर्वत्र जाति महापण्डिता इति प्रसिद्धा भवामः ॥ ७ ॥

सविधे विमृष्यसे चेच्छेषनागमूर्तिधरो

दृश्यसे तु दूरादसौ मूर्तिमान् शमो दमः

श्लोकत्रयवार्तिकदिचर्चा मुहुरारभ्यते

तत्रमुपलभ्यते चेद् घोरं ते तमो भ्रमः ।

मञ्जुनाथ वचसि च वेपे त्वं महर्षिसमो

मर्मपरिवेपे मुहुर्मनसि यमोपमः

पूजागृहगुप्तीकृतगिरिजागिरीश !

सर्वपण्डितपुरीश वरपण्डित ! नमो नमः ॥ ८ ॥

सविधे निकटे यदि विचारस्ते क्रियते, तर्हि त्वं शेषनागमूर्तिधारी । सर्प इव महाभयङ्कर इत्यर्थः । शेषपदेन महासर्पत्वं गौरत्वं च द्योत्यते । असौ एव, दूरान्तु मूर्त् शमो वा दमो वा दृश्यसे । यदिस्त्वां सर्वेपि ज्ञान्तं दान्त च जानन्तीति भावः । पाण्डित्यप्रसेधनाय श्लोकवार्तिककृतध्रुवार्तिकादि-गहनग्रन्थानां चर्चा, रुप्रीडादीनां च धर्मप्रणिको विचारो मुहुरारभ्यते । यदि तत्रोपलब्धिः क्रियते, तर्हि तव घोरं तमः (अज्ञानम्), अथवा अज्ञानं वा । तत्रविधारे, त्वान् मानिकस्त्वं न सिध्यतीति भावः । मर्मपरिवेपे, कुरिल्लचेष्टया अपरेषां नमोपाते, तया मनसि च त्वं क्रूरात्कृतान्तसमः । वषणे वेपे च मर्मपरिदाहव्यवधानेपि त्वं मनसि परपीडायां च यमवत्पूर इत्याशयः । पूजागृहे गुप्तीकृतौ उमागिरी येन तमन्तुद्धिः । सर्वस्याः पण्डितपुत्रां सर्वपण्डितममाजस्य, इति श्रेष्ठ !! । पुरीसमुदायवाचकोलौके-यथाह 'महपुरी भोजिता' इति । सर्वपण्डितानां पुरीश मठ ! इति त्वयां भाक्ति, मूर्त्पयनकारामावाय ॥ ८ ॥

स्यादिसूत्रैः पुंल्लिङ्गवद्भ्रसंपत्तिर्भवेति । तस्य विग्रहम् शरीरम् छात्रिकमष्टौ
 विक्रमिणि मनुष्यतीमानिगं द्विधा पश्यामि । सनासादिपृथग्भाष्यबोधकं
 वाच्यं विग्रहो द्विधा । सर्वेषां सज्जनानां पचनम् 'शमो द्विर्नाभिभाषते'
 इति नयेन एकमेव । परं धैयाकरणानाम् एकपचनद्विपचनबहुवचनमिति
 त्रिधा । वृत्तिराचरणं जीविका वा सत्ताम्, पृथपिधा । परम् धैयाकरणानाम्
 श्रुतद्वितसमासाद्याः पद्य पृत्तयः । हे धैयाकरणेन्द्र ! तव धातुसम्बन्धे
 (स्वर्णरूप्यादिधातुमुद्रासंयोगे सति) प्रत्यया विधासाः । रूप्यकाण्या-
 लोकेय "चांदी देखें चेतना, नुस देखें व्यपहार" इति भाषाप्रसिद्धिवद्
 तव विश्वास उत्पद्यते, नान्ययेत्याशयः । दास्ये तु 'धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः
 (लकारार्थप्रक्रिया)' । भूते प्राचीनघटनासु, प्रेते वा तव धन्वा । [निष्ठा
 (कृष्णत्), भूतकाले] । आकृतितः भाषारमालोकेय त्वे उत्तममध्यमा-
 दिजातिर्वेधा । तव मूर्ति रष्ट्रैष त्वे कीदृश इति अस्माभिर्युंष्यते इति परिहा-
 साशयः । [आकृतिग्रहणा जातिः] । इत्यचिरपुरपत्न संयोजने षडदेशे
 ष्टका, कार्यविषये (कार्यमेवंविधं स्यादिति तन्निर्घने) द्वितीया पदतिः,
 स्वयं तत्कार्यस्य करणे तु तृतीया रीतिर्भवतीति, हे धैयाकरणेन्द्र तव रीतिर-
 न्यसज्जनेभ्यो मयीनेव ! ॥ १० ॥

→* प्रसङ्गतोऽन्योपि विनोदः *←

प्रिय ! परदेशमुपयासि तर्हि का वा मया
 पाणिनीयपण्डिताय पद्धतिरुदीर्या स्यात् ?
 किन्तु विरहे ते हन्त गेहे कः प्रमोदो भवेत् ?
 मदोऽनुपसर्गे सूक्तिरेषा मननीया स्यात् ।
 मञ्जुनाथ ! नातिवाहनीयो मधुकालोऽधुना
 यात्रा दूरमध्वनापि चाल्पं कल्पनीया स्यात्
 प्रायः पाणिनीयागमरीत्या मानवीया दशा
 कालाध्वनोरत्यन्तकसंयोगे द्वितीया स्यात् ॥ ११ ॥

गर्भे, 'कन्या भवेदथवा पुत्रः' इति पृष्ठे सति, ककारं लिखित्वा ददासि, यदि कन्या जाता तदापि ककारमात्रेण सिद्धिर्यदि तु कुमारस्तर्ह्यपि भाषायां प्रसिद्धः (कँवरः) संगृह्यत एव । अत एव मनुष्यस्य जन्मतः पूर्वमेव, गर्भगतस्यैव एवं भावि (भद्रिप्यत्) मिलत् संवादि फलं भणसि । मनुजः पश्चाद्दुत्पद्यते, भवांस्तु स्वस्य लाभलग्नेन्द्रगतं फलम् ! (लाभम्) पूर्वंत एवारभते । पत्रीम् (जन्मपत्रीम्, प्रेमपत्रिकां च) द्वयोः स्त्रीपुंसयोर्मैत्रीम् (मैलापकं ? परस्परप्रणयं च) अवगम्य, द्वावपि मियः संयोज्य, मङ्गलं मानयसि ('मौज मनातेहो' भावः !) । आचंभोराजीत्यादि (आदित्यचन्द्रेत्यादिः ज्यौतिषिकाणां गणनासंकेतः) स्वरुस्थिताम् स्वाङ्गुलिषु (अर्थात् यथा स्वरुधीनैव भवेत्तथा) दशां गणयन् सन् । अप्रे घोरमरिष्टमिति भीषयित्वा । विविधप्रकारैः (सत्पुरुषैरमिनन्दिताः !!) । ते ग्रहाणां फलमुल्लवल्मु उत्तमम् !! । यस्य एवं पत्रिकां पश्यसि, तस्य ग्रहा उत्तमा भवन्तु मा वा । परं ते ग्रहाणां फलं प्रत्यक्षमुत्तममित्याशयः ॥ १२ ॥

—ॐ वैद्याः ॐ—

वैद्यगणकानां किं विशेषशास्त्रभारेणे' ति
 शीघ्रमेव साधारणज्ञानमिहोन्मील्यताम्
 रेचनेन सर्वमनस्तोपकरप्रायमिद-
 मौपधं प्रदाय सर्ववाञ्छा विनिमील्यताम् ।
 त्वरितं प्रसिद्धैर्धनिलोकाद्भनमाहरद्भि-
 रेकद्वो विरुद्धोऽमूल्यमौपधैः प्रकील्यतां
 सर्वतः सदैव सुविधेयधनाऽऽदित्सासखी
 वीतविचिकित्साऽसौ चिकित्सा परिशील्यताम् १३

'वैद्यानां ज्यौतिषिकाणां च विशेषेण शास्त्रभारेण किम्' अधिकशास्त्राध्य-
 वसायस्तेषां प्रकृतविषयमाच्छादयतीति प्रसिष्यनुसारं साधारणसंस्कृतादि-

ज्ञानमात्रम् इह उन्मील्यतां प्रकाश्यताम् (सम्पाद्यतामिति यावत्) ।
 रेचनगुणात् सर्वेषां मनसः शीघ्रमेव प्रायस्तोषकरं औषधं दत्त्वा, सर्वेषां
 घाञ्छा (आयश्यकता) अपनीयतान् । किञ्चिद्दीर्घशमौषधम् एकद्विप्रकारक-
 माविष्कृतं यत्र रेचनगुणात् सर्वविधरोगिमिच्छत्कालं स्वास्थ्यं प्रतीयेत,
 एवं युक्त्या सर्वेषां लोकानामावश्यकता पूरणीयेति भावः । ततश्च एवंविधा-
 मिर्युक्तिभिस्त्वरितं प्रसिद्धैः, घनमुपाजंयद्भिरसाभिः, एको वा द्वौ वा विद-
 द्धो दुर्दुरुदो जनः, विना मूल्यमौषधैः प्रकील्यतां वशीक्रियताम् । सर्वतः
 समन्तात्, सुखेन विघातुं शक्या या घनादित्सा (घनाऽऽदानेच्छा) तत्स-
 हचरी, पर्यन्ततो घनलाभसहकृतेति भावः । अत एव घृतत्रिचिकित्सा,
 द्रव्योपाजंनविषये गतसन्देहा, असौ चिकित्सा (वैद्यव्यवसायः) परिशील्य-
 ताम् सेव्यताम् । अस्माभिवैद्यैर्भान्द्यमित्यर्थः । एको वा द्वौ वा इति बहुमी-
 हिसमासे एकत्वं लोकात् । यदि तु सर्वथा दुर्दुरुदता तर्हि 'एकको विरुद्धः'
 इति पाठ्यम् ॥ १३ ॥

—* मन्त्रानुष्ठानसिद्धाः *—

सायं प्रातराह्निकं विधीयतेऽतिसंभारेण

पर्यसमारम्भाद् व्रतचर्येदिति संयतम्

सिद्धजनवेपेणैव पारिपदवर्गे स्थिति-

न्यस्यते निसर्गेणैव वाक्यं द्वयर्थसंमतम् ।

मञ्जुनाथ नित्यं बहिः सिद्धजनचर्या सेव-

मन्तर्या परिस्थितिस्तयोच्येताद्य संगतं

मानसे कुतर्ककृविचारैः परिभूयामहे

स्तूयामहेऽथापि महासिद्धा इति सन्ततम् ॥ १४ ॥

आह्निकं दैनिककृत्यम् । अतिसंभारेण अत्याटम्बरेण । कस्यचित् पर्यस्यः
 प्रसिद्धस्य नवरात्रादेः (आरंभात्), संयतं यथा स्वात्तया व्रतचर्या उदेति ।
 क० नि० १९

पर्वोपरि संयमपूर्वकं वतानि चर्यन्त इति भावः । स्वस्य शिष्य-अनुगतादि-
संसत्सेवकवर्गं, स्फटिकरुद्राक्षादिमाल्यम्-पञ्चकेशवृद्धिः, अस्यूतप्रायं वस्र
मित्यादिसिद्धजनवेपेण स्थितिरुपवेशनम् । स्वभावतः (तथैवाभ्यासात्)
इवार्थसंमतं अर्धद्वययुक्तं वाक्यं प्रयुज्यते, [येन द्वितीयं प्रति शापानुग्रहा-
दिकमपि सिध्येत्, स्वयं च सत्यावश्यके वाग्बद्धो न भवेत् ।] एवं विल्,
वहिः (प्रकाशम्), सेयं सिद्धजनचर्या, किन्तु अन्तः (हृदये) या परि-
स्थितिः (घोरकौटिल्यदशा) तथा (तत्परिस्थितिकारणात्, हेतौ तृतीया)
लंगतं उच्येत, समुचितमिदं वक्तुं शक्येतेत्यर्थः । किं वक्तुं शक्येत, तदाह—
“मनसि कुविचारैः आकम्ब्यामहे (अस्माकं मनसि कुतर्ककुविचारा अस्मान्
परिभवन्ति), परं वहिः समन्तात् (सिद्धाः) इति जनद्वारा स्तूप्यामहे
स्तुता भवामः ।” अतुर्ध्वपि चरणेषु-कृमात्-संभारंभा-, वर्गं-सर्गं-, चर्यां-
न्तर्या, यामहे इत्यादयः प्रासाः ॥ १४ ॥

धर्मशास्त्रिणः

वृत्तयेऽद्य लोकव्यवहारपराधीनान् सदा
साधारणदीनान्वीक्ष्य बहुशो विनिन्दामः
सामान्यतया मान्यवर्णचर्यामपि त्यक्तवतः
किन्तु धनिवर्यान् श्लाघमानान् ननु नन्दामः ।
मञ्जुनाथ मध्येसभमुच्चैः स्मृतिव्याख्याशतं
प्रख्यापितवन्तो धर्मदारुणमभिनन्दामः
मर्मपरिशोधे कर्मशास्त्रवहिर्भूता वयं
धर्मशास्त्रशैल्या कथं श्रद्धामघिविन्दामः ? ॥ १५ ॥

वृत्तये आजीवनाथ, लोकव्यवहारस्य अधीनान् साधारणदीनान् इष्ट्वा
‘अयं ग्राहणानर्हया जीविकया जीवति,’ ‘अयं स्वस्य धर्मानुष्ठानचिह्नैर्नादितो
‘भवति’ इत्यादि दीनान्वयं निन्दामः । सामान्यतया माननीया या वर्णचर्या,

ब्राह्मणक्षत्रियादीनामाचरणम्, तदपि त्यक्तवतो धनिकान् वयं प्रशंसन्तः।
 'प्रसन्ना भवामः । ये सामन्ताद्याष्टहाराः, क्षत्रियाः सन्तोपि प्रत्यक्षयवैः
 पाचितान्यन्नानि भुङ्क्षते, चर्मभक्षिकाजलं यवनैरानीतं विवन्ति, मस्ति
 किमयं क्षत्रियवर्णव्यवहारः शास्त्रे? परं तेषां वयं धनिकत्वात्प्रशंसां कुर्मः ।
 केनचिदपि धर्मशास्त्रिणाद्यावधि उक्तमस्ति, यन्न यूयं क्षत्रियाः? । एवं हि
 मध्येसमम्, सभाया मध्ये उच्चैः स्वरेण स्मृतिव्याख्यानां शतं प्रसेधयन्तो
 वयम्, धर्मस्य दाढ्यम् 'धर्म एव इतो हन्ति, न जातु कामादि' त्यादि धर्म-
 इदृतां वयं पोपयामः । मर्मणः परिशोधे (अन्वेषणे) कर्मशास्त्रतो बहि-
 र्भूताः, धर्म-ज्ञात्वा तदनुसारेण कर्मानुष्ठानरहिता वयमित्याशयः । धर्म-
 शास्त्रज्ञात्वा इदं कथं प्राप्नुमः? वयं धर्मशास्त्रिणः स इति लोककृतां श्रद्धां
 कथं प्राप्नुमः । मुखादुल्लपन्तोपि कर्मादर्शं लोकानां संमुखे अनुपस्थापयन्तो
 धर्मशास्त्रज्ञा लोकेषु श्रद्धां केन प्रकारेण प्राप्नुम इत्याशयः । सर्वचरणेषु-
 विरोपतश्च धर्म-कर्म-धर्मोति चतुर्थं प्राप्ताः ॥ १५ ॥

✽(वेदान्तिनः)✽

सर्वदा विशुद्ध-मुक्तबन्धो ब्रह्मरूप एव
 जीव,स्त्वत्र बन्धो ! मुधा संशयोऽवलम्ब्यते
 रज्जुषु भुजङ्ग इव सर्वोयं प्रपञ्चो मृषे-
 त्यादिवाक्प्रपञ्चो मुखमात्रे समालम्ब्यते ।
 विषयकपायैरवकीर्णाचित्तवृत्तिर्भृशं
 भ्रमति समन्तादहो दम्भान्नोपरम्यते
 भ्रान्तिमुपयान्तीं मतिमाप्य मुधा भ्रान्तीभवन्
 भूरि भुवनेऽस्मिन् बृद्धवेदान्ती विडम्ब्यते ॥ १६ ॥

'सर्वदा विशुद्धः मुक्तबन्धश्च जीवो ब्रह्मरूप एव, हेयन्धो ! मस्तिन्विषये
 मुधा संशयोऽवलम्ब्यते।' मुखमात्रे गृह्यते, नतु हृदये हृदीक्रियत इत्याशयः ।

सांसारिकविषयवासनाभिर्भृशम्, अवकीर्णं इतस्ततो व्याक्षिप्ता चित्तवृत्ति-
र्यस्य सोऽयं समन्ताद् भ्राम्यति । अनेन दम्भाद् धाढम्बरादुपरामो न
क्रियते । अत एव—भ्रान्तिं गच्छन्तीम् [भ्रान्तामित्याशयः] बुद्धिं धा-भाष्य,
मुधा ध्रान्तो भवन् (चिवः) केवलमवस्थया घृद्धो वेदान्ती, असिन्मुवते
भूरि विद्वन्व्यते ॥ १६ ॥

→* तार्किकाः *←

शब्दशास्त्रशेवधिखिडकिकामवीक्ष्य मनाद्
नव्यतर्कफकिकासु झम्पाः प्रतिदीयन्ते
बाह्यज्ञानसम्पादकसामयिकचर्चा नास्ति
व्युत्पादककाव्यकथाः कर्णे नोपनीयन्ते ।
अश्रुतान्यवाक्यं घोरनिर्घोषाः क्रियन्तेतमां
मञ्जुनाथ सत्यं वच्मि, चेन्मे क्षमा दीयन्ते
विषमविवादोदकदृष्टास्तर्कमात्रपराः
केवलमलर्कसमाः साम्प्रतं प्रतीयन्ते ॥ १७ ॥

व्याकरणशास्त्ररूपस्य शेषेः, खिडकिकां लघुद्वारम् अदृष्ट्वा । यस्य
गृहे निधिर्भवति स गुप्तीकरणाय तस्य द्वारं लघु निर्माति ['खिडकी'ति
भाषाप्रसिद्धम् ।] केवलतार्किकैश्च तस्य निधेः खिडकिकां मनागपि अदृष्ट्वा,
व्याकरणशास्त्रमपठित्वैवेत्यर्थः । नव्यन्यायस्य फकिकासु (इन्द्रगणेषु)
झम्पाः ('क्षोप' इति जयपुरभाषाप्रसिद्धम्) दीयन्ते, नव्यन्याये सहसा
कूर्दनं क्रियत इत्याशयः । बाह्यज्ञानसम्पादिका सामयिकी चर्चा—'एषु दिनेषु
राजतप्ते का नीतिः, प्रजासु किमान्दोलनम्,' इत्यादि विचारो नास्तीत्यर्थः ।
व्युत्पत्तिकारकाणां काव्यानां कथाः कर्णे न क्रियन्ते । न श्रुतम् अन्यजनस्य
वाक्यम् यस्मिन् कर्मणि यथा तथा, घोराः कोलाहलाः (शास्त्रविचारव्याजेन)
अतिदायेन क्रियन्ते । क्षमाः, (प्रहारमहुत्वाद्बहुवचनम्) ! अपहरविवाह

एव उदकं: (उत्तरं फलं, परिणामः) येषां ते, तादृशाश्च दृष्टाश्चेति कर्मधारयः । केवलतर्कं निविष्टाः, साम्प्रतम् (वादावश्यकताशून्ये समये) अलकं-सदृशाः विपोन्मादिसारमेधोपमाः (हृदय्या) ज्ञायन्ते । चतुर्थे दकं-तर्क-लकाः, प्रासाः ॥ १७ ॥

→११ वैदिकाः ११←

संहिताः समग्राः सहस्राक्षणाः सुधोपन्तोपि
तत्त्वपरिज्ञाने मौनवन्तोऽमी निबोधयन्ताम्
एकैकपदस्य पुनरावृत्तिप्रकाशपराः

पद-क्रम-जटा-घन-विस्तराः प्रयोज्यन्ताम् ।
कर्मकाण्डमात्रेणैव कटाभिर्वहन्तोऽधुना
वेदानावदन्तो यत्र कुत्रचिन्निरोध्यन्तां
प्रचुरपरिश्रमात्प्रकामं पूजनीया इमे
मौग्ध्याद्दयनीया वीरवैदिका विलोक्यन्ताम् ॥१८॥

सासां वेदप्रश्नां सध्वस्य गूढरहस्यस्य, परिज्ञाने दृष्णीकाः, निबोधयन्तां ज्ञायन्ताम् । प्रयोज्यन्ताम् सहस्रा पदप्रमादीनां प्रयोगः कार्यताम्, धूयन्तामित्यादायः । यत्र कुत्रपिस् ग्लेष्यादिवेदोपहासकबहुलेपि स्थाने वेदान् श्रावयन्तः अमी निवारयन्ताम्, येन हि वेदानामनादरो न प्रसज्येत । वीराः वैदिकाः ॥ १८ ॥

→१२ साम्प्रदायिकाः १२←

अशुचिर्मवसि भृशमन्यदृष्टिमायातोऽपि
छायातोप्यशुद्धिममिशङ्कसेऽतिचञ्चलम्
गोमुखीनिविष्टकरो घत्से मञ्जुमालां गले
वहसि विशालान्यध तिलकान्यनर्गलम् ।

एतान् दमयामि, दलयाम्यमून्, भिनन्नि च तान्,
 एष नरकाग्निर्हन्त हृदये ज्वलत्यलं
 रीतौ सावधान सम्प्रदायिक सुविज्ञ सखे !
 धर्मतत्त्वनीतौ किञ्चिदञ्चय दृगञ्चलम् ॥ १९ ॥

साग्नदायिकेतरस्य दृष्टिं गतोपि अपवित्रो भवति, अत एव भोजनादिषु
 प्रच्छन्नस्तिष्ठति । किं बहुना, स्वस्य अन्यजनस्य च छायातोपि, अपवित्रताम्
 अतिचञ्चलं घया तथा शङ्कसे । गोमुख्यां जपमालाप्रावरणे निविष्टहस्तः,
 सदा जपामिनयं कुर्वन्नित्यर्थः । गले मङ्गुमालाम्, सुवर्णादिषु प्रोताम्
 (कंठीम्) घासे धारयति । एतान् जनान् दमयामि, अमून् (स्वहृदये
 मनीषितान्) दलयामि उन्मूलयामि, तान् (परोक्षस्थितान्) भिनन्नि
 उपजापद्द्वारा परस्परभेदमुत्पादयामि । रीतौ सम्प्रदायमर्यादायाम् । धर्मत-
 त्वस्य नीतौ आचरणे, किञ्चिद् दृक्प्रान्तम् अञ्चय पातय । रीतिनिर्वाहे तु
 अतिसावधानोसि परं किञ्चित् संप्रदायसाधनीयस्य धर्मरहस्यस्योपर्यपि दृष्टिं
 पातयेत्याशयः । चतुर्थे रीतौ नीतौ आद्याः प्रासाः ॥ १९ ॥

✽(नवसभ्याः (जैण्टिलमैनाः))✽

साम्यवादासिद्धान्तं नदन्तः सभामञ्चे भूरि
 लौकिकप्रपञ्चे दीनदमना महीतले
 भारतीयकाव्ये क्रूरदृष्टयः शृङ्गाररसा-
 न्नाङ्गानि वीक्षन्तेऽथ नृत्यद्रमणीकुले ।
 गगनं भरन्तो मुखवर्तिधूमधोरणीभि-
 श्रद्धलं चलन्तो बृष्टसूटैरवनीतले
 विमलविचारैर्भुवमन्यायादवन्तः सदा
 सम्यतममन्या अमी धन्या धरणीतले ॥ २० ॥

‘सभायां साम्यवादस्य सिद्धान्तं घोषयन्तः, सर्वेपि जना ईश्वरसृष्टेः समानाः सन्ति, अत एव समानोऽधिकारः सर्वेषामिति । लौकिके कार्यप्रपञ्चे तु पृथिव्यां दीनलोकानां दमनाः । शृङ्गाररसात् (हेतौ पञ्चमी) शृङ्गारर-सस्तत्र नवसम्यतातो विरुद्धोऽस्तीति भारतीयप्राचीनकाव्ये कूरुदृष्टयः, किन्तु नृत्यन्तीनां रमणीनां युरोपीयस्त्रीणां गणे (मैडमनाच्च) नृत्यहावभावभङ्गस्यै ममानि गोप्याङ्गानि धीक्षन्ते, न तदा तेषां सम्यतास्मरणं भवति । सुख-वर्तिनीभिः ‘सिगार’ ‘सिगरेट’ धूमपरम्पराभिर्गंगनं ध्यामुवन्तः । ‘बूट’ (नव्योपानत्), ‘सूट’ कोटपैण्टादिपरिधानीयकदम्बम्, पृतदादिभिः, अर्थात् पृतानि धारयित्वा गर्वेण चटुलं (गवोत्फुल्लचञ्चलम्) चलन्तः । पूर्वेषां भारतीयानां विचाराः धर्मसंप्रदायादिपक्षपातेन निर्मलाः नासन् । अत एव पृते विमलैर्विचारैः भुवम् अन्यायात्सदा अवन्तः, सम्यतममन्याः धरणीतले धन्याः सन्ति ! अतुर्गे मन्याः मन्याः धन्याः प्रासाः ॥ २० ॥

पश्चिमदिगाविभूतभूरिज्ञानभानुभवै-

नूतनविचारप्रभाविभवैः शुभावहे

अद्यतने सत्यापि पुरातनेतिवृत्तवदे

सम्यतासमाजे दृढदीक्षान् सेवितासहे ।

करधृतवेत्रानपि वेत्रासनासीनान् सदा

नेत्रयुगनिष्ठितोपनेत्रान् वन्दितासहे

पत्राचितशौचानपि परमपवित्रानमू-

नद्भुतचरित्रान्नवसम्यान् समुपासहे ॥ २१ ॥

सम्यतासमाजे दृढदीक्षान् (दृढाऽऽस्थान्), नवसम्यान् सेवितासहे, प्रसादनाय तान् सेविष्यामहे इत्यर्थः । कीदृशे सम्यतासमाजे तदाह— पश्चिमदिशि (युरोपादिदेशेषु) आविर्भूतो यो भूरिज्ञानरूपो भानुः (सूर्यः) तद्भवैः, नवीनविचाररूपाः ये प्रभाविभवाः तेः शुभावहे । लोके सूर्यः

पूर्वस्थां दिशि उदेति, अद्भुतचरित्रत्वादेवां भानुः पश्चिमदिशि उदेति तादृग्ज्ञानभानुप्रभावैभवेन शुभकारिणि (सभ्यतासमाजे) । पुनः कथं-
 मूते सभ्यतासमाजे—अद्यतने अद्योत्पत्ते सत्यपि पुरातनमिति वृत्तं वदति
 तादृशे, 'पूर्वं नासीत्सभ्यता जनसमाजे, क्रमक्रमेण शुद्धिविकासो जातः,
 आसन् पूर्वं धानराश्रितः क्रमेण अङ्गसंस्थानसंघटनेन मनुष्याः परिणता
 इत्यादिविकासवादं घोषयमाणे सभ्यतासमाजे दृढदीक्षान् । करे घृतं
 वेप्रम् (वेन्नयष्टिः) यैस्तान्, तथापि वेप्रासने (कुरसी) आसीनान्, येषं
 यदा करे घृतं तदा वेत्ररूपे आसने कथमुपवेशनं स्यादिति विरोधः ।
 वेन्ननिर्मिते आसने इति तत्परिहारः । अथवा चेत्तुर्जातुरासने आसीनान्
 (भाष्यमतेऽनिद्रको विन्दधातुस्तस्यानेकार्थः प्रयोगः) । नेत्रेत्यादिः स्पष्टः ।
 उपनेत्रम् (चश्मा) । पत्रेण (कागजं) आचितं कृतं शौचं (अधोमल-
 शुद्धिः) यैस्तान् । नवीनसभ्या जलस्पर्शमकृत्वा कोमलपत्रेण पुरीषं प्रोन्ठ-
 न्तीति नध्यसंप्रदायः । एवं सत्यपि परमपवित्रान्, पूर्ववृत्तान्तैः अद्भुतचरि-
 त्रास्रवसभ्यान् उपास्यहे, षोडशोपचारैः पूजयामहे । तृतीयचतुर्थयोः, वेप्राः
 नेत्रादि, पत्रा-वित्रा-रित्राद्याः प्राप्ताः ॥ २१ ॥

अर्द्धश्मश्रु धारयन्तो नासासंनिवेशतले

पौरुपभग्रावशेषमिव महिमावहे

नैवेद्यं जुपन्तो हन्त द्वाभ्यां स्वकराभ्यां सदा

धूममुद्गिरन्तो भान्ति वदने मदावहे ।

ये दण्डायमाना एव मूत्रमुत्सृजन्तोऽप्यलं

द्वाभ्यामश्वतुल्याभ्यां पदाभ्यां यान्ति, धूमहे

चकितं चतुर्दिक् चारुचित्रचमत्कारानिमा-

नद्भुतावतारान् नवसभ्यान् समुपास्यहे ॥ २२ ॥

महिमावहे गर्वोत्फुल्लषान्महत्त्वयुक्ते, नासासंनिवेशतले (नासिकाया
 अधोभागे) पौरुपस्य भग्रावशेषम् इव अर्द्धश्मश्रु धारयन्तः (भान्ति) ।

‘इमं शु पुंसुखे’ इति परिभाषितत्वात् इमं शु पौरुषस्य चिह्नम् । नवीन ‘कैशने’
 नास्तिकाया अधोभागे अर्द्धमात्रं इमं शु धार्यते, अत एव पूर्वपौरुषस्य सांप्रतं
 मन्नावशेष इव स्थित इत्याशयः । द्वाभ्यां हस्ताभ्यां नैवेद्यं भोज्यं जुपन्तः
 स्वीकुर्वन्तः । नैवेद्यपदेन देवत्वं ध्वम्यते । अन्ये देवतावताराश्चतुर्भुजाः
 सन्तोपि एकेनैव करेण नैवेद्यं भुञ्जते । अद्भुतावतारा इमे ‘छुरी कांटा’
 इत्यादिधारणात् द्वाभ्यां कराभ्यां नैवेद्यं जुपन्तीत्याशयः । मदावहे नवीना-
 सवसेवनान्मदधारिणि वदने, ‘सिगार’ धूमम् षट्श्रितः भान्ति । दण्डाय-
 मानाः दण्डवत् उच्चैः स्थिता एव मूत्रयन्तोपि द्वाभ्यामश्वतुल्याभ्याम्
 (वृटाग्रं अश्वसुराकारं भवतीति) पदाभ्यां यान्ति । ये तिष्ठन्मूत्रत्वघर्मयु-
 क्तास्ते चतुर्भिक्षरणैश्चलन्ति, इमे तिष्ठन्मूत्रा अपि द्वाभ्याम् अश्वसुराकाराभ्यां
 पदाभ्यां चलन्तीति अपि पदस्याशयः । अत एव ब्रूमहे—“चकितं यथास्या-
 त्तया चतुर्दिक्षु चारुः चित्रश्च चमत्कारो येषां तान्, अद्भुतावतारान् इमान्
 नवसभ्यानुपासहे ।” प्रथमे-वेश-शेष, एवं सर्वत्र विशिष्टाः प्रासाः ॥२२॥

→ॐ अधिकारिणः ॐ←

स्वल्पसमयार्थं निजकार्यस्थले गत्वाऽप्यत्र
 स्वामिमङ्गलार्थं नैव कार्यं परितन्यते
 न्यायं याचमाना नाभिधीक्ष्यन्ते दृशाऽपि जनाः

किं बहुना, मान्यजनोऽप्यलमवमन्यते ।

मञ्जुनाथ सर्वतः समाहरणान्नानाविध-

दारघनघामभैरैर्धन्यं जन्म जन्यते

याऽसौ पदवृद्धिरभूत्सा किं सर्वदैव भवेत् ?

हा किं मम लोकैरिति ‘हाकिम्’ बहु मन्यते ॥२३॥

स्वल्पसमयाय निजकार्यस्थाने (अदालतादिषु) गत्वापि, अत्र स्वामिनो
 महत्त्वं भवेदेतदर्थं शुभं न्यायकार्यं न क्रियते । अस्माकं न्यायो भवेदिति

वृक्षतलादिषु प्रणमन्तो मार्गं स्थिताः प्रजाजनाः दृष्ट्वापि न वीक्ष्यन्ते, अन्यत् किम्, मान्यः पूज्यः गुर्वादिजनोपि तस्मिन् शासनमदे अलं तिरस्क्रियते । स्वयं शासनाधिकारीति, सर्वस्थानेभ्यो राशीकरणात्—नानाविधस्त्री-द्रव्य-गृहादिसमूहैः स्वकीयं जन्म धन्यं क्रियते । गिजन्ताजनघातोः कर्मणि लट् । नानाविधरुयादिभिर्जन्म धन्यं क्रियते इति विपरीतलक्षणयाऽऽक्षेपः । या भाग्यवशादसौ पदवृद्धिरभूत् । हा ! (आः धिक्) लोकैर्मम किं प्रयोजनम् ? लोकाः किमपि वदन्तु नाम । 'हाकिम्' (शासनाधिकारी) ॥२३॥

❀ कवीश्वराः ❀

पञ्चदशमुद्रामात्रवेतनविहारिणोऽपि
 कर्मचारिणोऽद्य स्थिता वेत्रासने सुन्दरे
 स्तुत्युच्चारिणोपि राजकविनामधारिणोऽमी
 पृच्छन्ते न कैश्चित्स्थिताः कस्मिन्कोणकन्दरे ।
 तदपि महोच्चस्वरैर्देहलीनिविष्टा एव
 कवितागवीभिर्नृपपुङ्गवं ममन्दिरे
 कीलितकपीश्वरा इवारादुत्प्लवन्ते भूरि
 भूपतिकवीश्वरा वराका राजमन्दिरे ॥ २४ ॥

पञ्चदशरूप्यकमात्रवेतनेन विहरणशीलाः कर्मचारिणोपि अद्य (दरवारदिने) सुन्दरे वेत्रासने स्थिताः । पञ्चदशमुद्रावेतनमित्युपलक्षणम् । अति-न्यूनवेतना अवरपदप्रतिष्ठा अपि कर्मचारिणः स्थानं प्राप्नुवन्तीत्याश्रयः । इमे कवीश्वरास्तु राज्ञः स्तुतिमुच्चारयन्ति, अर्थाद्वाज्ञो वशः परितः प्रसारयन्ति । किञ्च 'राजकवि'प्रतिष्ठामपि धारयन्ति, तदपि कस्मिन् कोणे कन्दरे (जनानां गह्वरे, अवकाशे) वा स्थिता इति कैश्चिदपि न पृच्छन्ते । एवमवधीरणायामपि राजसभामवने प्रवेशाभावात्, मदनस्य देहलीस्थिता एव । कवितावाणीभिः अत्युच्चस्वरैः (येन दूरादपि शृणुयादिति) नृपक्षेपं

ममन्दिरे गुह्युः 'मदि स्तुतिमोदमदम्यमहान्निगतिषु' । अत एव—कीले
 बदाः कवीश्वरा इव, र्दीनाः कवीश्वराः, राजमन्दिरे आरात् (दूरात्)
 उत्सवन्ते इत्यन्ततश्चापत्यं दशयन्ति । पानरा यथा तद्वी यदा अपि दूरादेव
 उत्सवन्ते, एवं स्तुतिरस्धारज्ञानेति जीविकालोमबदा इमे कवीश्वरनामधा-
 रितो दूरादेव उच्छलन्ति । एवं म्ययशाःपाठकेषु निरस्कारं पश्यतो मृपपुत्र-
 यस्वार्ति कर्तव्यं स्मार्यते ॥ २४ ॥

अन्योक्तिविनोदः

—ॐ अमरः ॐ—

मन्दीभवदुन्मदमुपैति सोयमिन्दीवरं
 स्खलदवलोकमसौ कोकनदमीक्षते
 आह्लादं समेति वत कं वा कलकह्वारके
 परिमलपुण्डरीकमलसमुपेक्षते ।
 मञ्जुनाथ कैरवे तु लालसास्य कैव भवे-
 न्मधुपो मदे न मुदं कुमुदेऽप्यपेक्षते
 एकमेकमुत्पलमुपैति योऽयमन्यमासे
 सोयं मधुमासे पञ्चशतमपि नेक्षते ॥ २५ ॥

सोयं मधुपो मन्दीभवन् दुन्मदः (हर्षः) यस्मिन् कर्मणि यथा भवति
 तथा, निरानन्दं यथा स्यात्तथा नीलकमलमुपैति । स्खलन् अवलोको यस्मिन्
 तथा, मन्द्या दृष्टेत्यर्थः । कोकनदं रक्तकमलम् । सुन्दरे कह्वारके सौगन्धि-
 ककमले । परिमलप्रधानं पुण्डरीकम्, मलसं यथा तथा उपेक्षते अवधीर-
 यति । मदे वर्तमानो मधुपः कुमुदेपि मुदं नापेक्षते । तत्रापि नातन्दो
 भवतीत्यर्थः । कुमुदकैरवयोगेन्द्रे भेदः ॥ २५ ॥

—ॐ कमलिनीधिरही मधुपः ॐ—

गुञ्जन्मञ्जु मज्जति निकुञ्जं नवमेव, लता-
 वीथीपथमेव परिपृच्छति नवं नवम्
 द्रुमदलमिच्छति नवं नवमुपैतुमसौ
 कुसुमगुलच्छमयमृच्छति नवं नवम् ।

मञ्जुनाथ निर्भरमभावे तेऽलमभोजिनि !

सुखसंभोगमहह ! गच्छति नवं नवम्

सोयं सहवासी नूनमासीदति मासे मधौ

मधुपविलासी रसमिच्छति नवं नवम् ॥ २६ ॥

गुल्लन् सन् नवमेव निकुञ्जं भजति । नवं नवं हुमसमूहं प्राप्नुमिच्छति । गुल्लच्छो गुच्छकः । ऋच्छति गच्छति । हे भम्मोजिनि ! ते निर्भरम् अभावे, अलं यथा स्यात्तथा नवनव सुखसंभोगं गच्छति । ते सहवासी मधुपविलासी, चैत्रे मासे आसीदति आसन्नं प्राप्नुवति सति । त्वयि यथास्य मनोविनो- दोऽभवत्तथा नान्यत्र । अत एव मधुमासप्राप्त्या' ठहीपितवासनः सोयं, तत्र कदाचिन्मतः प्रसक्तिः स्यादिति दुराशया नवं नवं स्थानमन्विष्यति । त्वप्राप्तौ तु सर्वं विस्मरतीत्याशयः ॥ २६ ॥

सन्दधाति मधुरमधूके मन्दमेव मनो

याति यूथिकानामपि वीथिकामिहालसम्

साभिलापमालिङ्गति पाटलाममन्दमुखीं

हन्त किन्तु धत्ते नो विलम्बसुखसाहसम् ।

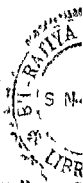
मञ्जुनाथ हञ्जे मञ्जुकमलिनि ! संलोकय

मालतीमुपैति सोयमुन्मीलितलालसं

जाने न हि मालतीमरन्दमधुपाने, किं वा

केवलाभिमाने भाति मधुकरमानसम् ॥ २७ ॥

मन्दमेव यथा तथा मधूके मनः संदधाति योजयति । यूथिकावीथिम् अलसं यथा तथा याति, अनिच्छयेत्यर्थः । ममन्दमुखीं विकसितां पाटलां काचखालीं (लोकरप्रतिष्ठा 'गुलाबम्' वा) साभिलापमालिङ्गति, परं तत्र विलम्बनसुखरूपं साहसं न धत्ते । तत्र न किञ्चिदपि विलम्बते त्वद्भवेने-

स्वयं । 'हजे' इति माधुर्यार्थं नाटकीयं संबोधनम् । उन्मीलिता प्रकटि
 छालसा यस्मिन् तथा, मालतीं सोयं गच्छति । तदहं न जाने यत् मालतं
 मकरन्दमधुनः पाने मधुकरस्य मानसमस्ति, उत स्वतो मानकलहे सां
 केवलमभिमान एव तन्मानसं भाति । स्वतोऽभिमानं कृत्वा केवलं त्वां दश
 यितुमेव मालतीसमीपे गच्छति, उत स्वयं तस्य मालतीमधुपाने छालसे
 स्वहं न जाने इत्याशयः ॥ २७ ॥

—❀ वकुलः ❀—

वायुलहरीभिस्तव गन्धो मदयेत मनः,
 पुष्पाण्यपि वन्धो ! यान्ति सकलशिरःस्थले
 पल्लवान्यपीह तव साधितसंपल्लवानि
 प्रीयन्तेऽद्य पान्थास्तव च्छायाशिशिरस्थले ।
 सर्वमिदं सत्यं किन्तु किं तेऽहं वकुल ! ब्रुवे
 वर्द्धितोऽसि कस्मात्काष्ठविक्रयिपुरःस्थले
 हास्यं ते न वच्मि, सत्यमन्ते नीरधारास्थले
 दास्यन्ते कुठारधीरधारास्त्वदुरःस्थले ॥ २८ ॥

मनः (मानसम्) मदयेत, आनन्दविह्वलं ('मस्त') कुर्यात् प्रीणये-
 दिति भावः । तव पुष्पाण्यपि सकलशिरःसु आरोहन्ति । साधितः संपदः
 शोभायाः लक्ष्म्या वा लवः लेशो वैस्तानि, शोभनानि मङ्गलानि चेत्याशयः ।
 तव छायाया शिशिरे तले, प्रीयन्ते विश्रमेण प्रसीदन्ति । काष्ठविक्रयिणाम्
 ('लकडहारा') पुरोवर्तिनि स्थाने । इदानीं काष्ठस्य पूर्णोपचयाय सेच-
 नार्था जलधारा दीयन्ते । छेदनावसरे तु नीरधारास्थाने, तव वक्षःस्थले
 कुठारस्य धीरा धाराः दास्यन्ते । कुठारधारासु धीरत्वं तु पट्टिका-('फड'-)
 निर्माणोपयोगि काष्ठं क्षीघ्रतया ऋक्चचालनेन विरूपं भवेदिति । तथा
 चान्तस्त्रलग्ननेन समधिकपीडाकरत्वं व्यज्यते । अतुर्थे-हास्यन्ते, दास्यन्ते,
 अन्ते, प्रासाः ॥ २८ ॥

→ॐ गुञ्जा ॐ←

पल्लवाः प्रणीयन्तेऽलमिन्दीवरदग्भिस्तव
 तरुणपुलिन्दीगणैर्वक्षो मण्डयिष्यते
 फलपरिणद्धया प्रयाति धरा काञ्चिद्दुर्चिं
 फुल्लया त्वयैव वनमेतद्रञ्जयिष्यते ।
 किं शोचसि खिन्नमना हंहो सखि गुञ्जे ! मना-
 गवकरपुञ्जे यत्पुलिन्दैः पातयिष्यते
 मा शोचीगुणज्ञगेहगतया त्वयैव साक-
 मेकतुलयैव हन्त हेम तुलयिष्यते ॥ २९ ॥

प्रणीयन्ते प्रेम्णा नीयन्ते (कर्णाभरणरचनाय) । तव फलमालाभि
 शबरीभिवंक्षः भूषयिष्यते । फलपूर्णया स्वया (करणे तृतीया) पृथिवी
 कामपि शोसां याति । फलिताभिर्गुञ्जाभिर्भूरि शोभते भूरिति भावः । फुल्लया
 विकसितया स्वया, एतद्वनं रक्षीकरिष्यते (वभयया !) । हंहो गुञ्जे !
 खिन्नमनास्त्वं किं शोचसि, यत् वन्यतया गुणपरिचयदृश्यैः पुलिन्दैः, अव-
 करराशौ (कूटा, करकट) पातयिष्यते (भाषे प्रत्ययो, न कर्मणि) । गुण-
 ज्ञस्य कस्यचिस्त्वरणकारस्य गेहं गतया स्वयैव सह, एकतुलया (एकेन साद-
 र्येन, एकेन तुलायद्येन च) सुवर्णं तुलयिष्यते (समीकरिष्यते, तोलयि-
 ष्यते च) । एवं मा शोचीः । सर्वत्र प्राप्ताः प्रेक्षयाः ॥ २९ ॥

→ॐ मल्लिका ॐ←

यस्याः पुष्पमाला भूपशालास्वपि लब्धादरा
 बालाभिर्षदीयपुष्पं केशेष्ववचूलयते
 यस्याः पुष्पसारतोपि रसिका रमन्तेतमां
 भाति निष्कुटान्ते यदि दैवमनुकूल्यते ।

मञ्जुनाथ दैवादभिरूढा ग्रामसीमतले
 साऽश्रूणीव पुष्पाण्यवकिरती वशूल्यते
 छल्लीकाम्ययैव ग्राम्यपल्लीवासिलोकैरथ
 सेयं मञ्जुमल्ली हन्त हेलयाऽवमूल्यते ॥ ३० ॥

यस्या मल्लिकायाः ('बेला') । भूपशालासु राजहर्म्येषु । अवचूषते
 भूपणं क्रियते, अवचूलिका भूपणविशेषः । पुष्पसारः (सौगन्धिकम् 'इत्र'
 मोतिया) तस्मात् । यदि दैवं सुकमादिभिरनुकूलं क्रियते तदा निष्कृटे
 (गृहारामे) भाति । अभिरूढा, उत्पन्ना च विजृम्भिता च । सा मल्लिका
 अश्रूणि इव पुष्पाणि अवकिरती (मुञ्चन्ती), अवशूल्यते ग्राम्यजनद्वारा
 शूलैरवन्वस्यते । अवशूल्यतेः कर्मणि लट्, ततो भागुरेः 'अव' उपसर्गाका-
 रस्य लोपः । छल्ली वृक्षरवक् ('छाल'), तस्या इच्छयैव, केवलं रज्जुनिर्माणाय
 इतस्ततो वृक्षत्वचं संगृह्णन्निरेवेत्यर्थः । ग्राम्या या पल्ली (छघुखर्यटः 'ढाणी')
 तक्षिवासिभिः, अतिग्रामीणैलोकैरिति भावः । हेलयाऽनादरेण, तद्गुणानशा-
 त्वैवेत्यर्थः । अवमूल्यते मूलादुत्पाप्यते । अवमूल्यतेः कर्मणि लट् । महाप-
 ण्डितानां कृते छल्लीशब्दस्य कोपः—'छल्ली वीरधि सन्ताने वरकले कुसुमा-
 न्तरे ।' मेदिनी । अत एव—'अन्योन्यकटकलमैः सर्वत्र दिशामुखेषु विस-
 रङ्गिः । छल्लीमिव धत मुञ्चति विन्ध्यो मेघैर्विघटमानैः ॥' मदनूदितगाथा-
 सप्तशती (२।१५) ॥ ३० ॥

—१० कदम्बः—

रात्रिन्दिवं हन्त गर्दभस्य गात्रकण्ठयनं
 क्षारपात्रतापाद्बहिधूमः संनिधीयताम् ।
 दत्तक्षारवस्त्राण्यप्युदुह्य निजस्कन्धे सदा
 वृष्णाप्रतिबन्धे मलपानीयं निपीयताम् ।

द्वैतदुर्विपाकादेव जातोऽस्ययि रजकगृहे
 गन्धनिवहेन धराऽऽमोदधराऽऽधीयतां
 अस्थानोदयेन हन्त किमसि सखेद इव
 पुष्पितकदम्ब सखे ! खेदोयं विनीयताम् ॥ ३१ ॥

वृक्षस्कन्धेन रासमस्य बन्धनादहर्निशं गात्रवर्षणम् । क्षारपात्रस्य तापात्
 (हेतौ पञ्चमी), यदा क्षारपात्रमुष्णीक्रियते तदा, बह्वेधूमः संनिधीयतां
 निकटे क्रियताम् अनुभूयतामित्यर्थः । क्षारलिप्ताणि वस्त्राणि निजस्कन्धे
 उदुह्य धारयित्वापि, तृपाया निरासाय मलयुक्तं पानीयमेव पीयताम् आदी-
 यताम् । वस्त्राणि प्रक्षाल्य मलिनं पानीयं स्वन्मूले रजकः क्षिपति, तदेवा-
 दीयतामित्याशयः । एवं दुःस्थाने उत्पत्तावपि—गन्धपूरेण पृथिवी आमो-
 दिता क्रियताम् । अयं खेदः 'अस्थानेऽहं जातः' इति, विनीयतां दूरे
 क्रियताम् । सरसगन्धेनापूरिते दिगन्तरे, सोयं ते कलङ्कः प्रशाम्यतीति
 भावः ॥ ३१ ॥

—* दीना मालती *—

मञ्जुतावशेन वनितानामियमङ्गगता
 कोमलता कान्ताकुचकुम्भैरनुभूयते
 शुभ्रताऽतिशेते मञ्जुमुक्तामपि विश्वमता
 गन्धाऽऽमोदिता तु वनी विशदं विपूयते ।
 हंहो निर्विचार ! वृत्तिकारणाय सेयं धृता ॥
 मरुता खरेण यस्यात्तनुरनुलूयते
 हालिकेन्द्र ! दक्षिणता भयताऽद्य केव कृता
 मालतीलता यत्कण्टकाकुलिता दूयते ॥ ३२ ॥

अङ्गगता अङ्गेषु धारिता । अस्याः कोमलता कान्तानां कुचकलशैरनुमूयते ।
विश्वसंमता यस्याः शुभ्रता, महामूल्यमुक्तामपि उल्लङ्घयति । गन्धेन आमो-
दिता (सुरमिता) वनी विशदं (स्फीतम्) यथा स्वात्तया विपूयते, पुण्य-
तमा क्रियते । हे विचारशून्य हालिक ! क्षेत्रस्य समन्तात् घृतिहेतोः (घृति-
निर्माणाय) सा इयं घृता ? घृतिकण्टकमध्यपतिताया यस्यास्तनुः (शरीरम्)
तीव्रेण महता विदार्यते । तीव्रे मारते चलति सति, कण्टकविद्धायाः शरीरं
पाटितं भवतीत्याशयः । महाहालिक ! (अतिग्रामीणेत्यर्थः) अथ भवता
का इव (कीदृशी) चतुरता कृता ॥ ३२ ॥

→* मानिनी मालती*←

पाटलापरागे नानुरागो याति नाम्बुरुहं
नीपं नैति चम्पामपि मुञ्चति स चञ्चलम्
बकुले विरज्यति न मल्लीमभिरोचयते
यूथीमभिनन्दति न पतितो दुरञ्चलम् ।
मञ्जुनाथ ते वै मकरन्दलाभलालसेन
मुक्ता मधुमाधवी मधूकमुज्झितं चलं
मा मा मञ्जुमालति ! मरन्दमधुगन्धवशे
मेदुरमिलिन्दे मानमञ्चय निरञ्चलम् ॥ ३३ ॥

नीपम् कदम्बं न पति (गच्छति) । चञ्चलं यथा स्वात्तया । अभिरोच-
यते अभिरुचितां ('पसन्द') करोति । दुरञ्चलं दुरभिनिवेशं पतितः प्राप्सोसी
अमरः यूथीमपि न अभिनन्दति स्वाभीष्टत्वेन न प्रशंसति । ते तव (माळ-
त्याः) । चलं यथा स्वात्तया मधूकपुष्पं त्यक्तम् । हे मालति मकरन्दमधुनो
गन्धस्य वशीभूते मेदुरेऽस्मिन् मिलिन्दे (अमरे), निरञ्चलं निरन्तम्
(निःसीममिति यावत्)मानं मा मा अञ्चय (गच्छ), मानं मा अङ्गीकुरु
इत्याशयः । अञ्चतेः स्वार्षिको विः ॥ ३३ ॥

वयसि किशोरे किल संकोचितपक्षपुटो

निःसहमुपैषीन्नीतशङ्को भवदञ्चलम्

समयेऽनुयाति कुसुमोद्गमसुवासमये

अमति समन्तादेप तदनु सुचञ्चलम् ।

मञ्जुनाथ सोयं मचमधुपविलासी नित्य-

निकटनिवासी त्वयि धत्ते मानसं चलं

मा भा मञ्जुमालति मरन्दमधुगन्धवशे

मेदुरमिलिन्दे मानमञ्चय निरञ्चलम् ॥ ३४ ॥

तव किशोरे वयसि, नीता शङ्का येन तादृशः सशङ्कः, अत एव संकोचि-
तपक्षपुटः सन् भवदञ्चलं भवदन्तिकम् निःसहं (परवशं यथा स्यात्तथा)
उपैषीत् आगच्छति स्म । 'कटी'ति प्रकृष्टस्य लुह् । कुसुमोद्गमस्य यः सुवासः
सुगन्धस्त्वन्मये समयेऽनुयाति आगच्छति सति । तदनु तदारभ्य सुचञ्चलं
यथा तथा परितो अमति । सः अयम् (यस्त्वां, कैशोरमारभ्य कुसुमविका-
सपर्यन्तं सेवितवान् ।) त्वन्मरन्दगन्धं प्राप्य, मत्तोऽयं मधुपः त्वयि (त्व-
द्विषये) चञ्चलं मानसं धत्ते । 'विलासी'त्यनेन सर्वदा विलासशीलः, तव
च निरर्थं निकटनिवासी इदृशोऽयं मधुपो मानेन खेदयितुं नाहं । इत्याशयः ।
प्रथमे—संको-शंको-इति प्राप्तः ॥ ३४ ॥

—ॐ गणचन्द्रसवैयाच्छन्दः (दुर्मिल) ॐ—

न च सा मधुमाधविका रमिता,

न लवङ्गलताऽपि कृता मुदिता

वनवीथिषु यूथिरियं व्यथिता

न पदापि च पङ्कजिनी मृदिता ।

अयि मानिनि! ते प्रणयी मधुपो
 विधुरः सविधेऽस्ति, गतः सविता
 यदि नैव विकासमुरीकुरूपे
 वद मालति! काऽस्य गतिर्भविता? ॥ ३५ ॥

रमिता, स्वोपगमनेन प्रीणिता । मधुपसभागमाभावात् यूथिका व्यधिता ।
 पदाऽपि चरणेनापि, कमलिनी न स्पृष्टा । विधुरः तव विरहविह्वलः, समी-
 पेक्षित । यदि सूर्यतापाद्विकासे संकुचसि, तर्हि सविता सूर्योप्यस्तं गतः ।
 अस्य अमरस्य का दशा भविता भविष्यति । (लुट्) । ध्वनिपक्षे 'सविता'
 यस्मात्त्वं संकुचसि, स गुरुजनोपि गत इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

न निपीदति नीपतरौ निभृतं
 न मनागतिमुक्तलताऽप्यविता
 न च सापि सरोरुहिणी सुखिता
 वत यामभिभासयते सविता ।
 अयि मानिनि ! ते तु विकासकृते
 मधुपो मुदमेति, गता जविता
 यदि नैव विकासमुरीकुरूपे
 वद मालति! काऽस्य गतिर्भविता? ॥ ३६ ॥

निभृतं निश्चलं यथा स्यात्तथा । अविता स्वसमागमेन रक्षिता, प्रीणितेति
 यावत् । सुखिता सुखिनी कृता, सुखयतेः क्तः । यां सूर्यः प्रकाशयति
 विकासयतीति यावत्, सापि कमलिनी त्वरकृते त्यक्तेत्याशयः । तव विका-
 सकृते विकासप्रतीक्षायाम् । मुदमानन्दं प्राप्नोति, जविता जवयुक्ता गता ।
 नीपादिषु कुत्रापि निश्चलं न अतिष्ठत्, त्वां प्राप्य तु अमरस्य सर्वापि जविता
 गता । इयं समस्या पूर्व पत्रादिषु प्रकाशिता, इह मयापि पूरिता । पूर्वस्मि-
 न्पद्ये मुदिता मृदिता इति पूर्वाद्धं, सविता- भविता, इत्युत्तराद्धं भगवत्यानु-

प्रासः (तुक्कान्त) । अस्मिन्पद्ये तु चतुर्ष्वपि चरणेषु-अविता-सत्रितेत्यादयः प्रासाः । वस्तुतस्तु-पद्यद्वयेपि यथा चरणत्रयमलङ्कारद्वाङ्कारि, तथा न समस्यायाश्चरणम् । अतिरोहितमिदं पठतां सहृदयानाम् । आवश्यकञ्च चतुर्थे चरणेऽधिकः शब्दचमत्कारः । अत एवाग्रेऽप्ययमेव विषयः ॥ ३६ ॥

मुकुलान्यपि वीक्ष्य मदाभरितो

भजते परितो न तदञ्चसि किम् ?

मदगुञ्जितमावहते मधुरं

चतुरं रचयत्यपि चञ्चसि किम् ?

स हि संप्रति ते वशगो व्यथते

तमिमं सरलं वत वञ्चसि किम् ?

मधुपे समुपेयुपि दीनदशा-

मयि मालति ! मानमुदञ्चसि किम् ? ॥ ३७ ॥

तय कुङ्कुलानि अपि दृष्ट्वा, मद्येन्मत्तः परितस्तव समन्तात्, भजते भ्रमति । तद् (इदं भ्रमणम्) किं न वञ्चसि ? जानासि । सर्वे गत्ययां जानायाः । मधुरं यथा स्वाद्यया गुञ्जितं आवहते कुरुते । चतुरं कुर्याणेपि, चतुरपेक्षया परितश्चादृनि विरचयत्यपि भ्रमरे किं चञ्चसि ? चक्रिता सती किं चञ्चसि ? विरहयज्ञात् दीनतां प्राप्तवन्ति भ्रमरे, मानं किं गच्छसि ? अस्मिन्पद्ये उपासोपासमपेक्षारकार इव शान्दोष्प्युत्कर्षे लभते ॥ ३७ ॥

❀ नयमल्लिका ❀

❀ यार्णस्यैया (उपजातिः) ❀

तव मारुतमात्रतोऽप्येव मुदं

मनुते, वृमुमस्य तु का वा कथा

नसि ! तं किमित्तोऽधिकं व्याह्रियते,

रियते भ्रमरोऽप्य तत्रैव पथा ।

इह चाटुपरेऽनुचरे भ्रमरेपि च
 हेलया चेद्विमतान्यकृथा
 अयि वह्निमतल्लिके ! सत्यं तदा
 नवमल्लिके ! फुल्लसि केन वृथा ? ॥ ३८ ॥

एष भ्रमरस्तव पवनमात्रतः अपि मुदं मनुते (हर्षं मानयति) । कुसु-
 मप्राप्तेस्तु का कथा । हे सखि मल्लिके ! ते इतोऽधिकं किम् उच्यते, यद्
 भ्रमरः अद्य तवैव मार्गेण ह्रियते आकृष्यते । यदा वनधीध्यां गच्छति तदा
 स्वस्वमीपस्थेन मार्गेण गच्छतीत्यर्थः । एवम् चाटुकारिणि तव सेवकेऽपि
 हेलया विरद्धमतानि चेत् अकृथाः यदि स्वमकरोः, (अस्माद्वैमुर्यं चेत्त्वं
 प्रादर्शयः), तर्हि हे वह्निश्रेष्ठे नवमल्लिके ! वृथा किमिति विकससि ? पात्रेऽपि
 यदि विमुखता, तर्हि तव विकाससम्पत्तेः किमपरं फलमित्याशयः । 'अकृथाः
 अयि' अत्र विसर्गलोपः ॥ ३८ ॥

—* केतकी *—
 (सिंहावलोकनम्)

ह्रियते तव रूपविलोकनतो
 ध्वनतो हृदि दोहदमाभ्रियते
 भ्रियते मकरन्दभरैर्दिगियं
 तदयं प्रमदेन वशीक्रियते ।
 क्रियते कठिनं किल केतकि ! य-
 न्मधुपेऽपि न मानसमाभ्रियते
 भ्रियतेऽपि न तेन निजं चिबुकं
 किमु कण्टकजालमिहाऽऽह्रियते ? ॥ ३९ ॥

शुभ्रविशदस्य तव रूपस्य विलोकनात् मधुपो ह्रियते आकृष्यते । अथ
 एव तव चाटुनिमित्तं ध्वनतो गुञ्जारवं कुर्वतो मधुपस्य हृदि दोहदं त्वद्विप-

यिणी हृष्टा भाञ्जियते भापूर्यते । स्वया मकरन्दपूरैरियं दिष्ट गन्धसम्पदा
 भापूर्यते, तदा अपं मधुपः प्रमदेन परवशाः क्रियते । एतादृशे मधुपेऽपि
 मानसं न भाञ्जियते प्रेमप्यारो न क्रियते, एतदतिकठोरं क्रियते । मधुपेन
 सह कथं प्रेम न क्रियते? तदाह—तेन अमरेण निजं चिबुकमपि न ध्रियते,
 किमु पुनः संपूर्णं सुखम् । एतादृशं प्रेममतिबन्धकं कण्टकजालं किमिति
 भाञ्जियते, इत्यस्ततः संगृह्य रक्षणे नियोज्यते ॥ ३९ ॥

—ॐ शूचिका ॐ—

तत्र तादृङ्मनोहरहारलता
 कथयोरसि कै रसिकैर्न कृता ?
 कुसुमोद्गमतो वनवीथिमुखे
 स्मितसम्पदुदेति सुखानुसृता ।
 अयि केन वा क्रूरजनेन महा-
 कठिनेऽस्मिन्करीरवने विधृता ?
 प्रगुणीकृतकामवसूधिके! य-
 द्यवसूधिके! ताम्यसि तापभृता ॥ ४० ॥

छायापन्नं मनोहारिणीं तत्र दारुलता (कुसुमसूत्र) कैर्या रसिकैः उरालि
 न कृता ? इति कथय । अत्र तु रसिकमात्रेण हृदये भारिता । तत्र कुसुमो-
 द्गमात् वनवीथिमुखे सुखसूचिका स्मितदर्मीददेति । यदा एवं पिकससि
 तदा वनवीथीं हर्षवर्षाः । हासस्य श्वेततावर्णेनाद्भुतयोः साम्यम् ।
 प्रगुणीकृतं कथासूत्रं कृतं, कामरूपकं कामसैन्याहं यथा, तस-
 न्बुद्धिः । कामव्यासाधारणमन्वित्याशयः । यत् तापेन पूर्णं एवं ताम्यसि
 हिरण्य ॥ ४० ॥

->* तरुणी *-<

घनाक्षरी

आमोदितवाटवनवसुधापरिधिरय-

मामोदस्तवैव लोकललितो निगद्यते

तव तु परागो जनजनितानुरागो, मणि-

मञ्जुतमरागोयं भवत्यामुपपद्यते ।

मञ्जुनाथ किं जल्पतु कोपि गुणगरिमाणम्?

पश्यन्त्रदिमानं ते पयोजमपि भिद्यते

अरुणिमरञ्जितसमस्ततरुकुञ्जकुले !

तरुणि ! तवोर्वीतले तुलना न विद्यते ॥ ४१ ॥

आमोदितः (सुरभीकृतः) वाटस्य मार्गस्य वनवसुधायाश्च परिधिः (पर्यन्तदेशः) येन तादृशः, लोकमनोहरः अयं तवैव आमोदः परिमलो निगद्यते प्रोच्यते । येन समग्रोपि वनोद्देशः सुरभितो भवेदीदृशो मनोहरो गन्धस्तवैव लोकैरुच्यत इत्याशयः । तव परागः (पुष्परजः) जनेषु उत्पादितः अनुरागः (प्रीतिः) येन तादृशः । पञ्चरागमणिवन्मञ्जुतमो रागो रत्नो (दर्शः) अयं भवत्यामेव उपपद्यते संभवति । कोपि जनस्तव गुणगौरवं किं कथयतु नाम, यत् ते कोमलतां पश्यत् पयोजं कमलमपि भिद्यते स्फुटित-हृदयं भवति, वास्तवे तु विकसति । अरुणिम्ना रक्तिमया रञ्जितं समस्तं तरुकुञ्जकुलं (वृन्दम्) यया तत्सम्बुद्धौ । हे तरुणि ! (‘गुलाब’ इति भाषा-प्रसिद्धम्) भूमितले तव साम्यं केनापि पुष्पेण सह नास्ति । ‘तरुणी’ पदेन शब्दशक्त्या युवतीरूपोप्यर्थः प्रतीयते । उभयं च चित्रे भवदमिमुखेऽस्ति । प्रथमे आमोदि आमोद, द्वितीये त्री रागो इति, रिमाणं दिमाणम् तृतीये, चतुर्थे अरुणि-तरुणि, प्राप्ताः ॥ ४१ ॥

तरुणी

“ तरुणि तपोवीर्यं मुष्टना न विदते ॥ ”

—४३ चम्पा च मधुकरश्च ४३—

क्षणमुपगम्य नवमालिकामनम्रमुखीं

बालिकाऽपि सेयं नवयूथी सुखमीयते

तरुणतमालतरुखेलामधिगम्य मनाग्

दूरविपिनेषु सेयमेला संनिधीयते ।

मुकुलितपाटलान्तिकेपि मोदमानो यासि

हन्त हन्त केयं तव रीतिर्व्यवसीयते ?

मधुकरवन्दो ! किं नु झम्पाफलमावहसे ?

कम्पाऽऽकुला सेयं यत्र चम्पा परिचीयते ॥ ४२ ॥

अनम्रमुखीं त्वत्प्रतीक्षया उच्चमुखीम् नवमालिकाम्, उपगम्य अभि-
सृत्य, बालिका (अविकसिता)पि सेयं यूथी सुखं यथा तथा ईयते उपग-
म्यते । खेला क्रीडा । एला (एलावृक्षः) संनिधीयते निकटे क्रियते ।
मुकुलिताया अपि पाटलायाः अन्तिके प्रसन्नः सन् यासि । हा हन्त इयं तव
कीदृशी रीतिर्व्यवसीयते निश्चीयते, विलोक्यत इति यावत् । अस्थाने दूर-
स्थानेपि मुघा आम्यसीति का ते शैली ? झम्पायाः (सवेगभ्रमणस्य) किं
फलं प्राप्नोषि, यत्तव प्रेमवशात् कम्परूपेण सात्त्विकभावेनाकुलापि स्वेयं
चम्पा नोपगम्यते ॥ मालिका-बालिकादयः प्राप्ताः प्रेक्ष्याः ॥ ४२ ॥

यस्याः सर्वदिक्षु मन्दमारुतविनीतमिमं

सरससुगन्धमाप्य विपिनं महीयते

शोभामनवधामिह कांचन समधिगम्य

काञ्चनमनोज्ञदेहराग उपचीयते ।

भाग्यवैभवेन पुनः संमुखमुपेतामपि

तामेतां विहाय हन्त परितो निरीयते

मधुकरबन्धो! किन्तु झम्पाफलमावहसे

कम्पाकुला सेयं यन्न चम्पा परिचीयते ॥ ४३ ॥

सर्वासु दिक्षु मन्देन मारुतेन नीतं यस्याः सुगन्धमिमं आ-भाष्य वनं पवित्रं भवति । कांचित् अनिर्यचनीयां निर्दोषां शोभां प्राप्य, काञ्चनवत् सुवर्णवन्मनोज्ञो देहस्य रागः (वर्णः) उपचीयते वर्द्धते । एतादृशी सुन्दरीम्, तदुपरि भाग्यात् स्वयमेव तव संमुखे उपेतां प्राप्तामपि तामेतां विहाय, परितः (निरुद्देश्यमितस्ततः) निरीयते निर्गम्यते । एतेः कर्मणि लट् । हन्त निरीयते! अत्र काकुः । एवं स्थितौ तव गमनं नोचितमित्यर्थः । मन्द-गन्ध-भादयः प्रासाः ॥ ४३ ॥

→* नवनाविकः *←

तरलतरङ्गैरब्धिरालोडित एष चण्ड-

मारुतानुपङ्गरिह दृष्टिं विकिराधुना

सघनघटायां दिवि दीव्यति न दीप्तिच्छटा

मज्जेदविलब्धतटा नौरप्रसराऽधुना ।

संमतिमये मे मञ्जुनाथ घत नामीमनो

नाविक! निराशं मनो जीवने धराऽधुना

आकर्णय संग्रति वचो मे नवकर्णधार!

नाविमिमाभर्णवतरङ्गे वितराऽधुना ॥ ४४ ॥

प्रचण्डमारुतस्य अनुपङ्गः (साहचर्यम्) येषां तैः, प्रचण्डपवनोद्धेतैः तरलतरङ्गैः अयं अब्धिः (समुद्रः) आलोडितः समन्तात्प्लुब्धोऽस्ति, इह (समुद्रे) अधुना दृष्टिं विकिरिक्षिप । घनघटासहितायां दिवि (आकाशे) प्रकाशस्य प्लुटा न दीव्यति दीप्यते । तरङ्गैः प्रचलतरमादृता, अन्धकारे अदृष्टमार्गतया अविलब्धतटा अप्राप्ततीरा, अस्माकं नौः (तरणिः) मज्जे । अये नाविक! मे संमतिं ('अस्मिन् समये एतादृशीं नौकामादाय समुद्रे न गन्तव्यम् ।') एवं घत न धमीमनः न अमानयः । मानयतेलुटो मध्यम-

पुरुषः । अधुना जीवने निराशं मनः धारय । इदानीं जीवने निराशो भवे-
त्यर्थः । अत एव—हे नवीनकर्णधार ! अधुना इमां नावं अर्णवतरङ्गे वितर !
यत्किमपि भावि, तद्गविष्यति, इदानीं ईश्वरस्मरणं कृत्वा नौकां समुद्रतरङ्गे
विस्ज ! एवं नवीनोऽसि, अत एव त्वत्तः का आशोत्थाशयः । प्रथमे-रङ्गैः—
पद्मैः, घटा-च्छटा-तटा, मनो-मनो-, कर्ण-कर्ण-मर्णैति यथाक्रमं
प्राप्ताः ॥ ४४ ॥

—ॐ ताजिततुरङ्गः ॐ—

प्रातः प्रतिबुध्य यासि काननमसंनहनं
पृष्ठे काष्ठभारमादधासि मौनमाबलम्
मृत्तिकामुदस्यसि, पयांसि पुनर्न्यस्यसि, भोः
किं बहुना प्रचुरं प्रयस्यसि निराकुलम् ।
मञ्जुनाथ कुम्भकारगेहे गलवद्भोऽधुना
भुङ्क्ते घासमात्रमेव सलिलमथाविलं
राजोचिततरलतुरङ्गम् ! न ताम्य सखे
सह्यतां सुखेन नीचसङ्गफलमाकुलम् ॥ ४५ ॥

प्रातः प्रतिबुध्य जागरित्वा वनं गच्छसि । तत्र नास्ति संनहनं पृष्ठपर्याणं
यस्मिन् तथैव, अर्थात् वस्त्रादिकं विनैव शून्ये निजपृष्ठे मौनं तूर्णम् यथा
तथा काष्ठभारमादधासि धारयसि । तदपि न न्यूनं किन्तु, 'आबलम्'
यावत्ते बलं तावत्, अर्थात् प्रचुरम् । कुम्भकारार्थम्, मृत्तिकाम् उदस्यसि,
उरिक्षपसि (आहरसि), जलान्यानयसि । अधिकं त्रिम् । निराकुलं अवि-
ह्वलं यथा स्यात्तथा अत्यन्तं प्रयस्यसि, प्रयासं करोषि । 'यमु प्रयसे' । गले
रज्ज्वा बद्धः । आविलं मृत्तिकया मलिनम् । घासमात्रम्—एव, न पुनर्यव-
दलितकम् ('दाना') अपि । न ताम्य, न क्लिश्य ! नीचसङ्गस्य फलम्,
आकुलम् वंशपरम्परापर्यन्तं सह्यताम् । इदानीं तव वारसा अपि स्वराजति-
समागमाद् गौरश्वरा एव ('खच्चर') मधेयुरिति भावः ॥ ४५ ॥

→* परिवर्तनम् *←

मल्लिकामधूकमधुमालत्यो विलोपं गताः
 कडुककरीरकोलराजीयं विजम्भते
 मधुरं चुकूज यत्र कुसुमितकुञ्जे पिक-
 स्तत्र मुञ्जपुञ्जे वृकथीत्कारं बलम्बते ।
 मञ्जुनाथ! दैवदुर्विपाके दूरदृष्टिं देहि
 द्राक्षावल्लिमण्डपेषु दाक्षाय्योऽद्य रम्भते
 शीतलसुगन्धिमन्दपवनं पुरोपवनं
 यत्रासीद्, विरूपवनं तत्र हि विजृम्भते ॥ ४६ ॥

कोलं बदरी । राजी पद्मि । विजम्भते उदेति । 'जमी शुभि' गाग्रविना-
 मे । यत्र उपवने, पुरिपते कुञ्जे कोकिलशुकूज, तत्र ताम्याने, मुञ्जस्य पुञ्जे
 गुल्मे ('शृंषा') । भवल्म्बते, भागुरेरकारलोपः । द्राक्षावल्लीनां मण्डपेषु 'दाक्ष-
 मंडा' । दाक्षाय्यो गृध्रः । रम्भते शब्द करोति । 'अभिरभी' वृषिप्लव्यं ।
 शीतलः सुगन्धिः । मन्दद्य पवनो यस्मिन्नीदृशम्, यत्र (यस्मिन् म्याने) पुरा
 उपवनमासीत्, तत्रैव विरूप पोररूप एव विजृम्भते । अत्रैव पवनं पवनमिति
 त्रिरपूर्वः प्रासः प्रेक्ष्य. ॥ ४६ ॥

→* (मेघः) *←

सो०—मद्वयमुदयमायामि, जाने धन! वर्षामि सदा ।
 दर्शनमपि न ददामि, किन्तु पूर्णतापं विना ॥ ४७ ॥
 हपां हृवा उदेति, मयेदा धपंमपि । अन्यथा लोका र्थवैपुरेव वपम् ?
 परम्-पूर्वं पूर्णं तापं हृवा पश्चाद्दर्शनं ददामीत्याशयः ॥ ४७ ॥

→* मङ्गलसोरठाच्छन्दः *←

विस्मरसुविपत्पुञ्ज, -भञ्जनमञ्जितसद्गुणम् ।

चरणं कञ्जविमञ्जु, संजनयेत्सततं सुखम् ॥ १ ॥

विस्मरस्य प्रसरणशीलस्य (बहुलस्येत्यर्थः ।) विपत्पुञ्जस्य नाशनम् ।
प्रकटीकृतसद्गुणम्, कमलवत् सुन्दरं चरणं मे सुखं जनयतु ॥ १ ॥

→* तत्र पूर्वं—*←

संस्कृतभाषा-परिगृहीतानि च्छन्दांसि

→* पङ्क्तिः ['हंसः' नामान्तरम्] *←

गर्विणि गङ्गे !

मा मुदमैषीः ।

धरि-सदुक्ति-

स्त्वामतिशेते ॥ २ ॥

गर्वयुक्ते गङ्गे ! अतिच्छिन्नप्रवाहस्य पविप्रतायाश्च गर्वेण, मुदम् (मान-
न्दम्) मा ऐषीः, मा याहि । इट-किट-इटीति प्रसिद्धस्य माद्ययोगे लुङ् ।

सूरीणां सूक्तिः, त्वाम् अतिशेते, त्वां जयतीत्यर्थः । अविच्छिन्नतायां प्रवित्र-
तायां च पण्डितानां सूक्तिर्गङ्गातोपि गरीयसीत्याशयः । प्रतीपः ॥ २ ॥

❧(शशिवदना ['चण्डरसा'])❧

जननि जयन्ति !

त्रिभुवनवन्द्ये !

तव पदपद्मे

प्रणतिरियं मे ॥ ३ ॥

त्रिजगद्व्यमस्करणीये जयन्ति-शिवे ! ॥ ३ ॥

❧ मदलेखा ❧

क्रीडत्कुञ्जर-कुम्भे

दृष्टा सा मदलेखा ।

तुङ्गे भूधरशृङ्गे

गङ्गेय प्रवहन्ती ॥ ४ ॥

क्रीडतः कुञ्जरस्य कुम्भस्थले प्रवहन्ती मदलेखा (धारा), उन्नते पर्वत-
शिखरे वदन्ती गङ्गेय दृष्टा । हस्तिनो गण्डस्थलस्य उच्चुङ्खत्यं ध्वन्यते । मुद्रा,
छन्दसोपि नामसूचनाच्च । एवमग्रेपि स्थाने स्थाने ॥ ४ ॥

❧ विद्युन्माला ❧

लक्ष्मीलीलां दृष्ट्वा लोके

हंहो के वा दर्पं दध्युः ? ।

किं वा निर्यन्त्रीलाम्भोदे

कामं क्रीडेद्विद्युन्माला ? ॥ ५ ॥

के वा दर्पं दद्म्युः । के वा जना गर्वं कुर्युः ? न केपीत्यर्थः । निर्गच्छति
नीले मेघे, किमु विद्युन्माला कामं (ययेच्छं चिरम्) क्रीडेत् ! अपि तु
नेत्यर्थः । लक्ष्मीर्विद्युच्चञ्चलेत्याशयः । लोके, होके प्रासः ॥ ५ ॥

→* अनुष्टुप् *←

शैलजाङ्घसमारब्धमौलिदोलनविभ्रमः ।

चतुरोर्थाश्चतुर्वाहुर्देयाद्बालगजाननः ॥ ६ ॥

पावंत्याः भङ्गे समारब्धो मौलिदोलनस्य, धाल्यचापत्यवशात् मस्तकक-
म्पनस्य विभ्रमो (कौतुकम्) येन, इंद्रशः चतुर्भुजः बालगणपतिः, धर्मा-
र्थादीन् चतुरोऽर्थांन् देयात् । मातुरङ्गे स्थितानां शिरःकम्पनं बालानां चेष्टेति
स्वभावोक्तिः । परिकरश्चेति संकरः ॥ ६ ॥

❀ प्रमाणिका [नगस्वरूपिणी] ❀

त्वदीयपादपङ्कजं

भवानि भावयन्ति ये ।

सदा सदासेविता

नितान्तमुच्छ्रयन्ति ते ॥ ७ ॥

हे भवानि ! ये त्वत्पादकमलं भावयन्ति ध्यायन्ति, ते सर्वदा, सताम्
आलिभिः पङ्क्तिभिः सेविताः सन्तः अत्यन्तम् उच्छ्रयन्ति उन्नतः
भवन्ति ॥ ७ ॥

❀ माणवकम् [माणवकाश्रीडम्] ❀

भावय भूतेश ! भृशं

देहि दृशं दीनजने ।

यो हि भवत्पादतले

माग्ययलेनापतितः ॥ ८ ॥

यो दीनजनः, भाग्यबलेन भवत्पादतले आपतितः, तस्मिन् दृशं देहि (पश्य) । हे भूतेश ! त्वं भावय विचारय । तस्य दीनस्य दुर्दशां क्षणं चिन्तयेत्यर्थः ॥ ८ ॥

→ॐ शुद्धविराट् [विराट्] ←

एतावत्तव पादपङ्कजे

याचेहं जगदीश ! दुर्मनाः ।

जालमानामवलेपसंमुखे

मा दैन्यं निटिले विलेखयेः ॥ ९ ॥

सिद्धः अहं तव चरणसमीपे इयदेव याचे, यत् असमीक्ष्यकारिणां संमुखे दीनतां मम निटिले ललाटे न लेखयेः, विधातुद्वारा मा लेखयेत्यर्थः । अहं गर्विष्ठैः कृतस्य अपमानस्य समुचितमुत्तरं दातुं समर्थो भवेयं तादृशीं मे शक्तिं देहि, इत्याशयः ॥ ९ ॥

→ॐ चम्पकमाला [चम्पकती] ←

वक्षसि दत्ता गन्धविशाला

या प्रियसख्या मालतिमाला ।

सैव हि बाला-मञ्जिम-जाला-

त्सिध्यति चित्रं चम्पकमाला ॥ १० ॥

प्रियसख्या, गन्धगुणे विशाला उल्लृष्टा, या मालतिमाला बालायाः वक्षसि निहिता, सा एव बालायाः, मञ्जुतायाः जालात्, सुवर्णसदृशकान्ति-देहस्य प्रभापटलात् चम्पकमाला सिध्यति (सम्पद्यते) । श्रेतापि मालति-माला देहकान्त्या पीतवर्णा चम्पकमाला भवतीत्याशयः । तद्गुणः । मुदा च ॥ १० ॥

→* मणिमध्या [मणिबन्धः] *←

मानय मत्ते ! मे वचनम्
नैव हितं मानाऽऽरचनम् ।
संप्रति संतुष्येर्दयिते
कुप्यसि किं पादावनते ? ॥ ११ ॥

अयि प्रमत्ते ! मानकरणं न हितम् । प्रियतमे (सप्तमी) संप्रति संतुष्येः प्रसन्ना भवेः । पादयोरवनते अस्मिन् किं कुप्यसि ? नोचितः कोप इत्याशयः ॥ सयया उक्तिः ॥ ११ ॥

→* इन्द्रवज्रा *←

उन्माथिनीनां विपदां विमाथे
नाथे त्वयि प्रोज्झति मत्प्रभुत्वम् ।
हे दीनबन्धो ! वद दीनवाचा
याचामि कं वा शरणं पृथिव्याम् ॥ १२ ॥

घोराणां विपदां विमाथे (उन्मथने), त्वयि मत्स्वामित्वं प्रोज्झति सति, दीनवाचा शरणं कं रक्षितारं याचामि, वद । स्वमेव मे पृथिव्यामवलम्ब्य-
नमसि, सतश्च विपद्दूरीकरणे स्वमेव मे स्वामीत्याशयः ॥ १२ ॥

→* उपेन्द्रवज्रा *←

दुरन्तसन्तापसमापकानि
प्रकाममन्तर्वलदायकानि ।
रसाश्रितानीव सुभेषजानि
अपन्तु सन्तः कविजल्पितानि ॥ १३ ॥

दुरन्तस्य सन्तापस्य, मानमिच्छपीडायाः रोगादिजनितस्य उक्तापस्य च विवर्तकानि । यथेष्टम्, अन्तर्बलस्य दायकानि (उन्मथनं समानप्रायम्) ।
रसैः प्लाहारादिनवरसैः आश्रितानि, पारदादिरसैश्च सिमितानि सुशुभेषजानि
४० नि० ३१

इव, कवीनां सूक्तानि सन्तः श्रयन्तु । सुकवीनां सुभाषितानि, रसोपधानीव
सचेतसां कृते उपकारं कुर्वन्तीत्याशयः ॥ १३ ॥

→१३ उपजातिः १३←

स्खलन्ति लक्ष्मीलवदुर्विदग्धाः

पदे पदे पश्य समृद्धलोकाः ।

विलासिनीलोलकटाक्षलक्ष्ये

रक्ष्येत कैश्चेतसि धैर्यबन्धः ? ॥ १४ ॥

संपत्तिलवेन प्रमत्ताः पदे पदे प्रमादं कुर्वन्तीति पश्य । विलासिन्याः
षड्भ्रूलकटाक्षस्य लक्ष्यभूते चेतसि, कैजनैः धैर्यबन्धो रक्ष्येत? कटाक्षेण
विप्रलम्भा धैर्यं त्यजन्तीत्यर्थः । विलासिन्याः कटाक्षलक्ष्यीभूता यथा लोक-
भर्यादादिषु स्खलन्ति, तथा लक्ष्मीकटाक्ष-लव-मुग्धा पृते प्रमाद्यन्तीत्या-
शयः । विलासिनीपदेन लक्ष्म्या नवनवस्थानमार्गणं ध्वन्यते । कटाक्षे
छोलविशेषणदानात्तस्याप्यस्थिरत्वं सूच्यते ॥ १४ ॥

→१४ सान्द्रपदम् १४←

दीनगृहे भो भवति यदेव

भक्तिवशस्तत्प्रतिनय देव ।

अप्रभविष्णुः किमुपहरामि

विष्णुरसि त्वं किमुपचरामि ॥ १५ ॥

हे देव! दीनगृहे यदेव पूजोपकरणं भवेत्प्रियवशस्तत्तदेव प्रतिनय
स्वीकुरु । असमर्थोऽहं किम् उपायनं ददामि । त्वं विष्णुः (सर्वत्र व्यापकः)
असि । अहं किमुपचरामि, कां सेवां कर्तुं समर्थं इत्याशयः ॥ १५ ॥

→१५ सुमुखी १५←

रवितनयाऽतुलनीयतटे

विहरति शौरिरयं निकटे ।

चपलमगृह्यत तत्र सखी

कथमिव यास्यति सा सुमुखी ॥ १६ ॥

यमुनायाः अनुपमे तटे, समीप एव अयं शौरिः (कृष्णः) विहरति । तत्र (तस्य विहारश्रीढायाम्) मत्सखी चपलं यथा तथा अगृह्यत, कृष्ण-द्वारा न्यरुध्यत । सा सुमुखी, कृष्णमुखद्वय कथं यास्यति । निजसखीगमनं विचारयन्त्या गोप्याः सखीं प्रत्युक्तिः ॥ १६ ॥

→* दोधकम् *

सूर्यसुतातटसीमसमीपे

रासमसूत स कंसनिबर्ही ।

काञ्चनकिङ्किणिकङ्कणरावै—

स्तत्र बभूव कलः किल नादः ॥ १७ ॥

तटसीमः समीपे । कंसनिबर्ही श्रीकृष्णो रासं कृतवान् । तत्र (रासे) सुवर्णकिङ्किणीनां कटिस्थशुद्धघण्टिकानां कङ्कणानां च शिक्षितैः मनोहरो नादो बभूव ॥ १७ ॥

→* शालिनी *

निर्यन्तीरे कापि कालिन्दितीरे

सायंकालाद्गोपवालाऽवतस्ये ।

संकेतेऽसिन्नाभ्युपेते मुकुन्दे—

ऽकन्दन्मन्दं शोणदृक्शालिनी सा ॥ १८ ॥

अतिप्रवाहपेगात् निर्यत् (निर्गच्छत्) नीरं यस्मात् ईदृशे कालिन्द्याः तीरे । व्यापोरिति ह्रस्वः । सायंकालादेव गोपस्त्री काचित् कृष्णप्रतीक्षायाम-तिष्ठत् । अस्मिन् संकेतस्थाने मुकुन्दे अमागते सति, रोदनघशात् अरण-नेत्रशालिनी सा मन्दमरोदत् ॥ १८ ॥

→* (अमरविलसिता) *←

चित्तं वित्तं भगवति भरितं
वेपोऽप्येपोऽञ्जयति सुचरितम् ।
नित्यं सत्यं दधति रुचिरभा

रक्ता भक्ता जगति न सुलभाः ॥ १९ ॥

येषां भक्तानां चित्तं धनादिकं च भगवत्येव भरितम् । चित्तमपि भगवति पूर्णम्, धनमपि भगवत्येव स्थितम् । भगवानेव तेषां सर्वस्वमित्यर्थः । विनीत-मनोहरः एष वेपोपि भक्तानां सुन्दरमाचरणं प्रकाशयति । वेपेणैव तेषामाचरणमनुमीयत इत्यर्थः । नित्यं सत्यं यथा तथा रुचिरभाः सुन्दरं तेजो धारयन्ति । इदृशाः भगवति अनुरक्ता भक्ता जगति न सुलभाः ॥ १९ ॥

→* रथोद्धता *←

प्रस्थिते मधुरापुरीं पुरा हरौ
गोपिकाहृदि पदं दधेऽधृतिः ।
नेत्रयोर्जवनिकाऽनुकारितां

रेणुरेव हि रथोद्धता ययौ ॥ २० ॥

पूर्वं श्रीकृष्णे मधुरापुरीं प्रस्थिते सति, गोपिकानां हृदये अर्धपदं चकार । किं च अफूरद्वारा प्रेरितेन रथेन उद्धता रेणुः धूलिरेव, नेत्रयोरग्रे तिरस्करिणीसमानतां ययौ । रेणुर्द्वयोरित्यमरः । उरकण्ठावशात् कृष्णरथं पश्यन्त्योपि धूलिप्रावरणात्तं वीक्षितुं न शक्नुवित्यर्थः । मुदा ॥ २० ॥

→* स्वागता *←

दुःसहेऽद्य विरहे कथमेकं
श्रोत्सहे हृदि निवस्तुमितीत्यम् ।
चित्तं हन्त न विचिन्तय, चिन्ता
स्वागताय समुपैति सखे ते ॥ २१ ॥

दुःसहे विरहे, एकम् (एकाकि) अहं हृदये वक्षसि निवस्तुं कथं प्रोत्सहे
इति इत्थं हे चित्त ! त्वं न चिन्तय । हे सखे ! ते स्वागतार्यं चिन्ता आयाति ।
विरहे, मम घोरा चिन्ता चेतसि वर्तत इति व्यन्यते । स्वागताय समाग-
च्छतीत्यनेन विरहे सखेव चिन्ता हृदयेऽधिविष्टाभूदिति ध्वन्यते ॥ २१ ॥

ॐ वृत्ता ॐ

मधुप ! वचसि न मनो दत्से
मधुनि मधुनि मुखमाघत्से ।
प्रियवर ! मम कथयेः सत्यं
कुत इदमधिगतमौद्धत्यम् ॥ २२ ॥

हे मधुप ! मम वचने मनो न ददासि । नानाविधे मधुनि (पुष्परसे)
मुखं स्थापयसि । नानाविधं मधु पिवसीत्यर्थः । मम सत्यं कथयेः, यत्
इदमौद्धत्यं कुतः शिक्षितम् । नानाविधपुष्परसास्वादस्ते केवलमौद्धत्यनि-
त्युपाद्यम् ॥ २२ ॥

→ॐ मद्रिका [सुभद्रिका] ॐ←

अयति वियति भूरिभास्करे
भवति समयता मुधाकरे ।
कुपितमधिकमेक्ष्य मानवं
मृदुतनुरुपयाति तानवम् ॥ २३ ॥

वियति भाकाशे भास्करे अयति भागच्छति सति, मुधाकरे (चन्द्रे)
मूरि समयता भवति । सूर्योदये चन्द्रोऽक्षं चातीति भावः । तत्रोदाहरण-
माह—अधिकं कुपितं कंषिन्मानवम् आ-ईदय, कोमलसारीरो जनः तनु-
ताम् (तनोर्भावः तानवम्) संकोपम् उपयाति । तथा च प्रचण्डस्वभावं
सूर्यं धीदय कोमलस्वभावं चन्द्रो विभेदीत्यर्थः ॥ २३ ॥

→❀(वंशस्थविलम् [वंशस्थम्])❀→

मधु स्रवन्तोपि मुखेन निर्भरं

विषं वहन्तो हृदये सुदारुणम् ।

अहो दुरन्तोदरपूर्तिलालसा

लुनन्त्यसन्तो हितभाजनं जनम् ॥ २४ ॥

मुखेन मिष्टं भाष्यमाणा अपि हृदये विषं (कौटिल्यम्) धारयन्तः, दृष्ट-
रस्य उदरस्य पूर्तिं कामयमानाः असज्जनाः इन्त हितपात्रमपि जनं घ्नन्ति ।
उदरपूर्तये, मिष्टभाषणेन प्रतार्यं सज्जनमसज्जना घातयन्तीत्याशयः । वन्तो
हन्तो इति चतुर्ष्वपि चरणेषु प्रासाः ॥ २४ ॥

→❀ इन्द्रवंशा ❀←

लक्ष्मीप्रकाशेन निबद्धचक्षुषो

लोकस्य दारिद्र्यमिहौषधं मतम् ।

निर्यन्नवीनाम्बुजकोपकीलिते

मृङ्गेऽम्बुजोद्भेद इह प्रतिक्रिया ॥ २५ ॥

धनवैभवचाकचक्षेभ निमीलितनेत्रस्य (अन्धप्रायस्वेत्यर्थः), जनस्य
दारिद्र्यमेवौषधम् । निर्गच्छति नवीने कमलकुड्मले, मृङ्गे कीलिते निगडिते
सति कमलोद्भेद एव उपायः । यावत्कालं कमलं नोद्भिद्यते तावन्मधुपस्य
न मोक्षः । एवं यावत्कालं लक्ष्मीर्न गच्छति (यत्रासौ प्रमत्तोऽभवत्)
तावन्नासौ स्वस्थो भवति ॥ २५ ॥

→❀ तोटकम् ❀←

अपि नन्दपुरान्ध्र ! रुणत्सि न किं

मृशमुद्धतमार्गगतं स्वसुतम् ।

अमुना यमुनातटमाप्य सदा

प्रमदासु मदाचरितं ध्रियते ॥ २६ ॥

अयि यशोदे ! उद्धतमार्गगतं सुतं किं न निवारयसि ? अमुना स्त्रीषु
मदस्याचरणं धियते । ता अपि प्रकृष्टमदाः, अयमपि तत्र मदमत्तबदाचरति
इति तत्र द्वयोः प्रमत्तयोर्योगेन शृङ्गारप्राबल्यं भवतीत्याशयः । पुरन्धि !
इति पदेन 'स्वं सुचरित्रासीति तव उद्धतस्य पुत्रस्य निवारणमावश्यकमिति'
धोत्वते । उपाळभमानानां गोपगृहिणीनां यशोदां प्रत्युक्तिः ॥ २६ ॥

→* द्रुतविलम्बितम् [सुन्दरी] *←

वहति वाङ् न परा सुरभारती-

रसजुषो विदुषो मनसो मुदम् ।

कमलिनीमपहाय गुह्यचिका

किमलिना मलिना विनिपेव्यते ॥ २७ ॥

संस्कृतभाषानुरागिणो विदुषः, मानसस्य मोदम् अपरा वाङ् (अंग्रेजी-
प्रमृतिः) न वहति । किम् मलिना (अमरेण) कमलिनीं त्यक्त्वा मलिना
अधमा गुह्यचिका ('गिलोय' इति रयाता) सेच्यते ? अपि तु नेत्यर्थः ॥ २७ ॥

→* कुसुमविचित्रा *←

यदयधि लोके धनलवलिप्सा

तदवधि चित्ते भयविचिकित्सा ।

अपगतलोमे प्रभवतु को वा

धनपतिरिन्द्रः कमलभवो वा ? ॥ २८ ॥

भयजन्या विचिकित्सा (संशयः), भययुक्ता विचिकित्सा वा । त्यक्त-
लोमे जने कुबेरः, इन्द्रः, साक्षात् मद्गा वा, को वा प्रभवतु ? न कोपि
समर्थो भयशीलान्तपः ॥ २८ ॥

→* जलोद्धतगतिः *←

वहन्ति विनयं बुधेषु यत ये

भवन्ति भुवने त एव नतये ।

धनूपि नहि चैन्नमन्ति समरे

शिरो न नमयन्ति तावदपरे ॥ २९ ॥

ये जनाः पण्डितेषु नम्रा भवन्ति, ते एव भुवने गत्यर्थं समर्था भवन्ति । अर्थात् ते एव लोकानां नतिपात्रं भवन्ति । युद्धे धनूपि यदि न नमन्ति, तदा अपरे क्षत्रवः शिरो न नमयन्ति । नतान्येव धनूपि यथान्येषां शिरांसि नमयन्ति, एवम् गुरुषु नम्रा एवान्येषां नमनहेतवो भवन्ति ॥ २९ ॥

—ॐ भुजङ्गप्रयातम् ॐ—

वदेयं तु किम्, प्रार्थनेयं प्रभो ! मे

मनो मे भवत्पादपद्मेऽभियायात् ।

सदा साधुसङ्गेऽनुपङ्गो ममाऽऽस्ता-

मुदास्तां मतिर्देहली-गेह-लीना ॥ ३० ॥

कथयेयं चेदीश्वरे त्वयि भविष्यो भवेत् । अत एव हे प्रभो ! इयं मे प्रार्थना यत्, मे मनस्तव चरणकमले आभिमुख्येन गच्छेत् । साधुसङ्गे मे आसक्तिरस्तु । गृहदेहल्याम्, गेहे च लीना (आसक्ता) मे मतिः उदास्ताम् उदासीना (तटस्थ) भवतु ॥ ३० ॥

ॐ स्रग्विणी ॐ

[लक्ष्मीधरम्, लक्ष्मीधरा, शृङ्गारिणी, कामिनीमोहनम्]

भूतिभव्यप्रभं भैरवीवल्लभं

भोगिभोगोपवीतं मयोद्गावकम् ।

भूतभूनायकं भूरिमद्रच्छटं

भक्तमीतिच्छिदं भैरवं भावये ॥ ३१ ॥

भक्तना भव्या कान्तिर्यस्य तम्, मयस्य उत्पादकम् । भूतशुभः इमंशा-
नस्य नायकम् । अतिमनोऽकान्तिम् । भावये ध्यायामि ॥ ३१ ॥

❀ प्रियंवदा ❀

अभवशात्कुचरितैः पुराकृतै-

र्यदि हरे ! परिहरेरिमं जनम् ।

वद तदा क्व फलिता मनसिता ?

गुणनिधे ! क्व च कृता कृपालुता ? ॥ ३२ ॥

अभवशात्पूर्वं कृतैर्मदीयैः कुस्मिताचरणैर्यदि इमं जनम् (माम्) त्वं परिहरेः परित्यजसि, तदा मदर्थं तव उन्नतमनस्कता क्व फलिता । यदि च सद्गुणानेव दृष्ट्वा दयसे तर्हि कृपालुता क्व कृता ? ॥ ३२ ॥

→❀ मणिमाला ❀←

क्रीडन् गजवक्रौ ब्रूते गिरिजायै

भ्रातुर्वत दोषं स्पष्टं कलयन् सन् ।

मातर्मम देव्यौ मञ्जु मणिहारौ

त्यौ त्यौ, मणिमाला छिन्ना गुह्यवक्रैः ॥ ३३ ॥

भ्रातुः कार्तिकेयस्य मणिमालाघोटनरूपं दोषं स्पष्टं कलयन् किं च क्रीडन् गणेशो गिरिजायै ब्रूते—“हे मातः ! (अद्भुत्या हारौ निर्दिश्य) त्यौ त्यौ (तौ तौ) मञ्जुलौ मणिहारौ महां देव्यौ । यतः पद्मभिर्गुह्यस्य मुखैः पूर्वं दत्ता मणिमाला छिन्ना ।” किञ्च ‘तगणधगणतगणधगणाः, पद्मभिः कृत-पतिर्मणिमाला (छन्दः) इति मुद्रापि ॥ ३३ ॥

→❀ प्रमिताक्षरा ❀←

मधु-मोचिका-ऋणरसाल-सिता-

यनिताधरास्तदुपयान्तु कथम् ।

सरसस्य वत्सरशतेपि गते

कविकालिदासवचसस्तुलनाम् ॥ ३४ ॥

क्षौद्र-कदली-पाकारुणाम्न-शर्करा-वनिताधराः, अनन्तेषु वत्सरेषु गते-
ष्वपि सरसस्य कविकालिदासमुभापितस्य मुलनां कथम् उपयान्तु? मधु-
मोचिकादयः किञ्चित्कालानन्तरमेव विरसा भवन्ति । इदं तु वत्सरशते
यातेऽपि सरसमस्तीति विशेषः ॥ ३४ ॥

→→ मालती [यमुना] ←←

तदवधि मोदमुपैति मानसं

यदवधि संव्यथते न चिन्तया ।

कथमिव फुल्लति मालतीसुमं

द्वदहनो यदि दग्धवानिदम् ॥ ३५ ॥

यावत्कालं चिन्तया न पीड्यते तावत् चित्तं, मोदं गच्छति । यदि धन-
चङ्घिः इदं (पुष्पम्) दग्धवान्, तर्हि मालतीकुसुमं कथं विकसति? न
विकसतीत्यर्थः । कुसुमसमाने कोमले चेतसि, चिन्ता वनाग्निरिव अनर्थं
घटयतीत्यभिप्रायः ॥ ३५ ॥

→→ तामरसम् ←←

हृदि यदि वाञ्छसि मोदमनन्तम्

गुणगणमीप्ससि चेद्विलसन्तम् ।

मनसि न तर्हि धरेः परनिन्दाम्

अनुसर सज्जनरीतिममन्दाम् ॥ ३६ ॥

हृदये आनन्दं वाञ्छसि, गुणगणं च प्रसरन्तं वाञ्छसि, तर्हि परनिन्दां
मनसि न आनयेः । प्रसन्नानां सज्जनसरणिं च अनुगच्छ । परनिन्दया धैरो-
त्परया आनन्दो लुप्यते, गुणाश्च न प्रसिध्यन्ति । न कस्यचिद्विन्दा कर्त-
व्येति सन्मार्गः ॥ ३६ ॥

→→ प्रहर्षिणी ←←

सोऽस्मात्प्रसन्नमरसद्गुणैकसिन्धोः

श्रीश्रीमज्जयनगराधिराजमौलेः ।

सोन्नाहामनुदिनमुन्नतिं समन्ता-

दाशास्ते मतिरतुलप्रहर्षिणी नः ॥ ३७ ॥

सोल्लासं प्रसरणशीलानां सद्गुणानामेकमात्रस्य सागरस्य, श्रीजयपुरम-
हाराजश्रेष्ठस्य सोच्छ्रायां प्रतिदिनम् समन्तात् सर्वेषु विषयेषु उन्नतिम्,
अतिहर्षयुक्ता अस्माकं मतिराशास्ते । मुदा ॥ ३७ ॥

❧ मत्तमचूरम् [माया] ❧

तीव्राघातैर्मौलितटीघट्टनजातै-

र्वद्दामोदं संदिशतोऽनर्घफलानि ।

सत्याशीभिर्वर्द्धयतोऽप्याकुलयद्भि-

र्लुब्धैर्लोकैराम्र ! सखे ते तुलना नो ॥ ३८ ॥

मौलितटीदेशे (मस्तकदेशे) घट्टनेन संघर्षेण जातैः, तीव्रैर्लोष्टादीनामा-
घातैः सानन्दम् [किंच 'वद्दामोदम्' अनेन लोष्टाघातप्रसरन्मकरन्दतया
'विस्फारितसौरभम्' इत्यप्यर्थो भवति] अनर्घाणि फलानि ददत्स्ते, सत्या-
शीर्वादद्वारा अभिनन्दयतः अपि (लोकान्) व्याकुलीकुर्वन्निर्लुब्धैः जनैः
साकम् । हे आम्र ते तुलना नास्ति । लोकाः ईदृशा लुब्धाः सन्ति ये
आशीर्वादद्वारा अभिवृद्धिं वाञ्छन्ति तानप्याकुलीकुर्वन्ति । त्वं तु लोष्टाना-
माघातैः पीडितोऽपि उत्तमानि फलान्येव ददासि । अत एव तैर्लोकैः साकं
तव तुलना नास्तीत्याशयः ॥ ३८ ॥

❧ चन्द्रिका [उत्पलिनी, विद्युत्, कुटिलगतिः] ❧

मनसि शुचितया जाह्ववी जीयते

वचसि दृढतयाऽद्भिः पराजीयते ।

मणितिपटुतया पण्डितः प्रीयते

जगति गुणनिधिस्तादृशो गीयते ॥ ३९ ॥

क्षौद्र-कदली-पाकारुणाम्र-शर्करा-वनिताधराः, अनन्तेषु वस्त्रेषु गते-
ष्वपि सरसस्य कविकालिदाससुभाषितस्य तुलनां कथम् उपयान्तु? मधु-
मोचिकादयः किञ्चित्कालानन्तरमेव विरसा भवन्ति । इदं तु वासरशते
यातेऽपि सरसमस्तीति विशेषः ॥ ३४ ॥

→ मालती [यमुना] ←

तदवधि मोदमुपैति मानसं

यदवधि संव्यथते न चिन्तया ।

कथमिव फुल्लति मालतीसुमं

दवदहनो यदि दग्धवानिदम् ॥ ३५ ॥

यावत्कालं चिन्तया न पीड्यते तावत् चित्तं, मोदं गच्छति । यदि वन-
चट्टिः इदं (पुष्पम्) दग्धवान्, तर्हि मालतीकुसुमं कथं विकसति? न
विकसतीत्यर्थः । कुसुमसमाने कोमले चेतसि, चिन्ता वनाग्निरिव अनर्थं
घटयतीत्यभिप्रायः ॥ ३५ ॥

→ तामरसम् ←

हृदि यदि घाञ्छसि मोदमनन्तम्

गुणगणमीप्ससि चेद्विलसन्तम् ।

मनसि न तर्हि धरेः परनिन्दाम्

अनुसर सज्जनरीतिममन्दाम् ॥ ३६ ॥

हृदये आनन्दं घाञ्छसि, गुणगणं च प्रसरन्तं घाञ्छसि, तर्हि परनिन्दां
मनसि न आनयेः । प्रशस्तां सज्जनसराणि च अनुगच्छ । परनिन्दया पैरो-
त्परया आनन्दो लुप्यते, गुणाश्च न प्रसिष्यन्ति । न कस्यचिन्निन्दा कर्त-
व्येति सन्मार्गः ॥ ३६ ॥

→ प्रहर्षिणी ←

सोच्छासप्रसृमरसद्गुणैकसिन्धोः

श्रीश्रीमञ्जयनगराधिराजमालेः ।

छन्दोऽनुबन्धि-लय-निकषितानुनृत्य-

द्वाग्देवतानिविडनूपुरनादहृद्याः ॥ ४२ ॥

कवितानिकुञ्जे गुञ्जतां यः क्विन्नोरमधुव्रतानां विरावन्मददयः इमा
कविताः, अथ नवीनछन्दोऽनुगामी यो लयः (स्रामाम्यम् 'ल' इति
भाषा) तद्विकषितानुसारं नृत्यन्ती या द्वाग्देवता तस्या घननूपुरनादवद्
मनोहराः मूपासुः । पूर्वं मधुकरगुञ्जतवरकलमनोहारिण्योपि, अथ उपास्य-
देवतानुग्रहेण मम कविता नवीनछन्दोलयानुसारं नृत्यन्त्याः सारस्वत्या नूपु-
रनादवद्विद्य-मनोहराः भवन्तु इति देवेभ्यः प्रार्थना । आशिषि लिङ् ॥ ४२ ॥

ॐ नमः ॐ

[यतिभेदेन, 'शशिकला, मणिगुणः शरमः चन्द्रावती']

छमिति छमिति चलचरणपटुरवे

धगिति धगिति मधुमृजमनुगते ।

सुपटु नटति करकलितनिजकरे

व्रजपतिरिति नवयुवतिपरिकरे ॥ ४३ ॥

श्रीहृण्णस्य शसकीदाया वर्णनम् । छम् छम् इति शब्दं कुर्वन्तश्चला
ये गोपीनां चरणास्त्रेयां मधुरे रवे, धग् धग् शब्दं कुर्वन्तं मधुरमृदङ्गमनु-
गते सति, करे (श्रीहृण्णस्य) समर्पितो निजकरो येन, इदमे नवयुवतीनां
समूहे मञ्जपतिः इत्थं सुनिपुणं नृत्यति । मृदङ्गलयानुसारं चलचरणे इत्य-
गृहीतश्रीहृण्णस्यै गोपीनिकरे, श्रीहृण्णः सुमनोहरमनृत्यदिति भावः ॥ ४३ ॥

➤ कामक्रीडा [सारङ्गो] ➤

अज्ञाः सन्तो विज्ञानैते साहङ्कारं भाषन्ते

कामं कौटिल्याविष्टानां वक्त्रे हासा भासन्ते ।

उबस्यानारुढान्मूढा गत्वा नित्यं सेवन्ते

तेऽमी धन्या विज्ञमन्या ये पशुन्यादेधन्ते ॥ ४४ ॥

चित्ते निर्मलतया गङ्गापि विजिता भवति । वचने दृढतया पर्वतोपि परा-
भूयते । अर्थात् पर्वततोप्यचलं यस्य वचनमस्ति । एवंविधो जनः, जगति
गुणनिधिरिति प्रख्यातो भवति ॥ ३९ ॥

❀ प्रहरणकलिका [ता] ❀

प्रमदसमुदये सततमविचला

त्रिजगदुपवनीविधुतकलिमला ।

मनसि विलसनात्सततसुखकरी

जयति जगति सा मुकविरसङ्गरी ॥ ४० ॥

आनन्दोदये सदा सुस्थिरा, सदा आनन्ददात्रीति भावः । त्रिभुवनरूप-
स्योपवनस्य धौतमालिन्या । मनसि विचारणात्सुखकरी सा मुकविसम्प-
न्धिनी रसनिर्झरी जयति । निर्झरी यथा उपवने विलसति तथेयं त्रिभुवनं
पुनाति । ब्रह्मादितः समुद्गतो दिव्यलोकादिष्वपि काव्यरसो प्राचरदिति
ज्ञेयम् ॥ ४० ॥

❀ अलोला [लोला] ❀

धन्यास्ते धनिलोका ये लोकान्मुखयन्ते

मा भूवंस्ते हीना ये दीनान्दलयन्ते ।

स्वार्थापूरणसक्ता रक्ताः स्युर्न हि के वा

किन्त्वानन्दितदेवा धन्यासौ परसेवा ॥ ४१ ॥

ये हीना धनिलोका दीनान्दलयन्ति, ते जगति मा उत्पद्यन्ताम् । माद-
योगे लुब्ध । स्वार्थस्य आपूरणे लग्नाः के वा सुखिता न स्युः । परं देवान-
ध्यानन्दयन्ती परेषां सेवा धन्या । परोपकारेण देवाः प्रसीदन्तीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

❀ चसन्ततिलका [उद्धर्षिणी, सिंहोद्धता, मधुमाधयी] ❀

भूयासुरद्य कविताः कवितानिकुञ्ज-

गुञ्जन्मधुव्रतकिशोरविरावकल्पाः ।

इत्याशयः । अनेन, काव्ये विस्तरस्तावानेव शोभते यावता सामाजिकानां न विरागो भवतीति सूच्यते । नितरामुत्तरङ्गाश्चञ्चला नूपुरा यत्र । अथवा निस्तरङ्गाः सुस्थिरा नूपुरा यत्र । अतिवेगनृत्ये नूपुराणां स्थैर्यात् ॥ ४६ ॥

→ॐ शिखरिणी ॐ←

प्रणामैर्देवानां मुकुटतटकिर्मारितपदं
गणैर्गन्धर्वाणां प्रतिसवनमुद्गीणितगुणम् ।

स्फुरन्नासारन्ध्रश्चसनमरुदासाद्यनिगमं

चिदानन्दं वन्दे ह्यमुखममन्देहितधरम् ॥ ४७ ॥

मुकुटकोट्या किर्मारिते आलिखिते पदे यस्य । प्रतिसन्ध्यम् गीणया उद्गीताः गुणा यस्य तम् । स्फुरतो नासारन्ध्रस्य श्वासपवनात् प्राप्याः निगमाः (वेदाः) यस्य, श्वासमास्तोत्पादितवेदमित्यर्थः । चैतन्यानन्दस्वरूपम्-अमन्दानां भक्तोपसितानां धारकं श्रीहृद्यमीवं वन्दे ॥ ४७ ॥

→ॐ (पृथ्वी) ॐ←

अये कवयसे कवे ! मधुरभावगर्भैः पदै-

रिदं त्वयि निवेदये, यदिह वाङ्मिगुम्फस्तव ।

मिलन्मधुरमालतीकुसुमसारसौभाग्यभाग्

भवेद्धि मदुपास्य-संमुख-हयास्य-दास्याद्भुवम् ॥ ४८ ॥

अये कवे ! त्वं कवितां करोषि परम्, इदं भवति निवेदये, यत् मनो-पासस्य अनुकूलीभूतस्य हृदयन्दनस्य दास्यात् ते याग्युम्फः (रचना) मालतीकुसुमसारस्य सौन्दर्यं भजति तादृशो भवेत् । त्वं भावगर्भैः पदैर्मधुरं कवयसेव परं हृदयन्दनसेवया कवितायां नैसर्गिकं भाषुर्भवेदिति धुवमित्याशयः ॥ ४८ ॥

→ॐ हरिणी ॐ←

इह हि कतिचिद्वर्षाण्यारभ्य भूरिविशङ्कता
रणघनघटा संनद्धाऽभूद्युरोपनमत्तले ।

अज्ञाः सन्तोपि विज्ञलोकान् अहंकारेण सहितं संलपन्ति । हृदये कौटिल्यशुक्तानामपि मुखे हासाः शोभन्ते । किञ्च उच्चाधिकारिजनान् ये उन्नतिलोभेन सेवन्ते । अहो आरमनो मनसि विज्ञायिताः इमे धन्याः सन्ति, ये सूचकत्वात्, पृथन्ते वदन्ते । उच्चाधिकारिषु परेषां विषये पिशुनत्वं कुर्वन्त इमेऽभिवृद्धिं गच्छन्तीत्यहो इमे धन्याः । धन्या इति विपरीतलक्षणा ॥ ४४ ॥

→ मालिनी [मञ्जुमालिनी] ←

मनसि सुजनगोष्ठीविभ्रमैर्मोदमेयाः

खलजनपरिहासैर्माऽऽमनस्यं प्रयासीः ।

सततमवदधीथा मञ्जुनाथाऽन्तरे य-

त्पथि पथिकसमानो ह्यञ्जसा नो निवासः ॥ ४५ ॥

सुजनगोष्ठीविलासैर्मनसि भानन्दम् पयाः आगच्छेः । आहूपूर्वकादेते-
र्विधिलिङ् । खलोपहासैरामनस्यम् (दुःखम्) मा गच्छेः । हे मञ्जुनाथ !
अन्तरे चेतसि सततम् अवधानं कुर्याः, यन्मार्गं मिलतां पथिकानामिव
अस्माकमयं जगति निवासः । अस्तिरप्रायः ॥ ४५ ॥

→ पञ्चचामरम् [नाराचम्, नागराजः] →

अहो सलीलमुच्छलद्रसानुबन्धवन्धुरो

जयत्ययत्नसुन्दरो गिरो निगुम्फनिष्कटः ।

यदत्र मोदनिर्भरं रसानुसारिविस्तरं

निरुत्तरङ्गनूपुरं ननर्त सा सरस्वती ॥ ४६ ॥

उच्छलतः, निर्भरपूरारसवेगमुद्गच्छतो रसस्य भानन्दस्य (निष्कटपक्षे
जलस्य) अनुबन्धेन संबन्धेन सुन्दरः, स्वभावेन मनोहरो वाहनिगुम्फरूपो
निष्कटः (गृहारामः) जयति । यत्र सरस्वती नृत्यति कथं तदाह-रसानुसारी
विस्तरं यस्मिन् यथा भवति, नृत्यस्य तावानेव विस्तरं यावान् यादसौ रस

सदा ये नद्या भवन्ति । ये हृदि कस्यचित् दोषं न नयन्ति किन्तु गुणान्
अवयन्ति जानन्ति । सकलजनैः प्रशस्याम् नीतेर्निर्मलताम् अधिजुषन्ति
(सेवन्ते) तादृशानां विदुषाम् अनिर्वचनीयो माहात्म्योत्कर्षो जयति ॥५१॥

→ शार्दूलविक्रीडितम् ←

शीर्षोत्खेलदनिन्दनाकतटिनीकलोलमालाकुले

यद्भालेऽनललुप्यमानशिशिरो बालः शशी राजते ।

भक्त्यावेशनमत्सुरेशमुकुटप्रोद्घृष्टपादाम्बुजे

तस्मिन् शैलसुताविलासरसिके देवे मनः खेलतु ५२

शिरसि षडैः खेलन्त्याः अनिन्यायाः सुरनद्याः तरङ्गमालया व्याप्ते ।
अनलेन नेत्रवह्निना लुप्यमानः शिशिरो गुणः (जाह्नवम्) यस्य सः ।
खेलतु क्रीडतु इति लक्षणया स्वाभाविको मे मनोरागोस्तु, न पुनः शास्त्र-
शासनेनेति भाषातिशयो ध्वन्यते । संस्कृतरत्नाकरे प्रकाशितपूर्वम् ॥ ५२ ॥

→ नाराचम् [महामालिका] →

मनसि कपटभावना बुद्धिपूर्वं धृता चेत्तदा

रचितरुचिरविभ्रमेणाननेनापि किं मञ्जुना ।

बहिरुपहितसद्गतं तं तिरस्कुर्वते साधवो

बहिरतिसुखदर्शनं को न निष्ठीवतीन्द्रायणम् ॥५३॥

मनसि यदि कपटविचाराः सन्ति तर्हि, कृतरुचिरविलासेन सुन्दरेणापि
मुक्तेन किं फलम् ? बहिः (उपरितः) धारितसद्गतं तं कपटहृदयं पुरुषं
सज्जनाः, तिरस्कुर्वन्ति । उपरितः अतिमनोहरदर्शनमपि इन्द्रायणस्य फलम्
('गददृषा' इति एयातम्) को वा न निष्ठीवति ? अपि तु अतितित्त्ववास्तवं
एव निष्ठीवन्तीत्यर्थः ॥ ५३ ॥

→ अगधरा ←

उन्मीलन्मञ्जुमुक्ताफलनिचयरुचा सन्मनःस्तोममुम्फा

वाग्मुम्फाः प्राक्व्रीणां तुलयितुमधुना भूतले केन शक्याः ।

सपदि वृटिशधीशप्रोद्यजयामृतवर्षिणी

तव करुणया सूदर्कासौ वभूव दयानिधे ! ॥ ४९ ॥

(युरोपयुद्धावसाने जयपुरेन्द्रस्याज्ञया श्रीगोविन्दसमुखे पठिता प्रार्थना)
—युरोपरूपे रागने भूरिविशङ्कटा अतिविस्तृता युद्धमेघघटा व्याप्ताभूत् ।
इदानीं वृटिशधीशस्य प्रोद्यत् जयामृत वर्षति तच्छीला साऽसौ घटा, हे
गोविन्द ! तव करुणया सुन्दरपरिणामाऽभवत् । 'उदकं फलमुत्तरम्' ॥४९॥

❧ मन्दाक्रान्ता ❧

गोपायन्ती निजगुणगणान्विभ्यती संकुचन्ती

हेलाकृष्टा सदसि रभसात्पश्य दुःशासनेन ।

अन्नहृष्यं समभिदधती वेपते भूरि, हंहो

मन्दाक्रान्ता द्रवति कविता द्रौपदीवाकुलेयम् ॥५०॥

अनधिकारिणा कविना सभाया पठिता कवितामुद्दिश्योक्ति —कवितायां
ये स्वाभाविका माधुर्यप्रसादादयो गुणा तान् अतिकष्टेन रक्षन्ती (पक्षा-
न्तरे सौकुमार्यं—सौन्दर्यादीन् पुस्तकभाया लज्जावशात् गोपायन्ती), दुर्निदे-
शेन मूढकविना हेलाया आकृष्टा (पक्षे तस्मान्न कौरवेण) । अत एव
'अन्नहृष्यम्' इति अभिदधती (कथयन्ती) भूरि कम्पते । हहो मन्देन
अभिभूता इय कविता द्रौपदीवाऽऽकुला द्रवति भयाद् पलायते । मन्दा-
क्रान्ता छन्दश्चेति मुद्रा ॥ ५० ॥

❧ नकुं टकम् [यतिनियमेन 'कोविलयम्'] ❧

परविभवेन मोदमुपयन्ति नमन्त्यनिशं

हृदि न नयन्ति दोषमवयन्ति गुणान्विल ये ।

निखिलनराभिनन्दनयनिर्मलताऽधिजुषां

जयति जगत्सु कोपि महिमातिशयो विदुषाम् ॥५१॥

निर्लीय स्थितम् । चरणकमलसङ्केन, मम व्याकुलम् अङ्गम् मुदम् (हर्षम्)
उपयातु ॥ ५६ ॥

→ॐ हरिणीसुता ॐ←

मधुना विजने विपिने न चे-

इलति सा सरसा नवमालिका ।

अलिनामधुना विमनायितं

हरति कोऽरतिकोरकितं तदा ॥ ५७ ॥

मधुना वसन्तेन । भरत्या विपादेन कोरकितं अधिकीकृतम् अलिनां
अमराणां विमनायितम् उन्मनीभावं को हरति ? नवमालिकां विना न
कोपि हर्तुं समर्थं इत्यर्थः ॥ ५७ ॥

→* अपर्यक्रम *←

अवगतनवमालिकारसे

मधुलिहि किं वहसे मधुद्रवम् ।

फलनि ! विफलमुद्यमं त्यजेः

सखि विभजेरितरत्र ते रसम् ॥ ५८ ॥

हे फलनि प्रियकृल्लते ! ज्ञातनवमालिकाऽऽस्वादे मधुलिहि अमरे स्वीयं
मकरन्दद्रवं किं ददासि ? नवमालिकाऽऽसक्तो नायं तव मधुद्रवमभिरोच-
येत् । हे सखि ! अन्यत्र ते मकरन्दं विभागेन वितरेः ॥ ५८ ॥

→ॐ पुष्पिताग्रा ॐ←

लवलिनवलतावितानरम्या

यदि भविता कविता प्रयास एव ।

वशितदशदिगन्तराणि तर्हि

स्पृहयतु कुङ्कुमकेसराणि को वा ? ॥ ५९ ॥

अस्मद्वंशे प्रसीदद्द्वयवदनपदाम्भोजलक्ष्मीविलासा-

दासामासाद्य वाचां कमपि गुणगणं किन्तु तुप्यन्तु सन्तः ॥

उन्मीलन्त्या (परितो विकसन्त्या) मञ्जुमौक्तिकसमूहस्येव रचा कान्त्या,
सज्जनमनःसमूहसन्तोषकाः (तुफ तुम्फ वृसौ भ्वादिः, ततः कर्मण्यण्) ।
प्राचीनकवीनां वाग्गुम्फाः भूमौ अधुना केन समीकर्तुं शक्याः । प्राक्कविरच-
नामां साम्यमधुना दुर्लभमित्यर्थः । किन्तु अस्मद्वंशोपरि प्रसीदतो ह्यप्रीव-
देवस्य पदाम्भोजलक्ष्मीविलासात्, आसाम् (मद्वाचां) कमपि (यदि
कश्चन गुणगणः स्वात्तर्हि तम्) प्राप्य सन्तस्तुप्यन्तु । अत्र यदि कश्चन गुण-
स्तर्हि भगवत एवानुग्रह इति सूच्यते ॥ ५४ ॥

→ भद्रविराट् ←

सेवेय समूहमर्हितानां

काव्योत्कर्षविमर्शपण्डितानाम् ।

संतोषयितुं कथं प्रगल्भे

मूढानेवमकाण्डदुर्दुरूढान् ॥ ५५ ॥

मान्यानां कवितोत्कर्षविचारे चतुराणां समूहमहं सेवितुं प्रभवेयम्,
अकाण्डे दुर्दुरूढान् आमहिलान् मूढान् संतोषयितुं कथं समर्थः स्याम् ?
ततश्च ये चतुरास्ते कञ्चनातिशयं वीक्ष्य प्रसीदेयुरिति सूच्यते ॥ ५५ ॥

→ हुतमध्या →

लोकपते! न विदूरय दीनं

चरणतले तव नाथ निलीनम् ।

देहि भवचरणाम्बुजसङ्गं

मुदमुपयातु ममाकुलमङ्गम् ॥ ५६ ॥

न त्रिदूरय दूरे न कुरु । (निलीनं) पापसन्तापमयात् तव चरणतले

→१० वियोगिनी १०←

इह शैशवकालललिता

वत गूढास्ति वियोगिनी लता ।

पथिकाः ! क्षणमात्रमास्थिताः

स्मृतिजन्याश्रुजलैर्निपिच्यताम् ॥ ६२ ॥

कस्याश्चन विरहिण्याः समाधिस्थानमुद्दिश्योक्तिः—शैशवकालादेव
लालिता वियोगिनी लता, इह गूढास्ति प्रोथितास्ति । अस्मिन् स्थाने विश्राम्यन्तः पथिकाः ! अस्या विरहिण्याः स्मरणेनोत्पन्नैरश्रुजलैः सेयं निपिच्यताम् । जलसेकेन यथा लता सुस्थिरा भवति, तथा अस्मिन् स्थाने स्थित्वा स्मृतिजन्यैरश्रुभिः सेयं विधाम्यतां हृदयेषु पुनः प्ररूढा भवतीत्याशयः ॥ ६२ ॥

→१० मालभारिणी १०←

अपि दीनमिमं निरीक्ष्य नाभू-

चव सा भूतदया, तदेतदास्ताम् ।

अमुना किमु नाथ ! नासि दूनो

मयि धूनोति धमो यदेष शत्रुम् ॥ ६३ ॥

दीनमपि इमं (माम्) निरीक्ष्य तव सा (प्रसिद्धा) प्राणिषु समर्पणीया दया नाभूत्, एतद् आस्तां नाम । परं यद् एष धमो मयि शत्रुं यथार्थं धूनोति कम्पयति, हे नाथ ! किमु एतेनापि न दुःखितोसि ? प्रत्यक्षं हन्यमानं जनं धीक्ष्य मार्गं गच्छतस्त्रयस्यापि दुःखं भवतीत्याशयः ॥ ६३ ॥

→१० अश्वघाटी १०←

किं गाढरागपरिपङ्गादनारतमनङ्गाकुलोऽभिरमसे

शृङ्गारवीथिनवभृङ्गायितो रतितरङ्गान्तरापतसि किम् ? ।

गङ्गामवाप्य भृशमङ्गान्युदस्य हृदि रङ्गान्तराहिततमं

त्वं गाय भूरिभयमङ्गाय तोषिततरङ्गाननाङ्गिकमलम् ६३॥

साम्प्रतं कविताकरणं प्रयासमात्रमेवेति वदन्तं प्रत्याह—लवली—नवल-
ताप्रतानवत् रम्या कविता यदि प्रयासमात्रं भविता भविष्यति (लुट्),
तर्हि वशीकृतानि दश दिगन्तराणि यैस्तादृशानि काश्मीरजस्य (केसर
इति ख्यातस्य) केसराणि किञ्जल्कान् कः स्पृहयतु 'किञ्जल्कः केसरोऽ-
स्त्रियाम् ।' यदि केसरकेसरानामादरस्तर्हि कवितानामप्यादरः स्वाभाविक
इति भावः ॥ ५९ ॥

→* आख्यायिकी *←

जाने जगत्यां दुरितं तदेत-
त्परोपकाराद्विमुखं मनो यत् ।
पुंसां परोक्षे परिवादरौक्ष्या-
त्परं परं पातकमेव न स्यात् ॥ ६० ॥

परोपकारात् यत् मनः विमुखं तदेतत् पृथिव्यां पातकमस्तीति जाने ।
परं पुरुषाणामसमक्षे (पृष्टतः) परिवादरूपात् निन्दारूपात् रौक्ष्यात् परम्
अधिकम् किमपि पातकमेव न स्यात् । पैशुन्यं सर्वतोऽधिकं पापनि-
त्याशयः ॥ ६० ॥

→* विपरीतार्यायिकी *←

अवमि तान् शूरशिरोमणीन्द्रान्
क्षाम्यन्ति ये दुश्चरितं खलानाम् ।
वदामि दीनानिह तान्धनाढ्या-
न्वीक्ष्यातिथीन् ये विमुखा भवन्ति ॥ ६१ ॥

ये दुष्टानां स्वेन साकं दुराचरणं सहन्ते तान् शूरशिरोमणिष्वपि धेष्टान्
जानामि । ये धनाढ्याः सन्तोपि भागवान् अतिथीन् दृष्ट्वा परादमुखा
भवन्ति तान् दरिद्रान् कथयामि ॥ ६१ ॥

भाकुल गोकुलम्, विस्माययन् सन् 'कथं बालेनानेन गोवर्द्धन उक्षिप्त'
इति विस्मित कुर्वन् सन् । धिनोति स प्रीणयति स ॥ ६५ ॥

—ॐ आर्या ॐ—

कम्प्रस्विन्नकराङ्गुलिपरिग्रहस्खलितलेखनीमार्गं ।

स्वस्त्येव पूर्यते नो प्रियससि ! लेखे लिखामः किम् ॥६६॥

मदनूदित'संस्कृतगाथासप्तशती'स्थानि, इमानि आर्या-गीति-पद्यानि ।
'मदनलेखेन प्रिय प्रत्यात्मवेदना सूचये'ति सरयोक्ता दर्शनश्रवणादिना
प्रथममेव प्ररुढनायकरागा काचिदाह—कम्पमाना स्वेदयुक्ताश्च या करा
ङ्गुलय ताभि परिग्रहणेन स्खलिता विन्नत्वा या लेखनी तस्या मार्गं ।
स्वस्तीति प्रारम्भिकवर्णद्वयमेव न समाप्यते, आत्मवेदनादिकमन्यत् लेखे
किं लिखाम इत्यर्थं । स्वरणमात्रेण कम्पस्वेदादिसात्विकभावोदयात्तायक
प्रति निरातिशय प्रणयोऽभिष्यज्यते । एतद्व्याख्याने 'स्विन्नाभिरङ्गुलिभि
परिग्रहेण स्खलिते लेखनीमार्गं स्वस्त्येव न पूर्यते' इति गङ्गाधरोत्तिर्वि
चारणीयैव । स्विन्नाङ्गुलिद्वारा ग्रहणेन लेखनी स्खलति न पुनर्लेखनी
मार्गं । प्रोपितभर्तृकाया मदनलेखोपि नवीन । स हि पूर्वानुराग एवा
द्यापि दृष्टः ॥ ६६ ॥

—ॐ चपला ॐ—

मानपरिवर्द्धितस्य हि चिरप्रणय—(बन्ध)—चद्रमूलस्य ।

मातुलि ररोपि पतवः श्रुतोऽस्य न प्रेमदृक्षस्य ॥ ६७ ॥

अन्यप्रासक्तया मन्दस्नेहस्य नायकस्य प्रणयमङ्ग सूचयन्ती काचिद्ग्रह
स्थान्तमुष्ठा मातुलानीमाह—मानेन प्रणययद्गुमानेन परिवर्द्धितस्य, चिर

वेविरतिष्णकराङ्गुलिपरिग्रहद्वारासिद्धलेखनीमार्गो ।

सोत्थि ज्विभ ण समप्यद् पिअसाद्दि लेहम्मि किं लिहिमो ॥६६॥ [२१४४]

तद् तस्य भागवदिवद्विभस्य चिरपणभवद्मूलस्य ।

मानि पढन्तस्य मुओ सरो वि ण पेम्मद्वयस्य ॥६७॥ (२१३१)

हे मनुष्य ! गाढरागस्य सबन्धात् निरन्तर कामाकुल सन् किं रमसे ?
 शृङ्गाररसवीथ्या नवीनभृङ्गवदाचरन् रते विलासस्य तरङ्गान्त तरङ्गाणां
 मध्ये किं भापतसि ? भृङ्गो यदा कमलसौरभलुब्धो जलतरङ्गेषु निपतति
 तदा आर्द्राङ्कितपक्षपुटो निमज्जतीति सूच्यते । तर्हि विलास परित्यज्य किं
 कर्तव्यं तदाह—गङ्गा प्राप्य, भङ्गानि भृशम् उदस्य योगरीत्या उरिक्षिप्य,
 हृदये रङ्गान्त, हृदयरूपरङ्गस्यलस्यान्तभागे इति व्यस्वरूपकम् । भाहित
 तम अतिशयेन स्थापितम्, तोपितस्य परिचर्याद्वारानुकूलीकृतस्य हयानन
 स्याद्विकमलम्, सासारिकभूरिभयस्य नाशाय, त्वं गाय । चरणगुणगान
 स्मरणं च कुर्वित्याशयः ॥ ६४ ॥

❀ दण्डक (चण्डवृष्टिप्रपात.) ❀

मनसि स्फमयन्नयं मानयन्नात्मनोऽ-
 भ्यर्हणालोपरूपामवज्ञामहो
 सुरपतिरभिवर्षति स्नानिशं नाशशङ्कावहा
 दुःमहा वारिधाराः सृजन् ।
 ब्रजधरणिरभूदियं वृष्टितो व्याकुलै-
 गोपगोपीकुलैराकुला सर्वतः
 सपटि गिरिधरो, धिनोति स्म विम्भाययं-
 चण्डवृष्टिप्रपाताकुलं गोकुलम् ॥ ६५ ॥

इन्द्रगर्वशमनमाह—आत्मन अभ्यर्हणालोपरूपाम् सपटांशिलोपर-
 पाम्, नन्दादिभिर्वनवासिभिः अकृतां धार्पिकीं पूजाम् स्वस्य भवनां मान-
 यन्, अत एव मनसि रोषम् अयन् प्राप्नुवन् अयम् सुरपति (इन्द्र),
 प्रलयशङ्काकारिणीं दुःसहा जलधारां सृजन् (मुञ्चन्) महो अन्तिगं गर्ष-
 ति स्त । इयं अन्नभूमिः गोपगोपीकुलं अकुला पर्यन्ततः अमयन् । तदादि-
 नीघ्रमेव गिरिं गोवर्द्धनं धारयति तच्छीलं श्रीकृष्ण, चण्डवृष्टिप्रपातेन

तिशयं सूचयितुं काचित्कामशरनमस्कारापदेशेनाह—कामवाणा दुम्बन्ति
उपतापयन्ति, उत्कण्ठां संवर्धयन्तीवेदनां जनयन्तीत्यर्थः । नैकमात्रं परि-
हरणीया पृथेत्याह—सौख्यं ददति, दयितत्वांमध्ये रतेरभिवर्द्धनेन सुखं परि-
पोपयन्तीति भावः । ननु शनैरुत्कण्ठाशान्त्या स्यादुपरम इत्याह—अनुरागं
कुर्वन्ति, रतेः प्रवर्धनेन प्रेमाणं प्रकर्षयन्तीत्यर्थः । अत एव रमयन्ति सौम-
नस्यमेव सम्पादयन्ति । तथा च विरहे दुःखदानृत्वात्, संगमे च सुखका-
रकत्वात् भरतेः (व्याकुलतायाः) रतेः (चित्तरञ्जनस्य) अपि कारकेभ्यो
मदनवाणेभ्यो नमः । तथा च तत्र विरहे कियती मे पीडा भवेदेभिरिति त्वं
विचारयन् प्रवासाद्विरमेति प्रियं प्रत्यभिव्यज्यते ॥ ६९ ॥

✽(पथ्या)✽

सन्ध्यारागस्थगितः प्रतिपच्चन्द्रो हि दृश्यते गगने ।

रक्तदुकूलान्तरिता स्तननखलेखेव नववध्वाः ॥ ७० ॥

सन्ध्यारागेण किञ्चिदन्तरितः प्रतिपत्तियेश्चन्द्रः, रक्तदुकूलेन अन्तरिता
नववध्वाः स्तनगतनखलेखेव गगने दृश्यते । रक्ते गगनामोगे मध्यगतः श्वेतः
प्रतिपच्चन्द्रः सूक्ष्मारुणदुकूलेनाच्छादिता नववधूनखक्षतलेखेव विलोक्यत
इत्यर्थः । नववधूपदेन लज्जावशात्तस्य गोपनं सूचितम् ॥ ७० ॥

✽ आदिविपुला ✽

निविडनिरन्तरयोरुन्नतयोर्व्रणलब्धशोभयोः सरसम् ।

कृतकार्ययोः पतनमपि रम्यं भटयोरिव स्तनयोः ॥७१॥

गलितयौवनायाः स्तनाववलोक्य निजवाक्चातुर्यं तां प्रति कौतुकं च प्रक-
रयितुं सपरिहासवैदग्ध्यं कश्चित्सहचरमाह—निविडनिरन्तरयोः विशेषेण

संसाराओत्पद्भो वीसद् गअणम्मि पडिवआचन्दो ।

रक्तदुकूलान्तरिओ धणणहलेहो व्व णववहुए ॥ ७० ॥ [६।६९]

तुक्काणं विसेसनिरन्तराणं [सरस] वणलद्धसोहाणम् ।

कअकम्भाणं भट्टाणं च धणाणं पढणं वि रमणिज्जम् ॥ ७१ [५।२७]

प्रणयबन्ध एव बद्धं दृढं मूलं यस्य, ईदृशस्य अस्य पततः प्रेमवृक्षस्य रवोऽपि न क्षुतः । मानेन प्रकाण्डपरिमाणानुसारं वर्द्धितस्य दृढमूलस्य वृक्षस्य प्रायः पतनमेव दुर्घटम् । देवाद्यदि भवेत्तथापि शब्दस्त्ववश्यं भवेत्सोप्यग्र नास्तीति भावः । तथा च—चिरान्मयि दृढासक्तोपि बल्लभोऽन्यग्रासत्तया प्रेमभङ्गं कृतवान् । न चैतद्विपयिणी काचिच्चर्चाप्यश्रूयतेति मानुलानीं प्रति सूच्यते ॥ ६७ ॥

❀❀(मुरखचपला)❀❀

अन्यदपि किञ्चिदाप्स्यसि विमूढ मा ताम्य दुःखमात्रेण ।
हृदय पराधीनजनं तव विमृगयमाण कियदेतत् ! ॥ ६८ ॥

कस्मिन्नपि रसिके जातानुरागा काचित्तस्य स्वस्त्रीपारतण्ड्यं सूचयन्ती, स्वहृदयामन्नगव्यपदेशेन शृण्वन्तं तं सनिर्वेदं साकूतं धाह—पराधीनं जनं विमृगयमाण भन्विष्यत् ! हे हृदय ! दुःखमात्रेण मा ताम्य (विषय), दुःखातिरिक्तम् अन्यदपि किञ्चित् आप्स्यसि, तव पतन्मात्रं शिवत् । एवं पराधीनं जनं स्वप्रेमसमर्पणाय भन्विष्यसि । अत एव हे मूढ इदानीं लघ्वं विद्योगदुःखमात्रमेव दृष्ट्वा किं व्यथसे । अप्रे मरणादिकमपि प्राप्स्यसीति स्ववेदनातिशयः सूच्यते । अमङ्गलं मरणसूचनं धातुर्येण 'किञ्चित्'पदेन निर्व्यूढमित्यहो गायार्कतुः पाठवम् ॥ ६८ ॥

❀❀(जघनचपला)❀❀

दुन्वन्ति ददति सौख्यं कुर्वन्त्यनुरागमथ च रमयन्ति ।
अरतिरतिबान्धवेभ्यो नमो नमो मदनवाणेभ्यः ॥ ६९ ॥

प्रयासार्थमुद्यतस्य दयितस्य गमननिवारणेच्छया विरहे भाविनं वेदना-

क्षणं पि किं पि पारिहिति मूढ मा तम्म दुःखमेतेषु ।

द्विबल पराधीनजनं मगन्तुह केत्तिथं एधम् ॥६८॥ (६९)

दुम्नेन्ति दैन्ति सौख्यं कुणन्ति अपुतायथ रमावेन्नि ।

अरहरहण्धवाणं नमो नमो मक्षणवाणाणम् ॥६९॥ (४१२५)

पत्युरेतस्याः कुरुतोत्कण्ठां येनेमां दशामवाक्षा सेयं जीवितुं शक्रुयादित्याशयेन
मेघेभ्यः प्रदर्शयतीति भावः । स्त्रीत्वाद्बिद्युतः प्रोषितपत्तिकां प्रति पक्षपात
इति स्त्रीणां मृदुहृदयत्वमभिव्यज्यते । ततश्च दारिद्र्यहेतुः पूर्वमेव पीडिता,
सांप्रतं त्वद्विरहेण वर्षाकाले नाधिकं जीवेदिति प्रवासिनं प्रति त्वरितागमन-
मभिव्यज्यते । इतोऽधिको व्यङ्ग्यार्थस्तु मत्कृतायां 'व्यङ्ग्यसर्वङ्गपायां' विलो-
कनीयः ॥ ७३ ॥

✽(उपगीतिः)✽

किं भण्यतां नु वाचा कियदिव वा लिख्यते लेखे ? ।

तव विरहे यदुःखं त्वमेव तस्यासि विदितार्थः ॥ ७४ ॥

दुःखानां बहुत्वात्, वाण्या किं वक्तव्यं लेखे च कियद्वेचितव्यमिति भावः ।
तस्य दुःखस्य त्वमेव विदितार्थः ज्ञाता, असीत्यर्थः । मम हृदये विरहवह्निना
कीदृशः सन्ताप इति अनिर्वचनीयमिदमहं वाचा नु किं वदामि । त्वमेव
स्वं हृदयं पृच्छ । यावदुःखं त्वपाऽनुभूयते तावदेव ममापि स्थाततश्च ममै-
कान्तप्रणयी, दुःखं मम जानन्नपि यदुपेक्षसे तदनुचितमिति नायकं प्रत्य-
भिव्यज्यते ॥ ७४ ॥

✽(उद्गीतिः)✽

मध्यः प्रियः कुटुम्बं पल्लीयुवकाः सपत्न्यश्च ।

क्षीयन्ते पञ्च तथा, व्याधगृहिण्याः स्तनौ यथैघेते ॥ ७५ ॥

व्याधनवध्वाः स्तनौ यथा यथा वृद्धि गच्छतस्तथा तथा-मध्यः कटिः,
(यौवनविकासात्) क्षीयते, प्रियो नवयौवनोद्दीप्तकामतया सततसुरतदौर्ब-
स्यात्) क्षीयते । कुटुम्बं, गृहकर्तुंन्याधस्य नवयौवनायामस्यामासकृतया

वाभाइ किं भणिव्वड केत्तिअमेत्तं व लिखए लेहे ।

दुख विरहे जं दुखसं तस्स नुमं वेअ गहिअत्यो ॥ ७४ [६।७१]

मज्झो पिओ कुअण्डो पत्तिजुआणा सवत्तीओ ।

जह जह वटन्ति थणा तह तह छिज्जन्ति पच्च वाहीए ॥ ७५ [६।९७]

अन्योन्यलभयोः (पीनस्वात्,) उन्नतयोरुत्तुङ्गयोः (काठिन्यात्), सरसं सुरतकेलौ सप्रमोदं व्रणैर्नखक्षत्तजातैर्लङ्घशोभयोः, अतएव कृतकार्ययोः स्तनयोः—परस्परं बल—वेपादिसाम्याद्विद्विशेषयोः मानोन्नतयोः, अतएव कृतकार्ययोः कृतवैरिपराजययोर्भटयोरिव पतनमपि रम्यं श्रेष्ठम् । त्वया यौवने भूरि सुखान्यनुभूतानि, कृतकार्यांसीति गलितयौवनां प्रत्यमिष्यज्यते ॥७१॥

✽(अन्त्यविपुला)✽

भवति कृपणपुरुषस्य प्रभवन्त्यापि निष्फलैव धनवृद्धिः ।
ग्रीष्मात्पसंतप्तस्य निजच्छायेव पथिकस्य ॥ ७२ ॥

गृहायातं कञ्चन भुजङ्गं बहुधनदानाय प्रोत्साहयन्ती कुट्टनी कृपणनिन्दा-
मुपन्यस्यति—प्रकर्षेण भवन्ती अपि, प्रभूतेत्यर्थः । यथा पथिकस्य स्वीया
छाया नात्मनो नापि वा परस्य संतापं हरति तथा कृपणस्य धनमिति
भावः । अत्र 'धनवृद्धिः' इति प्राकृतानुसारिणी गङ्गाधरच्छाया तु व्याक-
रणप्रतीपतया विच्छायेव ॥ ७२ ॥

✽ गीतिः ✽

ज्ञञ्ज्ञावातोत्तृणिते गृहे रुदित्वा हि निःसहनिपण्णाम् ।
दर्शयतीव धनेभ्यः प्रोषितपतिकां नु विद्युदुद्घोतः ॥७३॥

नायकसमीपगामिनं पान्यं प्रति सखीजनो नायिकाया अवस्थां गृहस्यापि
च दुर्दशां सूचयन् तस्य त्वरितागमनार्थं संदिशति—ज्ञञ्ज्ञावातेन वर्षावायुना
उत्तृणिते तृणान्मयीकृते गृहे, प्रियसंस्मरणोत्कण्ठया रुदित्वा निःसहं यथा
स्यात्तथा निपण्णां प्रोषितपतिकां विद्युदुद्घोतो मेघेभ्यो दर्शयतीव । मयता-
मुदयादियमेतामवस्थां नु प्राप्ता, किमिदानीमयलामधिकं ह्येनयय, प्रत्युत्

ह्येन्ती वि निष्फलचित्तं घणरिद्धी होइ किविणपुरिसस्य ।

गिह्याध्वसंतप्तस्य गिअअच्छाहि इव पहिअस्य ॥ ७२ [२।३६]

ज्ञञ्ज्ञावाठत्तणिण् घरम्मि रोल्लण णीसहणिसण्णाम् ।

दापेइ व गअवइअं विन्नुओओ जलहराणम् ॥ ७३ [४।१५]

हिन्दीभाषाव्यवहृतानि छन्दांसि ।

❧ (सोरठा) ❧

निखिलनिगमनिश्चय,—निरवधिनिरुपाधिकगुणा ।

विमलविवेकविधेय,—विनया वाग्देवी जयति ॥ १ ॥

निखिलनिगमैः निश्चयाः प्रत्येयाः, निरवधयो निःसीमाः, निरुपाधिका गुणा यस्याः सा । निर्मलविधेकेन विधेयः संपाद्यो विनयः प्रपत्तिर्यस्याः सा, सरस्वती जयति ॥ १ ॥

❧ (दोहा) ❧

साम्यवादनिर्वाहणे पटुरुच्यसे न केन ?

सर्व एव दीना जना भूप ! भारते येन ॥ २ ॥

हे भारतशासक भूप ! 'जगति सर्वे समानाः' इति योयं साम्यवादः तस्य निर्वाहणे केन वा जनेन त्वं पटुः न उच्यसे ? अपि तु सर्वैरेव त्वं पटुः कथ्यसे । येन हि भारते सर्वे एव जना दीना जाताः । ये धनिका भासंस्तेपि दीनाः संजातास्ततः कथं वा त्वया साम्यवादो न निर्वाहितः ? ॥ २ ॥

❧ (दोही) ❧

पटुपदशय्याशोभामहो सुरगिरि गुम्फोऽभ्येति ।

रसिकमनसि मददोहाऽनुगो मधुदोही समुदेति ॥ ३ ॥

सुरगिरि देववाण्यां गुम्फो रचना, निपुणशब्दनिवेशशोभाम् अभ्येति भूमिगच्छति । मददोहानुगः मदपूरणानुसारी (रसिकानां मदयिता स गुम्फः), रसिकमनसि मधुपूरको (मधु दोन्धि तच्छीलः, गितिः) भवति । संस्कृत-

अप्रत्यवेक्षणात् क्षीयन्ते । तस्याः पह्याः (मिह्यावासस्य) युवकाः, तदुक्-
ण्ठया क्षीयन्ते । सपह्यस्तु इर्ष्या-किं वा नवयौवनासक्तया पतिकृतप्र-
णयाभावात् क्षीयन्ते । नवयौवनायामपि गृहिणीपदेन, नवयौवनवशात्त-
थाऽऽसक्तोऽस्याः प्रियतमो यथा गृहकर्तृत्वं प्रायस्तस्यामेव तिष्ठतीति स्तो-
तृर्पातिशयो ध्वन्यते ॥ ७५ ॥

❀(आर्यांगीतिः)❀

विविधच्छन्दोबन्धै-

दुर्बलमतिदूरदुष्प्रवेशेऽमुष्मिन् ।

'कवितानिकुञ्ज'कविता-

मार्गेकविताण्डवी न भविता शौण्डः ॥ ७६ ॥

नानाविधच्छन्दोबन्धतया दुर्बलमतिभिः पुरुषैरत्यन्तं दुष्प्रवेशे भस्मिन्
कवितानिकुञ्जस्वीकृते कवितामार्गे (रचनायाम्), अहं कविरस्मीति केवलं
ताण्डवशीलः (नाटनपटुः) कविनामधारी, शौण्डः (चतुरः सफलो वा)
न भविता भविष्यति (लुट्) । अस्यां नानाच्छन्दोबन्धविपमायां रचनायां
तथा शक्तेरावश्यकता यथाऽस्यां शक्तिशाली भाषायां कृताधिकारश्च कवि-
रेव प्रभवति, न पुनः कविताण्डवकारीति भावः ॥ ७६ ॥

❀ कञ्जल ❀

काममीक्ष्यतां किञ्चिदेव,
दीनदुर्गतिं दलय देव ।
कञ्जलमलिनं कृन्धि कर्म
स्वामिन् ! यायां येन शर्म ॥ ७ ॥

हे देव ! कामं (यद्दृष्टाया) किञ्चिदेव इक्ष्यताम् । कञ्जलवत् मलिनं (पापम्) कर्म कृन्धि छिन्धि । येन दामं (कस्याणम्) यायां गच्छेयम् ॥ ७ ॥

❀ (चौबोला) ❀

वारितमपि मुहुरेतन्मया
चित्त चरसि बहुविक्ताशया ।
किमिति पतसि घोरे संकटे
विहर तात सुरसरितावटे ॥ ८ ॥

हे चित्त ! मुहुर्वारितमपि, पततं बहुपनाशया पर्यन्ते चरसि । अस्मिन् धनसंग्रहस्य घोरे संकटे किमपि पतसि । गङ्गावटे विहर, सर्वे परित्यज्य गङ्गावटे विधाम्येत्यर्थः । सुरसरिता इति भागुरेराप् ॥ ८ ॥

❀ (चोपई) ❀

दलितदीनदमनाद्दुदयन्तु । मनसि मोदमपि काममयन्तु ॥
किन्तु क्लृपकुलकीलितकान्ति । नते शुभपरिणतिमुपयान्ति ९

दीनेषु अभ्यायकारिणो ह्यद्या आह—एते जात्माः दलितानां दीनजनानां दमनात् उद्वेगं प्राप्नुवन्तु, तेन च मनसि कामं मोदमपि भयन्तु प्राप्नुवन्तु नाम । किन्तु क्लृपकुलेन पापभरेण कीलितानि निपक्षिता कान्तिः शोभा यस्मिन् यथा भवति तथा, एते दुष्टाः शुभां परिणतिं न उपयान्ति । अग्रे एषां शुभः परिणामो न भविष्यतीति भावः ॥ ९ ॥

भाषायां गुम्फः, सुन्दरपदशय्यामनुयाति, रसिकचेतसि मधु स्रवन् सम-
कारको भवतीति भावार्थः । 'दोहा' 'दोही' इति छन्दोनामसूचनाद्रक्षा-
वली ॥ ३ ॥

❀❀❀ उल्लाल ❀❀❀

रतिमति विनमति दयिते भृशम्, सुन्दरि सदया भूरि भव ।
तव चिरविरहोन्माथितमहो, उल्लालसमुन्मदनमव ॥ ४ ॥

मानिनीं प्रति सरया उक्तिः—रतियुक्ते भृशं प्रणमति दयिते हे सुन्दरि !
इदानीं अतिसदया भव । तव चिरविरहपीडितम्, अतएव उच्चैर्लांलसा यस्य,
उद्दीप्तो मदनश्च यस्य इदंशम् दयितम् भव रक्ष । 'उल्लाल'समित्यत्र छन्दो-
नामसूचनान्मुद्रा ॥ ४ ॥

❀❀❀ उल्लाला ❀❀❀

सकलजगज्जीवननिधे

मयि विधेहि करुणां विधे ! ।

चरणतले पतितं सुतं

न किमवसे दयया द्रुतम् ॥ ५ ॥

सकलजगतां जीवननिधिरूप ! हे विधायक भगवन् ! किं न अवसे ? मयि
द्रुतम् अवेत्यर्थः ॥ ५ ॥

❀❀❀ तोमर ❀❀❀

वलवहलसंभृतहेति, धनघोरघोष उदेति ।

रणभीरुभूरिमयाय, वत तुमुलयुद्धमियाय ॥ ६ ॥

बलेन व्याप्तं च तत् संभृतहेति (राज्ञीकृता हेतयः (आयुधानि)
यत्र) च इति बहुमीशुत्तरं कर्मधारयः । इदं तुमुलयुद्धं स रणभीरुणां
अयाय हयाय प्राप । यत्र युद्धे घनवद् घोरो घोष उदेति । युद्धपीरादिविषये
एषास्य संग्रहः । अतएवात्र प्रायो विकृत्य संघटना ॥ ६ ॥

पद्मनाभ पतितोसि पदे तव, दृश्यतां

मञ्जुनाथनिगमेऽथ नाथ न विमृश्यताम् ॥१३॥

हीयते प्रतिदिनं हीना भवति । चेतसि चिन्तारूपा चिता, चञ्चलं यथा स्वात्तया वर्द्धते, चिन्तासंतापः सततं वर्द्धत इत्यर्थः । हे नाथ मञ्जुनाथस्य निगमे न्याये उद्धार इति यावत् । न विचार्यतां त्वरितमयं जन उद्भियता-मित्यर्थः ॥ १३ ॥

❧(रोला)❧

सरससरोजाक्षिप्तमना विहरस्यनुगोदम्

मममधुव्रत ! मनसि मुधा वत विन्दसि मोदम् ।

सुभगसरोलावण्यलोलुपो लोठसि सलिले

किन्तु कदाचिन्निगडभयं भविता किल कमले ॥१४॥

हे मधुव्रत ! सरोजेन आक्षिप्तम् आहतं मनो यस्य स त्वम्, गोदाम् (गोदावरीम्) अनु अनुगोदं विहरसि । मनसि मृषा आनन्दं धारयसि । एवं सुभगस्य सरसः (सरोवरस्य) लावण्यलुब्धः सलिले लोठसि, किन्तु अस्मिन् सरोवरकमले कदाचित् त्वत्कृते निगडनस्य (कमलमुद्गणे सति कारावासस्य) भयं भविता भविष्यति (लुट्) ॥ १४ ॥

❧(दिगपाल)❧

माया हि मोहमूलं मा याहि मानसं मे'

मा मा प्रमादमेया घेयाः सुभापितं मे ।

किन्तु प्रमोदमेया माद्यन्मनोमिलिन्दे

धृन्दावनाधिराज्ञीप्रेयःपदारविन्दे ॥ १५ ॥

माया मोहस्य मूलं कारणमस्ति, मे मानसं त्वं तां प्रति मा याहि गच्छ । त्वमस्मिन्निवपये प्रमादं भ्रमं मा मा पृथाः, मा गच्छेः । मम हृदये धास्यसीति आशासे । लिट् । किन्तु-माद्यन्

❀❀ चौपाई ❀❀

पिशुनवदनवल्मीकनिलीना । खलजिह्वाभुजगीह नवीना ॥
दशति दूरतोपि हि विहरन्ती । चित्रं या सुजनान्विदहन्ती १०

पिशुनवदनमेव वल्मीकं सर्पविलस्तस्मिन् निलीना गुप्ता । अन्या भुजगी
वहिर्निःसृत्य दशति, इयं तु वल्मीके गुप्तंवेति व्यतिरेकः । विदहन्ती ज्वल-
यन्ती पीडयन्तीति यावत् । विहरन्ती विहारं कुर्वती सती दूरतोपि दशति ।
तस्याः किल विहारोऽन्यस्य तु मरणमिति भावः । सामान्यभुजगीतोयं विशेष-
पश्चिन्नपदेन सूच्यते ॥ १० ॥

❀❀ अरिहृ (पादाकुलकमेदः) ❀❀

परममधुरपदपुञ्जपवित्रा । निर्भरभावविभूतिविचित्रा ।
सकलसनातनसूरिसनाथा । जयति विबुधवाणीगुणगाथा ॥११॥

अतिमधुरेण पदसमूहेन पवित्रा, पूर्णं यद्भाववैभवं तेनाद्भुता । प्राचीनैः
सूरिभिः सनाथीकृता विबुधवाण्याः (संस्कृतस्य) गुणगाथा जयति ।
अन्यासु भाषासु पदमाधुर्यम् भावगाम्भीर्यम्, अतिप्राचीनत्वं च नास्तीति
साकृत् सूच्यते ॥ ११ ॥

❀❀ पद्मरि ❀❀

श्रीकृष्णचन्द्र व्रजपतिकिशोर !

राधामुखेन्दुचञ्चलचकोर ।

अयि सकलसूरिगुणनीयगाथ

मम मनसि सर्वदा विहर नाथ ॥ १२ ॥

राधामुखचन्द्रस्य कृते उत्कण्ठितचकोरायित ! सकलकविभिः गुणनीया
(भावर्तनीया) कथा यस्य तत्सम्बुद्धौ ॥ १२ ॥

❀❀ सुवह्म ❀❀

दारुणदुःखैर्देहदशा परिहीयते

चेतसि चिन्ताचिता चटुलमुपचीयते ।

पदपङ्कजसन्ननि संनतसङ्गिनि
 पतितमेतमवयाहि
 अयि दीननाथ तव मञ्जुनाथमिम-
 मुद्धर न किल जहाहि ॥ १८ ॥

इह अस्मिन्दीने दयया शष्टं देहि । जनितं जनानाम् धर्मयं येन तत्स-
 म्बुद्धौ । मनोद्वारे सपदि शीघ्रं सदयम् अवधेहि अवहितो भव । सामान्य-
 पातकिवद्वाप्सि, अत एव अवहितो भूत्वा द्वारे प्रवर्तस्व, महापातकित्वं
 ध्वन्यते । संनतानाम् (प्रणतानाम्) सङ्गिनि सहायके, तव पदपङ्कजरूपे
 गृहे पतितम् एवम् (माम्) अवयाहि जानीहि पश्येति यावत् । चरणक-
 मले गृहात्वरूपेण, पतितानां निराश्रयाणां च तव चरणमेवाश्रयस्थानमिति
 ध्वन्यते । तव (तुभ्यं) समर्पितवन्तमित्यर्थः । इमं मञ्जुनाथम् उद्धर,
 न जहाहि न त्यज ॥ १८ ॥

→❀ चवपैपा ❀

अयि सुखलवलालस प्रियसख मानस
 मम मतिरिह यदि नेया
 तर्खलमभिरामे कीलितकामे
 रामे मतिरुपधेया ।
 यत्राऽऽहितचापे दनुजदुरापे
 देवा दर्पमविन्दन्
 ते कुपितकपीशा नद्धनदीशा
 रावणविभवमभिन्दन् ॥ १९ ॥

अयि मानस ! मम संमतिः, इह अस्मिन्विषये यदि नेतव्या, तर्हि अहं
 परांतं यथा स्वात्तया अभिरामे (सुन्दरे) अथएव कीलितकामे शोभया

अनोमघुपो यस्मिन्, इंद्रो, घृन्दावनाधिराज्ञया राधायाः प्रेयसः श्रीकृष्णस्य
पदारविन्दे प्रमोदं पृथाः प्राप्नुयाः ॥ १५ ॥

✽॥ हरिगीतिका (छन्द) ॥✽

उत्तुङ्गपुरगोपुरनिवेशविशालवीथिधृतोद्धवा

श्रेणीनिबद्धसुचारुविपणिपथेषु जनकलकलरवा ।

नृपवाट-वीथि-विटङ्कचारुचतुष्पटीरचितोत्सवा

जहती तुलां जगतीतले जयतीह जयनगरी नवा १६

उत्तुङ्गानां पुरगोपुराणां नगरद्वाराणां निवेशेन, विशालाभिः वीथिभिः
(मार्गैः) च पृतः उद्धवो हर्षो यस्यां सा । श्रेणीनिबद्धेषु सुचारुपु विपणि-
पथेषु (पण्यवीथीषु) क्रयविक्रयौ कुर्वतां जनानां कलकलरवो यस्याम् ।
राजमार्गैः, वीथिभिः, विटङ्कहर्म्याणामुद्यतभागैः, चारुभिः चतुष्पटीभिः
('चौपड' इति रयातैः राजमार्गचतुष्पथैश्च), रचितः उत्सवो यया सा । भम-
रेण विटङ्कशब्दः "कपोतपालिकायां तु विटङ्क'मिति कपोतस्थितिस्थाने प्रयुक्तः,
परमन्यैर्विटङ्कमिव विटङ्कमिति कृत्वा उद्यतभागार्थः प्रयुज्यते इति महापण्डि-
तैर्न विग्रहीतव्यम् । "समस्तसामन्तकिरीटवेदिकाविटङ्कपीठोद्भुटितारणा-
ञ्जलि ।" इति षाणः । तुलां साम्यं जहती त्यजन्ती (अनुपमा), अत एव
नवा, सर्वाभ्यो नगरीभ्यो नवीना, इयं जयनगरी (जयपुरी) पृथिवीतले
जयति ॥ प्रायस्तदिदं छन्दः १६-१२ मात्राणां यस्या प्रयुज्यते, परं नात्र
यत्तेरपेक्षेति दर्शितमत्र । प्रमाणमत्र सहृदयानां स्वभावविदग्धौ कर्णावेवेल-
च्छम् ॥ १७ ॥

✽॥ मरहठा ॥✽

अयि दीनदुःखहर सकलसौख्यकर !

दयया दृशमिह देहि

करुणावरुणालय जनितजनाभय

सपदि सदयमवधेहि ।

—ॐ त्रिमङ्गी ॐ—

यमुनातटचारी विपिनविहारी
 सुरसुखकारी दृशमयताम्
 वृन्दावनवासी वेषुविलासी
 सुकृतिविकासी संनयताम् ।
 यो विभवविधायी रुचिपरिचायी
 वाञ्छितदायी स्मृतिमयतां
 स हि ललितत्रिमङ्गी निजजनसङ्गी
 रतिरसरङ्गी मयि दयताम् ॥ २१ ॥

दशम् अयताम्, दृष्टिम् सागच्छतु दृग्गोचरो भवत्वित्यर्थः । सुकृतिनः
 पुण्यवतो लोकान् विकासयति दृशमयति सः । संनयताम् मयि संनतः अनु-
 कूलो भवतु । रुचिं परिचिनोति भक्तिं परीक्षते सः । स्मृतिम् अयतां स्मरणं
 कुर्वताम् इति यावत् । निजजनसङ्गी भक्तसहायकः । रतिरसे शृङ्गाररसे
 रङ्गोऽनुरागो यस्य सः । ललितत्रिमङ्गी श्रीकृष्णः मयि दयताम् ॥ २१ ॥

—ॐ करुणा ॐ—

स्तम्भमवपाद्य, मदजृम्भितनिनादमव-
 भ्रुम्भितदिगन्तमवतारमपीत्
 हेलितहिरण्यकशिपूरसि नखैरहह
 यो हि निजवीर्यमुत्स्फुटमनपीत् ।
 येन भक्ते हि निरमायि करुणा किमपि
 भक्तपित्रदत्तपरिपूर्णपीडे
 दैत्यदलदारुद्रवयद्विमहमहि निशि
 दुष्टजनजिह्वनरसिहसीडे ॥ २२ ॥

नियद्वित कामदेवो येन तस्मिन्, रामचन्द्रे मति-उपधातव्या स्थापयित
 व्येत्यर्थः । गृहीतधन्वति, दनुजै दैत्यै पराक्रमद्वारा दुष्पापे यत्र यस्मिन्
 रामे देवा दर्पमगच्छन् । रामशौर्ये देवानां गर्वं आसीदिति भाव । नद
 सेतुना बद्ध नदीश समुद्रो यस्यै, कुपिता. कपीशा कपिकुक्षरा रावणोत्कर्ष
 र्पम् अभिन्दन् अचूर्णयन् ॥ १९ ॥

→ आल्हा (वीर) ←

वीरभूमिभारतबलगाथा-
 भवगच्छसि किं पृच्छसि भूरि
 भुवि बभूवुरेतादृशवीरा
 यश इह येषां भुवनविपूरि ।
 सुभटमीप्समीमार्जुनवैभव-
 महह भूतले को न वयाति
 येषामायतमाल्हगीतिरपि
 रसिकमनःप्रमदं विदधाति ॥ २० ॥

वीरभूमे भारतस्य बलकथाम् त्वम् जानासि पुन भूरि किं पृच्छसि ?
 येषां वीराणां यश, भुवनानि विपूरयति व्याप्नोति तादृशम् अस्ति । पू-
 यतेर्णिन्ति । सुभटानाम् मीप्सादीनां वैभव माहात्म्य भूतले को वा न भव
 याति भवगच्छति ? भागुरेर्भते 'भव' घटितस्याकारस्य लोपः । येषां मीप्सा-
 दीनाम् आयत दीर्घं यथा स्वात्तथा गीयमाना, आट्टच्छन्दोबद्धा गीतिरपि
 रसिकानां मनःप्रमोद करोति । तेषां प्रत्यक्षशौर्यस्य का कथा, आट्टच्छ-
 न्दोभिर्गायमाना येषां गीतिरपि सहृदयानुन्मादयतीति भावः । वीरविषये
 प्रायः प्रायुज्यते ॥ २० ॥

जयकरी । नियतेः विधेरपेक्षया नवां लिपिं करोति तादृशी । विधाता यादृशीं भाग्यलिपिं लिखति ततो विलक्षणां लिपिं लिखति । अयोग्यमपि सुयोग्यं कर्तुं समर्थत्वादायः ॥ २३ ॥

→* (वरवै) *

सदसि सुमनसां मा व्रज तात ।

व्रज वा ह्यमुखदययाऽनयाऽनुयात ! ॥ २४ ॥

हे तात ! पण्डितानां सभायां मा गच्छ । (पुनः स्मरणं कृत्वा) अथवा अनया ह्यप्रीवस्य कृपया अनुयात ! त्वं व्रज ! तवोपरि भगवतो ह्यप्रीव-
स्वानुमहोक्ति, अतएव पण्डितानां सभायां निःशङ्कं त्वं व्रजेत्यादायः । ह्यव-
दानुग्रहेण समग्रां सभामपि विजेतुं जनः समर्थो भवतीति ध्वन्यते ॥ २४ ॥

→* अतिवरवै *←

निखिलनिगमनिष्णाते ननु किमनुगृणामि ? ।

परमिह हरिपरिचर्यामपि भूरि भणामि ॥ २५ ॥

निखिलशास्त्रपण्डिते त्वयि किं वा कथयामि ? परम् इह (जगति) अपि !
(पण्डित !) अहं हरिपरिचर्यां अधिकं कथयामि । सर्वशास्त्रपण्डितेऽपि
पुतापन्मात्रं सारभूतं निवेदयामि यद् भगवद्भक्तिः सर्वतः श्रेयसी अस्ती-
त्यादायः ॥ २५ ॥

→* कुण्डलिया *←

चन्दन ! नन्दयसे सदा मुखसौरभविसरेण ।

शीतलयसि लोकानहो निजनिरुपमविमवेन ॥

निजनिरुपमविमवेन लोकनिटिलानारोहसि ।

हृदयदेशमधिगम्य हन्त सन्तापमपोहसि ॥

तदापि तात धनघर्षणानि सहसे जननन्दन !

धन्यधन्यमिह लोकाहितं चरितं तव चन्दन ॥ २६ ॥

यः अयं (नरसिंहः) स्तम्भम् अवपाठ्य विदार्य, मदेन जृम्भितः उप-
 चितः निनादः गर्जना यस्मिन् कर्मणि यथा भवति, उम्भितः पूरितः, ('उभ
 उम्भ' पूरणे) दिगन्तो यस्मिन् कर्मणि यथा भवति तथा च, अवतारम्
 प्पेपीत् प्राप । यो ह्येवंप्रकारेण अवततारेत्यर्थः । यः हेलितस्य तिरस्कृतस्य
 हिरण्यकशिपोः उरसि, नखैः निजवीर्यम् अतिप्रकटं अनैपीत् निनाय । मद्-
 मत्तेन पित्रा (हिरण्यकशिपुना) दत्ता परिपूर्णा पीडा यस्मै ईदृशे, मत्ते
 (प्रह्लादे) येन नरसिंहेन, अनिर्घञनीयं यथा स्यात्तथा करणा निरमायि
 अक्रियत् । दैत्यसमूहरूपस्य दारुणः (काष्ठस्य) कृते दृक्वाङ्गं द्वावानलसद-
 शम्, दुष्टजनानां कृते जिह्वं वक्रम्, ईदृशं नरसिंहम् अहम् अह्नि दिने निशि
 च ईडे स्तवीमि । पूर्वोक्तप्रभावं नृसिंहदेवमहमहर्निशं ध्यायामीति भावः ॥२२

—❁ शूलना ❁—

लोकललितोदया देवदलकृतदया

दनुजदलनाय या जगति जाता

या तु परितोपिता दिशति गुणपोपिता-

मिह हि किल रोपिता को विधाता ।

भक्तिभरनिर्भरे चरणयुगपरिचरे

मञ्जुनाथान्तरे याऽनुयाता

जगति जनजयकरी नियतिनवलिपिकरी

जयति वागीश्वरी लोकमाता ॥ २३ ॥

लोकेभ्यो ललितः आनन्दकरः उदयः (जन्म) यस्याः सा । देवसमूहे
 कृता दया यया । दैत्यानां दलनाय या जाता अवतोर्णां । परितोपिता प्रसा-
 दिता या, गुणपोपिताम् (गुणान् पुष्पाति वर्द्धयति तत्ताम्) ददाति । यत्र
 परितुष्टा भवति, इह (अस्मिन् मनुष्ये) रोपिता रोपकारको विधाता कः ?
 तद्गच्छस्य ब्रह्मापि अनिष्टं कर्तुं न समर्थे इति भावः । भक्तिपूर्णे चरणयुगसेवके
 मञ्जुनाथस्य हृदये या सदास्यामिनी । जगति जनानाम् (निजमच्छानाम्)

अकुटिरेव विनिर्गच्छन् विशिखः (बाणः), तद्द्वारा विजीर्यतां जीर्णत्वं प्रामु-
वतां रिपूणां हर (नाशक !) । यदा त्वं समरे किञ्चिन्मात्रफोधात् भुकुटि-
लतां वक्रां करोषि, सैव बाणरूपा भूत्वा रिपून् हरति—इत्याशयः । भ्राजन्
सर्वोत्कर्षेण विद्यमानो विभवः (राजसम्पत्तिः) येषाम् ईदृशाः ये जयपुर-
राजाः (पूर्वं सिंहासनारूढा जयपुरनरेशाः), तेषां राज्ञां द्युतिकर ! निज-
दयादाक्षिप्यगुणैः शोभाकारक ! शश्वद् रुचिरम् सदानमनोहरम्, विवस्वद्बद्ध
(सूर्यवद्ध) कान्तिकरम्, यद् भास्वत्कुलम् (सूर्यवंशः) तस्य धर ! धारक !!
इदं प्रायो वीरवर्णनास्वेव कविभिरादीयत इति सूचितम् ॥ २७ ॥

→ छप्पय ←

विशदमौलितलविलसदिन्दुखण्डामलमण्डित !

प्रचितचण्डपाखण्डखण्डखण्डनवरपण्डित ।

पीवरशुण्डाचण्डदण्डदण्डितदुरिताकर !

पाण्डुरकुण्डलिकलितललितयज्ञोपवीतधर !

जय एकदन्त विपदन्तकर लम्बोदर गिरिजातनय !

सिन्दूरशोणरुचिशुचिवदन मदनमथनतनुजात जय ॥ २८ ॥

सुन्दरमौलितले विलसता इन्दुखण्डेन अमलं यथा स्वात्तया मण्डित !
इति लम्बोदरस्य सम्बोधनम् । प्रचितः सङ्घीभूतो यः पाखण्डसमूहस्य
खण्डेन वरपण्डित ! पीवरशुण्डारूपेण प्रचण्डदण्डेन दण्डिताः दुरितसमूहाः
येन तस्यम्बो० । पाण्डुरकुण्डलिना श्वेतसर्पेण कलितस्य निर्मितस्य कलितस्य
यज्ञोपवीतस्य धर धारक ! विपदाम् अन्तकर नाशक ! सिन्दूरेण शोणा रक्त
या कान्तिसया शुचिवदन सुन्दरमुख ! हे मदनमथनतनुजात ! हे शिवपुत्र
जय । पाखण्डसण्डन-विपदन्तकरादिविशेषणैः अखिलविघ्नविध्वंसकतया
वीरायितानुभावस्य श्रीगणेशस्य तादृशरोजोव्यञ्जकैरक्षरैरेव वर्णनम् । प्रसिद्धं
य छप्पयपद्यन्दसंज्ञास्योपनिबन्धनम् । अत एव पाखण्ड-दुरित-निग्रह-
प्रकारेण, भोजोऽनुकूलैरक्षरैः समासंश्लोपनिबन्धनम् । भगवतः श्रीगणेशस्य

हे चन्दन ! सुखकारकेण सौरभपूरेण सर्वदा लोकान् आनन्दयसि । निजेन असामान्येन विभवेन (माहात्म्येन) च लोकान् शीतलान् करोषि । तत्करोतीति णिच् । लोकानां निटिलान् ललाटान् भारोहसि । जनस्य हृदयदेशम् अधिकृत्य सन्ताप (ग्रीष्मभव तापम्) दूरीकरोषि । निजोत्कर्षेण लोकानां शिरसि, हृदये च त्वमधिकार करोषीत्यर्थं । चन्दन हि ललाटे हृदये च धार्यत इत्याशयः । तदपि (एवम् उत्कर्षशालित्वेपि) जनानाम् आनन्दनोपि त्वम्, पापाणफलके घनानि घर्षणानि मर्षयसि । अतएव हे चन्दन ! लोकेभ्यो हितं तव चरितं अतिधन्यम् । स्वयं कष्टान्यपि सहमानस्व लोकहितमाचरसीत्याशयः ॥ २६ ॥

→* अमृतध्वनि *←

भास्वत्कुलधर-धरणिपतिमण्डन माधवभूप !

जय जयपुरपालनचतुर उद्यद्दिनमणिरूप ॥

उद्यद्दिनमनुयुध्यद्रिपुदलबुध्यद्वलभर !

तिर्यग्भ्रष्टुटिविनिर्थाद्विशिरविजीर्यद्रिपुहर ॥

आजद्विभवविराजजयपुरराजद्युतिकर ।

शश्वद्बुचिरविवस्वद्बुचिकरभास्वत्कुलधर ! ॥ २७ ॥

भास्वत् सूर्यस्य वशधरा ये धरणिपतयस्त्रेपा मण्डन ! धेष्टवादलङ्कारभूत ! हे माधवसिंह भूप ! त्वं जय ॥ अग्रे माधवेन्द्रस्य सर्वोद्यतानि । उद्यत् उद्यद्गच्छन् यो दिनमणि (सूर्य) तस्य रूपमिव रूप यस्य तत्सम्बुद्धौ । उद्यत् दिनम् अनु, दिनोदयम् अनुलक्ष्य, युध्यत् यत् रिपुदलम् (सैन्यम्) तस्मिन् रिपुदले प्रबुध्यन् (उदीष्यमान) बलभरो यस्य तत्सम्बुद्धौ । सायंकाले युद्धसमाप्त्यवसरे, परिध्याते शत्रुदले, सर्वंस्वैव पराक्रमं समवेत्, परं तव दिनारम्भे एव अभिनवोत्साहे रिपुदले बलभरं प्रबुध्यते इति शौर्यातिशयो घोष्यते । युद्धस्य इति, युधमारमनं दृच्छतीति वषचा, बुध्यत् इति च अनुदात्तवदक्षणस्य आरम्भेपदस्थानित्यसया बोध्यं महापण्डितैः । तिर्यग्

स्पष्टमवैपि हि मञ्जुलनाथ !

निजोदितविस्मृतिरुत्स्फुटिता

नेयमहो मदिरा मदिरा,

मदिरा धनदर्पितता कथिता ॥ ३० ॥

यस्या दर्पमदिरायाः पानात्—जनः विकलां मध्ये मध्ये खलितं वाचं कथयति । अङ्घ्रियलेन निजचरणबलेन, गतिः न किल कथिता । मद्यपायिन-
श्चरणौ विस्त्रलत इति चरणबलेन गमनं नास्ति । धनदर्पमदिरातोपि निजच-
रणबलेन गमनं न भवति, सर्वदा अश्व-नाकट्याचारोहणात् । कार्यम् अकार्यं
च न जानाति । असौ मुखाविकारस्य रीतिः विदिता । सर्वदा नानाविधान्
मुखाविकारान् करोतीत्याशयः । द्वयोरेव मदिरयोर्मध्ये नानाविधमुखचेष्टाः
प्रसिद्धाः । हे मञ्जुलनाथ ! त्वं स्पष्टम् अवैपि (जानासि) यत् निजोदितस्य
स्वयं कथितस्य वृत्तान्तस्य विस्मृतिः उत्स्फुटिता संजाता । स्वयं कथितमपि
उभयमदिरामतौ विस्मरतः । अतएव, इयं प्रसिद्धा मदिरा मदिरा नास्ति,
किन्तु धनदर्पितता मदिराऽस्ति । (धनदर्पोऽस्यास्तीति धनदर्पितः तन्नावः) ।
पर्यस्तापहृतिः ॥ ३० ॥

→* सुमुखी [मानिनी, मल्लिका] *←

सहासमुखीं सुमुखीमुपलभ्य

मुधैव दधौ विजनप्रियताम्

हृदीच्छति तन्मधुपानसुरं

भजतेऽभिमुखं तु मृपाऽक्रियताम् ।

अये मम मञ्जुलनाथ सखे !

भिमुखोपि विलोचनमुच्छ्रियतां

इहालिनि मानिनि मल्लिकया हि

कया विधया रतिराद्रियताम् ॥ ३१ ॥

स्वरणे तु देवतानुभावस्यैवोदयात् मृदुलो गुम्फ इति बोध्यम् । विघ्नविघ्नंसे
साभिप्रायाद्विपदन्तकरपदात् प्रतीतेन परिकरालङ्कारेणालङ्कृतो देवविषयको
रतिभावो व्यङ्ग्यः ॥ २८ ॥

—ॐ मोतियदाम ॐ—

विनन्दतु नीलसरोरुहचारु

पदद्वयमुक्तिविकासनकारु ।

यतः किल कीलितकुण्डलिधाम

व्यमादिव मञ्जुलमौक्तिकदाम ॥ २९ ॥

नीलसरोरुहवत् चारु (मनोहरम्), उक्तीनां विकासने (अधिकाधिक-
समुहासे) कारु शिल्पि, पदद्वयम् श्रीभगवत्याश्चरणयुगलम्, विनन्दतु सस-
द्भयतु जयत्विति यावत् । यतः यस्मिन् चरणद्वये (सार्वविभक्तिकदासिः)
कीलितं नूपुरभावेन योजितं कुण्डलिनां सर्पाणां धाम तेजः । मञ्जुलं मौक्ति-
कदाम इव मुक्ताक्षगिव व्यभात् भ्रमोभत । यस्मिन् चरणयुगले सर्पाणा-
भामूपणानि सन्ति, कवितासमुहासे च यत् शिल्पि, सुदक्षमिति यावत् । तत्
विजयतामित्याशयः । छन्दसोपि नामसूचनान्मुद्रा ॥ नूपुरधारणस्य आद्यं
शालं विवक्षित्वा भूतकालनिर्देशः ॥ २९ ॥

॥ अथ सवैयास्तवकः ॥

तत्र पूर्वं

ॐ मदिरा [मालिनी, उमा, दिवा] ॐ

वाचमुदीरयते विकलां,

न किलाद्विचलेन गतिर्गदिता

कार्यमकार्यमवैति न वै,

मुखवैकृतीतिरसौ विदिता ।

अयन्ते जानन्ति । तव गृहीताश्रयमपि मां लोका अनाथं ज्ञात्वा खेदयन्ती-
त्याशयः । सशोकस्य अस्य शिशोः (मम) अयने रक्षणे तव कटाक्षलव-
मपि देहि । चतुर्थे शिशोर किशोर इति प्रासचमस्कारः ॥ ३२ ॥

→* चकोर *←

दुर्भरदम्भभृतं सुतमां

वत मामिह सूरिषु को न निनिन्द ?

भूरि भयेन विरौमि तमा-

मयि मञ्जुलनाथ दयां मयि विन्द ।

दुर्भग-दीन-दरिद्र-कृते

प्रथिता तव वत्सलता यदुनन्द !

निन्दसि किं ननु नन्दय मां

मतिमन्दमिमं दययैव मुकुन्द ॥ ३३ ॥

सुतमाम् अत्यन्तम् (सु इत्यध्यात्तमप्) दुर्भरेण दंभेन भृतम् माम्,
विद्वत्सु को न निनिन्द ? अपि तु सर्वे एव निन्दन्तीत्यर्थः । अहं भयेन अत्यन्तं
रोदिमि, अत एव हे मञ्जुलनाथ (हरे) मयि दयां भज । दुर्भगानां दीनानां
दरिद्राणाम् (द्रव्यरहितानाम्) कृते । यदून् नन्दयतीति तत्सम्बुद्धौ ।
हे मुकुन्द ! मां किं निन्दसि, मतिमन्दम् इमं माम् तव दययैव नन्दय
सुखितं कुरु । मत्सविधे पुण्यबलं तु मांस्ति । तव दयामेवात्मव्य आनन्दितो
अवितुमिच्छामीति निःसाधनतां सूचयित्वा भगवदनुग्रहः प्राप्यते ॥ ३३ ॥

दुर्मिल [चन्द्रकला]

धनसारसुधासितयद्यशसा

वसुधा परितो भरितातिमदा

अपि भानुकुलोञ्ज्वलकल्पलता

भरिता यमवाप्य न माति कदा ?

मल्लिकायां घृतमानस्य मधुपस्य वृत्तं वर्णयति—सहासं मुखं यस्याः, इतन्ती सुमुखीम् (एनाम् मल्लिकाम्) प्राप्य, मुधैव विजनप्रियतां दधौ । विकसितामपि मल्लिकां संमुखे प्राप्य, मानवशात् स्वस्य एकान्तप्रियतां दर्शयति । वस्याः सकाशाद्विजने गच्छतीत्याशयः । हृदि तस्याः मधुपानसुखम् इच्छति, प्रकाशं तु मृपैव अक्रियतां क्रियाशून्यतां भजते । मकरन्दपानं चान्दश्चपि उपरितो निश्चेष्टतामभिनयतीत्याशयः । हेम क्षुनाथ ! संमुखेपि नेत्रम् उद्दिश्यताम् उन्मील्यताम् । संमुखस्यं मधुप-मल्लिकावृत्तं दृश्यतामित्यर्थः । किं तदाह—मल्लिकया, मानिनि मानयुक्ते अलिनि, कया विधया केन वा प्रकारेण रतिः (प्रेम) भाद्रियताम् स्वीक्रियताम् ? मल्लिकया बहुधा प्रसाधनानोपि नायमनुनयं गृह्णातीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

✽(मत्तगयन्द [मालती, इन्दय])✽

जन्मनि नेह कृतं सुकृतं

दुरितानि तु दीनमिमं दमयन्ते

दुर्गुणदुर्गमवेत्य हि मां

परिवृत्ताधियः सुधियस्त्वृणयन्ते ।

नाथ न पश्यसि किं नु ? जना

वत मञ्जुलनाथमनाथमयन्ते

देहि सशोकशिशोरवने

व्रजराजकिशोर ! कटाक्षकणं ते ॥ ३२ ॥

मया इह (अस्मिन्) जन्मनि सुकृतं न कृतम् । दीनम् इमम् (माम्) दुरितानि अभिमयन्ति । मां दुर्गुणानां दुर्गम् (इदं रक्षास्थानम्) अपेक्ष्य ज्ञात्वा, परिवृत्ता मत्तः परावृत्ता धीर्येषां ते सुधियः सज्जना मां हृणवन् (तिरस्कारयोग्यं) कुर्वन्ति । तत्करोतीति शिष्य । दुर्गपदेन दुर्गे यथा निर्भयं निवसन्ति तथा मयि पातकानि निवसन्तीत्यात्मनः सदोपत्यानिशयो ध्वन्यते । हे नाथ एवं किं न पश्यसि ? जना मञ्जुलनाथम् (माम्) अनाथं

श्रुष्टिस्त रूपम् । मम चेतनता क्रमक्रमेण अपगच्छति । हे भवतारण ?
इदानीमपि नैव धावसि ? अस्मिन् करुणसमये तु अवश्यं मम रक्षणार्थं तव
धावनं योग्यमस्तीत्याशयः । अधुना तु मां विहातुम् नैव अर्हसि । अये नाथ
मम संविरतेः (उपरामस्थ, लोकान्तरगमनस्येत्यर्थः) समवेऽपि, नयेन दया-
नुकूलेन न्यायेन, माम् न निभालसि न पश्यसि ? इदानीं तु दयानागमव-
लम्ब्याहं विलोकनीय इत्याशयः । स्वादेराकृतिगणत्वाद् 'भाल' धातुः
संप्राप्तो महापण्डितैः । सुरादिरप्ययं प्रयुज्यते ॥ ३५ ॥

❀ धाम [मञ्जरी, मकरन्द, माधवी] ❀

नदन्ति गृहे मददन्तिघटा
विसृजन्ति जनोपरि दानपयोदम्
भरन्ति गुणैर्भुवनानि मना-
ग्विहरन्ति मनोज्ञवनेष्वनुगोदम् ।
वहन्ति मनोरमकाव्यकलां
तव दासजना जनयन्ति विनोदं
त्वदन्तिकतो हि जयन्ति ! शिवे
घटयन्ति समस्तमियन्ति समोदम् ॥ ३६ ॥

गृहे मदयुक्तानां दन्तिनां घटा नदन्ति । जनोपरि दानरूपं भेषं विसृ-
जन्ति धरन्ति । निजगुणैर्भुवनानि पूरयन्ति । गोदाम् अनु (गोदावरीनदी-
सदे) मनोशेषु वनेषु विहरन्ति । गोदावरीतटं प्राकृतिकसौन्दर्यं प्रमि-
दम् । तव दासजनाः मनोरमां काव्यरचनारूपां कलां वहन्ति, अथ एव
आत्मनः अन्येषां च मनोविनोदं जनयन्ति । हे जयन्ति शिवे ! (तव
दासजनाः) त्वदन्तिकत्वात् समस्तं समोदं च यथा स्वास्रया दृषन्ति एता-
वन्ति (पूर्वोक्तानि राजस्य-कथित्य-रमिकत्वादीनि) घटयन्ति सम्पाद-

वत मञ्जुलनाथमनोधटना
 प्रमना यमवेक्ष्य न माति मुदा
 मतिमानवनीन्द्रगुणैर्द्युतिमा-
 निह माननृपः परिभाति सदा ॥ ३४ ॥

घनसारः कर्पूरः, सुधा पीयूषं तद्वत् सितेन यस्य यशसा, वसुधा सम-
 न्ततः । भरितः अतिमदः (अत्यानन्दः) यस्याः सा । अतिसुखितालीत्या-
 शयः । मानुकुलरूपा उज्वला कल्पलतापि यं माननरेन्द्रं प्राप्य भरिता
 (फलपुष्पादिपूर्णा) सती कदा वा न भाति ? अपि तु सर्वदा मातीत्यर्थः ।
 मञ्जुलनाथस्य (कवेः) मनोरचनाऽपि यं मानभूपालमवेक्ष्य प्रमनाः उरु-
 ण्ठिता सती मुदा हर्षेण स्वात्मनि न भाति । रचना शतमुप्री भूत्वा प्रवर्तत
 इत्याशयः । मतिमान्, अवनीन्द्रोचितैः गुणैः द्युतिमान्, माननृपः इह
 जयपुरराजसिंहासने सर्वदा शोभते ॥ ३४ ॥

ॐ मुक्तहरा ॐ

दृशोरुपगच्छति मे तिमिरं
 वधिरं श्रुतियुग्ममिहायसि नैव
 शनैरपगच्छति चेतनता
 भवतारण ! सम्प्रति धावसि नैव ?
 क्षणादपि देव तनुनिपते-
 दधुना तु विहातुमिहार्हसि नैव
 अये मम संविरतेः समयेऽपि हि
 नाथ ! नयेन निमालसि नैव ॥ ३५ ॥

अन्तसमये भगवतः प्रार्थना—मम दृशोः (नेत्रयोः) तिमिरम् (अन्ध-
 कारः) भागच्छति । हे भगवन् ! त्वं मम वधिरं श्रुतियुग्मं (वर्णद्वयम्)
 न अयसि जानासि । अहं श्योनुमपि न पारयामीति त्वं न जानामि । कटीनि

प्रश्लिष्टस्य रूपम् । मम चेतनता क्रमक्रमेण अपगच्छति । हे भवतारण ?
इदानीमपि नैव धावसि ? अस्मिन् करुणसमये तु भवश्यं मम रक्षणार्थं तव
धावनं योग्यमस्तीत्याशयः । अधुना तु मां विहातुम् नैव अर्हसि । अये नाथ
मम संविरतेः (उपरामस्य, लोकान्तरगमनस्येत्यर्थः) समयेऽपि, नयेन दया-
नुकूलेन न्यायेन, माम् न निभालसि न पश्यसि ? इदानीं तु दयामार्गमव-
लम्ब्याहं विलोकनीय इत्याशयः । भ्वादेशकृतिगणत्वाद् 'भाल' धातुः
संप्राप्तो महापण्डितैः । सुरादिरप्ययं प्रयुज्यते ॥ ३५ ॥

ॐ वाम [मञ्जरी, मकरन्द, माघवी] ❀

नदन्ति गृहे मददन्तिघटा
विसृजन्ति जनोपरि दानपयोदम्
भरन्ति गुणैर्भुवनानि मना-
ग्विहरन्ति मनोज्ञवनेष्वनुगोदम् ।
वहन्ति मनोरमकाव्यकलां
तव दासजना जनयन्ति विनोदं
त्वदन्तिकतो हि जयन्ति ! शिवे
घटयन्ति समल्लामिपन्ति समोदम् ॥ ३६ ॥

गृहे मदयुष्मिणां दन्तिवां घटा नदन्ति । जनोपरि दानरूपं मेघं विसृ-
जन्ति वर्यन्ति । मन्त्रगुणैर्भुवनानि पूरयन्ति । गोदाम् अनु (गोदावरीनदी-
घटे) मनोहेषु वनेषु विहरन्ति । गोदावरीतटं प्राकृतिकसौन्दर्यार्थं प्रसि-
द्धम् । तव दासजनाः मनोरमां काव्यरचनारूपां कलां वहन्ति, अथ एव
आत्मनः अन्येषां च मनोविनोदं जनयन्ति । हे जयन्ति शिवे ! (तव
दासजनाः) स्वदन्तिघातं समस्तं समोदं च यया स्वात्तया इयन्ति एता-
वन्ति (पूर्वोक्तानि राजत्व-कविरत्व-रसिकत्वादीनि) घटयन्ति

यन्ति । त्वत्कृपावशादेव सर्वं सांसारिकं वैभवं साधकैः प्राप्यत इत्या-
शयः ॥ ३६ ॥

—ॐ अरसात ॐ—

पातकपुञ्जमपोहयितुं, भुवि
याऽभिययौ व्यपदिश्य भगीरथम्
खेलदवारितवीचिघटा च
जटासु जगाम निमीलितमन्मथम् ।
मञ्जुलनाथ न शोच मना-
गधुनापि पुनाति भवाद्दशमुद्भयं
देवधुनी तव सा विधुनीत
मनोमधुनीतमलीकमनोरथम् ॥ ३७ ॥

गङ्गाया माहात्म्यवर्णनम्—लोकानां पातकपुञ्जमपोहयितुं भगीरथं व्य-
पदिश्य निमिच्छीकृत्य या भुवि अभिययौ आजगाम । भगीरथस्तु व्यपदेश-
मात्रमासीत् किन्तु लोकानां पातकनिवारणार्थं गङ्गाया भूमावागमनमित्या-
शयः । खेलन्ती भवारिता (भप्रतिरुद्धा) तरङ्गघटा यस्याः ईदृशी या गङ्गा
निमीलितमन्मथं समापितकामं शिवं जटासु (विषये) जगाम प्राप । हे
मञ्जुलनाथ ! एवं मनागपि न चिन्तय, अधुनापि सा गङ्गा भवाद्दशम्
उद्भयम् (उत् उच्चैः व्यथा यस्य तम्) पुनाति । अतएव सा देवधुनी,
मनोमधुना नीतम् (मन.कल्पितं मधु, मनोमोदकमितिषत्) तव अलीकं
मनोरथं विधुनीत अपनयेत् । त्वया मन.कल्पितसांसारिकमधुवशात्
नानाविधो मिथ्या मनोरथः (विषयवासनारूपः) प्रसारितोऽस्ति, पद्मशाखं
विषयेषु बध्यसे । तथा च गङ्गा तमेव ते विषयामिषत् दूरीकुर्वादित्या-
शयः ॥ ३७ ॥

→ॐ किरिट ॐ←

जन्मनि जातु कृतं न हितं, मम
 देवगणो दुरितं किमपोहतु
 जाह्ववि ! कं शरणं परियामि
 ममोद्धरणं किल कः परिशोचतु ।
 दीनमुपायविहीनमिमं
 दयया परिगृह्य गिरं मम बोधतु
 देहविमोकादिने भुवनेश्वरि !
 गात्रमिदं पुलिने तव लोठतु ॥ ३८ ॥'

मया अस्मिन् जन्मनि आत्मनः परेषां च हितं न कृतम् । अत एव अकृत-
 हितसाधनस्य मम, देवगणः पातकं कस्माद्दूरीकरोतु ? अपि तु न कुर्याद्वि-
 त्यर्थः । अहं कं देवं शरणत्वेन अभिगच्छामि ? मम उद्धारं को वा देवः
 परिशोचतु विचारयतु । ममोद्धारस्य कस्यापि देवस्य हृदये शोको नास्ती-
 त्याशयः । इमम् (माम्) दयया परिगृह्य स्वीकृत्य, मम गिरं बोधतु
 शृणोत्विति यावत् । का सा प्रार्थनावाणी तामाह—हे भुवनेश्वरि गन्ने !
 देहत्यागदिने इदं मम गात्रं तव पुलिने लोठतु । तव वीर एव मे प्राणवि-
 मोको भवत्विति भावः ॥ ३८ ॥

→ॐ सुन्दरी [मल्ली सुखदानी] ॐ←

निजनिर्भरणे निरतः सफलो
 विकलोपरि केन दयाऽऽचरणीया ?
 न च धर्ममधर्ममवैति जनो
 धनिलोकमनोऽनुगता धरणीया ।

न सनातनरीतिषु रज्यति कोपि
 कथं नु जनैर्द्विजताऽऽदरणीया
 अधुना चत मञ्जुलनाथहिते
 भवता यदुनाथ कृपा करणीया ॥ ३९ ॥

निजस्य निर्भरणे पूरणे (स्वाथंपूरणे इति यावत्) सकलो जनो निरत-
 स्तत्परः । विकलस्य जनस्योपरि केन दया कर्तव्या ? न केनापि दया क्रियत
 इत्यर्थः । धर्ममधर्मं च कोपि न जानाति । केवलं धनिलोकानां मनसः
 अनुगता अनुगामिता धरणीया । धनिलोकानां मनसोनुगामित्वं सर्वैरा-
 क्षियत इत्यर्थः । यदा प्राचीनरीतिषु कस्यापि अनुरागो नास्ति, तर्हि मम
 द्विजता (प्राह्वणता) कैजनैः आदरणीया । मां द्विजं शारवा क आदरं
 कुर्यात् । अधुना मञ्जुनाथस्य हिते भवता कृपा कर्तव्या ॥ ३९ ॥

→* अरविन्द *←

अयि देव विलोक्य दीनदशां
 विवशां विवहामि तनूमवधेहि
 तव दर्शनलालसया ह्यनया
 हृदि धैर्यमुदेति सुधालवलेहि ।
 मवदागमनोत्कलिकासु मनो
 वितनोति मनोरथकोटिमवेहि
 अरविन्दविलोचन नाथ मुकुन्द !
 विनन्दय मानसमाकुलमेहि ॥ ४० ॥

आकलस्य भक्तस्य भगवन्तं प्रति आगमनप्रायेणा—अहम् अवशां तन्

स्तरं स्वरितमागच्छेत्प्राशयः । सुधालेशुम्बि धैर्यं हृदये उदेति ।
दर्शनलाळसामात्रेण हृदये अमृतवन्मधुरं धैर्यं भवति । तव आगमन-
दत्कण्ठासु मे मनः मनोरथकोटिं वितनोति, खं जानीहि । त्वमागमिष्यसि
दत्कण्ठामात्रेण मनसि नानामनोरथाः (एवं प्रणंस्यामि, एवमात्मनो मौ-
चरणे धास्यामि, एवं प्रार्थयिष्ये इत्याद्याः) जायन्ते, स्वह्यामे तु का द-
स्यादित्युत्कण्ठातिशयो ध्वन्यते । आकुलं मानसं विनन्दय आनन्दय ।
आगच्छ ॥ ४० ॥

→* लवङ्गलता *←

विहायसि निर्मलरोचिरुदेति,
निरेति तमः, प्रशमः पदमृच्छति
पुरन्दरदिवप्रमदावदनं ।
नवरागधनं सुपमामभिगच्छति ।
जगत्स्वपि जागृतिरेति मनागपि
मञ्जुलनाथमनो मुदमिच्छति
उपा भुवनेश्वरभाव-पुपा
वपुषा प्रमदं विदुषामभियच्छति ॥ ४१ ॥

आकाशे स्वच्छं रोचिः (तेजः) उदेति । तमः निर्गच्छति । प्रश-
(शान्तिः) पदं स्थानम् ऋच्छति प्राप्नोति । प्रातःकाले स्वभावतो मन-
शान्तिः पदं करोतीत्याशयः । पूर्वदिग्बधूवदनं उपारागेण नवरागयुक्तं
शोभां गच्छति । जगत्सु जागृतिः (जागरणम् उद्यानम्) आगच्छति
'जागृतिः' इति साम्प्रतिकप्रसिध्यनुसारम् । अन्यथा 'जागृतिः' इति शब्द-
मञ्जुलनाथस्यापि मनः मोहं चान्ति । तत्रपि प्रातःकाले हर्षानुगं भवति

पुष्पाति (पुष्पातेः क्तिप्) तादृशेन, वपुषा स्वशरीरेण, विदुषां (जगदी-
श्वरमाहात्म्यं विदितवताम्) प्रमदं अभियच्छति ददाति । प्रातःकाले प्रसा-
देन, स्वत एव जगदीश्वरमहिमानुगतं मनो भवति, आनन्दश्चोदेतीत्याशयः ।
'उपा' इति वैदिकः शब्दोपि साम्प्रतं नवशिक्षितैः संस्कृते व्यवहर्तुमारब्धः ।
दत्ता चेयं विषयसमस्या 'गुरुकुलकाङ्गडीस्थाने' जायमानस्य संस्कृतसाहित्य-
संमेलनस्यावसरे गुरुकुलीयैर्विद्वद्भिः ॥ ४१ ॥

→* सुख [किशोर, कुन्दलता] *←

परिकर्षति कामकपायभरो
विकरोति मदो, मयि मानसमीरय
सुखवासनया ह्यनया परितो-
ऽधरितोस्मि, न नाथ मनागवधीरय ।
वद केन पथा परियामि विभो ?
भवभोगवृषं तरसा चत तीरय
अयि भो भवतारण दुःखविदारण !
जीवितधारणरीतिमुदीरय ॥ ४२ ॥

कामकपायभरः कामवासनासमूहो मां कर्षति, स्वानुहूलं गमयति । मदो
विकरोति, मयि विकारमुत्पादयति । हे विभो ! मयि मद्दिपये मानसं तव
चित्तं प्रेरय । अनया सुखप्राप्तेर्वासना समन्ततः अधरीकृतोस्मि । अतएव
अधरितं मां त्वम् न अवधीरय न तिरस्कुरु । शीघ्रं मम भवभोगवृष्यां
तीरय समापय । 'पार तीर कर्मसमाप्ता' । अतएव हे भवसागरात् तारक !
त्वमेव जीवितधारणस्य रीतिम् उदीरय । अहं तु कामवासनादिनानाविधैः
ज्ञानुमिष्याकुलीकृतोस्मि, अतएव त्वमेव 'वधमहं जीवितं धारयामी'ति रीति-
मुपदिशेत्यर्थः ॥ ४

❀ दण्डकेषु ❀

—❀ नवनीलचक्रम् ❀—

प्रत्यहं विदेशिभाववैभवेन संदधाति
 हन्त हन्त दोलनं नु धर्मलेशोऽधुना
 'हैट-कोट-पैन्टलून-नैकटाइ-' संगमेन
 लोपमेव संप्रयाति पूर्ववेपोधुना ।
 दृश्यते समन्ततोपि नूतनी प्रवृत्तिरेव
 भारतीयभाव एष नामशेषोधुना
 संगताः समस्तमान्यपण्डिता विचारयद्भू-
 मेष केन वाऽध्वना प्रयातु देशोऽधुना ॥ ४३ ॥

वैदेशिकभावानां प्रभावेण धर्मलेशोऽधुना दोलनं संदधाति । वैदेशिक-
 भावप्रभावात् साम्प्रत लेशतोपि वर्तमानो धर्मश्चलविचलतां दधातीत्यर्थः ।
 हैटादयो वैदेशिकवस्त्राणि । धर्मश्चंचलो जातः । वेपभूपादयो वैदेशिका
 जाताः । सर्वतो नवीनरीतिमनुगच्छन्ती जनानां प्रवृत्तिः (व्यवहारः)
 दृश्यते । एवं च सोयमस्माकं 'वयं भारतीयाः स्मः' इति भावः साम्प्रतं
 गानमाप्रशेषो जातः । अतएव सभासु संमिलिताः मान्याः पण्डिता विचार-
 यन्तु यत् एष देशः (भारतम्) अधुना केन वा मार्गेण प्रयातु ? संवत्
 १९८२ वैशाखे संघटिते 'संस्कृतसाहित्यसंमेलनस्य' कानपुरीयेऽधिवेशने
 समस्थापूर्तिषु पठितमिदम् । नवीनं 'नीलचक्रं' छन्दः । नीलचक्रे एको गुरु-
 ऋत एको लघुरिति क्रमेण त्रिंशद्गणाः । अस्मिन्स्तु अन्ते जगणो भवति ।
 अर्थात् गुरुलघुरिति क्रमेण २७ वर्णाः अन्ते जगण इति ॥ ४३ ॥

—❀ अनङ्गशेखर ❀—

उमेश्वरे उमामयी, रमेश्वरे रमामयी,
 गिरीश्वरे प्रमामयी, क्षमामयी क्षमावताम्,

सुधाकरे सुधामयी, चराचरे विधामयी,
 क्रियासु संविधामयी, स्वधामयी स्वधावताम् ।
 जगत्सु चेतनामयी, मनःसु वासनामयी,
 कवीन्द्रभावनामयी, प्रभामयी प्रभावतां,
 वनेषु चञ्चलामयी, कलावतां कलामयी,
 शरीरिणामिलामयी शिलामयी सदाऽनताम् ॥४४॥

सवाङ्गमानसिहृदेयेन (पूर्वजातेन) भाम्नेरराजहर्म्येषु प्रतिष्ठापिताया
 'शिलामयी' देव्या स्तव — या भगवती उमेश्वरे शिवे उमामयी उमा
 रूपेण वर्तते । गिराम् ईश्वरे (वागधीश्वरे) प्रभामयी यथार्थज्ञानरूपा
 वर्तते । वाचि या प्रभा (यथार्थज्ञानम्) तद् भगवत्या रूपमित्याशयः ।
 क्षमावता तितिक्षाशालिना मध्ये, सा क्षमारूपा । सुधाकरे (चन्द्रे) या
 सुधा, सा भगवत्या शक्ति । चराचरे, चरे जङ्गमे, अचरे स्थावरे प्रपञ्चे सा
 भगवती विधामयी प्रकाररूपा । स्थावरजङ्गमादिमहापि सैव भगवती सर्वत्र
 व्याप्ता, केवलमिदं स्थावरमिदं जङ्गममिति प्रकार एव भेदक इत्याशयः ।
 क्रियासु सविधा (सविधानम्, योजनम्) तद्रूपा । स्वधावतां पितृणां
 मध्ये, स्वधारूपा । जगत्सु या चेतना सा भगवत्या शक्ति । वासना
 कर्मादिभिर्जातो मनसि सस्कार । कवीन्द्रेषु भावनामयी, कविषु या
 भावनाशक्ति सा भगवत्या प्रभाव इत्यर्थः । प्रभावतां प्रकाशशक्तिनां
 सूर्यादिपदार्थानां मध्ये प्रभारूपा । मेघेषु विद्युद्रूपा । कलावतां नृत्य-
 गीतादिचतुःपष्टिकलाशालिना मध्ये, या कला सा भगवत्या शक्ति ।
 शरीरिणा देहधारिणां मध्ये, इलामयी पृथिवीरूपा । जीवत्य योय देह,
 स किल प्राधान्येन पार्थिवः । सा च भगवता पृथिवीरूपेण तद् देहमवष्टम्भ
 यतीति, शरीरिषु सा इलामयीत्याशयः । एवविधा सा शिलामयी सदा
 रक्षतु । जगति या शक्ति सा सर्वां भगवत्या एव विभूति, शक्तिं विना
 अपरत्र शक्तिलभ एव कथम् ? शक्तिं विना च पदार्थस्य सर्वत्र दुरवस्थादेति
 सर्वत्र सा शक्तिरेव विलसतीति सर्वस्याशयः । प्रविचरन् नवनव प्राप्त ।

प्रथमे 'मा' कारस्य, द्वितीये 'घा' इत्यस्य, तृतीये 'ना' इत्यस्य, चतुर्थे च 'ला' इत्यस्येति समीक्षणायं सहद्वयैः ॥ ४४ ॥

❀ घनाक्षरी [मनहर, कवित्त] ❀

भारतविभासमान-श्रीमन्मानभूमिभुजा
 कीर्तिवह्वरीयं परिगोपिता निपिच्य ताम्
 विद्यास्वनुरागवता तदनु विवद्विताऽसौ
 जयसिंहभूमिभृता पुष्प्यन्तीं विविच्य ताम् ।
 गुणिजनतोपकेण श्रीमद्रामभूमिपेन
 मञ्जुनाऽथ माधवेन पुष्टासौ विविच्यतां
 भानुवंश्यभूमिपतिकुञ्जर महीप मान !
 सेयं भवताऽद्य दानवारिणा निपिच्यताम् ॥ ४५ ॥

भारतवर्षे सर्वत्र विभासमानेन (प्ररपातेन), श्रीमता मानसिंहभूपा-
 लेन (प्रथमेन) तां (मानसिंहकालिककीर्तिवह्वर्याः हृदये स्मरणेन परोक्ष-
 निर्देशः) अथवा तां मूलकन्दलीं (जड) निपिच्य, इयं (अस्मिन् समये
 वर्तमानेति समक्षनिर्देशः) कीर्तिरूपा वह्वी परिगोपिता रक्षिता । तदनु
 सदनन्तरम् । विद्यासु अनुरागवता सवाईजयसिंहदेवेन (द्वितीयेन) तां
 पूर्वोक्तां कीर्तिवह्वरीं पुष्प्यन्तीं विकसन्तीं विविच्य ज्ञात्वा असौ कीर्तिवह्वरी
 वदित्वा । श्रीमजयसिंहदेवस्य प्रप्यातो विद्यानुरागः । अनेनैव हि स्थाने स्थाने
 ज्योतिषयज्ञशालाः स्थापिताः सन्ति, या विस्मापयन्ते दर्शकान्विदुषः ।
 सदनन्तरम्-गुणिजनानां सन्तोपकेण श्रीमद्रामसिंहदेवेन (अर्वाचीनेन) ।
 अथ पित्रा प्रतिष्ठापिताया राजपद्धतेः, गुणिजनजीविकायाश्च यथावशिवाह-
 गात् मञ्जुना अभिरूयेन (प्रदक्षेन) श्रीमन्माधवासिंहदेवेन (अर्वाचीनेन)
 च असौ कीर्तिवह्वी पुष्टा (सुतरां संबदिता) इति विविच्यतां विचार्यताम् ।
 तस्माद्—भानुवंश्यानां भूमिपतीनां मध्ये कुञ्जर श्रेष्ठ ! हे मानमहीप ! सा

इयं कीर्तिवह्नी अद्य भवता दानवारिणा मदजलेन निपिच्यताम् । कुञ्जरो
मदजलेन निपिच्य स्वामीष्टां वह्नीं यथा वद्धयति, तथा भवता दानसा-
मयिकेन अर्घ्यजलेन निपिच्य इयं कीर्तिवह्नी वर्धयतामिति माननरेन्द्रं प्रति
दानौदार्यं प्रार्थयते । किञ्च शब्दशक्तिमहिम्ना—“भवता दानवारिणा दान-
वानां दैत्यानाम् अरिणा विष्णुरूपेण सता निपिच्यतामयमयोपि ध्वन्यते ।
समये समये आविर्भूय यथा हरिदुंष्टान् दमयित्वा त्रिभुवनीरूपां कीर्तिलतां
गोपायति, तथा दानवानामरिणा दुष्टदण्डकेन सता भवता, इयं कीर्तिवह्नी
निपिच्यताम् ।” तथा च नरेन्द्रस्य विष्णुसमानत्वं ध्वन्यते ॥ ४५ ॥

✽(रूपकधनाक्षरी)✽

लन्दननगर्यामुपगच्छन् धर्मधुर्यो यो हि

मृत्तिकामपि स निजदेशादेव संहिनोति

इङ्गलेण्डमण्डलेप्यखण्डनियमस्य यस्य

सर्वतः प्रशस्यधर्मदुन्दुभिर्दिवं धिनोति ।

जर्मनैर्निबद्धे घत यूरोपीययुद्धे धनं

दत्त्वा निजागारात्प्रजासंकटं स यो धुनोति

सोयं धर्म-धैर्य-दया-दाक्षिण्यातिपुण्यमना

मान्यजनाधीशो माधवेशो मे मुदं तनोति ॥ ४६ ॥

यः किल श्रीमान् माधवसिंहदेवो लन्दननगरे गच्छन्, निजव्यवहारार्थं
मृत्तिकामपि स्वदेशादेव संहिनोति (प्रेषयति) स, भोज्यपेयादीनां तु
कथैव का । अखण्डितधार्मिकनियमस्य यस्य (माधवेशस्य), प्रशस्यो धर्म-
दुन्दुभिः स्वर्गं प्रीणयति । धार्मिकनियमपालनेन देवान् प्रीणयामासेत्यर्थः ।
अथवा, म्लेच्छदेशेषु अखण्डितधार्मिकनियमस्य यस्य, धार्मिको विजय-
दुन्दुभिः दिवम् अन्तरिक्षं धिनोति मुग्धयति । यस्य विजयदुन्दुभिः सर्वतो
व्याप्त इत्यर्थः । जर्मनदेशीयैः प्रारब्धे, घटनाने यूरोपयुद्धे, निजागारात्
निजकोषात् धनं दात्वा, सेनायां समापेक्षार्थं मनुष्यसंग्रहस्य प्रजानां संघं

यो धुनोति स निवर्तयामास । भारतेशेन याचितो युद्धे सहायतार्थं सैनिकान्
नदत्वा अपरिमितं धनमेव निजकोपाद्ददौ, न पुनर्दयावशो निजप्रजालोकान्
न्प्रेरयामासेति भावः । धर्मधुरन्धरत्वाद् मान्यः, जनाधीशो राजा श्रीमान्
माधवसिंहदेवः ॥ ४६ ॥

—४७— देवघनाक्षरी ४७—

धनविटपेषु भूरि शोभते कुसुमघटा
रोचते सरोजखण्डसुपमा सरसि सरसि
भाति सहकारे कलकोकिलकुहूनां रवो
मधुकरयूनां खनः सरसां पयसि पयसि ।
मञ्जुनाथ रसिकमनःसु मदलक्ष्मीर्भाति
दशमुपयाति कामचर्चाऽसौ रहसि रहसि
मन्ये मधुपर्वणि मनोभूर्मदजन्मोन्माद-
मङ्कते विशङ्कं निजमुद्रया मनसि मनसि ॥ ४७ ॥

घसन्तवर्णनम्—कुसुमघटा पुष्पोत्करः । सरसि सरसि प्रत्येकसरोवरे,
कर्मलखण्डस्य शोभा राजते । सरसि सरसीति द्विरुक्त्या 'यावत्सरोवरेषु
कमलानि सन्तीति' विस्तारतिशयो ध्वन्यते । एवमत्रेपि द्विरुक्तौ बोद्धव्यम् ।
सहकारे आत्रे । कलानां (मनोहराणाम्) कोकिलकुहूशब्दानाम् । मधुकरयूनां
युवकमधुकराणाम्, अनेन घसन्ते उन्मादातिशयो ध्वन्यते । यूनां विशेषोन्मा-
दात् । मदस्य लक्ष्मीः समृद्धिः । रहसि रहसि (सर्वत्र एकान्ते) कामचर्चा
दशम् उपयाति । सर्वत्र एकान्ते स्थितानां जनानां कामकथैव श्रूयते इति
घसन्तप्रभावातिशयः सूच्यते । अत्रोपेक्षते—मनोभूः काम', मधुपर्वणि वस-
न्तरूपे पर्वसमये । पर्वपदेन समयस्य पुण्यत्वं दुर्लभत्वं च सूच्यते । निजमु-
द्राद्वारा निःशङ्कं प्रत्येकजनस्य चित्ते मदजन्मानम् उन्मादम् अङ्कते लिखति ।
कामवृत्तमुद्राङ्कनेन सर्वेषां चित्ते, मदजन्मा उन्मादः संजात इत्युपेक्षाशयः ४७

उर्दूभाषाप्रचलितानि छन्दांसि

सूचना

उ

उर्दूभाषायां संस्कृत हिन्दी-वत् न परःसहस्राणि छन्दांसि । अधिक-
धिकमुपचचारिंशानि भवेयुरस्याश्छन्दांसि । तान्यपि नास्याः
संपत्तिः । पारसीकभाषाया एवैतानि छन्दांसि व्यवह्रियन्त
उर्दूभाषारसिकैरपि । छन्दःशास्त्रमप्यस्याः पारस्यभाषोद्गीर्णम् ।

अत्र हि संस्कृतहिन्दीभाषावदक्षराणां मात्राणां वा नास्ति गणना । छन्दो-
ध्वनिसूचकाश्चत्वारः पञ्च वा शब्दाः सन्ति, येषामितस्ततः परिवर्तनेन
साध्यन्ते विविधछन्दांसि । उर्दूभाषायां छन्दसो नाम 'बहर' इति ।
प्रसिद्धानि छन्दांसि केवलमेकोनविंशतिः । तेषु छन्दःपञ्चकं केवलमा-
रव्यभाषायामेवोपयुज्यते ।

उर्दूभाषायाः प्राक्तनाः कवयः कठिनेष्वपि छन्दःसु कवितां कर्तुम-
शक्नु, परमिदानीं प्रसिद्धेष्वेव छन्दःसु कवयन्ति कवयितारः । कठिन-
छन्दसां व्यवहार एव निरुद्धः । साम्प्रतिका हि सुबोधभाषया सह सरला-
न्देव छन्दांसि प्रयोजुमभिलपन्ति । एवं सत्यपि छन्दसां लेखने पठने च
योऽयं दोषः स त्विदानीमपि तदवस्थ एव ।

उर्दूभाषायां लिख्यते दीर्घः परं छन्दोलयानुसारं दीर्घोऽपि लघुः पठ्यते ।
अतएव, अपरिचितपठनप्रकारः पुरुषो न सम्यगुर्दूभाषायाश्छन्दांसि पठितुं
पारयेत् । यथा—

“गुलिस्तां में जाकर हरेक गुलको देगा ।

न तेरी सी रंगत न तेरी सी यूँ है ॥”

इति लिखितमपि पठनध्वनेरनुसारमेवं लेखनीयं भवेत्—

“गुलिस्तां म जाकर हरिक गुलकु देला ।
न तेरी सि रंगत न तेरी सि यू है ॥”

अस्तु. उर्दूभाषायाश्छन्दांसि मात्राक्रमनियामकध्वनिसहितानि संस्कृतभाषायामधस्तादवतार्यन्ते । सौकर्यार्थमधस्ताद् उर्दूभाषामयान्युदाहरणान्यप्युद्दिश्यन्ते । एतद्विषये विशेषस्तु गीति-वीथ्याम् पूर्वभागाभूमिकायां च विवेच्येत । छन्द.स्वरूपसूचनार्थमस्मिन्प्रकरणे विस्तृतानां छन्दसां कानिचित्खण्डान्येव (शेर) दीयेरन्, तदवशिष्टभागस्तु गीतिवीथ्यामवलोकनीयः ।

❀ १-यहरे हज़ज मुसद्दस महज़ज़फ़ ❀

[मफाईलुन मफाईलुन फऊलुन]

❀ मवाटवी ❀

अहो कं वा श्रयेयं दीनवन्धो ।
खदुःखं कं वदेयं दीनवन्धो ॥ १ ॥
वनाग्निः सर्वतो मे संवृतोयम् ।
अहो कुत्र द्रवेयं दीनवन्धो ॥ २ ॥
विहाय त्वां कमन्यं मञ्जुनाथम् ।
वटेऽसिन्नारटेयं दीनवन्धो ॥ ३ ॥

अस्मिन् वटे मञ्जुनाथं (भेष्टं स्वामिनम्) त्वां विहाय अग्रं कम भार-
टेयम् (आह्वयेयम्) इति योजना ॥ ३ ॥

१ 'कहाँ ही ऐ हमारे राम प्यारे ।

मुझे, मुझ, योहूँ, वन, जो, विहाये ॥

→* २-बहरे रमल मुसम्मन महजूफ *←

[फायलातुन फायलातुन फायलातुन फायलुन]

हे गणेशगुणावधे करुणानिधे ! ह्यवधीयताम् ।
 दृष्टिरुज्ज्वलभारते तव भारते विनिधीयताम् ॥ १ ॥
 निर्मले यमुनातटे निकटे कदम्बमहीरुहाम् ।
 अत्र वै विहरन् भवान्विदधे महाकमनीयताम् ॥ २ ॥
 यत्र कुङ्कुमकेसराः कलयन्ति कामपि सुच्छविम् ।
 देश ईदृश ईक्ष्यते किमिहापरोपि ? विचीयताम् ॥ ३ ॥
 गीयते निगमागमैर्गुणगौरवं तव सर्वदा ।
 नाथ संग्रति मञ्जुनाथगिरा कियद्वत् गीयताम् ॥ ४ ॥

गणनीयानां गुणानाम् अवधिसदृश ! 'गणनीयं तु गणेश'मित्यमरः ।
 उज्ज्वलायां भायां कान्तौ रते, सत्कार्यकरणेन कीर्तिसम्पादके इत्याशयः ।
 तव भारते भवदीये भारते, दृष्टिनिधीयताम् । कुङ्कुमस्य काश्मीरजस्य
 केसराः किंजल्काः ॥ ४ ॥

→* ३-बहरे हज़ज़ मुसम्मन कुदतुर *←

[फायलुन मफाईलुन फायलुन मफाईलुन]

मो विभो दयादगियं दीनदुर्वले देया ।
 वेदना ममाद्य घना देव दूरमाधेया ॥ १ ॥

१ 'दिल इवादतसे चुराना और जन्नत की तलब ।

कामचोर इस काम पर किस मुंहसे उजरत की तलब ॥'

२ 'इशक से तपीअतने जीस्व का मजा पाया ।

दर्द की दवा पाई दर्द वे दवा पाया ॥'

साम्प्रतं विधौ वामे, रक्षकोस्ति को वा मे ?
 याचना मदीयेयं मानसे न किं नेया ? ॥ २ ॥
 आभयेदजस्रमियं सर्वतोद्य संसारे ।
 दैवदुर्लिपिनिहिता मामकीनभाले या ॥ ३ ॥
 कर्ममोहितोद्य भृशं कीदृशं विनृत्यामि ।
 मञ्जुनाथनाट्येऽसिन् दीननाथ दृग् देया ॥ ४ ॥

दयादृक् दयादृष्टिः । हे देव घना (निविद्धा) मे वेदना दूरभाषेया
 दूरीकर्तव्या ॥ १ ॥ विधौ विधातरि वामे प्रतिकूले । मानसे याचना किं-
 न नेया ? अपि त्ववश्यं नेतव्येत्याशयः ॥ २ ॥ मञ्जुनाथस्य नाट्ये (नृत्ये)
 दृष्टिर्देया ॥ ३ ॥

—ॐ० ४-यदरे हज्ज मुसम्मन अखरब्र ०—

[मफऊल मफाईलुन मफऊल मफाईलुन]

अयि नाथ दयादृष्टिं तव देहि दयालो ! मे ।
 विदधासि तिरस्कारं किल केन कृपाली ! मे ॥ १ ॥
 लोठामि भृशं भूमौ दीनोऽयमहं त्वग्रे ।
 निद्रासि कथङ्कारं वद शेषशयालो मे ॥ २ ॥

१ ' सुरसेद *जो निकला है इस वक्त य लरजा है ।

कोठे प खड़ा शायद वह माहेलवा होगा ॥ '

* उर्दूशाठकादृछन्दोनुरोधेन शीर्षमपि हसवत्पठन्ति । तदर्थमत्र वैदिकानु-
 दात्तचिह्नवत् शीर्षवर्णस्याधस्तात् (-) ईदृशं चिह्नं दत्तमस्ति ।

अयि नाथ न नाथेन्यत्, परमस्तु भवच्चित्ते ।
वत् मञ्जुलनाथोयं चपलोपि च वालो मे ॥ ३ ॥

शेषशयालो शेषशायिन् ! ॥ २ ॥ नाथे आशासे । मञ्जुनाथप्रपलोपि मे
वाल इति भवच्चित्तेऽस्त्विति संबन्धः ॥ ३ ॥

→* ५-बहरे हज्ज मुसम्मन सालिम *←

[मफाईलुन मफाईलुन मफाईलुन मफाईलुन]

अहो श्रीभारतामिख्योऽतिमुख्यो दिव्यदेशोयम् ।
अपि ध्यायेत्सुरेशो यं स भूमेः संनिवेशोयम् ॥ १ ॥
जयज्जीवात्तवे जाताऽनुयाता जाह्नवी यस्मिन् ।
प्रसर्पत्पुण्यपीयूषप्रवेशो भृष्टदेशोऽयम् ॥ २ ॥
अमुष्मिन्वर्द्धितानन्दो मुकुन्दो मोदमातेने ।
तदीयाऽलङ्घ्यलीलाभिर्विलीनाऽलीकलेशोऽयम् ॥ ३ ॥
सखे मे मञ्जुनाथाऽलं मुघा मा यापयेः कालम् ।
अहो ते संस्कृतोपेतो न रोचेतोपदेशोयम् ॥ ४ ॥

जगजीवनौपघाय जाता जाह्नवी, यस्मिन् देतोऽनुयाता । प्रसर्पतः पुण्य-
रूपस्य पीयूषस्य प्रवेशो यस्मिन् ॥ २ ॥ संस्कृतोपेतः संस्कृतमायानिबद्धस्य
उपदेशो लोकानां न रोचेत ॥ ४ ॥

१ 'अगर हम बाग़ों होते तो गुल्शन को हटा देते ।
पकड़कर दस्त मुलमुल का चमनसे जा मिला देते ।'

→* ६-बहरे हज़जमुसम्मन अखरव मक्कफूफ़ मक्कसूरं *←

[मफऊल मफाईल मफाईल मफाईल]

भूतेश ! भवत्पादयुगं भूरि भजेयम् ।

हे भर्ग ! भवन्मूर्तिमन्धाय यजेयम् ॥ १ ॥

त्वन्मौलिगता देवधुनी पापमपोहेत् ।

चेतःपरितापं व्यपनीयान्नगजेयम् ॥ २ ॥

त्वं देहि दयादृष्टिमये मञ्जुलनाथे ।

वाञ्छाऽद्य महेशान मनाद् मानसजेयम् ॥ ३ ॥

भवन्धाय मोक्षाय भवन्मूर्ति यजेयं पूजयेयम् ॥ १ ॥ इयं नगजा पार्वती
चेतःपरितापं व्यपनीयात् दूरीक्रियात् ॥ २ ॥ अये दयादृष्टिं देहि, इति
मानसजा इयं वाञ्छा ॥ ३ ॥

→* ७-बहरे हज़ज मुसदस मक्कसूरं *←

[मफाईलुन मफाईलुन मफाईल]

अये पद्मेऽङ्घ्रिपद्मे मे मनः स्यात् ।

भवत्पादाग्रलघोयं जनः स्यात् ॥ १ ॥

कृपादृकोणतस्तुष्येन्मनो मे ।

न किं वा चातकप्रीत्यै धनः स्यात् ॥ २ ॥

कथं वा मञ्जुनाथं नेक्षसे त्वम् ।

दयादृष्टिं विना सिद्धिर्न नः स्यात् ॥ ३ ॥

१ 'जिसकी तेरी आँखों से सरोकार रहैगा ।

विस्फूर्जं जिया भी तो वो भीमार रहैगा ॥'

२ 'सुदृष्यत कोदियोंके हो अगर मोल ।

बनी आदम न छे यह ददें सर मोल ॥'

हे पद्मे ! (लक्ष्मि) ते चरणकमले । भयं जनः, अहमित्याशयः ॥ १ ॥
कृपादक्षोणतः कृपाकटाक्षात् ॥ २ ॥

→ॐ ८-बहरे सफ़ीफ़ मुसदस मखबून महजूफ़े ॐ←

[फायलातुन सफायलुन फेलुन]

भारती मे भवाय बोभूयात् ।

मानसे मे मुखानि सा खूयात् ॥ १ ॥

शारदासौ सरोजपीठस्था ।

मानसं मे प्रमादमाधूयात् ॥ २ ॥

मौनमेया न मञ्जुनाथेऽसिन्

गीतिभिस्त्वां परस्तु कः स्तूयात् ॥ ३ ॥

भारती सरस्वती । भवाय कल्याणाय ॥ १ ॥ मानसं मनःसंबन्धिनं
प्रमादम् आधूयात् दूरीक्रियात् ॥ २ ॥ मौनं न पयाः (भा-इयाः) मा
गच्छेः । मञ्जुनाथं विना मयीनगीतिभिः परः कः स्तूयात् ॥ ३ ॥

→ॐ ९-बहरे मुज़ारे मुसम्मन अखरय मवाफ़ूफ़ महजूफ़े ॐ←

[मफऊल फायलात मफाईल फायलुन]

वन्दामहे महेशपदाम्भोजमुञ्ज्वलम् ।

सेवामहे महेशपदाम्भोजमुञ्ज्वलम् ॥ १ ॥

१ 'शाम से कुल युक्ता सा रहता है ।

दिल हुआ है चिरग सुफ़लिस का ॥'

२ 'पानी तपीष दे है हमें क्या युक्ता हुआ ।

है दिल ही ज़िन्दगीसे हमारा युक्ता हुआ ॥'

लीयेत लाभलोभलवोऽप्यान्तरस्य, चेत् ।
 विन्दामहे महेशपदाम्भोजमुञ्ज्वलम् ॥ २ ॥
 काव्येषु मञ्जुनाथ न नः स्पृहया फलम् ।
 वीक्षामहे महेशपदाम्भोजमुञ्ज्वलम् ॥ ३ ॥

आन्तरस्य (भवसः) लाभलोभस्य लेशोपि लीयेत, यदि शिवपदकमलं
 विन्दामहे ॥ २ ॥

✽(१०-बहरे रमल मुसइस महज़ूफ़े)✽

[फायलातुन फायलातुन फायलुन]

कीर्तये कालिन्दि मातस्त्वामहम् ।
 शङ्कितः शरणं पुरः प्रायामहम् ॥ १ ॥
 निर्मलं यदि ते जलं भौलौ बहे ।
 संतरेय त्वत्पतेर्मायामहम् ॥ २ ॥
 माऽनुमासीर्मञ्जुनाथं निर्बलम् ।
 त्वत्तटे प्रायां तरुच्छायामहम् ॥ ३ ॥

शङ्कितः सन् त्वां शरणं प्रायाम् आयासिषम् ॥ १ ॥ स्वत्पतेः श्रीकृष्णस्य
 मायाम् ॥ २ ॥ मानुमासीः मा जानीहि । त्वत्तटे तरुच्छायामहं प्रायाम्
 (भाग्यतोऽस्मि), स्वतीरतरुच्छायाध्रुवेण अहं निर्बलो नास्मीत्यनेन तीर-
 गमनमाश्रेण जनो मुक्तेरधिकारी भवतीति महिमातिशयो ध्वन्यते ॥ ३ ॥

१ 'बाल ओ फरियादकी ताकत कहा ।
 बात करता हूँ कलेज धामके ॥'
 छ० नि० २५

→ॐ ११-बहरे मुतकारिव मुसम्मन सालिम ॐ←

[फऊलुन फऊलुन फऊलुन फऊलुन]

हरे ! संतरेद्भाग्यनौका ममेयम् ।
 क्षणं क्षेपणी स्यादया चेतवेयम् ॥ १ ॥
 भवाब्धिस्तु कल्लोलमालाकुलोयम् ।
 महाजर्जरा नाथ नौका ममेयम् ॥ २ ॥
 ततोप्यद्य विद्योतते नैव भास्वान् ।
 घटा चोत्कटा व्योम्नि विस्फूर्जितेयम् ॥ ३ ॥
 क्षणं मञ्जुनाथं दृशापि स्पृशेथेत् ।
 निमग्नोपि कामं हरे संतरेयम् ॥ ४ ॥

भाग्यरूपा नौका । तव दया, क्षणार्धं चेत् क्षेपणी (नौकादण्डः 'बही')
 स्यात् ॥ १ ॥ त्व दृष्ट्यापि चेतस्पृशसि तर्हि भवाब्धौ निमग्नोपि तरेयम् ।
 त्वदयादृष्टिलामे सति मम मञ्जनमप्युद्वारादुत्कृष्टम् इत्यर्थः ॥ ४ ॥

ॐ १२-बहरे मुतकारिव मुसम्मन मकवूज असलम मुजाईफ ॐ

[फऊल फेलुन फऊल फेलुन फऊल फेलुन फऊल फेलुन]

न याहि लावण्यगर्वितानामुपान्तदेशं सखे मनो मे ।
 अयेऽवधानेन पालयेथा इमं निदेशं सखे मनो मे ॥ १ ॥

१ 'न छोड़ो हमें हम सनाये हुए हैं ।

जुदाईके सदमे उठाये हुए हैं ॥'

२ 'कहा है हम मेंऽव ऐसे सालिक कि राह हूटी बंदम उठाया ।

जो हैं तो ऐसे दि रहगये हैं किताब देखी कलम उठाया ॥'

न पूर्वमेया दशा तवासीन्न नाम सेयं विषण्णतासीत् ।
 दिनेषु यातेषु ते विलोके व्यथाविशेषं सखे मनो मे ॥ २ ॥
 विघूर्णसेऽहो निरन्तरं त्वं विमुञ्चसे नावलोकलोमम् ।
 निरर्थकं हन्त तर्कयेहं तवोपदेशं सखे मनो मे ॥ ३ ॥
 न चेत्यरोचेत सूक्तिरेया न मञ्जुनाथोपि निर्मिमीत ।
 अवेहि सूक्ष्मं तु सूक्तिवामानवीनवेपं सखे मनो मे ॥ ४ ॥

रूपगर्वितानां लोकानामुपान्तदेशं समीपदेशम् ॥ १ ॥ कतिपुचिदिनेषु
 व्यतीतेषु ते पीडाविशेषं विलोके ॥ २ ॥ विघूर्णसे अमति ॥ ३ ॥ एया
 सूक्तिः (गजलगीतिमयी) खेन्न रोचेत, तर्हि मञ्जुनाथोपि न निर्मिमीत
 (रचयेत्), परं सूक्तिरूपाया वामायाः (स्त्रियाः) नवीनं वेपं सूक्ष्मं यथा
 स्वात्तया विचारय । इयं नवीनगीतिपद्वतिः सूक्तिबद्धा नववेपधारणवद-
 स्त्रीलाशयः ॥ ४ ॥

—१३—यहरे कासिल मुसम्मन सालिम —

[सुतफायलुन सुतफायलुन सुतफायलुन सुतफायलुन]

विरहापगातटमुत्तरं पुनरागमिष्यति वा न वा ।
 अपि मानसी मम वेदना विषमा गमिष्यति वा न वा ॥ १ ॥
 विलिखामि मानसवेदनां विसृजामि हन्त तदन्तिके ।
 परमन्तरं परिशङ्कते स विलोकयिष्यति वा न वा ॥ २ ॥
 नवपङ्क्ता विलसन्ति, संविकसन्ति ते कुसुमोत्कराः ।
 मम भागवेयतरुः सखे सरसं फलिष्यति वा न वा ॥ ३ ॥

१ 'वो जो दुममें हफ्तें करत वा दुममें बाद हो कि न बाद हो ।

अयि मञ्जुनाथ मनो विनोदय संगमेन सचेतसाम् ।

अपि नीरसेषु जनेषु ते प्रणयो भविष्यति वा न वा ॥ ४ ॥

विरहापगायाः (विरहनद्याः) उत्तरं तटम् (अपरपारः) ॥ १ ॥ परम्
—अन्तरं चित्तम् ॥ २ ॥ पल्लवाः, विकसन्तः कुसुमसमूहाश्च जाताः, पर-
मितोऽग्रे मम भाग्यतरुः सरसं यथा तथा फलानि दर्शयिष्यति न वा इति
विरही भाग्यं शोचत इत्याशयः ॥ ३ ॥ सहृदयानां सङ्गेन मनो विनोदय ।
न जाने, नीरसेषु जनेषु ते प्रणयो भवेन्न वेत्याशयः ॥ ४ ॥

→ १४-वहरे रमल मुसदस मकसूर ←

[कायलातुन कायलातुन कायलात]

नन्दसूनो ! किं विधूनोष्यद्य माम् ।

दीनमेनं मुञ्चसे हा किंतमाम् ? ॥ १ ॥

श्रीपतेस्ते का भवेद्दीने दया ।

सर्वदोत्सङ्गे निधत्से यद्रमाम् ॥ २ ॥

त्वन्मुखाग्रे दृश्यते दीनः शशी ।

चेतसा कश्चिन्तयेच्चन्द्रोपमाम् ॥ ३ ॥

मञ्जुनाथप्रार्थने चेन्नेक्षसे ।

निःस्पृहो याचामि कस्माद्वा क्षमाम् ॥ ४ ॥

विधूनोपि दुःखं ददासीत्याशयः । किंतमाम् किमयम् ॥ १ ॥ चन्द्रस्य
उपमां कश्चिन्तयेत् ॥ ३ ॥ मञ्जुनाथप्रार्थनायां त्वं न पश्यसि, तर्हि महमपि
निःस्पृहोऽसि । कस्मात्कारणात्तवतः क्षमां याचे ॥ ४ ॥

१ 'पूछते हैं वह कि गालिब कौन है ।

कोई बतलाओ कि हम बतलायें क्या ॥'

→१५-वहरे मुज़ारे मुसम्मन अखरव-१५←

[मक़ऊल फ़ायलातुन मक़ऊल फ़ायलातुन]

भगवन् दयादगेपा मयि दीयतां दयालो ।
 अधुनाऽवहेलना मे न विधीयतां दयालो ॥ १ ॥
 करितो न पीनकायो गिरितो गुरुर्न चाहम् ।
 दुरितोपरोधतो मे न निर्लीयतां दयालो ॥ २ ॥
 अहमसि सार्वभौमो निखिलाऽघकारकाणाम् ।
 भवताऽद्य भूरि भूमन्नवधीयतां दयालो ॥ ३ ॥
 निगमैस्तवाऽवघोधे कियदङ्ग गीयते स ।
 अपि मञ्जुनाथवाचा कति गीयतां दयालो ॥ ४ ॥

पूया दयादक् ॥ १ ॥ करितः गजेन्द्रात् पुष्टः, गिरितः पर्यंतात् गुरुर्नासि,
 मम पापानुरोधात् न निर्लीयताम् ॥ २ ॥ भूमन् पृथिवीनाथ ! सार्वभौम-
 र्वान्ममोद्वारे अत्यन्तमवधीयताम् ॥ ३ ॥

→१६-वहरे मुतकारिव मुसम्मन मंहज़ूफ़-१६←

[कऊलन कऊलन कऊलन कअल]

दयालो किंमालोकसे निःस्पृहम् ।
 चिरं व्याकुलो हन्त लोठाम्यहम् ॥ १ ॥

१ 'सारे जहांसे अच्छा हिन्दोसतौ हमारा ।

इम बुलबुलें हैं इसी यह है चमन हमारा ॥'

२ 'कहै एक जब मुन ले इन्सान दो ।

कि हक्ने जुषाँ एक धी कान दो ॥'

सुहृत्सन्नुसंबन्धिनोप्यद्य माम् ।
 विमुञ्चन्ति भूमौ गतं निःसहम् ॥ २ ॥
 कथं पुण्यमन्वेपये जीवने ।
 इदं दुष्कृताऽनन्तदावेऽदहम् ॥ ३ ॥
 इदानीं प्रभो मञ्जुनाथोद्धृतिम् ।
 दयालोस्तवैवाद्य हस्तेऽवहम् ॥ ४ ॥

मम जीवने पुण्यं कथमन्विष्यामि, इदं (पुण्यम्) दुष्कृतरूपे धनन्ते
 दावे (वनाग्नौ) अदहम् । मम पुण्यस्य लवोपि नास्तीत्याशयः ॥ ३ ॥
 मञ्जुनाथस्य उद्धारं दयालोस्तव हस्ते अवहम् भद्राम् ॥ ४ ॥

→* १७-यहरे हज्जज मुसहस अखरव मकवूज महजूफ *←

[मफऊल मफायलुन फऊलन]

अपि देवि दयां विधेहि गङ्गे ।
 मम देहि वपुर्विराममङ्गे ॥ १ ॥
 तव वीक्ष्य विलोलवीचिनृत्यम् ।
 मम मानसमुत्प्लवेत रङ्गे ॥ २ ॥
 तव कः कलयेत कूलशोभाम् ।
 रविरश्मिरुचा लसत्तरङ्गे ॥ ३ ॥
 त्वमुदेपि गिरीशमञ्जुमाली ।
 अविधाटिजटाभ्रमद्भुजङ्गे ॥ ४ ॥

१ 'हर शाख मे हूँ शिगूफ़ारी ।

समरः हूँ कूलम क्व हन्टेवारी ॥'

त्वयि मञ्जय मञ्जुनाथमेनम् ।
अयि पारितपापपुञ्जभङ्गे ! ॥ ५ ॥

तत्र भङ्गे मम वपुर्विरामम् देहावसानं देहि ॥ १ ॥ नृत्यं दृष्ट्वा मम मान-
समपि नाट्यारङ्गे उल्लसते कृदंत । ततोपि अन्यस्य नृत्यं दृष्ट्वा ईर्ष्यावशाद्भङ्गे-
ऽवतरति ॥ २ ॥ अविघाटिन्यः दृढसंलप्ताः या जटास्तासु भ्रमन्तो मुजङ्गा
यस्मिन् ॥ ४ ॥ पारितः समापितः पापपुञ्जस्य भङ्गो यथा तत्संबुद्धौ ॥ ५ ॥

—१३— १८-चहरे हज़ज़ मुसम्मन मंक्रवूज़ —

[मफायलुन मफायलुन मफायलुन मफायलुन]

दया तवेह मामये मुकुन्द ! नन्दयेन्न किम् ।
पदारविन्दमेतकन्मनो मिलिन्दयेन्न किम् ॥ १ ॥
भृशं भ्रमामि वसनावशोऽविशोच्य दुर्नयम् ।
भवदया तु दुर्गतेर्गतिं विमन्दयेन्न किम् ॥ २ ॥
कथं तरामि यत्रणां दुरन्तचिन्तयाऽनया ।
निपीडितस्य मोहनो मनोऽभिनन्दयेन्न किम् ॥ ३ ॥
वचोऽथ मञ्जुनाथ ते न चेत्प्ररोचते विदाम् ।
चराचरेशचेतसोपि चारु चन्दयेन्न किम् ॥ ४ ॥

अये मुकुन्द तव दया मामिह किं न नन्दयेत् ? अपि त्ववश्यं नन्दयेत् ।
एतकत् (एतत्) ते पदारविन्दं किं मां मिलिन्दं भ्रमरं न कुर्यात् ? तरक-
रोतीति णिच् ॥ १ ॥ दुर्नयम् दुर्नोतिमविचार्य ॥ २ ॥ चिन्तया पीडितस्य
(मे) मनः किं मोहनः (हरिः) नामिनन्दयेत् ? ॥ ३ ॥ ते वचनं यदि

१ 'य थोदि थोदि मै न दे कलाइ मोइ मोइ कर ।

मला ह्ये वेरा सादिया पिलादे खुम निचोइ कर ॥' [पञ्चामरम्]

विदुषां न रोचते, तर्हि चराचरनायकस्य चेतसोपि (चित्तमपि, कर्मवैदा-
विवक्षया पथी) किं न चन्दयेत् प्रमोदयेत् ? अपि त्ववश्यं प्रमोदयेत् ॥ ४ ॥

१९-बहरे तवील अथवा बहरे मुतदारिक मस्रवून मुंज़ारक

[फ़ल्लुन फ़ल्लुन फ़ल्लुन फ़ल्लुन फ़ल्लुन फ़ल्लुन फ़ल्लुन फ़ल्लुन]

अयि चित्त चिरेण विचिन्तयतोपि च चञ्चलता न गता न गता ।

अपि नाम निरन्तरयत्नशतैस्तव निष्ठुरता न गता न गता ॥१॥

क्षणमेव विमुह्यसि वामदृशा न फलं परिपश्यसि दूरदृशा ।

विमृशामि सखे यदि तत्त्वदृशा, तव कामुकता न गता न गता २

न हि दीनजनान्परितोषयसे बहु घोषयसे निजदानरुचिम् ।

अयि चित्त सखे तव लोलुपताऽनृतकीर्तिवितानगता न गता ३

तव विश्वरगीतिमिहार्पयसे न विलोकयसे विविधान्वियुधान् ।

अधुनापि च मञ्जुलनाथ मनाक्तव दुर्मुखाता न गता न गता ४

चिरकालाद्विचारं कुर्यंतोपि तव ॥ १ ॥ बहु घोषयसे, लोकेषु दानरुचिं

प्रत्यापयसे । अत एव हे चित्त ! अनृतकीर्तः मिथ्यायशसो वितानसंब-

न्धिनी तव लोलुपता (लालसा) न गता न गता । अतियत्नेपि तव कृत्रिमकी-

र्तिलालसा न यातेत्याशयः । न गता न गतेत्याग्नेहनस्य, यस्मै कृतेपि गमना-

भावः फलम् ॥ ३ ॥

१ 'दिया अपनी खुदी को जो हमने उठा वो जो परदाग्या सीचने या न रहा ।
रहा परदेनें अब वहि परदानशी कोइ दूसरा उखड़े जिवा न रहा ॥'

गीतिवीथी

[सेयं संस्कृतभाषैव संगीतस्यादिजननी । एतस्यामेव संस्कृतसरस्वत्यां संगीतरूपा सुरसरित्सर्यतः प्रथममवततार । यो हि वेदभगवान् भावुकैरनादिः स्वीक्रियते स एव सामरूपेण सुपरिष्कृतकर्णैर्महापिभिर्गीयते स्म । किमितोऽप्यधिकं किञ्चिप्रमाणमावश्यकं स्यात् ? यावत्किल पद्म-रूप-गन्धारेति सप्त स्वराणां संगीतेन सम्बन्धस्तावकः खलु पुरुषपुद्गवः संगीतं संस्कृतात्पृथक्त्वं पारयेत् ? महर्षयो हि संगीतद्वारा मुक्तेरप्यधिकारिणो बभूवुः । अस्तु. ऋषिपरिष्कृतानि हनूमत्तारदभरतप्रभृतीनां भूतानि संगीतशास्त्रे पृथक् पृथक् पद्धतिं प्रचारयामासुः । अत एव विद्वद्गोष्ठ्यां भूयसी समभूत्संगीतशास्त्रस्य भीमांसा । नियतवर्ण-मान्ना-वद्भानि नावाविधच्छन्दांसेव संस्कृतभाषायाः संगीतेन साकं सम्बन्धं सूचयन्ति । वाल्मीकिरामायण कुशलवाभ्यां गीयते स्वेति को न जानाति ? अत एव गायकानां कुशीलवेति नामैव निष्पन्नमिति बहवो वदन्ति ।

मध्ययुगे वादमात्रमण्डितानां शुष्कपण्डितानां कृपावशात् संगीतशास्त्रमिदं संस्कृतविदुषां हस्ताद्यच्युतप्रायमभवत् । यानि ध्रुवपदानि संस्कृतपण्डितैः प्रचारितानि तानि किल यैजूवावरे-हरिदास-सूरदास-कुम्भनदास-प्रभृतीनां समये बहुतरमुन्मेषमलभन्त । यस्मिन्समये एकैकशास्त्रमात्रपण्डित्ये व्यस्ताः संस्कृतपण्डिताः संगीतशास्त्रं परिहृत्य वादप्रथायाः सूत्रपातं कुर्वन्ति स्म, तस्मिन्नेव समये व्रजभाषाकोविदैः संगीताय सादर निजसाहित्ये स्थानमदीयत ।

एतदनन्तरं मोगलसम्राजां समये संगीतसागरे शृङ्गारमयी नवीना लहरिः प्रावहत् । ठुमरी—टप्पादीनां संगीते समादरः समभवत् । तस्मिन्समये ये केचन संस्कृतज्ञाः संगीतमशीलयन्तेपि हिन्दीगीतिभिरेव निजमनोविनोदमकुर्वन् । संस्कृतगीतिग्रन्थास्तु गीतगोविन्दप्रभृतयो विरलतमा भासन् ।

वर्तमानसमयस्तु संगीतशास्त्रानुसारिणीनां रागानुगानां प्राक्तनगीतीनां पक्षे प्रतिकूल इव । संगीतव्यवसायिनोऽन्यांश्च कांश्चिद्विरलान्विहाय साधारणजनतायां गीतिलहरिरेवाऽन्यादशी । नाटकीयध्वनिभिर्गजलैश्च सर्वे संतुष्यन्ति । कुतो वा न स्यात्, समय एव सूर्यस्य कृते उत्थानपतनयोः प्रवर्तकः । लोकानामेषंविधं प्रवाहमवलोक्य हिन्दीसंगीतसाहित्यसंज्ञैरपि निजपद्धतिस्तदनुकूला समपाद्यत । समन्तात्तादृशान्येव गीतिप्रयनान्यबलोक्यन्ते । उचितमप्येतत् । भाषा हि समयमनुसृत्य लोकानां मनोरञ्जनसाधनानि संघटयत्येव । परं संस्कृतज्ञाः, संगीतप्रणयिनोऽस्मिन्पक्षे पक्षारदाः सन्ति । छिद्रान्येपिमिः संस्कृतभाषाया अपाटवं प्रथयितुमेकोऽन्योऽपकाश उपलब्धो यदियं भाषा सामयिकीगीतीप्रथयितुमनुपयुक्तेति । एतमभावमंशतो निरसितुम्, अस्मिन्विषयेपि संस्कृतसरस्वत्या अक्षुण्णं पाटवं सूचयितुं च संस्कृतगीतिप्रयने यत्नोऽकारि । प्रजभाषासंगीतमनुहरन्तो गीतगोविन्द—मुकुन्दमालादयः सन्त्येव केचिद् ग्रन्थाः । ध्रुवपदानि 'कविध' तौ नाधिकं भिन्नानि । ततश्च ध्रुवपदस्थाने ग्रन्थेऽस्मिन्नियद्दानि घनाक्षरीपदानि गात्रं शक्यान्त्येव । अत एव नास्मिन्विषयेऽधिकं यत्नोऽक्रियत । किन्तु उर्दूभाषानियदासु गजलगीतिषु लोकानां परमादरं चानुरागं चावलोक्य संस्कृतमयीनां तासामग्र विशेषतः संघटनाऽकारि ।

→ उर्दूभाषा ←

उर्दूकवितायां भाषाया साहित्यमात्रमाकर्षकम् । यतो एस्यां शैलीनां (महावरा) यथावद्विवाहः, लोकोक्तीनां स्थानस्थानेषूपयोग एतावन्मात्रमेव कवितां परिष्कर्तुमलम् । भाषास्तु भाषाया जन्मन आरम्भाद्यावधि च

एव नियताः । वर्षर्वविषयोऽप्यतीव विरलः ! प्रेमी, प्रेमपात्रम्, विरहः, उपवनम्, अरण्यम्, नदी, मद्यगोष्ठी (मदफिल), भवान्तरविषयसहितैरैतैरेव सर्वे वर्षर्व परिसमाप्यते । विशेषस्तु वियोगवेदनावर्णनमेव उर्दूकवीनां सर्वस्वम् । एतेषां प्रेमपात्रमतिनृशंसः । स हि निजप्रेमिकमसिना भाहन्ति । समर्द्धविद्धं परिहाय प्रतिनापकैः संगच्छते । एतेषां शृङ्गारगोष्ठ्यां स्थाने स्थाने खन्नाघातः, रुधिरम्, इतस्ततो भूमौ लोठनम्, करुणाक्रन्दनमेतावन्मात्रमवलोक्यते, यदि शृङ्गारं धीभक्से परिणमयति । अत्र हि प्रेमी मृत्युं सर्वदा सहैव नीत्वा भ्रमति । किमधिकम्, मृत्यावेव अस्थानन्दः । यथा ह्युच्यते—

“मजे जो मौतके आशिक वयां कभू करते ।

मसीहो रिज़् मी मरनेकी आरज़ू करते ॥” (ज़ोंक)

एवंप्रायमुर्दूभाषायाः शृङ्गारवर्णनसमालोचनपरा ‘अये भोः प्रिये ते प्रतीतिर्न ये’त्यादिगीतिः सोदाहरणमग्रे प्रदास्यते । अनया हि उर्दूभाषायाः शृङ्गारवर्णनपद्धतियंहुतरमभिज्ञाता भवेत् ।

उर्दूकवितायां हि अलङ्काराणां मध्ये अत्युक्तिरेव सर्वत्र खेलति । अस्याः संपद्यते उर्दूकवीनामधिकतरमवलोक्यते पाठवन् । अनयैव हि प्रायः सर्वे कविता मनोहारिणी संपद्यत इत्युक्तिर्नाऽस्थाने । परं क्वचित्कचित्सेपमौचित्यसीमानमपि लहयति । अस्तु, उर्दूभाषायाः सर्वे साहित्यशैली बहोः कालादेतादृश्येव । परमिदानीं समयानुसारमस्यामपि शोधनान्यारब्धानि । ‘गुल-शुलबुल’ माध्रमयैर्गौतैर्दोकाः साम्प्रतं विरज्यन्ति । दृश्यतां किमाह उर्दू-विद्वान् मौलाना हालीमहोदयः—

“धुरा धेर कहनेकी गर कुछ सज़ा है ।

अजस झूठ बकना अगर नारवा है ॥

वो बह महकमा जिसका काज़ी खुदा है ।

सुर्ग़रि जहां नेको घदकी जज़ा है ॥

गुनहगार वां छूट जायेंगे सारे !
जहश्रुमको भरदेंगे शायर हमारे ॥”

। भवतु. उर्दूकवितायाः समालोचनेन नेह प्रयोजनम् । सत्यावश्यकत्वे पूर्व-
भागभूमिकायां तदुपादीयेत् । इह स्वेतदेव वक्तव्यं यदुर्दूभापायास्तामेव
वर्णनपद्धतिमङ्गीकृत्य, अत्रापि गजलगीतयोः प्रस्ताः सन्ति । प्रजभापायाः
शैलीं नीत्वा यथा तद्भापायाश्चदांसि कवित्तप्रभृतीन्यारचितानि तथा उर्दू-
भापाया वर्णनपद्धतिमुपादाय गजलगीतयो गुम्फनीया येन तद्भापाश्चन्दसां
स्वारस्यं संस्कृतेषु सिध्येत् । अत एव संस्कृतसाहित्यमाग्रसिकैः शृङ्गारेषु
शर-खन्नादीनां संनाहमवलोक्य न विमनायितव्यम् । संस्कृतसाहित्यगत-
मौचित्यमपरिहाय, उर्दूभापाया विरहवर्णनं येन प्रकारेण समञ्जसमा-
भाति तथैव यथाबलमिहाऽऽचेष्टितम् । सदसत्परिचये तु सहृदयानां
हृदयान्येव निकपः । न तत्र वाचिकं प्रमाणं प्रभवति ।

उर्दूचन्दसां नामानि, मात्राक्रमनियमश्च चन्दोदीध्यामवलोक्य, तदनु-
सारेण इहाप्यनुसंधातव्य इति नात्र पृथग् दीयते ।]

ब्रजभाषाचत्वरः

❀ १-देशमल्लाररागेण ❀

जय जय गणनायक ! वरदायक ।

जय जय० ॥

दुःखहरण सुखकरण गणाधिप

जय जय सिद्धिविधायक ॥ जय जय गण० ॥ १ ॥

प्रथमनमस्कृत सकलसुरैरपि

शरणापन्नसहायक ॥ जय जय० ॥ २ ॥

लम्बोदर शिखिनाहनसोदर

निजजनशुभपरिचायक ॥ जय० ॥ ३ ॥

सिन्धुरवदन सदन सम्पत्तेः

सिद्धधरामृतपायक ॥ जय० ॥ ४ ॥

एकदन्त विपदन्तविधायक

विभविहिंसनसायक ॥ जय० ॥ ५ ॥

भञ्जनायमिममाशु सनाथय

सकल्या सिद्धविनायक ॥ जय जय० ॥ ६ ॥

विमानां विहिंसने सायक ! (बाणसदस्य) ! ॥ ५ ॥

✽६८ २-मरुप्रसिद्धमांडरागेण ७३✽

जय जय राधिकापते !

जय नटनागर साँभगसागर हे रमापते ! ॥

दो०-योजितयोगसमाधयो मुनयो यास्युपयान्ति ।

त्वद्भक्तास्त्वत्सेवया तां पदवीमनुयान्ति ॥ जय० ॥१॥

कण्टकसंबुलमपि यदा काननमिदमुपयासि ।

मम हृदयावनिमिह पुनर्नागर किमिति जहासि ॥जय०॥२

दृष्यत्सुरपतिमदभरं हृतवानसि रभसेन ।

त्वं शरणं करुणानिधे कलितोऽग्नेन जनेन ॥ जय० ॥३॥

कालियफणधराशिरसि यद्वितरसि लयसंचारि ।

तदिह चरणमरसीरुहं शरणं दुरितनिवारि ॥ जय० ॥४॥

यदा कण्टकादीर्णं वनमेवाटगि तदा द्योमलो हृदयभूमिं किमिति त्यजति,
इति नागरपदेनाक्षिप्यते ॥ २ ॥ एव स्वरसाम्ये तेन मंदरति तच्छीष्टम् ।
दुरितं निवारयति तच्छीष्टं च ॥ ३ ॥

✽६९ २-सिन्धुवाफीरागेण ७३✽

सेयं नन्दमुते यामा प्रीतिं तनुते । सेयम्० ।

हंहो लोकाञ्चनमपि नैषा मनुते । सेयं नन्द० ॥ १ ॥

मञ्जुनिवृञ्जगतापि न मृञ्चति, चञ्चति कंचन तापम् ।

कामं मनोमयवाधामञ्चति, नापयन्ना सैषा र्थयं धुनुते ॥सेयम्०॥२

याति निरन्तरमन्त्रिकदेशं रचयति कामुक्तेषुम् ।

सा संकेतगता पन्मृषति वृञ्जमियं वारं वारं चिनुते ॥ सेयम्० ॥३

मानय मे वचनं सखि संग्रति, मा नय कामममर्षम् ।
मञ्जुनाथविनयं परिशीलय, गोपसुते किं वा को वा वनुते ? सेयम् ॥

यो नन्दसुतो रमणीनां विप्रलम्बने प्रसिद्धस्त्रसिद्धेव इयं प्रीतिं करोति, अत एव सेयं वामा (प्रतिशूलाचरणा, खी च) । निकुञ्जगतापि तापं न मुञ्चति, किन्तु कञ्चित् (अनिर्वचनीयम्) तापं चञ्चति प्राप्नोति । अञ्चति गच्छति । तापपरवशा धैर्यं कम्पयति, अधीरा भवतीत्याशयः ॥ २ ॥ संकेतगता सेयं परिमुह्य धारं धारं संकेतकुञ्जं चिनुते, त्वद्भावनया अन्विष्यति ॥ ३ ॥ कामदेवम् अमर्षं मा नय, मा कोपयेत्यर्थः । गोपस्य पुत्रे को जनः किं वनुते (याचते) गोपालनमाप्रकर्मठात्तस्मात्किं वा प्राप्यम् ? न किमपीत्याशयः ॥ ४ ॥

→ॐ(४-पुनस्तथा)ॐ←

मानं मा मा समानय ते दयिते । मानम् ० ॥
हंहो सपदि चशे स हि ते दयिते । मानम् ० १
सरसवसन्तसमागमसुन्दरनवरजनी किल सेयम् ।
केयं प्रिये तव निष्ठुरता सखि ! तुष्यसि किं न हि चिन्ताऽऽकुलिते २
शपथशतानि निवेदितवानपि नो लभते करुणां ते ।
किं ते प्रियो दयितो ह्युत मानो नो दयसे किं वा कठिनमते ! ३
कुसुमशरासनसंततशासनविवशीकृतहृदयोयम् ।
मञ्जुनाथविनयं ननु मानय, कुष्यसि किं वा तव पदपतिते ४ मानम्

तव दयिते प्रिये, मानं मा समानय मा कुरु । हे दयिते ! स ते यत्ने यवेते ॥ १ ॥ चिन्तया आकुलिते प्रिये किं न तुष्यसि प्रसीदयि ॥ २ ॥ दयितः (प्रियतमः) तव प्रियः अभीष्टः ? उत मानः अभीष्टः ? हे कठिन-मते ! किं न दयसे ॥ ३ ॥

✽(५-‘कुंजरी’)✽

‘कुञ्जे कुञ्जे मां विहारी सखि रुन्धे मनोहारी । कुञ्जे कुञ्जे० ॥ १ ॥

शपथशतैरपि मुञ्चति नायम्

यमुनातटमनु चञ्चति सायम्

कपटवचनविश्वासवशादय-

मनुनयते नुतिकारी ॥ कुञ्जे कुञ्जे माम्० ॥ २ ॥

उचितमये ! कलये कमुपायम्

कस्य वचनमनुगच्छति वाऽयम्

मञ्जुनाथ वत दुर्ललितोयं

न विनयते गिरिधारी ॥ कुञ्जे कुञ्जे० ॥ ३ ॥

मनोहारकः विहारी (कृष्णः) प्रतिकुञ्जं मां रुन्धे रणद्धि । छट आम-
नेपदे प्रथमपुररूपैक्यचनम् ॥ १ ॥ शपथशतैरपि मां न त्यजति । सायं नित्यं
यमुनातटम् अनुगच्छति । कपटवचनानां विश्वासं दृष्ट्वा अयं स्तुतिं कुर्वन्
अनुनयते । कपटप्रतिज्ञां विधाय, घाटूनि च कृत्वायं स्त्रीरनुनयनीत्यर्थः
॥ २ ॥ अये ! (सखि !) उचितं कम् उपायं कलये । अयं गिरिधारी दुर्ल-
लितः, अत एव न विनयते, न विनयं गृह्णाति ॥ ३ ॥

भवत्पदाब्जमुपादेयमस्ति मक्तानाम्
 न किञ्चिदन्यदितो रोचतेऽनुरक्तानाम् ।
 क्षयिष्णु नाकसुखं भाति बुद्धिरिक्तानाम्
 त्वमेव दिव्यनिधिः स्नेहरसाऽऽसिक्तानाम् ॥

अयि कुत्राधुना यासि नाथ ? किमु मुहु० ॥ २ ॥

अजामिलादिमहापापिनो दिवं याताः
 त्वया प्रभूतदयासागरेण निध्याताः ।
 इतः परेऽपि किमन्ये प्रभो न विख्याताः
 तवेह ये करुणापात्रतामुपायाताः ॥

अपि मामेव हातासि नाथ ! किमु मुहु० ॥ ३ ॥

अमामि भूरि भृतो भावनाऽभिमानेहम्
 न जातु मोदमये त्वद्गुणानुगानेहम् ।
 भवन्तमेव विभो रक्षकं विजानेहम्
 ऋते भवन्तमवन्तं परं न जानेहम् ॥

यद किं मे विधातासि नाथ ? किमु मुहु० ॥ ४ ॥

भवन्निकेतमहं नाथ समागच्छामि
 पदाम्बुजस्य तले मत्तकं नियच्छामि ।
 कृपाकटाक्षलवं नाथ किञ्चिदिच्छामि
 कदा लभेय तमित्याकुलं विपृच्छामि ॥

शृणु वाक्यानि मे मञ्जुनाथ ! किमु मुहु० ॥ ५ ॥

परस्य भाषीम्यम् (अर्पीतवाम्) ॥ १ ॥ निध्याताः विद्योकिताः तव चे
 दयापात्रतामुपायाताः, ईदृताः किमेभ्योऽन्ये न विख्याताः ? अपि तु बहव
 इ० वि० २६

इति भावः ॥ ३ ॥ भावनायाः अभिमाने भृतो भ्रमामि, स्वद्गुणा
मोदम् न अये (प्राप्नोमि) । परमेवं मम स्पष्टे दोषेपि भवन्तमेव रक्ष
जानामि । भवन्तम् ऋते (विना) कंचिदपि भवन्तं रक्षन्तं न जाने । वि
तासि कर्तासि, लुट् ॥ ४ ॥ नियच्छामि स्थापयामि । तम् (कृपालवत्)
कदा लभेयेति भाकुलं यथा तथा पृच्छामि ॥ ५ ॥

→ॐ ७-लावनी ॐ←

→ॐ रासलीलायां मदनविजयः ॐ←

जयति जगदानन्दनकारी । माधवो मनसिजमदहारी ॥ (ध्रु०
गोपिकाजनजीवनधारी । सकलनिजमक्तमीतिहारी ॥
निखिलजगदालम्बनकारी । जयति हरिरुन्मदपरिहारी ।
जयति जगदानन्दकारी । माधवो मनसिजमदहारी ॥
दो०—ब्रजवामाकामानसौ पूरयितुं विजहार ।
तदिह दिव्ययमुनातटे रन्तुं मनश्चकार ॥
कारणं विना प्रणयकारी । माधवो मनसिज० ॥ २ ॥
शरदि विषदासीदतिविमलम् । चकाशे शशधररुचिरमलम् ॥
कुमुदकरमुकुलितनवकमलम् । लसति कालिन्दीकूलमलम् ॥
दो०—शशधरकरनिकरैरियं रजनी शुशुमे भूरि ।
परितः प्रमदमरैरिदं सकलं भुवनमपूरि ॥
पूरितः प्रमदैर्गिरिधारी । माधवो० ॥ ३ ॥
गोपिकाकामान्पूरयितुम् । मनोभवदर्पं दूरयितुम् ॥
रसे हृदयानि विनोदयितुम् । वेणुमारेभे वादयितुम् ॥

दो०-मञ्जुमुरलिकानादमिममुपगतमात्मगृहेषु ।

संनिशम्य गोपीगणो गतवान् वनकुञ्जेषु ॥

येषु रेमे स मनोहारी । माधवो० ॥ ४ ॥

इह हि गोपीषु सपरिहासम् । ततो व्यातेने स हि रासम् ॥

विदित्वा मनसिजमदवासम् । तिरोभृत्सोयं सविलासम् ।

दो०-हरिमवीक्ष्य वामा इमाः कामाकुलमनसो हि ।

तरुवीथीषु विचिन्वते दर्पो दूरमरोहि ॥

मोहितः कुसुमचापधारी । माधवो० ॥ ५ ॥

तदनु हरिविरहाकुलहृदया । दृगम्बुजपूरितवाप्यचया ॥

वधूततिरुज्झितहरिविचया । प्रतेपे निहितहरिप्रणया ॥

दो०-हरिचरितानुकरणपरा भृशमनुरागभरेण ।

ब्रजवनिता दयितानुगां जगुः कीर्तिमचिरेण ॥

येन हरिरुदयति भयहारी । माधवो० ॥ ६ ॥

अहह निजभक्तदयाशाली । आविरासीदिह वनमाली ॥

प्रसन्ना रेमे प्रमदाली । पुलककुलकलितगण्डपाली ॥

दो०-मनसिजमदमर्दनभिमं मुररिपुमयसि न केन ?

रात्रिन्दिवमिममुपचरेर्मञ्जुनाथ हृदयेन ॥

येन स हि दुष्कृतविनिवारी । माधवो० ॥ ७ ॥

शसटीलाप्याजेन स्तरागवौ योऽपहृतस्तच्छ्रया भागवतस्याञ्जुसंधेया ।

उन्मदान् जनान् परिहरति दमयति सच्छीलः । अनेन गर्वितस्य कामस्याजे

भार्या विजयः सूर्यते ॥ १ ॥ निष्कारणम् (स्वार्थं विना) प्रणयकारी ॥ २ ॥

शसटीलासमये विरोचिनः कामस्य पूर्णोद्दीपनसामग्री शरदाविभाषादिकं

वर्णयते—अमलं यथा तथा शताक्षरस्य दक्षिः क्रान्तिश्चक्रान्ते । कुसुमदल

चन्द्रस्य करैर्मुकुलितानि नवकमलानि यस्मिन्नीदृशं कालिन्दीकूलम्, अलं
 यथा तथा लसति । प्रमदः हर्षः ॥ ३ ॥ रसे आरमलीलारसे भक्तानां हृद-
 यानि विनोदयितुम् सुखयितुम् । अनेन भगवदवतारस्य भक्तोद्धारः प्रयोजनं
 सूचितम् ॥ ४ ॥ राससमये प्रणयासक्तं हरिमनुमाय मनसिजस्य मदनिवासो
 गवोदयो जातः, तं विदित्वा हरिस्त्रिभूत् । तस्यीथीपु वामाः हरिं विचि-
 न्वते । दर्पः दूरम्, अरोहि स्थापितः, गवों दूरीकृत इत्यर्थः । रोहयतेः
 कर्मणि लुङ् । एतं हरेः प्रभावं दृष्ट्वा कुसुमचापधारी (कामः) मोहितः
 ॥ ५ ॥ उज्जितः हरेर्विचयः (अन्वेषणम्) यथा सा, हरिप्रणयासक्ता वधु-
 ततिः (गोपीमण्डली) प्रतेपे, किमित्यस्माभिर्गवों विहित इत्यनुतापं चक्रे ।
 दयितस्य श्रीकृष्णस्य अनुगतां (तत्सम्बन्धिनीम्) कीर्तिं जगुः ॥ ६ ॥ प्रम-
 दानाम् आलिः पङ्क्तिः । केन न अयसि (शरणं न गच्छसि) ? ॥ ७ ॥

—१३०— ८-नाटकीयकुमरी —

नटवर गिरिधर जगदभिराम मामपि तारयस्व हे । (ध्रु०)
 शारदशीतकिरणसुन्दरमुख नयनयुगलजनिताऽऽनतजनसुख
 चरणशरणगतभक्तदुरितमपवारयस्व हे ॥ १ ॥
 प्राणाधार कलिमलहार हृतभूभार मङ्गलकार
 गुणकूपार मुनिनुतचार जनिमुखसार
 दुरितकृदापि तव सेवक इत्यवधारयस्व हे ॥ २ ॥

नयनयुगलेन जनितम् प्रणतानां जनानां सुखं येन (कृष्णेन) ताम-
 म्बुद्वौ ॥ १ ॥ गुणानां कूपार (सागर), मुनिभिः नुतः चारः (चरितम्)
 यस्य तत्सम्बुद्वौ । जनेः (जन्मनः) सुखस्य सारभूत ! ॥ २ ॥

—१३१— ९-गालिगीतिः —

जयति नवरासविहारी । अहो भक्तजनदुरितनिवारी ॥
 असुरनिकरपरिपीड्यमान-वसुधाभरहारी रे । जयति नव० ॥१॥

९ 'हां कृष्णकूं गावैं गारी, सखी बरसानेवारी' इतिवत् ।

वलसूदनमदनिदमनकारी । कालियसर्पदर्पपरिहारी ।
 सुरपतिपीडितनिजजनपालनगिरिवरधारी रे । जयति नव० २
 सुरभितनववनमालाधारी । ललितलुलितमृदुकुन्तलभारी ।
 सरशरपरवशहृदयनवव्रजनार्थभिसारी रे । जयति नव० ॥३॥
 यमुनाविपुलपुलिनसंचारी । नानाविधनवकौतुककारी ।
 चरणकमलमकरन्दमञ्जु-मधुरावनचारी रे । जयति नव० ॥४॥

वलसूदनस्य इन्द्रस्य मददमनकारी । सुरपतिना पीडितानां निजजनानां
 पालनार्थं गिरिवरधारी ॥ २ ॥ विलुलितः मृदुः कुन्तलमारोऽस्य ॥ ३ ॥
 मकरन्देन मञ्जुनि मधुरावने (मधुवने) चरति । 'मञ्जु-मधुरा' इत्याभ्यां
 कर्तुर्नाममुद्राऽपि ॥ ४ ॥

—१०—देशमल्लाररागेण ॐ—

जय जय नन्दतनय करुणामय ।
 जय जय० ॥
 निजजनदुरितनिकरपरिभञ्जन !
 भवभयमाशु विनाशय ॥ जय जय० ॥ १ ॥
 यमुनाकूलकदम्बविलम्बित-
 हिन्दोलनमुदिताशय । जय जय० ॥ २ ॥
 व्रजप्रनिताऽऽवृतगोपकिशोरी-
 भूपितललितलताऽऽलय ! जय जय० ॥ ३ ॥
 सरसरसितजलदाऽऽलिगलितजल-
 निन्दुजनितमदनोदय । जय जय० ॥ ४ ॥
 चपलाचलितचकितनववनिता-
 लिङ्गनसंजनिताऽभय । जय जय० ॥ ५ ॥

तव चरणाऽऽहितनिखिलमनोरथ-

मञ्जुनाथमपि मानय । जय जय० ॥ ६ ॥

कदम्बवृक्षे लम्बितेन हिन्दोलनेन ('हिंडोला') मुदिताऽऽशय ॥ २ ॥
गोपकिशोर्यां (राघव्या) भूपित्तः लताऽऽलयः (कुञ्जगृहम्) यस्य तस-
म्युद्धौ ॥ ३ ॥ सरसं रसितम् (गजितम्) यस्याः, ईदृश्याः जलदात्याः
शलितैर्जलविन्दुमिजंनितो भदनोदयो यस्य ॥ ४ ॥ चपलायाः (विद्युतः)
चलनेन चकितानां वनितानाम् आलिङ्गनेन संजनितम् अभयं येन ॥ ५ ॥

→* ११-नाटकीयगीतिः *←

जय जय जगदीश मुरारे ! जय करुणाकर कंसारे ! ॥

भवता कलिता नरलीला । वसुधाभरविशमनशीला ।

चिरसदय सतामुद्धारे । जय जय० ॥ १ ॥

व्रजगोपवधूषविकारम् । रासं कृतवानसि सारम् ।

अयि जितदुर्मद ! दनुजारे ! जय जय० ॥ २ ॥

स्वामिन् न च याचे नाकम् । दिव्याभिस्तनुभिः साकम् ।

भव शरणं मम संसारे । जय जय० ॥ ३ ॥

सताम् उद्धारे चिरकालसदय ! ॥ १ ॥ गोपवधुषु अविकारम् (भदन-
विकाररहितं यथा तथा) । जिताः दुर्मदाः कंसादयो येन तसंबुद्धौ ॥ २ ॥

→* १२-प्राचीननाटकीयगीतिः *←

जयति दुरितहारी लसद्गिरिधारी ।

मञ्जुवदन कुञ्जसदन कञ्जचरण रञ्जयन् जनम् ।

जयति दुरितहारी लसद्गिरिधारी ॥ १ ॥

त्वयाञ्च हर्षिताः स्वसेवकाः कृताः ।

स्वलास्तु घर्षिता मदिताश्च देवताः ॥ २ ॥

जय जय देव ।

लोचनचन्द्रि कौशलमन्द्रि मन्मथसुन्दर नीतिनिधे !

जय जय भयहर धर्मधुरन्धर करुणाकर कृतविभुघविधे !

विभुघेश ! शुभवेप !! मृदुकेश !!! जयति दुरित० ॥३॥

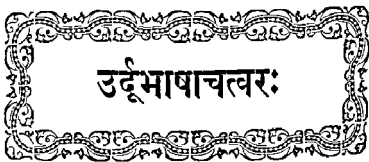
अयि कंसनिकन्दन निकटमेहि ।

तव करुणादृशमिह मयि निधेहि ॥

गोपवधूचेतोहारी । जयति दुरितहारी लसद्गिरिधारी ॥४॥

कुञ्जः सदनं यस्य तत्सम्बुद्धौ ॥ १ ॥ कृताः विबुधानां विधयः (रक्षा-
कार्याणि) येन तत्सम्बुद्धौ ॥ ३ ॥

उर्दूभाषाचत्वरः

→* गज़ल *←

[१]

नन्दनन्दन हे मुकुन्द मनोऽरविन्दमुपेहि मे ।
एतदभ्युदिताऽनुरागमिलन्मरन्दमवेहि मे ॥ १ ॥
कण्टकाऽऽकुलितानि यासि वनानि गोपरिचारणे ।
कञ्जलोचन कोमलं क्षणमेव मानसमेहि मे ॥ २ ॥
घूर्णमानमनारतं धनदुर्मदेषु जनेष्वलम् ।
मानसं विमनायते वत लालसालवलेहि मे ॥ ३ ॥
मन्यसे करपल्लवं कमलालयाकरकीलितम् ।
त्वत्पदाम्बुजमेव मौलितटे ततो विनिधेहि मे ॥ ४ ॥
आगमेषु च शासनेषु मतान्तरेषु निरन्तरम् ।
मोहितोसि परिभ्रमन्नधुना समक्षमुदेहि मे ॥ ५ ॥
मायया परिमुह्य सम्प्रति संततं विचराम्यहम् ।
सान्त्वनं तु दयावतार दयादृशैव विधेहि मे ॥ ६ ॥
मञ्जुनाथनिषेदनं क्षणमात्रमेव निशम्यताम् ।
किञ्चिदञ्चितलोचनं करुणादृशं तव देहि मे ॥ ७ ॥

मे मनोरूपम् भरविन्दम् उपेहि, कमलमेतदासनरूपेण ते ददामीत्यर्थः ।
 पतत् (मनःकमलम्) अम्युदितो योऽनुरागः स एव मिलन् मकरन्दो
 यस्य तादृशम्, अवेहि । त्वत्प्रेम्णा समकरन्दमिदं जानीहीत्याशयः ॥ १ ॥
 लालसालवं लेदि तच्छीलम्, सदा लालसाऽऽकुलमित्यर्थः ॥ २ ॥ करपलवं
 लक्ष्म्याः करेणावहदं मन्यसे ततः (तर्हि) मे मौलौ ते पदाङ्गुजं निवेहि
 ॥ ४ ॥ भाग्येषु वेदादिषु, शासनेषु शास्त्रेषु, मतान्तरेषु सम्प्रदायेषु । उर्दू-
 -आ०इहि ॥ ५ ॥ किञ्चित् अञ्जितलोचनम् (ग्रहितनयनं यथा तथा) ॥७॥

[२]

भगवन् दयाद्वेषा मयि दीयतां दयालो ।
 अधुनाऽवहेलना मे न विधीयतां दयालो ॥ १ ॥
 सुकृतीति को न पायात्पुरुषं सुरोऽपरोपि ?
 अयमद्य पापकारी परिचीयतां दयालो ॥ २ ॥
 करितो न पीनकायो गिरितो गुरुर्न चाऽहम् ।
 दुरितोपरोघतो मे न निलीयतां दयालो ॥ ३ ॥
 कति तारिता भवेयुर्भवताऽपराधिनोऽलम् ।
 अपि दीनदुष्कृतोर्यं न विधीयतां दयालो ॥ ४ ॥
 विषयाऽऽवीपु वाढं भ्रमितोऽतिदुःखितोऽहम् ।
 अयि नाथ ! वेदना मे व्यपनीयतां दयालो ॥ ५ ॥
 अहमसि सार्वभौमो निखिलाऽघकारकाणाम् ।
 भवताऽद्य भूरि भूमन्नवधीयतां दयालो ॥ ६ ॥
 भ्रमता भृशं भवेसिन्नयि नाथ ! वीक्षितोऽसि ।
 अधुना तु मे समीपान्न निलीयतां दयालो ॥ ७ ॥

कृपया ममाञ्जनाय व्यवसीयतामुताहो ।

करुणाऽर्णवेति नाम व्यपनीयतां दयालो ॥ ८ ॥

निगमैस्तवाऽवबोधे कियदङ्ग गीयते स ।

अयि मञ्जुनाथवाचा कति गीयतां दयाली ॥ ९ ॥

पृथा सुप्रसिद्धा ते दयादृक् भयि दीयताम् ॥ १ ॥ अपरः (स्वदन्यः)
कः सुरोऽपि, सुकृती इति विचार्यं पुरुषं न पायात्, अपि तु सुकृतिनं सर्वं
एव देवगणः पायात् । परम्, भयम् (मादृशः) पापकारी भय परिधीय-
ताम् ॥ २ ॥ करितः गजेन्द्रात्, पीनशरीरो नास्ति । गिरितः गोवदंनपर्व-
तात् गुरुश्च नाहम् । अत एव मे पापोपरोधकारणात् न निलीयताम् ॥ ३ ॥
भूमन् पृथिवीनाय ! ॥ ६ ॥ मम रक्षणाय व्यवसीयताम् निश्रीयताम्,
उताहो (आहोस्वित्) करुणाऽर्णवेति नाम दूरीक्रियताम् ॥ ८ ॥

[३]

ब्रजराज गोकुलेन्दो जय कीर्तिजादगिन्दो ।

परिपाहि दीनलोकानयि सर्वसौख्यसिन्धो ॥ १ ॥

भवदाश्रयं दधाना वयमद्य मोदमानाः ।

करुणाऽवलोकलेशं वितराऽऽशु दीनबन्धो ॥ २ ॥

किमु सर्वसंकटेभ्यो यमुनातटे तदानीम् ।

ब्रजवासिनोऽविता नो? वद दैत्यवृन्दकन्दो ॥ ३ ॥

१ 'दयालो!' इति 'तुक्कान्तम्' (काफिया), संस्कृतस्यमपि भद्रश्लेषविधया
दर्शगतमपि संभवतीति चित्ररूपेण पूरितमधस्तादीयते—

“सब कुछ सहा, सज़ार्ये वदाँत कर चुका हूँ ।

देखो इधर नज़र भर अब तो ज़र दया लो ॥

दुनियां के संसर्गों से बेज़ार होचुका हूँ ।

अब हो नज़र इधर मी, इस दीनकी दया लो ॥”

वसुधासुधानिधीशे करुणामहोदधीशे ।
 त्वयि कौ न वाऽनुरज्येद्गुणरम्यरत्नसिन्धो ॥ ४ ॥
 तव माययाऽधिरूढो मूढो भ्रमामि कामम् ।
 अधरीकरोपि किं मामयि विश्ववृत्तविन्दो ॥ ५ ॥
 सुदिनं समीयतां मे, बहुभाग्यमीयतां मे ।
 भव लोचनाऽतिथिस्त्वं ब्रजभूमिभालविन्दो ॥ ६ ॥
 विजहासि लोकलोभाद्धरिपादपद्मशोभाम् ।
 अयि मञ्जुनाथ धिक्त्वामपयाहि ब्रह्मवन्धो ॥ ७ ॥

कीर्तिजायाः राधिकायाः [राधिकामातुः कीर्तिरिति नाम ।] हनोः इन्दु-
 रूप ! ॥ १ ॥ ब्रजवासिनः न भविताः ? (रक्षिताः) इति काकुः । अपि
 स्ववश्यं रक्षिताः । दैत्यवृन्दानां कन्दो शोपक ! ॥ ३ ॥ वसुधायाः सुधा-
 निधीशे (चन्द्रे), करुणायाः महोदधीशे (महासागरे) त्वयि ॥ ४ ॥
 विश्ववृत्तं विन्दति प्राप्नोति तत्सम्बुद्धौ ॥ ५ ॥ मे सुदिनं समीयताम् प्राप्नोतु,
 महाभाग्यम् ईयताम् भागच्छतु । हे ब्रजभूमेर्भालविन्दुसदृश (तिलका-
 यित !) एवं लोचनातिथिर्भव । तव लोचनातिथिर्द्वं मम सुदिनप्राप्तिर्महा-
 भाग्यं चेत्याशयः ॥ ६ ॥ हे ब्रह्मवन्धो ब्राह्मणाधम ! अपयाहि दूरं गच्छ ॥ ७ ॥

[४]

नवीना वेदना काचिद्वियोगे हन्त जातेयम् ।
 अलं मे वैद्य ! विश्वासैरिहाऽऽशासो वृथा तेऽयम् ॥ १ ॥
 मूढुर्मे मानसे सोयं समिन्धे पावको वाढम् ।
 हिमानीधारिधाराभिः क्षणं ज्वाला न यातेयम् ॥ २ ॥
 अहो मे चापसन्धायिन्मुघा किं वा समाश्वासैः ?
 उरो मे पश्य मध्नातीपुकोटिस्ते निरावेयम् ॥ ३ ॥

अहो जाने नवीनेयं प्रथा मे सौख्यजिज्ञासोः ।
 वितन्वानेन मे सान्त्वं निशातेपुर्निखातेयम् ॥ ४ ॥
 सखे संलापसौख्यं मे विहिंसीर्मा, निशा याता ।
 न जाने कुत्र संयाता पुनः पान्थः प्रभातेयम् ॥ ५ ॥
 न कम्पं यामि, नो दूये, न रुन्धे, हन्यमानोऽहम् ।
 परं निखिंश निखिंशस्य नो धारा निशातेयम् ॥ ६ ॥
 प्रतप्यन्ते प्रकम्पन्तेऽथ केचिदुर्मनायन्ते ।
 गता ते चञ्चलाऽपाङ्गे ! यतो दृष्टिर्निशातेयम् ॥ ७ ॥
 सखे मे पृच्छ मा तापम्, दुरापं मार्मिकं मन्ये ।
 पिशङ्गा श्वासधूमैर्मे कृता रथ्याऽवदातेयम् ॥ ८ ॥
 बचोभिर्मञ्जुनाथाऽलम्, मनुष्या मूर्तयो जाताः ।
 प्रभावो मानसादस्मान्न निर्याता सदा तेऽयम् ॥ ९ ॥

विरहे काचिन्नवीनेय वेदना जाता । अत एव हे मे वच ! मम विद्यास-
 दानैरलम्, ते अयं चिकिरसायाः आयासो वृथा ॥ १ ॥ समिन्धे समिद्धो
 भवति । 'अिहन्वी दीप्तौ' भारमनेपदे लट् । महतो हिमस्य जलधाराभिः
 क्षणमपि ज्वाला न गता ॥ २ ॥ अहो मे धनुर्धारिन् ! मुघा आघातैः
 (सान्त्वनैः) किम् ? पश्य, ते निखाता (सयलं प्रोथिता) इयं इपुकोटिः
 (याणाग्रम्) मे उरो मग्नाति । एवं याणेन मे हृदयं विष्यसि, उपरितस्तु
 सान्त्वनं करोषीति मिथ्याऽऽश्वासनैः किं फलमित्यर्थः । नेत्र-भुङ्कुट्यादिरूप-
 करूपेण उर्द्धभाषासाहित्ये एवं घण्यन्त इत्यग्रेऽप्यनुमन्धेयम् ॥ ३ ॥ मम
 सौख्यप्रच्छकस्य इयं मर्यादैव प्रथा, यत् उपरितः सान्त्वनं कुर्वता, मे उरमि
 निशाता इपुः (तीक्ष्णो बाणः) निखाता । इपुर्द्रवोरित्यमरः ॥ ४ ॥ हे सखे !
 मे संलापसुखं मा विहिंसीः मा नादाय, इयं समागमस्य निशा प्यतीता
 ॥ ५ ॥ मन्तं त्वां न रुन्धे रणभिः, यतः अहं ते हन्यमानः । परं हे निखिंश

(कूर) ते निखिंदास्य खङ्गस्य धारा तीक्ष्णा न । भ्रुमधारेण खङ्गेन मां
विदारयसीत्येव ते निर्दयत्वम् ॥ ६ ॥ हे खङ्गलकटाक्षे ! यतः यस्मिन् मार्गे
ते तीक्ष्णदृष्टिर्गता, तत्र केचिज्जनाः तप्यन्ते, केषिद्विरहावेगात्कम्पन्ते,
केचिच्च दुर्मनायन्ते उरकण्ठिता भवन्ति ॥ ७ ॥ मे तापं मा पृच्छ । मत्ताप-
मर्मवेदिनं दुर्लभं मन्ये । यतो मे विरहश्चासधूमैः अब्रदाताऽ (स्वच्छा) वि-
रह्या मार्गवीथी पिशङ्गा पिञ्जरा कृता ॥ ८ ॥ हे मञ्जुनाथ वचोभिः ते सूक्ति-
भिरलम् । मनुष्याः मूर्ख्यः ('बुत') जाताः । ते प्रभावः अयम्, मानसात्
न निर्याता निर्यासति, लुट् ॥ ९ ॥

[५]

हे चित्त चिन्तयैव चिरान्नापचीयताम् ।
हंहो सखे सुखेन विलासो विधीयताम् ॥ १ ॥
हंहो दिनं दिनं सखि दैन्यं प्रयासि किम् ।
गोष्ठी विलासिनामधुना संनिधीयताम् ॥ २ ॥
अट्टालकेऽद्य साधुसुधासत्रमाहितम् ।
भो रागतोऽद्य नेत्रचकोरा निपीयताम् ॥ ३ ॥
गोष्ठीं निरूप्य तुप्यसि किं रूपशालिनाम् ।
अस्मिन्विमोहने वने पादो न दीयताम् ॥ ४ ॥
अस्मिन्ननन्तदृष्टयः सक्ताः स्युरुत्कटम् ।
वभ्रातवगुण्ठनं तु विदूरे विधीयताम् ॥ ५ ॥
पृष्टं मया "क्व पत्रमिदं मे निधीयताम् ?"
साश्रयमुक्तमेतया "नीरे निधीयताम्" ॥ ६ ॥
संकेतमस्य चेत्सखि सत्यं वितर्कसे ।
धैर्ये दिनं, प्रतीक्षणे रात्रिर्व्यतीयताम् ॥ ७ ॥

नेत्रेण चञ्चलेन तत्कार्यं समापितम् ।
 कोपान्तरेऽद्य ते चिरं खड्गो निर्लीयताम् ॥ ८ ॥
 तत्स्वागतं विधातुमुरः सज्जमस्ति मे ।
 चापाद्विशङ्कमेव शरस्ते प्रहीयताम् ॥ ९ ॥
 वक्षो न मे परामृशेश्चित्तस्य मार्गणे ।
 तस्यैव निष्ठुरस्य गृहे तद्विचीयताम् ॥ १० ॥
 रुग्णोऽयमेकमात्रया भूमौ वतार्यते ।
 वैद्यस्य हस्तलाघवं मित्राऽनुमीयताम् ॥ ११ ॥
 छन्दःप्रबन्धमेनमहो को निरीक्षते ।
 हे मञ्जुनाथ ते कृतिर्गेहे निधीयताम् ॥ १२ ॥
 जानीम मञ्जुनाथमिमं भूरिभाषिणम् ।
 गोष्ठीष्वमुष्य नामनिवेशो न दीयताम् ॥ १३ ॥
 भो भो महाशयाऽधुना तूर्णानि निपद्यताम् ।
 चाढं श्रुतेयमेव तु गीतिर्न गीयताम् ॥ १४ ॥

चिरात् चिन्तयैव न अपचीयताम् कृशीभूयताम् ॥ १ ॥ सुधायाः सन्नम्
 ('सदावर्त') । काचिरसुन्दरी अट्टालके आगतैत्यर्थः । अतएव हे नेत्र-
 चकोराः रागात् सुधा पीयताम् ॥ ३ ॥ विमोहने दशकानां मोहके ॥ ४ ॥
 अनन्तानां जनानामनन्ता दृष्टयः अस्मिन्मुखावगुण्ठने लम्बाः स्युः [यतः
 हृदमेव मुखदर्शनरोधकम्], अत एवेदं दूरीक्रियताम् । मुखदर्शनेच्छा
 आकृतम् ॥ ५ ॥ तस्य शरस्य स्वागतं विधातुम् ॥ ९ ॥ चित्तस्य अन्वेषणार्थं
 वक्षःस्थलं न परामृश ॥ १० ॥ एकया मात्रया 'धुराक' । भागुरेकारणो-
 पोऽवतार्यत इत्यत्र ॥ ११ ॥ निपद्यताम् स्वीयताम् ॥ १४ ॥

[६]

✽(उर्दूभाषायाः प्रेमवर्णनसमालोचनपरा गज़लगीतिः)✽

‘रुवाई’ (चौपदा)

अये भोः प्रिये ! ते प्रतीतिर्न वा ?

तत्र प्रेमिणां कापि रीतिर्नवा ॥ १ ॥

सुराः स्वर्गसौधे पिवेयुः सुधाम् ।

इहाऽप्याहुरापानकेऽन्यां विधाम् ॥

परं तर्पयेद्वापिकाऽश्रुद्भवा ।

अमीपां तु पीयुपपीतिर्नवा ॥ २ ॥

अकारस्थले ‘आह’ आवेदयन् ।

मृतावेव संमोदमासादयन् ॥

प्रिये ! प्रेमविद्यालये सोत्सवा ।

अहो प्रेमिणां स्यादधीतिर्नवा ॥ ३ ॥

‘तवीवोमसीहाः’ सहैवाऽऽसते ।

तथाप्यौपधं हन्त नोपासते ॥

मुखे मृत्युचर्चा श्रुतैपां ध्रुवा ।

अहो प्रेमिणां मृत्युमीतिर्नवा ॥ ४ ॥

शवाधारवस्त्रं शिरस्थाहितम् ।

प्रियेण प्रियाद्वारि कामात्स्थितम् ॥

अहो श्रूयतां सेयमुर्दूद्भवा ।

प्रिये ! विप्रयोगस्य गीतिर्नवा ॥ ५ ॥

सदा मधशालासु वाला वसेत् ।
 अहो विन्दुमाप्यैव दुःखं हसेत् ॥
 प्रिये मन्यतां मद्य'कुलकुल'रवा ।
 तव प्रेमिणां घर्मनीतिर्नवा ॥ ६ ॥
 भवद्वासधूलिं विचिन्वन्ति ते ।
 निजं धूलिसादेव तन्वन्ति ते ॥
 सदा दैन्य-चिन्ताश्रुलब्धोद्धवा ।
 अहो प्रेमिणां ते विनीतिर्नवा ॥ ७ ॥
 सुखं कापि हिन्दीमयं दीयते ।
 क्वचिचोक्तिरर्दूकमे नीयते ॥
 सखे मञ्जुनाथाऽऽहितोपद्रवा ।
 तमाऽऽलक्षिताऽऽयुर्व्यतीतिर्नवा ॥ ८ ॥

अये प्रिये ! तव प्रतीतिर्न वा ? तव विश्वासोऽस्ति, अथवा नेति, आशय
 ॥ १ ॥ इह लोकेऽपि आपानके पानगोष्ठ्याम्, अन्यामेव विषाम् (प्रकारम्)
 आहुः । परं, तव प्रेमिकान् अधूद्रवा (अधुजनिता) वापी तपयेद् । अत
 प्याममृतपानं नयानमेव ॥ २ ॥ यथा सुच्यते प्रेमिभि —

'अश्फ रूँ पीनेको और लग्ने जिगर खानेको ।
 चे गिज़ा मिलती है जाना तेरे दीयानेको ॥'

अक्षरपाठसमये 'अ'कारोच्चारणवेष्टायाम् हृदयपीडामुषिकाम् 'अड'
 इत्येव आवेदयन् न्यवेदयन् । यथा सुच्यते—

"इश्फे मयतवमें मेरी आज विग्निहाह है ।
 मुंहसे पहताहूं 'अडिफ' दिलसे निकलती आह है ॥"

“खड़ा है देरसे आशिक कफ़न बांधे हुए सरसे ।

तेरे सिद्धके तेरे कुर्वा मेरे क़ातिल निकल घरसे ॥”

अहो सेयम् उदुंभापास्या वियोगगीतिर्नधीना श्रूयताम् । शृङ्गारे भग्ने-
लक्ष्मिर्नधीनैवेत्याशयः ॥ ५ ॥ मद्यविन्दुमाप्यैव दुःखं दूरीभवेत् । यथा—

“यक क़तरए-मै ले उडी ‘सौदा’ को जगह से ।

वारूत के तूदे को है बस एक तिल आतिश ॥”

हे प्रिये ! मद्यपातनस्य ‘कुलकुल’ शब्दो यस्याम् ईदृशी, तव प्रेमिणां
धर्मनीतिर्नधीनैव मन्यताम् ॥ ६ ॥ काचकूपिकामध्यात् मद्योद्धर्तनसमये
यः शब्दो भवति, पारस्वभाषाकवयस्तमतिप्रेम्णा ‘कुलकुल’ रवेण वर्णयन्ति ।
मद्यं धर्मानुसारं तेषां निषिद्धम्, परं सर्वे तस्यातिप्रसंसां कुर्वन्तीति धर्मनी-
तेर्नधीनता । यथा—

“ज़ाहिद शराव पीनेसे काफ़िर बना मैं क्यों ?

क्या डेढ़ चुट्टु पानीमें ईमान बह गया ॥” (ज़ौक)

तव निवासस्थानस्य ते (प्रेमिणः) धूलिं विचिन्वन्ति अन्विष्यन्ति ।
यथा—

“तेरी गलीमें राक भी छानी कि दिल मिले ।

ऐसा ही गुम हुआकि न आया नज़र कहीं ॥” (फ़ुर्ग़ाँ)

“क्यों कर गलीसे उसकी उठकर मैं चला जाता ।

याँ खाकमें मिलना था लोहमें नहाना था ॥” (मीर)

सदा दैन्यम्, चिन्ता, अश्रु, एभिः लब्धः भानन्दो यस्यां सा ‘मह
उदय उरसवः ॥’ ते प्रेमिणां विनीतिः (विनयः) नधीनैव ॥ ७ ॥ यथा—

“मजाल क्या कि तेरे घरमें पाँव मैं रखूँ ।

वे आरजू है मेरा सर हो तेरी चौखट हो ॥” (नासिर)

। क्वापि हिन्दीनवं सुखं दीयते, क्वचित्त-सवैयादिछन्दःप्रकरणे इत्यर्थः ।
 क्वचिच्च उक्तिः उदूभापाशैल्यां नीयते परिचास्यते । अत एव हे सखे मञ्जु-
 नाथ ! आहिताः उपद्रवाः यस्मामेवंविधा ते आयुर्व्यतीतिः (वयोपार्षनम्)
 नवीनैव । त्वमेवंविधैरुपद्रवैरेव निजमायुर्गमयसीत्याशयः ॥ ८ ॥

[७]

मनसो दैववशादद्य दशा दीनेयम् ।
 कलये किं तु सखे नैव ममाऽर्घीनेयम् ॥ १ ॥
 व्यथया याति दिनं यामिनी विनिद्रतया ।
 अनया वेदनयाऽकारि दशा हीनेयम् ॥ २ ॥
 अरतिरुपैति सखे किन्तु न शालीनेयम् ।
 न निलीना मयि सा किन्तु निशा लीनेयम् ॥ ३ ॥
 किमये विस्मयसे वैद्य मुधा मुह्यसि किम् ।
 न विजानासि सखे वेदना नवीनेयम् ॥ ४ ॥
 हृदयं ताम्यति मे, मीन इवाम्बूनि विना ।
 अयि नाऽऽयाति दशा लज्जमानमीनेयम् ॥ ५ ॥
 विधिना सुन्दरता किं न दयायै रचिता ।
 परिताम्येम वयं हन्त सुखाऽऽसीनेयम् ॥ ६ ॥
 कमये चिन्तयसे, केन मनो नीतं ते ?
 वद ते चित्रपटी कस्य संमुखीनेयम् ? ॥ ७ ॥
 अपराधोऽस्ति दृशोश्चापलं ययोरासीत् ।
 विनिघट्टा तु मतिः केन मामकीनेयम् ॥ ८ ॥
 अधुना व्याकुलतां मञ्जुनाथ मा यासीः ।
 रासिकैर्नाद्रियते गर्भे तावकीनेयम् ॥ ९ ॥

दैववशात् अद्य मनसः इयं दीना दशा । इयम् (दशा) ममाऽभीना,
 न ॥ १ ॥ अरतिः (व्याकुलता) मामुपैति, परं शालीना (विनीता) इयम्
 (नायिका) न उपैति । मयि (ममाङ्गे) सा न निलीना (आश्लिष्टा),
 किन्तु इयं निशैव, प्रतीक्षमाणस्य मे लीना ॥ ३ ॥ मीनः अम्बूनि (जलानि)
 विना इव । परम्, दशा दृष्ट्या लज्जमानाः मीनाः यस्याः सकाशात् सैयं
 नायिका न आयाति ॥ ४ ॥ सुखेन आसीना स्थिता । इयं किञ्चिदपि
 दुःखानुभवं न करोतीत्याशयः ॥ ६ ॥ कस्य इयं चित्रपटी (चित्रम्) ते
 संमुखस्येति वद ॥ ७ ॥ दर्शनचापल्यं कुर्वतोर्नेत्रयोरपराधे मे मतिः कथं
 स्वया निश्चयेत्याशयः ॥ ८ ॥ रसिकैः तव गीः (सूक्तिः) न आद्रियते
 इति न, अपि तु आद्रियते इत्याशयः ॥ ९ ॥

[८]

अये पद्मेऽङ्घ्रिपद्मे मे मनः स्यात् ।
 भवत्पादाऽग्रलघोयं जनः स्यात् ॥ १ ॥
 त्वदग्रे दृश्यते देवोऽपि याचन् ।
 कियत्कीटायितोऽयं निर्धनः स्यात् ॥ २ ॥
 कथं विन्देय ते पद्मे ! प्रसादम् ।
 न चन्द्रं लब्धुमीशो वामनः स्यात् ॥ ३ ॥
 न वित्तैः शक्रुते शक्रोऽपि लब्धुम् ।
 कुतस्तोपाय दीनोऽकिञ्चनः स्यात् ॥ ४ ॥
 कृपादृक्कोणतस्तुष्येन्मनो मे ।
 न किं वा चातकप्रीत्यै धनः स्यात् ॥ ५ ॥
 भजेद्वीजं स्वहृत्पद्मान्तरे यः ।
 स वै पद्मालये पद्माऽऽसनः स्यात् ॥ ६ ॥

कथं वा मञ्जुनाथं नेक्षसे त्वम् ?

दयादृष्टिं विना सिद्धिर्न नः स्यात् ॥ ७ ॥

भवदग्ने देवोपि याचमानो दृश्यते तर्हि मादृशः क्रीटायितः कियत्
(क्रियाविशेषणम्) स्यात् ॥ २ ॥ यः जनः भवद्बीजम् (श्रीम्) स्वहृदयक-
मलान्तरे भजेत्, स पद्मासनः (ब्रह्मा) भवेत् ॥ ६ ॥

[९]

नन्दसूनो ! किं विधूनोप्यद्य माम् ।

दीनमेनं मुञ्चसे हा किंतमाम् ॥ १ ॥

श्रीपतेस्ते का भवेद्दीने दया ।

सर्वदोत्सङ्गे निधत्से यद्रमाम् ॥ २ ॥

राजभोगान् न्यस्य शकैः प्रीयसे ।

को न विन्ते ते कृपां भिन्नक्रमाम् ॥ ३ ॥

किं विपृच्छस्यद्य मे वाचालताम् ।

कल्पये वाचं विदां वाचंयमाम् ॥ ४ ॥

त्वन्मुखग्रे दृश्यते दीनः शशी ।

चेतसा कथिन्तयेच्चन्द्रोपमाम् ॥ ५ ॥

तावकानां त्वत्स्मृतां या जायते ।

मूर्च्छनां मन्येय तां संवित्तमाम् ॥ ५ ॥

मञ्जुनाथप्रार्थने चेन्नेक्षसे ।

निःस्पृहो याचामि कसाद्वा क्षमाम् ॥ ७ ॥

विधूनोपि दुःखं ददासीत्याशयः । किंतमाम् किमर्थम् ॥ १ ॥ दुर्योधनस्य
राजभोगान् न्यस्य शकैः प्रीयसे अत एव ते कृपाम् शोक्तो

भिक्षकृमां को न विन्ते विचारयति ॥ ३ ॥ मम वाचालतां किं पृच्छसि,
 विदुषां वाचमहं वाचंयमां (विरताम्) कुर्वे ॥ ४ ॥ चन्द्रस्योपनाम् ॥ ५ ॥
 स्वदीयानां भक्षानां स्वत्सरणे या मूर्च्छा भवति, ताम् चेतनासदृशीं जाने
 ॥ ६ ॥ मञ्जुनायप्रार्थनायां त्वं न पश्यसि, तर्हि भहमपि निःस्पृहोऽसि ।
 कस्मात्कारणात्तवतः क्षमां याचे ॥ ७ ॥

[१०]

भो विभो दयादृगियं दीनदुर्वले देया ।
 वेदना ममाऽद्य घना देव दूरमाधेया ॥ १ ॥
 साम्प्रतं विधौ वामे, रक्षकोऽस्ति को वा मे ?
 याचना मदीयेयं मानसे न किं नेया ? ॥ २ ॥
 दोषमेक्ष्य देवा मे दूरतोऽद्य धावन्ते ।
 दीननाथ हन्त दया किं त्वयाऽपि नोपेया ? ॥ ३ ॥
 त्वत्कृपामुपाऽऽश्रयतां चेद्गुणा गवेप्यन्ते ।
 दीनबन्धुता तव किं नाथ मादृशैर्गेया ॥ ४ ॥
 शीघ्रता प्रसिद्धा ते दीनदुःखदाहार्यम् ।
 मन्दता मदर्थमहो नाथ नाऽद्य निर्मेया ॥ ५ ॥
 भ्रामयेदजस्रमियं सर्वतोऽद्य संसारे ।
 दैवदुर्लिपिर्निहिता मामकीनभाले या ॥ ६ ॥
 द्रोहमोहमानमदा मामहो विवाधन्ते ।
 एकतोऽप्यमेकोऽहम्, सा च वाहिनी जेया ॥ ७ ॥
 मायिकप्रपञ्चेऽसिन्नाथ नद्धनेत्रोऽहम् ।
 तावकी कया विधया रूपमाधुरी पेया ? ॥ ८ ॥

दर्श्यते दया यदि नो दीनहीनलोकेऽसिन् ।
 विश्रुता तदा भवता दीनबन्धुता हेया ॥ ९ ॥
 कर्ममोहितोऽय भृशं कीदृशं विनृत्यामि ।
 मञ्जुनाथनाट्येऽसिन् दीननाथ दृग् देया ॥ १० ॥

हे देव घना (निविडा) मे वेदना दूरमाधेया दूरीकर्तव्या ॥ १ ॥ विधौ
 विधातरि वामे प्रतिकूले ॥ २ ॥ मे दोषम् भा-इंश्य किं स्वयाऽपि दया न
 उपेया, नाऽवलम्बितव्या, अपि त्ववश्यं कर्तव्या ॥ ३ ॥ त्वत्कृपामवलम्बमा-
 नानां जनानां यदि गुणा अन्विष्यन्ते, तर्हि तव दीनबन्धुता कस्माद् गोया
 ॥ ४ ॥ मन्दता न विधेया ॥ ५ ॥ एकस्मिन्पक्षे एकः अहम्, अप्रतस्तु
 मोह-मोह-मान-मदानां सेना जेतव्या ॥ ७ ॥ मायाप्रपञ्चे निरुद्धने-
 घोहम् ॥ ८ ॥

[११]

कीर्तये कालिन्दि मातस्त्वामहम् ।
 शङ्कितः शरणं पुरः प्रायामहम् ॥ १ ॥
 त्वं हि वेदवधीरयस्ययि देवि माम् ।
 कं परं शरणं सुरं यायामहम् ॥ २ ॥
 त्वत्तरङ्गैः सङ्गमङ्गै च्छेदहे ।
 भूतिमग्निदिवाऽवनौ भायामहम् ॥ ३ ॥
 निर्मलं यदि ते जलं मौलौ बहे ।
 संतरेयं त्वत्पतेर्मायामहम् ॥ ४ ॥
 पातक! प्रोत्सर्प दूरम्, नैपि चेत् ।
 मञ्जये कालिन्दिधारायामहम् ॥ ५ ॥

गोपने यमुने न मे समुपेक्ष्यताम् ।

पीडितः पतितोऽसि मृत्त्रायामहम् ॥ ६ ॥

मानुमासीर्मञ्जुनाथं निर्बलम् ।

त्वत्तटे प्रायां तरुच्छायामहम् ॥ ७ ॥

शङ्कितः सन् त्वां शरणं प्रायाम् आयासिपम् ॥ १ ॥ अयि त्वं चेत् माम्
अवधीरयसि तिरस्करोषि ॥ २ ॥ यदि त्वत्तरङ्गैः अङ्गे सङ्गमं प्राप्नोमि, तर्हि
वैभववत्याम् देवभूमौ (स्वर्गे) अहं भायाम् शोभितो भवेयम् ॥ ३ ॥
त्वत्पतेः श्रीकृष्णस्य ॥ ४ ॥ हे पातक ! मत्तो दूरमपसर्प ! यदि दूर न
गच्छसि तर्हि त्वां कालिन्दीधारायां मज्जयामि घोहयामि ॥ ५ ॥ शृङ्गा-
याम् शृत्तिकायाम् ॥ ६ ॥ निर्बलं मानुमासीमां जानीहि । त्वत्तटे तरुच्छा-
याम् अहं प्रायाम् आयमम् । त्वत्तरुगमनेन मे निर्बलता नष्टेत्याशयः ॥ ७ ॥

[१२]

भूतेश भवन्पादयुगं भूरि भजेयम् ।

हे भर्ग ! भवन्मूर्तिमन्त्रन्धाय यजेयम् ॥ १ ॥

विन्दामि महादुःखमहं मोहमहाऽब्धौ ।

आख्याहि दयानीरनिधे ! कुत्र यजेयम् ॥ २ ॥

दीयेत दयादृष्टिलवो मह्यमयं चेत् ।

कुर्वीत कथं नाम मनोमोहमजेयम् ॥ ३ ॥

पुत्रादिपरीवारजनैर्वित्तमुपात्तम् ।

हा हन्त ! मनोदुःखमिदं कं विमजेयम् ? ॥ ४ ॥

दीनेषु दयावश्यमपश्यं न सुरं तम् ।

हे नाथ भवाऽऽतङ्कविमङ्गाय मजे यम् ॥ ५ ॥

त्वन्मौलिगता देवधुनी पापमपोहेत् ।
 चेतःपरितापं व्यपनीयान्नगजेयम् ॥ ६ ॥
 विन्दामि पदाऽम्भोजयुगं ते शरणं चेत् ।
 मन्ये न तदा देव ! मनोमोहमजेयम् ॥ ७ ॥
 त्वं देहि दयादृष्टिमये मञ्जुलनाथे ।
 वाञ्छाऽद्य महेशान मनाङ् मानसजेयम् ॥ ८ ॥

अयन्धाय भोक्षाय भवन्मूर्ति यजेयं पूजयेयम् ॥ १ ॥ इयं भजा (माया)
 मनोमोहं कथं कुर्वीत ॥ ३ ॥ तं सुरं न अपश्यम्, यं भवदुःखविमोक्षाय
 अहं भजे ॥ ५ ॥ इयं नगजा (पार्वती) चेतःपरितापं दूरीकुर्यात् ॥ ६ ॥
 तदा मनसो मोहम्, अजेयम् (न जेतव्यम्) न मन्ये, अपि तु मया
 जेयो भवति ॥ ७ ॥ मानसजा इयं वाञ्छा ॥ ८ ॥

[१३]

भारती मे भवाय बोभूयात् ।
 मानसे मे सुखानि सा स्रूयात् ॥ १ ॥
 शेषुषीं मे विशोध्य विज्ञानैः ।
 मानसं मे विमोहमालूयात् ॥ २ ॥
 किं विशङ्कां करोषि चेतो मे !
 त्वामियं देवता गिरां पूयात् ॥ ३ ॥
 लालसाऽसौ ममाद्य चित्तस्था ।
 शारदा मे प्रमोदमाहूयात् ॥ ४ ॥
 शारदाऽसौ सरोजपीठस्था ।
 मानसं मे प्रमादमाहूयात् ॥ ५ ॥

त्वं कृपां चेत्करोषि मातर्मे ।
 नो कृतान्ताद्भिभेमि साऽसूयात् ॥ ६ ॥
 मौनमेया न मञ्जुनाथेऽसिन् ।
 गीतिभिस्त्वां परस्तु कः स्तूयात् ॥ ७ ॥

भारती सरस्वती । भवाय कल्याणाय ॥ १ ॥ शेमुषीं बुद्धिम् ॥ २ ॥
 गिरां देवता सरस्वती, पूयात् पवित्रं क्रियात् इत्याशीः ॥ ३ ॥ प्रमोदम्
 आहूयात् (आह्वानं कुर्यात्) प्रमोदमानचेदित्याशयः ॥ ४ ॥ असूयासहि-
 तात् यमात् ॥ ६ ॥ मौनम् न आ-इयाः, मा रच्छेः ॥ ७ ॥

[१४]

दया तवेह मामये मुकुन्द ! नन्दयेन्न किम् ? ।
 पदाऽरविन्दमेतकन्मनो मिलिन्दयेन्न किम् ॥ १ ॥
 कथं तरामि यन्त्रणां दुरन्तचिन्तयाऽनया ।
 निर्पीडितस्य मोहनो मनोऽभिनन्दयेन्न किम् ॥ २ ॥
 भ्रुवोऽतिभारमुद्धरन् जहार यः सदापदम् ।
 विमोहमेप माययाऽधिकं निकन्दयेन्न किम् ॥ ३ ॥
 भृशं भ्रमामि वासनावशोऽविशोच्य दुर्नयम् ।
 भवद्दया तु दुर्गतेर्गतिं विमन्दयेन्न किम् ॥ ४ ॥
 भवान्हि तापहारको न वारको ममाऽऽपदाम् ।
 इयं ममाऽवधीरणा प्रमोऽद्य निन्दयेन्न किम् ॥ ५ ॥
 दयालवोपि लीलया त्वया व्यधायि चेद्विमो ।
 अखर्वगर्वतत्परैर्नरैः प्रनन्दयेन्न किम् ॥ ६ ॥

वचोऽथ मञ्जुनाथ ते न चेत्प्ररोचते विदाम् ।

चराऽचरेश्चेतसोऽपि चारु चन्दयेन्न किम् ॥ ७ ॥

अथे मुकुन्द ! तव दया मामिह किं न नन्दयेत्, अपि त्ववश्यं नन्दयेत् । एतच्छब्द (एतत्) ते पदारविन्दं किं मां मिलिन्दं अमरं न कुर्यात् ? तत्करोतीति शिष् ॥ १ ॥ 'यद्गणां कथं तरामि' इत्यनया दुरन्तया चिन्तया निपीडितस्य मे मनः मोहनः (श्रीकृष्णः) किं न अभिनन्दयेत् ॥ २ ॥ सताम् आपदम् । मायया अधिकीभूतं मोहं किं न निन्दयेत् (दूरीकुर्यात्) ॥ ३ ॥ दुर्नयम् (दुर्नीतिम्) अविशोच्य (अविचार्य) । दुर्मतेर्गतिं किं न विमन्दां कुर्यात् ? ॥ ४ ॥ 'तापहारकोऽपि भवान्, मम आपदां चारको (अपहारकः) न जातः,' इति इयं ममावधीरणा (तिरस्कारः) किं भवन्तं लोकेषु न निन्दयेत् ? ॥ ५ ॥ लीलयैव चेत्तया दयालेशः अकारि, तर्हि गर्वितैर्नरैर्मां किं न अभिवन्दयेत् ॥ ६ ॥ मञ्जुनाथ ! ते वचश्चेत् विदुषां न रोचते, तर्हि चराचरनायकस्य चेतसोऽपि (चित्तमपि, कर्मत्वेनाऽविवक्षया पृष्टी) किं न चन्दयेत् आह्लादयेत् ? अपि त्ववश्यं प्रमोदयेत् ॥ ७ ॥

[१५]

अपि चित्त ! चिरेण विचिन्तयतोऽपि च चञ्चलता न गता न गता ।
अपि नाम निरन्तरयत्नशतैस्तव निष्ठुरता न गता न गता ॥ १ ॥
कियदिच्छसि निर्भरशान्तिसुखं न नियच्छसि पादमथाऽभिमुखम् ।
अपि गच्छसि साधुपथाद्विमुखं तव निष्क्रियता न गता न गता ॥ २ ॥
क्षणमेव विमुह्यसि वामदृशा, न फलं परिपश्यसि दूरदृशा ।
विमृशामि सखे यदि तत्त्वदृशा, तव कामुकता न गता न गता ॥ ३ ॥
न हि साधुजनैः सह संरमसे, न फलं विमलं त्वमिहाऽऽवहसे ।
चपलाय सखे यशसे यत्तसे, तव दुर्मदता न गता न गता ॥ ४ ॥

अभिनन्दसि शास्त्रगतं न मतम्, न हि विन्दसि सन्ततमात्महितम् ।
 बत निन्दसि लोकमतं विमतम्, तव मत्सरता न गता न गता ॥५॥
 न हि दीनजनान्परितोषयसे, बहु घोषयसे निजदानरुचिम् ।
 अयि चित्त सखे तव लोलुपताऽनृतकीर्तिवितानगता न गता ॥६॥
 भगवद्गुणगीतिषु नाऽऽद्रियसे, द्वियसे मधुगायकगीतिगणे ।
 जरसा विरसाऽपि तवोत्सुकता मधुरस्वरतानगता न गता ॥७॥
 तव विस्वरगीतिमिहाऽर्पयसे, न विलोकयसे विबुधान्विविधान् ।
 अधुनाऽपि च मञ्जुलनाथ मनाक्तव दुर्मुखता न गता न गता ॥८॥

अयि चित्त ! चिरकालाद्विचारं कुर्वतोपि तव ॥ १ ॥ शान्तेः सुखं तु
 कियदिच्छसि, परं तदर्थम् अभिमुखं पादं न स्थापयसि । अर्थात् यत्तार्थमप्रे
 न चलसीत्याशयः । निष्कियता भक्तर्मण्यता ॥ २ ॥ विमतम् तव प्रतिद्वलं
 लोकमतं त्वं निन्दसि । तव मत्सरता मात्सर्यम् ॥५॥ घोषयसे लोकेषु दानरुचि
 प्रख्यापयसे । अत एव हे चित्त ! अनृतो यः कीर्तिवितानः (यशःकलापः)
 तत्सम्बन्धिनी ते लोलुपता न गता । अतियत्नेपि तव कृत्रिमकीर्तिलाहता
 न यातेत्याशयः । न गता न गतेत्याग्रेहनस्य यत्ने कृतेपि गमनाऽभावः प्रयो-
 जनं व्यङ्ग्यम् ॥ ६ ॥ नाद्रियसे नादरं करोपि । मधुरे गायकानां गीतिगणे
 हियसे आकृष्यसे । वृद्धावस्थया विरसीकृतापि, मधुरो यः स्वरसंतानस्रष्टृता
 तव उत्सुकता (उत्कण्ठा) न गता ॥ ७ ॥ विस्वराम् (विरूपस्वरपुष्पाम्
 'वेसुरी') गीतिम् अर्पयसे निवेदयसि ॥ ८ ॥

[१६]

दर्शनीयाऽसि निसर्गेण मुधा वेपैः किम् ।

पश्य पीयूषकरस्याऽपि सुधालेशः किम् ॥ १ ॥

कं हि नो रञ्जयते मञ्जुरघररागोज्यम् ।

कञ्जसन्मञ्जुमुरे ! रञ्जनाविशेषः किम् ॥ २ ॥

एवमेवेदमुरो विध्यते, किं कज्जलनैः ।
 तिग्मघ्राणस्य सखे श्राणसंनिवेशैः किम् ॥ ३ ॥
 भ्रूधनुर्धुगमिदं भूरि किं तरङ्गयसे ।
 जिह्वशीलस्य मुहुर्जिह्वतोपदेशैः किम् ॥ ४ ॥
 जृम्भते सुन्दरि ते यौवनाज्वनीशोऽयम् ।
 हन्त दुर्बलस्य जये सैन्यसंनिवेशैः किम् ॥ ५ ॥
 घूर्णयेत्कं न मदौन्मादघनं ते नयनम् ।
 एवमुन्मादिनि ते स्वैरितानिदेशैः किम् ॥ ६ ॥
 रक्तिमा ते पदयो रक्तमादिशङ्खनाम् ।
 चञ्चलाऽप्याङ्गि! तयोरीदृशैर्विशेषैः किम् ॥ ७ ॥
 नासिकाऽलंकरणं ह्येकमलं संवनने ।
 रूपशोभात्रिवशैर्भूषणैरशेषैः किम् ॥ ८ ॥
 मानभूपाऽऽश्रयतो निर्वृतोऽहमामोदे ।
 मञ्जुनाथस्य पुनर्भूरिभिर्नरेशैः किम् ॥ ९ ॥

हे सुन्दरि! निसर्गैव दत्तनीयाऽस्ति, मुधा एभिर्वेषैः किं फलम्? स्वमा-
 षतोऽप्यदातस्य चन्द्रस्याऽपि मुधायाः ('कली' 'सफेदी' इतिरप्यास्तायाः)
 लेशैः किम्? न किमपि फलमित्याशयः ॥ १ ॥ एवमेव (विना कज्जलमेव)
 एवधयनेन इदं मे उरः विध्यते । कज्जलकरणैः किम्? कज्जलयतेर्लुप्तं ॥ २ ॥
 यत्रन्वभाषस्य मुहुः वक्रतायाः उपदेशैः किम्? ॥ ४ ॥ यौवनरूपः भवनीशो
 राजा । दुर्बलस्य मादृशस्य जये सैन्यसंनिवेशैः किम्? ॥ ५ ॥ मदजनितेनो-
 न्मादेन घनं निविष्टं, ते नयनं कं न भ्रमयेत्? एव मुन्माद्युक्ते ते नयने
 स्वतघ्रताया आश्रयिः किम्? उन्मादिनि जने स्वतघ्रताया आश्रय न दीयत
 इत्याशयः ॥ ६ ॥ ते पदयो रक्तिमा मूनां रक्तम् ('मून' इननमित्यपः) ।

आदिशत् आज्ञापयत् । तयोरेव पदयोः, ईदृशैः (अलककादिरत्नमकृत्या निर्दिश्यते) विशेषैः किम्? ॥ ७ ॥ संवने वशीकरणे अलं पर्याप्तम् । रूप-
शोभया विवशैः अशेषैर्भूषणैः पुनः किम्? ॥ ८ ॥ निर्वृतः सुखी अहम्
आमोदे प्रसीदामि (“मौज करताहूँ” भावः) ॥ ९ ॥

[१७]

न याहि लावण्यगर्वितानामुपान्तदेशं सखे मनो मे ।
अयेऽवधानेन पालयेथा इमं निदेशं सखे मनो मे ॥ १ ॥
अनन्तया याति चिन्तया ते दिवानिशं हन्त तद्वियोगे ।
न तेषु मानोन्नतेषु वीक्षेऽनुरोधलेशं सखे मनो मे ॥ २ ॥
विलासविध्वोकविभ्रमैस्तैः कृतोऽधिकारो मनस्सु तेषाम् ।
असंभवं संनिरूपये तेऽत्र संनिवेशं सखे मनो मे ॥ ३ ॥
न देहलीं पश्य रूपभाजां न चेह लीयस्व लेशतोऽपि ।
इतोऽन्यथागामिनां तु वीक्षेऽद्य नाम शेषं सखे मनो मे ॥ ४ ॥
निरीक्षसे किं न संनिरुद्धं तदङ्गणं भूरिमित्रवर्गः ।
अनादरेणाऽपि कः प्रयच्छेत्तवोपवेशं सखे मनो मे ॥ ५ ॥
न पूर्वमेपा दशा तवाऽऽसीन्न नाम सेयं विपण्णताऽऽसीत् ।
दिनेषु यातेषु ते विलोके व्यथाविशेषं सखे मनो मे ॥ ६ ॥
न वेदना ते प्रकाशनीया, निवेदना माऽस्तु दीनवाचा ।
तवाऽवमथाति हन्त को वा व्यथामशेषं सखे मनो मे ॥ ७ ॥
विघूर्णसेऽहो निरन्तरं त्वं विमृशसे नाऽवलोकलोमम् ।
निरर्थकं हन्त तर्कयेऽहं तवोपदेशं सखे मनो मे ॥ ८ ॥

न चेत्प्ररोचेत सृक्तिरेषा, न मञ्जुनाथोऽपि निर्मिमीत ।
अवेहि सूक्ष्मं तु सूक्तिवामानवीनवेपं सखे मनो मे ॥ ९ ॥

लावण्यगर्वितानां लोकानामुपान्तदेशं समीपदेशम् ॥ १ ॥ तेषां त्रियोणे
तव अनन्तया चिन्तया रात्रिदिनं ध्वस्येति, मानोचतेषु धमिमाम्निषु तेषु
(रूपगर्वितेषु) तवानुरोधस्य (‘तुमारी परवाह’) लेशमपि न वीक्षे ॥ २ ॥
ते संनिवेशं (तेषां मनःसु त्वासमापेशम्) असंभवं निरूपयामि ॥ ३ ॥
इतः महुपदिष्टमार्गात् अन्यथागामिनां लोकानां नामैव अवशिष्टं वीक्षे ॥ ४ ॥
अनादरेण उपेक्षयाऽपि, तव उपवेशं स्थितिस्थानं को दद्यात्? ॥ ५ ॥ कतिपु-
चिद्दिनेषु व्यतीतेषु ते पीडाविशेषं विलोके ॥ ६ ॥ तव व्यथाम् अक्षेपं यथा
स्यात्तथा को वा मन्नाति, न कोपीत्यर्थः ॥ ७ ॥ विधूर्णसे अमसि ॥ ८ ॥
एषा सूक्तिः (गजलगीतिमयी) चेन्न रोचेत, तर्हि मञ्जुनाथोऽपि न निर्मि-
मीत (रचयेत्), परं सूक्तिरूपाया वामायाः (स्त्रियाः) नवीनं वेपं सूक्ष्मं
यथा स्यात्तथा अवेहि (विचारय) । इयं नरीनगीतिपद्धतिः सूक्तिवध्वा
नववेपधारणवदस्त्रीत्याशयः ॥ ९ ॥

[१८]

विरहाऽऽपगातटमुत्तरं पुनरागमिष्यति वा न वा ।
अपि मानसी मम वेदना विषमा गमिष्यति वा न वा ॥ १ ॥
सुहृन्तरं विमनायते, वत वेदनाऽपि सुशायते ।
सुचिराय ते किमियं दशा वद निर्गमिष्यति वा न वा ॥ २ ॥
विलिखामि मानसवेदनां विसृजामि हन्त तदन्तिके ।
परमन्तरं परिशङ्कते स विलोकयिष्यति वा न वा ॥ ३ ॥
अयि यासि चित्त तदन्तिके, तव सन्ति के सुहृदः सखे? ।
निखिले स्थले कुटिलाऽऽकुले सरलो मिलिष्यति वा न वा ॥ ४ ॥

प्रहितः शरोऽस्ति शरासनान्निहितः स मे हृदये दृढम् ।
 अयमाहितं शरमन्तरादपसारयिष्यति वा न वा ॥ ५ ॥
 नवपल्लवा विलसन्ति, संविकसन्ति ते कुसुमोत्कराः ।
 मम भागधेयतरुः सखे सरसं फलिष्यति वा न वा ॥ ६ ॥
 अयि चन्द्रहासमिमं दधासि, जहासि वक्षसि मामके ।
 किमवैपि ते निशितोऽप्यसिर्मयि संचलिष्यति वा न वा ॥७॥
 इयमेति घोरतमखिना, समुदेति गाढतमं तमः ।
 पुनरेष सौख्यदिवाकरो वत संभविष्यति वा न वा ॥ ८ ॥
 अयि मञ्जुनाथ मनो विनोदय संगमेन सचेतसाम् ।
 अपि नीरसेषु जनेषु ते प्रणयो भविष्यति वा न वा ॥ ९ ॥

विरहाऽऽपगायाः (विरहनघाः) उत्तरं तटम् (अपरपारः) ॥ १ ॥
 अन्तरं चित्तं विमनायते विषण्णं भवतीति भावः ॥ २ ॥ अयम् (शरप्रेर-
 यिता), आहितं शरम् अन्तरात् हृदयात् ॥ ५ ॥ पल्लवाः शोभन्ते, कुसुम-
 समूहा अपि विकसन्ति, परमितोऽप्रे मम भाग्यतरुः सरसं यथा तथा फलानि
 दर्शयिष्यति न वा, इति विरही भाग्यं शोचत इत्याशयः ॥ ३ ॥ इमं चन्द्र-
 हासं (खड्गम्) धारयसि, मम वक्षसि च मुञ्चसि, परं एवं किं जानामि
 यन्निशितोपि ते खड्गो मयि चलिष्यति न वा ! मम कठोरे हृदये अयमपि व
 प्रविशेदित्याशयः ॥ ७ ॥ सौख्यरूपो दिवाकरः (सूर्यः) ॥ ८ ॥ न जाने
 नीरसेषु जनेषु ते प्रणयो भवेन्न चेत्याशयः ॥ ९ ॥

[१९]

शोचनीयाऽद्य सखे पश्य दशा जाता मे ।
 विप्रतीकारकथा हन्त भृपा जाता मे ॥ १ ॥
 किं न सेवे सदनं किं न विलोके स्वजनम् ।
 पश्य पदार्था निखिला हन्त विपा जाता मे ॥ २ ॥

भेषजैरेभिरलं वैद्य सखे याहि गृहम् ।
 किं न जानासि रुजा हन्त भृशा जाता मे ॥ ३ ॥
 नित्यमन्यस्य गृहे वध्यते गुप्तं गोष्ठी ।
 गेहभागन्तुमहो हन्त मिया जाता मे ॥ ४ ॥
 तिग्मकोदण्डशरैरिष्यते केयं भृगया ? ।
 रूपमुग्धस्य तु सा पश्य दृशा जाता मे ॥ ५ ॥
 वर्णयन्ते कवयो मञ्जुमृदुं तद्वेणीम् ।
 पश्य दुर्देववशात्सैव कशा जाता मे ॥ ६ ॥
 पूरये हन्त कथं भूरि मनोऽभीष्टं मे ।
 यामशेषैव सखे पश्य निशा जाता मे ॥ ७ ॥
 अद्य विश्राम्यतु मा सीधुसुधाधारा ते ।
 नाऽधुना शान्ततरा हन्त तृषा जाता मे ॥ ८ ॥
 मञ्जुनाथोऽद्य कवित्वेन मनाद् मोदेत ।
 नूतनी रीतिरियं भूरिवशा जाता मे ॥ ९ ॥

विरहान्मे इना शोचनीया जाता । प्रत्युपायस्य कथा सृषा (विफला)
 जाता ॥ ३ ॥ भृशा अधिका ॥ ३ ॥ अन्यस्य गृहे गुप्तं यया स्वात्तया गोष्ठी
 दियते, मे गेहम् भागन्तुं तु मियाः जाताः ॥ ४ ॥ तीक्ष्णैः शरैरिष्यते केयं
 भृगया वान्प्रदते, रूपमुग्धस्य मे भृगया तु त्वदृष्ट्यैव जाता ॥ ५ ॥ कशा
 तादृशी ॥ ६ ॥ बहुलं मे मनोरथं कथं पूरयामि ? ॥ ७ ॥ सीधुसुधाया धारा
 अद्य मा विश्राम्यतु । शान्ततरा अत्यन्तं शान्ता ॥ ८ ॥ इयं गुण्डनिर्माणस्य
 नूतनरीतिः मे वशीभूता जाता ॥ ९ ॥

[२०]

अयि चित्त चञ्चलं मे किमु मुञ्चसे न चिन्ताम् ।
 अपचीयसेऽनुचिन्तन्नवचञ्चलारुचिं ताम् ॥ १ ॥
 भवनेऽपि सा वने सा पुरतोऽथ पृष्ठतः सा ।
 अयि सर्वतोऽपि पश्यन्न वितृप्यसीह किं ताम् ? ॥ २ ॥
 तनुता मनोविकारो गहनाऽऽधिवेदनाऽपि ।
 इति यत्र मित्रसङ्घो न जहासि किं गतिं ताम् ॥ ३ ॥
 कति तप्यसेऽधिगन्तुं तदपाङ्गमोक्षलक्ष्मीम् ।
 अधिरूढसौधमौलिं चल पश्य ते गतिं ताम् ॥ ४ ॥
 मुकुरे किमीक्षसे ते रमणीयतां नताङ्गि ! ।
 अपि पृच्छ मानसं मे विहृतिं च तां छविं ताम् ॥ ५ ॥
 अपरैः कृतां सपर्यां बहु मन्यसे मृगाक्षि ! ।
 न ददासि दर्शनं मे किमु वच्मि ते रुचिं ताम् ॥ ६ ॥
 अयि कञ्जमञ्जुलाऽऽस्ये ! तुलयेत्कथं कविर्वा ।
 तव संनतां तनुं तां पटुतां च तां द्युतिं ताम् ॥ ७ ॥
 समयेऽन्तिमेपि पृष्टम् 'वद रुग्ण ! लिप्तसे किम् ?' ।
 अवदत्सदैन्यमीक्षे क्षणमङ्गनामणिं ताम् ॥ ८ ॥
 कुपिताऽसि कस्य हेतोर्वद वारिजाऽऽयताऽक्षि ! ।
 रमितो ययाऽसि रात्रौ ब्रज रूपिणीं रतिं ताम् ॥ ९ ॥
 कविताऽवबोधदक्षा वत सन्ति केचिदेव ।
 अयि मञ्जुनाथ यायाः कविपूर्वपट्वितिं ताम् ॥ १० ॥

नवविद्युत्कान्तिं तां (नायिकाम्) अनुचिन्तत् स्मरत्, गिज्ञभावे
 घातु । अपचीयसे कृशीभवसि ॥ १ ॥ सर्वतोपि तां पश्यत् किं न तृप्यसि
 ॥ २ ॥ तनुता दुर्बलता, गहना आधिवेदना । इति यस्यां प्रेमपद्धत्यां मित्र-
 गणोऽस्ति तां प्रेमगतिं किं न जहासि ॥ ३ ॥ ते गतिम् (उपायभूताम्)
 तां नायिकां सौधारूढां पश्य ॥ ४ ॥ ते विद्वतिं विभ्रमम् ॥ ५ ॥ अन्यैः कृतां
 सपर्याम् (उपायनादिकम्) । मह्यं दर्शनमपि न ददासि । एवंमिज्ञां ते
 रुचिं किं वच्मि ॥ ६ ॥ कमलसुन्दरमुखि ! कवित्से तनु-पटुतादिकं कथं
 तुलयेत् ? ॥ ७ ॥ अन्तसमये पृष्टम् 'हे रुग्ण ! किं वाञ्छसि ?', स सदैव-
 मवदत्—'क्षणम् स्वीरत्तां ताम् ईक्षे' ॥ ८ ॥ नायिकाऽऽह—'यया रात्रौ
 रमितोसि, रूपधारिणीं रतिमिव तां सपत्नीं व्रज ।' ॥ ९ ॥ कवितामार्मिकाः
 केचिदेव सन्ति, परं खं तु कवीनां पूर्वपद्धतिं यायाः ॥ १० ॥

[२१]

चिन्ता निरन्तरं सखे विनिहन्ति हन्त माम् ।
 सेयं वियोगवेदना व्याहन्ति हन्त माम् ॥ १ ॥
 किं वर्णयामि वेदनां वक्तुं न पारये ।
 अस्त्रा हि कण्ठकीलिता रुन्धन्ति हन्त माम् ॥ २ ॥
 किं वाऽऽचरामि, कुत्र वा संयामि साम्प्रतम् ।
 के वा वचोऽनुवर्तिनो विन्दन्ति हन्त माम् ॥ ३ ॥
 यन्नास्ति वासना सखे मे दोषदूषिता ।
 निन्दापरास्तु दुर्जना निन्दन्ति हन्त माम् ॥ ४ ॥
 अस्मिन्वियोगकानने कुसुमं न वीक्षितम् ।
 हा कष्टकाः पदे पदे व्यथयन्ति हन्त माम् ॥ ५ ॥
 उत्साहधैर्यसंमदाः संयान्ति नान्तिकम् ।
 तनुताऽनुतापपाण्डुता बलयन्ति हन्त माम् ॥ ६ ॥

आविर्भवन्त्यथोच्छ्रसन्ति सन्ति विस्वृताः ।
 नानाऽद्य वेदनाः सखे दुन्वन्ति हन्त माम् ॥ ७ ॥
 अद्यापि पश्य निःश्वसन्विन्दामि जीवनम् ।
 ते प्रेमिणो दिवं गता विहसन्ति हन्त माम् ॥ ८ ॥
 हे मञ्जुनाथ ते कृतिं कृतिषु प्रकाशयेः ।
 सत्सूक्तिसारमार्मिका जानन्ति हन्त माम् ॥ ९ ॥

मम वचनाऽनुवर्तिनः के जना मा विन्दन्ति (आध्रयन्ति) ? केपि
 मासहायका न सन्तीत्याशयः ॥ ३ ॥ मे वासना दुष्टा नास्ति ॥ ४ ॥ दुर्ब-
 लता, अनुतापः, विरहजनिता पाण्डुता, एते मां परिवारयन्ति ॥ ६ ॥
 उच्छ्रसन्ति वर्धन्ते ॥ ७ ॥ अहमद्यापि जीवामीति, विरहप्राप्तावेव दिवं
 गताः प्रेमपथिका मां हसन्ति ॥ ८ ॥ हे मञ्जुनाथेत्यादि मञ्जुनाथं प्रत्युप-
 देशः । सत्सूक्तिसारेत्यादि मञ्जुनाथस्योत्तरम् ॥ ९ ॥

[२२]

अयि मे निरन्तरवेदने ! परिखेदने विरम क्षणम् ।
 वत जन्मतो व्यथितोऽसि तन्मम जीवने विरम क्षणम् ॥१॥
 न विसर्जये भवदुःखम्, न विवर्जये तव वर्धनम् ।
 क्षणमेतदारमत्तान्मनो मम वेदने ! विरम क्षणम् ॥ २ ॥
 परिवर्तते दहनोऽन्तरे, वत वर्तते कृशिता तनूः ।
 अयि चाधितं बहुधाऽधुना मम भर्दने विरम क्षणम् ॥ ३ ॥
 अदयं किमेवमुपैघसे, हृदयं चिरं परिचाघसे ।
 अयि सुप्रसीद समूलमेव विमूलने विरम क्षणम् ॥ ४ ॥
 क्षणमुन्नयस्व मनोऽस्ति मे सुमनोऽतिकोमलमल्पकम् ।
 अयि भो नृशंस ! समादधे वत भेदने विरम क्षणम् ॥ ५ ॥

तव तिग्ममेतमसिं सखे मयि खेलयैव समुत्क्षिपेः ।
हृदयं पुरस्करवाणि ते, मम सूदने विरम क्षणम् ॥ ६ ॥
न निवर्तयामि तवेप्सितम्, अयि घोरघातक! तुष्यताम् ।
हृदयं स्वयं मम भिद्यते व्रत भेदने विरम क्षणम् ॥ ७ ॥
कुरुते तु कः श्रवणातिथिं ननु तेऽद्य दैन्यनिवेदनम् ।
अयि दीनतोन्मुख चित्त ! मे, विनिवेदने विरम क्षणम् ८
अयि मञ्जुनाथ तवोक्तयो हृदि तर्पयन्त्यपि वा न वा ।
परिपृच्छ, ते रसिकानिमानयि कल्पने ! विरम क्षणम् ॥ ९ ॥

अये मे अविश्रान्तवेदने ! मम खेदप्रदाने क्षणकालार्थं विरम ॥ १ ॥ हे
वेदने ! भवत्याः उद्भवम् उत्पत्तिम् न वर्जयामि । किन्तु क्षणकालार्थमिदं मे
मनः धारमताव् (सुखं लभताम्) ॥ २ ॥ मे मनः सुमनोवत् (पुष्पवत्)
अतिकोमलम् अल्पकं चास्ति इति उद्भवस्य विचारयस्व । समादधे, सान्त्वनं
लभे ॥ ५ ॥ मम हृदयम् तुभ्यं पुरस्काररूपेण ददामि, मम सूदने विरम
॥ ६ ॥ विनिवेदने तव दीनतानिवेदने ॥ ८ ॥

[२३]

सन्ततं संतापितानां हीयते रजनी न किम् ? ।
यापितैर्यामैरपीयं क्षीयते रजनी न किम् ? ॥ १ ॥
देहसंतायोष्मणा मे लीयते सैतद्दिनम् ।
श्वासघातैर्मांमकैरुद्धीयते रजनी न किम् ॥ २ ॥
हन्त संतापः कियान्मे पश्य मोहो मे कियान् ।
किन्तु कामं कीलितेयं लीयते रजनी न किम् ॥ ३ ॥
संसते मे देहवन्धो जीवितं कण्ठाऽऽगतम् ।
दृश्यतामेतावताऽपि ग्रीयते रजनी न किम् ॥ ४ ॥

लुप्यमानाऽऽनन्दतारा भ्राम्यदामीलाऽम्बुदा ।
 नाञ्जसाना घौरिवेयं गीयते रजनी न किम् ॥ ५ ॥
 घूर्णयन्ती सा विषाऽऽवेगैर्दहन्ती मे तनुम् ।
 लेलिहाना जिह्वया, व्यालीयते रजनी न किम् ॥ ६ ॥
 पूरिताऽसौ यातना मे, दूरिताऽऽशा जीविते ।
 विप्रयोगे दारुणैपोदीयते रजनी न किम् ॥ ७ ॥
 दत्तमेवेदं दिनं मानाय पश्याऽयाचितम् ।
 मानिनीयं याचते मे दीयते रजनी न किम् ॥ ८ ॥
 कार्यचिन्ताव्यग्रतायां हे सखे नीतं दिनम् ।
 मञ्जुनाथोक्तैरिदानीं नीयते रजनी न किम् ॥ ९ ॥

निरन्तरं संतापितानां लोकानां रजनी किं न हीयते? प्रहरेषु यापिते-
 ध्वपि रजनी किं न क्षीणा भवति ॥ १ ॥ देहसन्तापस्य ऊष्मणा, एतद्दिनं
 लीयते स ('पिघल गया'), मदीयैः श्वासपवनैरियं रजनी किं नोद्दीयते ?
 ॥ २ ॥ लुप्यमानाः आनन्दा एव ताराः यस्याम्, भ्राम्यन्ति आमीलान्येव
 (दुःखान्येव) अम्बुदाः यस्याम्, निरवसाना (अपरिच्छिन्ना), निषेधा-
 धंको न, न तु मम । एवं च पूर्वोक्तैर्विदोषणैरियं रजनी घौरिव (आकाश-
 मिव) किं न गीयते ? ॥ ५ ॥ पूर्वोक्तैर्विदोषणैः रजनी किं न व्यालीयते ?
 (घ्याली ह्वाचरति), अपि तु सर्पिणीवाऽऽभाति ॥ ६ ॥ मया जीवनाशा
 सक्ता, अत एवेदानीम् दारुणा एषा रजनी किं न उदीयते ? इदानीं स्वच्छ-
 न्दमुदीयतामित्याशयः ॥ ७ ॥ मानिनीं प्रत्युक्तिः—हे मानिनि ! मानाय
 एवया अयाचितमेव इदं दिनं दत्तम्, तर्हि याचमानाय मे साम्प्रतं रजनी
 किं न दीयते ? अहं मानोत्तरं राश्रीं त्वत्समागमं याञ्छामीत्याशयः ॥ ८ ॥
 मञ्जुनाथस्य सूक्तिगानैः रजनी किं न याप्यते ? ॥ ९ ॥

[२४]

अये विश्रम्यतामीपन्नृशंस ! स्थीयतामीपत् ।
 चिरं खिन्नोऽद्य ते खड्गो विनोदं नीयतामीपत् ॥ १ ॥
 सहस्रं खड्गधाराणां प्रहारान्तोद्धुमीशेऽहम् ।
 असिं ते धेहि सानन्दं सखे निश्चीयतामीपत् ॥ २ ॥
 रतेः केचिद् गतेः केचिद्रसज्ञाः संगतेः केचित् ।
 रसज्ञस्तेऽसिधाराणामसौ संधीयतामीपत् ॥ ३ ॥
 विलम्बं मा चहेदानीमहं कण्ठाऽज्गतप्राणः ।
 अये मे घातक ! क्षिप्रं शरः संधीयतामीपत् ॥ ४ ॥
 शरेणैकेन भिन्नोहं विलोठाम्याकुलं भूमौ ।
 कृतिं ते पूरयेः पूर्वम्, ततः प्रस्थीयतामीपत् ॥ ५ ॥
 निदध्याः खड्गमेतं ते कथाशेषस्य मे स्थाने ।
 कृपालुस्ते कृपाणोऽयं जनैर्निश्चीयतामीपत् ॥ ६ ॥
 न वीक्ष्ये दूरतः सम्यक्, समायायाः समीपे मे ।
 क्षणेऽसिन्नन्तिमे हंहो सखे ! मे प्रीयतामीपत् ॥ ७ ॥
 धनुर्घ्यायाम्यहम्, श्लाघे शरान्, भूरि प्रशंसेऽसिम् ।
 परं ते कः प्रियोऽमीपां वचो मे दीयतामीपत् ॥ ८ ॥
 रसज्ञानां मुखं सृते न सूक्तिर्मञ्जुनाथीया ।
 अमौ संगीतगोष्ठीतः सखे मा गीयतामीपत् ॥ ९ ॥

अये घातक ! क्षणं विधामः क्रियताम् ? ते खड्गो हननधर्मणा चिरकाला-
 स्परिधागतः, अत एवासौ हृषद् विनोदं नीयताम् ॥ १ ॥ ते असिधाराणां
 रसज्ञः भगौ जनः संधीयताम् (अनेन जनेन सह संधिः क्रियतामिति-

शयः) ॥ ३ ॥ कथाशेषस्य, स्वस्वप्नप्रहारेण उपरतस्य मे समाधिस्थाने ते
 खड्गं स्थापयेः । येन ते कृपाणः कृपालुरिति जनैर्निश्चीयताम्, तव खड्गस्यैव
 सेयं कृपेति जना निश्चिन्वन्त्वित्याशयः ॥ ६ ॥ अस्मिं भूरि प्रशंसे । आत्मने-
 पदमप्यस्य प्रयुज्यते कविभिर्यथा “आशंसन्ते समितिषु सुरा बद्धवैरा हि
 दैर्यैर्यस्याधिज्ये धनुषि विजयं पौरुहूते च वज्रे ।” (कालिदासः) । परम्,
 अमीषां मध्ये ते कः पदार्थः प्रिय इति मे वचनं दीयताम् ॥ ८ ॥ संगीत-
 गोष्ठीतः संगीतगोष्ठ्याम् । सार्वविभक्तिकस्यसिः ॥ ९ ॥

[२५]

→* सुवन्ततिङन्तोभयपदानामन्त्यानुप्रासः *←

न ते जानते नेत्रयोर्वैभवं ते ।

अहो ये पयोजेन साम्यं वहन्ते ॥ १ ॥

कलङ्केन पङ्केरुहं मौनमास्ते ।

भयात्कण्टका मूलदेशे तुदन्ते ॥ २ ॥

अमीषां कवीनां कथा दूरमास्ताम् ।

इमे संभ्रमे भूरिशः कल्पयन्ते ॥ ३ ॥

भवेऽसिन् भवेच्छोकसृष्टिर्नवीना ।

चिरादद्य पश्यन्ति यद्दर्पणं ते ॥ ४ ॥

न वातायने लोकयाऽऽताम्रनेत्रे !

वहन् संहरेदद्य दृष्टिर्भुवं ते ॥ ५ ॥

सखे पश्य जीवन्ति के, के भ्रियन्ते !

अहो लाक्षया रञ्जयन्ते पदं ते ॥ ६ ॥

अये भो मृतास्तूर्णमुञ्जीवताऽद्य ।

करिष्यन्ति संतुष्य किञ्चित्सितं ते ॥ ७ ॥

अपूर्वैव सा वैद्यता भाति तेषाम् ।
 स्वयं सूदयित्वा स्वयं जीवयन्ते ॥ ८ ॥
 सुखेनाऽवकृन्तेर्न खेदः सखे मे ।
 कथं कीलये केलिकारं करं ते ॥ ९ ॥
 प्रवासं प्रियाऽसंशयं याहि नूनम् ।
 प्रतीतं भवेत्ते दुरन्ते वसन्ते ॥ १० ॥
 मदात्संलपेयुर्धनाऽऽख्या न वाऽसान् ।
 नं शप्यं प्रजानन्ति ये तान् वयं ते ॥ ११ ॥
 उपेक्षां बुधाः काममद्याऽऽदयीरन् ।
 स्मृतिर्मञ्जुनाथस्य न स्यात्किमन्ते ? ॥ १२ ॥

ये कमलेन सह साम्यं कुर्वन्ति ते जनाः ते नेत्रयोर्वैभवं न जानते ॥ १ ॥
 खञ्जेप्रतः परानितस्य कमलस्य मूलदेशे (गुदे) कण्टका व्ययां कुर्वन्ति ।
 कमलनाले कण्टकानां भयहेतुकत्वमुपेक्षयते ॥ २ ॥ अथ संसारे नवीनव
 सृष्टिर्भवेत्, यतः अथ ते (नायिका) चिराद्दुर्गं वीक्षन्ते । चिरं दर्पणरी-
 क्षणेन शूद्वारे अतिदायः स्वात्तेन च वीक्षकाणां उरुदण्डा-विरह-यन्तासमा-
 सिरेष । सतश्च प्रलयोत्तरं नवीनैव सृष्टिः स्वादिति नायिकालावण्यातिदायो
 प्यन्यते । नायिकायाः पुंस्येन स्मरणम्—उर्दूभाषाधर्षणनशील्यनुरोधात् ॥ ४ ॥
 अथ ते छायाया पदं रक्षयन्ति, तद्यद्य निश्चयो नास्ति धरते जीविष्यन्ति के
 च मरिष्यन्ति ? कृतशूद्रातावाश्रयाः कृपायां जीवनम्, वैमुक्तये च मरण-
 मिनि सौन्दर्यातिशयो प्यन्यते ॥ ५ ॥ किञ्चित्किमन्तेन शूद्रानामप्युच्चीयनं
 भवतीति तस्य पीयूषत्वं चोच्यते, तेन च नायिकालावण्यातिशयो व्यङ्ग्यः
 ॥ ७ ॥ विरहेण स्वयं मारयन्ति, कृपादरणेन च स्वयं जीवयन्ति ॥ ८ ॥
 केटिकारं ते करं कथं दनमि, शुक्रेण मां कृन्त । मरुत्तनं ते केटिरिति
 निर्दोषं प्यन्यम् ॥ ९ ॥ हे प्रिय ! निःशयं साम्प्रतं प्रवासं गच्छ, अथ

विरहविपादस्त्रे वसन्ते प्रतीतो भवेत् ॥ १० ॥ ये जना धनाद्यान् शप्पमा-
त्रमपि न जानन्ति, वयं ते स्मः ॥ ११ ॥ अद्य कामम् उपेक्षाम् भादधीरन्
(कुर्वीरन्) ॥ १२ ॥

[२६]

सुविलासमये समयेऽप्यधुना
नवनीरजनेत्रि ! न यासि कथम् ?
तव ताम्यति गेहगतो दयितो
ननु नागरि ! नावदधासि कथम् ? ॥ १ ॥
अपि पश्य पुरस्तव दीनतया
विनयाद्विनतिं वितनोति न किम् !
अयि निर्भरनिष्करुणाऽऽचरणे !
चरणे प्रणतं विजहासि कथम् ? ॥ २ ॥
अयि सुन्दरि ! ते पदयोरनयो-
र्मम तिष्ठति रक्तमिदं हृदयम् ।
तदलक्तकसंभ्रमतो धरणां
घनघर्षणमत्र दधासि कथम् ॥ ३ ॥
बहुलालितमेतदये दयिते !
वत तुभ्यमहं व्यददां हृदयम् ।
अदये ! हृदये तु निबोध मनाक्,
तदिदं विरहाय ददासि कथम् ? ॥ ४ ॥
अयि भामिनि ! निर्भरहीनसुखो
विरही तव लोठति भूमितले ।

चत भूरिदयासमये तदये करुणा-
 वति ! निष्कलणाऽसि कथम् ॥ ५ ॥
 अपि नाम बलादसिना निहतो
 भवतोऽङ्घ्रितले विलुठत्यसकौ ।
 अधुनैव हि तिग्ममसिं नु सखे
 ननु कौपमुखे निदधासि कथम् ? ॥ ६ ॥
 स हि भूरिलुठन्निह भूमितले
 विरही चिरहीनसुखो व्यरमत् ।
 अधुना भृशमुन्मिपितो विधुना
 ननु दक्षिणवात ! न वासि कथम् ? ॥ ७ ॥
 तत्र चित्तमिदं रमतां महतां
 विभवेषु, भवेन्मम का गणना ?
 चत दीनकुटीरतटीषु वसे-
 न्नवहर्म्यनिवासविलासि कथम् ॥ ८ ॥
 अयि पश्य ! यदीयविलोककृते
 विहितेयमहो मयका स्वदशा ।
 मिपतापि न तेन मुखाद्गदितम्
 'अयि दीन ! वदेरघुनाऽसि कथम्' ॥ ९ ॥
 ननु पश्य पुरः परिलोठति ते,
 व्ययितेपि न तेन दया स्पृहिता ।
 वद भ्रममुखेन सखे ह्यसिना
 चत दीनमिमं विलुनासि कथम् ? ॥ १० ॥

अयि मञ्जुलनाथ विना समयं

रचनाव्यसनाद्विरतोऽसि न किम् ?

किमु कैरपि नाऽसि वहिः ग्रहितो ?

अधुनाऽपि सभासु विभासि कथम् ? ॥ ११ ॥

विद्याससमयेऽपि हे कमलनेत्रि ! प्रियसमीपे कथं न यासि ? ॥ १ ॥
 तव चरणयोः मे रक्तम् (रक्तवर्णम् अभुरक्तं च) हृदयं तिष्ठति, त्वं तु मल-
 क्तकबुद्ध्या, पुना रक्षणार्थमत्र (पदे) घपणं दधासि । तथा च मे हृदयं
 घृष्टं भवेदित्याशयः ॥ ३ ॥ निर्भरम् हीनम् (नष्टम्) सुखं यस्य सः ।
 मरही-विरहीति प्रासः ॥ ५ ॥ एकाऽऽघातेनैव असौ भूमौ लोटति, अधुनैव
 खड्गं कोपान्तरे कथं स्थापयसि ! समापय इममित्याक्षेपः ॥ ६ ॥ विधुना
 (चन्द्रेण) उन्मिपितः (उद्दीपनं गतः) त्वं हे दक्षिणाऽनिल ! कथं न
 वासि ? विरही विरतः, अत एव सुखं भवान् वात्वित्याशयः ॥ ७ ॥ तव
 चित्तं महतां लोकानां वैभवेषु रमते । नवहर्म्यनिवासि चित्तं कुटीरे कथं
 वसेत् ? ॥ ८ ॥ यस्य जनस्य विलोकनार्थं मयका (मया) इयं दत्ता
 (स्वविरहपीडा अद्भुत्या निर्दिश्यते) विहिता, मिपतापि (मां पश्यताऽपि)
 तेन, मुखात् इदमपि न गदितम् 'अयि दीन ! इदानीं कथमसि ?' ॥ ९ ॥
 पश्य स भूमौ लोटति, व्यथितेऽपि (घ्यथायां जातायामपि) तेन दया न
 वाञ्छिता । परं त्वम्, सुप्रमुखेन सन्नेन ('भौंटी तलवारसे') इमं दीनं
 कथं लुनासि ? यदि समापनमेव तेऽमीष्टं तर्हि तीक्ष्णः खड्गोऽपेक्षितोऽमूदित्या-
 क्षेपः ॥ १७ ॥ संस्कृतरचनायाः समयं विनैव निजाद्रचनाव्यसनाकथं न
 विरतः ? सभामध्याकैरपि त्वं न निःसारितः ? अधुनापि सभासु कथं
 विभासि ? ॥ ११ ॥

[२७]

कञ्जाक्षि ! कुर्महेऽथ न किं कामयामहे ? ।

हंहो विचिन्तयाऽपि विनोदं वहामहे ॥ १ ॥

चलाद्वियोगवह्निमिहाऽऽधाय मानसे ।
 रक्ताऽऽहृतिं निकामममी संददामहे ॥ २ ॥
 हा हन्त संततेन वियोगाऽऽश्रुणाऽऽमुना ।
 नन्दत्सरोजनेत्रि ! न वृत्तिं लमामहे ॥ ३ ॥
 प्रायो विविक्तमाप्य तु विन्दामहे सुखम् ।
 आरामसौख्यमोगमरण्ये भजामहे ॥ ४ ॥
 प्रेमप्रमत्तयोगिगृहं किं गवेष्यते ? ।
 तस्या निवासवीथिमिमे संश्रयामहे ॥ ५ ॥
 कुत्र स्य धर्मशास्त्रिराः ! किं चिराय्यते ? ।
 एतत्प्रमोदमद्यमिमे संजुपामहे ॥ ६ ॥
 देहाय नाऽङ्गरागमयो चस्त्रमर्थये ।
 तस्याः पदाऽङ्कधूलिममी धारयामहे ॥ ७ ॥
 मोदस्व मञ्जुनाथ ! न मोदस्व मानसे ।
 मत्ता वयं विशङ्कतया सङ्कवामहे ॥ ८ ॥

[२८]

न विधेहि ते विमुखं मुखम्, ननु संमुखं प्रसमीक्ष्यताम् ।
 व्यथते चिराद्विरही स ते, दयिते! क्षणं विनिरीक्ष्यताम् ॥
 परिवर्तते पृथिवीतले, शयने न नन्दति शीतले ।
 तव दृष्टिमात्रमुदीक्षते दयिते दयावति! वीक्ष्यताम् ॥ २ ॥
 अयि सत्यमेव निवेदये, हृदये त्वमेव विराजसे ।
 हृदयं विपाट्य विनिर्भयं सदयं प्रियेऽद्य परीक्ष्यताम् ॥ ३ ॥
 तव दर्शनाय विनिःश्वसन्, निवसन्प्रयाणदशान्तरे ।
 विरही स तेऽद्य समाप्यते, क्षणमात्रमद्य निरीक्ष्यताम् ॥ ४ ॥
 विरतोऽपि ते प्रणयी चिरान्मदिराक्षि! ते मुखमीक्षते ।
 ननु किं न पश्यसि तारकामयि किञ्चिद्दूर्द्धमुदीक्ष्यताम् ५
 ननु निर्गमाय समीहसे, वत जीव! किं नु चिरायसे? ।
 कथमद्य यास्यसि हे सखे! वत संमुखेऽपि निरीक्ष्यताम् ६
 उरदूमुदूढवचञ्छटां प्रकटां करिष्यति संमुखे ।
 वत मञ्जुनाथवचःक्रमो विपमोऽपि साधु समीक्ष्यताम् ॥ ७ ॥

पृथ्वीतले परिवर्तते लोठति ॥ २ ॥ सदयम् (दयां कृत्वा) मम हृदयं
 विदार्य, परीक्ष्यताम् ॥ ३ ॥ प्रयाणस्य परलोकगमनस्य दशान्तरे निवसन्
 स विरही समाप्तो भवति, अद्य क्षणमात्रं निरीक्ष्यताम् ॥ ४ ॥ चिरात् विरतः
 (मृतः) ते प्रणयी ते मुखं वीक्षते । आकाशे किं तारकां न पश्यसि? सा
 तारा नास्ति किं नु विरतस्ते प्रणयी त्वन्मुखं विलोकते । किञ्चिद्दूर्द्धं विलो-
 क्यताम् ॥ ५ ॥ निर्गमनाय ईहसे च्छेष्टसे । तर्हि हे जीवित! विलम्बं किं
 करोषि? पश्य संमुखम्, तां नायिकां दृष्ट्वा कथं यास्यसीत्याशयः ॥ ६ ॥
 मञ्जुनाथवचःक्रमो विपमः (कठिनोऽपि), उदूढवचःशोभाम् उदूमापाम्

संमुखे प्रकटां करिष्यति । अत एव, स साधुतया समालोच्यताम् । मञ्जुना-
यवचःक्रमे (गजलविषये) उर्दूभाषायाम्छटा प्रकटा खिलतीत्याशयः । प्रमाणं
तु सहृदयानां हृदयमेव ॥ ७ ॥

[२९]

—१३ तिलन्तपदानामन्त्याऽनुप्रासः ॥—

अये लोकयेः किं जनाः कल्पयन्ते ।
तवाऽऽस्ये शशाङ्कोपमामानयन्ते ॥ १ ॥
दिनेऽसिन्न दीयेत दृष्टिर्दरिद्रे ।
सुखे ते तु काश्चिद्दुःखं लोकायन्ते ॥ २ ॥
त्वदासं यदारभ्य दीनेन दृष्टम् ।
मनाग्निन्दुमेनं घनाश्लादयन्ते ॥ ३ ॥
प्रभावं तवाऽऽलोकनस्याद्य पश्येः ।
करेणाऽपरे मानसं त्स्मयन्ते ॥ ४ ॥
न चाऽद्यापि दृष्टिः प्रयाता त्वदीया ।
स्ववक्षः किमेते जना गोपयन्ते ? ॥ ५ ॥
न चापेपि शूराः शरं संघरन्ते ।
परं पूर्वमेवाऽपरे संव्ययन्ते ॥ ६ ॥
कृता केन लावण्यचर्चा त्वदीया ? ।
न रम्भां सुराः साधु संभावयन्ते ॥ ७ ॥
न जाने रम्येषु कीदृग् दशा स्यात् ! ।
दृगोरप ते कञ्जलं सजयन्ते ॥ ८ ॥

विजानन्ति तस्याः कटाक्षच्छटां चेत् ।
 किमेते जना मां मुधोपालभन्ते ? ॥ ९ ॥
 यदोदेति तस्या मुखं रूपगोष्ठ्याम् ।
 परेषां मुखाऽञ्जानि निद्रामयन्ते ॥ १० ॥
 सखे मञ्जुनाथाऽद्य तिष्ठाऽवधाने ।
 न जाने कथं ते करं मर्दयन्ते ॥ ११ ॥

अये प्रिये ! पश्य, जनाः किं कल्पयन्ति ! तव मुखे चन्द्रस्योपमाना-
 नयन्ति । तव मुखे चन्द्रोपमाऽऽनयनं तेषां स्पष्टमनौचित्यमित्याशयः ॥ १ ॥ दिने
 अस्मिन्दरिद्रे (चन्द्रे) दृष्टिरपि न दीयते, त्वन्मुखे तु अनिर्घञ्नीयां रुचिं जनाः
 पश्यन्ति । जनाः इत्युक्त्या, अहं तु कदाचन पक्षपातादेव पश्येयं परं तत्स्या
 जना अपि काञ्चिद्गुचिं पश्यन्तीति सूच्यते ॥ २ ॥ यत्.प्रभृति त्वन्मुखं
 दृष्टम् ततःप्रभृति लज्जावशाच्चन्द्रो घनाच्छादितो भवति ॥ ३ ॥ तवालोक
 नेन शरीरविरहाः, हृदयं करेण स्तम्भयन्ते ॥ ४ ॥ तव दृष्टिर्नतः प्रयाता,
 पुनर्जनाः स्वं वक्षः किमित्याच्छादयन्ति । तव दृष्टौ गतायां तु विद्वद्दया
 भाच्छादयेयुरपीत्याशयः ॥ ५ ॥ अपरे शत्रवः ॥ ६ ॥ रम्भातोपि ते सौन्द-
 र्यमुल्लेखन्, येन त्वद्यर्षया रम्भामपि देवा न संमानयन्ति ॥ ७ ॥ कञ्चिद्वा-
 सञ्जनेन विद्वद्दयानां रसिकानां न जाने का दत्ता स्यादित्याशयः ॥ ८ ॥
 तस्याः कटाक्षच्छटां जानन्ति, तर्हि मां जनाः किमित्युपाह्वयन्ते । तत्कटा-
 क्षवशादेवाहं तद्दृशो भवामीति न मे दोषः ॥ ९ ॥ अनेन तस्या मुखस्य
 चन्द्रत्वं ध्वन्यते ॥ १० ॥ अद्य ते, करं मर्दयन्ते परस्परं धर्षयन्ति, न जाने
 बुद्धाः सन्तस्त्वां तादयेयुरत एवाऽवहितस्त्रिष्ट ॥ ११ ॥

[३०]

रतिविगमोऽद्य मानसे कोऽयम् ।
 अयमनुते मृधैव लोकोऽयम् ॥ १ ॥

अपि सुहृदो विधीयतां किं वा ? ।
 मम हृदयं दुनोति शोकोयम् ॥ २ ॥
 मतिरयते पलायते धैर्यम् ।
 न पुनरपैति हन्त तापोयम् ॥ ३ ॥
 हिमसलिलैरथोत्पलैः किं वा ।
 शिशिरशर्तर्न याति दाहोयम् ॥ ४ ॥
 अपि भिषजो मुघा निदानं वः ।
 दुरवगमो ममास्ति रोगोयम् ॥ ५ ॥
 विरहकृशं विलोक्य मामाह ।
 'न परिचिनोमि वर्तते कोयम् ?' ॥ ६ ॥
 अपिहृदयं निघाय सोऽवादीत् ।
 कियदपि भोः प्रयाति खड्गोयम् ॥ ७ ॥
 अदय विधे ! विधेहि मे पीडाम् ।
 कठिनतमो ममापि देहोयम् ॥ ८ ॥
 अपि जहि मञ्जुनाथ ते मन्युम् ।
 त्वयि दयते सुहृत्समाजोयम् ॥ ९ ॥

मायसे अथ कोयं इतिविगमः (आनन्दाऽभायः 'वेधेनी'), लोक्स्तु पृत-
 दुपयंति मां सुपय निराकरोति ॥ १ ॥ मतिः किङ्करोमीति बुद्धिः, अयते
 निरर्तने ॥ ३ ॥ मन्तुं शोचम् ॥ ९ ॥

[३१]

अदो मुष्पासि लोकांश्चण्डिविलोके ।

कथं सात्ते प्रतीतिः पौरलोके ? ॥ १ ॥

मया मुग्धेति दत्तं मानसं मे ।
 त्वया तन्निहुतं जानन्ति नो के? ॥ २ ॥
 तथा वधास्यहो दृग्दामवन्धे ।
 यथा कश्चिन्न शक्तोऽस्मद्विमोके ॥ ३ ॥
 तव स्नेहोपलम्भे स्यात्प्रगल्भम् ।
 न तादृङ् नैपुणं मे चित्ततोके ॥ ४ ॥
 क्षणं ते वीक्षणं विन्दामहे चेत् ।
 वयं प्रायः प्रसन्नाः स्याम शोके ॥ ५ ॥
 तवाऽसिन् केशपाशस्याऽववन्धे ।
 सकृद्द्रुद्धा विमुच्येरन्नहो के? ॥ ६ ॥
 अलं ते तिग्मतेजस्तापदानैः ।
 त्वया विद्धा विमोदेरन् विधो के? ॥ ७ ॥
 प्रिये! किं कञ्चुकीवन्धप्रवन्धैः? ।
 अलं वन्धेन वक्षोजाऽऽख्यकोके ॥ ८ ॥
 अये नेत्रेण नेत्रं योजयित्वा ।
 त्वया मुष्टा न लोके, ते पटो! के? ॥ ९ ॥
 वराकः संस्थितोऽसौ ते वियोगे ।
 वसेत्किं प्राणपक्षी रुद्धरोके ॥ १० ॥
 तदास्ये हन्त दास्येनोपयायाः ।
 तदग्रे स्युर्गुणास्ते शीतगो! के ॥ ११ ॥
 अये प्रेमाऽपयायास्तापकारिन्! ।
 त्वयां नो विप्रलम्ब्येरन् रिपो! के ॥ १२ ॥

वहन्ते प्रेमबन्धान्मोहमन्ते ।
 अमुष्मान्मोदमीयन्ते प्रमो! के ॥ १३ ॥
 इतोऽग्रे मञ्जुनाथस्योक्तिबन्धे ।
 निबन्धारं विलोकेथा न लोके ॥ १४ ॥

मया मुग्धा (छल-कपटरहिता) इति बुद्ध्या मे मानसं दत्तम्, त्वया तु तत् (मानसम्) निन्दुतम् गोपितम् । अत्र के वा साक्षिणो न सन्ति? सर्वे एव जानन्ति ॥ २ ॥ इत्वरूपे दामबन्धे (रज्जुबन्धे) । विमोके मोक्षे ॥ ३ ॥ तव स्नेहप्राप्तौ निपुणं भवेत्तादृक् नैपुणं मे चित्तरूपे त्रोके (शिखौ) न ॥ ४ ॥ विरही आह—तव तीक्ष्णतेजसः त्रापदानैः अलम्! हे विधो! (चन्द्र) त्वया विद्धाः (पीडिताः) के प्रमोदेरन्? ॥ ७ ॥ हे पटो! त्वया नेत्रेण नेत्रं योजयित्वा ये न मुष्टाः, लोके ते के सन्ति? न केपीत्या-
 दायः ॥ ९ ॥ दीनो विरही संस्थितः (मृतः) । हस्तेन रुद्धे रोके (छिद्रे) किं प्राणपक्षी वसेत्? ॥ १० ॥ तस्याः (नायिकायाः) आस्ये दास्येनोपचरेः । तदास्यस्य भग्नो हे शीतगो! (चन्द्र) ते गुणाः के? ॥ ११ ॥ अस्मादग्रे मञ्जु-
 नाथस्य उक्तिबन्धे (अनुप्रासगुम्फे), निबन्धारम् (अनुप्रासपूरकम्) न विलो-
 केयाः । नामेऽनुप्रास इत्यर्थः ॥ १४ ॥

[३२]

अये पद्मालये! मातर्दयातः पाहि दीनं माम् ।
 क्षणं वीक्षस्व संसारेऽद्य निःसारे निलीनं माम् ॥ १ ॥
 तवाऽऽलम्बादहं चालोऽप्युना लोकं सुखं मन्ये ।
 त्वमेवोपेक्षसे कस्मादकस्माद्द्वैर्यहीनं माम् ॥ २ ॥
 अनन्तैर्दुःखसंघर्षैर्निकामं खिन्नचित्तोऽहम् ।
 दृशं सौख्यस्पृशं मातर्दिशन्ती पाक्षधीनं माम् ॥ ३ ॥

न जानन्मार्गमेतं ते दुरन्तेऽस्मिन्भवेऽभ्राम्यम् ।
 इदानीं त्वदयाऽऽधारे नयाऽऽगारे नवीनं माम् ॥ ४ ॥
 भवाऽऽधौ निर्भरासङ्गैस्तरङ्गैर्भ्रान्तवान् वाढम् ।
 न जाले पातयेर्मातर्विदित्वा मूढमीनं माम् ॥ ५ ॥
 नृपाः प्राप्याऽधिकारं ते निकारं वित्सु विन्दन्ते ।
 न कुर्वीथाः कृपाऽऽभोधे ! कलौ कस्याऽप्यधीनं माम् ६
 सुसूक्ष्मं जीवने मातर्न मे पुण्यं परीक्षेथाः ।
 निरीक्षेथाः क्षणं मातः प्रपुष्यत्पापपीनं माम् ॥ ७ ॥
 अनन्तेऽस्मिन्विधानेऽहं न जाने तथ्यमीमांसाम् ।
 त्वमेवाऽऽख्याहि कर्तव्यं कृपाऽऽधे मागकीनं माम् ८
 न लजेयं भवेत्किं ते ? निमज्जेन्मञ्जुनाथश्चेत् ।
 अये मातर्नयेथास्त्वत्पदाऽच्छे तावकीनं माम् ॥ ९ ॥

ते मार्गं न जानन् अस्मिन्भवेऽभ्राम्यम् । इदानीं तव दयाया आधारे
 यत्र ईदृशे (अर्थात्त्वदयाया प्राप्ये) आगारे नवीनं मा नय । नवीनो हि मार्ग
 न जानीयात्, अत एव एवमेव मां त्वकृपाल्भ्ये स्थाने प्रापयेत्याशयः ॥ ४ ॥
 निर्भरः आसङ्गः आशुपो येषाम् (अर्थात् अतिनिविष्टैः) तरङ्गैः । मां मूढं मीनं
 विदित्वा जाले न पातयेः ॥ ५ ॥ विद्वत्सु निकारम् (तिरस्कारम्) विन्दन्ते
 दर्शयन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥ मे जीवने अतिसूक्ष्मं पुण्यं न परीक्षेथाः । सूदनव-
 स्तुनो दर्शने तव ह्येदो भवेत् । अत एव पुष्यद्भिः पापैः पीनं मां निरीक्षेथाः ।
 इत्याशयः ॥ ७ ॥ इदं कर्तव्यम् इदं कर्तव्यम्, इति अनन्ते विधिप्रपञ्चे, अहं
 तथ्यमीमांसां न जाने ॥ ८ ॥ तावकीनो मञ्जुनाथो यदि भवान्धौ निमज्जे-
 ष्यति इयं ते लज्जा किं न भवेत् ? ॥ ९ ॥

→❧(दोहाच्छन्दोभिरपि सेयं गीतिः प्रसिद्धा ❧→

[३३]

अये पद्मालये ! मातर्दयातः पाहि दीनं माम् ।
 क्षणं वीक्षस्व संसारेऽद्य निःसारे निलीनं माम् ॥ १ ॥
 मुग्धेन्दीवरसुन्दरे नयने सिन्धुकुमारि !
 यदि धत्से, दारिद्र्यमपि तत्र न चाऽन्तिकचारि ॥
 गलत्कणयाचनालीनं विजीनं पाहि दीनं माम् ॥ २ ॥
 दृष्यद्भनपतिदुर्वचननिचयनचिरनिर्वेदि ।
 मम मानसमिदमिन्दिरे ! धत बहुतरपरिखेदि ॥
 त्वमेवाऽऽख्याहि पन्थानं भवाऽख्याध्वनीनं माम् ॥ ३ ॥
 तव पदसरसिजरजसि यदि मानसमिदमुपयाति ।
 सततमितरचिन्तनमपि प्रायः सपदि न भाति ॥
 अये मथुरापतेः कान्ते ! त्वमन्ते पाहि दीनं माम् ॥ ४ ॥

तत्र दारिद्र्यम् समीपचारि अपि न भवति । विजीनम्, क्षताज्वस्थं वृद्ध-
 मिति यावत् ॥ २ ॥ दृष्यन्तो ये धनिकाः तेषां दुर्वचननिचयेन तरकालं वैरा-
 ग्ययुक्तम् । नचिरेत्त्र न, न तु नञ् ॥ ३ ॥ तर्हि हतरेषां देवानां चिन्तन-
 मपि प्रायो न भाति ॥ ४ ॥

[३४]

मो विभो ! मम मानसे सा मञ्जुमूर्तिरुदेतु ते ।
 दीनदुःखनिवर्हणी या सा दया समुदेतु ते ॥ १ ॥
 हन्त मे भ्रमसंततं हृदयं विपीदति संततम् ।
 किञ्चिदञ्चतु लोचनं मयि मीलिताऽखिलहेतु ते ॥ २ ॥

आश्रयोसि निराश्रयाणामुच्छ्रयोसि सुसंपदाम् ।
 आलयोसि हि संविदामवदानमन्तरमेतु ते ॥ ३ ॥
 दुस्तरं भवसागरं समवाप्य मञ्जति मानसम् ।
 पारमेतदुपेयतामुपयत्पदाऽम्बुजसेतु ते ॥ ४ ॥
 तारिता भवता भवेयुरजामिलप्रमुखाः सुखम् ।
 पातकी वत तादृशोहमियं दयाऽपि विभेतु ते ॥ ५ ॥
 ज्ञानमस्ति न मे, समेति च नापि कापि विचारणा ।
 संदधामि पदाऽज्वलम्बनमंहसो जयकेतु ते ॥ ६ ॥
 न स्मरत्यथ, नो नमस्यति, नो गृणाति, न सेवते ।
 हे दयाम्युनिधे ! तदेया भावना न समेतु ते ॥ ७ ॥
 स्थानमेकमुदीर्यसे सुरभारतीसेवाजुषाम् ।
 मञ्जुनाथनिवेदितं वत संनिधौ समुदेतु ते ॥ ८ ॥

मम मानसे ते प्रसिद्धा मञ्जुमूर्तिरुदेतु, ते मानसे च दीनदुःखनाशिनी
 दया उदेतु । निषर्हणीति, ऐखनी-रमणीवत् ॥ १ ॥ अमेण संततं व्यासम् ।
 मीळिताऽखिलहेतु, दूरितसमस्तकारणं हेत्वपेक्षाशून्यं ते लोचनं मयि निखि-
 दुपयातु ॥ २ ॥ संपत्तीनां त्वमुच्छ्रयः (परा काष्ठा) अग्नि । संविदा ज्ञाना-
 नाम् । ते अवदानम् (बलम्) मे अन्तरं (मानसम्) प्राप्नोतु ॥ ३ ॥ उप-
 यत् प्राप्नुवत् ते पदाम्बुजमेव सेतुर्यस्मै तत् पतन्मानसं पारमुपगच्छतु ॥ ४ ॥
 अहसः पापस्य विजये ष्वत्रसदृशम् ॥ अयं मञ्जुनाथो मां न स्मरतीत्यादि ॥ ७ ॥

[३५]

अयि ब्रजराज ! मृञ्चसे किं माम् ? ।
 पदपतितं न वीक्षसे किं माम् ॥ १ ॥

अवति शिशुं दयालुरन्योपि ।
 भवपतितं निरीक्षसे किं माम् ॥ २ ॥
 तव भुवने दयालुता ख्याता ।
 अपि दुरितैरुपेक्षसे किं माम् ॥ ३ ॥
 सुबहु मयाऽस्ति वेदना सोढा ।
 भवगहनैः परीक्षसे किं माम् ॥ ४ ॥
 यदि पशवोऽपि तारिता भवता ।
 न यदुपतेज्वलन्वसे किं माम् ॥ ५ ॥
 प्रकटय मे सुमञ्जुमूर्तिं ते ।
 नयनसुखान्निवर्हसे किं माम् ॥ ६ ॥
 चरणसरोजमञ्जुलाऽऽमोदैः ।
 प्रमदयसे न मानसे किं माम् ॥ ७ ॥
 न किमधुना ददासि धैर्यं मे ।
 क्षतहृदयं समीहसे किं माम् ॥ ८ ॥
 अधमतमोऽपि मञ्जुनाथोज्यम् ।
 त्वदनुचरं न मन्यसे किं माम् ॥ ९ ॥

अन्यः मार्गे गच्छंस्तदस्योपि । मां केवलं निरीक्षसे किम्, त्रायसे किं
 नेत्याशयः ॥ २ ॥ भवगहनैः संसारजालैः ॥ ४ ॥ परावः गजेन्द्र-व्रजगवी-
 प्रमृत्तयः ॥ ५ ॥ निवर्हसे शृणुष्वरोपि ॥ ६ ॥ मानसे मां किं न प्रमोदयसे ॥ ७ ॥
 मां किं त्वं विदीपं हृदयं घाञ्जसि ? मम हृदयभेददशा संनिहितेत्याशयः ॥ ८ ॥
 मञ्जुः (रघु) नाथो यस्य, तथा च त्वरस्वामिकोहं त्वद्दयायोग्य इत्याशयः ॥ ९ ॥

[३६]

→* गजेन्द्रमोक्षः *←

अयि हे गजेन्द्रदयानिधे ! गुणवारिधे ! द्रुतमीयताम् ।
 विजहासि किं करुणाऽम्बुधे ! सविधेऽद्य नाथ ! समीयताम् ॥ १ ॥
 गजराज एष मनोहरे विजहार दिव्यसरोवरे ।
 सह संस्फुरत्प्रमदच्छटां करिणीघटामुपनीय ताम् ॥ २ ॥
 करकीर्णपङ्कजरेणुभिः स करेणुभिर्विहरंश्चिरम् ।
 हृदमध्यमेप गतो ह्यभूदनुभूय तद्रमणीयताम् ॥ ३ ॥
 पयसीह कोऽपि दुरुद्धरो मकरोऽङ्घ्रिमस्य समाक्षिपत् ।
 अथ तौ महामकर—द्विपौ दधतुर्मिथो दमनीयताम् ॥ ४ ॥
 मकरो महाप्रवलो जले स बलेन दन्तिनमाहरत् ।
 करुणां दशामुपगच्छता करिणाऽथ किं नु विधीयताम् ? ॥ ५ ॥
 सुहृदोऽथ मीतहृदोऽद्रवन् , करिणीषु किंकरणीयता ।
 अवशोऽधुना भृशगद्गदो द्विरदो दधौ भवदीयताम् ॥ ६ ॥
 हृदि चिन्तयंश्चरणोत्पलम् , कमलं करेण विनिक्षिपन् ।
 करुणं जुहाव—“जगत्पते ! त्वरितेन नाथ समीयताम् ॥ ७ ॥
 अयि नाथ ! यामि जलान्तरे मकरेण निर्मथितोऽन्तरे ।
 अयि हे परेश ! करेण मे ह्यवलम्बनं प्रतिदीयताम् ॥ ८ ॥”
 गजपुङ्गवस्य सवेदनं करुणं निशम्य निवेदनम् ।
 निजलोकतस्त्वरितोऽभ्यया द्विरदेऽवयान् दयनीयताम् ॥ ९ ॥
 अयि नाथ सम्प्रति पश्य मां विषमामवेहि दशानिमाम् ।
 पतितस्य किं नु भवाऽण्वे करलम्बनं न विधीयताम् ? ॥ १० ॥

मथितोऽसि वासनयाऽनया, व्यथितोसि नाथ निरन्तरम् ।
अधुना तु कञ्जरुचिस्पृशा करुणादृशा परिचीयताम् ॥ ११ ॥
अपि दीनमेनमवेहरे ! वत मञ्जुनाथशिरोऽन्तरे ।
करपल्लवस्तु न चेत्क्षणं पदपल्लवोऽपि निधीयताम् ॥ १२ ॥

गजेन्द्रोपरि दयानिधे ! ॥ १ ॥ संस्फुरन्ती प्रमदच्छटा (हर्षच्छविः) यस्याः
तां करिणीघटाम् (समूहम्) सह उपनीय ॥ २ ॥ करेण (शुण्डया) कीर्णाः
पद्मजपरागा याभिः । तस्य (हृदस्य) रमणीयतामनुभूय ॥ ३ ॥ गजस्य दम-
नीयो मकरः, मकरेण च दमनीयो गज इति मिथो दमनीयतां दधतुः ॥४॥
किंकरणीयता किंकरणीयं यासां तद्भावः (किंकर्तव्यता) । भवदीयताम् त्वद्ग-
च्छताम् ॥ ६ ॥ सवेदनम् वेदनासहितम् । द्विरदे दयनीयताम् भवयान्
(जानन्) अन्ययाः आगतोऽभूः ॥ ९ ॥ कञ्जरुचिस्पृशा कमलशोभाधारिण्या
॥ ११ ॥ दीनम् एनम् (मञ्जुनाथम्) अवेः रक्षेः ॥ १२ ॥

[३७]

भूयात्प्रमोऽधुना तु दया दीनदुर्जने ।
किं वा विलम्बसे मम सौभाग्यसर्जने ॥ १ ॥
नानाविधैर्न धैर्यमहो तापसंचयैः ।
दह्ये दयानिधान ! भृशं भूरिभर्जने ॥ २ ॥
पश्याऽग्रतोऽयमेति यमो मां विकर्षयन् ।
हा हन्त याति धैर्यमिदं तीव्रतर्जने ॥ ३ ॥
संतोषमाप्य चित्तमिदं शान्तिमेतु मे ।
संतापितो भ्रमामि सदा संपदर्जने ॥ ४ ॥
भ्राम्यामि मूढ एष महाघोरसंकटे ।
यस्याद्दुःखसंज्ञं भ्रमोन्मार्गदर्जने ॥ ५ ॥

वीक्षस्व दीन एष कियत्क्रन्दते चिरात् ।
 कस्माच्छृणोपि नाथ विपद्भोरगर्जने ॥ ६ ॥
 संतापितस्य दीनदशां किं न वीक्षसे ।
 यातासि किं प्रसादमसूनां विसर्जने ? ॥ ७ ॥
 हे नाथ मञ्जुनाथमिमं न्यकरोपि किम् ।
 सैपोस्ति चक्रवर्तिसमो दुष्टदुर्जने ॥ ८ ॥

दीने दुर्जने च (मयि) ॥ १ ॥ सांसारिकेऽस्मिन् संतापकृतमर्जने दसे
 दग्धो भवामि ॥ २ ॥ मम विपत्तीनां घोरं गर्जनं परितो भवति, तस्य कोला-
 हले मम क्रन्दनं कस्माच्छृणुया इत्याशयः ॥ ६ ॥ मम असूनां (प्राणानाम्)
 विसर्जने त्वं प्रसादं यातासि (गमिष्यसि) ? ॥ ७ ॥ दुष्टे दुर्जने च लोकेऽयं
 चक्रवर्तिसदृशोऽस्ति । अत एव चक्रवर्तिनस्तिरस्कारो नोचितः । चक्रवर्तीनि
 ज्ञात्यां प्रसिद्धस्य सूचनेति तु लोकानां भ्रम एव ॥ ८ ॥

[३८]

→* सुयन्तपदस्याऽन्त्यानुप्रासः *←

अये कामये नाथ किञ्चिद्दृशं ते ।
 क्षणं देहि दीनेऽनुकम्पालयं ते ॥ १ ॥
 अहो मे बहोः कालतो लालसेयम् ।
 कदाऽऽलोकयेयं पदाऽम्भोरुहं ते ॥ २ ॥
 क्षणं वीक्ष्यतां नाथ दीना दशा मे ।
 घरायां विलोठामि हा संमुखं ते ॥ ३ ॥
 न किं वैद्य ! संवीक्षसे रुग्णमेतम् ।
 वराकथिरादागतोऽयं गृहं ते ॥ ४ ॥

चिरं चिन्तया किं तयाऽहं न दूये ।
 प्रभो ! हन्ति या दीनमेनं जनं ते ॥ ५ ॥
 प्रभो भासि सर्वस्य चित्ताऽन्तराले ।
 किमालेखये दुःखमेतच्चिरं ते ॥ ६ ॥
 बलं धर्मकर्मादि केषांचन स्यात् ।
 अलं केवलं मेऽनुकम्पावलं ते ॥ ७ ॥
 यमाहुर्यमाद्रक्षणं दूरमास्ताम् ।
 प्रभो प्रार्थयेऽहं क्षणं वीक्षणं ते ॥ ८ ॥
 कथं वा हरेऽहं हरे ! मन्दकर्मा ।
 सरोजप्रभामोचनं लोचनं ते ॥ ९ ॥
 लमेताऽञ्जसा मूढचेता नु मादृक् ? ।
 लमन्ते बुधाः संविदन्ते पदं ते ॥ १० ॥
 अहं पातकी ख्यातकीर्तिर्जनानाम् ।
 परं किं दयावर्धेदयाऽयाह्वयं ते ॥ ११ ॥
 प्रभुः पातकान्येक्ष्य चित्रापितोऽभूत् ।
 अये मञ्जुनाथ ! प्रभावो ह्ययं ते ॥ १२ ॥

इयं शालसा ॥ २ ॥ एतदुःखं ते किम् आलेखयेयं सूचयेयमित्याशयः ॥ ६ ॥
 दुष्करो यमः (यमनं दमनम्) यस्य तस्माद्यमात् ॥ ८ ॥ हे हरे ! मन्द-
 कर्माऽहं ते लोचनं कथं हरे (मदमिमुद्यमाकर्षयेयम्) ॥ ९ ॥ मूढो मादृक्-
 स्ते पदं लभते नु (किम् ?), नैवेत्यर्थः । बुधाः संविदन्ते (सर्वज्ञानस्थान्ते)
 ते पदं लभन्ते ॥ १० ॥ अहं प्रसिद्धः पातकी अस्मि, परं दयासागरस्य ते
 किं दया, कथं पाता ? न सुतेत्याशयः ॥ ११ ॥ प्रभुस्ते पातकानि दृष्ट्वा
 चरितोऽभूदयं ते प्रभावः ! धन्योऽमि !! ॥ १२ ॥

[३९]

नानुगृह्णासि, न किं पासि विभो दीनं माम् ? ।
 किं न जानन्नपि जानासि विभो दीनं माम् ॥ १ ॥
 पश्य मे दीनदशामद्य दयालो ! किञ्चित् ।
 किं प्रगल्भोऽपि न पुष्पासि विभो दीनं माम् ॥ २ ॥
 कर्मबन्धेन निबद्धोऽस्मि महामूढोऽहम् ।
 किं पुनर्मोहतो बध्नासि विभो दीनं माम् ॥ ३ ॥
 नाञ्जलम्बं ददसे किं विलम्बेन फलम् ? ।
 किं न कारुण्यतो गृह्णासि विभो दीनं माम् ॥ ४ ॥
 हन्त सन्तापपरो भूरि रमे संसारे ।
 किं मुधा मायया मध्नासि विभो दीनं माम् ॥ ५ ॥
 कोसि, कुत्रासि, कथं लभ्यसेऽहं नो जाने ।
 किं न तत्त्वेन समाख्यासि विभो दीनं माम् ॥ ६ ॥
 दर्शनं नो ददसे, वैपयिकैर्मोहयसे ।
 मूढमालक्ष्य विमुष्पासि विभो दीनं माम् ॥ ७ ॥
 पादमुद्राऽङ्कनतो मौलिमिमं मुद्रय मे ।
 किं विमोहेन विमृद्वासि विभो दीनं माम् ॥ ८ ॥
 मूर्तिमेतां मधुरां किं न हरे ! दर्शयसे ?
 दीननाथोपि न किं यासि विभो दीनं माम् ॥ ९ ॥
 ज्ञानशून्योपि चिरादद्य गुणान् गायति ते ।
 मञ्जुनाथोपि, न विजहासि विभो दीनं माम् ॥ १० ॥

किं न अनुगृह्णासि (अनुमदं करोपि ?) ॥१॥ प्रगल्भश्चतुरः ॥ २ ॥ ददसे

‘दद दाने’ ॥ ४ ॥ वैपयिकैः विषयसम्वन्धिभिः प्रपञ्चैः ॥ ७ ॥ तव चरण-
चिह्नस्याङ्गनेन मे मसकं चिह्नितं कुरु । विमृद्रासि भर्दयसि ॥ ८ ॥ मां किं
न यासि, रक्षणार्थं मां किं नोपगच्छसि ॥ ९ ॥ मक्षुनाथो ज्ञानशून्योपि
ते गुणानघ गायति, अत एव न विजहासि स्वमपि न लजसि ॥ १० ॥

[४०]

अये गिरीन्द्रनन्दिनीश ! नन्दयस्व माम् ।
अये शशाङ्कशोभिभाल ! पालयस्व माम् ॥ १ ॥
जाता नितान्ततान्तता संतापितस्य मे ।
पीयूषपूरपोपतः संतोषयस्व माम् ॥ २ ॥
याचे न चेतसा भवन्तमीहिताऽन्तरम् ।
दृशा दयास्पृशा तु तन्संभावयस्व माम् ॥ ३ ॥
यदा पशुर्विशांपते ! भवताऽधिरुह्यते ।
तदा पदाग्रदानतः संमानयस्व माम् ॥ ४ ॥
भवान् भवाऽनुकीर्तने ख्यातस्त्रिलोचनः ।
एकेन लोचनेन तु ग्रनिभालयस्व माम् ॥ ५ ॥
जाने भवन्तमद्रिजाजाने ! ममाऽऽश्रयम् ।
मा मा निराश्रतां प्रदाः परिवारयस्व माम् ॥ ६ ॥

चिपेन भद्रम् इहितान्तरम् (भवन्तम् याऽऽश्रयम्) न याचे ॥ ३ ॥ हे
मप ! पीतं न कृपायां भवान् त्रिलोचनः प्रसिद्धः । मनिभालयस्व विलोक्य ॥ ५ ॥
ममं निराश्रतां मा प्रदेहि । मां परिवारयस्व (निजं परिवारम् ‘सेवकम्’
कुरु) ॥ ६ ॥

[४१]

अहो शुम्भो ! भवेत्किं भो मर्मवार्थं विलम्बोऽयम् ? ।
समुद्वारेच्छया शीघ्रं पुरारे ! तेज्वलम्बोऽयम् ॥ १ ॥

कियद्भाम्यामि भो भूमन् ! भवेऽस्मिन्भूरि मीतोहम् ।
 अहो भूतेश ! किं कुर्वे, भवाऽध्वा भूरिलम्बोऽयम् ॥ २ ॥
 मनोमोहाय जायन्ते जगद्वस्तूनि पर्यन्ते ? ।
 अहो मे लोलुपस्याऽग्रे धृतोऽभूत्किं करम्भोऽयम् ? ॥ ३ ॥
 बहिर्जानन्ति मां सन्तम्, हृदन्तं केऽपि नेक्षन्ते ।
 अहो किं दर्शयेदग्रे दुरन्तं दुष्टदम्भोऽयम् ॥ ४ ॥
 विभो वीक्षस्व चिन्ताऽसौ न किं तावदुरन्ता मे ।
 अहो लग्नो हृदन्ते मे न कृन्तेत्किं कलम्बोऽयम् ? ॥ ५ ॥
 अहो भूतेश भुक्तेभ्यो न भोगेभ्यो विरज्येऽहम् ।
 कथं मुञ्चेन्मुखाऽऽयातं तृपाऽऽर्तो मिष्टमम्भोऽयम् ॥ ६ ॥
 सुखं मोदेत मेदिन्यां सनाथो मज्जुनाथोऽयम् ।
 भवेद्भूतेश ! भावत्को दयालेशोऽद्य शम्भोऽयम् ॥ ७ ॥

शीघ्रं समुद्धारेच्छया अयं तेऽबलम्बः (अमूत) ॥ १ ॥ भवमार्गः अति-
 लम्बः (दीर्घः) ॥ २ ॥ पर्यन्ते परिणामे । करम्भो दधिभिन्नसक्तुः । 'ज्योत्स्नाक-
 रम्भमुदरम्भरयश्चकोराः' गुरारिः ॥ ३ ॥ किं दुरन्तम् (दुष्परिणामम्) दर्शयेद
 ॥ ४ ॥ हृदन्ते लग्नः कलम्बः (बाणः) किं न कृन्तेत् ? इयं चिन्ता बाणसद-
 शीत्याशयः ॥ ५ ॥ अयं तृपातो मुखागतं मिष्टम् अम्भः कथं मुञ्चेत् ? ॥ ६ ॥

[४२]

वन्दामहे महेशपदाऽम्भोजमुञ्ज्वलम् ।
 सेवामहे महेशपदाम्भोजमुञ्ज्वलम् ॥ १ ॥
 संतापितस्य तापहरं किञ्चिदस्ति चेत् ।
 बुध्यामहे महेशपदाम्भोजमुञ्ज्वलम् ॥ २ ॥

लीयेत लाभलोभलवोऽप्यान्तरस्य, चेत् ।
 विन्दामहे महेशपदाम्भोजमुज्ज्वलम् ॥ ३ ॥
 यायाद्यमोऽपि मौनमहो नम्रमौलि, चेत् ।
 अर्चामहे महेशपदाम्भोजमुज्ज्वलम् ॥ ४ ॥
 संसारसागरस्य महापोतमाततम् ।
 श्लाघामहे महेशपदाम्भोजमुज्ज्वलम् ॥ ५ ॥
 एतावदेव देव ! सदाऽभ्यर्चयामहे ।
 पश्याम हे महेश ! पदाम्भोजमुज्ज्वलम् ॥ ६ ॥
 गर्वोद्धुरं कदापि न याचामहे नरम् !
 याचामहे महेशपदाम्भोजमुज्ज्वलम् ॥ ७ ॥
 काव्येषु मञ्जुनाथ न नः स्पर्द्धया फलम् ।
 वीक्षामहे महेशपदाम्भोजमुज्ज्वलम् ॥ ८ ॥

संतापितस्य तापहरं यदि किञ्चिदस्ति, तर्हि तद् शिवपदाम्भोजं बुध्या-
 महे ॥ २ ॥ यदि शिवघरणं विन्दामहे तर्हि चित्तस्य लोभलेशोपि लुप्येत
 ॥ ३ ॥ नम्रमस्त्रकं यथा स्वात्तया यमोपि मौनं यायाद्यदि वयं निश्वरण-
 मर्षामः ॥ ४ ॥ आततम् विरतुतम् ॥ ५ ॥ हे महेश ! ते पदाम्भोजं
 पश्याम । लोद ॥ ६ ॥ नरम् (नराय, अविषक्षायां द्वितीया) न या-
 चामहे अपि तु पदाम्भोजम् (पदाम्भुजात्) भसीष्टं याचामः ॥ ७ ॥

→* मयाऽटयी *←

[४३]

अहो कं याऽऽधयेयं दीनचन्धो ? ।
 सदुःखं कं यदेयं दीनचन्धो ? ॥ १ ॥

महाबोरे घनेऽहं काननेऽस्मिन् ।
 वद त्वं कं भजेयं दीनबन्धो ॥ २ ॥
 वनाऽग्निः सर्वतो मे संवृतोऽयम् ।
 अहो कुत्र द्रवेयं दीनबन्धो ? ॥ ३ ॥
 पथि श्रान्तो नितान्तोत्पीडितोहम् ।
 कथं शान्तिं वहेयं दीनबन्धो ॥ ४ ॥
 प्रभो ! भ्राम्यामि दिङ्मूढोऽतिवेलम् ।
 कथं मार्गं जुपेयं दीनबन्धो ॥ ५ ॥
 अहो वन्यद्विपो मामेति हन्तुम् ।
 वटेऽस्मिन्नापटेयं दीनबन्धो ॥ ६ ॥
 द्रुतं शाखां प्रगृह्णाऽऽलम्बितोहम् ।
 परं कूपस्तलेऽयं दीनबन्धो ॥ ७ ॥
 अधः कूपो, द्विपोयं संमुखे मे ।
 कथं शाखां त्यजेयं दीनबन्धो ॥ ८ ॥
 परं क्षौद्रस्य वृक्षाद्विन्दवो मे ।
 मुखे ह्यायान्त्यमेयं दीनबन्धो ॥ ९ ॥
 इमां शाखामपीमौ मूपकौ द्वौ ।
 लुनीतः, किं चरेयं दीनबन्धो ? ॥ १० ॥
 क्व भो गच्छामि ? कुर्वे किं प्रभो मे ? ।
 त्वमेवाऽऽस्त्याह्युपेयं दीनबन्धो ! ॥ ११ ॥
 विहास त्वां कमन्यं मञ्जुनाथम् ।
 वटेऽस्मिन्नारटेयं दीनबन्धो ! ॥ १२ ॥

पथिध्रान्तः मार्गचलनस्त्रिभुजः ॥ ४ ॥ जुपेयं प्राप्नुयाम् ॥ ५ ॥ आपटेयम्
 आगच्छेयम् ॥ ६ ॥ परं वटवृक्षात् क्षौद्रस्य मधुनो पिन्दयो मे मुखे भमेयम्
 (अपरिमितं यथा तथा) आयान्ति ॥ ९ ॥ उपेयम् उपगन्तव्यम् (शर-
 पम्) स्वमेव आरयाहि ॥ ११ ॥ मञ्जुं त्वां नाथं विहाय, अस्मिन् वटवृक्षे,
 अन्यं कम् आरटेयम् आह्वयेयम् ॥ १२ ॥

[४४]

अमन्तं भूरि संसारे मुरारे पाहि दीनं माम् ।
 पदाब्जे ते विलोठन्तं द्रुतं संयाहि दीनं माम् ॥ १ ॥
 मुहुः क्लिश्नाति चिन्ताऽसौ समन्तादाकुलीभूतम् ।
 ततोपि व्रीडयत्येषा महत्त्वाऽऽशा हि दीनं माम् ॥ २ ॥
 न दूये दुर्जनाऽऽलापैः, पराभूये न संतापैः ।
 चिरायोपेक्षणं ते बाधते संदाहि दीनं माम् ॥ ३ ॥
 न माग्यं तादृशं यत्ते विलोके रूपसौभाग्यम् ।
 धिनोति ध्यानसौख्यं ते सुधासंवाहि दीनं माम् ॥ ४ ॥
 न दैन्याद्दूयते चित्तम्, न वित्तं स्तूयते भूरि ।
 अपेयं किन्तु संघत्ते सदा संनाहि दीनं माम् ॥ ५ ॥
 अविश्रान्तं प्रतीक्षातो नितान्तं श्रान्तचित्तोहम् ।
 दयालो दक्षमुधाऽऽसार्नयं निर्माहि दीनं माम् ॥ ६ ॥
 श्रुतीनां भूरिभूतीनां विफर्लपदिग्विमूढोहम् ।
 कथंकारं विलोके त्वां मनागाख्याहि दीनं माम् ॥ ७ ॥
 कृपापीयूषणेशायं प्रयस्यन् दूयमानोऽहम् ।
 निर्लीनं द्वारदेशे ते न प्रत्याख्याहि दीनं माम् ॥ ८ ॥

दयामालम्ब्य ते भूमन् ! सनाथो मञ्जुनाथोयम् ।
इदानीं त्वद्वशोऽहं पाहि मा वा पाहि दीनं माम् ॥ ९ ॥

सुधासंवाहि अमृतप्रवाहकं ते ध्यानसुखमेव मां धिनोति प्रीणयति
॥ ४ ॥ वित्तम् अधिकं न स्तूयते, वित्तार्थमेव बहुलं प्रयासो न त्रियत
इत्याशयः । परम् संनाहि सर्वदा सज्जम् अधैर्यं मां संघत्ते आश्रयति । त्वं
मम कामवस्थां करिष्यसीत्यधैर्यं सदा मे तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ५ ॥ इष्टिसुधाव-
पंणेन दीनं मां नवीनं कुरु, मम संसारपरिश्रमं छिन्वीत्याशयः ॥ ६ ॥
भूरिशाखानां वेदानां विकल्पैः ॥ ७ ॥ प्रयत्नं प्रयासं कुर्वन् ॥ ८ ॥

[४५]

दयालो ! किमालोकसे निःस्पृहम् ।
चिरं व्याकुलो हन्त लोठाम्यहम् ॥ १ ॥
न किं वीक्षसे नाथ दीनाननम् ।
चिरं चिन्तया हन्त दैन्याऽऽवहम् ॥ २ ॥
खरैरश्रुपूरैर्निरुद्धे दृशौ ।
कथं नाम शोके विलोके त्वहम् ? ॥ ३ ॥
सुहृत्सूनुसंबन्धिनोऽप्यद्य माम् ।
विमुञ्चन्ति भूमौ गतं निःसहम् ॥ ४ ॥
न कंचित्सहायं विलोके विभो ! ।
क भो दर्शयिष्यामि चित्ताऽऽग्रहम् ? ॥ ५ ॥
मतेर्दीनवन्धो ! न गन्धोस्ति मे ।
सदा मन्दकर्माणि कुर्वेऽन्वहम् ॥ ६ ॥
कथं पुण्यमन्वेपये जीवने ।
इदं दुष्कृताऽनन्तदावेऽहम् ॥ ७ ॥

इदानीं प्रभो मञ्जुनाथोद्धृतिम् ।
दयालोस्तवैवाऽद्य हस्तेऽवहम् ॥ ८ ॥

यदा कश्चिरसहायक एव नास्ति तर्हि चित्तस्य आग्रहम् (अभिलिखेशम्) कुत्र दर्शयिष्यामि ? न कुत्रापीत्यर्थः ॥ ५ ॥ मम बुद्धेर्लेशोपि नास्ति, अत एव बुद्धिशून्यः प्रतिदिनं मन्दकर्मणि कुर्वे ॥ ६ ॥ इदं (पुण्यम्) पाप-रूपे अवन्ते दावे (वनामौ) भवहम् ॥ ७ ॥ मञ्जुनाथोद्धारस्तव हस्त एवास्ति ॥ ८ ॥

[४६]

हंहो मुकुन्द मामहो दीनं न पासि किम् ? ।
दीनं दयानिधे तवाऽधीनं जहासि किम् ? ॥ १ ॥
आकण्ठमग्नमेनमहो मोहसागरे ।
हित्वा दयावतार विदूरे प्रयासि किम् ॥ २ ॥
वद्वोऽसि पूर्वमेव पुराकर्मबन्धनैः ।
तस्योपरि प्रभोऽद्य विमोहं ददासि किम् ? ॥ ३ ॥
आन्तो भ्रमामि भूरि विमो ! कर्मकानने ।
मायामरीचिकां पुनर्मूढे दधासि किम् ॥ ४ ॥
चित्तेन चिन्तयैव चिरादतिराचिता ।
प्रेमाऽम्मघेन नाथ न चेमां लुनासि किम् ॥ ५ ॥
नेमां रूणास्ति, मोहिनी मायाऽस्ति संमुखे ।
कृपाऽन्तिकेऽन्धमेनमपास्याऽपयासि किम् ? ॥ ६ ॥
चित्ताऽन्तरे जनस्य निवासं करोपि चेत् ।
चित्तस्य वेदनां तदा मे नाऽवयासि किम् ? ॥ ७ ॥

पश्याद्य दयादृष्टये द्वारे लुठामि ते ।
 पश्यन्नपि प्रभोज्य न पश्यन्निवाऽसि किम् ॥ ८ ॥
 तापेन भूरितापितो लोठामि भूतले ।
 हंहो दयानिधान ! दयां नोपयासि किम् ? ॥ ९ ॥
 दीनोपि तावकोऽस्मि विहीनोपि सार्धनः ।
 मामद्य मञ्जुनाथ विमोहः प्रमासि किम् ॥ १० ॥

मोहसागरे भाकण्टमग्नम् एनम् (माम्) ॥ २ ॥ पूर्ववृत्तकर्मणां कर्मणः
 ॥ ३ ॥ आन्तो अमामि, कर्तव्येषु अमद्युक्तोऽहं कर्मणो धारयामि ॥ ४ ॥
 चित्तं चिन्ताद्वारा (चिन्तां हृत्वा हृत्वा) विराट् पीडा अविना
 (संघिता), इमाम् (पीडाम्) प्रेमवर्षया किं न लुठामि ॥ ५ ॥ इदम्
 मीपे अन्धम् एनम् (माम्) अपास्य स्वकथा विमर्षं गच्छति । माया इव
 सदसीत्यर्थः ॥ ६ ॥ विमोहः मां किं प्रमासि, विमोहानुष्णात् तद्वृत्ता मां
 किं परीक्षसे इत्याशयः ॥ १० ॥

[४७]

दोषं ददासि चेद्विमो ! चित्तं तदा व्यकारि किम् ? ।
 पुण्यं परीक्षसे प्रमो ! शुद्धिर्न मा व्यवारि किम् ? ॥ १ ॥
 जाने प्रमो त्वदिच्छया लोकोऽस्मिन् चिच्छेते ।
 हंहो दयानिधे तदा दोषो मम व्यचारि किम् ॥ २ ॥
 स्वामिन् ! ममनमामहो नग्न्यां कथं करिष्यसे ।
 सेयं परादपरिणां पूर्वं प्रमो व्यवारि किम् ॥ ३ ॥
 पूर्वं त्वजामिलादयस्त्राता त्वया दयावशात् ।
 अन्तर्हते दयानिधे सेयं दया न्यवारि किम् ॥ ४ ॥

पापीति मां कथं त्यजेर्वादं भजे दयानिधे !
 पृच्छाम्यहम् 'पुरा त्वया पापी न वोदघारि किम् ?' ॥ ५ ॥
 नाहं विशेषलम्पटो बाढं पटो ! परीक्ष्यताम् ।
 किन्तु प्रलोभनैः प्रभो ! ज्ञानं मम त्वहारि किम् ॥ ६ ॥
 स्वामी स मञ्जुनाथ ते स्तोकं न दोषमीक्षते ।
 पुण्यैः प्रसन्नतास्य चेदानं दयाऽनुसारि किम् ? ॥ ७ ॥

'त्वं पापान्याचरसीति' मद्यं त्वं दोषं ददासि, तर्हि हृदि स्थितेन त्वया
 मन चित्तं किं व्यकारि ? (विकृतं कृतम् ?), सा बुद्धिः (पुण्यानुसारिणी)
 किं न व्यतारि ? (अदायि) ॥ १ ॥ एनसां पापानाम् । सेयं (संख्या)
 परार्द्धपूरिणी परार्द्धपर्यन्ता किमित्यकारि ? मन दोषाः परार्द्धसंख्यातोऽप्य-
 धिकाः, अत एव संख्याऽभावात्परिमाणं कथं भवेदित्याशयः ॥ ३ ॥ पापीति
 कृत्वा मां कथं त्यजसि, हे दयानिधे अहमस्मिन्विषये वादं करोमि ! 'किं
 त्वया कश्चित्पापी न उदघारि (उद्धृतः) ?' यदि पूर्वं पापी उद्धृतस्तर्हि अहं
 किमर्थं त्यक्तो भवेयमित्याशयः ॥ ५ ॥ प्रलोभनैर्मम ज्ञानं किमित्यहारि ?
 ॥ ६ ॥ स स्वामी दोषं स्तोकमपि नेक्षते । यतः—यदि पुण्यैः प्रसन्नता तर्हि
 दयानुसारि किं दानं जातम् ? यदि पुण्याऽभावेपि कृपा भवेत्तदैव दयाऽ-
 नुसारं दानमित्याशयः ॥ ७ ॥

[४८]

हरे ! संतरेद्भाग्यनौका ममेयम् ।
 क्षणं क्षेपणी स्यादया चेत्तवेयम् ॥ १ ॥
 भवाऽब्धिस्तु कङ्कालमालाऽऽकुलोयम् ।
 महाजर्जरा नाथ नौका ममेयम् ॥ २ ॥
 ततोऽप्यद्य विद्योतते नैव भास्वान् ।
 घटा चोत्कटा व्योम्नि विस्फूर्जितेयम् ॥ ३ ॥

न पश्यामि मार्गं निरुद्धोऽन्धकारे ।

विचारेण हीनाऽतिदीना दशेयम् ॥ ४ ॥

महासागरे दुस्तरे वाति वायौ ।

मिमंक्षुस्तरिर्दोलते चञ्चलेयम् ॥ ५ ॥

भ्रमीणां भ्रमिर्भूरि भीतिं विघत्ते ।

न जाने कदाऽनेन लीयेत सेयम् ? ॥ ६ ॥

इदानीं न मे शक्तिरस्याः प्रवाहे ।

क्षणादेव हे देव मग्नो भवेयम् ॥ ७ ॥

न वीक्षेऽधुना त्वां विना रक्षकं मे ।

हृदन्तःस्थितं त्वां किमावेदयेयम् ? ॥ ८ ॥

इदानीं तु हे नाथ नेत्रे निबद्धे ।

निरुद्धेयमत्रैव नौः किं चरेयम् ? ॥ ९ ॥

दृशा मञ्जुनाथं क्षणं वीक्षसे चेत् ।

निमग्नोपि कामं हरे ! संतरेयम् ॥ १० ॥

क्षणार्थं तव दया यदि क्षेपणी (नौकादण्डः 'बली') स्यात्तर्हि मम भाग्यरूपा नौका संतरेत् ॥ १ ॥ मिमंक्षुः मज्जनाऽऽशङ्काप्रस्ता तरिः दोष्टे आलोडिता भवति । आशङ्कायां सन् ॥ ५ ॥ भ्रमीणाम् (जलावर्तानाम्) भ्रमिर्भ्रमणम् । अनेन आवर्तभ्रमणेन ॥ ६ ॥

[४९]

उपेक्षयाऽलम्, जहासि कालम्, द्रुतं न किं पासि भो विमो माम् ? !
सुधामये ! कामयेऽनुकम्पां मृधाऽवजानासि भो विमो माम् ॥ १ ॥

तवाज्वलम्बेन निर्मयोहम्, न वा विलम्बेन लाभमीक्षे ।
 समन्ततो व्याधिसंततोहम्, कुतो न गृह्णासि भो विभो माम् ? २
 अयेज्वलोकस्य बन्धवाधाम्, ममाऽपराधांस्तु माऽनुमासीः ।
 दयाऽब्धिराकर्णितो मया त्वम्, कथं विमृद्वासि भो विभो माम् ३
 निरन्तरं वाधते विचिन्ता दुरन्तसंतापसंकुलं माम् ।
 किरन्तमश्रूणि दुःखदूनं कथं न पुष्पासि भो विभो माम् ? ॥४॥
 त्रिलोकलक्ष्मीललाममूर्तिर्विलोकनीयोऽसि लोकपालैः ।
 अकिञ्चनं माययाऽनया ते कथं नु मुष्पासि भो विभो माम् ॥५॥
 अमन्ननेकासु भूमिकासु श्रमं कियन्नाथ धारयेऽहम् ।
 न पारये हन्त पालयेथाः कियद्विमश्रासि भो विभो माम् ॥ ६ ॥
 क्व यामि, किं वाऽऽचरामि, कीदृग्भवामि, कस्मै निवेदयामि ।
 कथं विलोठामि ते पदाऽञ्जे, न किं त्वमाख्यासि भो विभो माम् ७
 विशीर्यते देहसन्धिवन्धो, न दीनवन्धो ! सहे निबोद्धुम् ।
 न चेतना चेष्टतेऽधुना किं न वाऽनुगृह्णासि भो विभो माम् ॥८॥
 न कोपि मार्गाऽध्वोधको मे, भवन्निकेतं वदेत्तु को मे ?
 व्यथाशतैराकुलं किलेभं वृथा निगृह्णासि भो विभो माम् ॥ ९ ॥
 सुमञ्जुना ते गुणेन भूमन् ! स मञ्जुनाथोऽद्य निर्भयोयम् ।
 विना भवन्तं न वेदयवन्तं पुनर्न किं पासि भो विभो माम् ? ॥१०॥
 उपेक्षां मा कुरु, कालं जहासि वृथैव उद्धारकालं मे यापयसि । भये !
 (हरे) अहम् अनुकम्पां सुधाम् (दयामृतम्, व्यस्तरूपकम्) कामये ।
 भवजानासि तिरस्करोषि ॥ १ ॥ मम सांसारिकबन्धनानां बाधाम् अवलोक-
 कस्य ॥ ३ ॥ अकिञ्चनं (दीनम्) मां मायया कथं मुष्पासि प्रतारयसि ।
 लोकपालैरपि दर्शनीयस्य ते इदं नोचितमित्यादायः ॥ ५ ॥ अनेकासु भूमि-

कासु (भनेकेषु जन्मस्वित्याशयः) ॥ ६ ॥ देहसन्धीनां बन्धो विशीर्यते,
मम देहो विशीर्णप्राय इत्यर्थः । मम चेतना न चेटते, मम चैतन्यं नास्ती-
त्याशयः ॥ ८ ॥ निगृह्णासि दमयस्ति ॥ ९ ॥

[५०]

अयि नाथ दयादृष्टिं तव देहि दयालो ! मे ।
विदधासि तिरस्कारं किल केन कृपालो ! मे ॥ १ ॥
भ्रान्तोऽसि भृशं भूमन् ! भ्रमभूरिभवाऽरण्ये ।
अधुना तु वनान्तेऽसिन् भव नाथ निभालो मे ॥ २ ॥
मम मन्दकृतिस्तोमो वत बीजमभूत्पूर्वम् ।
कृतकर्मतरुः सोयम्, अधुना तु विशालो मे ॥ ३ ॥
अयि नाथ गजेन्द्रेऽभूद्भवदीयदया पूर्वम् ।
अधुना तु दयासिन्धो वद केन करालो मे ? ॥ ४ ॥
लोठामि भृशं भूमौ दीनोऽयमहं त्वग्रे ।
निद्रासि कथङ्कारं ननु शेषशयालो ! मे ॥ ५ ॥
विदधासि दयादृष्टिं यदि किञ्चिदपि स्वामिन् ।
न हि नाथ भयं किञ्चित्कलवेदपि कालो मे ॥ ६ ॥ :
यदि कष्टमये काले न करोषि कराऽऽलम्बम् ।
तव भूरिकृपाऽऽलोकैः किमकारि कपालो मे ? ॥ ७ ॥
भृशमन्यजनप्रीत्यै सुरशाखिचयोऽप्यास्ताम् ।
व्रजभूमिभवो भूत्यै भवतात्स तमालो मे ॥ ८ ॥
अयि नाथ न नाथेऽन्यत्, परमस्तु भवचित्ते ।
वत मञ्जुलनाथोऽयं चपलोपि च बालो मे ॥ ९ ॥

भ्रमवह्वले भवाऽरण्ये । हे नाथ मे निभालः (निभालयतीति निभालः,
निरीक्षकः) भव ॥२॥ मम मन्दकार्यसमूहः पूर्वं बीजरूपेऽभवत् । भेषुना मे
कृतकर्मरूपः तरुः विशालो जातः, बीजरूपेण स्थितं मन्दकृत्यं विशालतरु-
रूपे परिणतमित्याशयः ॥ ३ ॥ मे (मदर्थम्) केन करालः (क्रूरः) अस्ति
॥ ४ ॥ दीनस्य भूमौ लोटनं पश्यन्नपि हे मम शेषशायिन् ! त्वं कथं
निद्रासि ? एवं करुणसमये निद्रा नोचितेत्याशयः ॥ ५ ॥ यदि कष्टकालेपि
करालम्बनं न ददासि, तर्हि तव कृपाकटाक्षैः किं मे कपालः भकारि ?
('क्या हमारो सिर क्रिया' इति लोकोक्तिः) ॥ ७ ॥ अपि अन्यजनानां
तोषार्थम् कल्पवृक्षसमूहो भृशमस्तु । मम कल्याणाय तु व्रजभूमिजातस्त-
मालवृक्षः (श्रीकृष्णः) अस्तु । रूपकान्तिशयोक्तिः ॥ ८ ॥ नाथे आशासे ॥
मञ्जुनाथश्चपलोपि मे बालः अस्तीति भवच्चित्तेऽस्तु ॥ ९ ॥

[५१]

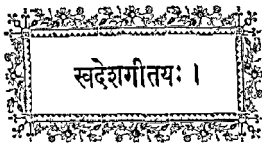
✽(नवप्रचलितगीतिः)✽

भयभीतमेनमालोक्य स मामविता भविता वनमाली मे ।
भृशमन्धकारिभववीथिपथे सविता भविता वनमाली मे ॥१॥
आम्यामि भूरि संतापभृतो भुवनेषु नेह मिलितो ह्यविता ।
तप्तस्य भूरिकारुण्यसुधास्रविता भविता वनमाली मे ॥ २ ॥
ननु कस्य पुरो वाचाभरेण याचामि दैन्यचिन्ताकरेण ।
संसारघोरसंतापलेशलविता भविता वनमाली मे ॥ ३ ॥
घनगर्वमत्तधनिकाऽऽलयेषु लिप्साभरेण घनपङ्किलोऽसि ।
कारुण्यपूरपीयूषभरात्पविता भविता वनमाली मे ॥ ४ ॥
यदि मञ्जुनाथस्यक्तिर्न मता कविताप्रबन्धमाधुर्यविदाम् ।
कीर्तिप्रसारसौभाग्यसारसविता भविता वनमाली मे ॥ ५ ॥

१ "बतला दिया कमलीवालेन" इतिवत् ।

एनं मां भयभीतमालोक्य स (दयालुत्वेन प्रसिद्धः) वनमाली, मे
 अविता (रक्षकः) भविता भविष्यति । अन्धकारयुक्ते भववीथेः मार्गे वन-
 माली मे सविता (सूर्यः) भविष्यति, भवमार्गे श्रीकृष्ण एव मे मार्गद-
 र्शको भविष्यतीत्याशयः ॥ १ ॥ तप्तस्य (मे कृते) कार्प्यसुधायाः सविता
 (सावकः) ॥ २ ॥ दैन्यचिन्ताकारकेण वाणीभरेण कस्य जनस्य पुरो
 याचामि ? सविता (छेदकः) ॥ ३ ॥ धनं यथा तथा पङ्किलोऽसि; अति-
 क्लुपोऽसौत्याशयः । पविता (शोधकः) ॥ ४ ॥ तर्हि वनमाली मे
 कीर्तिप्रसाररूपस्य सौभाग्यसारस्य सविता (उत्पादकः) भविता ॥ ५ ॥

[५२]

अहो श्रीभारताऽभिख्योऽतिमुख्यो दिव्यदेशोऽयम् ।
 अपि ध्यायेत्सुरेशो यं स भूमेः संनिवेशोऽयम् ॥ १ ॥
 जगजीवातवे जाताऽनुयाता जाह्नवी यस्मिन् ।
 प्रसर्पत्पुण्यपीयूषप्रवेशो भूप्रदेशोऽयम् ॥ २ ॥
 त्रिलोकाऽधीश्वरो यस्मिन्हरो चाराणसीवासी ।
 प्रहासी स्वर्गसौख्यानाम्, विभासी भूनिवेशोऽयम् ॥३॥
 हरिर्यस्मिन् बहून्वारान् समादध्रेऽवतारांस्तान् ।
 ध्रुवं मन्ये महिम्ना नाकलोकस्यापदेशोऽयम् ॥ ४ ॥
 अमुष्मिन्वाद्धिताऽऽनन्दो मुकुन्दो मोदमातेन ।
 तदीयाऽलङ्घ्यलीलाभिर्विलीनाऽलीकलेशोऽयम् ॥ ५ ॥
 ध्रियन्तेऽसिन्निधिप्रख्याः सुविख्याता अमी वेदाः ।
 भृशं भूमण्डले ख्यातोऽवदातो यन्निदेशोऽयम् ॥ ६ ॥
 अमुष्मिन्नेन सर्वादा दिदीपं ज्ञानदीपोऽयम् ।
 सदा क्षप्यात्मविद्यायां बुधानां श्मश्रुकेशोऽयम् ॥ ७ ॥

हिमाद्रिः प्रोन्नते मौलौ चकासचामरं धत्ते ।
 उदन्प्रद्वौतपादाऽग्नौ नरेशानां नरेशोऽयम् ॥ ८ ॥
 विराजत्कुङ्कुमक्षेत्रो विजैत्रोऽशेषदेशानाम् ।
 स वै काश्मीरदेशोऽस्मिन्समिन्धे स्वर्गशेषोऽयम् ॥ ९ ॥
 कलाविद्यागृहं यस्मिन् जयाऽऽद्यं तत्पुरं रम्यम् ।
 स धीमान्मानसिंहाऽऽख्योऽधितिष्ठत्यम्बरेशोऽयम् ॥ १० ॥
 अमुष्मिन्नुष्णशीताद्याः प्रतीताः स्युर्ययाकालम् ।
 अहो क्रीडास्यलं देव्याः प्रकृत्याः पुण्यवेपोऽयम् ॥ ११ ॥
 रसालाऽक्षोटनारद्वाऽभ्युजद्राक्षेक्षुजम्बीरम् ।
 फलं यस्मिन्नलं सिध्येत्स कश्चिद्भ्रूविशेषोऽयम् ॥ १२ ॥
 भृतो नानाविधैर्धान्यैः किलाऽन्यैर्यानि नीयन्ते ।
 अहो सर्वाऽनुजीव्याऽनन्तसंपत्संप्रवेशोऽयम् ॥ १३ ॥
 खनिभ्यो हीरकं घृते प्रभूतेलासनाथोऽयम् ।
 ध्रुवं नानाऽऽफराऽधीशो धनेशानां धनेशोऽयम् ॥ १४ ॥
 हिमाद्रिर्मस्तकम्, याहू इर्मा पूर्वाऽपरी देशा ।
 हृदा ध्वेयाऽङ्गसंन्यानं दधानोऽम्बत्परेशोऽयम् ॥ १५ ॥
 हिमाद्रौ मस्तके गद्गा, भुजङ्गा भूरि जृम्भन्ते ।
 सदा धर्माऽनुयातोऽङ्गेऽदातो व्योमकेशोऽयम् ॥ १६ ॥
 कियद्गीतानि गायामो न वृष्यामो गुणैः किन्तु ।
 करेणाऽऽपाद्यतेदानीं न्यदेशो हा विदेशोऽयम् ॥ १७ ॥
 मखे मे मञ्जुनायाऽङ्गम् मुधा मा यापयेः कालम् ।
 अहो ते संस्कृतोपेतो न रोचेतोपदेशोऽयम् ॥ १८ ॥

; यं (मूसनिवेशम्) इन्द्रोपि प्चापेस भूमिः संनिवेशः अयमस्ति ॥ १ ॥
 जगतां जीवनौपघाय जाता, जाह्वयी यस्मिन्देशोऽनुयाता, अत एव प्रसर्पतः
 पुण्यरूपरीयूपस्य प्रवेशो यस्मिन्नीदृशोयं भूप्रदेशः ॥ २ ॥ तान् (प्रसिद्धान्)
 अवतारान् दधे । महिम्ना स्वर्गलोकस्याऽपि अपदेशः विद्वम्बकः ॥ ३ ॥
 निधिसदृशः । भूमण्डले येषां (वेदानाम्) अवदातः पवित्रो निदेशः
 (भाज्ञा) रयातः ॥ ६ ॥ बुधानां श्मश्रुकेशः (कीर्तिरक्षणे श्मश्रुसदृशः
 'मूर्छो का याल') ॥ ७ ॥ हिमाद्रिरस्य मौलौ देदीप्यमानं चामरं धारयति ।
 उदन्वता (समुद्रेण) धौतं पादाग्रं यस्य, समुद्रपर्यन्तविस्तृत इत्यर्थः ।
 अत एव चामरादिभिश्चिह्नैरयं राज्ञामपि राज्ञा ॥ ८ ॥ विराजन्ति कुङ्कुमस्य
 (केसरस्य) क्षेत्राणि यस्मिन्, अत एव सर्वदेशानां जेता, स्वर्गशेपः
 (स्वर्गसदृशः) काश्मीरदेशः अस्मिन् समिन्धे प्रकाशते ॥ ९ ॥ कलानां
 पिधानां च गृहम्, जयाद्यं पुरं जयपुरम् । यज्ञयपुरम् आम्बेरराज्यस्याधी-
 श्वरः श्रीमान्मानसिंहमहाराजोऽवितिष्ठति ॥ १० ॥ रसालाक्षोटेत्यादि समा-
 हारद्वन्द्वः । रसालादिकं फलं यस्याम् पर्याप्तं यया स्वात्तया सिध्येत् (उत्प-
 षेत्), सा विशिष्टा भूः ॥ १२ ॥ यानि धान्यानि अन्यदेशीयैर्धर्हिर्नोपन्ते ।
 अत एव सर्वैरनुग्रीय्यानाम् अनन्तानां संपदां संप्रदेशो यस्मिन्नीदृशोऽयम्
 ॥ १३ ॥ प्रभूता या इत्य (पृथ्वी) तया सनाथः, विस्तृत इत्यर्थः । नाना
 आकराणाम् (स्वर्णहीरकादिपत्नीनाम्) स्वामी ॥ १४ ॥ अस्य भारतस्य
 हिमालयो मन्त्रकम्, पूर्वपश्चिमप्रदेशौ द्वावपि मुजौ, एवं हृदयेन ध्येयम्
 अद्रसंस्थानम् (अषपषत्तनिवेशः) यस्यैदृशः अस्माकमयं परमेश्वरः । अय-
 मुपाख्यपुण्या हृदये ध्येय इत्यर्थः ॥ १५ ॥ अयं भारतदेशो ध्योमकेशः
 (शिवः) अस्ति, तदेवाह—हिमाद्रिरूपे मन्त्रके गद्गा, मुजद्गाः (मर्मदेशका
 यदिदेशेभ्य आगताः) जनाः प्रस्तुरन्ति, अयं धर्मेण युक्तः, अत्रे पवित्रो-
 स्तीति शिवरूपकम् । शिवपदो तु—धर्मेण (धृष्टेण) अनुपातः, अत्रे अयदातः
 स्तितः, अयदात इत्यर्थः ॥ १६ ॥ मन्त्रकेण अयं स्वदेशोपि विदेशः आगच्छत
 (अश्रियत) । यं तथा परपरं विशुद्धलाः सो येन स्वदेशोपि विदेशाय

पारतन्त्र्यदुःखानुभावको जात इत्याशयः ॥ १७ ॥ संस्कृतभाषानिमित्तं क्व
ते उपदेशः न रोचेत् ॥ १८ ॥

[५३]

कश्चिद्विपश्चिदग्रतो नावं न नीतवानहो ।
 आलोचनेन केवलं कालो व्यतीतवानहो ॥ १ ॥
 सेयं विशृङ्खलायिता जातेरिहैकता स्थिता ।
 अस्मद्विचारशूरतां लोकः प्रतीतवानहो ॥ २ ॥
 वाणी विवेकवाहिनी, चेष्टा तु स्वार्थसाधिनी ।
 को वा परार्थपूरिणीं विद्यामधीतवानहो ? ॥ ३ ॥
 हंहो महामहोदयाः ! देशोदयाभिवर्धने ।
 को वा न नीतिकोविदो वीर्यं प्रणीतवानहो ? ॥ ४ ॥
 स्वार्थप्रमोदसाधनं हा धिङ् मदीयजीवनम् ।
 जीवत्यसौ, पराञ्चने यो वा प्रमीतवानहो ॥ ५ ॥
 लीना विलासवैभवे दीनाऽऽपदं न जानते ।
 शीतव्यथां किमीक्षते नित्यं निवीतवानहो ॥ ६ ॥
 यैर्वा प्रमादमोहयोर्मघं निपीयतेऽनिशम् ।
 चित्रं धृतोऽद्य तैर्नले नीरं निपीतवानहो ॥ ७ ॥
 भूयान्न मञ्जुनाथ ते कर्णौ निपीड्य पूजनम् ।
 सभ्यप्रशंसया भृतां गीतिं न गीतवानहो ॥ ८ ॥
 को वाऽद्य मञ्जुनाथ ते जिह्वां लडीकरिष्यते ।
 एषोऽर्धचन्द्रदानतो नूनं न मीतवानहो ॥ ९ ॥

। कोपि विद्वान् (नेता) नावम् (देशोन्नतिरूपां नौकाम्) अग्रतः न नीतवान् । केवलम् आलोचनेन (एवं भवति एवं भवतीत्यादिभिः समालोचनैः) कालो गतवान् ॥ १ ॥ जातेः एकता विशृङ्खला इव स्थिता, परस्परमैक्यं न जातमित्यर्थः । लोकः अस्माकं विचारमात्रशूरतां ज्ञातवान् ॥ २ ॥ अस्माकं वाणी विवेकप्रवाहवाहिनी, परं चेष्टा स्वार्थमात्रतस्परा । अहो अत्र को वा जनः परार्थसाधिनीं विद्यामधीतवान्, न कोपि परार्थं साधयितुं यत्तत इत्याशयः ॥ ३ ॥ देशाभ्युदयस्य वर्द्धने को वा नीतिपण्डितः वीर्यं न कृतवान् ? अपि तु सर्वे एव नीतिज्ञा देशोन्नत्यर्थं पराक्रमं कुर्वन्ति स्म ॥ ४ ॥ स्वार्थे यः प्रमोदस्तस्य साधकं मदीयं जीवितं धिक् । असौ (स एव) जनो जीवति यः परस्य रक्षणे प्रमीतवान् भृतवान् ॥ ५ ॥ नित्यं निधीतयुक्तः (वस्त्रावरणयुक्तः) किं शीतव्यधामीक्षते ? अपि तु नेत्यर्थः ॥ ६ ॥ ये मद्यं पिबन्ति तेपि नले (जलयन्त्रे) जलं पीतवन्तं दोषीति कृत्वा गृह्णन्तीति चित्रम् । स्वयं महादोषिभिरन्ये न तिन्ध्या इत्याशयः ॥७॥ त्वं सम्यानां प्रशंसया पूर्णां गीतिं न गीतवान्, अत एव कर्णमर्दनपूर्वकं तव पूजनम् (ताडनम् !) न भूयादित्येव आशास्यम् ॥ ८ ॥ लोकाः अर्धचन्द्रं प्रदाय मां बहिः करिष्यन्तीति ततोपि त्वं न भीतवान् । अत एव कस्ते जिह्वां रुन्ध्यादित्याशयः ॥ ९ ॥

[५४]

हे गणेशगुणावधे करुणानिधे ह्यवधीयताम् ।
 दृष्टिरुल्लसलभा-रते तव भारते विनिधीयताम् ॥ १ ॥
 एष भूवलये विशेषविधोऽस्ति देशवरश्चिरात् ।
 सर्वसभ्यसमाज एष विमाति यद्रमणीयताम् ॥ २ ॥
 किं तु कोपि निदर्शयेद्गत देशमीदृशमृन्नतम् ।
 यस्य वाङ्मयमावहेन्निगमागमैस्तुलनीयताम् ॥ ३ ॥

यत्र कुङ्कुमकेसराः कलयन्ति कामपि सुच्छविम् ।
 देश ईदृश ईक्ष्यते किमिहाऽपरोपि ? विचीयताम् ॥४॥
 रत्नराशिरलुण्ठि लुण्ठनतत्परैर्वहुधा परैः ।
 किन्तु साम्प्रतमप्यसौ बहते परं महनीयताम् ॥ ५ ॥
 कूटनीतिनियन्त्रणैः परतन्त्रता नाऽभूद्यदा ।
 देश एष दधौ तदा तव देव ! दुर्दमनीयताम् ॥ ६ ॥
 अस्य खड्गतले बलेन परैः शिरो नमितं पुरा ।
 काममद्य कठोरनीतिपरैः परैर्वत् जीयताम् ॥ ७ ॥
 किन्तु सम्यचराः समेत्य भवद्भिरेव विचार्यताम् ।
 एकतामवलम्ब्य कार्यपथे यथावदुदीयताम् ॥ ८ ॥
 वक्तृतां परिहाय सम्प्रति कर्तृतां कलयेम चेत् ।
 उन्नतिः स्वयमावृणीत मनागिदं परिचीयताम् ॥ ९ ॥
 निर्मले यमुनातटे, निरुटे कदम्बमहीरुहाम् ।
 अत्र वै विहरन् हरिर्विदधे महारुमनीयताम् ॥ १० ॥
 किन्तु सैव विहारभूरपहारभूर्जनिताऽधुना ।
 हेलयाऽपि दयानिधान ! दयादृग्र विधीयताम् ॥११॥
 तापकीं करुणामुपेत्य न वेत्त्यसौ हृदि वेदनाम् ।
 धार्मिकेषु दयावता भवता द्रुतं समुदीयताम् ॥ १२ ॥
 गीयते निगमागमैर्गुणगौरवं तत्र सर्वदा ।
 नाथ ! सम्प्रति मञ्जुनाथगिरा कियद्भव गीयताम् ? १३

गणनीयानां गुणानाम् भवधिसदृश ! 'गणनीय तु गण्ये'मित्यमर ॥
 उच्चलायां माया (कान्ती) रते, सत्कार्यकरणेन कीर्तिसपादके इत्याशयः ।

तत्र भारते भवदीये भारते दृष्टिर्निधीयताम् ॥ १ ॥ विमाति जानाति ॥ २ ॥
 कुट्टमस्य काश्मीरजस्य वेंसराः क्रिञ्जल्काः ॥ ४ ॥ हे देव ! तदा एष तव
 देशः दुर्दमनीयताम् भजेयतां दधौ ॥ ६ ॥ वक्तृतां वचनव्यापारं प्रति
 कर्तृतां विहाय, कार्यं प्रति कर्तृभावं चैरुल्लयामस्तदा उच्यतिः स्वयं वरणं
 कुर्यादित्यात्मयः ॥ ९ ॥ अपहारस्य विलुण्ठनस्य भूमिः ॥ ११ ॥ भसौ
 (देशः) तावर्षी दयामुपेत्य हृदये चेदनां न चेत्ति (अनुभवति) ॥ १२ ॥

[५५]

—१३— बेल्लनाटीयसभायां पठिता जातीयगीतिः —

माननीयमहोदयाः ! शृणुयात् मे विनयं न किम् ?
 संप्रदास्यथ दूनदीननिवेदने समयं न किम् ? ॥ १ ॥
 श्रीमतामियमेव जातिरुपागता गुरुतां चिरात् ।
 यद्वलेन हि धार्मिकी जनता गताऽभ्युदयं न किम् ? २
 सैव जातिरियं महामहिता सतामुदये हिता ।
 ज्ञानगौरवतो जगाम जनेषु या विजयं न किम् ॥ ३ ॥
 तामुदग्रतमालतालयनीविनीलतमां शुभम् ।
 मद्रदेशमवामपास्य नवा अभूम वयं न किम् ॥ ४ ॥
 दक्षिणां दिशमुत्सृजन् दिशमुत्तरामभिमण्डयन् ।
 मापयन्तु मयत्समाज उपागतोऽपचयं न किम् ॥ ५ ॥
 ज्ञानगौरवमण्डितं चत धर्मगौरवमेव नः ।
 देशमुत्तरमीयुषां प्रजुहाय लोकरुचयं न किम् ॥ ६ ॥
 विघया सह लोकरुमानमवेक्ष्य पूर्वजनस्य नः ।
 संगतो बहुलः सजातिजनो दिदेश जयं न किम् ॥ ७ ॥

हन्त किन्तु परस्परस्य विवादतोऽद्य निरन्तरम् ।
यात्यसौ जनता नितान्तमहो महाऽपचयं न किम् ॥८॥
वीक्ष्यतां नयनं प्रसार्य समाज एष कियानहो ? ।
एवमेव दशां वहन् वत धास्यते विलयं न किम् ? ॥९॥
अस्तु, सर्वमपैतु, सारमुदेतु नः सारस्वतम् ।
विद्यया तिमिरे प्रयाति वहामहे सुनयं न किम् ॥१०॥
मञ्जुनाथनिवेदनेन भवेदनेन न किं फलम् ? ।
दुन्दुभौ ध्वनितेऽपि याति रवः श्रुतेर्विषयं न किम् ? ११

यद्वलेन (यस्या जात्याः बलेन) धार्मिकजनता किम् अभ्युदयं न गता,
अपि त्वभ्युदयं गतेत्यर्थः ॥ २ ॥ मद्रदेशभवाम् भुवम् (मद्राससम्बन्धिनी
भूमिम्) अपास्य वयं किं नवीना नाऽभूम, अपि तु नवीना जाताः ॥ ४ ॥
उत्तरं देशम् इयुषाम् (ग्रासवताम्) नः ज्ञानगौरवयुक्तं धर्मगौरवमेव
लोकसमूहम् प्रशुहाव (दक्षिणदेशात् आह्वयति स्म) ॥ ६ ॥ नः पूर्वज-
गणस्य विद्यया सहितं लोकमानमवेक्ष्य, दक्षिणदेशारसंगतो बहुतरः सजाति-
गणः अस्माकं जयं किं न दिदेश (कृतवान्) ? बहुलसजातिसमूहबला-
देवाऽस्माकं पूर्व जात्यां गौरवमभूदित्याशयः ॥ ७ ॥ सर्वं गच्छतु, अस्माकं
सारस्वतम् (विद्यासम्बन्धि) सारमुदेतु, अस्माकं विद्यावृद्धिरस्तु इत्याशयः ।
विद्यया अन्धकारे गष्टे सुनयम् (उदारां नीतिम्) किं न वहामः ? ॥ १० ॥
दुन्दुभौ वादितेऽपि किं शब्दः श्रुतिविषयं न याति ? कर्णसमीपे भेरीवाद्नेन
तु अवश्यं शब्दः श्रूयतेत्याशयः ॥ ११ ॥

[५६]

→ स्वागतगीतयः ←

स्वागतं भवतामुदारगुणावदातसचेतसाम् ।
स्वागतं सुरभारतीसेवासमाहितचेतसाम् ॥ १ ॥

दर्शनेन भवादृशामिदमद्य नन्दति मानसम् ।
 स्वागतं पुरतः स्वयं वत्त संदधाति सुमेधसाम् ॥ २ ॥
 भास्वतः किरणेरितः प्रविपह्य नीतेयं निशा ।
 संप्रकाशमवाप्य सम्प्रति लीयते तिमिरं दिशाम् ॥ ३ ॥
 लोकलोचनरोधकं प्रतियातु वैकृतमासुरम् ।
 संततं समुदेतु चेतसि भाव एष दिवौकसाम् ॥ ४ ॥
 पश्यत क्षणमग्रतोपि, किमङ्ग नः पुरतो धृतम् ।
 क्षेत्रमत्र हि कर्मणामिदमस्ति नाम निरेनसाम् ॥ ५ ॥
 जातयः सकला अपीह समादृताऽश्रुलसाहसाः ।
 अग्रतः प्रसरन्ति वृत्तिमुदञ्च्य संनतवेतसाम् ॥ ६ ॥
 तर्हि किं मुनिवंशजैर्नु भवद्भिरेव उदास्यताम् ? ।
 किं चिरेण, विबुध्यताम्, पदमेत संयतरेतसाम् ॥ ७ ॥
 हे चराचरनायक ! प्रणिदर्शयस्व दिशं कृतौ ।
 मञ्जुनाथ निवेदनं शृणु सर्वमान्यसचेतसाम् ॥ ८ ॥

उदारगुणैः भवदात्तानाम् (पवित्राणाम्) सचेतसाम् ॥ १ ॥ अत एव
 सुमेधसाम् (भवताम्) स्वयं स्वागतं विदधाति ॥ २ ॥ आसुरं वैकृतम्
 आसुरो विकारः (पारस्परिकहिंसादिकम्) । दिवौकसां भावः (देवभावः
 प्रेम-परोपकारादिः) ॥ ४ ॥ निरेनसां शुद्धनाम् ॥ ५ ॥ संनतो वेतसः
 (वेश्यवृक्षः) यस्यामेवंविधां वृत्तिम्, नम्रतामितियावत् ॥ ६ ॥ संयतरेत-
 साम् (ऊर्ध्वरतसां घतिनामिति यावत्) पदम् एत (प्रामुख्यं) ॥ ७ ॥
 कृतौ दिशं दर्शयस्व, कार्यस्य दिग्दर्शनं नः कुरु ॥ ८ ॥

[५७]

स्वागतं सर्वजगन्मान्यमहाभागानाम् ।
 स्वागतं स्रक्तिसुधाधन्यमहाभागानाम् ॥ १ ॥
 अभिनन्दामि दिनम्, तं क्षणं प्रशंसामि ।
 दर्शनं यत्र समासादि भूरिभागानाम् ॥ २ ॥
 हर्षसंदोहमयी मोहमयी जातेयम् ।
 संगमोऽभूद्यदितो मूर्तिमतां यागानाम् ॥ ३ ॥
 सर्वतः संकुचितां जातिशक्तिमूर्जयताम् ।
 भेषजं प्रेम-समाजैकताऽनुरागानाम् ॥ ४ ॥
 एत विद्यालयगां पूरयाम मीमांसाम् ।
 एष एवाऽवसरः सर्वविधत्यागानाम् ॥ ५ ॥
 परितो वातितरामेष एकतावायुः ।
 अर्द्धचन्द्रोऽस्तु मिथो गर्वधीविरागानाम् ॥ ६ ॥
 भवतां संमुखतः को विरोधिर्गोऽयम् ?
 द्वीपिनो मीपयते मण्डलं न छागानाम् ॥ ७ ॥
 जातिहिन्दोलमिहाऽऽलोचयन्तु देशोत्थम् ।
 मूर्च्छनाः सन्तु परं पूरिया-त्रिहागानाम् ॥ ८ ॥
 मोद एवोदयतां मञ्जुनाथगीतेन ।
 रोचते सामयिकं सम्यमहाभागानाम् ॥ ९ ॥

भूरिभागानाम् (भवताम्) यस्मिन्दिने क्षणे वा दर्शनं प्रापि ॥ २ ॥
 मूर्तिधारिणां यज्ञानामिव (भवताम्) इतो (मोहमय्याम्) यत् संगमो-

ऽभूत् ॥ ३ ॥ प्रेम-समाजैक्य-चेहानां मेपजम् (जौपधम्) जात्याः शक्तिम्
 ऊर्ज्यताम् (सबलां करोतु) ॥ ४ ॥ परस्परं गर्ध्वद्वि-निःश्रेहतानाम्
 ॥ ६ ॥ छागानां मण्डलम् (कर्तुं), द्वीपिनः (सिहान्) न भीषयति ।
 विरोधिनः सिंहानां भवतां संमुखे छागा इत्यर्थः ॥ ७ ॥ देशे उत्पन्नं
 जातेः आन्दोलनं पूर्वमालोचयन्तु । परम् (अग्रं) पूरिया-बिहागरागाणां
 सूच्येनाः ('ताने') भवन्तु । हिन्दोल-देश-पूरिया-बिहागा रागा अपि
 सूचिता भवन्तीति मुद्रा ॥ ८ ॥

[५८]

अये गुणोदार-दर्शनीयाः सुमेधसः ! स्वागतं तदेतत् ।
 सदा सदाचारचारवो वः सचेतसः ! स्वागतं तदेतत् ॥ १ ॥
 क्षणं पुरः पश्यताऽवधानादिहाऽस्ति का नाम संस्थितिर्नः ?
 परिष्करोतु प्रसह्य चैतां महौजसः स्वागतं तदेतत् ॥ २ ॥
 रमापतेः पादपद्मदानात्सुमङ्गलं गोकुलं बतेदम् ।
 इतः समाजस्य भाति भूयो महीयसः स्वागतं तदेतत् ॥ ३ ॥
 सतां समाजे सभाजितानां बभूव कीर्तिः पुरातनानाम् ।
 करोतु तामद्य निनिरोधां सुवर्चसः ! स्वागतं तदेतत् ॥ ४ ॥
 अनाकुलं गोकुलं बतेदम्, गरिष्ठगोस्वामिमण्डलीयम् ।
 प्रसेदुपो वाञ्छयैव मन्येऽद्य वेधसः स्वागतं तदेतत् ॥ ५ ॥
 अनेकभेदाऽतिपङ्किलाऽसौ विशङ्खला जातिशक्तिरास्ते ।
 करोतु तां संहतां समाजे पुरोधसः स्वागतं तदेतत् ॥ ६ ॥
 अये त्रिलोकीललाममूर्तेऽमिलापपूर्तेः शुभं भवेन्मञ्जुनाथ सिद्धेरनेहसः स्वागतं तदेतत्

[५७]

स्वागतं सर्वजगन्मान्यमहाभागानाम् ।
 स्वागतं स्रक्तिसुधाधन्यमहाभागानाम् ॥ १ ॥
 अभिनन्दामि दिनम्, तं क्षणं प्रशंसामि ।
 दर्शनं यत्र समाप्सादि भूरिभागानाम् ॥ २ ॥
 हर्षसंदोहमयी मोहमयी जातेयम् ।
 संगमोऽभृद्यदितो मूर्तिमतां यागानाम् ॥ ३ ॥
 सर्वतः संकुचितां जातिशक्तिमूर्जयताम् ।
 भेषजं प्रेम-समाजैकताऽनुरागाणाम् ॥ ४ ॥
 एत विद्यालयगां पूरयाम मीमांसाम् ।
 एष एवाऽवसरः सर्वविधत्यागानाम् ॥ ५ ॥
 परितो वातितरामेष एकतावायुः ।
 अर्द्धचन्द्रोऽस्तु मिथोगर्वधीविरागाणाम् ॥ ६ ॥
 भवतां संमुखतः को धिरोधिवर्गोऽयम् ?
 द्वीपिनो मीपयते मण्डलं न छागानाम् ॥ ७ ॥
 जातिहिन्दोलमिहाऽऽलोचयन्तु देशोत्थम् ।
 मूर्च्छनाः सन्तु परं पूरिया-विहागानाम् ॥ ८ ॥
 मोद एवोदयतां मञ्जुनाथगीतेन ।
 रोचते सामयिकं सम्यमहाभागानाम् ॥ ९ ॥

भूरिभागानाम् (भवताम्) यस्मिन्दिने क्षणे वा दर्शनं प्रापि ॥ २ ॥
 मूर्तिधारिणां यज्ञानामिव (भवताम्) इतो (मोहमय्याम्) यद् संगमो-

ऽभूत् ॥ ३ ॥ प्रेम-समाजैक्य-छेदानां भेषजम् (औषधम्) जात्याः शक्तिम्
 कर्मयताम् (सयत्नां करोतु) ॥ ४ ॥ परस्परं गर्वदुद्धि-नि.छेहतानाम्
 ॥ ६ ॥ छागानां मण्डलम् (कर्तुं), द्वीपिनः (सिद्धान्) न भीषयति ।
 विरोधिनः सिद्धानां भवतां संमुखे छागा इत्यर्थः ॥ ७ ॥ देशे उत्पन्नं
 जातेः आन्दोलनं पूर्वमालोचयन्तु । परम् (अग्रे) पूरिया-विहागरागाणां
 मूर्च्छनाः ('ताने') भवन्तु । हिन्दोल-देश-पूरिया-विहागा रागा अपि
 सूचिता भवन्तीति सुदा ॥ ८ ॥

[५८]

अये गुणोदार-दर्शनीयाः सुमेधसः ! स्वागतं तदेतत् ।
 सदा सदाचारचारवो वः सचेतसः ! स्वागतं तदेतत् ॥ १ ॥
 क्षणं पुरः पश्यताञ्चधानादिहाऽस्ति का नाम संस्थितिर्नः ?
 परिष्करोतु प्रसह्य चैतां महौजसः स्वागतं तदेतत् ॥ २ ॥
 रमापतेः पादपद्मदानात्सुमङ्गलं गोकुलं वतेदम् ।
 इतः समाजस्य भाति भूयो महीयसः स्वागतं तदेतत् ॥ ३ ॥
 सतां समाजे सभाजितानां वभूव कीर्तिः पुरातनानाम् ।
 करोतु तामद्य निर्निरोधां सुवर्चसः ! स्वागतं तदेतत् ॥ ४ ॥
 अनाकुलं गोकुलं वतेदम्, गरिष्ठगोस्वामिमण्डलीयम् ।
 प्रसेदुपो वाञ्छयैव मन्येऽद्य वेधसः स्वागतं तदेतत् ॥ ५ ॥
 अनेकमेदाऽतिपङ्किलाऽसौ विशृङ्खला जातिशक्तिरास्ते ।
 करोतु तां संहतां समाजे पुरोधसः स्वागतं तदेतत् ॥ ६ ॥
 अये त्रिलोकीललाममूर्तेऽमिलापपूर्तेः प्रदर्शयाऽऽशाम् ।
 शुभं भवेन्मञ्जुनाथ सिद्धेरनेहसः स्वागतं तदेतत् ॥ ७ ॥

गुणैरुदाराः दर्शनीयाश्च भोः सुमेधसः ! तदेतत् वः स्वागतम् (अस्तु) ।
 सदाचारेण धारवः सहृदयाः वः स्वागतम् ॥ १ ॥ महौजसः (सभापतेः)
 एतस्स्वागतम् एतां (संस्थितिम्) परिष्करोतु ॥ २ ॥ इतः (अस्मिन्पक्षे)
 महीयसः समाजस्य स्वागतम् ॥ ३ ॥ सुवर्धसः ! एतस्स्वागतं तां कीर्ति
 निर्निरोधाम् (अप्रतिरुद्धाम्) करोतु ॥ ४ ॥ प्रसेदुपो वेधसः (विधातुः)
 वाञ्छयैव अद्य एतस्स्वागतं जातमिति मन्ये, यतो गोकुलस्य गोस्वामिनां च
 समागम इत्याशयः ॥ ५ ॥ अनेकभेदैः अतिपङ्किला (अप्रशस्ता) जानिघ-
 क्तिरस्ति । तां शक्तिम् पुरोधसः (पुरो धातुं योग्यस्य सभापतेः) स्वागतं
 संहताम् (एकग्रस्थिताम्) करोतु ॥ ६ ॥ हे त्रिभुवनसुन्दर ! मनोरथ-
 सिद्धेः आशां दर्शय । हे मञ्जुनाथ (हरे !) सिद्धेः अनेहसः (कालस्य) ।
 मनोरथसिद्धिकालस्य इदं स्वागतं शुभं भवतु । इदं सभायाः स्वागतं न,
 किन्तु तदेतत्, मन्ये सिद्धिसमयस्य स्वागतमस्ति । तथा चेदं शुभं
 भूयादित्याशयः ॥ ७ ॥

❖ नवयुगवीथी ❖

→❖ मङ्गलसौरठाच्छन्दः ❖←

कीलितकुण्डलिमालि, मुकुटपालिपिहितं सुरैः ।

नवनवनिर्मितिशालि, प्रणतपालि पदमस्तु मे ॥ १ ॥

कीलिता कुण्डलिमाला भक्ति यस्मिन्, देवैः मुकुटकोट्या भाच्छादितम्,
प्रणताना पालकम् किञ्चित्पदं मे (मह्यम्) नवनवनिर्मितिशालि भवतु ॥१॥

→❖ कुण्डलिया ❖←

मानय महिमानं मनसि नूतनविज्ञानस्य ।

चित्रयते चित्रं चिरं कार्यं विज्ञानस्य ॥

कार्यं विज्ञानस्य शस्यतां केन न सम्प्रति ।

व्यवहारेऽस्त्युपयोगि यद्वि जायेत जनं प्रति ॥

भङ्गुनाथ गुणपक्षपातपरवश ! न विमानय ।

नवविज्ञानविलासि वचो मे श्रुतिपथमानय ॥ २ ॥

दो०—पश्य पुरः परिचयकृते वत ते नूतनवस्तु ।

नवविज्ञानविनिर्मितं ध्रियते तव रतिरस्तु ॥ ३ ॥

अस्य (विज्ञानस्य) चित्र कार्यं विज्ञान् पुरुषान् चिर चित्रयते विस्माप-
यते । यदि (विज्ञानकार्यम्) जनं प्रति प्रतिदिनव्यवहारे अस्त्युपयोगि

जायेत । न विमानय न तिरस्कुरु ॥ २ ॥ तव परिचयार्थं नवविज्ञानेन
विनिर्मितं नवीनं वस्तु तव पुरः ध्रियते । तव रतिः (प्रसन्नता) अस्तु ॥३॥

व्योम्नि विहरन्ति वायुयानैर्वीरलोका अमी
वारि वृहन्नौकावृन्दमतुलं निरीक्ष्यताम्
अस्त्रेहा ज्वलन्ति विरमन्ति दिव्यदीपाः क्षणे
पश्य वियदङ्गणेऽपि भौमादिः परीक्ष्यताम् ।
धावन्तेऽद्य नानाविधयानानीह वाहान्विना
किं बहुना भूमावेव विद्युदपि वीक्ष्यताम्
विहितविवेकिजनविस्सये विनोदमये
नव्यवस्तु वैज्ञानिकसमये समीक्ष्यताम् ॥ ४ ॥

वारि जले । वृहन्नौका—('जहाज'—) वृन्दम् । अस्त्रेहाः (तैलरहिताः)
उत्तमदीपाः क्षणमात्रे पृथक् ज्वलन्ति विरमन्ति (शान्त्यन्ति) च । आकाशेऽपि
मङ्गलग्रहादिः पदार्थैः परीक्ष्यताम् ॥ ४ ॥

→ रेलशकटिः ←

अञ्जनत्रलेन दूरदेशानपि दर्शयन्ती
मार्गं लङ्घयन्ती योगमहिममहीयसी
नानाजातिलोकानेकपङ्क्तौ समावेशयन्ती
शंसन्ती सुधारकचरित्रमलघीयसी ।
रात्रिन्दिवं यान्त्या अपि शीघ्रगतेर्लेखो नास्ति
चित्रं लोहलेखोपरि गमनाद् गरीयसी
प्रायः प्रकटीकृतजवाऽद्रितटीश्वश्रेष्यपि
जाघटीति जैत्रा धूमशकटी पटीयसी ॥ ५ ॥

योगमहिम्ना महीयसी काचिद्योगिनी यथा नेत्राञ्जनस्य बलेन दूरदेशानपि दर्शयन्ती दूरमार्गं च लङ्घयन्ती भवति, तथा इयं शक्तिः एञ्जिनस्य (Engin) बलेन दूरदेशानपि दर्शयति मार्गं च लङ्घयति । स्पृश्याऽस्पृश्यादिनानालोकानेकस्यां पङ्क्तौ समावेशयन्ती इयं सुधारकलोकानाम् (रिफार्मेर) चरित्रं शंसन्ती, अलधीयसी महीयसी (भाति) । सुधारका अपि स्पृश्याऽस्पृश्यादिनानाजातिलोकान् एकस्यां भोजनपङ्क्तौ समावेशयन्ति । अहर्निशं यान्त्या अपि शीघ्रगतेः लेखः (गगना, 'लेखा हिस्साब' इति भाषा) भास्ति । लोहनिर्मितलेखानाम् (Lines) उपरि गमनाद् गरीयसी । अद्विती (पर्वतोपत्यका), श्वभ्रम् (गतं), एतेष्वपि प्रकटीकृतवेगा अत एव जैत्रा धूमशकटी पटीयसी जाघटीति (अतिशयेन योग्या भाति) ॥ ५ ॥

→ॐः छप्पय ॐः←

प्रकटितपुरुतरपुरुपरूपमेकत्र विराजति ।
 पुनरितरत्र व्यक्तरमणिरूपं विभ्राजति ।
 कुहचिदश्वधेन्वादिविविधपशुवृन्दसनाथम् ।
 विविधवस्तुयुतमथ क्वचित्क्रीडन्नरनाथम् ।
 वरविततविश्वरूपच्छटं वपुर्यस्य कुतुकं स्तुते ।
 पटुमानघेषु महिमानमिह वाप्पयानमिदमश्रुते ॥ ६ ॥

यस्य वाप्पयानस्य वपुः, वितता सर्वरूपाणां (नानाविधजनस्वरूपाणां) दृष्टा येन, अत एव लोकानां कौतुकं प्रस्रौति । अत एव चतुरपुरुषेषु इदं यानं महिमानमश्रुते । पक्षान्तरे च—वितता भगवतो विश्वरूपस्य (विराटस्वरूपस्य) दृष्टा येन तादृशम् । तदेवाह—प्रकटितानि बहुतराणि पुरुपरूपाणि येन तादृशम् कुत्रचिद्भाति । अपरत्र घ्यक्तं (प्रकटितम्) रमणीनां रूपम् येन तादृक् । विराटरूपं तु घ्यक्तं स्त्रीरूपं येन । वाप्पयानम्—अश्वधेन्वादिपशुवृन्दशकट्या सनाथं भवत्येव । विश्वरूपमपि पशुयोनि-

सहितम् । नानाविधवस्तुजातेन सहितम् (उभयत्र समानम्) । क्रीडन्तो
नरनाथाः (राजानो) यत्र । राज्ञां विशिष्टशकट्या (सैल्यन) सहित-
मित्यर्थः ॥ ६ ॥

→* वायुयानम् *←

उत्पतत्पतङ्ग इव पारिप्लवपक्षद्वयो
याति निर्भयोऽयमतिवेगं गगनालये
मीनाऽऽकृतिमध्यदेशमारोहन्ति साहसिनो
भ्रमणविलासिनो नियुद्धे निपुणाश्च ये ।
मञ्जुनाथ मन्त्रमिव लब्ध्वा वाप्पयन्त्रवलं
धुंकरोति घोरं व्योम्नि गमनज्वोदये
वर्तमानवैज्ञानिकलोकस्थाऽभिमानभूमि-
भाकाशे विमानमयमानमवलोकये ॥ ७ ॥

उड्डीयमानः पक्षीव चञ्चलपक्षतिद्वयो यः (विमानः) ध्योमस्यष्टे
निर्भयं याति । मस्याकारम् मध्यवर्ति स्थितिस्थानं साहसयुक्ता भ्रमणशीला
योद्धारश्चारोहन्ति । वाप्पयन्त्रस्य चलं मन्त्रमिव लब्ध्वा यः (विमानः) गम-
नवेगस्य धृद्धौ आकाशे घोरं धुंकारं करोति । वर्तमानवैज्ञानिकजनानाम-
भिमानकारणम्, आकाशे अयमानम् (गच्छन्तम्) विमानम् अवलोक-
यामि । आकाशे भूमिमवलोकये इति श्रवणेपि चित्रमेव । उड्डीयमानविमा-
नस्य स्वभाववर्णनम् ॥ ७ ॥

→* अविधयानम् (जहाज) *←

यस्य पुरुपृष्ठमधिरुह्य शैलशृङ्गापितान्
सागरतरङ्गानिमानमितोऽभिवर्णयि
मध्यतले भोजन-शयन-समा-शाला इमा
विशदविशालाऽऽक्रीडभूर्मीरपि निर्णये ।

नीचैस्तले नाविकनिवासा वाष्पयन्नगृहा
वारिप्रवहाणि बहिर्देशेऽस्याऽवकर्णये
संमुखमुपेतं सर्वसामग्रीसमेतं सखे
पारावारपाति-पोतमेतं बहु वर्णये ॥ ८ ॥

यस्य (पोतस्य) विशालं पृष्ठदेशमधिरुह्य । आक्रीडभूमिः ('टेनिसादि'
क्रीडाक्षेत्राणि) । अधस्तने तले नौचालकानां गृहाः, वाष्पयन्नगृहाश्च
भवन्ति । बहिर्देशे (पोतस्य बहिस्तो दृश्यायां भित्तौ) वारिप्रवहाणि लघु-
लघुनौकाः मनुष्याणां तरणसाधनानि रबरचक्राणि च भवन्तीति शृणोमि ।
समुद्रगामिनम् एतं पोतम् बहु वर्णयामि ॥ ८ ॥

→* ड्रामवे *←

धावति जवेन तडित्तन्त्रीमवलम्ब्य भृशं
गन्त्री मार्गमध्ये लोहनिर्मितसरण्याऽसौ
यस्याः शतमासते तलद्वयेपि यात्रिजनाः,
प्राप्यतेऽथ सर्वदाऽतिसुलभभरण्याऽसौ ।
मञ्जुनाथ मोहमयीमीक्षितुमभीप्ससि चे-
दवधर चेतसा समीहितहिरण्यासौ
क्रामसि किमद्य गिरिग्रामनिकटीकृतये
द्रामशकटी ते पश्य पुरतः शरण्याऽसौ ॥ ९ ॥

या शकटी राजमार्गस्य मध्ये लोहनिर्मितसरण्या (Line) गन्त्री
यायिती । यस्याः तलद्वयेपि शतं यात्रिणः आसते । भरण्यं मूल्यम् । 'भरण्यं
भरणं मूल्य' मिलमरः । असौ (मोहमयी) समीहितहिरण्या (वाञ्छित-
द्रव्या, घनाभितेत्यर्थः) इति त्वं चेतसा अवधर । गिरिग्रामस्य (गिरिगाम
इति मोहमयीरण्या) निकटीकृतये प्राप्तये पश्या किं क्रामसि, ते पुरतः
धारणदायिनी द्रामशकटिरस्येव ॥ ९ ॥

→ॐ मोटरम् ॐ←

खरविशब्दीकृतं चारु चतुश्चक्रं याति,
 वक्रं बलानेपि निरुद्धातमिदं मान्यताम् ।
 क्रोशानतिक्रामति तुरङ्गं विना वाष्पबलात्,
 'भोक् भोक्' कोलाहलाद्धत्ते प्रणिधान्यताम् ।
 मञ्जुनाथ मुद्राणां सहस्राणीह गौराङ्गेषु
 सोन्मदं प्रदाय मनाग् दर्शय वदान्यतां
 नव्ययुगे जीर्णरथकोटरमपास्य ततो

मोटरमुपास्य मरुन्महिमाऽनुमान्यताम् ॥ १० ॥

खरखरणेन नि शब्दीकृतम् । चतुर्णां चक्राणां समाहारः, पञ्चपात्रादिव-
 ङ्गीबभावः । वक्रम् आमोढनेऽपि इद् निरुद्धातम् ('हाल'रहितम्) मान्य
 ताम् । प्रणिधानम् (भवधानम्) अर्हति, 'भोक्' कोलाहलाहोकारनामव
 घानमाकर्षतीत्यर्थं । जीर्णानां प्राचीनानामश्वादिरथानां कोटर स्वत्वात्
 वायोर्महिमा अनुमान्यताम्, इदं वायुसमानवेगमित्यर्थः ॥ १० ॥

→ॐ वायुशकलम् ॐ←

अग्रमवलम्ब्य लोहचक्रद्वयमास्वढैर्हि
 शक्रद्वयसोऽपि जनो मनुर्जैर्निगीयते
 चक्रं चालयद्भिः पादचालनेन, चित्रमसौ
 टनिति रवेण जनो दूरं व्यपनीयते ।
 एतावत्सुलभमहो यन्नीलाऽरुणाग्रकरै-
 रङ्गरेजनीत्या रङ्गरेजैरपि नीयते
 अकलङ्कमेव यस्य सकलं ययार्थं नाम
 शीघ्रगमनार्थं वायुशकलं तदीयते ॥ ११ ॥

अग्रम् ('हैण्डल') । इन्द्रपरिमितोपि महान् जनो विगीयते तिरस्क्रियते । एतद्वायुशकलमेतावत्सुलभं यत् वस्त्ररक्षणेन नीलाऽक्षराम्रैः रङ्गरेजेतिप्रसिद्धै रक्षकैरपि अङ्गरेजानां नीतेः (सर्वत्र वैदेशिकं वस्तु प्रसरेदिति) अनुसारं गृह्यते । 'वायोः शकलम् (खण्डः)' इति यस्य नाम निष्कलङ्कं यथार्थमस्ति, तद्वायुशकलम् इयते प्राप्यते ॥ ११ ॥

→* विद्युत् *

सवैया

इयमेव नियच्छति दीपघटाम्, शकटानियमेव वहेन्नृवहान्
इयमेव विपुष्यति यत्रगृहान्वहति व्यजनैरियमेव महान् ।
अपि मञ्जुलनाथ कथं न गृणासि युरोपनृणां महिमा सुमहान्
अपलायनमादधती यदियं चपला न पलाय जहाति गृहान् १२

इयं विद्युदेव दीपसमूहं ददाति । नृवहान् मनुष्ययात्रायोग्यान् शकटान् ('शामवे' प्रभृतीन्) इयमेव वहेत् । व्यजनैः इयमेव महान् (उत्सवान्) करोति । पलायनं न दुर्धती चपलाऽपि पलाऽयमपि अस्माकं गृहाद्यत्यजति ॥ १२ ॥

→* विद्युत्तन्त्री *

निजवैद्युतशक्तिभरान्न चिराद्भूत तत्रमुदन्तमिदं नयते
अधुना तु विनापि हि तत्रमिदं नवयत्रमुदन्तमहो वहते ।
ध्वनिरेव न वै, नरकण्ठरवोऽपि भवेत्कुतुकाय नृणां महते
नवनैपुणमाङ्गलमहीविदुषां गुणपक्षपुषां मुदमाचहते ॥ १३ ॥

इदं तन्त्रम् (तार), वैद्युतशक्तिबलात् न चिरात् (अतिशीघ्रम्) उदन्तं नयते (देशान्तरे प्रापयति) । इदानीं तु तत्र विनापि इदं नवीनं तन्त्रम् (वायरलेस टेलिग्राफी), उदन्तं प्रापयति । 'निर गिट्ट' शब्द एव न, अविच्छिन्नं नराणां कण्ठस्वरोपि लोकानां महते

साक्षान्मनुष्यकण्ठरव एव गच्छतीत्यर्थः (टेलिफोन) । गुणपक्षपोषिणाम्
आह्वयलभूमिविदुषां नैपुणं मुदं तनोति ॥ १३ ॥

→* ग्रामोफोन *←

संचालिते यस्मिन्सकृदेव किञ्चित्कुञ्चिकया
विस्मयाय यस्मान्नरवाणी मोदमानयेत्
गायकगणाऽग्रगणनीयसुप्रसिद्धनृणां
यद्धि मञ्जुमन्द्रस्वरलह रीं प्रतानयेत् ।
किं बहुना भूयोगुणवर्णनेन मञ्जुनाय
मन्ये वक्तृकण्ठस्वरो मञ्जुमूर्तिमानयेत्
एतस्मिन्नवीनयुगे विज्ञो गुणवेदी को न
ग्रामोफोनमेतन्मानवोनमिव मानयेत् ? ॥ १४ ॥

यस्मिन् कुञ्चिकया एकवारमेव किञ्चित्संचालिते सति, यस्मात् (यस्म-
काशात्) विस्मयार्थां नरस्वदेव वाणी मोदं भानयेत् (उत्पादयेत्) । गाय-
कगणे अग्रगणनीयानाम् (धेष्ठानाम्) मञ्जोः मन्द्रस्व च (मधुरगभी-
रस्य) स्वरस्य लहरीं प्रतानयेत् परितो विस्तारयेत् । मन्ये वक्तुः कण्ठस्वरः
एव मञ्जुमूर्तिधारी सन् अयेत् बहिर्निःसरेत् । को वा गुणज्ञः पुनत् ग्रामो-
फोनम् मानवात् ईपदूनं न मानयेत् ? अपि तु सर्वे एव जनो मनुष्यादी-
पश्यूनमेव मानयेत् ॥ १४ ॥

→* रेडियो *←

गेहे यन्निघाय धीरगम्भीरया स्पष्टगिरा
गीतीर्वक्तृताश्च नराः शृण्वन्त्यनियन्त्रकम्
वैज्ञानिकयन्त्रमिदं भारतभूमारे किमु
पारेपारावारेऽप्युक्तनिगदनिमन्त्रकम् ।

मञ्जुनाथ विमृश यदेषा दारुमञ्जूपाऽपि
 प्राक्पण्डितपिञ्जूपाऽपनोदे भात्यतन्नकं
 वायुलहरीपु वह्निनदनियन्नकरं
 'रेडियो' नवीनयन्त्रमद्भुतमन्नकम् ॥ १५ ॥

गृहे यत् (रेडियोपत्रम्) तिथाय । अनियन्नकं निष्प्रतिबन्धम् । भारत-
 मूभारे (भारतभूमण्डले) एव किम् समुद्रपारेऽप्युक्तस्य निगदस्य शब्दस्य
 निमन्नकम् आनायकम् । एषा काष्ठनिर्मिता मञ्जूपाऽपि प्राचां पण्डितानां
 कर्णमलस्याऽपनोदे अतन्नकम् (अनर्गलम्) भाति । एनां श्रुत्वा प्राचीनवै-
 ज्ञानिकानां कर्णकीटाः पतन्तीति लोकोक्तिः । वायुलहरीपु प्रवहतो निनदस्य
 शब्दस्य नियन्नकरं ग्राहकमेतद्यन्त्रम्, अमन्नकम् मन्नं विनाप्यद्भुतमस्ति ॥ १५॥

→* यन्त्राणि *←

नानाविधवस्त्राण्यद्य यत्रैर्नित्यमूयन्तेऽथ,
 यत्रैरेव सीन्यन्तेऽथ सूचीमवमुच्यताम्
 यत्रैः पत्रजन्म, पुनर्यत्रैर्मुद्रणस्य कला
 यत्रैरेव घृत्तं तत्तत्स्थानेष्ववमुच्यताम् ।
 यत्रैरन्नपेषणं, जलपणं च यत्रैरेव,
 यत्रैर्गृहदीपोऽप्यद्य दीप्यते, न शुच्यतां
 सर्वकार्यतन्त्रमिह साध्यतेऽद्य यत्रशतै-
 र्यत्रयुगं तस्मादनियन्त्रमिदमुच्यताम् ॥ १६ ॥

ऊयन्ते निर्मायन्ते 'वेष्टं तन्तुसंताने' । तां प्राचीनां सूचीम् 'सुई' भव-
 मुच्यते बुरे विहाय । पत्राणाम् (कागज) उत्पत्तिः । अवमुच्यतां प्रेष्यताम् ।
 यत्रैरेव जलस्य पेषणम् (प्राप्तिः), नलपत्रजलप्राप्तिरित्यर्थः । न शुच्यताम्
 न विचारः क्रियताम् ॥ १६ ॥

वह्निवारिवेगाद्वाष्पयानं वहतीह जनान्
 व्योम-वारि-याने वह्निवारिवलाञ्जयेते
 वह्निवारिवेगाच्छिल्पयत्रालयाः संचलन्ति
 वह्निवारिवेगादेव खातखनी सन्धेते ।
 वृट्टिशनृपस्याऽमुना प्रचलप्रतापेनाऽद्य
 कोविदकलापे हर्षविस्मयौ वितन्धेते
 भग्नीकृतभीति मोदमग्नीकृतलोकचया-
 यग्नीवरुणावपि निदेशमस्य मन्येते ॥ १७ ॥

अग्निजलयोर्बलादेव व्योमयानं वारियानं (जहाज) च जन्धेते इत्या-
 धेते । शिल्पयत्रालयाः ('कल कारखाने) । खातम् (खाई Trench),
 खनिः (भाकरः 'खान') । मोदे मग्नीकृताः (प्रसङ्गीकृताः) लोकसमूहाः
 याम्यां तौ भग्नीवरुणौ देवावपि, भग्नीकृता भीतिः यस्मिन् कर्मणि यथा
 तथा, अस्य (वृट्टिशनरेदास्य) आज्ञां मन्येते ॥ १७ ॥

→* शल्यचिकित्सा *←

→* कुण्डलिया *←

चतुराणां चेतसि चरति शल्यचिकित्साकर्म ।
 यस्य सुभृशमुन्नतिरदादातुरनिकरे शर्म ॥
 आतुरनिकरे शर्म दिशेद्भ्रणमुखमुम्भित्वा ।
 यत्र मुदितमुपयाति चित्रमङ्गान्यपि मित्वा ॥
 क्षताऽश्मरीप्रभृतिष्वनिसं कृतसुखा नराणाम् ।
 शल्यचिकित्सा चित्रयेत् चेतश्चतुराणाम् ॥ १८ ॥

शल्यचिकित्साकार्यं चतुराणां चेतसि चरति (वृत्तज्ञतावुञ्जा सर्वदा हृदये
 वसतीत्यर्थः ।) यन्मुखं पूरयित्वा । शरीरस्याऽधवयान् छित्त्वाऽपि मोदः

प्राप्यते इति चित्रम् । शरीरघणविदारणेन सुखं भवतीत्याशयः । क्षतं व्रण-
रोगः, । अश्मरी ('पथरी'), एतत्प्रभृतिरोगेषु जनितारोग्या ॥ १८ ॥

→* एक्सकिरणाः, "X-Ray" *←

दो०-नवविज्ञानमिहोन्नमति शारीरिकविषयेषु ।

एक्सकिरणमुपयुज्य यच्चलति चिकित्सितमेषु ॥ १९ ॥

एषु (शारीरिकचिकित्साविषयेषु) एक्सकिरणेन उपयोगं गृहीत्वा
चिकित्सितं चलति । काचविशेषेण शरीरोपरि प्रकाशे पातिते, शरीरान्तः-
स्थितो मांसशोणिताद्यतिरिक्तः पदार्थसैः चक्षुषा दृश्यते ॥ १९ ॥

→* चित्रविद्या *←

क०-मोदमनुयाया वीक्ष्य छायाचित्रचातुरीं तां

धातूपरिगा या चित्रपद्धतिः परीक्ष्याऽसौ

एकदा विलिख्य पुनर्यत्रसहकारात्पश्य

बहुलीकृता या चित्रसंहतिः समीक्ष्याऽसौ ।

सूक्ष्मचित्रमालापि च काचचलात्पृथ्वी भाति

चञ्चलाप्रकाशे चलच्चित्रकला वीक्ष्याऽसौ

हंहो मञ्जुनाथ मित्र विद्यारसिकोऽसि यदि

तर्हि चित्रविद्याचयचातुरीं निरीक्ष्याऽसौ ॥ २० ॥

छायाचित्रम् (फोटोग्राफ) तस्य चातुरीम् । या तात्रपित्तलादिधातुप-
दार्थानाम् उपरिगा, असौ चित्रपद्धतिः परीक्ष्या । चलाकचित्राणि धातुफल-
केषूपकीर्यन्ते । एकवारं चित्रं पत्रपृष्ठे विलिख्य पुनर्यत्राणां बलेन बहुसंख्यानि
चित्राणि निर्मायन्ते सा प्रिण्टेडचित्रविद्या परीक्ष्या । सूक्ष्माकाराणाम् अन्न-
कणकम्पितानां चित्राणां माला, काचप्रभायेण महत्तमा दृश्यते, एवंविधा
चलच्चित्रकला (सीनेमेटोग्राफ) विद्युतः प्रकाशे वीक्षणीया ॥ २० ॥

क० नि० ३२

—१३— फोटोग्राफी —

प्रमितप्रकाशे पुरो निश्चलं निवेश्यो नरो
 निर्यत्प्रतिविम्बधरो दर्पणोऽनुपाल्यताम्
 काचाच्छादितायां चित्रमञ्जूपायामस्य ततो
 नीत्वा प्रतिच्छायामियमौषधिभिः क्षाल्यताम् ।
 मञ्जुनाथ पश्चात्पत्रपृष्ठे समुपेतां ततः
 प्रतिकृतिमेतामेक्ष्य मानसं नु लाल्यताम्
 आतुरीकृतोऽसि सखे किं वा तुरीवेमादिकैः ?
 फोटोचित्रचातुरीयमधुना निभाल्यताम् ॥ २१ ॥

प्रमिते अनुकूले, प्रकाशे । निर्गच्छतः प्रतिविम्बस्य धरः (ग्राहकः)
 दर्पणः अनुपाल्यतां गृह्यताम् । यस्मिन् प्रतिच्छाया उत्कीर्णा भवेद्विषयः
 काचः (प्लेट) ग्राह्य इत्याशयः । काचाच्छादिता चित्रमञ्जूपा (फोटो
 केमेरा) । अस्य (निश्चलं निविष्टस्य नरस्य) प्रतिच्छायां प्रतिविम्बं गृहीत्वा,
 इयं (प्रतिच्छाया) औषधिभिः क्षाल्यताम् । ततः पत्रपृष्ठे संक्रामताम् इमां
 मनुष्यस्य प्रतिकृतिम् आ-ईक्ष्य । तुरीवेमादिकैः न्यायादिशास्त्रेषु तुरीवेना-
 दिचर्चाभिः किमिति खिन्नोमि ॥ २० ॥

लेखैः सूच्यमानाः पश्य नानाविधनाट्यकथाः

किं बहुना मूकमभिनेयं पश्य संमुखे
व्यग्रतां विनेमामवकाशदिने मानस मे

साधय सिनेमा समवेक्षणसुखं सखे ॥ २२ ॥

तडिता उन्मुखे (उद्गातिते) श्वेतपटे, विद्युत्किरणप्रैरवभासितानि
चेष्टमानानि चित्राणि पश्य । खे पततः (उड्डीयमानान्) विहङ्गान्पश्य ।
मध्ये मध्ये 'स्लाइट'स्थैः लेखैः सूच्यमानाः नानाविधाः नाट्यानां कथाः
पश्य । मूकम् अभिनेयम्, वाणीं विना चेष्टाद्वारा सर्वमपि अभिनेयं
कथाभागं पश्येत्यर्थः । इमान् (प्रतिदिनकार्यैर्जायमानाम्) व्यग्रतां
विना, व्यग्रतां दूरे कृत्वेत्यर्थः । अवकाशस्य दिने सिनेमानिरीक्षणसुखं
साधय ॥ २२ ॥

→ॐ मोहमयीस्था टङ्कशाला (टकसाल)ॐ←

कुत्रचन राशीकृत-रूप्यरुचिरीक्ष्यतेऽथ

रूप्यं तद्धि कुत्रचिद्विलापनमभीयते

कुत्रचन यत्रे प्रविधीयन्ते शलाकास्तस्य

कुत्रचित्तु तासां पट्टिकेव प्रविधीयते ।

प्रमितिपुरस्सरं प्रणीयन्तेऽथ खण्डाः क्वचि-

त्कुत्रचित्तु तेषु राजमुद्रा विनिधीयते

वर्तमानकालाऽऽयामयोगियत्रजाला घन-

वैभवविशाला टङ्कशाला समुदीयते ॥ २३ ॥

राशीकृतस्य रूप्यस्य (रजतस्य) कान्तिः ईक्ष्यते । क्वचित् रूप्यं विला-
पनं (द्रवभावम्) अभीयते नीयते । कुत्रचित्खण्डे तस्य (रजतस्य)
शलाकाः विधीयन्ते । क्वचिद्रजतस्य पट्टिका निर्मायते । प्रमितिपुरस्सरं तोष-

नेन परिमाणं कृत्वा, रूप्यकानुगुणाः खण्डाः क्रियन्ते । वर्तमानकालस्य य
आयामः, तत्सम्बन्धी यन्नजालो यस्यां सा । वर्तमानकालोचितैरुक्तैर्व्यं-
समूहैर्युक्ता, इत्यर्थः ॥ २३ ॥

→* विज्ञान-(साइन्स-) वैभवम् *←

श्रूयतेऽनुलापो नृणां योजनसहस्रादपि
तुमुलतमिस्राऽन्तरात्तेजो द्युतिं दोहयेत्
एकमेव यानं पुनः सागरजलेऽपि चलेद्
गगनतलेऽपि ततस्तूर्णमधिरोहयेत् ।
याति वाष्पयानं भूमिगर्भे ह्यन्तरिक्षतले,
बुद्धिबलेनाद्भुतानि पुष्पाण्युपरोहयेत्
नित्यनवाऽऽविष्कारस्य विज्ञायेत विज्ञापनै-
रेतद्वस्तुविज्ञानं सुविज्ञानपि मोहयेत् ॥ २४ ॥

नृणाम् अनुलापः (परस्परं संलापः) रेडियो-टेलिफोनादिद्वारा । घोरेषु
तमिस्रस्य (अन्धकारस्य) मध्यादेव तेजः द्युतिं (प्रकाशम्) प्रायेद्,
घोरान्धकार एव सहसा प्रकृतः प्रकाशो भवतीत्यर्थः । इदंशमद्भुतं यानमस्ति
यदेकमेव जलेऽपि चलति, ततः शीघ्रमेव आकाशेऽपि जनान् आरोहयति ।
वाष्पयानम् (रेलवेट्रेन) भूमिगर्भेऽपि चलति, तथा आकाशेऽपि चलति ।
खण्डनादिनगरेषु गृहाणामुपरिभागे रेलसकटिर्गच्छति । विज्ञानवेदी जनः
बुद्धिबलेन अभूतपूर्वाणि नानाविधानि पुष्पाण्युपरोहयेत् । यथा-पाटलापु-
ष्पस्य नानारङ्गाः, अकण्टकता, यद्विरूपप्रापणम् एवमन्यान्यदपि । नित्यनवी-
नस्य आविष्कारस्य विज्ञापनैर्विज्ञायेत् यद् एतद्वस्तुविज्ञानम् (साइन्स)
सुविज्ञानपि नरान् मोहयेत् चकितान्कुर्वीत् । आविष्कारास्तु—नृणादि
गोभोग्यं यत्रे प्रक्षिप्य तद्द्वारा दुग्धनिर्माणम्-वनस्पतिभ्यो पृथ्वनिर्माणम्,
काचविशेषेण मञ्जूरादिस्थानां वस्तुनां चक्षुषा दर्शनमित्याद्या अनेके प्रसिद्धाः
स्थालीपुलाकन्यायेनाद्यगन्तव्याः ॥ २४ ॥

→* गौराङ्गाणां गौरवम् *←

नोपाश्रयते या जितजातेर्वेप-भापादिकं
 गाढसन्निपातेऽप्यद्य जाते मदमण्डितम्
 यजातेर्मनुष्यं जितजातेः प्राङ्घ्रिवाको वत
 जातेऽपि च दोषे कर्तुमीष्टे न हि दण्डितम् ।
 यजातीयलोकेनाऽद्य भारतोपयातेनोच-
 स्थानमेव नीयते तिरस्कृत्याऽन्यपण्डितम्
 सम्यजनव्रातेष्वनुकार्यं व्यतिभाते मम
 गौराङ्गीयजातेरात्मगौरवमखण्डितम् ॥ २५ ॥

या जातिः, अद्य गाढसम्बन्धे जातेपि विजितजातेः (भारतीयदेः)
 वेप-भापादिकं मदमण्डितं यथा तथा न स्वीकरोति । अपराधे जातेपि
 यजातेर्मनुष्यं जितजातेः प्राङ्घ्रिवाकः (न्यायाधीशः 'जज') दण्डितं कर्तुं न
 ईष्टे । अन्यं (अन्यजातीयम्) पण्डितमपि स्वापेक्षया अधिकविज्ञमपि
 तिरस्कृत्य, भारते आगतेन यजातीयलोकेन उच्यमेव स्थानम् (शासनपदम्)
 गृह्यते, न स्वरूपवेतनकं पदम् । गौराङ्गजातेः अखण्डितम् आत्मगौरवम्
 मम बुद्धौ सम्यसमूहेष्वनुकरणीयं व्यतिभाते । तेषां भातुं योग्यं मम भातीति
 कर्मव्यतिहारः ॥ २५ ॥

→* गौराङ्गाणां स्वजात्यनुरागः *←

न्यस्तति स्वकीयेष्वेव मान्यमधिकारं काम-
 मन्यः कृतिपारङ्गतो मद्रो भुवि भिक्षताम्
 वस्तुनि स्वदेशनिर्मितान्येवोपयुङ्क्ते सदा
 भुङ्क्ते भोज्यसामग्रीं स्वदेशरीतिरक्षिताम् ।

नानादेशसंगृहीतविचेनापि जातिर्या हि
 संधत्ते स्वदेशे शिल्पसंपदमविक्षताम्
 अङ्गरेजजातेर्निजजातीयाऽनुरक्तिं निज-
 जन्मभूमिभक्तिं भुवि कोपि नरः शिक्षताम् ॥२६॥

या जातिः, स्वकीयेष्वेव लोकेषु मान्यम् (उच्चम्) अधिकारं समर्प-
 यति । कार्ये पारं गतः अन्यः (अन्यजातिजनः) भद्रोपि भूमौ भिक्षां
 करोतु नाम । उपयुक्ते प्रतिदिनोपयोगे भानयति । स्वदेशरीत्या रक्षिताम्,
 निजपद्धतेरनुसारमेव भोज्यमपि तैभुंज्यत इत्याशयः । शासनाधिकारकाले
 नानादेशैभ्यः अर्जितेनापि धनेन, स्वदेशे एव शिल्पसंपदम् अविक्षतां
 रक्षति । अन्यदेशेभ्यो धनं संगृह्य विधमसमये स्वदेशे गत्वा शिल्परक्षार्थं
 कञ्चित् शिल्पकार्यालयम् (‘कारखाना’) स्थापयति, न तु विदेशीयद्विपर-
 रक्षार्थं तत्रोपार्जितं स्वल्पमपि द्रव्यं विनियुक्ते, इत्याशयः । अत एव अङ्गरेज-
 जातेः स्वजात्यनुरागं स्वमातृभूमिभक्तिं च भूमौ कोपि नरः शिक्षतां नाम ।
 अयं जात्यनुरागः अन्यैर्लोकैस्तेषां सकाशाच्छिक्षणीय इत्याशयः ॥ २६ ॥

→* अङ्गरेजानां नीतिनैपुण्यम् *←

शनैः शनैर्भूमौ निजधर्मः परिवर्द्धितोऽस्ति
 नर्मक्रमेणोक्त्वा भृशमन्यधर्मवैगुणम्
 खोररीकृतव शिक्षा सर्वतः प्रचारिताऽस्ति,
 पूर्वाऽऽश्रितशिक्षाद्दुमे दत्त्वा वत वै घुणम् ।
 सर्वथा स्वतन्त्रं वत येषां राजतन्त्रं भाति
 मञ्जुनाथ तेषामद्य कस्मान्न स्तवै गुणं
 सामोपायसाङ्गीकृतं सम्यसमाजाऽङ्गीकृतं
 गेयमद्य गौराङ्गीयनीतिधृतं नैपुण्यम् ॥ २७ ॥

अन्येषां धर्माणां नर्मकरुमेण (परिहासरूपेण) वैगुणं विगुणताम् उक्त्वा ।
पूर्वजातरायैः आश्रिते (स्वीकृते) शिक्षारूपे वृद्धे घुणं दत्त्वा, पूर्वा शिक्षा-
मुन्मूल्येत्यर्थः । तेषां गुणं कस्मात् न स्तवै, अपि त्वद्यत्प्रशंसानीत्यर्थः ।
स्तवै इति स्तौतेरात्मनेपदे लोट उक्तमपुरुषैकवचनम् । सामरूपेण उपा-
येन साङ्गं विहितम्, इदं गौराद्गीयनीतौ घृतं नैपुण्यमद्य मेयं प्रशंसनी-
यमित्यर्थः ॥ २७ ॥

यस्य नीतिनैपुणतो निस्त्रिशोऽपि नम्रो भाति
शात्रवः प्रयाति यस्य कोपाग्नौ शूलभताम्
कामं कीदृशोऽपि शौर्यशाली राष्ट्रनेता भवे-
दुर्मदविजेता तं विनेतासौ कलभताम् ।
मञ्जनाथ नानाविधजाति-धर्म-जुष्टे त्वद्य
भारते च नीतिर्यस्य संप्राप्ता सुलभतां
भारतीयभूमौ व्याप्तवेदनीतिजीवी जनो
भेदनीतिनीवीमाङ्गलदेशादुपलभताम् ॥ २८ ॥

यस्य (आङ्गलदेशस्य) नीतिनैपुण्यात् कठोरोऽपि नम्रो भवति । कीदृ-
शोऽपि शूरो राष्ट्रस्य नेता (संचालकः) भवेत्ताम, तं (नेतारम्) असौ
कलभतां (हस्तिनः समीपे हस्तिशावकताम्, दम्बतामित्यर्थः) नेता नेष्यति ।
नानाविधाभिः (आर्य-जैन-माहम्मदादिभिः) जातिभिः, नानाविधैः
(सनातन-जैन-पारस्य-इस्लामादिभिः) धर्मैश्च युक्ते भारते यस्य नीतिः
सुलभतां संप्राप्ता, नानाविधभेदवशात्तस्यां नीत्यां सुकरता स्वतः संजाते-
च्छाद्यः । भारतसम्यग्निधन्यां भूमौ व्याप्ता या वेदनीतिः (वैदिकाऽऽज्ञायः)
तदुपजीवी (सरलः सत्यप्रेमी च) आर्यजनः भेदनीतेर्मूलधनम् आङ्गलदे-
शात् शिक्षतामित्यर्थः ॥ २८ ॥

→* भारताऽर्थे विचारः *←

दो०-जाति-धर्म-मत-भेदतः प्रतिगृहमहो विभेद ।

खेदमयन्नद्याऽप्ययं भेदनयं न विवेद ॥ २९ ॥

अहो जाति-धर्म-मत-(सम्प्रदाय-) कृतभेदः प्रतिगृहं विभेद, प्रत्येकं गृहं मिथो भिन्नमभूत्, अथ खेदम् अयन् प्राप्नुवन्नपि भयं (देशः) भेदनयं (भेदनीतिम्) न विवेद । अनेकविधं भेदं गच्छन्, किञ्च भेदेन क्लेशं प्राप्नुवन्नपि भयं देशो भेदनयं न ज्ञातवानित्याश्चर्यमित्याशयः ॥ २९ ॥

→* युद्धसजा *←

क०-खातान्युपखान्य तेषु निहूयते सैन्यमिह

लूयते त्वक्साच्छत्रुसैन्यमित्युपाजानाम्

गोलकान्निपात्य व्योमयानाद्भर्जयन्ति जनान्

तर्जयन्ति पूर्वं सैन्यमल्पबलराजानाम् ।

लोकनाशकारी विपधूमः परिहृत्यतेऽथ

त्रूमः किं, नयन्ति नाशमेव नृसमाजानां

किं सा भृतिभाजामपि राजामभियुद्धेष्वभूद्

या जाताऽद्य योजना यरोपमहाराजानाम् ॥ ३० ॥

→* अर्थनीतिः *←

छप्यथ

भूरिभूरिकरमर्जयन्ति, शुकटीर्घटयन्ते ।

खानयन्ति खनिमनिशमच्चियानानि नयन्ते ॥

पत्रप्रेषणमधिवहन्ति, मुद्राः फलयन्ते ।

अयन-सदन-धन-करान् राजपुरुषाः प्रथयन्ते ॥

बहिराहिताऽतिशयमार्दवाप्युपहितपुष्कलपाटया ।

इह भारतेन्द्रभूपतिमया धनसंग्रहनीतिर्नवा ॥ ३१ ॥

बहुतरं करम् (शुल्कम् 'टैक्स') भर्तयन्ति । धनसंग्रहार्थं रेखादिनाकटी-
विरचयन्ति । पाषाणाद्धार-छोद-गीसफादीनामाकरं ग्रामयन्ति । निरुं
पोतान् (जहाज्) भयन्ति । पत्रप्रेषणम् (डाकविभागकार्यम्) वहन्ति ।
खण-रूप्य-पत्र-(नोट-) साघ्रादिमुद्राः निर्मायन्ति । भयमं मागाः । तथा च
('रोक्ससेस' 'हाउसटैक्स' 'इनकमटैक्स' प्रभृतीन्) करान् राजा प्रेरिताः
युद्धयाः प्रथयन्ते प्रचारयन्ति । बहिःप्रकटितास्तन्त्रकोमलभावाऽपि प्रयोदित-
भूरिठरचानुषां इयं भारतेष्वरगण्यन्विनी धनसंग्रहस्य नीतिर्नवीनेष ॥ ३१ ॥

→* शुद्धनीतिः *←

क०-युध्यमानराष्ट्रयमेक्ष्य गुप्तभारमयलं

कामं चक्ष्यन्नियंस्तद्व्यरिच भूयते

प्रबलमुदीक्ष्य तयोरेकं दोषमुदोषञ्चि-

रन्वराष्ट्रमहः मह मन्धिः परिस्नूयते ।

युद्धे हान्यराष्ट्राप्ययताये तद्वलाप्यगमे

स्वार्थाधिगमे च म हि मन्धिः परिदूयते

भेदनीतिर्माहिरेगयैय दूद्वरुदो रिपु-

रुद्धरेद्वर्गः माहरेषु परिभूयते ॥ ३२ ॥

परस्परं युध्यमानं राष्ट्रद्वयम् आ-ईक्ष्य, आरमनः यत्नं (सैन्यम्) गुप्तं यथा तथा यथेच्छं वर्द्धयद्भिः यैः (अङ्गरेजैः), उपरितस्तटस्थैरिव भूयते । तयोः (युध्यमानराष्ट्रद्वयस्य) मध्ये, एकं राष्ट्रं प्रबलं वीक्ष्य, तस्य राष्ट्रस्य दोषं घोषद्भिः (प्रख्यापयद्भिः) यैः, अन्यैः राष्ट्रसमूहैः सह सन्धिः प्रसूयते । प्रबलराष्ट्रस्य परितः परिभवाय अन्यैः राष्ट्रैः सह सन्धिवर्द्धीक्रियत इत्याशयः । ततश्च तस्यैकमात्रस्य प्रबलराष्ट्रस्य षडभङ्गार्यम् अन्यराष्ट्राणि युद्धक्षेत्रे अवतार्य समन्ततो युद्धेन तस्य राष्ट्रस्य बलाऽपगमे जाते निजस्य प्रयोजनस्य प्राप्तौ (ईप्सितस्य कस्यचिद्भागस्य प्राप्तौ), सर्वैः राष्ट्रैः सह कृतः स सन्धिः किञ्चित्कारणमुद्गाय्य परिलयते (भङ्गयते) । भेदनीतिरचनाद्यानुपैव तुदुंरुढः (आग्रहिलो दुर्जयश्च) शत्रुः पराजीयते ॥ ३२ ॥

→* नवीना शिक्षापरिपाटी *←

चित्तपरिष्कारे या हि शिक्षा भूरिदक्षाऽभव-

द्वित्तपुरस्कारेणैव साऽथ सुपटीयसी

पूर्वपुरुषाणां पुरा पद्धतिः प्रकृष्टाऽभव-

न्नव्यपुरुषाणामथ सरणिर्गरीयसी ।

मञ्जुनाथ जानीयाम दूरदूरदेशकथां

‘को धर्मोऽथ, के वयम्’ कथेयं तु दधीयसी

वर्तमानकाले चत शिक्षायधूमालेऽलेखि

कालेजेन चाल्चित्रमालेयं महीयसी ॥ ३३ ॥

पूर्वोक्ता चित्रमाला अलेखि । वधूनां शृङ्गारार्थं भाले पत्ररेखा विरच्यन्ते,
एवं दूरदूरकथाबोधेपि आत्मकथाऽनभिज्ञतारूपचित्रस्य (आश्चर्यस्य) माला
अलेखि ॥ ३३ ॥

शाल्यादेव भूरिभूरि पुस्तकानि घोपन्तोऽपि
शिक्षायां न सन्तोषं सृजन्ति जना मीयताम्
पूर्वजपरिचयाय पाठ्यमितिहासाद्यपि
देशभाषां त्यक्त्वा हूणभाषया ह्यधीयताम् ।
सर्वमेतत्सोद्धापि च भ्रम्यतां बुभुक्षावशात्
शिक्षाफलमाध्यात्मिकशान्तिः कोपनीयताम् ?
मन्दतममाटीकितविद्यावृक्षावाटीसुखा
वर्तमानशिक्षापरिपाटीयं निपीयताम् ॥ ३४ ॥

शिक्षाविषये जनाः सन्तोषं न सृजन्ति (नाधिगच्छन्ति), मीयताम्
अनुमीयतामित्यर्थः । पूर्वजानां परिचयार्थं यदितिहास-भूगोलादि पाठ्यं
तदपि अंग्रेजीभाषयैवाधीयताम् । एतत्सर्वं सहित्वापि भृतिकार्यस्याऽश्लाभे
बुभुक्षापरवशैर्मृतिकार्यान्वेषणार्थं भ्रम्यताम् । ततश्च शिक्षायाः फलम्
या आप्सारिमकी शान्तिः सा क्व प्राप्यताम् ? शिक्षाप्राप्तावपि शिक्षायाः
फलभूता आरमनः शान्तिस्तु न जातेत्याशयः । अत एव अतिमन्दं यथा
तथा आटोवित्तम् (प्राप्तम्) विद्यारूपायाः वृक्षावाट्याः सुखं यथा
इहानी । निपीयताम् अतिशयेन परिशील्यताम् । विद्यारूपायां वृक्षावाटिकार्यां
गत्वा जनैः शान्तिमुखं लभ्यते, परम् अत्र परिपाट्यां तत्र लभ्यते । लभ्यते
चेदतिमन्दमित्याशयः ॥ ३४ ॥

यैदेशिकभाषाचाकचक्याऽऽचान्तचित्तस्यले
रोहति, विमोहजलैः सिक्तो यो विधीयते
आत्ममातृभाषात्यागसाधपरिपुष्टो यो हि
गौरवगरिष्ठो गर्वशास्त्राशतैर्गीयते ।

चित्रं बहुकालाज्जात-‘बी. ए.’ ‘एम्. ए.’ पुष्पोदयो,
 नेत्रद्युतिमन्दताऽऽमयोपि सह नीयते
 भाग्यतोऽभिरूढराजतत्रभृतिभिक्षाफला-
 द्धर्तमानशिक्षाकुञ्जवृक्षात्को महीयते ? ॥ ३५ ॥

धर्तमानशिक्षारूपो यः कुञ्जः (लघुयंक्रश्च) वृक्षस्तस्मात् को वा जनः
 महीयते ? महितो भवति ? न कोपीत्यर्थः । इदानीं शिक्षायां वृक्षस्य रूपं
 साधयति—वैदेशिकभाषायाः चाकचक्यम् (नेत्रमोहकघमत्कारः ‘वमड’)
 तेन आघान्ते (अभिभूते) चित्तरूपे स्थले (भूर्मा) रोहति । विमोहः
 आत्मभाषागुणेष्वगुणदर्शनं स एव जलम् । भारतमातृभाषायां श्याम. स
 एव श्यामम् (वृक्षाणां कृते ‘छाद’) तेन परिपुष्टः । वृक्षे यथा शाखाभिर्गो-
 रवं भयति तथा अस्मिन् अभिमानस्य शाखाशतैः गौरवगरिष्ठता भवति ।
 ‘बी. ए.’ ‘एम्. ए.’ रूपाणि पुष्पाणि चिरादुत्पद्यन्ते । अनेन सहैव नेत्रपु-
 स्तेर्मन्दतारूपः आमयः (रोगः) अपि नीयते, येन उपनेत्रस्याऽऽव्यवस्था
 भवति । भाग्ययत्नात् अभिरूढं राजतघ्नसकाशात् भृतिभिक्षामाहिरूपं
 फलं यस्य तस्माद् धर्तमानशिक्षारूपाद्दृशात् ॥ ३५ ॥

→* परीक्षायुगम् *←

छन्दय.

यदि गतिमुरीकरोपि मखे ! शिवासुखसिन्ध्या ।
 चिरतरममरीकरणगुणाऽमृतझरीमुचन्ध्या ॥
 तर्हि चपलफलकरी रीतिरुरीकर्णया ।
 यदिह परीक्षातरी परीक्षणयुगेऽवनीया ॥
 अपि मञ्जुनाथ नययुगपरीवाहविपुल्वमयकरी ।
 वरविद्यासिन्धुपरिचरी नारियमथुना जयकरी ॥ ३६ ॥

चिरतरं चिरकालार्थम्, मनुष्यस्य अमरीकरणरूपो यो गुणः स एवाऽ-
मृतम्, तज्ज्ञायां तत्स्रोतसो मित्रे । शिक्षारूपे सुखकारके सागरे यदि त्वं
गमनं स्वीकरोषि, तर्हि चपलं शीघ्रं फलकारिणी इयं रीतिः स्वीकार्या, यत्
अस्मिन्परीक्षायुगे परीक्षारूपा तरिः (नौका) भवनीया रक्षणीया । यतः
वरस्य (श्रेष्ठस्य) विद्यासिन्धोः उपरिचरी, नवयुगप्रवाहे विपुलवैभवकारिणी
इयं नौकैव अधुना जयरूरी । अस्मिन् युगे शिक्षासिन्धोस्तरणार्थं इयं नौकैव
लोकेभ्यो विजयदायिनीत्यर्थः । उपरिचरीत्यनेन परीक्षया शास्त्रसिन्धोस्तल-
स्पर्शां न भवति, परम् उपरि उपरितो गतिर्भवतीति सूच्यते ॥ ३६ ॥

→* नवीना नेतारः *←

क०-वैदेशिकभाषा-वेप-भूपादिकं विभ्रतोऽपि

भारतीयभावं धारयन्ति कथमप्यसौ

राष्ट्रसमामञ्चे देशदारिद्र्यं विवृण्वन्तोऽपि

जुह्वतीह सर्वस्वं हि 'फैशन'विभावसौ ।

स्वातन्त्र्ये यतन्ते, परं सामाजिकसत्तामपि

स्वेच्छातः समर्पयन्ति शासकविभादसौ

नव्या न्यायविद्या, ननु नव्या नेतृबुद्धिरपि,

नव्या नवशिक्षितनराणां नीतिरप्यसौ ॥ ३७ ॥

वैदेशिकी भाषाम्, वेपम्, भूपाम्, एतदादिकं धारयन्तोपि भारतीय-
'भावम्' असौ (प्राणे) यथाकथञ्चिद्धारयन्ति । वर्तमाना नेतारो वैदेशिक-
रीत्या आचारव्यवहारं धारयन्तः कथमिव मनसि भारतीयो भवेयुरित्या-
शयः । विवृण्वन्तः प्रकाशयन्तः । वैदेशिक-'फैशन' (वेपविन्यास-) रूपे
असौ सर्वस्वं जुह्वति (होमं कुर्वन्ति) । सामाजिकीं सत्ताम् (सामाजिक-
स्वातन्त्र्यम्) शासकस्य विभाति (चमत्कुर्वन्ति) असौ (राशे) समर्पयन्ति ।
'विभाव' इति भाषातोः दानृप्रत्यये रूपम् । यदा देशस्य स्वतन्त्रतार्थं यत्
कुर्वन्ति तदा अवशिष्टां सामाजिकीं स्वतन्त्रतामपि शासकस्य (राशः)
राज्ञापीनां क्रिमिति कुर्वन्ति ? आधुनिका गौडपट्टेलादिनेतारो 'विवादायिल'

‘देवसम्पत्तिविल’ इत्यादिद्वारा सामाजिकस्वतन्त्रतामपि राजसात्कर्तुं मिच्छन्ति । ‘खड्गे समर्पयन्ति’ अनेन अयं सामाजिकः प्रबन्धः खड्गे स्थितो यदा आवश्यकता भवेत्तदैव विच्छिन्नः कर्तुं शक्येतेति ध्वन्यते । ततश्च न्यायविद्या (law) नव्या, नेतृभावोऽपि नवीनः, नवानां नीतिरपि नवी-
नैवेत्याशयः ॥ ३७ ॥

→* सुधारकः (‘रिक्लार्मेर’) *←

स्पृश्याऽस्पृश्यभावं भूतमात्राद्विनिवर्तयसे
 आत्रा सह भातृभोजने त्वं पदुरीर्यसे
 सौभाग्यं ददासि दयाऽधीनो विधवाभ्यः पुन-
 भूरिभोजनादीनां तु भङ्गकोऽभिधीयसे ।
 ग्रहणदिनेष्विव सुहोलिकादिनेषु सखे
 रामनामजापसभानेतृत्वेऽधिनीयसे
 सकलसमाजरूढरीतिविनिवारक हे
 धर्मधुराधारक सुधारक सुगीयसे ॥ ३८ ॥

प्राणिमात्रम् समानम् इति प्राणिमात्रात् अयं स्पृश्यः अयमस्पृश्य इति भावं दूरीकरोषि । विधवानां पुनर्विवाहं कृत्वा दयावदास्त्वं पुनः सौभाग्यं ददासि । श्राद्ध-विवाहादिषु भूरिभोजनादिप्रथायास्त्वं भङ्गकः । होलिकादि-
 नेषु उच्छृङ्खलगानमसम्यक्ता इति तरस्थाने रामनाम्नो मजनसभा, क्रियन्ते,
 तासां च त्वं नेता क्रियसे । सुगीयसे मुपुतया सर्वैः प्रशस्यसे ॥ ३८ ॥

❀ यावूमण्डली ❀

स्पृश्याऽस्पृश्यताया यत् संकीर्णो विचारो भाति
 सदृशोऽधिकारो नरनारीभ्यः प्रदीयते
 ‘धर्मस्योपदेशे वृद्धविप्रा एव नाऽधिकृता
 योग्यताऽसदीयाऽप्यत्र निर्भरमुदीयते ।’

उद्वाहं चतुर्दशाद्धि वर्षाद्वनितानां जगुः
 प्रामाण्याय चेद्ग्लिशानुवादः सह नीयते
 त्वङ्गति तरीतुं शास्त्रसागरमलावृचला—
 त्सेयं नववावूमञ्जुमण्डली महीयते ॥ ३९ ॥

षावूमहाशयाः कथयन्ति—“धर्मोपदेशे वृद्धानां ब्राह्मणानामेव नाधि-
 कारः, अग्र (उपदेशे) अस्माकमपि योग्यताऽस्ति ।” एकत्रियाहोत्तरं पुनर्विवा-
 हस्य, विद्यालयशिक्षायाश्च नराणां नारीणां च समानः अधिकारोऽस्ति । चतुर्द-
 शाद्वर्षादारम्य स्त्रीणां विवाहं जगुः (कथयामासुः) । एतस्य प्रामाण्याय
 स्मृतीनाम् इंग्लिशभाषानुवादः सह सभामध्ये नीयते । तत्रश्च शास्त्ररूपं
 गहनं सागरम्, इंग्लिशानुवादरूपायाः अलाच्याः (ग्लिष्कायाः) बलात्
 तरीतुं त्वङ्गति (गच्छति), सेयं बावूमण्डली महीयते महिता भवति ॥३९॥

→१० कालमाहात्म्यम् १०←

पारमुपनीता पूर्वपद्धतिः प्रवीणैरथ
 चलिता चतुर्दिङ् नवशैली निरुपेक्षितम्
 आढम्बरमात्रं वंशमर्यादामवैति जनो
 वादायैव संप्रदायवृत्तमधुनेरितम् ।
 मञ्जुनाथ मीलति मनस्वी निजमानसेज्य
 कसै कथयेत निजवृत्तमिदमेवितं
 खेलत्खलजाले वत वर्तमानकाले कलौ
 भद्रजनमाले भूतमर्तः ! किमालेखितम् ॥ ४० ॥

चतुरैरपि पुरैः पूर्वैरितिः पारं नीता दूरीकृतत्वर्थः । चतुर्दिङ् समन्तात्
 नवीनशैली निरुपाधि प्रचक्षिता । ईरितं कथितं वैष्णव-शैवादि-संप्रदायानां
 वृत्तं विषादायैव । मानी जनः स्वयित्त एव मीलति विषादं गच्छति । एधि-
 तम् वृद्धिं गतं दीर्घमिति वाच्यम् । इदम् (भाष्यवृत्तम्) कसै कथयेत् ?

खेलन्तः (मोदमानाः) खलजाला यस्मिन्, हे भूतभर्तः (प्राणिनां भरण-
कारिन् भगवन् !) मद्गलोकानां ललाटे वेधसो हस्तेन किम् भाले-
खितम् ॥ ४० ॥

धार्मिका ध्रियन्ते, वत वैदिका विलीयन्तेऽथ,
क्रन्दन्ते कुलीनाः कचित्कोणे कृतवेपितम्
दातारो दरिद्रा, दुःखदग्धा दयावन्तो जना,
वेपन्ते विनीता, बुधा वध्यन्ते सहेलितम् ।
साधवः सदुःखाः, पुण्यवन्तो दम्भवन्तोऽभवन्,
मञ्जुनाथ मार्मिकाः प्रयान्ति परिदेवितं
खेलत्खलजाले वत वर्तमानकाले कलौ

भद्रजनभाले भूतभर्तः किमालेखितम् ? ॥ ४१ ॥

कस्मिन्नपि कोणे कृतकम्पं यथा स्यात्तथा कुलीनाः क्रन्दन्ते । दयावन्तो
दुःखेन दग्धाः क्लिष्टाः । बुधाः पण्डिताः सावहेलनं यध्यन्ते यद्वाः क्रियन्ते ।
पुण्यं कुर्वन्तो जना दार्मिकाः परिगण्यन्ते । मर्मवेदिनो विलपन्ति, दुःखं
गच्छन्तीति यावत् ॥ ४१ ॥

भूरिधनराशिं विना विद्या दुर्लभैवाऽधुना
तत्रापि च विज्ञानं विनाऽथ कियच्छिक्षितम् ?
लब्धभूरिविद्योऽपि च विन्दते न सद्यो धनं
यस्माद्भनवद्भिर्लाभवर्त्म समावेष्टितम् ।
एवं भूरिचिन्ताभिर्व्यतीतपुरुषायुपस्य
• नूनमस्य भाग्ये सुखं कियदवरोक्षितम् ?
खेलत्खलजाले वत वर्तमानकाले कलौ
भद्रजनभाले भूतभर्तः ! किमालेखितम् ? ॥ ४२ ॥

बहुतरद्रव्यव्ययं विना वर्तमाना वैदेशिकभाषाशिक्षा दुर्लभैव । तत्रापि
विज्ञानं ('साइन्स') विना एषु दिनेषु शिक्षा कियती ? न किमपीत्यर्थः ।
प्राप्तसाइन्सादिशिक्षोपि च जनः सद्य एव धनं न प्राप्नोति । यतो हि
साइन्सादिद्वारा धनप्राप्तेर्मार्गः प्रभूतधनवद्विवैदेशिकैः अवरुद्धः । पूर्वं
शिक्षणचिन्ता, तदनन्तरं परीक्षोत्तरणचिन्ता, तदनन्तरं द्रव्यार्जनचिन्ता,
इत्यादिभिर्भूरेचिन्ताभिव्यर्तितसमप्रायुषो जनस्य भार्ये सुखं कियच्छे-
तम् ? न किञ्चिदपीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

❧(भारते गोहिंसा)❧

मुञ्चन्ते स्वशत्रुमपि दन्तेष्यावहन्तं तृण-
मेयं प्रागुदन्तेषु हि रीतिरतिख्याताऽसौ
सैषा पुनः प्राश्य तृणं वाढमृणं घत्ते जने
येन निजवत्सैरपि सूतकृपिखाताऽसौ ।
मञ्जुनाथ नित्यं निजस्तन्यदुग्धदानादहो
अन्यमतमानिनामपीह मान्यमाताऽसौ
त्राता मान्यमोगलमहीपैरुपयाताऽर्चनं
गोमाताऽप्यखण्डखङ्गधारामनुयाताऽसौ ॥ ४३ ॥

दन्तेषु तृणं धारयन्तं निजशत्रुमपि जना मुञ्चन्ति, इत्थं प्राक्नेतिहासेषु
असौ रीतिः अतिरपाता । सैषा (गौः) तृणं प्राश्य (मुक्त्वा) क्लोके
क्लोकानामुपरीक्षयति, यादम् ऋणं स्थापयति, येन कारणेन असौ निजवत्सानां
द्वारा सूतमुत्पादितम् कृषेः खातं धननं यथा ईदृशी भवति । इत्थं निजवत्सैः
(शृपभैः) इषिकार्ये क्षेप्रघिटेपनाद्यपि संपादयतीत्याशयः । असौ निज-
स्तनमवदुग्धदानात् (हेतोः) विधेय-इसलाम-पारस-जैनादिमतमानि-
नामपि क्लोकानां मान्या माताऽस्ति । स्तनदुग्धदानाद् वा पोषयति सा
मानेति निघमादित्यं विषयिणामपि माननीया मातास्तीत्याशयः । अथ एव
मान्यैः अहकारिमोगलमहीपैरुपयति प्राता रक्षिता । अर्चनम् उपयाता
५० नि० ३१

(भारते सर्वत्र देवबुद्ध्या पूजिता) अपि सेयं गोमाता साप्रतम् अखण्डाम्
(अविरताम्) खड्गस्य धारामुपधाता । अकचरेण गोमातुरायै पूज्यताम्
सकललोकानामुपकारकता चोपलक्ष्य निजराज्ये गोवधो निषिद्ध इति
प्रसिद्धम् ॥ ४३ ॥

— गोरक्षा —

❀(सवेया)❀

न्यायतुलातुलितं किल यस्य हि शासनमुच्चपवित्रमिदम्
यत्र च दीनमदीनजनो न रुजेदिति वित्तचरित्रमिदम् ।
यत्किल भारतराज्यमशेषनृणां मतमाननमित्रमिदम्
तत्र हि भारतगौरवनौरपि गौर्बधमर्हति चित्रमिदम् ४४

यस्य (भारतराज्यस्य) शासन न्यायस्य तुलया तुलितम्, उदार पवित्र
च । यत्र (राज्ये) अदीनजन (प्रबल) दीन न रुजेत् (पीडयेत्) इति
वित्त (विल्यातम्) चरित्र वृत्तमस्ति । यद् भारतराज्यम् सर्वलोकानाम्
मतानां (धर्मसंप्रदायानाम्) समानस्य मित्र सहायकम् । कस्यापि
लोकस्य धर्मविषये प्रतिबन्धो न देय इति भारतराज्यस्य सिद्धान्त सुप्रसिद्ध
इत्याशय । तत्र (भारतराज्ये) भारतवर्षस्य गौरवरक्षार्थं नौकाभूता,
सेय गौरपि बध यातीति इदमाश्चर्यम् । एवमुदारे न्यायपरायणे च राज्ये
लामदृष्ट्या, धर्मदृष्ट्या च सेय गौर्नाहंति घघम् । अस्या रक्षैव कर्तव्या एतस्य
शासकेनेति सूच्यते ॥ ४४ ॥

❀(स्त्रीशिक्षा)❀

अन्यदीयदेशनारीशिक्षामनुकृत्य निज-
नारीभ्योऽपि दापयन्ति वैदेशिकशिक्षितम्
शिक्षिताश्च पारितपरीक्षिताश्च नार्य इमाः
सोऽष्टुण्ठं त्यजन्ति गृहकार्यमसमीक्षितम् ।

पूर्वं किल पारतन्त्र्यमासीत्स्वस्य देश एव
साम्प्रतं स्वगृहेऽपि च पारतन्त्र्यमीप्सितम्
नूतनयुगेऽस्मिन्नवशिक्षितनराणामद्य

नारीशिक्षणेऽपि ननु नूतनत्वमीक्षितम् ॥ ४५ ॥

इदं लेख्येनान्यदेशस्य नारीशिक्षाया अनुकरणेन निजस्त्रीभ्योऽपि आङ्ग्ल-
भाषामयीं वैदेशिकीं शिक्षां दापयन्ति । पारितम् समापितं परीक्षितं परी-
क्षणं यामिच्छाः परीक्षोत्तीर्णा इमा नार्यः, सावहेलनम्, असमीक्षितम्
(असमीक्ष्यैव) गृहकार्यं त्यजन्ति । एवं स्थितौ पूर्वं स्वदेशे एवास्माकं
परतन्त्र्यता आसीदिदानीं स्वगृहेऽपि परतन्त्र्यता ईप्सिता । स्त्रीभिः स्वगृहकार्यं
त्यक्तेष्वयं कर्मकराणां मृत्यानां वशात् न भविष्याम इति भोजनाच्छादनविषयेऽपि
स्पष्टं परतन्त्र्यता भवेदित्याशयः । नूतनं युगम्-नवशिक्षिताश्च नराः, भतः
नारीशिक्षायामपि इदं नूतनत्वमद्य वीक्षितम् ॥ ४५ ॥

❀❀ नवशिक्षितनारीसमाजः ❀❀

चेत्रदण्डमादायाऽद्य वाक्कीलत्वमेति वधू
राजकर्मचारितां च सेयमाप्यतेतमाम्
सुन्दरीसमाजेनाऽद्य स्वीयदलं संगृह्णाऽद्य
राजगृहद्वारे घलात्स्वत्वमीप्सतेतमाम् ।
मञ्जुनाथ साम्प्रतं तु सैनिकत्वमाप्य सैव
शस्त्रास्त्रैः सुसज्जा समरार्यं नहतेतमाम्
या वै गृहलक्ष्मीः पुरा मामण्डीति गेहमिदं
साम्प्रतं तु सैव रणचण्डी चिन्त्यतेतमाम् ॥

'प्रैशान'सूचकं चेत्रदण्डं हस्तं गृहीत्या वधूः (नारी) वाक्कीलत्वम्
प्राप्नोति । 'मदाद्यत' प्रमृतिशासनविभागे सेयम् (नारी) राजकर्मचारितां

प्राप्यते । गिजन्तात्कर्मणि प्रत्ययः । स्वीयदलस्य 'संगठनं' कृत्वा स्त्रीसमाजैव राजगृहद्वारे पुरुषवर्गसमानं स्वस्य स्वत्वं याच्यते । 'सक्रेजिस्ट' संप्रदायस्य 'पार्लिमेंट' सकाशाद्दलपूर्वकमुच्चाधिकारप्राप्तेः कया लण्डनसमाचारपाठकैर्न विस्मृता भवेत् । अस्मिन्पुगे तु सैव (नारी) युद्धार्थं नह्यतेतमाम् बद्ध-परिकरा भवति । ततश्च या गृहलक्ष्मीः (नारी) पुरा गेहं मामण्डीति (भतिशयेन मण्डयति स्म), सैव इदानीं रणचण्डीरूपेण जनैश्चिन्त्यते । 'मडि' घातोर्णिज्विकल्पे यद्भुगन्तस्य रूपम् । 'पुरि लुह चास्से' इति पुरायोगे छद् ॥ ४६ ॥

❀❀ छप्पय ❀❀

पत्नी प्रियतममाप्य वन्दनं वचसा कुरुते ।

पतिसुहृत्सु संयत्सु करोन्मर्दनमातनुते ॥

पतिर्व्यलीके कृते क्षमाशब्दं वत बर्हति ।

पतिवस्तुनि दत्ते च धन्यवादानियमर्हति ॥

अर्द्धाङ्गिनीति गौरवपदम्, प्राणसमेति च सम्पदम् ।

युक्त्याऽपहत्य ददते नराः कृत्रिमोपचाराऽऽपदम् ॥ ४७ ॥

प्रियतमं संमुखे आ-भाष्य 'गुहर्म्मोर्निङ्ग' 'नमस्ते' इत्यादिवचनेन वन्दनं करोति । पत्युः सुहृत्सु संमिलत्सु तैः सह करभर्हन्म् 'शेकहेण्ड' भातनोति । अप्रिये कृते सति, पतिः 'क्षमस्व' इति क्षमाशब्दं बर्हति उच्चारयति । इयं (पत्नी) भूमौ पतिते पतिवस्तुनि उर्याप्य समर्पिते सति धन्यवादान् बर्हति । तथा च प्रियतमस्य पत्नी 'अर्धाङ्गिनी' इति गौरवस्य पदम्, दयिता 'प्राणसमा' इति वाञ्छनीयां सम्पत्तिम्, युक्त्या अपहत्य नराः स्त्रीन्यः कृत्रिमोपचार-('तकलुक्' -) रूपामापत्तिं ददते समर्पयन्ति । सम्पत्तिम-पहत्य आपत्तिप्रदानेपि स्त्रीणां प्रसन्नता पुरपाणां युक्तिकीशालमेधेत्याशयः । परिवृत्तिः ॥ ४७ ॥

❧ वृन्दावनस्य हिन्दीसाहित्यसंमेलनम् ❧

भारतस्य भूरिभाग्यभूताः समवेता इमे
 सज्जनाः समन्तादेशसाहित्यस्य संक्रमे
 प्रस्फुरत्प्रभावा भवत्प्रस्तावाः पुरस्तादमी,
 भावाः सत्कवीनामभिनन्द्याः कविताक्रमे ।
 मञ्जुनाथ नानाविधकायकलाकौतूहलैः
 प्रीतिर्वहलैपाऽभवत्तेनाऽन्तरतो रमे
 महलममन्दीभवदिन्दीवरनेत्रो दिशे-
 वृन्दावनशोभि'हिन्दीसंमेलन'सङ्गमे ॥ ४८ ॥

वृन्दावने यदा अखिलभारतवर्षीय-हिन्दीसाहित्यसंमेलनस्याऽधिवेशन-
 मभूत्तस्य प्रसङ्गवशादिदं वर्णनम्—भारतवर्षस्य भूरिभागधेयभूताः इमे
 सज्जनाः, देशभाषासाहित्यस्य संक्रमवेलायां समन्ततः समवेताः । अस्मि-
 न्संमेलने प्रभावशालिनः भवताम् (समास्थजनानुद्दिश्योक्तिः) प्रस्तावाः
 ('रेखुलेदान्स') पुरस्कारसन्ति । नानाविधाः उपकारिणः प्रस्तावाः धीमतां
 सविधे उपस्थिताः सन्तीत्याशयः । कविसंमेलनमुद्दिश्योक्तिः—कविताक्रमे
 सत्कवीनां प्रशंसनीया भावाश्च पुरस्तात्सन्तीत्यर्थः । संमेलनोत्सवे गुरुकुल-
 विद्यार्थिभिः कृतानि शारीरिकन्यायामकौतुकान्युद्दिश्याह—विविधकाय-
 कलाकौतुकैः बहुतरा प्रीतिरभवत् । तेनाहमन्तरङ्गेण प्रसीदामि । अतएव
 अमन्दीभवन्ती इन्दीवरे इय नेत्रे यस्य सः (कुलकमललोचनः) श्रीकृष्णो
 हिन्दीसंमेलनस्य सङ्गमे महलं दिशेद् देयात् ॥ ४८ ॥

❧ उपसंहारे सोरठाच्छन्दः ❧

पुरुषपुङ्गवा हन्त, नवयुग ! तव युगमेतकम् ।
 अतिगरिष्ठमवहन्त, विपमविकर्षणवर्त्मगम् ॥ ४९ ॥

हे नवीनयुग ! पुरुषश्रेष्ठाः गुरुतरं 'दायित्वपूर्णम्', लोकानां परस्परं घोरसंघर्षमार्गस्थम् एतत्कत् (एतत्, 'अकच्') तव युगं धुरम्, ('जूदा' हिन्दी) अवहन्त अधारयन् । वृषभा यथा अतिगुरुभारयुक्तम्, परस्परं वृषयोराकर्षणमार्गगतत्वेन क्लेशप्रदं युगं धारयन्ति तथा इमे नवीनाः पुरुषाः परस्परस्पर्धापूर्णम् अतिदायित्वपूर्णम् एतन्नवरीतिप्रचारणरूपं युगम् अधारयन्तित्याशयः । पूर्वपद्धतिमुल्लुङ्घ्य नवयुगप्रचारणमतिविचार्यपरिणामम् । अग्रे न जाने, नवपद्धतेरस्याः किं फलं भवेदिति युगरूपकेण ध्वन्यते ॥ ४९ ॥

❁ उपसंहृतिवीथी ❁

❁ कविताविज्ञानां धैर्यम् ❁

शुष्कशब्दशासनविवेचनविनोदयुताः

केचन कवीन्द्ररीतिनीतिमनयन्तः स्युः

संस्कृतसदुक्तिरससेचनसुखज्ञा अपि

केचन नवीनवृत्तबोधं न श्रयन्तः स्युः ।

मञ्जुनाथ केचन कवित्वरसविज्ञा अपि

शुष्केर्ष्यापिशाचीरसरेचनमयन्तः स्युः

कविताऽसौ सदसि निवेदिता यदपि मया

वस्तुतोऽत्र वेदितारो वदत कियन्तः स्युः ? ॥ १ ॥

शुष्कशब्दशास्त्र-(व्याकरण-)विवेचनस्य विनोदेन युताः केचि-
 स्पण्डिताः, कवीन्द्राणां रीतिं च नीतिं च अजानन्तः स्युः । केचन विज्ञाः,
 संस्कृतसुक्तिरसेन परसेचनं बुद्धेरुत्पन्नं तत्सुखवेदिनोऽपि, अस्मिन्ग्रन्थे
 यथ्यमानानां नवीनच्छन्दसां ज्ञानं न श्रयन्तो भवेयुः । संस्कृतकवितावेदि-
 नोपि भाषाच्छन्दसां कवित्त-सवैधादीनां विषयेऽपरिचिता भवेयुरिति
 भावः । केचित्तु संस्कृत-हिन्दी-उभयविधकवितारसिका अपि, शुष्का वा
 ईर्ष्यापिशाची तस्या रसस्य रेचनम् (पृथग्भावम्) अयन्तः (भाष्यन्तः)
 स्युः, ईर्ष्यानुगमशून्या न भवेयुरिति भावः । ततश्च कविताया वेदितारः
 कियन्तो भवेयुः ? भतिन्यूना भवेयुरित्याशयः ॥ १ ॥

पूर्वमेव सेयं देवभारती गहनतमा
 विपमा ततोऽपि पद्यकविता प्रकृष्यते
 कवितानिवन्धेऽप्यद्य कुहचन लभ्यो नाम
 संदर्भः सुकाव्यगुणवन्धे विप्रकृष्यते ।
 भाषान्तरवृत्तविनिवन्धे नैपुणी या, या च
 तद्वद्गुणगन्धे साधुता सा कैर्विमृश्यते ?
 मञ्जुनाथ ! सूक्तिस्ते निवेदिता यदपि भवे-
 दुर्देवात्तवैव तत्त्ववेदिता न दृश्यते ॥ २ ॥

संस्कृतभाषा गभीरा, ततोपि (तत्रापि) पद्यकविता गहना, अत एव बोधविषये प्रकृष्यते प्रकृष्टा भवति । कवितारचनेऽपि सुन्दराणां काव्यगुणानां चन्धे संदर्भः (सूक्तिगुणः) क्वचिदेव लभ्यः (दुर्लभः), अत एव विप्रकृष्यते विप्रकृष्टो भवति, साधारणतया दूरस्थो भवतीत्याशयः । ततोऽपि उर्द्व-हिन्दीप्रभृतिभाषान्तरच्छन्दसं रचने या चातुरी, तद्वत् (वृत्तवन्धनैपुण्यवत्) गुणगन्धे सति (काव्यगुणसौरभे सति) या च कवितायाः साधुता सा कैर्जनैर्विचार्यते ? अपि तु अतिविरलैरेव विचार्यते इत्यर्थः ॥ २ ॥

शब्दानेव केचन विचारयन्ति साऽवहितं
 कैरपि विवेचनविनोदेनैव हृष्यते
 परिमितशब्दबोधसत्ताकैरबोधवशा-
 त्कैश्चन तदर्थाद्वा चराकैर्विप्रकृष्यते ।
 मञ्जुनाथ केचन विदन्तोऽप्यभ्यसूयावशा-
 त्संतोषं न यान्ति, पुनरेकैर्नाऽभिमृश्यते
 कविताऽद्य कुत्र विनिवेदिता भवतु नाम ?
 दुर्देवात्तवैव तत्त्ववेदिता न दृश्यते ॥ ३ ॥

। केचन सावधानं कवितागतान् शब्दानेव विचारयन्ति (अयं सुप्रसिद्धः, अयमप्रसिद्धः इत्यादि), कैश्चित्पण्डितैः 'एवं प्रयोक्तव्यम्, एवं परिवर्तयितव्यम्' इत्यादिविवेचनस्य विनोदेनैव हर्षः क्रियते । परिमिता शब्दबोधस्य सत्ता (सामर्थ्यम्) येषां तैः, अज्ञानवशात्कैश्चित्पण्डितवराकैः हा (दुःखम्) तस्याः (कवितायाः) अर्थात् (अर्थतः) दूरीभूयते, परिमितज्ञानास्ते शब्दानजानन्तः कविताया अर्थसकाशादूरे तिष्ठन्तीत्याशयः । केचित् जानन्तोऽपि असूयावशात्संतोषं न गच्छन्ति । एकैस्तु नाभिसृज्यते विचार एव न क्रियते ॥ ३ ॥

✽(ईर्ष्यालुः पण्डितः)✽

विज्ञा अपि काव्यगुणगौरवमजानन्तो हि
 शृण्वन्तोऽपि सीदन्तीति लोके किल लोकेऽहम्
 परिमितसूक्तिपरिवोधान् श्रावयामि बुधान्
 किन्तु निर्निरोधां मुदं तेभ्यो नाऽवकोकेऽहम् ।
 मञ्जुनाथ मार्मिकेति, पात्रं साधु सूक्तेरिति,
 साऽभिलाषं यस्य पुरः सूक्तान्युपढौकेऽहं
 सूक्तिश्रवणेऽपि मौनमण्डितं मदेष्यावशा-
 त्पण्डितं तमन्तर्द्वदण्डितं विलोकेऽहम् ॥ ४ ॥

व्याकरणादिविज्ञा अपि काव्यतत्त्वमजानन्तः, काव्यं शृण्वन्तोऽपि क्लेश-
 मनुभवन्तीति लोके अहं विलोकयामि । काव्यवेदिन इति कृत्वा परिमितः
 सूक्तीनां परिवोधो येषाम् ईदृशान् बुधान् यद्यपि निजकवितां श्रावयामि
 किन्तु निर्निरोधाम् मुदम् (पूर्णमानन्दम्) तेषां सकाशादहं न अवकोके
 न प्राप्नोमि । 'कुक्क वृक्क' आदाने । अयं मार्मिक इति, सूक्तिश्रवणस्य साधु-
 रधिकारीति कृत्वा, यस्य पण्डितस्य पुरः सामिलापं निजसूक्तानि उपढौके
 (उपहरामि), परंतु सूक्तिश्रवणेऽपि मदजनिताया ईर्ष्याया वशात् मौनेन
 मण्डितम् (मौनेनैव तस्य शोभा, यदि स कविताया आलोचनानिषेधे

किञ्चिद्भूयात्तर्हि तस्य पाण्डित्य परिज्ञात भवेदिति 'मण्डित' पदेन च्चम्यते ।
त पण्डितम्, अन्तर्देवेन दण्डित पश्यामि । य सूक्तितत्त्वज्ञोपि ईर्ष्या
मदेन वा कविताश्रवणोत्तर उचितमनुचित वा न निर्धारयति स दैवद्व
इत्येव मे भातीत्याशय ॥ ४ ॥

✽(निवेद)✽

बहुमनुरोधमधिगम्य सुप्रसिद्धनृणां

राजसेविसार्थे पूर्वं परिचयमादधाम्

प्रचुरप्रतीक्षामयं समयं समेत्य ततो

वैभवविलासमयं राजगृहमभ्यगाम् ।

मार्मिकजनानां मनोमर्म परिमृष्टवतीं

संस्कृतसरस्वतीमतज्ज्ञेप्सिह संन्यधां

किं किं न व्यधायि मया लक्ष्मीलवलालसेन ?

लालसे ! पिशाचि प्रेहि संप्रति तु मुञ्च माम् ॥ ५ ॥

प्रसिद्धपुरुषाणामनुरोध प्राप्य राजपारिपदानां वर्गं परिचयमस्थापयम् ।
अद्य नाऽवकाश, अमुकदिने राशः समीपे गन्तव्यमिति प्रचुरप्रतीक्षामय
समयमुलङ्घ्य राजभवनमयासिपम् । मार्मिकलोकानां मर्मस्पर्शिनीं संस्कृत
सूक्तिम् अतज्ज्ञेपु (संस्कृताऽनभिज्ञेपु) संन्यधां न्यक्षिपम्, पृथक्पृथक्
कवितानिवेदन प्रक्षेपप्रायमित्याशय । हे पिशाचि लालसे ! प्रेहि अपपाहि
अग्र्यस्वेत्यर्थं ॥ ५ ॥

✽(कीर्तितो निवेद)✽

सकलसमासु सभ्यनिकरनिमात्रितोऽथ

सभ्यतानियत्रितोऽधिगच्छसि पुरःस्थितिम्

सर्वविधलोचनभावेद्यामधिरह्य ततः

कोविदकवेद्यामिह पठसि निजां कृतिम् ।

मञ्जुनाथ नाऽधिकविदग्धजननादाऽनुगान्
 प्राप्य साधुवादान्वहु मन्यसे मनोरतिं
 वाढमवधीरितोऽस्यलीककीर्तिकामनया

कामनया चित्त ! सखे पश्यसि सुखाऽऽयतिम् ? ॥६॥

सम्यक्करणेण निमग्नितः सादारमहूतः । सम्यक्तया नियमितसखं 'कवि-
 वरः' इति कृत्वा सर्वेषामग्रस्थितिं प्राप्नोषि । अज्ञविज्ञेत्यादिसर्वविधलोकानां
 सभाया मञ्जुमारद्व्य कोविदमात्रबोध्यां स्वां कवितां पठसि । तदनन्तरं
 नात्यन्तं विदग्धा ये जनास्तेषां हर्षनादानुगतान् 'साधु साधु' इत्यादि
 प्रशंसावादान्प्राप्य बहु यथा तथा मनस्तोषं मानयसि । अत एव अली-
 कायाः कीर्तेः कामनया हे मञ्जुनाथ भृशं विडम्बितोसि । हे चित्त ! मनया
 (कीर्तिकामनया) कां सुखायतिम् (कं वा शुभपरिणामम्) पश्यसि ?
 मनया मिथ्याकीर्तिलालसया न किञ्चिऽपरिणामसुखं भवेदित्याशयः ॥ ६ ॥

✽(तृष्णातो निर्वेदः)✽

सततमसभ्यद्वारपालाऽध्युपितामपि तां
 राज्ञो हर्म्यमालामिह लोभादहमभ्यगाम्
 प्रियमुपजल्पन्नपि वक्रदृशा दृष्टो हन्त
 लोभपरादृष्टो धनिलोकानहमन्वयाम् ।

मञ्जुनाथ कविताकलापेनोपवर्णितवान्
 कुटिल-कृतज्ञानपि भूयो वच्मि किंतमाम्
 एतावत्सतृष्णेनेह घूर्णितमिदानीमये

कृष्णे देहि दृष्टिं सखि तृष्णे ! परिमुञ्च माम् ॥७॥

निरन्तरम् असभ्यद्वारपालैरधिष्ठितां राज्ञो हर्म्यमालां लोभवशादभ्य-
 गच्छाम् । प्रियं वदन्नपि, अपरियुष्यमानैस्तेः वक्रदृष्ट्या धीक्षितः, लोभाभि-
 मूतोहं धनिकान् अन्वसराम् । अथ मञ्जुनाथ कविताकलापेन कुटिलान् कृत-
 ज्ञानपि वर्णितवान् । अधिकं किं वदामि । हे तृष्णे ! सामिन्नापेण मया

एतावत् जनेषु भ्रान्तम् । इदानीं कृष्णे भगवति दृष्टिं देहि । कृष्णासुरोप-
वशान्मामिदानीं लजेत्यर्थः ॥ ७ ॥

✽(उपसंहारः)✽

सम्प्रति सयत्नं सुप्रसाध्य भवदर्थे सैप
सञ्जितोऽत्र स्मरिजनः कोऽपि न विपीदतात्
सहृदयसेव्यमिह यावत्सौरभं नु भवे-
त्तावतैव विज्ञगणः सदयं प्रसीदतात् ।
मञ्जुनाथ मर्माऽपरिवोधात्कोपि, विज्ञजनो
व्यथते विरोधात्कोपि, कोणेऽसौ निपीदतात्
सदयदृशैवाऽदम्यदेवीकृतदासगणा

मे वीप्सितदाऽसौ गिरां देवी सुप्रसीदतात् ॥ ८ ॥

स एष (निवृत्तः) सुप्रसाध्य (सुतरामलंकृत्य) सञ्जितः सञ्जीकृतः ।
अत्र (निवृत्ते) कोपि पण्डितः न विपादं गच्छतु । निवृत्तो हि विपाद-
विगमाय भवत्यत एव कोपि रोदं मा यात्स्विरयाशास्ति । इह सहृदयैः सेव्यो
यावान् सुगन्धो भवेत्तावन्मात्रेणैव दयां कृत्वा विज्ञसमूहः प्रसादं गच्छतु ।
यदि तु कोपि जनः मर्मणः अपरिज्ञानात्, कश्चित्तु विज्ञजनः विरोधकारणा-
देव, सुखप्राप्तेः स्थाने व्यथां गच्छति, तर्हि असौ कोणे निष्ठतु । नास्याऽनु-
रोधमह प्रतीक्षे । सदयया दृश्यैव अदम्याः देवरूपाः कृता निजस्य दास-
गणा यया सा चाग्देवी, मे मनोरथपूर्विका सती सुप्रसन्ना भूयात् । यथा-
दृष्ट्या यस्या दासाः क्वच्यो देवा इव अमरतां गच्छन्ति सा सरस्वत्यैव मे
सुप्रसन्ना भवतु, न मे पण्डितानां प्रसादस्य प्रतीक्षेत्याशयः ॥ ८ ॥

गिरां मधुकिरां साधुमाधुरीमभिनन्दयन् ।

कवितानुसुमोद्यानचञ्चरीकः प्रसीदतु ॥ ९ ॥

मधुसाविणीनां वाणीनां माधुर्यं साधु यथा तथा अनुमोदमानः, कवि-
तानिकुञ्जगतः सहृदयो अमर एव प्रसीदतु ॥ ९ ॥

—❁ वंशवीथी ❁—

तत्र पूर्व—

प्राचीनचत्वरः

आङ्गिरस-आयास-गौतमेतित्रिप्रवरान्वितगौतमसगोत्रोत्पन्नः कृष्णय-
जुर्वेदान्तर्गततैत्तिरीयशास्त्राभ्यामी आपस्तम्बसूत्रो देवर्ष्यवटङ्कतैलङ्गमहान्ववा-
यप्रसूतः सोयं कविः साम्प्रतमात्मनो वंशपरिचयमारभते । तत्र वंशप्रवर्त-
कस्य गौतममुनेरनुभावं तपो धरदानं चारभ्य, यावीजीदीक्षितमूलपुरुषम-
नुकृम्य, श्रीकृष्णमहकविकलानिधिपर्यन्तं कवेः पूर्वजेन हरिहरमष्टेन 'कुल-
प्रयन्ध' नामकं काव्यमिदमुपनिबद्धम् । अस्य रचनाकालः १६ शतकस्या-
न्तिमो भागः । यतो हि श्रीमान् कृष्णमहकविकलानिधियुन्दीपतिं उपसिंह-
देवं तुष्टावेति ग्रन्थ उपलभ्यते । अस्य च नरपतेरेष पृथ कालः ।

गौतमगोत्रीयाणां देवर्षिप्रामाधिपतीनां तैलङ्गानां यावीजीदीक्षितमारभ्य
श्रीकृष्णमहपर्यन्तानामस्मिन्काव्ये परिचयो दत्तः । एतदुत्तराणां तु ग्रन्थो-
पग्रान्तैर्हिन्दीपृष्ठैर्मैयकैव नवीनतया परिचयः प्रादायि । स्थाने स्थाने तेषां
कवीनां भाषाकविताया भादनां अपि संगृहीताः सन्तीत्यग्रे स्फुटं मन्दि-
ष्यति ॥

ग्रन्थकतां.

❀ कुलप्रबन्धः ❀

तमोपहन्ता सलु गौतमोभू-
 द्मोपगेहः स्फुटदिव्यदेहः ।
 यस्मै परस्मै नुतिमावितेनु-
 देवा नृदेवा मुनिपुङ्गवाय ॥ १ ॥
 यत्कीर्तिवल्ली विपुला पुनीते
 गोदावरी पुण्यपयःप्रवाहैः ।
 अद्यापि नद्या समुपैति सङ्गं
 सद्यो यदङ्गं न स याति मङ्गम् ॥ २ ॥
 नदी नदीनायकपूजितासौ
 न दीनसत्त्वा निरवद्यदेहा ।
 पयांसि यस्याः परिपीय पुण्या-
 न्यारादपाराद्भवतोऽपयाति ॥ ३ ॥
 यदीयपानीयपवित्रगात्र-
 खासं यमाशंसितमाविधूय ।
 हरिं हरं वा भजमान एष
 समानवेपः समुपैति मुक्तिम् ॥ ४ ॥

गोदावरीरूपा कीर्तिवल्ली । यदङ्गं गोदावरीनद्या गङ्गा सङ्गं समुपैति स
 मङ्गं न यातीत्यन्वयः ॥ १ ॥ २ ॥ न दीन सत्त्वा यस्या सा । अद्यत्वं न
 दीना सत्त्वा मत्स्यादयो जीवा यस्याम् । अपाराद्भवत मसारादपयति
 निवर्तते ॥ ३ ॥ यमात् आशंसितम् अनुमित्त प्राप्तम् । समानवेपः हरेर्हारात्

पानीयपीयूषपरसान्निवन्तो
 हरेर्गुणाकर्णनलब्धवर्णाः ।
 बुधा यदध्यासवशादनाप्त-
 निमेषभावा विबुधा इवासन् ॥ ५ ॥
 अन्तर्नमन्तः सततं वसन्तः
 सन्तः कियन्तस्तटिनीतटेसिन् ।
 हसन्ति मुक्तानपि विष्णुभक्तान्
 जनान्न नामग्रहणे समर्थान् ॥ ६ ॥
 अलंकृता दिव्यलतावितानै-
 र्गन्धर्वगानै रुचिरैर्विमानैः ।
 पक्षीन्द्रपक्षैरुपलालितासौ
 वृक्षैर्वलक्षैः शतकोटिलक्षैः ॥ ७ ॥
 चकोरराजीव सर्वाहिवृन्दा
 ज्योत्स्नेव तापप्रशमप्रगल्भा ।

वा सारूप्यं प्राप्तः सच्चित्त्ययं ॥ ४ ॥ पानीयरूपस्य पीयूषस्य रसान् । यस्य
 हरेर्योनवशाद् सकृत्तच्चक्षुर्मोहनाः, अत एव अनिमेषतया देवा इवास-
 क्षिति भावः ॥ ५ ॥ मुक्तानां पुनर्वेहाऽसम्बन्धेन नामग्रहणामाद्य इति
 नामग्रहणासमर्थान् तान् हसन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥ पक्षीन्द्राणामाध्यभूतैः,
 वलक्षैः स्वष्टैः, शतकोटिलक्षैर्वृक्षैरुपलालिता । अथवा पक्षीन्द्रपक्षैरिति
 पृथग् योजनीयम् ॥ ७ ॥ चकोरपक्षिण्या सर्हिणां मयूराणां वृन्देन सहिता,
 तथेयमपि । कैलासभूमिण्या हरस्य अथमासेन प्रकाशेन मुक्ता तथेयमपि
 शिवतेजःप्रकाशिता । इत्सी यया मुक्तानां मौक्तिकानामरत्नेन योजनेन

कैलासधात्रीव हरावभासा

हंसीव मुक्ताशनभूपितासौ ॥ ८ ॥

इतस्ततश्चारितरङ्गहस्तै-

राकारयन्तीव जनान् जवेन ।

शीतेन मन्देन सुगन्धितेन

वातेन या स्वःसुखमादधाति ॥ ९ ॥

द्रोणाद्रिरस्याः सविधे विभाति

विभाऽतिसंदीपिनभःप्रदेशः ।

यन्मध्यभागस्थिततारकालि-

र्व्यलोकि लोकैः कटिकिंकिणीव ॥ १० ॥

कर इव मणिवन्धभासुरोसौ

विट इव कूटशतैरुदग्रकायः ।

बुध इव बहुधागमैरुपेतो

गिरिवर एष चरीकरीति चित्रम् ॥ ११ ॥

पद्माकरस्पर्शनजातमोदो

गौराम्बरप्रावरणाभिरामः ।

शोभिता तथैव प्रसिद्धेः, एवमियमपि मुक्तं भशनं वैरीदशैस्तपस्त्रिभि-
भूपिता ॥ ८ ॥ चारिभिः तरङ्गरूपैर्हस्तैः । स्वर्गसुखं करोति ॥ ९ ॥ वि-
भया अतिसंदीपी नभःप्रदेशो यस्य, कान्त्या गगनं मासयन्नित्यर्थः ॥ १० ॥
हस्तपक्षे मणिवन्धः प्रकोष्ठः । गिरिस्तु मणीनां रत्नानां बन्धेन भासुरः ।
विटो मिथ्याशतैर्गिरिस्तु निखरशतैरुदग्रकायः । बुधो बहुधा आगमैः
शास्त्रैर्युक्तः, गिरिस्तु भगमैर्वृक्षैः ॥ ११ ॥ पद्मायाः करस्पर्शनं, कमलसङ्घट्टस्य
च स्पर्शनं । गौरं स्वच्छं यदम्बरमाकाशं तस्यावरणेनाभिरामः, गौरस्य

वक्षःस्थलस्थापितदिव्यरत्नो

विभूर्ति सौभाग्यमुरुक्रमस्य ॥ १२ ॥

विभृतिसितकायकः परमपार्वतीनायकः

फणीन्द्रपरिसेवितः सुवह्नुनीलकण्ठाश्रितः ।

दिगम्बरविराजितो द्विजपतिप्रभाभासितो

दधाति हरभावतां क्वचन गङ्गायालङ्कृतः ॥ १३ ॥

तपस्तेपे तस्मिन् शिखरिणि महर्षिः परमनाः

सदा ध्यायन्विष्णुं यमनियमपूजाजपरतः ।

द्विपद्वर्षाण्येवं मधुमथनभाराधितवतः

प्रभुः प्रेम्णा तस्य क्षितितलमथाऽऽगाद्गनतः ॥ १४ ॥

कौस्तुभोरःस्थलस्थापनघोतितः

पीतवासःप्रभाभूपिताङ्गः प्रभुः ।

पद्मनेत्रो मुनेः सन्न पद्मावरो

भूपयामास भूमीन्द्रभूपाकरः ॥ १५ ॥

परमीक्षणेन हरिमेक्ष्य ततः

परमं स विसयमवाप मुनिः ।

पीतस्य पद्मस्य प्रावरणं च ॥ १२ ॥ विभूर्तिर्वैभवं भस्म च । मयूरैः, नीलेन
कृष्टेन च । दिशुः अग्यरे च, दिगम्बरेण च । द्विजपतीनां प्राङ्गा-
मान्, चन्द्रस्य च प्रमया ॥ १३ ॥ कौस्तुभयुक्तस्य वराःस्थलस्य स्थापनेन ।
पद्माया यतो मुनेः .सन्न भूपयांसभूयेति योजनता ॥ १५ ॥ परगुणदं
हरिम्, भाईक्ष्य । उग्रतपस्य ज्ञासनतः । महता आदृतः स सहसा
क. नि. ३४

उदतिष्ठदुग्रजयशासनतः

सहसाष्टतश्च महसाऽऽसनतः ॥ १६ ॥

विष्टरेथ मुनेर्विष्णुस्त्रिविष्टपतिः स्तुतः ।

निविष्टः शिपिविष्टेन सहितः स हितः सताम् ॥ १७ ॥

ततान स्तवं गौतमस्तत्र तस्य

त्रिनेत्राङ्गसङ्गश्रियाऽलंकृतस्य ।

परेशाङ्घ्रिपद्मे नतोहं नतोहं

प्रसीद प्रभो पाहि दीनं दयालो ॥ १८ ॥

दीनेश दीनजनतारणनामभक्त्या

दीनत्वमेकमवलम्ब्य समागतोसि ।

कस्मात्प्रतारयसि मामघहारकेश

चिन्तामणिर्जयति राम तवैव नाम ॥ १९ ॥

हे नन्दनन्दन सनन्दनवन्दिताङ्गे

चेतोभिनन्दय विनिन्दय मन्दभोगान् ।

पापान्निवर्तय विवर्तय दुष्टभावा-

त्कर्माणि कर्तय समर्थय सार्थकत्वम् ॥ २० ॥

मांसासृगस्थिनिचितासु नितम्बिनीषु

चेतश्चलं मम विचिन्तयते सुखानि ।

आसनत उदतिष्ठ ॥ १६ ॥ शिपिविष्टेन शिवेन सहितः विष्टरे निविष्टः
॥ १७ ॥ त्रिनेत्रस्य शिवस्याङ्गसङ्गश्रिया । हरिहररूपा मूर्तिर्दक्षिणे प्रसिद्धा
॥ १८ ॥ दीनजनतारणेति नाम्नो भक्त्या धृष्टया । अघहारक ईश ॥ १९ ॥

पापापहारिणि विहारिणि हृत्सरोजे
 संसारतारिणि न याति भवत्यधीशे ॥ २१ ॥
 चेतोनिःकायनिहितोसि समर्थबुद्ध्या
 श्रीनाथ चेन्मम रिपून् निवारयेथाः ।
 सेव्यास्त एव मदमत्सरलोभमोहा
 लोके नरा बलिनमेव समाश्रयन्ति ॥ २२ ॥
 आकर्णकृष्टविशिखासनरोपितेषुः
 कालश्चिकीर्षति मृगे मृगयां ममाङ्गे ।
 पश्यन्नुपेक्ष्यसि समस्तधरामणे चे-
 त्सर्वायुधान्यथ विहाय तपः श्रयस्व ॥ २३ ॥
 न क्षत्रियोसि वत रक्षसि नो यदसान्
 पञ्चेपुतो हृदयरत्नचिरत्नचौरात् ।
 यद्यायुधानि बहसे तद्दहो विचित्रं
 हास्याय किं व्यरचि राघव वेप एषः ॥ २४ ॥
 येषां त्वमेव कुलदैवतमच्युतासि
 ये त्वामनन्यहृदयाः परिशीलयन्ति ।

हृत्सरोजमप्ये विहारिणि भवति न प्रयानि ॥ २१ ॥ चेतोरूपे निःकाये गृहे ।
 यदि त्वं मदमत्सरदीप्त निवारयसि तर्हि तानेव सेविष्य इति बलवता स्वया
 ते निषायां इत्यर्थः ॥ २२ ॥ उपेक्षते इति उपेक्षी (गिनिः), अग्नि पर्यवपि
 यदि त्वं उपेक्षाकारकोऽसि । 'उपेक्षसि' इति परस्मैपदं तु धियाकरणानामक-
 न्तुदम् । अनुदात्तेष्वलक्षणस्वारमनेपदस्वानित्यस्ये यदि संमनिम्नद्वन्द्वे तथा
 पाठः । यदि मृगमात्रस्य (शरीरस्य) अपि रक्षा दुष्करा, तर्हि आयुषत्यागपूर्-
 र्धकं उपश्रममेव श्रेयः । स्मारयति भारविमयमर्थः ॥ २३ ॥ मया अजातो

धन्यमन्यं वरं ते ददामि द्रुतं

वंशमेवांशभावेन ते भावये ॥ ३० ॥

अनिन्द्यहृद्यगद्यपद्यविद्यया विभूषितः ।

तवास्तु वंश एष देशसंपदामुदारभूः ॥ ३१ ॥

तर्कविद्या मदीया, त्वदीयानना—

न्निःसृता ते यशः स्थापयिष्यत्यलम् ।

नानया तुल्यतामेष्यते विद्यया

भारतीयैभवे कापि शास्त्रावलिः ॥ ३२ ॥

भाग्यभोगभूरिलाभभाजनं भवान्भुवि ।

लप्स्यसे परं पदं परम्परापवित्रितः ॥ ३३ ॥

एवमादिवाग्विलासवादसादरीकृतः ।

गौतमो ददर्श देहमात्मनो हिरण्मयम् ॥ ३४ ॥

हरिस्ततोन्तर्हित एव चासी—

दत्त्वा वरांस्तापसपुङ्गवाय ।

परेश ! भावद्वारा भवन्तमेव आश्रित इत्यर्थः ॥ २९ ॥ वसे वस्यामि, वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवृद्धिर्देशाद्वास आच्छादने इत्यस्य धातोर्लट उक्तमेकवचनम् । धातूनामनेकार्थत्वाच्च निवासोऽर्थः । निजस्य अंशभावेन (अंशसत्तया) तव अंशं जनयामि । तव वंशो ममांशकलया संभावितो भविष्यतीत्यर्थः ॥ ३० ॥ अनया तर्कविद्यया (सह) भारतीयैभवे कापि शास्त्रावलिः तुल्यतां न एष्यते । इन्द्र गतौ, अस्मात्पुत्रः । वाङ्मयेऽनुपमा ते विद्या भविष्यतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ भाग्यस्य भोगस्य भूरिलाभस्य च भाजनम् ॥ ३३ ॥ एवमादिना चाग्विलासेन, धादेन संलापेन (उच्छिप्र-

त्वामर्चयन्ति खलु ये करुणामृताब्धे

तैरेव मे भवतु राघव वाग्विलासः ॥ २५ ॥

त्वया ज्ञातो मातुर्जठरमुपयातो विधिवशा-

दजातो न ज्ञातो भवजलधिपातोपि हि मया ।

प्रभुस्त्वं मे तातो भवसि, न कृपातो हवसि चे-

द्गदापाणे जाने मयि विपमशीलोसि भगवन् ॥ २६ ॥

साथुकण्ठस्ततो वाचमुद्बुद्धितुं

गौतमो न क्षमः स्वच्छभावाकुलः ।

रोमहर्षादिचिह्नानि विस्तारयँ-

स्तारयन् स्वां तनुं मूढ एव स्थितः ॥ २७ ॥

पादयोः पातिनं श्रीहरिस्तं ततो

हस्तपद्मेन विप्रं समुत्थापयन् ।

क्षिप्रमूचे वचो—“विप्र यत्तं हितं

तद्व्रीतु, स्फुटं ते ददामि द्रुतम्” ॥ २८ ॥

स गौतमस्तमच्युतं जगौ मुदा पदानतः ।

— अहं परेश भावतो गतो भवन्तमेव हि ॥ २९ ॥

ग्राह तं केशवस्तद्वचो भावयन्

पद्मया संगतस्ते वसे वेश्मनि ।

भायातः भवजलधिपातः न ज्ञात इत्यर्थः ॥ २६ ॥ वाचम् उद्बुद्धितुं प्रका-
शयितुम् । ‘उच्चारितुम्’ इति तु ‘उच्चारयितुम्’ इत्यनेन बाधनीयम् । त्वच्छ-
भावेन निमैकभावेन । स्वां तनुं तारयन् भगवद्दर्शनेन उदात्तम् ॥ २७ ॥ हे

एते यज्ञाप्तदीक्षास्त्रिपुरहरपुरीवाससंपूरितेच्छा

वैराग्यज्ञानभक्तिद्रविणसुयशसां कल्पवृक्षा वभूवुः ॥३९॥

काचिन्मण्डलदीक्षितस्य समभूत्कन्या मनोहारिणी

यामाहुः खलु पद्मिनीमिति बुधाः सामुद्रिकैर्लक्षणैः ।

नाम्ना चारुमती सुचारुचरिता पद्मालयेव स्फुर-

द्वृषौदार्यगुणान्विता त्रिजगतीलावण्यशैवालिनी ॥ ४० ॥

आकर्ष्य तस्याः स्पृहणीयरूपं

दिल्लीपतिस्तां चकमे गुणाढ्याम् ।

नानाविधैर्नाप यदा प्रयत्नै-

स्तदा रुरोधस्य गृहं समन्तात् ॥ ४१ ॥

रुद्धे गृहे दीक्षितवासवोपि

स्वमोचनोपायमनीक्षमाणः ।

स्वरोधकान् द्रव्यगणैः प्रतोष्य

नावं समारुह्य ययौ प्रयागम् ॥ ४२ ॥

वासांसि धान्यानि धनानि पात्रा-

प्यन्यानि वस्तून्यपि तस्य तत्र ।

स्थितानि काश्यां, स पुनः प्रयागं

प्रति प्रतस्ये सकलत्रपुत्रः ॥ ४३ ॥

मध्येमार्गं वन्धुवर्गान्विचिन्व-

न्यौत्रं स्वस्य प्राणतोपि प्रियं सः ।

तस्मिन् गते देववरास्त एतं
संभाव्य वाग्भिः प्रययुनिकेतम् ॥ ३५ ॥

→ वंशानुक्रमः ←

वावीनामा समभवदलं कोपि तद्वंशचूडा-
रत्नं, कीर्तिः सदनमवनीमण्डनं शास्त्रतत्त्वम् ।
स्फूर्तेर्मूर्त्तिर्मदनमहिमा भारतीभागधेयं
क्षोणौ यस्य ऋतुभिरभवदीक्षितं नामधेयम् ॥ ३६ ॥
स दक्षिणो दक्षिणदिग्भिर्भागा-
त्काशीपुरीं प्राप धनद्वियुक्तः ।
चकार वासं च निकारशून्य-
स्तस्यां सदाचारनवायतारः ॥ ३७ ॥
धनकनकसमृद्धो दानदाक्षिण्यशीलो
बहुविधवुधवृन्दं मानयन् रत्नवर्षः ।
निखिलनृपतिलोकान् लालयन्वाग्निनोद-
निजगुणसुमनोभिर्वासयामास विश्वम् ॥ ३८ ॥
आसीत्स्त्रनुस्ततोऽस्माद्विधुरिव जलधेः कोपि लिङ्गोजिशर्मा
तस्याभूद्विश्वनाथस्तदनु च समभून्मण्डलस्तस्य वृनुः ।

(युक्तिरूपेण) च सादरीकृतः ॥ ३४ ॥ देववराः शिवादयः । शिवस्वागमनं
प्रसन्नकृता स्वयमेवोक्तं पूर्वम् । अत्र भाद्रपदप्रयोगेण अन्वेऽपि देवा
भागता अभूवन्निति पूर्वमवसेयम् ॥ ३५ ॥ मदनवत् (रूप-)-महिमा
यस्य ॥ ३६ ॥ निकारेण आत्मावमाननेन धूम्यः ॥ ३७ ॥ धनैः कन-
केतैर्गोमृदादिभिः, कनकेन च समृद्धः ॥ ३८ ॥ त्रिजगतीत्यावप्यस्य

कृत्वा तमुत्सङ्गतं समेत्य
 स्वस्वामिनं सर्वमुदन्तमाख्यत् ॥ ४९ ॥
 आनन्दपूरो मनसि क्षणेऽसि-
 न्नालावलोकादथ तस्य योभूत् ।
 मन्ये न मान्यो गलदश्रुदम्भा-
 दासीद्वहिर्नेत्रपथात्स एव ॥ ५० ॥
 प्रयाजिने दातुमशक्नुवानो
 मानोचितं किञ्चन वित्तमसौ ।
 यज्ञोपवीतं निजकण्ठदेशा-
 दुत्तार्य तत्कण्ठगतं व्यतानीत् ॥ ५१ ॥
 तस्मिन्नथ ब्राह्मणतां प्रपन्ने
 तपोबलादीक्षितपुङ्गवस्य ।
 तद्वक्त्रपद्मादथ वेदशास्त्र-
 पुराणवाणी स्फुटमाविरासीत् ॥ ५२ ॥
 प्रयागमेत्याथ वसन्दिजाते-
 निर्लीय सब्रन्यथ मण्डलेशः ।
 विज्ञापितो बान्धवभूमिभर्तुः
 स्वरूपतो ज्ञातचरोपि चारैः ॥ ५३ ॥

अकथयत् । आरुपूर्वकात् चक्षेः ह्यातेर्वा झुङ् ॥ ४९ ॥ न मान् यः भवकाशं
 न प्रामुवन् सन् ॥ ५० ॥ स्वरूपेण आकारमहिम्ना । ज्ञातचरोपि पूर्वतो
 ज्ञातोपि । बान्धवदेशभूपस्य चारैर्गुह्यचारैर्विज्ञापितः ॥ ५३ ॥ स्वगुरोः परी-

नैवापश्यन्मण्डले मण्डलेशः

शोकाक्रान्तस्तत्र संमूर्च्छितोऽभूत् ॥ ४४ ॥

यथाकथंचित्समवाप्तसंज्ञः

पार्श्वे स्थितं दासमथो बभापे ।

‘त्वं धर्मपुत्रोसि मम प्रयाजि-

न्मासुद्वरखाद्य विपत्समुद्रात् ॥ ४५ ॥

दोलासंस्थो विश्वनाथस्य पुत्र-

स्तत्रैवास्ते, किं करोमि क्व यामि ।

प्राणास्तन्मे रक्षणीयास्त्वयैते

सौम्यानेयः सोपि सौम्यैरुपायैः ॥ ४६ ॥

बद्धा तिष्ठत्वत्र नौकापि ताव-

त्प्राणप्रेष्ठो यावदायाति बालः ।

याहि त्वं, मे साधयखाद्य कार्यं

भूयात्तेऽयं भूतनाथः सहायः’ ॥ ४७ ॥

अथ प्रयाजी स निजप्रयाणे

सरन्मृडानीपतिमुग्रवीर्यम् ।

आलक्ष्य सुप्तानवरोधिलोका-

नन्तर्गृहं च प्रविवेश सद्यः ॥ ४८ ॥

हिन्दोलिकायां सुखमुत्तमेनं

वालं विशालाक्षमथाभ्यपश्यत् ।

कर्पूरचीरधाराप्रवाह इति कनकशब्दान्ते ।

तस्य त्रिलोकविदितं नामासीदर्थिकल्पतरोः ॥ ५९ ॥

देवपिंग्रामवर्यो जयति, यमुनया संगता यत्र गङ्गा

वावीजीदीक्षितानां समभवदतुला तत्र वंशस्य वृद्धिः ।

तत्रासंश्रुवर्तिप्रसृमरयशसः केपि, केचित्सिँवर्या

गङ्गायाः सेवयैते त्रिपथविगलितास्त्रीणि नामानि भेजुः ६०

कनीयान्मण्डलेशस्य काशीनाथ,—स्तदात्मजः ।

जगदीशोऽजयत्कीर्त्या कवीन्दिल्लीशमानितान् ॥ ६१ ॥

परमेश्वरशर्माऽभूत्तत्पुत्रः संमतः सताम् ।

तस्माद् गोपालरायोऽभूद्दीपादीप इवोद्गतः ॥ ६२ ॥

दीक्षितानां विश्वनाथशर्मणां कृष्णदीक्षितः ।

आतासीत्कुले जज्ञे भट्टः कल्याणपूर्वकः ॥ ६३ ॥

श्रीगोविन्दोऽभवत्तस्मात्कवीनामग्रणीः सुतः ।

स इदानीं वने काम्ये मरुत्वानिच तिष्ठति ॥ ६४ ॥

रणछोडप्रभृतयो वावूरायादयः परे ।

देवर्षयो गोकुलस्था इत एव त उद्गताः ॥ ६५ ॥

पचायत् ततश्चिवः ॥ ५८ ॥ कनकादिदानशौण्डतया 'कनककर्पूरचीरधारा-
प्रवाह' इति नामासीत् ॥ ५९ ॥ चक्रवर्तिपु प्रसृमरयशस्यया 'चक्रवर्तिनः'
सिँवरीगङ्गायाः सेवया 'सिँवरी' इति, द्वाभ्यां भेदाभ्यां सह देवर्षिग्रामा-
धिपतीनां देवर्षिचक्रवर्तिसिँवरीति प्रथो भेदा यभूवुरित्यर्थः ॥ ६० ॥
रणछोडवावूरायादयो गोकुले स्थिताः ते देवर्षेय इत एवोद्गताः ॥ ६५ ॥

राजा बान्धवदेशभूपरिवृढो गोपालसिंहस्तदा

दीक्षायां स्वगुरोः परीक्षणमथो कृत्वा स वव्रे ततः ।

श्रीमन्मण्डलदीक्षितं स्वपरमाचार्यं ददौ चादरा-

द्देवर्षिप्रमुखान् शताङ्कगुणितान्ग्रामान् स तस्मै पुनः ५४

आच्छाद्य क्षौमवासोभिः क्षितिं स्वनगरावधि ।

गोपालसिंहस्तं निन्ये प्रयागान्निजपत्तनम् ॥ ५५ ॥

अदीक्षयद्बान्धवदेशनाथं

समेत्य तत्रामलमन्नदानात् ।

प्रदापयामास पुरोहितस्य

कन्यां च तस्मै नववाडवाय ॥ ५६ ॥

तत आगत्य देवर्षिग्रामं राजर्षिमानितः ।

दीक्षितर्षिः सुहृद्बन्धुवर्गयुक्तोऽवसत्सुखम् ॥ ५७ ॥

चक्रे तत्राथ राज्यं निजकुलसहितो मण्डले मण्डलेशो

विद्या-सौभाग्य-भाग्योदय-विमलयशः-पुण्यपूर्णप्रतिष्ठः ।

तस्मादासीदुदासीकृतरिपुनिवहो विश्वनाथस्तनूज-

स्तस्मादुद्दामधामा समजनि तनयो मण्डलोऽप्यण्डलक्ष्मीः ५८

क्षण कृत्वा दीक्षायां स गोपालसिंहो मण्डलदीक्षित परमाचार्यं वव्रे इति योजना ॥ ५४ ॥ क्षौमवासोभिः कौशेयवस्त्रैः, स्वनगरपर्यन्तं क्षितिं आच्छाद्य, (पगपाँवडा) ॥ ५५ ॥ नववाडवाय नवीनवाडवाय तस्मै राज्ञे पुरोहितस्य कन्यां दापयामास । अनेन सिध्यति यद्बान्धवदेशाधिरातिर्ग्राह्यं धासीदत्त एव पुरोहितपुत्रा साकं तस्य विवाहं मण्डलेन कारयामास ॥ ५६ ॥ तत्र मण्डले ('देवर्षि' आदिग्राममण्डले) । उदासीना. श्रुवाः रिपुनिवहा येन । वैरिणोपि वैरिभाव तत्पुत्रेति भावः । इत्पूर्वकादालेः

चतुराननचातुरीविचित्रो

हरिसेवारसलोलुपः स आसीत् ॥ ७० ॥

वृथाकल्पनाजल्पनाऽपेतचित्तः

स्वधर्माय वित्तोपपत्तिं ततान ।

हरिध्यानधौताशयः शान्तिनिष्ठो

न संसारतापं प्रपेदे कदाचित् ॥ ७१ ॥

कवीश्वराणामथ पण्डितानां

धुरि स्थितो वैष्णवधर्मनिष्ठः ।

गङ्गातटे श्रीयमुनातटे वा

चरन्मनः स्वं रमयांचकार ॥ ७२ ॥

यः श्रीशुकमुखोद्गीर्णश्रीभागवततत्त्ववित् ।

‘अनन्यानन्दिनी’ चक्रे टीकां वैष्णवसत्कृताम् ॥ ७३ ॥

पुत्राः साधुचरित्राः क्षोणीसुत्राममानपूजार्हाः ।

वंशीधर-मुरलीधर-गिरिधर-संज्ञास्त्रयोऽभवंस्तस्य ७४

दयादानदाक्षिण्यविद्याप्रवीणः

कलाकल्पनाकल्पशास्त्री नवीनः ।

स वंशीधरस्तेषु वंशीधरांशो

हृदेरामभूमीशमित्रं बभूव ॥ ७५ ॥

चतुराननवत् चातुर्येण विचित्रः ॥ ७० ॥ स्वधर्मायैव वित्तोपपत्तिं सर्वस्ववित्ति-
योगं चकार ॥ ७१ ॥ क्षोणीसुत्राभ्याः पृथिवीन्द्रस्य मानपूजार्हाः ॥ ७४ ॥ कदाचि-
पये या. कल्पनाः नूतनाविष्काराद्येषु प्रवीणः । अथवा कल्पया चातुर्येण
या. कल्पनाः कविबोधेक्षणानि । हृदयराम इत्यस्य भाषाप्रसिद्ध्या चन्द्रन्दोनु-

हरिहर इति नाम्ना विश्रुतो मण्डलेश-
 त्समजनि सुखसंपत्संयुतः कोपि स्रुतः ।
 गिरिधरगिरिपुत्रीगीर्गिरीशैकदेहो
 गगनचरणैरप्यादृतप्रेमदेहः ॥ ६६ ॥
 भूमण्डलाखण्डलतः स लेभे
 क्षोणीकवीनामधिपत्वभावम् ।
 देवपिंनाम्नि प्रकटप्रभाव-
 श्चकार राज्यं निजपत्तनेसिन् ॥ ६७ ॥
 सप्ताप पुत्रीः स पवित्रमूर्तिः
 पुत्रं न चैकं कुलतारणाय ।
 धर्मैर्धुरीणैर्धरणीधवानां
 धुरि स्थितो धाम हरेर्जगाम ॥ ६८ ॥
 तस्मिन्प्रपन्ने परलोकयात्रां
 तस्मानुजो माधवतुल्यतेजाः ।
 श्रीमाधवो ग्रामशतस्य राज्यं
 प्रहर्षयन्पौरजनान्प्रपेदे ॥ ६९ ॥
 अकवरनृपतेरवाप्य मानं
 सनयैः स्वैस्तनयैः समर्चिताङ्घ्रिः ।

विष्णु-पार्वती-सरस्वती-शिवाभामेकदेहः, एतरेव मूर्तिधारितेति यावत् ।
 अत्र एव देवैरपि आदृतः प्रेम्णा देहो यस्येष्टः । अथवा, देवैरपि आदृता
 प्रेमदा इहा चेष्टा यस्य सः ॥ ६६ ॥ भारतचक्रवर्तिनः सकाशात्कविसार्व-
 भौमत्वं लेभे ॥ ६७ ॥ धुरीणैः धैर्यैर्धर्मैः । धरणीधवानां राज्ञाम् ॥ ६८ ॥

तथास्तु ते वाढमिति बुवाणो

जगाम धामामलनामधेयः ।

विप्रोपि विद्यार्थमसौ नृगेयः

काशीपुरीं प्राप बुधैरजेयः ॥ ८१ ॥

मतितरणिमवाप्य तत्र तूर्णं

पढापि च शास्त्रसरित्पतींस्ततार ।

क्वचिदपि न विमोहमाप सद्यः

स्मृतहयशीर्षगुणप्रभावविद्यः ॥ ८२ ॥

काव्यव्याकृतिनाटकाम्बुतरणिः साहित्यजीवः कला-

कौशल्याङ्गिरसः कवित्वरचनाचातुर्यवल्मीकभूः ।

वेदाख्यानविरश्चिचारुचरितः स्मृत्यर्थवैवस्वतः

किं चामानपुराणभानकुशलो योगाङ्गचन्द्रोदयः ॥ ८३ ॥

शब्दाब्धावपि शेषशालिधिपणः सांख्येऽथ पातञ्जले

वेदान्ते गुरुगौरवोन्नतमनाः कौशेषु कौशोऽपरः ।

मीमांसोदधिगाहने गहनधीर्विशेषिके विश्रुत-

स्तत्रार्थामलमर्मसु त्रिनयनो न्यायाब्धिनाथोऽभवत् ॥ ८४ ॥

धाम जगाम ॥ ८१ ॥ स्मृताः हयशीर्षगुणप्रभावेण विद्या येन सः ॥ ८२ ॥

काव्य-व्याकरण-नाटक-रूपे भञ्जुनि तरणिसदनः । साहित्यस्य जीवः

(प्राणः) । आङ्गिरसो वृद्धस्पतिः । वल्मीकभूवल्मीकिः । अग्रमाणं नल्पीरा-

निकृशानं तस्मिन्कुशलो । योगशास्त्रस्य विषये प्रकाशकरवाचन्द्रोदयः ॥ ८३ ॥

गुदवत् वृद्धस्पतिवत् गौरवेणोन्नतमनाः । कौशानां विषये कौपसदनः,

लावण्यनाम्नि नगरे स चकार वासं
 प्रेम्णा नृपस्य विदधे च परप्रकाशम् ।
 द्वावेव तत्र वसतः किल रामकृष्ण-
 नारायणाविति वभूवतुरात्मजातौ ॥ ७६ ॥
 लब्ध्वा विद्या निखिलाः पण्डितराजाञ्जगन्नाथात् ।
 नारायणस्तु दैवादल्पायुः स्वःपुरीमगमत् ॥ ७७ ॥
 अनूपनगरे ततस्त्रिपथगामिनीये तटे
 चकार मुरलीधरो हयशिरःसमाराधनम् ।
 स तेन परितोषितः कमलया समालङ्कृतः
 समागमदुमापतिप्रमुखदैवतैः संयुतः ॥ ७८ ॥
 वराभीतिविद्यासुधाकुम्भपाणि-
 स्तदानीं सदानीवसिंहासनस्यः ।
 'वरं ब्रूहि विप्र प्रसन्नोऽसि तुभ्यं'
 स ऊचे वचो नूतनस्तोत्रतुष्टः ॥ ७९ ॥
 निशम्य सम्यक् स हरेः समीरितं
 तदा मुदा वाचमुवाच वाडवः ।
 'प्रदेहि मे देहिषु दुर्लभां मतिं
 विद्यां यशः संततिमैश्वरीं गतिम्' ॥ ८० ॥

रोधात्तथा वन्धः ॥ ७५ ॥ परस्य परमपुरपस्य प्रकाशमुद्गासम् ॥ ७६ ॥ विर-
 यगामिन्या इदं त्रिपथगामिनीयम् ॥ ७८ ॥ सद्भिः आनीते सिंहासने तिष्ठ-
 तीति । तुभ्यम् वाक्ये ॥ ७९ ॥ समलानि नामधेयानि यस्य स हयश्रीवः

जितसकलबुधेन्द्रवृन्दचूडा-

मणिनिकरद्युतिरञ्जिताङ्घ्रिपट्टः ।

पदमभिनवमाप सद्य एष

त्रिपुरहरामलपत्तनप्रतिष्ठः ॥ ८५ ॥

विद्यावागीशशर्मा सकलगुनिजनस्तुत्यकर्मा स आसी-

न्नित्यं श्रीकृष्णधर्माचरणपटुमतीन्मानयामास भक्तान् ।

व्याप्ता विश्वम्बरान्तःकमलसदनया विद्यया यस्य कीर्तिः

स्फूर्तिः शास्त्रेष्वनन्ता समजनि जगतीजीवजाते न यादृक्

भूनरेन्द्रादसौ रत्नपूर्णान् वसू-

नाप जापप्रभासुप्रभावप्रथः ।

न्यायविद्याविधौ वादिपञ्चाननः

सञ्चिकाय स्वयं स्वं यशो भासुरम् ॥ ८७ ॥

तस्यानुजोय जगतीजगतीपतीनां

सेवां विहाय जगतीद्व्यतमं तुतोप ।

वंशीधराच्च मुरलीधरतस्तदानीं

लब्ध्वा धनानि विविधानि विधानदक्षः ॥ ८८ ॥

(भाकरः) ॥८५॥ त्रिपुरहरस्य शिवस्य भ्रमले पत्तने(काश्याम्)प्रतिष्ठःस्थितः,

तिष्ठतेरच् । अभिनवं पदम् भाप ॥ ८५ ॥ विद्यावागीशशर्मेति प्रथितविद्वः ।

अन्तःकमलमेव सदनं यस्यास्यया विद्यया सकलधरा व्यापेति यावत् ॥८६॥

जापप्रभया सुप्रभावा प्रथा (प्रसिद्धिः) यस्य ॥ ८७ ॥ जगत्याः पृथिव्या-

ये जगतीपतयः राजानस्त्रेयाम् । जगति इद्व्यतमम्-भयया जगत्याः इद्व्यतः

काव्यव्याकृतिवृत्तकोशकुशलोऽलङ्कारसर्वस्ववि-

च्छ्रीकृष्णः कविपण्डितो विजयते वाणीविलासालयः १००

हरिहर इव कविराजो धनयशसां मण्डलेश इव कोपः ।

श्रीकृष्णमद् एष हि चिरमुर्वीमण्डले जीव्यात् ॥ १०१ ॥

तेषु श्रीरामकृष्णः प्रकटितविभवो राजराजोजितश्री-

दारिद्र्यद्राविविद्यावशितनृपजनः सन्मनःसंश्रितोऽभूत् ।

यस्यावश्यायशुभ्रभ्रमितसितयशोभासितो भूमिभागः

शिष्याणामप्यमेयाऽगणितगुणगणैर्गौणभूतो गणेशः १०२

निजशिष्यतो हृदयरामसुता-

जगरामतः समाधिगम्य सुखम् ।

अनुजैर्युतः श्रितसुरद्वरसौ

विललास तत्पुरि विलासयुतः ॥ १०३ ॥

दिल्लीशस्याज्ञया राज्ञो जगरामो जगद्वली ।

सैन्धवं सैन्धवैर्युक्तो जगाम जयदायुधः ॥ १०४ ॥

पुष्पवन्तौ सूर्याचन्द्रमसौ ॥ ९७ ॥ वेदान्ते सिद्धान्तभूता धीर्यस्य, वेदान्त-
सिद्धान्तात् ध्यायतीति वा । वृत्तं लोकवृत्तमितिहासादि छन्दो वा । वाणी-
विलासानामालयः ॥ १०० ॥ मण्डलेशश्च तत्पुरो हरिहरश्चोभौ पूर्वजौ तद्-
गुणख्यातौ ॥ १०१ ॥ तेषु पुत्र-भ्रातृव्यादिषु सत्सु । सन्मनसां संश्रितः ।
अवश्यायो हिमः । भारमनस्तु का कथा, शिष्याणामप्यगणितगुणगणैर्गणेशो
गौणः (उपसेवभूतः) अभूत् ॥ १०२ ॥ श्रितानां कल्पवृक्षः । तत्पुरीति
'भागमशास्त्रानित्यतया' । अथवा 'तत्पुरिविलासयुतः' इति पाठः ॥ १०३ ॥

अगणितगुणगणपात्रं गिरिधरपुत्रो बभूव भाग्यनिधिः ।
 विमलकलाकुलशीलनगततन्द्रो रामचन्द्र इति ॥ ९४ ॥
 तस्य द्वावथ पुत्रौ गिरिधर-मधुसूदनौ भवतः ।
 भोक्तुं स्वर्ललनानां सुखं गतौ तौ सुरेन्द्रपुरीम् ॥ ९५ ॥
 श्रीमान् बालमुकुन्दो मुरारिभट्टश्च बद्धितप्रणयौ ।
 जज्ञाते द्वावेतौ वंशमणी गोकुलोत्सवात्तनयौ ॥ ९६ ॥

यशःप्रतापाविव मूर्त्तिमन्तौ
 विवेकधार्मविव वर्धमानौ ।
 कृतावताराविव पुष्पवन्तौ
 द्वावेव भूमौ जयतः समर्थौ ॥ ९७ ॥

श्रीवैष्णवाचारविदां वरिष्ठा-
 च्छ्रीकृष्णचन्द्रामलभक्तिनिष्ठात् ।
 मुकुन्दभट्टाद्दुदितो गुणाढ्य-
 श्चकास्ति सन्नुर्त्रजभूषणाख्यः ॥ ९८ ॥

श्रीकृष्णशर्मा तनयस्तदानीं
 श्रीलक्ष्मणादाहितलक्षणोभूत् ।
 वशीकृतो येन गुणैरुदारै-
 र्बुन्दीपतिः श्रीयुधसिंहभूपः ॥ ९९ ॥

मीमांसापरिशीलने पटुमतिः सांख्याब्धिपारंगमो
 न्यायानर्गलवाक्प्रपञ्चचतुरो वेदान्तसिद्धान्तधीः ।

त्यक्त्वा श्रीकीर्तिसिंहं तदनु स दनुजारातिभक्त्याप्तकाम-
 स्तत्पित्रा मानमानन्दितमधुरमना मानसोन्माथिमूर्तिः ।
 दक्षा पादं रिपूणां शिरसि, च सुहृदां पाणिपङ्केरुहाग्रं
 जाग्रद्विद्योद्यतस्तत्पुरि मुदममितामाप मीनध्वजश्रीः १११
 तस्मिन्गते मोक्षपदं क्षितीशे
 क्षमारक्षणे बुद्धिविचक्षणश्रीः ।
 श्रीरामसिंहस्तनयस्तदीयः
 श्रीरामकृष्णं रमयांवभूव ॥ ११२ ॥
 तस्मिन्नापि खल्ललनाविलास-
 सुखानि भोक्तुं दिवमभ्युपेते ।
 तत्त्वनुरारादितभूमिभारो
 वभूव राजा किल कृष्णसिंहः ॥ ११३ ॥
 गुरुवत्कृष्णसिंहेन रामकृष्णोद्य मानितः ।
 कञ्चित्कालं वसन्तत्र बुभुजे स्वर्गवत्सुखम् ॥ ११४ ॥
 कलिन्दकन्याम्युपवित्रितायां
 दिल्लीशपुर्यां वसतोऽथ तस्य ।
 जीवो ययौ धामनि दानवारे-
 रस्थानि गङ्गासलिले ममज्जुः ॥ ११५ ॥

रामकृष्णस्ततस्तेन विज्ञप्तेः सादरीकृतः ।
 न ययौ म्लेच्छदेशं स विप्रागमवहिःकृतम् ॥ १०५ ॥
 ततः स आकारित आदरेण
 श्रीकृष्णसिंहेन नृणां वरेण ।
 अनूपनाम्नो नगरस्य नूलं
 विश्वम्भराभागमलंचकार ॥ १०६ ॥
 गङ्गापयःस्नानपवित्रमूर्तिः
 श्रीरामनामस्मृतिवाधिताद्यः ।
 श्रीकृष्णसिंहादमितानि लेभे
 वस्त्रानि शिष्यान्निजभक्तियुक्तात् ॥ १०७ ॥
 पुरन्दरदराहूतः स उदारगुणाग्रणीः ।
 सुरसिंहैस्ततो लेभे कृष्णसिंहः सुरालयम् ॥ १०८ ॥
 तस्मिन्प्रपन्ने किल नाकलोकं
 तदा मुदा श्रीजयसिंहसन्तुः ।
 श्रीकीर्तिसिंहः कुतुकी कलासु
 समाह्वयद्राजकविं नरेन्द्रः ॥ १०९ ॥
 समानसौ सप्त रविप्रकाशः
 कामाटवीमन्दिरलब्धवासः ।
 निनाथ नारायणनामधेयै-
 स्तत्रान तत्रापि च पुण्यराशीन् ॥ ११० ॥

सुरसिंहैरिति करणे तृतीया । पुरन्दरेण दर क्षीब्रं भाहूतः ॥ १०८ ॥ सप्त
 समान् वत्सरान् (अत्यन्तसंयोगे) । पुंसवमपि ज्ञायते । कानाटवी काम-

अद्यापि तस्यां निवसन्सभायां
 सभ्यैः समस्तैरुपलालिताङ्घ्रिः ।
 श्रीमाधवः स्वर्गसुखानि विन्दन्
 क्षोणीतले नैव मनः करोति ॥ १२० ॥

आनन्दरामः खलु तस्य पुत्रः
 सदा सदाचारपवित्रिताङ्गः ।
 चकास्ति नान्हेन्द्र इति प्रसिद्धः
 श्रीकृष्णपुर्यां सुखसम्पदाढ्यः ॥ १२१ ॥

गङ्गाधरोपि स्फुरितानुभावः
 श्रीजाह्नवीतीरसमर्द्धितश्रीः ।
 कलत्रपुत्रान्वित एव लेभे
 पद्मापतिप्रौढपुरीविलासान् ॥ १२२ ॥

हरिहर इति नाम्ना रामकृष्णात्मजोयं
 व्यरचयदथ वंशज्ञानसिद्धयै प्रबन्धम् ।
 अयमधिकमनोज्ञः पण्डितानां कवीनां
 जनयतु सुखसम्पत्सौष्टवं सेव्यमानः ॥ १२३ ॥

कलाकमलशालिनी गुणगभीरनीराकुला
 सदागमनिपेविता शुभसपक्षवृन्दाश्रिता ।

॥ ११८ ॥ माधवः परलोकं जगामेत्यर्थः । पर्यायोक्तम् ॥ ११९ ॥ तस्यां
 स्वर्गीयसभायाम् (सुधर्मायाम्) सभ्यैः देवैः ॥ १२० ॥ श्रीकृष्णपुर्यां
 मथुरायाम् ॥ १२१ ॥ पद्मापतिप्रौढपुरी कृष्णपुरी ॥ १२२ ॥ अयं प्रबन्धः ।
 सेव्यमानः सुखसम्पदां सौष्टवं सौन्दर्यं (सीकर्यं) जनयतु ॥ १२३ ॥
 सदा भाग्यैः (धैर्यैः) निपेविता । नदीपक्षे भग्यैः वृक्षैः 'शैलवृक्षौ

माधव-हरिहर-गङ्गाधरसंज्ञाः सूनवस्तस्य ।

जीवातवो जनानां काले तस्मिन्स्थितास्त एव परम् ११६

श्रीमाधवस्तेषु विशालभाल-

श्चाकर्णनीलोत्पलपत्रनेत्रः ।

उदारचेताः शुभवाग्विलासो

वंशाभिमानः कृतदेवगानः ॥ ११७ ॥

व्याकृत्यावर्तगर्ते श्रुतिहरिशयने तर्कनक्रमाल्ये

काव्यालङ्कारवीचौ स्मृतितरुणतरौ शुद्धमुक्तापुराणे ।

कोपश्रीरत्नकोपे प्रतिफलितयशःपूरनीरे गभीरे

केलिं यद्भानसिन्धौ प्रकटतरमियं भारती चर्करीति ११८

विद्यावतां मन्त्रविदां समाजे

वाचस्पतौ किञ्चन सन्दिहाने ।

प्रष्टुं तमर्थं सुरनायकेन

तदा मुदाऽऽकार्यत माधवोपि ॥ ११९ ॥

रेधांमनि वैकुण्ठे ॥ ११५ ॥ जनानां जीवातवो जीवनीषधभूताः । ते
एव तस्मिन् काले स्थिताः ॥ ११६ ॥ कृतं देवानां गानं स्मृतिर्वेन ॥ ११७ ॥
यस्य माधवस्य गानरूपे सिन्धौ समुद्रे, भारती केलिं भनिशयेन करोति ।
व्याकृतिरेव भाववर्तगर्ते यस्मिन् । शुनिर्वेद् एव हरिशयनं शेषो यस्मिन् ।
स्मृतिरेव तरुणतरा तरिः (नौका) यस्मिन् । शुद्धमुक्तापूरानि
पुराणानि यस्मिन् । यशःपूर एव नीरे यस्मिन् । इत्यादीन्वक्त्ररुकाणि

यदत्र मे चापलमार्यवर्याः

क्षाम्यन्तु तत्काव्यकलासु धुर्याः ॥ १२७ ॥

इमं प्रवन्धं मम शोधयन्तो

मनोविनोदेषु निवेशयन्तः ।

सन्तो भवन्तो यदि बुद्धिमन्तो

नबुद्धिमन्तोरिह कापि भीतिः ॥ १२८ ॥

निरस्य दोषान् गुणगौरवेण

सन्तः प्रवन्धं मम शोधयन्तु ।

दृष्टं न दोषव्यतिरेकि किञ्चि-

दोषाकरो यद्विधुरप्यभाणि ॥ १२९ ॥

विस्मृत्य सर्वं करणीयगर्वं

ब्रह्मकतानं यदभून्मनो मे ।

ग्रन्थकर्तुः समये वर्तमानस्य सर्वतोऽर्वाचीनस्य (इदानीमपि 'अलङ्कारक-
लानिधि'ग्रन्थमहिम्ना प्रसिद्धस्य) श्रीकृष्णभट्टमहाभागस्य यत्सौभाग्यवर्णनं
तस्य यथार्थताऽनुभवात् । तस्य यद्वर्णनं तत्सर्वथा सत्यमेव । संस्कृतप्रजभा-
षापाण्डित्ये तस्मिन्कालेऽद्वितीयोऽभू सः । अतएव जयपुरनगरप्रतिष्ठापकेन
श्रीजयसिंहनरेन्द्रेण तस्मै कविकलानिधिपदं ग्रामद्वयं च प्रादीयत । अग्रे
इदं स्पष्टं भविष्यति । ततश्च ख्यालीपुढाकन्यायेन सर्वमत्रत्यं वर्णनं
सत्यमिति निर्भ्रान्तं सिध्यतीति दिष्टं ॥ १२७ ॥ यदि बुद्धिमन्तस्त्विह
शोधनमनोविनोदादिषु निवेशो यान्छितः । यदि न, तर्हि नबुद्धेः (भुद्धेः
बुद्धिरहितस्य । नशब्देन सह नैकधेतिवद् समासः) मन्तोः क्रोधात्
कापि भीतिर्न । अबुद्धेर्जनात्कुष्यतोपि को विभेतीति भावः ॥ १२८ ॥
दोषव्यतिरेकि दोषविरहितम् । अभाणि अगादि ॥ १२९ ॥ ग्रन्थरच-

सुशिष्यतरणिस्तृता सितयशस्तरङ्गोञ्ज्वला
 नदी विजयतेतरां विमलवंशभृद्भ्रवा ॥ १२४ ॥
 वावीदीक्षितमूलकः सुमनसामानन्दनो माधव—
 स्कन्धस्तत्सुतशाखिकः शुभदलः श्रीरामकृष्णादिभिः ।
 भट्टाचार्यसुतावदातकुसुमस्तत्पुत्रपौत्रादिभिः
 प्रोद्यन्मञ्जुफलो जयाय भवतान्मे वंशकल्पद्रुमः ॥ १२५ ॥
 भूतं भविष्यद्भ्रजते प्रकाशं
 गीर्देवता चेत्कुरुते विलासम् ।
 आयुर्न वा गच्छति चेद्दिनाशं
 मनस्तदा स्यान्मम वर्णनाशम् ॥ १२६ ॥
 स्ववंशविख्यापनशीलशाली
 कृतो मयायं ललितः प्रबन्धः ।

नगावगौ' । शुभा ये सपक्षाः समानपक्षाधिताः (अनुगामिनः) वृद्ध-
 न्देराधिता । पक्षान्तरे शुभैः सपक्षवृन्दैः पक्षिवृन्दैः । सुशिष्यरूपानि-
 स्तरणिभिः स्तृता आच्छादिता । विमलवंश एव भृद्भ्रव् (पर्वतः) वद्भवा
 ॥ १२४ ॥ सुमनसां बुधानां पुण्याणां च । भट्टाचार्यस्य मुरलीधरस्य पुत्रा एव
 सुन्दराणि कुसुमानि यस्य । तस्य मुरलीधरस्य पुत्रपौत्रादिभिः (वद्भवा)
 प्रोद्यन्मञ्जुफलः ॥ १२५ ॥ यदि भूतं भविष्यद्देही स्यात्, वाग्देवीरूपा स्यात्,
 आयुर्नाशो न स्यात् (अमरः स्यात्), तदा मे जनः वर्णनाशम् आशा
 यस्य, हेतुस्तं स्यात् । अपारस्यास्य चतस्र मम वर्णनस्याशा नास्तीति भावः
 ॥ १२६ ॥ स्ववंशविख्यापनप्रयोजनेऽङ्गिन्द्रबन्धे यद् एतत् तत्र काव्यक-
 लाचतुराः क्षाम्यन्तु । काव्यकलाचतुरा जानन्ति पराकाव्यकलावर्द्धनायं
 कुत्रचिद्दूषकादाधिक्यं भवति । अतएव तत्र स्वयस्य स्वमुद्यत एव
 गौरववर्णनं दोषो मत्तं न देय इति भावः । यस्तु तस्तु नाश्रयित्तपोक्तिः ।

को वा गुणस्तस्य गवेपणीयो
यन्निर्गुणे ब्रह्मणि लीनमासीत् ॥ १३० ॥

क्षिप्तो गदापाणिपदाब्जयुग्मे
पद्यप्रसूनस्तवको ममायम् ।

समीरणादाविकसन्नशेषं

सभाप्रदेशं सुरभीकरोतु ॥ १३१ ॥

दौहित्रः श्रीनिवासस्य पौत्रो वंशीधरस्य च ।

पुत्रः श्रीरामकृष्णस्य प्रबन्धं व्यदधाद्दरिः ॥ १३२ ॥

इति श्रीहरिरायकृतो यावीजीदीक्षितकुलप्रबन्धः समाप्तः ॥

नायां मे मनो ब्रह्मकृतानमासीत्, अत एव यदि नम कारये कश्चन
गुणो न स्यात्तर्हि न विरुद्धम् । ब्रह्मणो निर्गुणत्वान्मम च मनसो ब्रह्मणि
लीनत्वादित्याशयः ॥ १३० ॥ गदापाणेः धीविष्णोः । समीरणात् सम्पदं
इरेणात् पठनात् अशेषं यथा स्यात्तथा धा विकसन् चेतसि ब्यामुचन् सत् ।
पुष्पस्तवकपक्षे समीरणाद्वाचोः ॥ १३१ ॥

अथ ग्रन्थकर्तुर्नवनिर्मितो

→❖ दोहाच्छन्दः ❖←

एतदवधि षोडशशतकशाखान्तं या शास्ति ।
गौतमगोत्रपरम्परा परानुगमलभ्यास्ति ॥ १ ॥

‘कुलप्रबन्ध’कवि हरिहरभट्टमारम्य षोडश-सप्तदशशतकयोः शाराप-
र्यन्तं या वृत्तान्तं सूचयति, सा गौतमगोत्रसन्ततिः परेणान्पणेन
लभ्यास्ति । तथा च प्राचीनग्रन्थानामालोडनेन यदिक्विदवगतं तदिह निब-
ध्यते इति भावः ॥ १ ॥

❖❖ पुरुषोत्तमगोस्वामी ❖❖

कवित्तच्छन्दः (घनाक्षरी)

गौतमसगोत्रधरतैलङ्गद्विजानां वंशो
व्याप्तुवत्प्रशंसो बुन्दि-दुण्डारेषु संययौ
अम्बरनरेशभुजविक्रमविभवमय्यां
षोडशशताब्द्यां घसन्नम्बरे स निर्बमौ ।

अथ ग्रन्थकर्तुर्नवनिर्मितो

→❖ दोहाच्छन्दः ❖←

एतदवधि षोडशशतकशाखान्तं या शास्ति ।
गौतमगोत्रपरम्परा परानुगमलभ्यास्ति ॥ १ ॥

‘कुलप्रबन्ध’कवि हरिहरभट्टमारभ्य षोडश-सप्तदशशतकयोः शाखापर्यन्तं या वृत्तान्तं सूचयति, सा गौतमगोत्रसन्ततिः परेणान्पेपणेत लभ्यास्ति । तथा च प्राचीनग्रन्थानामालोडनेन यत्किञ्चिद्वगतं तदिह निबध्यते इति भावः ॥ १ ॥

❖(पुरुषोत्तमगोस्वामी)❖

कवित्तच्छन्दः (घनाक्षरी)

गौतमसगोत्रधरतैलङ्गद्विजानां वंशो
व्याप्तुवत्प्रशंसो बुन्दि-दुण्डारेषु संययौ
अम्बरनरेशभुजविक्रमविभवमग्यां
षोडशशताब्द्यां वसन्नम्बरे स निर्वभौ ।

यो वै म्लेच्छसम्राजां प्रभुत्वसमयोपगत-
 टोडानागलादिभूमेर्लेखं नृपादाददौ
 सोयं गुणिगीयमानगोस्वामीति गौरवभृत्
 पुण्यपथगामी पुरुषोत्तमकृती वभौ ॥ २ ॥

व्यामुवती प्रशस्ता यस्य, वैदुष्येण विख्यात सन् बुन्दिराज्ये दुण्डारदेशे
 च यथा । स गौतमवश, आम्बेरनरपतीना भुजपराक्रमकीर्तियुक्तायां पोट
 शशताब्द्यां आम्बेरनगरे यसन् शुशुभे । मोगलसम्राजा शासनकाले टोडा-
 भौवग्रामे-तत्समीपस्थनागलग्रामे, दुण्डीग्रामे च प्राप्ताया भूमे प्रमाण
 लेखं नृपात् आम्बेराधीशात् प्राप । अथात् यवनसम्राजा काले लब्धाया
 भूमे प्रमाणपत्र (पट्टा) वैदुष्यसन्तुष्टैरम्बरनरेन्द्रैरपि (तद्भूमे स्वाधिकृत-
 खेषि) समर्पितम् (१७३५ तमे वैक्रमे) । गुणिभिर्गीयमान 'गोस्वामी'ति
 गौरव विभक्ति स । एष पुरुषोत्तम सप्तदशशतकस्यान्तिमभागे (अनुमा-
 नेन १६८० वैक्रमाब्दे) आसीत् ॥ २ ॥

→ लक्षणमहः ←

असिन्नेव वंशे कीर्तिभाजामयमाद्यतमो
 विद्यास्वसमोऽभूद्यो हि महितमहामनाः
 यस्य च समस्तबुधवृन्दान्ते प्रतिष्ठाभव-
 द्यो बाह्यभवेदान्ते निविष्टोभूद्भ्रमं विना ।
 अष्टादशशतकसमारम्भे प्रसिद्धिं प्राप्य
 येन प्रीतिसंभेदोऽनुभूतो नृपतोऽमुना
 बाह्यविचक्षणरुमीन्द्रलक्ष्यलक्षणान्
 नृपविद्भूव महूलक्ष्मणबुधोऽधुना ॥ ३ ॥

विद्यासु नसन अद्विजाय । कीर्तिभाजान् भाद्यतमः । बहुभाचार्य-
 प्रचारिते अनुनाय्यादी, प्रानशनादी च वेदान्तागमे । नृपते आम्बेराधी-

शात् । प्रीतिसंभेदः प्रेमनिबन्धः अनुभूतः । वाङ्मनयविचक्षणेषु कवीन्द्रेषु
लक्ष्याणि यानि लक्षणानि तद्वान् । ग्रह्यविद् वेदज्ञः । अस्य वैदुष्यमुद्दिश्य
प्रोक्तं तत्पुत्रेण श्रीकृष्णभट्टकविकलानिधिमहाभागेन—

“सहैव सर्वविद्याभिः सहैव श्रुतिभूपणैः ।

सहैव सकलैः शास्त्रैर्लक्ष्मणाख्यो दिवं गतः ॥

गच्छत्यान्वीक्षिकीयं क्षयमथ विशति व्याकृतिर्वह्निमभ्ये

मीमांसा मूर्च्छिताभूदनिशमुपनिपत्खेदिता वेदनाभिः ।

मग्ना सा कापिली गीर्गुरुविरहगता योगगीर्भद्रयोगा

याते निर्वाणमातेजितसुकृतफले श्रीगुरौ लक्ष्मणाख्ये ॥”

[पद्यमुक्तावली] ॥ ३ ॥

→ सोरठाच्छन्दः ←

अभवत्प्रतिभा कापि, हयग्रीवसेवनवशात् ।

यस्य प्रतिमाऽद्यापि, दक्षिणदिग्गल्बधा लसति ॥ ४ ॥

यस्य लक्ष्मणभट्टस्य प्रतिभा । दक्षिणदिशो लब्धा यस्य हयग्रीवस्य मूर्तिः,
अद्यापि तदंशो लसति । यस्या निर्माणशिल्पं दक्षिणदिक्सम्बन्धं सूचयति ।
एतन्मूर्तेर्ध्यानं तु जयपुरवैभवाद्यपूर्वखण्डस्य मन्त्रलाघरणे द्रष्टव्यम् ॥ ४ ॥

→ कविकलानिधिः श्रीकृष्णभट्टः ←

यसिंहुदितेऽभूत्कविसंसदः प्रकृष्टा प्रभा

श्रीमज्जयसिंहसभाकरविर्णा निर्वर्वा

किं यदुना यस्य कलां भूयोऽभ्युपगच्छन्नपि

हन्त हन्त पद्माकरो निर्मालनमायया ।

कोमलमधुरवर्णमैत्रीकलालास्यकरो
 दीपितशृङ्गारभरो भूरिविभां निर्ममौ
 काव्यकलालक्ष्मीगेहलक्ष्मणमहोदयितो
 जनितः श्रीकृष्णकविकलानिधिरुद्रमौ ॥ ५ ॥
 ये काव्यप्रकाशमूचुरलङ्कारकलानिधौ
 श्रीमञ्जयसिंहभूपमानसमुदावहे
 रामायणं कृत्वाऽवहन् रामरासाचार्यपदं
 वीणाः संनदन्ति येषां काव्ये माधुरीवहे ।
 बुन्दीनरपालबुधसिंहयशोविरज्यापकान्
 'लाल' कविनाम्ना कृतकाव्यान्प्रमिसीमहे
 श्रीमञ्जयसिंहदत्तकाव्यकलानिध्यमिधान्
 श्रीकृष्णामिथानकविविबुधान् स्तुवीमहे ॥ ६ ॥

यस्मिन् कविकलानिधौ उदिते सति । कविगोष्ठ्या प्रवृष्टा कान्तिरभूत् ।
 सभारूपा कैरविष्णो कुमुदिनी निर्धवौ, सुखिताऽभवत् । पद्माकर कमल-
 खण्डः, कलानिधे कलानभ्युपगच्छन्नपि निवर्तितवशात्सकोप प्राप्नोति ।
 पक्षान्तरे, पृथोनविंशतशतके (सवत् १८१०) उत्पन्न, पद्माकरकवि, शब्दा-
 लङ्कारवर्णमैश्यादियु कविकलानिधिविद्विदमण्डितस्य यस्य कलामनुजीवन्नपि
 शब्दालङ्कारनाप्रमाधान्यात् निर्मोहन तनुलनाया 'शब्दकवि'रिति निर्द्व-
 जप्राह । तदवबोधनार्थं किञ्चिदेक निदर्शनं दायते । यथा 'अलङ्कारकला-
 निधौ' श्रीकृष्णभट्टनदाभागानां पद्यम्—

“शैगुरसुरग एही तरवानि तर गिटि

चूर छै चरमनस्रचन्द्र रुचि मिलिगो

भटाकि टकोनलि, सटाकि गोरी पीडुरिन,

लटाकि भटाकि ऊरुइलियम किलिगो ।

नाभीसर बूढ़ि, रोमराजीसों उरहि, त्रिव-
लीनसों बलित गाढ़े ठाढ़े कुच डिलिगो
सृगमदलेप तम क्योहूं तरि, चंद्र उजि-
यारे मन मरकत नैननसो मिलिगो ॥”

पुत्रस्य च्छाया पद्माकरकयेः पद्ये उपलभ्यते । यथा ‘जगद्दिनोदस्य’
३८ पृष्ठे—

“इंशकी दुहाई शीशकूत्रते लटक कट,
लटते लटक छट कन्धपै हठरिगो
कहै पदमाकर सुमन्द चलि कन्धहूतें
भूमि भ्रम भाईसी भुजामें त्यों भभरिगो ।
भाईसी भुजाते भ्रमि आयो गोरी, गोरी गोरी
वांहतें चपरि चलि चूनरीमें धरिगो
हैरे हरे हरे हरी चूनरीतें जोलों
तोलों मन मेरो दौरि तेरे हाथ परिगो ॥”

पद्येऽस्मिन् अर्थोपजीवनमविकलमारचय ‘भूमिभ्रम भुजामें भभरिगो’
आदि कैवल्यशब्दाऽपरमात्रमधिकमायत्वं कविना । कतरदनयोर्मधुरमव्यर्थप-
दगुम्फितम्, भावश्यकशब्दाळद्वारमण्डितं चेति तु बुधा एव समीक्षन्त्वाम् ।

किं च पद्माकरकविः कविकलानिधेः शब्दसंनिवेशमपि प्रायोऽविकलम-
पाहरत्, यथा—

“को है यह ‘लाळ’ गळकंचनकी माल
होत जीवन निहाळ या पियूष पूर पोखेमें
ऊनियाइं माल घोवा विंदली विसाळ, भरे
चांदनीके जाल हँहि आनन भनोखेमें ।
ऐल हँहि ओर दिन कीजे ह्य छोरे, चदयो
पाहत चकोर पाहुं ओर चंद्र प्रोखेमें
उसकि दसकि घीने हने पारी शूमि हनि
सिसकि सिसकि घुकि सांकव सरोखेमें ॥”

एतद्वि कविकलानिधेः पद्यम् । एतस्य चतुर्थचरणत्वं शब्दसंनिवेशं
पञ्चाकरकविः पद्यस्य प्रथमचरणे निबन्ध । यथा जगद्दिनोदस्य ६७ पृष्ठे—

“उझकि शरोखा द्वे झमकि झुकि झांकी वाम
श्यामकी विसरि गइं खबरि समासाकी ।” इत्यादि.

कौमलमधुर-वर्णमैत्रीकलाया लास्यकरः उल्लासकरः । मधुररचना-
सौष्टवेन दीपितः परिपोषं प्रापितः शृङ्गाररसो येन सः । विभां कीर्तिम् ।
कलानिधि-(चन्द्र-)-पत्ने तु—उद्दीपकत्वात्सर्वं सनञ्जसमेव । लक्ष्मणमद-
रूपान्महोदधितः । महोदधिः किल लक्ष्मीगृहम्, अयं हि काव्यकलालक्ष्म्या
गृहम् ॥ ५ ॥

‘अलङ्कारकलानिधिनाना मञ्जभापामयः साहित्यस्य परमोच्चकोटिको
ग्रन्थः । एष हि जयपुरनगरनिर्मातृणां धीसवाईजयसिंहदेवानामाज्ञया
निर्मितः । अत्र हि काव्यप्रकाशस्याधारेण अलङ्कारशास्त्रस्य विस्तरतत्त्ववर्णा-
विष्कृतम् । येषु मर्मस्थलेषु चतुराशीकाकृतोपि मुद्यन्ति, तेषु स्पष्टेष्वेभिः
तथा स्फीतोर्थे उपनिबद्धौ यं विलोकयतः सहृदयस्य यदादेषु ध्रुवोपद्यते ।

रामायणनिर्माणस्य कारणमेवं श्रूयते—कदाचिद् सभामभ्यमास्थितः
धीजयसिंहधरणीन्द्रः—“धीकृष्णवत् रामचन्द्रस्यापि रासप्रसङ्गवर्णनमस्ति
न वेति” कविकोविदैः साकं चिन्धं संलपन्नासीत् । सर्वे पण्डिता मानना-
स्थिता भासन्, परं कौतुकाविष्टमतेः धीकृष्णभट्टमहाभागस्य मुखात्सहसा
निरसरत्—“अस्ति तादृशं पुस्तकं काश्याम् ।” महाराजस्तु कविकलानिधेस्तां
वाचमागृह्य ‘मासद्वये तत्पुस्तकमस्त्रसविधे प्रापणीयमिति’ सामहमाश्र-
वान् । गृह्णागतः सोयं कविशेखरो बहुलनसनञ्जसं विषारयामास । पतो
नासीत्तादृशपुस्तकम् । अस्तु तद्दिनादारभ्यैव मञ्जभापामयं ‘रामरासा’ नामकं
रामायणग्रन्थं मासद्वये निर्मेनौ । अयपिसमये च महाराजस्य निकटं प्राप-
यामास । कविताकलानामिको महाराजः कलानिधिमहाशयस्य लेखनीं
प्रत्यभिज्ञातवान् । सुबहु प्रीतोऽभ्यर्च्यरणीपतिः कलानिधिमहानामाय
अपरिमेयं धनराशिम् ‘रामरासाचार्ये’ति पदवीं चोदयितवान् ।

श्रीकृष्णभट्टमहाभागस्य पूर्व निवासो पुन्दिनगरेऽभवदिति तस्य रचनातः प्रतीयते । कुलप्रबन्धे हरिहरभट्टेरपि लिखितम्—

“श्रीकृष्णभट्टस्त्रनयस्तदानीं श्रीकृष्णगादाहितकक्षणोभूत् ।
वशीकृतो येन गुणैरुदारैरुन्दीपतिः श्रीबुधसिंहभूपः ॥”

बुन्दीश्वरस्यास्य बुधसिंहस्वाज्ञया 'शृङ्गाररसमाधुरी' 'विदग्धरसमाधुरी' नामकौ ग्रन्थौ कविकलानिधिमहाभागेन रचितौ । अलङ्कारकलानिधिप्रभृति-
ष्वन्यान्येष्वपि पुस्तकेषु बुधसिंहभूपस्य प्रशंसायाः काव्यान्वुपलभ्यन्ते ।
श्रीकृष्णभट्टमहाभागानां काव्यानि प्रायो 'लाल'कविनाम्नाऽङ्कितानि । यथा
अलङ्कारकलानिधौ—

“राव भनिन्दसिंहजूके राव बुद्धसिंह
रागरे सबल दल चलत तमकसों
लालकवि तितके भुवाल पयमाल होत
खंदे हयमाल सुरतालकी शमकसों ।
भारे होत वारिधि अँव्यारे पूरधार उजि-
यारे दामिनीके भति कारेकी दमकसों
गारे परँ नदिन पगारे परँ वारिधिन
गारे परँ भरिन नगारेकी धमकसों ॥”

पद्यमुच्छवल्यामपि—

“देव श्रीबुद्धसिंह त्वदसिजलधरोत्तासिसरकीर्तिनीरे
तुङ्गमाध्यादिवीरे भवसरसि भयसाधुवादोमिसंघे ।
नक्षत्राभ्येव हंसाः परिछसितनभोनीलिमा देवसौघः
एण्णुः पद्यमज्जिन् मधुरमधु सुधा देवबुन्दा मिलिन्दाः ॥”

अनन्तरं तु कलानिधिमहाभागस्यालौकिकप्रतिभया चमत्कृतोऽम्बरधारी-
पुराण्डो पुन्दिभूगण्डायाशित्वा मुबहुसाकारसंतोषितमेनमान्मेरनगरे निवा-
सयामास । धीरृष्णभट्टमहाभागानां प्रपौत्रैः देवर्षिबामुदेवभट्टैः स्वमिर्नि-
तायां 'राधारूपचन्द्रिका'यां स्वयंज्ञपरिच्छये एवं लिखितम्—

“छप्पै—दृच्छिनदिसि तैलङ्गदेस इक राजत नीको ।
 तहँके परम कुलीन विप्र कविराज सहीको ॥
 कृष्णभट्ट इमि नाम, वेद, शास्त्रनमें पारग ।
 लौकिक वैदिकरीति, कृष्णको जान्यो मारग ॥
 तिन कियउ ग्रन्थ सब शास्त्रके, रामायन तप तेह भो ।
 तिनसों जयसाह नरिंदके, गुनगरिमा भळ नेह भो ॥ १ ॥
 दो०—बुन्दीपति बुधसिंहसों लाये सुखसों जाचि ।
 रहे आह आँवेरमें प्रीति रीति बहुभांति ॥ २ ॥”

स्वयं विद्वान् विद्वद्गुणप्राप्ती च श्रीमान् जयसिंहधरणीन्द्रः श्रीकृष्णभट्ट-
 महाभागानामतुलमादरं चकार । आत्मनो नामाऽमरीकरिप्यन् सोपं
 श्रीकृष्णभट्टद्वारा अलङ्कारकलानिधिप्रभृतीन् ग्रन्थान् निर्मापयामास । भार-
 तवर्षे दूरदूरपर्यन्तं श्रीकृष्णभट्टसदृशो महाकविर्बिद्वांश्च नासीत् । संस्कृते
 ब्रजभाषायां किंबहुना प्राकृतभाषायां चापि श्रीकृष्णभट्टमहाभागानाम-
 प्रतिहता कवित्वशक्तिरासीत्, यस्याः परिचयः किञ्चिदग्रे दास्यते । अत्र एव
 तेषां पाण्डित्येन मुग्धोयं धरणीपुरन्दरस्तस्मै ‘कविकलानिधि’पदकं प्रादात् ।
 यथा हि प्रोक्तं देवर्षिवरमण्डनमहाभागैः ‘रावलचरित्रकाव्ये’—

दो०—“द्विजकुलकवि श्रीकृष्ण भय पंचद्रविड तैलंग ।
 रामायन त्रिनने कियो रामरासपरसंग ॥
 विद्वत्कुलके मुकुटमणि, ‘काव्यकलानिधि’ दृष्ट ।
 दीय किताब जयसाहने सब भुविमें परतच्छ ॥”

एतादृशान् श्रीकृष्णभट्टनामकान् कविषु विबुधान् स्तुयीमहे । स्वपूर्वदा-
 नामादरार्थं कर्मणि बहुवचनम् । एवमग्रेपि, चरित्रवर्णनविषये एकवचनमु-
 पात्तं तेषामुपश्लोकने तु बहुत्वमेव प्रायोजि ॥ १ ॥

सौ०—सत्यसिद्धिसुलभा हि, वाग्देवी चशगाभवत् ।

येषां वैभववाहि-विविधकथाः प्रथिताः कुले ॥ ७ ॥

येषां श्रीकृष्णभट्टानाम् । वैभववाहिन्दो नामाख्याः कुले प्रसिद्धाः ॥ ७ ॥

तदनु स ईशविलास,-मीश्वरिसिंहनृपाज्ञया ।

काव्यं कलयामास, पूर्वभूमृदितिहासगम् ॥ ८ ॥

संस्कृते-ईश्वरविलासनामकं महाकाव्यम् । पूर्वेपां भूमृतां राज्ञामिति-
हासानुगम् । यथाहि ईश्वरविलासस्य प्रथमसर्गारम्भे—

“आज्ञातः श्रीसचाईश्वरधरणिपतेः प्राप्तभूरिप्रमोदः

संप्राप्योत्साहकधीहरिहरसुकवेः संमतं संशयस्रम् ।

काव्यं नव्यं मुभभ्यं भुवि रचयति यः प्रीतये पण्डितानां

सोयं धीकृष्णशमां कृतमति नमति धीगुरोरङ्घ्रिपद्यम् ॥”

(हरिहरसुकवेः 'कुलप्रबन्ध'निर्मातुः श्रीहरिहरमदृश्य) ॥ ८ ॥

प्रलसति पुण्या 'पद्य,-मुक्तावलि'रेतत्कृता ।

जनयति मुदमनवद्य,-त्रिपुरसुन्दरीस्तववरः ॥ ९ ॥

पद्यमुक्तावलिः संस्कृतप्राकृतभाषापद्यानां संग्रहकोषः । त्रिपुरसुन्दरी-
स्तवराजः शिखरिणीच्छन्दोभिराषट्शतप्रहत्यानुगः श्लोत्रग्रन्थः । पुनयोः
कानिचिपद्यान्यग्रे भादशरूपेणोदादिप्यन्ते ॥ ९ ॥

दो०-माधवसिंहनृपो ददा, चष्टादशशतके च ।

कर्मपुरग्रामं महीं, हथरोहीग्रामे च ॥ १० ॥

कर्मपुरग्रामं संपूर्णम्, हथरोहीग्रामे च दत्तनियतेनारिककां (१०० खिरहा)
भूमिम् । श्रीमद्गोश्वरीसिंहदेवत्वानन्तरं श्रीमति माधवसिंहनरपाले जयपुर-
राज्यस्य पुरं धारयति, धीकृष्णभट्टमहाभागस्तमप्यात्मनोऽनुपमेन पाण्डित्येन
भूपत्यां संतोषयामास । अन्वरधरणीन्द्रेण श्रीमजयसिंहनरेन्द्रेण साकं
गायपरिषयसप्तश्लो रामायणनिर्माणेन बभूव । (भनेन भट्टारककानिधे-
मेक्षया रामायणं पूर्णनिर्मितमिति सिध्यति ।) श्रीमानीश्वरीसिंहभूपाकस्तु
स्वराज्ये पूर्णतः प्रसिद्धमेतं कवीन्द्रं गुणगजानुरागवशादेव बहुमानयामास ।
परं पारस्परिकयुद्धोत्तरं यदा श्रीमन्माधवसिंहः सिंहासनास्योऽनवपदा

वृद्धस्य कलानिधिमहाभागस्य मनसि महाराजस्य संतोषविषये किञ्चन संदे-
होऽभवत् । परं कलानिधिमहाभागस्य कविताकला श्रीमन्माधवमहीन्द्रमपि
प्रसभमावर्जयामास । अतएव श्रीमज्जयसिंहेश्वरीसिंहमहाराजयोः समय एव
प्रचार्यमाणा ग्रामवितरणस्वाज्ञा श्रीमन्माधवसिंहमहाराजस्य समये पूर्णा-
ऽभवत् । एतस्मिन्समये ग्रामस्य शासनपत्रं (पट्टा) भदीयत कलानिधि-
महाभागाय । अयं भावः पद्यमुक्तावलेखनेन पद्येन विज्ञायते—

“श्रीमद्राजाधिराजे सति समुपकृतं भूरि रामायणेन
प्रारब्धादीश्वरेऽभूत्कविविबुधगुणप्राहितैवोपकर्त्ता ।
भाति प्रोच्चैररातिप्रकरहरकरः कोविदानां कवीनां
भाग्यैः श्रीमाधवाख्यो नरपतिरधुनाऽकारि केनोपकारः ॥”

शनैः शनैः कविकलानिधिमहाभागस्य गुणैरतिवशीभूतो बभूव श्रीमाध-
वधरणीन्द्रः । आत्मनो लेखादिकं परमविश्वासभाजनायासैः प्रेम्णा दर्शयामा-
मास । पद्यमुक्ताख्यां स्वयं लिखितं कलानिधिमहाभागैः—

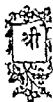
“एकदा माधवद्वन्माधवेन स्वहस्तेनाक्षराणि लिखित्या यदा मम प्रदर्शितानि
तानि तदैवेदं सद्यः पद्यमुत्पादितम्—

श्रीमाधवाम्भोनिधिसंप्रभूत-
रत्नानि नित्यं ललिताक्षराणि ।
श्रीसूर्यवंशोदितदीप्तिमन्ति
जगत्समग्रं परिभूयन्ति ॥*॥” १० ॥

किं बहुना नरपतिमनसि, कविकुलकीर्तिररोपि ।
भूरिभूमिसम्पदमदु, बुन्दीनरपतयोपि ॥ ११ ॥

नरपतेर्माधवेन्द्रस्य । कविसमूहस्य कीर्तिः अरोपि इतीकृता । अत एवामे
बहुभ्यः कविभ्यः श्रीमाधवेन्द्रेण ग्रामादिसंमानः प्रादायि । बुन्दीनरेक्षेण
बुधासिंहेन, अन्यैश्च तदुच्चैः राजभिर्बहुतरा भूमिसंपत्तिदंष्ट्रा, या तद्वंशजा-
नामधिकारे बहुकालं तस्यौ । पश्चाच्च मुन्दरलालक्षमणः समये सा सम्पत्ति-
द्वयं गतेत्यग्रे ग्रन्थकर्तुः परिचयप्रसङ्गे स्फुटीभविस्यति ॥ ११ ॥

चरित्रसंग्रहः

श्रीमान् श्रीकृष्णभट्टमहाभागो भारतस्य बहुषु प्रान्तेष्वभ्राम्यत् ।
 आसीच्च तस्मिन्समये स्थाने स्थाने महापण्डित-कवीन्द्रस्यास्य
 सुबहुमानः । मालवदेशेऽस्य भूयाद्विवास आसीदिति प्रतीयते ।
 मालवस्त्रीणां वर्णनम्, महाकाळस्तवः, नर्मदास्तोत्रम्, अन्यान्येषां च सदे-
 शस्थानानां वर्णनं पद्यमुक्तावल्यामुपलभ्यते—

“शिप्राभःप्रेङ्खितेभ्यः परमकरुणया राजहंसोत्तमेभ्यः

स्वान्तेयासिभ्य एभ्यः स्मरतिगमगणाध्यापनं निर्दिशन्ति ।

पादाद्गुष्टाद्गुलीयाभरणचटकिकाचारुचाटूक्तिदानै-

मैन्दान्येवोद्धतानि प्रविद्धति मुदं मालवीनां गतानि ॥”

(पादाद्गुडिषु प्रजभाषायां 'बुकटी' इति प्रसिद्धमाभरणं धार्यते ।
 चग्राम स्मारयन्, तत्र चटकावं रूपयन् तस्याः शिञ्जारवं चाटूक्तिरूपेणो-
 प्येक्षांघटे कल्पनिधिमहाभागः ।)

“तारण्योत्तरेदभाजां कटिचरणरणरिङ्घ्रिणीनूपुराणां

मोघन्मन्दानिलान्दोलितपरमपटशष्टनर्मस्थलानाम् ।

गम्भीरापतेनाभीलसदुदरवलीरोमवलीयुताना-

नेवासौ मालवीनां कल्पयति मदुनोन्मादनं मन्त्रहासः” इत्यादि ।

“यस्या नीरे गभीरे सकलभयहरे स्वां तनुं स्तम्भयित्वा
मज्जन्नेवान्तरालोकयति परशिवानन्दसाक्षास्वरूपम् ।
मार्कण्डेयप्रचण्डप्रचुरतरतपोराशिपुण्यच्छटाया-
स्तस्याः श्रीनर्भदायास्तव जननि सरित्का समत्वं प्रयाति ॥” इत्यादि ।

श्रीमता जयसिंहदेवेन सुबहुमानपुरस्सरमाभ्येरनगरमानीय निवास्ति-
यमासीत् । परमस्यैव समक्षं जयपुरनगर्याः स्थापनमकारि श्रीजयसिंहहर-
णीन्द्रेण । ईश्वरविलासमहाकान्ये ब्रह्मपुर्याः स्थापनं श्रीमज्जयसिंहकृतमुप-
वर्णितम्—

“येन ब्रह्मपुरी कृताऽतिधवलैः कैलासशैलोपमै-
र्विप्राणां भवनैः सदा ससुदयत्संपद्विलासाञ्चितैः ।
प्रत्यागारसुप्रकारहवनैर्यत्राप्रिहोत्राण्यभु-
र्लालादत्तचतुःपुमर्थपटलीजातादराणि स्फुटम् ॥
द्वियं धत्ते यस्मामधिगिरिशिरः श्रीगणपते-
र्गृहं दूराद्दृश्यं सुखचितमणीभाभिररुणम् ।
ध्रुवं तस्या एव क्षितिपतिरमण्याः सुरचिरे
ललाटे सिन्दूरैः कलितमिष सौभाग्यतिलकम् ॥”

(गणेशगढगतस्य गणपतेर्वर्णनम् । तस्या ब्रह्मपुर्याः ।)

पद्यमुक्त्वायस्यां नवस्थापिताया जयपुरराजधान्या वर्णनं स्पष्टमुपलभ्यते,
परं तस्मिन्समये युद्धोपकरणसज्जायास्तन्नगर्याः स्वरूपमुपलभ्यते । यथा—

“नित्यज्यारूढघापा स्थिरतरवरधानुष्कता सङ्कजाद्या
निःसानथ्रीः समन्ताद्रक्षितजनमना म्योद्भि नप्रासिधारा ।
प्रोदब्रच्छच्छिलीला मदगजगतियुग्ं जैत्रवाघानुनादा
जाप्रकामाधिराज्या जयति जयपुराख्या नवा राजधानी ॥”

(शकौ भगवत्यामपि सर्वाणि विज्ञेयानि युज्यन्ते । कामानाङ्गना
नगर्यास्तस्मिन् समये भाधिराज्यमासीत् ॥)

नानानरेजानां परमादरभूमिः श्रीमान् श्रीकृष्णभट्टमहाभागो मतस्ति-

वायाः परा काष्ठा बभूव । स न कदापि दैन्यं पस्पशां । अहह ! कीदृश मधु-
रमुक्तं मुक्तावल्यां तेन—

“ज्वलतु जलधिक्रोदक्रीडत्कृपीटभवप्रभा-

प्रतिभटपटुज्वालामालाकुलो जठरानलः ।

तृणमपि वयं साधं संकुलमल्लिमतल्लिका-

परिमलमुचा वाचा याचामहे न महेश्वरान् ॥”

यो ह्यनेन सह निरर्थकं स्पन्दते स, तमयं समयं प्राप्य मर्मस्पर्शवचनैः
समालोचयति स । एतस्य समये भवेत्कश्चिदौदुम्बरमष्टौस्य प्रतिस्पन्दो,
तमयं कीदृगावहेलया स्मरति । इत्यताम्—

“गुणवद्गणितो गुणिनां शृणुयादेवैप सुमधुरा वाचः ।

मघस्य कर्णलप्तो न स्वादौदुम्बरो मशकः ॥”

नरपतिसभासु बहुतरं समयं यापितवतो धर्मकनिष्ठस्य कलानिधिमहा-
शयस्य पर्यन्ते शनैः शनैर्निर्वेद उदेति स । विशेषतो मिथोविरुद्धयोर्द्वयो-
र्भूपयोः परस्परप्रतिस्पर्दिसौभाग्यवर्णनेन समुत्पन्नोऽभूच्चिर्वेदः श्रीमतः कला-
निधिमहाशयस्येति ज्ञायते । अत एव राजसेवोत्तरमन्ते घृन्दावनवासो
निर्धारितोऽभूत् । परं जयपुरनरेन्द्रस्य श्रीमाधवेन्द्रस्य परमाग्रहवशाच्चासीत्
लब्धः श्रीकृष्णमष्टमहाभागैः । प्रोक्तं मुक्तावल्याम्—

“कालिन्दीतटनिकटस्फुटकुटजकुटीनिवाससौख्याय ।

प्यरचि मृषाभाषणमपि, न तदजनि हृदिमहत्कष्टम् ॥

राज्ञां सदस्सु गमनं कविताकरणं मृषाऽऽकलनम् ।

घृन्दावनवासार्थं प्यरचि विधे किं न तदपि संपन्नम् ॥

मिष्याकथनदुरस्ययनृपपरकृतरक्षणस्ययादुष्टः ।

हा घृन्दावन भयता संप्रति वृत्ताद्विमुक्तोऽस्मि ॥”

सबहुमानं रात्रभिः परिघरितोपि मनसि भगवद्विषयकमेवाध्यानं कुर्व-
न्नासीत् । अत एव लभ्यन्तेऽन्ते मुक्तावल्याम्—

“किञ्चिदवायेष्यधीतं किमपि च पठितं पाणिनिव्याकृतौ मे

किञ्चिदवायेष्यधीतं किमपि च पठितं पाणिनिव्याकृतौ मे

प्रदां प्राचीनहिन्दीभाषायामनुवादः, जयसिंहगुणसरिता, रामचन्द्रोदय, रामरासा, वृत्तचन्द्रिका, नखसिखवर्णनं दुर्गाभक्तिरङ्गिणीप्रभृतयः । कलानिधिमहाभागानां संवत् १७२५ तमे वैक्रमवत्सरे जन्नाभूदित्यनुमीयते । प्रयाणं च १८०० तमाद्वत्सरादुत्तरं भवेदिति प्रतीयते ॥

पद्यमुक्तावल्याः कानिचित्पद्यानि प्रसङ्गेन पूर्वमुद्धृतान्येव । परमस्यां बहवः सङ्ग-गज-नर-पद्म-द्विगुणपद्म-कामधेनु-कपाटबन्धप्रभृतीनि चित्रकाव्यानि सन्ति । किन्तु तत्र तेषां चित्रणानुपलम्भाद्विस्तरभयाच्च नेह निदर्श्यन्ते । अन्यान्यपि चमत्कारीणि बहूनि काव्यानि सन्ति । प्राकृतसंस्कृतयोर्भाषासमकानि प्रायो दृष्टानि । परं हिन्दीसंस्कृतयोर्नाद्यावधि प्रसिद्धानीति बहवो वदन्ति । एकद्वे पद्ये पृतासां पङ्क्तौनां लेखकेनापि पूर्वं (जयपुरखण्डे) प्रकाशितान्येव । किन्तु कलानिधिमहाभागस्य दीर्घेषु वृत्तेषु सुरविराणि भाषासमकानि (हिन्दीसंस्कृतभाषाश्लिष्टानि) पद्यान्युपलभ्यन्ते । तेष्वेकमत्र पाठकानां मनोविनोदार्थमुपन्यस्यते, अर्थोद्धारस्तु प्राक्तनपुस्तके नोपलभ्यते । किञ्चन मया किञ्चिच्च पाठकरैव स्वबुद्ध्या विचारणीयो भवेत् । विशिष्टश्रमकारस्वस्मिन् पद्ये सौयं विलोकनीयो यद् यथा संस्कृतहिन्दीभाषयोः श्लेषः एवमर्थेपि श्लेषः । हिन्दीभाषायां वर्णनीयः धीकृष्णचन्द्रः । संस्कृते तु वर्णो भगवान् शङ्करः । दृश्यतां, व्रजभाषाऽर्थांनुकूल्येन पदच्छेदादिभिर्विलिख्यमानं तदिदं पद्यम्—

“श्राव दिना कर लीन महागिरि जा पर मोर कुतूहल धारी

कण्ठहरा हर कीलकुटी, तनु नीलम सी रुचि रङ्गनकारी ।

कामद, यारहितो बर गोपतिपान उदार कलानिधि भारी

भावलि जाचित सर्वसु राधिक ए तुम नोलित राम हि हारी ॥”

(सप्तदिनावधि, करे येन महागिरिः (गोवर्धनः) गृहीतः, श्रुत्वापरि मम कुतूहलं दधाति । कण्ठे हारः (वनमाला), कीलकुट्याः दावानल-जालस्य यो हारकः (बह्वैर्द्वेयोर्जालकीलौ) । यस्य तनुः नीलमखिवत् स्वकान्त्या रङ्गनकारिणी । कामदः, मित्रेषु हितः, श्रेष्ठसु (गोपतिपान) गोपध्रीषु उदारः, श्रेष्ठश्च कामकलानां निधिः । भावैः यस्य चित्ते सर्वस्वं

राधिकालि, अथि त्वं नवनीतस्य (महि) दग्धश्च हारी भसि ।” एवंप्रायो
ब्रह्मभाषायामर्थः) ।

संस्कृते तु—(सातदिनानां सुखदिनानां समूहे लीनं महस्तेजो यस्य,
सातदिनाकरलीनमहा, यस्य तेजः (प्रभावः) सुखदिनकारी, कालं शुभं
निर्मावीति यावत्, (धर्मसातसुखानि च) । यः शिवः, गिरिजायाः परमोरु-
-महत् कुतूहलं धरति । कण्ठे या इलाहलस्य कीलकुटी ज्वालरेखा, तथा
तनुः सूक्ष्मा या नीलमसी—(स्याही—)-वत् रुचिः, तथा रञ्जनकारी ।
कामोपरि दयारहितः, वरः श्रेष्ठो यो गोपतिर्नन्दीश्वरः स यानं यस्य । उदारं
निष्कलङ्कं कलानिधिं चन्द्रं पिभति सः । भावेन निजं स्वयं भाचिताः एक-
त्रस्यापिताः ये सर्वे भुराः तेषु अधिकः, इन्द्राः अहिहारी (सर्वभूषणः)
नितरां सदा मनः पतु, अधितिष्ठतु—अयमर्थः स्यात् ।)

अन्योपि शब्दकृतश्चरकारोऽनुभूयताम्—

“पायाद्यः शशिघण्टमण्डितशिराः कैलासकेलीधरः
कैवल्याहितवैभवः कुशलकृत् कामाहितैकप्रदः ।
साराधायकहृद् विरूपनयनानन्दी सदानोदरो
द्राण्योक्तदानवेदासुभगः श्रेयाननाद्याक्षरः ॥”

अनाद्यः अक्षरश्च स शिवः पायादिति इत्यमानः स्पष्टोऽर्थः । किन्तु—सर्वेषु
पदेषु अनाद्याक्षरः, आद्याक्षररहितः सदानोदरः (आद्याक्षरराहित्येन
दानोदरः) पायात् । तथाच शशिघण्टमण्डितशिराः, लासकेलीधरः वल्गा-
हितवैभवः (बलेः सकाशात् भाहितं गृहीतं वैभवं येन), शलं श्रद्धामकं
महं कृणोति सः, मायाः लक्ष्म्या हितस्व एकमात्रः प्रदाता, राधायकहृद्
(राधामयति हृद् यस्य), रूपेण नयनयोरानन्दजनकः, द्राण्योक्ताः विद्रा-
विताः दानवेदाः श्रेष्ठदानया येन अत एव सुभगः, इति सदानोदरपक्षेऽर्थः ।

न केवलं शब्दचरकार एव पाठ्यं कलानिधिमहाशयस्य । पद्यमुष्ण-
चर्या सरसाः सार्वधरकाराश्च यद्यः श्लोकाः सन्ति । यथा नाथवेन्द्र-
धनप्रसादे—

“माधवेन्द्र द्विपद्माः क्षमाः कामातितो दधुः ।
 वाष्पौघान्तरितौ सायं चक्रवाकाविव स्तनौ ॥
 तेजस्विनो विदलितास्तव प्रतापेन, माधव विमुक्तौ द्वौ ।
 बाढवतया किलौर्वो मित्रतया चित्रभानुरपि ॥”

(बाढवो ब्राह्मणो बढवाग्निश्च । मित्रपदेन सुहृत्सूर्यो प्रसिद्धावेव ।)

“हास्यं पुष्पाकरस्ते, शशिमुखि सुरते प्रीष्मकालो, वियोगे
 वर्षा, वक्त्रे तदम्भो, वचसि भृशसमुल्लासिहेमन्तकालः ।
 अङ्गस्पर्शे च कान्ते तव वसति ऋतुः शैशिरस्तजनो यः
 संघत्ते संनिधिं ते स भवति पट्टुद्गाव्यभोगैकभर्ता ॥
 यथा तव कलावृद्धिस्तथा नक्षत्रसंक्षयः ।
 नक्षत्राधिप ! नैपा ते स्वनामोच्चाटनोचिता ॥” इत्यादि ।

पाठकमहाभागाः ! कियद्दोदाह्रियन्तां पद्यमुक्तावल्याः पद्यानि । सत्यं
 सा मुक्तावलिरेव । अथापि किञ्चिद्दीश्वरविलासस्य राज्ञामैतिहासिकवर्णनशैली
 परिचीयताम् । तत्र श्रीमन्मानसिंहप्रपौत्राणां जयसिंहदेवानां वर्णनम्—

“बद्धा दाराशिकोहं रणभुवि सहसा दोर्बलेनानिनाय
 द्रागेव द्रावयित्वा भृशमनभिमतं यो वित्रिग्ये शुजाख्यम् ।
 कर्तुं चाकर्तुमीशः प्रसभमितरथा कर्तुमप्येष राजा
 चक्रे नौरङ्गजेवं निजबलविभवेनैव दिल्लीशमेकम् ॥”

तत्पुत्राणां श्रीमद्रामसिंहदेवानाम्—

“काले प्रालेयहेमाचलयुगलमपि प्रस्त्रलेःसागरोपि
 क्षोभेण त्यक्तबलो भवति, न तु चलेद्रामसिंहोतिपीरः ।
 सेवानुग्भावसंभाविततमयवनाधीशकाराविमोक्तौ
 सद्यो निर्भोच्य भूयस्तरमुपरि भरं स्वात्मनः सोयमूढे ॥”
 (शिवाजीसंभाजीनाम्नोः राजपुत्रदेशे तथा प्रसिद्धिः) ।

सवाईजयसिंहदेवानाम् (जयपुरराजधानीप्रतिष्ठापकात्तम्)—

“शाकम्भर्षाच्छबागोपरि परिपतितं यद्यभावप्रसर्व-
 त्सेनार्योरेन्द्रवर्षप्रकरकरचलक्षीक्ष्णकौक्षेयकामैः ।

उच्चैरातालुकुचं पुरहरमहिषीमुण्डनालात्रसूत्र-
 प्रभ्रष्टं मुण्डवृन्दं क्षितिरजसि लुठन्निःश्वसत्सैयदानाम् ॥
 यत्सोचद्विपदानवारिभिरभूत्प्रस्थानभूः पङ्किला
 सा नीता प्रकृतिं चलत्सुरपुटैरश्वैः कृतोर्ध्वक्रमैः ।
 इत्यालक्ष्य कृतप्रपरिव गजैरक्षिप्तमुण्डोच्चल-
 द्वाभिर्न्योमि रजोभरः शबलितो जग्यालपिण्डायते ॥
 यत्सुहोत्सुहुरिङ्गनुरगगुरपुटाश्रान्तविद्वेषिदेव-
 क्षोणिप्रोद्यद्जोमिर्घ्यैरचि दिवि परं भूतलं श्यामवर्णम् ।
 यद्वीरेन्द्रासिकृत्प्रतिनृपतिपदस्थापनाधारतायै
 शक्ये यद्दारणेन्द्रैः प्रसुरकरपय.तीकरैर्द्रावितं तत् ॥
 यस्य क्षमाभृतसहस्रस्फुटमुकुटमणेजैप्रयात्राप्रसङ्गे
 माद्यहन्तावलोद्यत्सुरगघयचमूचङ्कमोद्भूतभारैः ।
 भग्नीभूतासु वेलास्वतिचपलपयःसद्वसंघर्षधाव-
 एकलोलोकाक्रीडशाली जयति जलनिधिजैप्रनिःसैनघोषम् ॥
 सापीयान् यस्य बाहुः समरमत्समहादीक्षया लब्धकीर्तिः
 शस्त्रास्त्रध्वानपेदध्वनिजनितविधिर्वीरऋतिवशपरीतः ।
 जातिप्राज्याऽऽसृगाऽऽयादुतिसततपरिघ्रिग्धया खड्गदर्भ्या
 चण्डशोधानिकुण्डे सङ्कलमपि बलं सैयदानां जुहाव ॥”

यावदुपलब्धेऽस्मिन्नीश्वरविलासकान्ये प्राय एवंविधैव समुष्टलदोत्रः
 प्रसन्नवर्णनपद्वतिः । इदानीं तद्यथास्वपारदश्वनः श्रीमतः कलानिधिमहा-
 भागस्य 'सुन्दरीश्वराज'स्य क्विञ्जिपरिचयः प्राप्यताम् । त्रिपुरसुन्दर्याः
 स्त्रीप्ररूपोयं प्रन्थ इति तु पूर्वमुक्तमेव । अथ हि विश्वरिणाऽऽठन्दोभिः
 सुनपुरो गुम्फः प्रकटितः कविकलानिधिमिः । यथा हि—

“कलाकेलोलोलकमितनगिकाञ्जीगुणगणां
 विलुप्तार्द्धां नप्ये कुपनरनतार्द्धां शशिमुष्मीम् ।

कराम्भोजभ्राजरसधनुरिषुपाशाङ्कुरावरां

समन्तात्त्वां वन्दे सरहरतप.सिद्धिपटलीम् ॥

स्थिता सर्वस्यान्ते निजमहिमशान्तेन महसा

विशुद्धा त्वं काचित्परमसुखचैतन्यकलिका ।

शुकादीनां प्राचामपि हृदयवाचाभविषयः

शिवः शक्तिः शक्तिः शिव इति न निर्णेतुमुचिता ॥”

सृष्टिक्रममालम्ब्य कीदृशुदीरितं भगवत्याः स्तुतिपरेण कलानिधिमहा-
भागेन—

“त्वमेका विश्वस्मिन् रमणमनसा द्वैतमकरो—

स्ततस्त्वत् त्वं जज्ञे महदिदमहङ्कारसहितम् ।

मनस्तेनारब्धं सकलमपि दृग्दृश्यमसृज-

त्तदेवं लोकेस्मिन् किमपि न विलोके त्वदितरत् ॥”

दृश्यतां भक्तिप्रवणता श्रीमतः कलानिधिमहोदयस्य—

“जगत्क्षोभिष्याद्यास्तव जननि मुद्रास्त्रिभुवनं

सृजन्त्यः पुष्पान्त्यो लयमपि नयन्त्यः समुदिताः ।

कथं ताः कुर्वेहं सकलभुवनव्याप्तविभवाः

प्रपञ्चान्तमातर्मशक इव लीलाकृतिरणुः ॥

न धूपैर्ना दीपैर्न च मधुरनैवेद्यनिबहै-

र्नै पुष्पैर्ना गन्धैर्न च विविधबन्धैः स्तुतिपदैः ।

समस्तत्रैलोक्यप्रसरणलसद्भूरिविभवे

सपर्यां पर्यांस्तव भवति भावोपचरणैः ॥

वरिद्रं दुःशीलं दुरधिगमनं दुःखदलितं

दुराचार दूरे पतितममरैर्दुर्भरतरम् ।

जनैर्मुक्तं मुक्तिप्रमुखसुखसम्पासमुदयाः

प्रसांस सेवेन भगवति भवदृष्टिभरितम् ॥

पिबन्तं पद्भुक्तं सरभसमवष्टम्य पियति

द्रिपास्ये सखेहस्रवणसरसो दक्षिणकुचः ।

परो भातः स्कन्दोपरि सकरुणस्यन्दमधुरः
स्ननस्ते तं भावं प्रकटयतु महृक्षणशिवौ ॥”

तत्ररहस्यमार्मिकता स्थाने स्थाने प्रस्फुरन्ती किञ्चिदिहाप्यनुमीयतां
पाठकमहाभागैः—

“त्रिरेखान्तवृत्तत्रयगत(हृदे)द्याष्टदलयोः
परस्तादृत्तैकस्फुटभुवनकोणान्तरगते ।
दशारद्वन्द्वेऽन्तः स्फुरितवसुकोणान्तरलस-
द्विकोणे त्वं नित्यं विलससि महाबिन्दुवपुषा ॥
मुखे बिन्दुस्फूर्तिस्तव हसपराद्वाकृतिमयी
कुचद्वन्द्वं बिन्दुद्वयहसपराद्वाकृतिमयम् ।
कलारूपे मातस्त्व हसपराद्वाकृतिमय-
द्विरेखाविस्फूर्त्यां परिलससि पूर्णावयविता ॥
निदानं मन्त्राणां विलससि धरित्री हिमकरः
शिवो मायाशक्तिर्ज्वलनजननो सादनकरः ।
तथाद्वन्द्वुर्विन्दुर्वनकमिदमस्मादुपचिता-
त्तरद्वन्द्व्यायेन स्फुरति सकलो मघ्ननिवहः ॥”

स्वरूपवर्णनपद्धतिर्दृश्यतां कविकलानिधेः—

“स्फुरच्चिन्तारत्नमदरपरिपत्पादवहरेः
प्रकाशैः पूर्णानां भुवनजनचेतोश्चिन्तिताम् ।
नवीनोद्यत्तारापरिवृढसन्धानां चरणयो-
र्बेखानां ते कान्तिस्त्रियतु मम स्वान्ततिमिरम् ॥
प्रवालश्रीसर्वापहरणविलोकाङ्गुल्लिगणाः
स्फुरद्रक्षाभोजघृतिविजयिमाञ्जुद्वयनिकयाः ।

१ अतिजीर्णे साक्षात्कलानिधिमहाशयस्य स्वहस्तलिखितेऽसिन्धुसूक्तं स्थाने
स्थाने पत्रविद्यारणेनाक्षराणि उत्सानि । अल्पवधानेन, अनुमानेन कानिचिन्मया स्था-
पितानि । परं तत्ररहस्येऽसिघाहं प्रभुः । अत्र किमस्तीति मार्मिको जानीयात् ।

चतुर्वर्गश्रेणीफलयुगपदुद्भावकराः

करास्ते चत्वारः कलयितुमलं शर्म विमलम् ॥

रसश्रीडामाने प्रणयिनि रूपेवारुणितयो-

स्ततो नीचीभूतत्रिदशधुनिषोचीविशदयोः ।

प्रसादप्रोद्भूतप्रचुरसुखसौभाग्यपदयोः

स्थिरं स्थान्मच्चित्तं गिरिशमहिषि त्वष्ट्रपदयोः ॥

शिवे शय्यावेष्टमोपगमसमये भूरिसुखदै-

र्बृहत्सामस्तोमप्रवचनचमत्काररुचिरैः ।

कलकण्ठैः प्राणप्रदतिव गिरीशश्रवणयो-

रिदं ते हंसानां हरति हृदयं हंसकयुगम् ॥”

पाठकमहाभागाः ! किमद्वोदाह्रियताम् ! अस्य स्तोत्रवरस्य नवीत्तरसतं
श्लोकाः सर्वेप्यहमहमिकया युगपदुपतिष्ठन्ते । हन्त ! स्थाने स्थाने विशीर्ण-
पत्रमिदं पुस्तकं भूयसापि परिश्रमेण कदाचित्साङ्गं भवेन्न वेति विशङ्कैव ।
नोपनिबद्धं कविकल्पानिधिमहाशयैः केवलं गीर्वाणगिरायामेव, अपि तु
प्राकृतभाषानिगुम्फनपाण्डित्यमप्यविकलमासीदेपरं महोदयानाम् । इत्य-
न्तामिदोद्धृताः काश्चन माधवेन्द्रगाथाः—

“माहवणिवकितीभो फुड्ढिभविभहल्लमालइवगाहं ।

सभलकहमहुमराणं साणंदविणोभकारणाहं धुभम् ॥

सरसगुणकन्वमज्जे जेत्ताभो सुकहकण्ठभम्मि संठविभा ।

तेत्ताणं उवमाणं तुमं सि माहवणरिन्द दप्पणभो ॥

१ माधवनृपकीर्तयः फुड्ढपिचकिलमालतीवनानि ।

सकलमधुकराणां सानन्दविनोदकारणानि धुवम् ॥

सरसगुणकान्वमज्जे यावत्तः मुकविकण्ठे सस्थिताः ।

तावतीनामुपमानां त्वमसि माधवनरेन्द्र दर्पणः ॥

ओणीदं विजभाए माहव तुय कित्तिमुत्तिभमणग्घम् ।
 धरिऊण इक्ककण्णे पइड्डिआ पन्वई हरद्धञ्जे ॥
 सूरुो चन्दो इन्दो तुल्लासु माहवणिवेण संतुल्लिदो ।
 अहि भुइ गुरुओत्ति तुमं लहुवा अण्णे दिवं जादा ॥
 अरुणग्गम्मे व्व तिमिरं तुह लोभणकोणसोणिदाभासो ।
 माहवणरिन्द जुज्झम्मि एस णासेइ पडिवक्खम् ॥” इत्यादि ।

पाठकमहाभागाः ! विलोकितमेव श्रीमद्भिर्यत्कलानिधिमहाभागाः संस्कृतसाहित्ये कीदृशीं काष्ठानारूढः । उपनिपदां मर्मवेदिताऽमुष्य तासां हिन्दीमयाजुवादात्सम्यगवबुध्यते । मीमांसादिशास्त्रेष्वपि पाठवं स्थाने स्थाने प्रसङ्गसङ्गत्याऽवबुध्यते । यथा द्रुक्तं हरिहरभट्टैः ‘कुलप्रबन्धे’ पूर्वम्—

“मीमांसापरिशीलने पटुमतिः सांख्याब्धिपारंगमो
 न्यायानर्गलवाक्प्रपञ्चचतुरो वेदान्तसिद्धान्तधीः ।
 काव्यव्याकृतिवृत्तकोपकुशलोऽलङ्कारसर्वस्ववि-

च्छ्रीकृष्णः कविपण्डितो विजयते वाणीविलासालयः ॥”

तदेतदविकलमुद्गाति । एवं संस्कृतवाङ्मयाम्बुनिधिमन्थनमन्दरावित-
 स्थाप्यस्य भ्रजभापारचनयामसाधारणं पाठवम्, विशेषतस्त्रैलङ्कारप्रसूत-
 तया सुबूरदेशभाषायामस्यां भ्रजभाषायां सर्वतोमुखमधिकारम्, मञ्जुरवर्ण-
 मैत्रीनैपुणं धावलोक्त्य कस्य वा सचेतसो न प्रसीदेद्दृश्यम् । एतस्य प्रमा-
 णमलङ्कारकलानिधिप्रभृतयो भ्रजभाषाग्रन्थाः, येषां सूची पूर्वं प्रका-
 प्रसङ्गेन कानिचित्प्रद्यानि अलङ्कारकलानिधेरुदाहृतान्येव । परं यावत्कार्यं

१ आनीतं विजयया भाधव तव कीर्तिमौक्तिकमनर्थम् ।

भूत्वा एककर्णे प्रविष्टा पार्वती हराद्धीने ॥

सूर्यश्चन्द्र इन्द्रस्तुलामु माधवनृपेण सतुलितः ।

अधिभुवि (असि भुवि) गुरुक इति त्वम्, लपचोऽन्ये दिवं याताः ॥

अरुणोद्गम इव तिमिरं तव लोचनकोणसोणिताभासः ।

माधवनरेन्द्र गुदे एष नाशयति प्रतिपक्षम् ॥

सुन्नितो भवेत्तावदेतेषां कलानिधिमहाभागानां भाषाकवित्वकोविदतामव-
गमयितुं संमुखमुपस्थितानि कानिचित्पद्यानि पुनरुदाह्रियन्ते । मन्ये नानेन
पाठकमहाभागानामरुचिरुदयेत् । तत्र राजवर्णनप्रसङ्गो यथा—

“पारथ करन अरु भरथ भगीरथसे

काननि सुनत गुनतैही छिन छटिगो

द्वारै पाइ धारै मदमोकल मतंग मद-

वीचिनके कीचनके बीच द्वै रपटिगो ।

रामचन्द्रभूप कर देखत तिहारे क्षर,

मोती मनिमानिक की छागति ही छटिगो

दिन दिन दानदरियावकी लहरि चाहि

दारिदको बंस छितितलसों उछटिगो ॥ १ ॥

छूटत हवाई दीह दौर की दवाई अंत-

रिच्छ छवि छाई तारकासे परकासे हैं

छूटै भुइचंपा चंद्रज्योति की सवाई ज्योति

छूटै इयफूल फूल दीरघ विकासे है ।

जयसिंहभूपधर दीपमालिका के मिस

ख्याल खरे आतिसके भांति भांति भासे हैं

जीति अरिभौननकों आप आज आगें टाढ़े

मानहुं प्रताप तेज करत तमासे हैं ॥ २ ॥

चप्पन ठयप्पन, सपच्छ अरिदप्पनके

छप्पन करोर जादीं कप्पन कलेसजू

चप्पन प्रताप तेज तप्पन के जासु जस

जप्पन औ भप्पन समप्पन हमेसजू ।

होत एकसीस बिसैंबीस बीस तीस सुर-

इसके सीस पै द्विज दीननिके पेसजू

जयसिंह दानी दुग्हे होहु मुखदानी द्वार-

काके राजधानी राजें राजा द्वारकेसजू ॥ ३ ॥

बाजु दसराहेके उछाह कविलोग तुम्हें
 देतहैं भसीस सुनियेकों सावधान होहु
 उमरि दराज मारकडेमुनिमाने होहु
 कीरतिप्रताप ससिसूरज समाने होहु ।
 पारथ ज्यो वीर जगजाने होहु जयसाह
 चित्तके प्रमान नित चित्तके खजाने होहु
 बाजते सदाने होहु देश आवादाने होहु
 रगभरे चाने होहु साहिमनमाने होहु ॥ ४ ॥”

ओजोऽनुकूलगुम्फो यथा—

“छप्पय—भति गरजि घन गजि, तडित जिमि खभ तडकिय ।
 प्रगटिय बपु बिकराल, असुरघर काल कडकिय ॥
 सटकत बिकटजटानि, भटक घनघटा झटकिय ।
 विज्जुलटा लपटात, झटकि गिरितटनि पटकिय ॥
 बहुदुदु घडि चडिय नभहि मडिय रवि रुडिय ससिय ।
 मुख रोस सास नरसिंहके, सत्तलोक ऊरध प्रसिय ॥ ५ ॥

✽(अमृतध्वनि)✽

“तरलित होत भुजगवर, परत गग उत इत्त ।
 जटाजूट छूटत जबहिं, नृत्तत्त हर नित्त ॥
 नृत्तत्तहर नित्तत्तबहि दुचित्त चिभुवन ।
 धित्तत्त धुनि तित्तत्तजिहिं न मित्तत्तमु गन ॥
 सित्तत्तगुन मित्तत्तदिस पवित्तत्तनित ।
 तित्तत्तपससि मित्तत्तकहिं चकित्तत्तरलित ॥ ६ ॥
 जय जय सुरनर उधरत, गनपति करत गरज ।
 बज्जत्त घजन विपुध, सज्जत्त सुभकज्ज ॥
 सज्जत्त सुभकज्ज जग गळ गज्जत्त गन ।
 तज्जत्त भति लज्जगपरि सुरज्जत्त मन ॥
 धज्जत्तिसि सिर छज्जत्तनि निमज्जत्तन घय ।
 भज्जत्ततुवरज्जत्तभरि वज्जत्तय जय ॥ ७ ॥”

शृङ्गारविषयकवर्णनम्—

“दीपति दिवारीसी दिपति देहदीपतिसें
 दामिनीसी दमकै न दिन हू दुरति है
 राजत अनंग तरुनाई के तरंग रति-
 रंग के उमंग अंग अंग अंकुरति है ।
 अतरके सौरभमें तर हू रहे हैं भति
 सतर उरोज देखि भूली गति भति है
 देखो 'लाल' रूप धरै रूप है कि, रस है कि,
 रंग है कि, रंभा है कि, रमा है कि, रति है ॥ ८ ॥

छड़ेगा ललित छाल छाहीको लसत, तैसी
 चोपभीनीं चोली कसी कुचनि बनाइसों
 सकलसिंगारनिषों सखिन सिंगारी प्यारी
 पहरि किनारीदार सारी चित्तचाइसों ।
 सौंधेके सलिलतने सिलसिले केस छसैं
 छूटे मुखनलिन पै भलिनके भाइसों
 आजुही अन्हाइ आइ आननउजास ओप,
 सादेही सिंगार साज सोहति सुभाइसों ॥ ९ ॥

कुचतट निपट मिटानो भरगजा, छूथ्यो
 भति ही अघरराग मंजन सुभावरी
 नैननिके दूर दूर अंजनकी रेख मिटी,
 पातरेसे यात्रनि पुलक दरसाव री ।
 दूतिनकी बानि झंझ बोलिबोई जानि होत
 वंपुहितद्वानि जानिये न थापु चाव री
 चा सठसमीप ही पठाई तू न गई तहां,
 बावरी भन्धान कों गईही आजु बावरी ॥ १० ॥
 गृहपति गये मैया पसर धरावन कों,
 सासरे ननद, परी सास सो समुरिया

खाली है खिरक घर भांगन चरोठी भटा,
 आजु रैन चीरनिके मनोरथपुरिया ।
 सोचति परोसनि सुनाइके सुघर ग्वारि
 काहू ल्यो निहारी पुनि आनंदविधुरिया
 तरकि तरकि गई तनी अगियाकी तनी
 करकि करकि गई करनकी धुरियां ॥ ११ ॥
 चाइभरे पियमुख चाहि न सकत चर,
 होती जहां राते दुहुं नैननि झकाझकी
 भोहनिके भंग संग भज हू भ्रमत भूछे
 यदनी विदक्षि पलकनिके धकाधकी ।
 केसरिके थोरि आइ लीने अति छाइ छाइ
 छबिकी छटानि छिन छिननि उकाएकी
 कुंदल झलक प्रतिउलक कपोलतल
 अलकचिलक चकचाधनि चकापकी ॥ १२ ॥
 रति है न समताको अति है अनूप रूप,
 अंग छसी सारी जरफगीपी मुरंग है
 अंबनकी रेख अलिगंजन चनुर भेन
 भंजनसो छहै नीन खंजन कुरंग है ।
 जोषनके जोर जमी जगमगी जोति छम
 सगषमी सोधिं कीधिं दीहुनी मुरंग है
 कंचुकीके बंध बंधुं, डरब डतंग लंध
 तंगबंधुं मानहु भनंगके मुरंग है ॥ १३ ॥

सुपचनकरो पया—

७ “घारो भोर बात खंडे कपु न पसात
 अति कंपत है गात गुट्योक पन गरजी

* कलिनये शीतनीयन् 'रजर-' (दृढवृत्तान्तरण-)-श्लिषं प्रथमं
 तु सुटनेव । कलिनये—'बात' शब्दे व तु । 'पसात' न उचिद् अन्ध

धूआंभरी सास ननदीके पास बास, कोऊ
 वैठिबैकी आस न खरोही काम तरजी ।
 आली महीं ओसी अति दुखद परोसी
 घर भीतरन जागै सब मांतिनसों लरजी
 दुतही करी ना नहिं कुलहीन पाईं लाऊ
 रावरी रजाई कोऽय हाथ जोर अरजी ॥ १४ ॥”

पुंविधाने परःसहस्राणि पद्यानि स्वयं निर्माय अलङ्कारकलानिधौ
 कलानिधिभिर्ददाहृतानि । सांभारयुद्धप्रभृतयो ग्रन्थास्तु नाद्यावभ्युपलब्धाः,
 अत एव तत्रत्यं विषयमादर्शयितुं नाहं प्रभवामि । परं कवितारत्नपरीक्षका
 द्वयैव परिज्ञास्यन्ति यत्संस्कृत-प्राकृत-ग्रन्थभाषासु समानं कवयतः कला-
 निधेः कियती कविस्वशाकिरासीदिति । अपि एषु त्रिशतवत्सरेषु सहस्रैवो-
 पलभ्येत तादृशशक्तिशाली कविः ? अस्तु-वंशपरिचयप्रसङ्गे प्रमुखप्रासमिदं
 श्रीकृष्णभट्टानां जीवनवृत्तं यावदुपलब्धि पाठकानां सेवायामुपस्थापितम् ।
 यद्यपि अनेन विश्लेषेण कदाचिदुदयेत्केपांचन महोदयानामरुचिः, परमा-
 रम्भे (जयपुरवैभवाख्यस्य पूर्वखण्डस्यारम्भे) “गुलसी-सूर-विहारि-कृष्ण-
 भट्ट-भारति-मुखाः” इत्युपश्लोकनमेषां विस्तृतं परिचयमपेक्षत इति
 तथानुष्ठितमित्यलमधिकोपचारेण ।

प्रतीयते । गर्जनकारका घनाः (मेघाः), तेनातिशीतगृधिः । ‘सास’ श्वासः ।
 ‘न नदीके पास’ शीतवशाप्रद्याः समीपे वासो न । ‘कोऊ’ ग्रामीणानामभ्या-
 धारस्थानम् । ‘आली’ आर्द्रा ‘मही’ भूमिः ‘ओसी’ अवश्याययुक्ता । ‘बी’ शीतं
 अतिदुःखदं पतितम् । ‘न जागै’ गृहान्तर्नांवकाशो, दृष्टेः । ‘दुतही’ द्विस्रयुक्ता
 ‘दुलाई’ न कृता । ‘कुलही’ उष्णीषिका (टोपी) न प्राप्ता, इत्यर्थः । पश्चान्तरे
 दु-नानिघा गृहे संकेतावकाशमावात् ‘रजाई’ गमनानुमतिं याचते । तत्र—
 गुरुलोकस्तर्जनकारकाः । ‘सास’ श्मश्रूः प्रधूमिता । आली सखी ‘महीं’ अभ्यन्तरे
 ‘ओसी’ अवधरुपेक्षिणी । प्रतिपेक्षिनः गृहभ्यन्तरे जायते । ‘दुतही’ दूरी
 नास्ति । अहं कुलहीनापि नास्ति । अत एव कुलजाया मेऽनवस्यददन्निप्रदा-
 नमेव योग्यमिति गृहोऽर्थः ।

सुकविः श्रीद्वारकानाथभट्टः
(सरस्वती. वाणी. भारती.)

श्रीकृष्णारख्यकोविदादमृष्मादाविरासीदथ
भूरिभाग्यमासी द्वारकानाथो महामना
यो हि कविश्रेष्ठो चन्दनीयो बुधपुङ्गवानां
ज्येष्ठो जगदीशकवेर्ननं निजजन्मना ।
गुणगण्यभवेन तावमतिशेते यो हि
कीलयते कोविदानपीह यस्य कल्पना
'भारती'तिनामवहा भारती विभाति यस्य
हंहो देवी भारतीय कविवदनाऽऽसना ॥ १२ ॥

भूरिभागेन भासते तच्छीष्टः । महत् मनो यस्य स महामनाः, प्रकार-
परत्वाद्विमर्शोपः । जन्मना, जगदीशकवेर्ज्येष्ठः । एवं च कविकल्पनिधेः
श्रीकृष्णभट्टस्य द्वौ पुत्रौ, द्वारकानाथो जगदीशश्च । तत्र जगदीशकवि-
शिम्भनछात्रस्य दत्तकोऽभूदित्यग्रे शकुटीभविव्यति । एतेषां मंगलकविता-
निदंशकानि नाधिकानि पुस्तकान्युपलब्ध्यन्ते, परं मात्र-भापाकवित्वं तावतोपि
सापुत्रंमेषां कवितामनुभूयते । 'भारती'त्युपनामाद्विवा यस्य भारती
(वाणी) पारदेवीय कविवदननिषामिनी, कविभिरादृतकविता इत्यर्थः ॥१२॥

यद्वाणी विभाति वाणीनृपुत्रानुकारिणां
भापामपि तां रसानुमारिणीमयामहे

साहित्यानुबन्धिनो निबन्धान् यैः प्रणीतानहो
चौरचयनीतानद्य हन्त न लभामहे ।

‘सरस्वती’ ‘वाणी’ ‘भारती’ ति नामधेयवहान्
मोदितमहीन्द्रमाधवेशान्महयामहे

सौष्ठवसनाथरम्यरचनाचमत्कृतिकान्

श्रीद्वारकानाथकविपुङ्गवान् कवामहे ॥ १३ ॥

येषां भाषामपि माधुर्यवशात् रसानुकूलाम्, अयामहे जानीमहे । सर्वे
गलर्यां ज्ञानार्थाः । यतो हीमे साहित्यातिरिक्तं संगीतशास्त्रेपि परिनिष्ठिता
आसन् । अत एवैषां कवितायां वर्णकृतं माधुर्यमधिकमनुभूयते । एभिः
संगीतशास्त्रे ‘रागचन्द्रिका’ नामको ग्रन्थो विरचितः । ‘मधुकरकलानिधिं’
विहाय साहित्यसंबन्धिनोऽमीषां ग्रन्थाः केपि नोपलभ्यन्ते । ते किल सुन्दर-
लालसार्मणः समये चौरचयेन नीता इति अग्रे स्फुटं भवेत् । कवामहे
कवितया उपश्लोकयामहे । कुङ्कु शब्दे ॥ १३ ॥

दो०—‘सुकवि’—‘भारती’त्युपपदं ददे स्रक्तिसुहितेन ।

जयपुरमण्डलमधवता माधवधरणीपेन ॥ १४ ॥

पितुः श्रीकृष्णभट्टकविकलानिधेः स्वर्गनासोत्तरमेतस्य सरससूक्तिभिः
सुहितेन तूक्तेन धीमता माधवसिंहदेवेन (प्रथमेन) ‘सुकविः’ ‘भारती’-
त्युपपदं प्रादायि ॥ १४ ॥

धुन्दीपतिरपि भृशमगुं दीव्यति स विनयेन ।

येन सोयमलमर्चितः पूर्वजनृपतिनयेन ॥ १५ ॥

पूर्वजैर्नृपतिनिर्षंथा द्वारकानाथमहाभागस्य पूर्वजाः श्रीकृष्णभट्टादयः
सरहृताः, एवं तस्मान्मधिकधुन्दीनरपालोपि एनं सुभृशं पूजयति ज्ञ । एतस्य
वंशजानां सविधे धुन्दीधरापीठेन प्रदत्तमेकं राजकीयपत्रं वर्तते, यत्र गृष्णी-
सिंहनृपेण स्पष्टं लिखितमस्ति यद्भवन्तो मम पितृस्वानीयाः किमधिकमह-

भावेदयामि । मम जीवनदशापर्यन्तं नास्मिन् भावे परिवर्तनं भवेदग्रे परमे-
श्वरः प्रमाणमिति । तदेतत्प्रश्नं सौवर्णरेखाभिश्चित्रितमतिप्राचीनमपि सुभग-
मवलोक्यते । एवं दानबहुमानादिभिः पूर्वजन्तृपतिपद्धत्या बुन्दीधराधीशेन
सोयं पूजितः ॥ १५ ॥

चरित्रसंग्रहः

जयपुरधरणीन्द्रस्य माधवसिंहदेवस्य सोयमतिप्रीतिभाजनमासीत् ।
अहर्निशं श्रीमान्माधवेन्द्रः कवीन्द्रमिमं स्वसहचरमेव चक्रे ।
दानबहुमानादयोपि भूरिशोऽस्य कृताः । ग्रामादिभूतम्पत्ति-
प्यसौ अवश्यमेव अदायिष्यत, पर धीकृष्णभट्टकविकल्पानिषे-
नांश्चा ग्रामद्वयं माधवेन्द्रस्य समय एव पत्रारूढमभवत् । अत एव राजकर्म-
चारिभिस्त्रयाविधिः प्रतिपिद्ध इति श्रूयते । मुक्तककवित्वेषु श्रीमतो माधवे-
न्द्रस्य यशोवर्णनमस्त्येव, परमेतस्य मनःप्रसक्तये 'मधुकरकल्पानिधि'
नाम शृङ्गाररसग्रन्थो विरचितः । अत्र हि 'मधुकरराज'नाम्ना धीमतो
माधवेन्द्रस्य व्यपदेशः कृतः । अत्र हि शृङ्गाररसस्य समग्राज्ञानां सविस्तर-
वर्णनमस्ति, उदाहरणानि च सर्वाणि माधवेन्द्रवर्णनारम्भकानि । अस्मिन्
किल कविना माधवधरणीन्द्रस्य महिमैव चरमव्यङ्ग्यं स्थापितम् । शब्दार्थो
हि भूयोगुणीकृतौ । ग्रन्थारम्भे प्रोक्तं हि तेन—

“सद्यद् अरय जीरणवसन, ललि तंदुल गुनगाय ।

माधव भोऽथ मुदामर्षो करो द्वारकानाथ ॥”

अहो कीदृशी ध्वनिगर्नां सृष्टिः । कविः कथयति—शब्दायांयिमौ नद-
स्तगतौ जीर्णवसनस्थानीयौ, यतो हि ताविभायनादितः सर्पैः कविभिः प्रयुक्त-
मायौ । अत एव जीर्णवसनान्तरिता भवद्गुणगाथैव मुदामर्षुलोपमा
शेषमुपहारा । किल तन्दुलप्रादो पुरुषल्लदुपरिषेष्टिं यत्नं नापेक्षते । एवमेव

भवान् जीर्णवसनमदृष्टैव गुणगाथायां दृष्टिं दद्यादित्यात्मनो विनयः सूच्यते ।
भवांश्च माधवस्तत एव भवद्गुणवाहुष्येपि मदुपस्थापितान् कतिपयतन्दु-
लानेव गृहीत्वा सोयं सुदामसदृशोपि जनो द्वारकानाथो विहितः ।

जयपुरेन्द्रस्य साधवसिंहदेवस्य स्त्रगारोहणोत्तरं श्रोमता पृथ्वीसिंहनर-
पालेन, सकलगुणिजनशरण्येन प्रतापसिंहभूपेन चापि सोयं सुबहु भानितः ।
पृथ्वीसिंहमहाराजस्य पठनार्थमनेन कौमुद्या अनुवादरूपा 'शब्दचन्द्रिका'
निर्मिता । श्रीमान् प्रतापसिंहदेवोप्येन कवितामाधुर्यमुग्धः सुबहु सत्करोति
स्य । एष ह्येतस्मै कवीन्द्राय 'भारती'ल्युपपदमर्पयामास । एतस्य परिचय-
प्रसङ्गे 'मण्डनकवीन्द्रेण' रावलचारित्रकाव्ये यदुपनिषदं तदधस्तादुद्ध्रियते—

“तिनकै (श्रीकृष्णभट्टीकै) तिनहीसे भये तनय द्वारकानाथ ।

साधवेश महिमानुके रहे रैन दिन साथ ॥

प्रभुको राजी कर लियो 'सरसुति' 'सुकवि' किताब ।

जिनके जगमें जगि रहे सुजस सरदमहताय ॥

'पृथ्वीसिंह, परतापको क्रिय गुनसों भरपूर ।

घानी भारति नाम लिय जगमें रख्यो जहूर ॥

कविकुल और कवीन्द्र नित, नृपमुख चोले चैन ।

पृथ्वीसिंह परतापसों पाये निस्तिदिन चैन ॥”

अथावध्युपलब्धा एतस्य ग्रन्था इमे सन्ति—व्रजभाषायाम्-मधुकरकला-
निधिः, वाणीवैराग्यम्, श्रीमत्प्रतापसिंहसभासदानां पद्यवर्णनम्, रागच-
न्द्रिका, शब्दचन्द्रिका, पृथ्वीसिंहमहाराजस्य त्रिषाहोस्तवः (पृथ्वीसिंहम-
हाराजका व्यावला), बुद्धीनरेशस्याज्ञया निर्मितोऽलङ्कारग्रन्थः (यस्य पत्र-
अंशेन नाम न विदितम्) । संस्कृते-गालगनीतम्-यदि पाठकेवल्लोकि-
तमेव जयपुरवैभवाध्यपूरंखण्डस्य गालवाश्रमवर्णनप्रसङ्गे । अन्यान्यानि च
वृक्ष-पक्षि-वर्णनात्मकान्यस्य संस्कृत-पद्यानि प्राप्यन्ते । वाणीवैराग्यं मर्त्य-
हरिकृतस्य वैराग्यशातकस्य व्रजभाषापदैरनुवादः, यस्यादशः किञ्चिदुपे-
दास्यते । एतेषां कृतिरेतद्ग्रन्थानां सविधे समग्रा नोपलभ्यन्ते । अत एव
नैतेषां ग्रन्थानां विषये किञ्चिद्वक्तुं शक्यते । एतेषां कवितामाधुर्यनिर्देशकानि

फानिचिरपद्यानि 'मधुकरकलानिधि'प्रभृतिभ्यो ग्रन्थेभ्यः समुद्धृत्य पाठकं
नामवलोकनाय संगृह्यन्ते—

“वरनविचार उद्युगुरु लोक लीकनकों
साधि सोधि रसनाके सुबरत पत्रपर
कर चित्तहीते चतुराई चारु लेखनि छै
सबद भरथ रंग व्यङ्गनि उजास धर ।
'सरसुति' राधिका कुंवर प्रजचंदजूके
रूपकी घटानि वरसाँवै रसरंगझर
नेहके नगर जग जगर मगर ऐसे

सुधर सुधर बंदी भारतीके चित्रकर ॥ १ ॥

यानीजू हो जगरानी सही पदपंकज रावरे जे नर ध्याँवै
ते नर उखमयूस्रपियूस्रसनी गृहु काव्यकला वरसाँवै ।

मानभरे गुनज्ञानभरे पहुमीमधवाननकों ते रिश्ताँवै

कीरति चन्द्रिकाचन्द्रसमान समानमें ते ही कवीन्द्र कहाँवै ॥ २ ॥”

राजवर्णनप्रसङ्गे—

“वज्रत सदाने रणथंभ धिरथाने मुनि
भरि थहराने छै पराने कुल जेसके
केतक अमाने पुनि तेगनसों भाने, ते वे
भरत खजाने भान माने देस देसके ।

राजाराव राने भरु खानसुलताने केते

हुकमी यखाने 'सरसुति' इलवेसके

वाने परतापके सुहाने जगजाने आज

जयके निसाने फहराने माधवेसके ॥ ३ ॥

कूरमसवाड़े माधवेसके हुकुम जोध

जाटनपै शारे छुकि सारनके भडके

कटि कटि परै बार बैसुमार बैरिनके

जुगिन विसाल मांसमास छेत छडके ।

‘सरसुति’ तहां संभुसाहिबी सराहिबी यों
 छाये छिति प्रेतनि करेजे लोहू छलके
 चांवडाके भांवनकों भांवनडाके खेत महिं
 पांवडा विछाये मानों लालमखमलके ॥ ४ ॥
 कोटापै कुपित भाधवेस असवार होत
 लच्छ कच्छवाहे वीररस अभिलारये हैं
 धाये धूत धौंग, धीर धौंसनि धमकै धरा
 धूरे धूरे सूरससि गगनगवाखे हैं ।
 उप्परी उडत बैरीसुप्परी कराकन सों
 भभकत लोहू, मुंड झुंड काटि नाखे हैं
 भानहुं पतंगरंग कालीकाल खेलनको
 फागुसमै कंचन कचोरे भरि राखे हैं ॥ ५ ॥

हयवर्णनादर्शः—

“कलित कलंगी तिर, ललित लगाम मुत्त,
 यलित जराउजरी जीवन धरे रहैं
 छाती छुवें पाइन कराइनके मोरनमें
 मोरि ग्रीव नटकी कलानिकों कलौ करैं ।
 ऐसे रघुवंसी भाधवेसके बिलंद हय
 केते राव राने जिन पायरे तरे रहैं
 अकरे सरीदनिके जकरे दुवागनसों
 पकरे रहैं तौहू पौनसों अरे रहैं ॥ ६ ॥
 जोर करि दौरतमें मनहूके भागें होत
 जबके समुद अंगवीचिन के बीच है
 सरसुति रविके तुरंग जिहि देखनकों
 सनकों रहत दिनमौझ ठनाटीच है ।
 ऐसे रघुवंसी भाधवेसजूको मोती हय
 सलज बलत जिहि पौनहू नगीच है

मेरे जानि देवराजहीको याजिराज यह
रपटि पखो हे देवतदिनीके कीच है ॥ ७ ॥”

राजवर्णनादर्शः—

“ढाहें कोट गढनि गतीमनके मत्थधरि
सुंढनसों राहैं रोकि रहत भरसकीं
धीरैं धीरैं धरत चलत चरानि तऊ
धसकी धरासों छेत सेससीत ससकीं ।
साहिय राजाधिराज माधवेस कूरमके
ऐसे इभ जिहें सरसुति कह न सकीं
देत दान मद जे मिलिन्दनकों पही हेत
दन्तन कपट कहीं कन्दलैं सुजसकीं ॥ ८ ॥
सांवनके घनज्यों सुहावन बिलंद कद
मद बरसावन जे पोखैं जस कंदकों
घुरत निसानसे वनेरे घोरघोस जिन
धूमत करैं जे कैधों सुंढनिके छंदकों ।
सरसुति सिद्धिभरे कुंभजुग कुंभनसों
दारिद्र्य यहाइ करैं आनंद भमंदकों
मेरे जानि ये ही माधवेसके मतंगवर
ढकन दे राहुसों उवारैं रविचंदकों ॥ ९ ॥”

शुक्लारवर्णनादर्शः—

“लइछही ललित लतानिसों गलित द्वैकें
तो तनसुगंध अलि डोलैं लोभलाछची
कहा रति रंभा कहा कमला अचंभा, बात
वसी उरवसी हू न सचीकी प्रभा लची ।
सरसुति कई रग जेतवार मृगनके
इन्दीवर तमान इतमान टालची

श्यामसुखसाधे राधे तेरे हैं अगाधे रूप

जाके मुख भागें लागै चन्द्रना मसालची ॥ १० ॥

चंपक चिराक चांदनीनके उजास जीति

अंगच्छविजालनसों जगमग भौन भौ

वारनसों जीते मोर, इन्दु जीत्यो भावनसों

भौहनि कमान, दृगजीत्यो मृगछौंन भौ ।

कुच जीते चक्र, त्रिवलिनसों तरंग जीती

रोमावलि बरछी, गयंदजीति गौन भौ

रति जीती रूपसों तरुनतासों सौति जीती

प्यार जीत्यो प्यारो, लाज जीत्यौ मन मौन भौ ॥ ११ ॥

भरिहांई देह दुहू अरिहां उरोज होत

करिहां मनोजवान भालिनि सुलहियाकें

सुपमासुछंदजोतिजालनको कंद मुख-

चंद्रिका अमंद चैतचंद्रसों तुलहियाकें ।

सहजहूं मंदहंसी, नासा लसी, भौह कसी

उतये सनेह मेह अखियां सुलहियाकें

ज्यों ज्यों सरसात अलिसंगम लहात त्यों त्यों

प्रात उलहात अंग जोवन दुलहियाकें ॥ १२ ॥”

ऋतुवर्णनादृशः—

जपोंः—

“डमडि अयाह अंतु धौरें धुरवा न ये तो

झंझाकी झकोर दुके झरना झरत हैं

सरसुति कहैं चपलानकी चमाचमी न

चमकति कहियो दिव्य औपधि हिरत हैं ।

दृष्टि दृष्टि परत धधूटी ब्योममंडल तैं

भिति भिरि मानिकके सिखर चिरत हैं

जांखवारे शकसों पयोनिधिकी कांखवारे
 पांखवारे पञ्चै मेवमिस लै फिरत हैं ॥ १३ ॥
 काजरसी कारी घटां ऊनिभाई भारी
 भूलि जैहो ब्रजवारी बाट घोर अंधियारीमें
 धारपारवारी बहे जमुना करारी, तामें
 पार न उतारी काह्न गोकुल निहारी में
 छौंह बनवारी ! ये कदंबवनवारी अरु
 तामें पनवारी यास तामधि विचारी में
 चूनरी हमारी लाल कामरी तिहारी तर
 कामरी तिहारी पात छतनाकी झारी में ॥ १४ ॥”

हेमन्तः—

“भीतरें भवन झुके परदा रतन द्वार
 भगर बगर दीप सिधरी सुहाईमें
 कीने पसमीनेके वितान भरे झालरिन
 मखमली मिलम गिळम गहराईमें ।
 राजें प्रानप्यारे जहां फूलनकी सेजपर
 सरसुति बीन लै अलापें सुपराईमें
 एकछत्रछाईं ऋतुराजकी दुहाईमधि
 दुहुंन रजाई पाई एक ही रजाई में ॥ १५ ॥”

शीतः—

“दिस औ विदिस मिळीं चतुर कुहेलियानि
 धूंघरि मचाह चहुं चित अभिलाख्यो हे
 सरसुति कहें पुलकित रोम रोम तन
 अंग अंग कंपन सिधिल बहुभाख्यो हे ।
 सांसनि कदत धूमधारमिस बार बार
 हियतें निकारिकें विरह दूरि नाख्यो हे
 होइ न कुहेला फागु खेलाकों बसत संग
 सिसिर सहेलाने अवीर उढै राख्यो हे ॥ १६ ॥”

दानवीरादर्शः—

“सजित तुरंग झूलिझंपित मतंग, सुख-
 पालकीं उतंग झुकीं शालरी नछत्रसीं
 ललित कलंगीं सिरपेच मंजु मोती करे
 हारतति अछरभवलि जयपत्रसीं ।
 छाये कवि जाचक जलूस जरीसाज सति
 सरसुति जागीं सिरसोभा छविछत्रसीं
 माधवेस कौलों कहै रावरेके दान, तुम
 ताम्बेपत्र दे दे, फीनी दिसी रूपेपत्रसीं ॥ १७ ॥

झूमै द्वार भाते गय, टापटोप ताते हय
 ब्यौढी चोपदारनसीं दौलतिकेँ दौर हों
 सरसुति रंग रंग भूपनवसन सजि
 वैद्यो सुखपाल ल्यौं जलेव चहुं ओर हों ।
 सपनोसो दारिद विलाय गयो छिनही मै
 देख्यो आज माधवेस नैननकी कोर हों
 दैकही कथित करि बाहान भुलानो आपु
 बूझै घरनीसीं प्यारी बहै हों कि और हों ॥ १८ ॥”

धीरवर्णनादर्शः—

“बाढवकलासी दावानलकी झलासी भुज-
 गेसभवलासी रिपुप्राननकी प्यासी है
 त्रिजटाजटासी शंभुनैनकी उटासी काल-
 रातिकी घटासी, सयुकुंजरतरासी है ।
 यानीकीं विहासी कालीलुलितविहासी, यिक-
 राल तेज त्रासी प्रलैरविकी प्रभासी है
 बेरिनकीं कासीसी, प्रकासी चंचलासी, कठि
 धीरवाखिलरसी भवशाल जसि भासी है ॥ १९ ॥

किं कन्दाः कन्दरेभ्यः प्रलयमुपगता निर्झरा वा गिरिभ्यः

प्रध्वस्ता वा तरुभ्यः सरसफलभृती बहकलिन्यश्च शाखाः ।

वीक्ष्यन्ते यन्मुखानि प्रसभमपगतप्रश्रयाणां खलानां

दुःखोपात्तत्पवित्तन्ययवशपवनानर्तितभ्रूलतानि ॥

कैधों कंदरनितें विलाय गये कंद, कैधों

गिरिनतें झरने झरत अब रहिगे

बानी कहें कैधों तरु सरसफलनि भरे

बकल सिकलधरें डारिधरें डहिगे ।

दुःखसों सकुचि धोरे धनके खरच, मृदु

पौननर्ची भृकुटीलतानि जे उलहिगे

विनयविहीन खललोगनि मलीन ऐसे

मुखनकों देखन कुलीन जो ठमहिगे ॥

नाभ्यस्ता भुवि वादिदर्पदमनी विद्या विनीतोचिता

खद्गाभ्रैः करिकुम्भदन्तदलनैर्नाकं न नीतं यशः ।

कान्ताक्रोमलपल्लवाधररसः पीतो न चन्द्रोदये

तारुण्यं गतमेव लिप्फलमहो शून्यालये दीपवत् ॥

घादीके बिजैकी कोऊ विद्या नहि साथी, पुनि

लायकी न पाई जगजाहिर अमापसों

बानी कहे करिनके कुंभमुकताहलनि

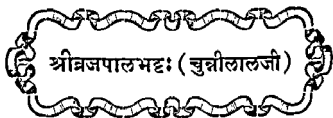
सुजसकें लूम न लगाई खगाचापसों ।

कामिनीके कोमल अधरपल्लवहि दावि

पीयो न पियूप जुहु मैनके प्रतापसों

जोवन दगा दे विन काज नाइलाज यहै

सुने भौन दिया लौं विलाय गयो आपसों ॥

एतस्माद्बभूव महिपालमणिमान्यतमः
 श्रीमद्ब्रजपालनामतनयो नयोद्धवान्
 वाणीकरकङ्कणनिनादतो विवादकरी
 प्रीणयते यस्य पदलहरी परीक्षकान् ।
 ब्रजनिधिनाम्ना येन चक्रे श्रीप्रतापनृप-
 प्रीतिमनुरुध्य गीतिग्रन्थः स्वररीतिमान्
 पोषितप्रतापगुणान् यस्याद्यापि गीतिगणान्
 गुणिजनगोष्ठी किल गायति गुणोज्ज्वलान् ॥ १६ ॥

एतस्मात्, द्वारकानाथमहोदयात् । महिपालमणिभिर्मान्यतम । नयोद्-
 धवान्, प्रशस्तनययुक्तः । 'प्रकाण्डमुद्धतलुजौ । प्रशस्तवाचकान्यमूनी'त्यमरः ।
 माधुर्येण सरस्वतीकरकङ्कणनिनादस्य प्रतिद्वन्द्विनी यस्य (ब्रजपालस्य)
 पदलहरी, गीतिपदलहरी वाग्गुण्फपरीक्षकान् मोदयति । श्रीप्रतापसिंहदे-
 वस्य प्रीतेरनुरोधेन प्रतापभूपतेराराध्यस्य श्रीगोविन्ददेवस्य गुणवर्णनपर-
 सगीतग्रन्थो येन कृतः । यस्मिन् ग्रन्थे सगीतशास्त्रनिबन्धानुसारं सर्वेषां
 रागाणां स्वरक्रमोपि पृथक् पृथक् निर्दिष्टः । अस्मिन् ग्रन्थे नृत्यस्य, ताळा
 नाम्, सर्वेषां च रागाणाम्, तेषां ध्यानस्य, तेषां स्वरक्रमस्य (सरिगम),
 स्वराणां प्रसारस्य, सर्वेषां वाद्यानां स्वरूपस्य, मृदङ्गध्वनेरनुकरणानाम्
 (परण) भन्वेषां च सगीतशास्त्रविषयाणां सविस्तरः समग्रोक्तिः । उत्तर-
 खण्डे च श्रीराधागोविन्दगुणगौरवमयी नानाच्छन्दोबन्धुता अनेकलयात्र-

सारिणी गीतिपदसाहस्री वर्तते । एतद्वन्थनिर्माणे अन्येपि गुणिनो गायकाः कवयश्च व्रजपालमहोदयसहकारिण आसन्निति श्रूयते । पोपिताः प्रतापसिंहस्य गुणाः यैस्तान्, गीतिगणान् । तथा च यैर्गीतिगणैरद्यापि प्रतापसिंहदेवस्य गुणः पुण्यतीति भावः । पोपितौ (व्रजपालस्य) कवित्वप्रतापो गुणश्च यैस्तान् गीतिगणानित्यपि शब्दशक्तिमहिम्ना व्यज्यते । कवितागुणैरुज्ज्वलान् तान् गीतिगणान्, गुणिजनानां गोष्ठी भद्यापि गायति । प्रसिद्धाः किल प्रतापसिंहदेवस्य निर्मिता निर्मापिताश्च गीतय इति नैतत्प्रमाणसापेक्षमिति भावः ॥ १६ ॥

दो०—मुनिशिवदृग्वसुभूमिते वर्षे हर्षयुतेन ।

ग्रामवदरवासो ददे श्रीप्रतापभूपेन ॥ १७ ॥

१८३७ तमे विक्रमसंवत्सरे गुणगौरवसन्तुष्टेन प्रतापसिंहदेवेन पुण्यार्थं (उदके) वदरवासग्रामो दत्तः ॥ १७ ॥

चरित्रसंग्रहः

व्रजपालमहोदयस्य श्रीमत्प्रतापसिंहदेवस्य समये राजप्रासादे सुमहान्समादरोऽभवत् । प्रतिसमयं श्रीजयपुरेन्द्रसमात्मनः समक्षमेव रक्षति स्म । यथा यथा च श्रीमतः प्रतापसिंहदेवस्य गीतिप्रकारे मनः प्रसज्यति स्म, तेन तेनैव प्रकारेण सोयं गीतीर्विरचयामास । क्रमेण च सोयं सुमहान्संग्रहोऽभवत् । एतद्विषये कवीन्द्रमण्डनेन 'रावलचरित्रकाव्ये' यदुक्तं तदविकलमुद्धरामि—

“तिनके (द्वारकानायजीके) सुत व्रजपाल हुव काव्यकलनके गेह ।
श्रीप्रतापमहाराजसौं बाब्यो लिस दिन नेह ॥

किय राधागोविन्दके नाम नयो संगीत ।
प्रीति पाय महाराजकी यापि सुरनकी रीत ॥”

एतन्निर्मिता अन्ये ग्रन्था नोपलभ्यन्ते । केवलं महाभारतस्वानुवाद एव
रक्षितः साम्प्रतं खण्डश उपलभ्यते ।

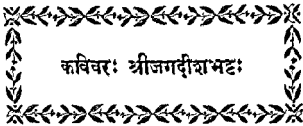
एतस्य मुक्तककवित्वानि यान्युपलभ्यन्ते तेषु ‘व्रजपाल’ ‘व्रजनिधि’ इत्यु-
भयविधा मुद्रा दृश्यते । दुर्भाग्यवशादेतस्मान्यान्यपूर्वजवदस्यापि हृतिः
साम्प्रतमेतद्वंश्यानां सविधे अन्येपणोचप्रायैव संवृत्ता । गीतीनामादर्शसंग्र-
हस्य मन्ये न भवेदावश्यकता । संगीतविषयकाणि पदानि ‘प्रतापसागरे’
सुप्रसिद्धान्येव । ‘व्रजपाल’ ‘व्रजनिधि’ मुद्राप्रमाणभूतानि एकद्वकवित्वान्य-
धत्तान्निदर्शयामि—

“आइं ही खिरक मांझ गायके दुहावनको
आय गयो मेह दूरि रहिगो सहरिया
घमकत पिञ्जु व्रजपाल अकुलात मन
ऐसो न हि दूजो करै छिनकौ महरिया ।
अबही रँगाइ दीन्ही माने बहु दाम दँकै
घाको हे फिकर जामें रग हे गहरिया
तुम सम स्वाम नहिँ कोऊ ईँहिँ ओसरमें
खोहीमें बचाय मेरो लीजिये लहरिया ॥१॥”

सैयं वाग्विदग्धाया उक्तिः । अत्र यद् व्यङ्ग्यं तद्वस्तिकमहाभागानां
सविधे मुस्पष्टमेव ।

अयं हि जयपुरमहोन्नदेन्द्रस्य धीप्रतापसिंहदेवस्य मनोऽभिप्रायानुसारं
कवितामारचय्य तस्मै समर्पयामासेति पूर्वमुक्तमेव । एष हि नरेन्द्रो जय-
पुरभाषायामपि सुमनोहराणि साहित्यसर्वस्वभूतानि पदानि कवित्वानि च
निर्मनी निर्मापयामास च । तन्मनःप्रसक्तये व्रजशालमहाभागेनापि जय-
पुरीयनागरेकभाषायां कवित्वानि निर्मितानि । मन्ये, तेषामेकतमत्र नवं-
स्थाठकानामरोचकमित्यधस्तादुद्दिश्यते—

“पनघट घाट ठाट छब्बो छै ठचावाइंको
 गैले जाती गोराने ये किसै काम टोको छे
 रसका रसीला गरबीला हुया कांई फिरो
 काम पख्यां कोटै कोटै जाय पग टोको छे ।
 थांको तांगो बाणो प्यारा ! म्हांसे विनी छानो नहीं
 भाया छे अवार जाणै याने दियो कोको छे
 बज्रनिधि सांवरा सुण्यां छै गुण रावरा म्हे
 तंद्रका हदीला म्हांको गैलो कांई रोको छे ॥ २ ॥”

सर्वे०-

यस्त्वनुजो जगदीशकविः किल दत्तकतामगमत्सुकृती
 स हि भागवताद्यनुवादमवाद्ब्रह्मदध्याद्ब्रह्मग्रन्थगणं गणिती ।
 वत् येन प्रतापनरेशप्रतापकृतौ ग्रहिता कवितामुदती
 सततं स हि संश्रियमाणकृती रसवाग् जयताजगदीशकृती

यस्तु द्वारकानाथभट्टादनुजः श्रीकृष्णकविकलानिधेस्तनुजः स हि चिंम-
 नलालदामेणो गृहे दत्तकोभूत् । गणिती गणितशास्त्रवेदिता । यद्यपि माध-
 वेशात् (प्रथमात्) आरभ्य जगत्सिंहदेवपर्यन्तमस्य कविता प्रवृत्ता, परं
 प्रधानतया प्रतापसिंहदेवस्य प्रतापसूचिकायां कृती (रचनायां) येन कवि-
 तामुन्दरी प्रेरिता । सततं संश्रियमाण संगृह्यमाणा कृतिर्यस्य । रसवाग्
 सरसवाणीकः स जगदीशकृती जयतात् ॥ १८ ॥

चरित्रसंग्रहः

एष हि ज्येष्ठभ्रातु श्रीद्वारकानाथमहोदयादेव चिन्तामणिमग्न
सकलशास्त्राणि कविता चाधिजगाम । प्रत्येकग्रन्थस्य समाप्तिलेखे
लिखत्यय "ज्येष्ठभ्रातृश्रीद्वारकानाथपट्टशिष्य-चिन्तामणिमग्नोपा
सक०" इत्यादि । अनेन बहवो ग्रन्था निर्मिता । प्रायो बहूनां
पुराणानां कवित्वसवैयाच्छन्दस्वनुवादोपि विहित । सस्कृतकाव्यानामप्यस्य
भूयसामनुवाद प्राप्यते । श्रूयते यदस्य हस्तेऽनिश लेखनी तिष्ठति स्म । गच्छं
स्त्रिष्टन्नजस्रमय कवितामयभाषेपु विचरति स्म । कवितामारचयन् सोय न
लेखनीं विधमयति स्म । उन्शोवद्वा भारती स्वत प्रावर्तिष्ट । भावान्केवल
मय विचारयति स्म । सेय प्रसिद्धि समूहैव । भूयस्तरामस्य ग्रन्था सन्ति,
एव सामर्थ्याभावे नैतत्सम्भवेदित्यूह्यते । दुर्बुद्धिहस्तपतिता एतस्यापि
ग्रन्था बहवो लोकैरङ्गयिता, बहवो नष्टा, बहवश्च नामशेषा । पर प्राप्य
माणग्रन्थेषु त इमे सन्ति—

काव्यविनोद (महाराजपृथ्वीसिंहदेवार्थं विरचितो व्रजभाषामयो लङ्का-
रशास्त्रग्रन्थ, रचनाकाल स १८३१), किशोरसुरसागर (गवदाधीशस्य
किशोरसिंहस्य वचनेन निर्मितो नवरसाना लक्षणोदाहरणै स्वनिर्मितस्य
हित, रसाना समग्रोपाङ्गै समेत) जगतरसरङ्गनम् (श्रीमज्जार्गसिंहदे
वार्थं विरचितोऽयमपि नवरसानामङ्गोपाङ्गै समेतः सलक्षणोदाहरण । रच
नाकाल १८६२ स) जगत्भक्तिविलास (जगत्सिंहदेवार्थं देवरातनाथ
मय सोय व्रजभाषामग्रन्थो निर्मित) भक्तिभरगजा, पद्मकरन्द, पद्मपद्म,
महावैवर्तपुराणस्य दोहाचतुष्पदाच्छन्दस्वनुवाद, भागवतदशमस्कन्धस्या-
नुवाद, श्रीचलुभाचार्यनिमित्तपोदशग्रन्थानामनुवाद, महाभारतस्य वन-

शान्तिपर्वणोरनुवादः, माघकृतशिशुपालवधस्नानुवादः, भर्तृहरिशतकत्र-
यस्य कवित्वसवैयाच्छन्दःस्वनुवादः, अमरुशतकस्नानुवादः (कवित्वसवैया-
च्छन्दःसु) इत्यादि ।

पुत्रस्य कवितायाः केचिदादर्शाः पाठकानां पुरस्तादुपस्थाप्यन्ते—

“नेवर जराऊ हेमइंसक घराऊ आछे,
किंकिनीके नीके नग नग सो सुहात हैं
सोहैं मुंगमाल गुंजमाल वैजयन्तीमाल
पुहुंची रसाळ छाल बाजू दारसात हैं ।
पीतपट बांधें बंसीनाद सुर सांधें कहां
कौलों जगदीस जे गुविन्द छवि गात है
सीसपर पेसैं छहरात मोरचंद्र मानों
आनंदके मंदिरमें धुजा फहरात है ॥ १ ॥”

जयपुरनरेन्द्रहर्म्यमालयां ध्रावणतृतीयामहोरसवः—

“पूकै भांति भूपन बसन खास छोगनकें
बिना छत्र चौंर पते भूप को पिछानतो
चलत हवाहं के तनत तारे अम्बरतें
उलटि न आवते तौ तारे कौन मानतो ।
तीजकी ल्यौहार जयनगर नरेस सोभ
बिन बरदान कवि कैसें कै बखानतो
गोरियांके सीसपै न होतीं गनगोरियां तौ
गोरियांके बीच गनगोरियां को जानतो ॥ २ ॥
उतै भूरि बादर है बादर महल इतै
चंचला उतैको इतै कंचनियां छाखी हैं
जिगन जमात उतै दीपनकी पांति इतै
गरज उतैको इतै नौबतियां आपी हैं ।
उतै सांसफूली इतै रंगफूली सभा सोभ
कवि जगदीस मलिभारथि यों भाखी है

उतै इन्द्र, राजै इते महेन्द्र श्रीप्रताभूप
अदभुत तीजकी जलूम रचि राखी है ॥ ३ ॥”

गजवर्णनादर्शः—

“वज्रसम सीस टक्करनिसों सहजही सों
ढेर करि डारैं रिपुकोट गढ छनमें
जिनकी गराज सुनि लाजत दिसाके पीळ
डीलके उतंग हूँ अडिग महारनमें ।
ऐसे गजराज महाराज माधवेस तेरे
कहै जगदीस जोम राखैं रहैं मनमें
एँही हेत भापुस विरोचिनहु एक कीचे
आखिनमें तेज राखैं तम राखैं तनमें ॥ ४ ॥
सकपुरद्वारनिकों पारैं सीसटक्करनि
सुंदनि उखारैं बन नंदनके तर हूँ
कहैं जगदीस गंदमंडित भँवरगन
झरिबो करत मद भाठ हू पहर हूँ ।
हलत धरनि भति चलत जवै जे भेक
गज सुनि दिगाज करत धरधर हूँ
साजै अंग आभूपन काजै जंगजीतनके
राजै माधवेसजूके ऐसे गजवर हूँ ॥५॥”

हयवर्णनादर्शः—

“मधुकरराज राजै ऐसे दान तुंग नुरी
नुरकी औ ताजी तेजी अडलपु लाखनाम
कलित कनककाटी बलित यनात जीन
उलत रकैष मन, ललित छसँ लगाम ।
कहैं जगदीस जंचे डीलनके पीछन से
भात करैं धापनसों सातहय तेजधाम

चाबुक न लाने कहूं हमसे जयोन हूँ
चौकतसे रहें यातें मान हूं भसेस जाम ॥ ६ ॥

पौन मन कैसें धौं उगाइये लवे को, जिन
दूरही रहत जब जलनिधि पाज ते
धरै जरदोजी जीन मीननके पाइरेन
चम्बत खलीन रविहय छोह छाजते ।
कहैं जगदीस दीहदानके प्रबंधनमें
देत महाराज भाधवेस वाजिराज ते
लोक सब लंघनके लायक ही होते, जो पै
करत करत विधिभुज तैं न भाजते ॥ ७ ॥”

शृङ्गारवर्णनादर्शः—

“कुंजनिकी गैल मिली छैल नंदनंदनकों
कुंदनसे अंग छिन एक दरसै गई
कवि जगदीस चैतचंदसो दिस्साय मुख
तनमें अतन वेदना कौं अति कै गई ।
मंद मंद मदके गयंद जैसी बाल चलि
करिकें सिहाल नेह वीजनकों बै गई
सुदु मुखक्याइ रसबावनि सुनाइ नारि
तिरछी निहारि बरछीसी उर डै गई ॥ ८ ॥

घहं ओर छाये छिति छोरन छौं जोर घन
पवन सकोर घोर गाजति घमकि घमकि
कवि जगदीस कहैं मोरनके सोर मांचे
पख बकचौपी देत चपळा चमकि चमकि ।
पेसे समै राधेके महल वरैं घनखाम
टाढे मुख छेत रूपरंगनि रमकि रमकि

झांकति शरोखें प्यारी झुकि झुकि रुकि रुकि
 क्षमकि क्षयीनि देह दुतिसों दमकि दमकि ॥ ९ ॥

सारद सुधाकरकी फैली चहू चांदनी है
 पास छै चकोरनि चकोरी सुधा चाखें सी
 ऐसे सभै चारु दासी संग लिये सारदा सी
 बनिकें चली है प्यारी अंग अभिलाखें सी ।

कहि जगदीस आइ ऊपरके खंड देखि
 सुमनकी सेज सूनी सब सुख नाखें सी
 जोइ रही जकि यकि भानन सहेलिनको
 होइ रही खजन सी आखें बिन पाखें सी ॥ १० ॥”

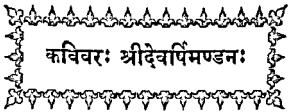
ऋतुवर्णनादर्शः—

“भरनिकी कहा चली तरनि भताप तप
 दरनिमें दुके सिद्ध चिरिनके चेतेसे
 ऐसे सभै राधिका गुविंद राजें कुंजनमें
 छूटत फुँहारे अग्र असमान भेते से ।
 खुसके सुनत राग खसके अतर लाग
 रसके कबित्त पढ़ें जगदीस जेते से
 अलिमुज भेते जुही झाळरिलपेटे, होत
 पखन क्षपेटे देत प्रीक्षम चपेटे से ॥ ११ ॥”

अमरुदातकानुवादाका निचिरपद्यानि समूहमुद्रियन्ते—

ख सुग्धाक्षि विनैव कञ्जुलिकया धासे मनोहारिणी
 लक्ष्मीमित्यभिधायिनि प्रियतमे तद्वीटिकासंरुष्टि ।
 द्वादयोपान्तनिविष्टसंरुहसखीनेत्रोरसवान्निद्रतो
 निर्यातः शनकैरलीकवचनोपन्यासमाटीजनः ॥

सचै०—प्यारी तुम्हें बिन कसुकी ही छवि आली लगे कत अंग बधैबो
 यों कहि प्यारेनै नीवी राही तब आपसमें चित्तैइ अब जैयो ।

कविवरः श्रीदेवर्षिमण्डनः

सो०-चत्वारो ब्रजपाल,-तनयाः सुनयाः समभवन् ।

‘मण्डन-छोटेलाल,-वासुदेव-गोविन्द’ इति ॥ १९ ॥

ब्रजपालमहोदयस्य चुचीलालेत्युपनामकस्य तनयाः । सुनयाः सुन्दर-
नीतिशास्त्रिनः ॥ १९ ॥

मण्डनमहोदयोऽथ तेषामयमाद्यो यस्य

वाणीकरवाद्योपमा सृक्तिरुपभासते

नवरसरत्नाकर-रावलचरित्र-जय-

साहयशःप्रख्यो यस्य ग्रन्थचयो रोचते ।

नानानरपालबहुमानास्पदमेष कृती

श्रीमज्जयसिंहप्रीतिदानायतनायते

देवर्ष्यवटङ्कभट्टतैलङ्गानामङ्कगतः

सोयमकलङ्कशरद्विधुरिव राजते ॥ २० ॥

तेषां तनयानां मध्ये मण्डनमहोदयः आद्यः प्रथमः । वाण्याः सरस्वत्याः
करवाद्यं वीणा, तदुपमा । यस्य सृक्तिः अतिशयमधुरा महिता चेत्यर्थः ।
जयसाहयशः, (जयसाहसुजसप्रकाश) इति प्रख्यो मुख्यो यस्य । एतद्वृत्तानां
ग्रन्थानां नाम, विवरणं चाग्रे दास्यते । पुन्दीश-बापूसिंहे-भारतसिंह-राव-
कमहोदय-एतद्व्यभृतीनां नानानरपालानां बहुमानस्य भाजनम् । बहूनां
राशामाज्ञामधिगत्य अनेन ग्रन्था विरचिताः । जयपुरधरणीन्द्रः श्रीजग-
सिंहः, तस्मिन्तः श्रीजयसिंहदेवः, एतयोः दशःप्रख्यापनार्थं-प्रतापमुत्त-

सचन्द्रिका, जयसाहसुजसप्रकाश एतदादीनां ग्रन्थानां निर्माणं ध्यावश्यक-
मेव । यतो हीमौ मण्डनमहोदयस्य प्रधानाश्रयावास्ताम् । परं 'कृष्णसुजस-
प्रकाश, जवानचरित्र, शिवनाथगुणसरिता, राठौरचरित्र, बापूचरित्र, सालि-
मविजयविनोद, मङ्गलप्रकाश, भारतचरित्रप्रभृतयो ग्रन्था ग्रन्थानामादितः
सूचितनामधेयानां भूमीदानां मनोविनोदाय रचिताः । एतेषां ग्रन्थानां
विषयविवरणमग्रे प्रदास्यते । श्रीमजयसिंहदेवस्य (जगसिंहदेवनयस्य)
प्रीतिदानस्य भायतनमिव आचरति, उपमानादाचारे वयम् । अङ्कगतः समी-
पमागतः । सोयं मण्डनमहोदयः, कलङ्करहितः शरच्चन्द्र इव राजते, बहु-
तरकीर्तिशालित्वात् ॥ २० ॥

सरससुरीतिसुनिवद्धसृक्तिसर्गपटून्
नित्यदा निसर्गजातमधुरमहोमयान्
आद्यकुलदैवताश्रयेण विश्रुताख्याञ्जीति-
दक्षतोदयेन दशगुणितगुणोचयान् ।
शेखावत-नाथावत-राठोडादिकीर्तिवहान्
बुन्दीमहाराजादितो मिलितमहोदयान्
वन्देहं महीन्द्रजयसिंहवहुमान्यकवीन्
सकलकवीन्द्रमौलिमण्डनमहोदयान् ॥ २१ ॥

सृष्टिसर्गं सूचीनामुपादाने पटून् । निसर्गजातं स्वभाविकं यन्मधुरं महः
(तेजः) सन्मयान् । तथा च महापुरुषपतेजःशालिरेषु तेषु स्वाभाविकं
आयुष्यमासीदिति सूच्यते । आद्यं कुलदैवतं श्रीहयग्रीवः, सरस्वती च तयो-
राश्रयेण विभुतनामधेयान् । अत एव समये समये व इमे भगवतीं ध्यात्वा
अभीष्टं साधयन्ति स्म । यद्गुण स्थानेषु परिषयो दत्तः । यथा रावणपरिषे-
"इहानि धीमगदं वदो किय पूजन सुख पाय । भरज करी कर जोरि
उर भारेइसो छाय ॥" । नीतिदक्षतायाः उदयेन, दशगुणितो गुणोचयो

गुणसमूहो येषां तान् । यथा ह्येतेषु वैदुष्यं कवित्वशक्तिश्चासीत् सा नीतिशा-
टवेन दशगुणिताऽभवदित्यर्थः । एते हि जयपुरराज्यस्य विश्वज्ञजनसाधनीयेषु
बहुषु राजरहस्येषु राजनैतिककार्येषु च प्रसिता अभूवन्, तदेतदग्रे सूचयि-
ष्यते । बुन्दीमहाराजप्रभृतितो मिलितः महाम् उदयः (उत्कर्षः) वेम्प-
क्षान् । बुन्दीनरेशेन, चाणूंसिंहशिन्दे भवधप्रान्तनरपतिना, अन्यैश्च भूप-
तिभिः प्रत्यक्षगजो रत्नमाल्यादि च भूयसी विभूतिर्दत्ता । श्रीमतो मही-
न्द्रस्य जयसिंहस्य बहुमान्यान् राजकवीन् । सकलकवीन्द्राणां मौलि-
मण्डनभूतान् मण्डनमहोदयान्, मण्डनपदस्य तद्धेन तथायः । कवीन्द्राणां
मौलिभूतान्मण्डनमहोदयानिति वाऽर्थः । आदरार्थं यद्वचनमिति पूर्व-
मुक्तमेव ॥ २१ ॥

सो०-मुनिमुनिवसुहिमधाम,-मिते वत्सरे जयपतिः ।

श्रीजयसिंहो ग्राम,-भदित मुकुन्दपुरामिधम् ॥ २२ ॥

हिमधामा चन्द्रः । १८७७ तमे विक्रमसंवत्सरे । जयपतिः जयपुरपरा-
पतिः । श्रीमान् जयसिंहदेवो मुकुन्दपुरामिधं ग्रामम्, भदित भदात् । यो
स्यधावधि एतद्वंशजानामधिकारेऽस्ति ॥ २२ ॥

दो०-सूक्तिसुहितसामन्तगणसादरसमर्पितानि ।

तुङ्गतुरङ्गमतङ्गजप्रभृतिधनान्युदितानि ॥ २३ ॥

सूक्तिभिः सुहितः प्रीतो यः सामन्तगणस्तेन सादरं समर्पितानि । तुङ्गा
-उन्नता ये तुरङ्गा मतङ्गजाश्च तद्यभृतीनि धनानि उदितानि जातानि ।
सामन्तदत्तानि बहूनि धनान्यागतानीति भावः । सामोदभूमीशश्रीरावळ-
वैरीसालसिंहेन, लदानाधिपति-माधवराजपुराधिकर्तृ-रावभरतसिंहेन, चौमू-
भूमीशनाथावतकृष्णसिंहेन, अन्यान्यैश्च जयपुरराज्यस्य अपरिसंख्यातैः
सामन्तैर्मण्डनमहोदयाय स्वयशःप्रख्यातये भूयांसि धनानि दत्तानि । यदा
हि टोंकराज्यनवासेन मीरखानामकेन राजपुत्रप्रदेशस्य स्थाने स्थाने नुष्टन-
भारणमाक्रमणं चारुच्यं तदा हि मीरखानो माधवपुरसमीपे जयपुरराज्यस्य

भूयसीं भूमिमाचक्राम । लावाराज्योपरि अभियानमकरोत् । तत्पराभवाय श्रीजयपुरधरणीन्द्रेण जगत्सिंहदेवेन बहवः सामन्ताः प्रेषिता अभूवन् । तेषु लदानास्थानाधिपतेः रावमदनसिंहस्य पुत्रो भरतसिंहोपि प्रधानतया प्रहितोऽभूत् । स हि तं माधवपुरप्रान्तात्पराजित्य दूरं निर्वासयामास । सहैव च माधवराजपुरानामकं जयपुरराजभुक्तं पत्तनं त्वाधिकारे चक्रे । एतत्पूर्वमेतत्पत्तनं कमध्वजक्षत्रियाणामधिकारे आसीत् । ते च तस्मिन्समये निर्वार्या अभूवन्निति मीरखानस्याधिकारे कस्मिन्नपि समये गच्छेदिदं पत्तनमिति शङ्कया सोयं भरतसिंहो माधवराजपुराभिधं राज्यमात्मनोधिकारे चक्रे । एतदसहमानाः कमध्वजक्षत्रियाः स्वकुलक्षयमविचारयन्तो मीरखानमेव शरणं ययुः । माधवराजपुराधिकारस्य लोभं दत्वा मीरखानं भारतसिंहस्य प्रातिद्वन्द्व्ये माधवराजपुरोपर्याक्रमणाय आतिन्विरे । इतस्तु श्रीजगत्सिंहमहाराजस्य कृपापात्रमयं महावीरो भारतसिंहो माधवराजपुरारक्षायै मीरखानेन सह सविक्रमं युयुधे । जयपुरेन्द्रस्वाज्ञया बहवः सामन्ता भारतसिंहस्य सहायका भूत्वा मीरखानस्य प्रतिपक्षे जग्मुः । महापराक्रमो भारतसिंहो मीरखानं पराजित्य निर्वासयामास, तद्गर्वगञ्जनाय च तस्य स्त्रियो बन्ध्रीकृत्य निजदुर्गे आतिनाय । एतं महाविजयं मण्डनमहाकविः 'भारतचरित्र' नामके काव्ये सुरुचिरं लिखेत् । तस्मिन् युद्धे ये ये सामन्ता प्रामाथीनाश्च मीरखानप्रातिपक्ष्ये जग्मुस्तेषां सर्वेषां प्रायो नामानि भारतचरित्रे लिखितानि । यथा—

“वेटा भोपतसिंहको लेकें संग जुवान । लावासों चलि आयकें ठाडो भयो सुमान ॥ भुज फरकत हरखत हियें नरू वंसके साथ । तुरक प्रानके लैनकों आय धस्यो दरनाथ ॥ लियो कौनने आजलौं जाके बलको अन्त । गांव क्षराणाको नरू धस्यो आय जसवन्त ॥ जानि लिये जाने सबै जंग जीतिके दाव । चौरुंको जीवन खडो दे मूछनपर ताब ॥”

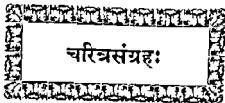
एवंविधानि परःशतानि सामन्तानां नामानि तत्रोपलभ्यन्ते । तत्रश्च ये ये सामन्ता युद्धे जग्मुस्ते सर्वे एव मण्डनकविं स्वनामनिवेशाय सूचयांचक्रुः । यतो हि राजाज्ञया ते सर्वे सामन्ताः प्रहिता अभूवन् । युद्धे च विजयो-

भूदिति जयपुरेन्द्रस्य सविधे संमानप्राप्तये, इतिहासे यशःप्रख्यातये सर्वे एव मण्डनकविकृतभारतचरित्रकाव्ये स्वनामनिवेशार्थं कविमिमं पूजयांचक्रुः । अत एव सामन्तकृतो भूयान् संमानो मण्डनमहोदयस्यासीदिति सर्वथा सुस्पष्टमेव । तदेतद्भारतचरित्रविवरणे पुनः स्पष्टं भवेत् ॥ २३ ॥

महिपतिमानितभट्टमणिमालामध्यगतो हि ।

मेरुरभून्मण्डनकविर्मतं यस्य मधुदोहि ॥ २४ ॥

महिपतिभिर्मानितानां भट्टमणीनां या माला, तस्या मध्यगतो मेरुरिव मण्डनकविरभूत् । यस्य मतं सूक्तमिति यावत्, मधुदोहि सुमधुरमासीत् । मालायां यदा मेरुरायाति तदा माला पूर्वते । एवं राजभिः संमानितेषु तैलङ्गभट्टमहोदयेषु मण्डनमहोदयश्चरमो बभूव । यद्यपि लक्ष्मणभट्टः पश्चादपि सुप्रतिष्ठितोभूत्तथापि मण्डनसदृशो महाकविः कतिवारं प्राप्तगजसंमानो राजकीयरहस्यभुक्तः प्रभावशाली च नाम्ने बभूवेति सूच्यते ॥ २४ ॥

चरित्रसंग्रहः

महाकविर्मण्डनमहोदयः श्रीजगत्सिंहधरणीन्द्रस्य तत्तनयस्य श्रीसिंहजयसिंहदेवस्य च (द्वितीयस्य) समये कवितां चकार । एष हि श्रीश्रीजगत्सिंहभूपालस्यैव यशः प्रधानतया वर्णयति स्म । अनेन हि भारतचरितेषु साहित्यग्रन्थेषु सर्वत्रोदाहरणस्थले श्रीजगत्सिंहनरेन्द्रस्य यश एव गीतम् । एतस्य कवेः समय एव श्रीमतो जयसिंहधरणीन्द्रस्य जन्माऽभवत् । श्रीमति जगत्सिंहदेवे लोकान्तरमुपयाते जयपुरराज्यस्य शासनसूत्रमतिविशुद्धलभम् । तस्मिन्समयेऽन्तःपुराधिकृतो मोहननामा वर्षेवर (नादर) एव सर्वसिद्धपि राजकार्ये प्रधानमभवत् । अस्य हि विरोधिदलेन सह गुप्ताभिसन्धिरभूत् । एष हि नरवरस्थानात् मानसिंह-

नामानं कुमारमानीय जयपुरराजसिंहासने स्थापयितुमुद्यमं चक्रे । स हि कुमारो राजहर्म्येषु निवासितोप्यभवत् । परं जगत्सिंहधरणीन्द्रस्य राठोडकुलजाता प्रधानमहिषी तमिमं प्रयासं परिज्ञाय व्यासफौजीरामस्य साहाय्येन चंदो-रूपानाक्रयोरन्तःपुराधिकृतयोः (बदरण) मद्यनया च रावलवैरी-सालासिंहमप्रे कृत्वा तदिदं पद्यञ्च विफलयामास । श्रीजगत्सिंहधरणीन्द्रस्य भाटीकुलजाऽपरा महिषी सगर्भाऽसीत् । निभृतं निभृतं तद्रक्षायाः प्रबन्धं कृत्वा राठोडकुलजा महाराज्ञी, उपरितो मोहनचक्रेऽनुमतिमिव ददौ । समये श्रीमतो जयसिंहमहाराजस्य जन्माभवत् । सर्वे विरोधिदलं रावलवैरीसाल-स्य दृढतया नीतिकौशलेन च परास्तमभवत् । तदेतत्सर्वं काण्डं मण्डनकवेः समक्षेऽभवत् । आसीदयं तस्मिन्किञ्चित्संमिलितोपि । एष हि रावलवैरीसा-लसिंहस्य मद्यनादाताऽतिकृपामाजनमासीत् । एष हि तदाज्ञया तदभिप्रा-यानुसारमेव सर्वमेतच्चरित्रं निजरचितेषु राठोडचरित्र-रावलचरित्र-जय-साहसुजसप्रकाशनामकेषु व्रजभाषाग्रन्थेषु प्रकाशयामास ।

मण्डनकविर्यथा प्रसिद्धः कविरासीदेवं राजनीतिकार्येष्वपि सोयं महानि-पुणोभवत् । राजकीयाधिकारिष्वस्य सुमहान् संमानोभूत् । जयपुरराज्यस्य तस्मिन्समये प्रधानकर्णधारभूतो रावलध्रुवैरीसालासिंहोऽस्य कवेर्महान् गुणग्राही सुबहुतर च संमानयिताभवत् । मण्डनकवीन्द्रेणाध्येतस्य महोद-यस्य प्रशंसायां रावलचरित्रनामा ग्रन्थो निर्मितः । एतदतिरिक्तं राठोरचरित्र-जयसाहसुजसप्रकाशादिग्रन्थेष्वपि रावलमहोदयस्य शतमुखं प्रशंसा कृता ।

तत्सामयिका मन्त्रिप्रवरन्यासफौजीराम-श्रीवानशिवनारायणप्रभृतयो ये राजकीया अधिकारिण आसन्तैः साकमस्य भूयसी घनिष्ठताभूत् । स्थाने स्थाने तेषां प्रशंसोपलभ्यते । मण्डनमहोदयो निजजीवने राजकीयरहस्य-कार्येष्वेव संमिलितोऽभवत् । पश्चात् टोंकनवावेतिप्रास्रबिरुदेन मीरखानेन यदा हि जयपुरराज्ये उत्पात आरब्धोऽभूत्तस्मिन्समये रावलवैरीसालासिंहः श्रीजगत्सिंहनरेन्द्रादाज्ञां प्राप्य श्रिटिशाभिकृतेन जनरलमैटकाफमहोदयेन सह एतत्संबन्धे मद्यनां कर्तुं दिल्लीमगमत् । श्रीमान्मण्डनकविरप्येतेव सहैव प्रहितोऽभवत् । तेन स्वच्छुपा यत्पेक्षितं तदेव रावलचरित्रे सर्वं

तत्सम्बन्धि वृत्त घणितम् । तेन हि राजनीतिकौशलस्य भूयासि वृत्तानि
तस्मिन्प्रदाशितानि । सर्वाणि च तानि यथार्थानि स्वचक्षु प्रेक्षितान्यासन् ।
उक्तं हि तत्र मण्डनमहोदयेन—

“ये चरित्र भास्त्रिनसों देखे, तब हियमें सुख छायो ।

श्रीप्रतापसुत जगतसिंहको यह प्रताप जस गायो ॥”

एवमेव श्रीजयसिंहदेवस्य जन्मावसरेपि मोहननादरकृत महत् पद्यत्र
प्रावर्तत । मण्डनकविस्य समयेपि सवस्त्रिन् रहस्येन्तर्भूत आसीत् । राजम-
हिष्या राठोडवशजातया, रूपा-चन्दोनामन्योरन्त पुरप्रबन्धकर्षोमुखेन
यद्यद् वाचिक प्रदाय राजप्रबन्धकतृणा रावलवैरीसालसिंहादीना सविधे
विश्वस्तजनसप्रधार्यं राजरहस्य प्रकाशित तत्सर्वमस्य कवे समक्षमिवाभवत् ।
एतद्धि राठोरधरित्रे स्पष्टीकृत कविना । इदं कारणमेवावलम्ब्य, तस्मिन्
पद्यत्रे ये ये रावलवैरीसालस्य विरोधिन आसस्ते सर्वेपि मण्डनकवे
द्रुह्यन्ति स्म । अवकाश प्राप्य इमं तिरस्कृतुमिमे अन्वियन्ति स्म । श्रूयते
सोय मण्डनकवि कस्मिन्नपि राजनीतिचक्रे पातितो विरोधिनां हर्षजनकोऽ-
भवत् । श्रूयते चायं छायाग्रामस्थिते दुर्गे इष्टिनिगडित (नजरकैद) कृतो
भूत् । पर यदा मण्डनकविपक्षीयस्य राजचक्रस्य बल प्रस्तृतम्, वास्तवरहस्य
च प्रकाशितमभूत्तदाय ससत्कारमुन्मोच्य हस्त्रिस्कन्धस्थित सबहुमान गृह
प्रेषितो राज्ञेति ।

एतस्य साक्षात्प्रमाणं तूपलम्बमानेष्वस्य कवेर्ग्रन्थेषु नोपलब्ध पर
'कृष्णवज्रविहार'नामको ग्रन्थ कविना छायादुर्गे एव राजहर्म्ये स्थितेन
लिखित इति प्राप्यते । तद्ग्रन्थस्यान्ते लिखितं तेन—

“श्रीजयसिंहनरिंदको छायागढ बलभार ।

काचमहलमें ग्रन्थने लिय मगल भवतार ॥”

मण्डनकवीन्द्रो बहुषु राजस्थानेषु समानित आसीत् । जयपुरराज्य तस्य
प्रधानमाध्योऽभूत् । अत्र तस्य वरपरम्परात प्रसिद्धि प्रतिष्ठा चासीत् ।
जयसिंहधरणीपुरन्दरेण सनुष्यास्मै मुकुन्दपुराभिधो ग्राम पुण्यार्थम्
(उदक) समर्पितोऽभूत् । रावलवैरीसालसिंहादयो राजकीयाधिकारिणोस्ता-

तिघनिष्ठाः कृपाकारिण आसन् । जयपुरराज्यस्य सर्वेपि सामन्ताः, कवेरस्य तस्मिन्समये राजसविधे सुबहुलां प्रवृत्तिमालोक्य एतं पूजयित्वाऽनुकूलयन्ति स्म । यथा हि मीरखावयुद्धे सर्वेपि सामन्ताः कविमिमं संतोषयांचकुर्यस्य वृत्तं बहुशः पूर्वं लिखितमग्रे च किञ्चिद्वेत्तिष्यते । एतदतिरिक्तमन्ये बुन्दीदेशप्रभृतीनां राजानः कविमिमं ससंमानमाह्वयन्ति स्म । बुन्दीनरेशार्थं कविनानेन बहुशो ग्रन्था विरचिताः । बुन्दीपतिस्तस्मिन्समये धीमान् रामसिंहभूपो यभूव । तदर्थं 'रामजसचन्द्रिका' नामको ग्रयो व्यलेखि । 'रससमुद्रो'पि बुन्दीनरेशार्थमेव विरचितोभवत् । एष राजापि ग्रामादिभूखण्डं भूयसीमस्मै समर्पयामास ।

अवधप्रान्ते तस्मिन्समये बापूसिंहशिन्दे नामको राजासीत् । एष हि महाप्रतापी आसीत् । दलेलखानेन सह मीरांपुरस्य प्राङ्गणेऽस्य महद् युद्धमभूत् । विजयी सौयमात्मनः प्रतापं सुबहुं प्रासारयत् । भारतेऽधिकारं प्राप्तौगौराङ्गैः साकनप्यस्य किञ्चिद्व्यतीपताभूत् । अयमपि राजा कविराजमिमं सबहुमानमानाय्य बहुतरं सत्करोति स्म । मण्डनमहोदयेनापि नरेन्द्रस्यास्य यशोवर्णनायां 'बापूचरित्र' नामकमायुक्तमं काव्यं स्वरपि । एतस्य कवितायाः कियानन्त्यादर्शोऽग्रे प्रदास्यते । एवमप्यं कविर्वहुषु राज्येषु प्रख्यातः प्राठसंमानश्चासीत् । बहवोऽस्य ग्रन्थाः स्वयं मया नावलोकित्वास्तेष्वपि भूयांसो ग्रन्था भूपतीनां प्रशंसायामेव लिखिताः सन्ति । यथा-सालिम-विजयविनोद्-जवानचरित्र-शिवनाथगुणसरिता-भादपः । नास्त्र स्पष्टं प्रतीयते, यदेते भूगतिविशेषस्य यशोवर्णन एव लिखिताः सन्तीति । ये ग्रन्था मया स्वयमवलोकित्वास्तेषां नामानि विचरणं च किञ्चिदग्रे वास्यते । यामस्मिन्सन्देहः किञ्चिदपि नावतिष्ठते-यन्मण्डनकविवरः स्वजीवने बहुषु राजस्थानेषु राजभिः परमं संमानं प्रापितः । कतिवारं च साक्षान्मतग्रन्थकल्पमधिष्ठ्य गृहमायातः । यथा हि प्रसिद्धं कुले ।

कविरयं यथा राजसु प्रसक्त आसीदेवं राजवंशस्येतिहासे वंशपरम्पराव-
रिज्ञाने चापि सुसिद्ध आसीत् । यस्य यशोवर्णनमनेन कृतं तस्यैव हि पूर्व
वंशवर्णनमारब्धम् । राज्ञामतिरिक्तं ये ये राजपूजिताः सन्तो महान्तश्च

(सन्त, महन्त) आसन् तेषामपि वंशपरिज्ञानमस्याभवत् । अनेन हि 'मङ्गलप्रकाश' ग्रन्थे गालवाध्रमाचार्याणां वंशपरम्परा वर्णिता ।

अस्य हस्तेन बहूनां राज्ञां राजकीयपुरुषाणां च वंशसारमकानि कान्यानि लिखितानि । तस्मिन्समये कविमिमं महाराजप्रियं महानिपुणं चावलोक्य सर्वे-
प्यात्मनो यक्षःप्रसृतये कविनानेन सह सद्भावमास्थापयन् । सुबहुपूजितः
सोयमपि तेषां यशोगीतीजंगौ । सन्तुष्टः कविः किमतोऽधिकं कुर्यात् ।
अत एव बहवो ग्रन्था अस्य वंशसापराः सन्ति । स्वल्पे चावसरे प्राप्ते प्रायः
संवादीनि पद्यान्यपि परस्पर ग्रन्थेषु समावेशितान्यभूवन् । परमस्य कविता
मर्मस्पर्शिनी सुमधुरा चासीदत्र नासीत्संशयः । जयपुरीयैः साकं सुबहुवनि-
युतयाःस्य व्रजभाषायां कुत्रचित् कुत्रचित् राजपुत्रप्रान्तीयशब्दा अधिक-
मुपलभ्यन्ते । यथा 'पटाप्' स्थाने 'पिमाये' इति कुत्रचिद्दृश्यते ।

अद्यावधि विदिता अस्य इमे ग्रन्थाः सन्ति—प्रतापमुत्तजसचन्द्रिका,
जयसाहसुजसप्रकाश, राठोडचरित्र, रामजसचन्द्रिका, रावळचरित्र, भार-
तचरित्र, बापूचरित्र, रसरघावटी, रससमुद्र, कृष्णमुजसप्रकाश, नवरात-
रयाकर, धीरृष्णव्रजविहार, जयानचरित्र, पद्मकतुषणंन, भगवद्गीतवि-
कास, सुलोचनाचरित्र, शिवनाथगुणसरिता, रामनीति, रामचरित्र, साठि-
मविजयविनोद, घालकाण्डरामायण, हनुमानपद्मीसी, मङ्गलप्रकाश, वल-
भाचार्यजीकी पृथ्वीपरिक्रमा, पुटकरकविच, इत्यादयः । एतेषु ये ये
ग्रन्था मयाऽवलोकितारतेषां विवरणमधस्तादीवते—

भारतचरित्रम्

दौडराज्यस्य नवाबो मीरखानो 'छाया' राज्ञोपवाङ्मनमकरोत् । तं हि
जयपुरराज्यमुक्तां माधवपुरग्रामवर्तिनीं बहुतरां भूमिमप्यात्मनोऽधिकारे
चक्रे । तदा हि जयपुरेन्द्रस्य भोजगणित्महाराजस्याज्ञया कदाचान्मनाधि-
पते रावमदनसिंहस्य पुत्रो भारतगिरो छायाराज्यस्य महावतार्थं मित्रमस्य-
चादायाऽभियानमकरोत् । एष बल्ये मीरखानं परादित्वा माधवपुरग्रामो-
च्चि.सारवामास । अर्धव्यं भारतगिदस्मात्सिन्नु काव्यं यदोच्यते ।

पूर्व माधवराजपुराभिधं पत्तनं कमध्वजक्षत्रियाणामधिकारे आसीद्येषां
परिवृद्धस्त्रिभुवः समये मानसिंहाख्योऽभूत् । तत्रत्यराजपुत्राणामकर्मण्यतां
स्मिरीक्ष्य मीरखानवावस्थाधिकारो भवेदिति शङ्कया श्रीजगत्सिंहमहाराजस्या-
नुमतिमुपलभ्य भारतसिंहसत्राधिकारमकरोत् । मानसिंहो राजन्यगौरवं
विस्मृत्य त्वमेव मे सर्वस्वमित्युपस्तुवन् मीरखानस्य शरणं ययाचे । मण्ड-
नमहोदयैरेवं लिखितम्—

“भौज मही मनसूवे सबै तुम सील, सँतोप हँमें भरि बाय हो ।
मा भगिनी बहू बेदिनमें तुम जोरखों राजत कीये सनाथ हो ।
मीरखां ! पाछें भगें तुम दीखत, मान महिन्द्र कहै सुख, साथ हो ।
नाथ जलन्धर बोलैं नहीं, तुम बोलते मेरे जलन्धरनाथ हो ॥” इत्यादि-
नानाविधप्रलोभने पतितो मीरखानो भारतसिंहविजयस्य प्रणमकरोत् ।
स हि स्वबलविभीषिकाप्रदशंकरमेकं पत्रं माधवराजपुरापरावर्तनाय भारतसिं-
हाय प्रादिणोत् । अयमपि तदुत्तरे युद्धाय तमाजुदाव । तत्र घोरयुद्धे मीरखानं
विजित्य तद्दर्पदलनाय तस्य स्त्रियो बन्दीकृत्य निजदुर्गे आनिनाय । यथा—

“मदनके बेटे तैं मार पठनेटे सबै
घेरी ता समैंमें भई देह जिन सुरमें
सुख महताव औ गुलाबसम आव दिपै
मैंन घोप सुरमें बस्यो हे नीर डरमें ।
हीरा पुषराज लाल मोतिनसों छाई रहैं ।
मंडन भनेकविध छाती खान सुरमें
थाव यह बांकी चहुं चकनमें डाय गई
दयाकें किलामें धरी मीरखांकी डरमें ॥”

ततोतिशुद्धः सर्वबळपरिवारं नीत्वा मीरखानो माधवराजपुरमाचक्ष्म ।
भारतोपि राजपुत्रसंन्यान्यादाय सचिक्रममनेन सह घोरं युयुधे । एतदि
मुमहद् युद्धमासीत् । श्रीजगत्सिंहस्याज्ञातो जयपुरराज्यापीना बहय-
सामन्ता भस्मिभुवे भारतसिंहसहायतायै सममिलन् । तस्मिन्समये प्रसि-
द्धानां पौरुषत्रियाणां बहूनां तु मण्डवकविनेव नामानि दृश्यानि । पटं

यानि यानि सामन्तराज्यानि तस्मिन् युद्धे योगं ददुस्त्रेषु केषाञ्चन भारतचरि-
त्रात्प्रामानि संगृह्यादर्शरूपेणाधस्ताद्दीयन्ते—लावा, अजमेरी, पचला,
टीकलगाव, सिरोही, खिजूखा, कृतल, हथेली, चादावास, मादी, सकर
पुर, मडोर, लाखावास, परवण, मदनपुरा, चकवाडा, बासठी, चावड्या,
झाक, वास, राताखेडा, गोऊदी, क्षराणा, चादमा, चोरू, झाडला, सेदरा,
आनडौत, खेडा, कागा, रारा, पिणाची, पिथलाज, भँखरोटा, डामच,
कावेडा, लदाना, सिराणो, प्रभृतीनि ।

नैतद्युद्ध सामान्यमासीत् । अष्टमासपर्यन्त महावीरो भारतवर्षः
सोत्साह युयुधे । यथा युक्तम्—

सोरठा—“आठ महीना जग, किय हँहिं विधि भारथवली ।

बिनचोटिनकी सैन, सब तेग लै दळमली ॥”

अस्मिन्कान्ये युद्धविषये ओजोव्यञ्जिका साधीयसी निबद्धा मण्डनकवी-
न्द्रेण कविता । भरिपलायने प्रोक्तेषु पद्येषु कानिचिद्दीयन्ते—

“कोइने जिनके लखे न नर नैनसों

तिनकों मिलै न अब पैन्हनकों तनिया

सोती सुखसेजनपै सदा अब भूयी भई

फिरत हँ देखती दुकाननमें बनिया ।

मडन महीन्द्र राव मदनके भारथनें

कीनीहँ कितेकनको दूर दुरकनियां

दु खनसों डाय घर जाय जाय दुनियाके

पनिया भरन लागीं सबै तुरकनियां ॥ १ ॥

भारत तिहारी तदितासी तरवार चळै

मीरखा नवायजूकी सेना भई वे गर्म

यह सुनि छाडि चर्ला चाम तजि धामनकों

पायनमें छाले परे भाजनके वेग में ।

अगनमें कामकी कळीसी, सुख चद्रमास,

कनू न हि चूर्णै रतिकेलिनक नेगमें

गिरिनमें कंदरामें नलनमें नाहनमें
तोसों डरि डोलत नवायनकी वेगमें ॥ २ ॥
तेजभरी तीखी तरवारनके ताव लखि
दाव करि केते सवै सेनासों दल्यो गयो
मुनिकें उमाह भरे वाह वाह ललकारे
हारे हारे बचन उचारत हल्यो गयो ।
मंदन न जान्यो रघुवंसिनको भारी बल
द्वारिकें हृष्यारनकों हियमें तल्यो गयो
मदनके भारत प्रताप सब देखैं तोकों
मुखकों मलीन करि मीरखां चल्यो गयो ॥ ३ ॥”

अस्य ग्रन्थस्य रचनाकालः १८७४ तमो विक्रमसंवत्सरः ।

रावलचरित्रम्

मीरखानेन पुनर्जयपुरराज्ये उत्पात भारुब्धः । बहुषु दुर्गेषु ग्रामेषु च
तेनाधिकारो विहितः । जयपुरेन्द्रः ध्राजगत्सिंहमहाराजस्मिन् समये
योधपुरमयासीत् । स हि वृत्तमेतदाकर्ण्य जयपुरमागतो मीरखांनिर्वासनाय
सर्वेषां सामन्तानां महतीं सभामकरोत् । तत्र रावलवैरीसाळसिंहं देहलीं
गत्या जनरलमैटकाफनाझा विटिनाधिकृतेन सह साहाय्यं गृहीत्वाऽस्य
निर्वासनाय प्राहिणोत् । देहल्यां जयसिंहपुरे सदलबलस्य रावलमहोदय-
स्योपनिवेशोभवत् । तत्र राजपुत्रप्रदेशस्य निरीक्षणार्थं नियतेन मैटकाफनाझा
सर्वे संमत्तय, नानाप्रिधराजनीतिममाली विविच्य उत्साहाद्यं प्राप्य पुनर्जय-
पुरमुपागतो रावलमहोदयो मीरखानं जयपुरप्रान्तादेव निरवीवसत् ।
ततः परावृत्त्य द्यरोहीग्रामे कृतोपनिवेशो रावले, मण्टनमहोदयो महाराज-
जगत्सिंहदेवस्य सविधे प्रतिदिनं यद्यमानं मोहननाजिरस्याधिकारं लोकाना-
महिवाचरणं पासूचयन्—

दो०—“पीछेसों नादर पयो गहि इरानकी गैल ।

जगत्सिंहमहाराजर्मीं यादी दिन दिन खैल ॥

नादर मरद दूकें देत दुप सिंहन को
 तोहीसों दरगो तेरे बुद्धि पलवान को
 चाहत न तोकों ते भजेंगे भयभीत दूकें
 जोर छपि तेरी तटितासी किरवान को ।
 कच्छकुलतिलक जगतासिंहजूके धरै
 तेरो ही चढ़ायो रंग बधि है निसान को
 दाळ रघुवंसकी बिसाल नृप बेरीसाळ
 रामने दियो हे तोकों काम हिन्दुवान को ॥”

भासीचस्मिन्समये महान् प्रतापो वपंवरस्य । न कोऽपि तदभिमुखं दृष्टं
 मप्यपारयत् । मण्डनेनोक्तम्—

“सकल राव, राजा सकल, सकल हिन्दुकुलसूर ।
 नादरकों देखें खड़े, तजे मुखनके नूर ॥
 डारि दई सगरेनने कर कर सों करवाल ।
 नादरकों जिय जानि लिय काल ब्याल विठारल ॥”

सोप्यनेन नीतिकुशलेन राज्याचिर्वासितः । इदं नीतिचक्रमस्मिन्मन्ये
 विस्तरवो घणितम् । अन्ते प्रोक्तम्—

“बचनको संगी जंग आलिम फिंगी रंगी
 बड़ो मटकलप बनाय लियो चेतो हे
 नाजरसों मिलिकें विचार लियो राज लैयो
 ऐसो जनरैल ताहि बातन सों घेखो हे ।
 जगमें प्रसंस रघुवंसमें उजेरो कियो
 विमुख महिन्द्रनके दिये उर झेरो हैं
 सांचो परतच्छ लच्छ लच्छ कछवाहन में
 बेरीसाळ रावल प्रताप आज तेरो हे ॥”

यस्मिन् समये महाराजः श्रीजयसिंहदेवो दास्यावस्यायामासीत्तदायं
 बेरीसाळसिंह एव राज्यपरिचालनमकरोत् । एतस्य दिनघर्या, प्रताप

मण्डनमहोदयेन सुरभ्यं वर्णितः । परं सा विस्तृतेति राजसभासंनिवेशादिकः
किपानंशो दर्शयते—

पद्दरी—“नाथावत वैरीसाल छत्र । सब राजसभा सँग छै पवित्र ॥”

जब आहू गोहसों करत काम । भरजात तुरत दीवान आम ॥
हाजर जहँ दीखत सब दरोग । बकसी आवत निज छियें लोग ॥
नायब समेत बल फौजदार । दीखत हाजर गदमुलकवार ॥
सगरी पलटनके कुमेदान । पावत नित सब सनमान मान ॥
सब देसनके आवत बकील । बैठत निज बैठक बिना ढील ॥
सय देसनकी छै खबर खीस । हाजर सगरे कुफिया नवीस ॥
छत्तीस कारखाने उदार । सब खबर सुनावत औधदार ॥
जौ करत भरज जिहिरीति जोइ । छलि राजनीति कह दैत सोइ ॥
भकवार सुनावत खबरवार । सब हिन्दुहुइको राजसार ॥
पतसाह घरनकी कइत बात । अंगरेज सदरकी विधि छत्रात ॥
छत्तीस कारखाने यहाळ । निस दिन बढियेकी रचत चाळ ॥
गढ़ गांव सहर के सुनत न्याय । कहि दैत रीति व्यवहार पाय ॥
सुय सुनत परगनेके हुवाळ । कुफिया घर, राबळ हिन्दुपाल ॥
मुनि छेत राजको सब हिसाब । बिन ताब, सांच पूछत जुवाब ॥
बकसत सेवा छलि सिरोपाव । मूछन पै साचे, तरलताब ॥” इत्यादि

पुस्तक रचनाकाल. १८७६ तमो विक्रमसंवत्सरः ।

राठोडचरित्रम्

जयपुरपुरन्दरस्य धीजगसिंहधरणान्द्रस्य राठोडकुलजाता पट्टमहिषी,
बादरचके कथं राज्यरक्षायी समिद्धिताऽभवत्, भाटीकुलजाया राजमहिष्या
गर्भतो लोकाञ्चरमुपयाते जयपुरेन्द्रे कथमित्थं धीजगसिंहदेवस्य जन्माऽभ-
वत्, वैरीसालप्रभृतिभिः कथं विरोधिष्यन्मुःमूत्स्य धीजगसिंहदेवस्य राज्यभो-
षण्य प्रेरिता परितः, इत्यादि सर्वे वृत्त सुललितसुप्रसङ्गया रीत्या वर्णितम् ।
रायलपरिश्राद्धिपत्रोस्य भूयः सवादी । अस्य रचनाकालः १८७६ विक्रम-
संवत्सरः ।

जयसाहसुजसप्रकाशः

धीजगत्सिंहमहाराजो भाटीकुडोत्पन्ना राजमहिषी चोभावेव निम्बार्कसं-
प्रदायाचार्यस्य श्रीसर्वेश्वरशरणदेवस्य शिष्यावास्ताम् । तस्मिन्समये सलेना-
चादासिंहासनस्यधीनिम्बार्कशरणदेवः संप्रदायाचार्य आसीत् । तस्य सविधे
राजदम्पतिभ्यां कुमारार्थं प्रार्थना कृता । तेन गुहं ध्यात्वा वरः प्रप्तः ।
धीमतो महाराजजयसिंहदेवस्य जन्माभवत् । एतस्य परिवर्तने निम्बार्क-
शरणदेवेन समस्तभारतवर्षस्य चतुःसंप्रदायवैष्णवानां महामेलकसाक्षा-
दत्ता । अत एव जयपुरराज्यस्याज्ञया सुमहान् साधुनामैको मेळकः
सममिलत् ।

“संवत् अष्टादश सहित सतहत्तरको साल ।

पोस मास सुदि पूर्णिमा दिन मेला सुभकाल ॥

चार धाम, सबदेसमें जे साधुनके वृंद ।

संप्रदाय चारोंनके, देखहु आय अनंद ॥”

अतिमहदस्यायोजनमभूत् । कतिपयमासेभ्यः पूर्वत एवास्व संभारः सम-
भ्रियत् । चूर्ण-शर्करादीनां पर्यता एव राशीक्रियन्ते स्म । घृत-तैलादीनां
कुण्डा अभ्रियन्त । किं बहुना, साधुप्रिया मादकसामग्री अपि पूर्णरीत्या
संचिताभूत्, यस्या हि सकुतुकं मण्डनमहोदयैर्षर्णनमेवमक्रियत्—
हरिगीत—“भलभंगके भरि दिय खजाने, चढस गंज अफीम हे ।

दस बीस मन जरदा तमाखू, ल्याय धखव मुकीम है ॥

मँगवाय कारी मिरच, घर भरि गंज गाजेके किए ।

दस बीस लख मन महत इधन ल्याय घन बन त्विन दिए ॥”

‘एतस्य महामेलकस्य स्थानं आम्भेरनगरमार्गे द्वितीयजयसिंहदेवस्य यज्ञ-
स्थलभूमेः पर्यन्तभागोऽभूत् ।

“अम्बावति जयनगरके बिचमें राधाबाग ।

जहँ मेलाके करनको बाह्यो हिय अनुराग ॥

राजसूय भरु अस्त्रमख जह कीनो जयसाह ।

तहां फेर जयसाहको फल्यो पुन्यप्रयाह ॥”

एतस्यापि भूयान् विषयो 'राठोरचरित्रेण' संबद्धते । अस्य रचनाकालः १८७८ तमो विक्रमसंवत्सरः ।

मङ्गलप्रकाशः

श्रीमत्तः सवाईजगत्सिंहमहोदयस्य संमाननीयो गालवाश्रमाचार्यः श्रीसीतारामाचार्योऽस्य नायकः । पूर्वं गालवाश्रमस्य आचार्यपरम्पराया वर्णनम् । तदनन्तरं सीतारामाचार्यस्य विवाहोत्सवस्य रुचिरं वर्णनम् । राजमहिष्या कृताया वरयात्रायाः (निकासी) मनोहरं वर्णनम् । गालवाश्रम-शोभावर्णनम् ।

बापूचरित्रम्

अवधप्रान्ते तस्मिन्काले बापूसिंहशिन्दे (सिन्धे) नामकः प्रख्यातो राजासीत्, अस्मिन् ग्रन्थे एतस्य यशोवर्णनम् । मीरांपुरक्षेत्रे दलेलखानेन सह यदस्य युद्धमभवत्स्यास्मिन्नतिप्रौढमोज प्रचुरं च वर्णनम् । अस्य रचना-कालः १८७१ तमो विक्रमाब्दः । एतस्य रचनायाश्छन्दोद्वयं दीयते मनोविनोदाय—

“मीरांपुर खेत जंग कीनो चीर बापू जहां,
रुधिरप्रवाह प्रेत मिलिकें तिरत हैं
डाहून गुसांइनके खात गन मेद गूद,
भूत अवधून मिलि भीरसों भिरत हैं ।
कारे भये धोरे जहां, धोरे भये लालरंग
मंडन अपार छवि छिति पै धिरत हे
गिरिजा पदानन गनेस औ गिरीस मिलि
सिंह मोर मूसा धैल दूदते फिरत हैं ॥ १ ॥
तेग गहि मीरांपुर कीनो जग जादिन तें
ता दिनते धैरीगन भूमि न रचा करैं
अबछौं गनेस गन गिरिजा गिरीमजूरी
जंग छत्रिबेकें दिन राति भरचा करैं ।

छाल छलि भूमि देवनारी भवलों वे भाय
 अम्बरमें छाड़वे को नांहि फरचा करै
 अब लौं महीन्द्र बापू रावरे अरिन्दनकी
 हरके तरेमें मुंडमाल चरचा करै ॥ २ ॥

कृष्णसुजसप्रकाशः

चौमूधरापतेर्नाथावतकुलभूषणस्य कृष्णसिंहवर्मणोस्मिन् यशोवर्णवम् ।
 एष हि श्रीजयसिंहमहाराजस्य समये प्रधानतया सेनापतिरभूत् । अस्मिन्नस्य
 दिनचर्यादीनां मनोहरं वर्णनम् । अस्य विषयो रावलचरित्रेण भूयः संयदते ।

रामजसचन्द्रिका

धुन्दीनरपतेः धीरामसिंहभूपालस्य यशोवर्णनात्मकमिदं काव्यम् ।
 अस्मिन् पूर्वं हाडावंशपरम्परावर्णनम्, तेषामैतिहासिकं यशःप्रशयापनम्,
 ततो विष्णुसिंहगृहे राममहीन्द्रस्य जन्म, तस्य जोधपुरराजधान्यां विवाहः,
 सैन्य-हर्म्य-गज-तुरगादीनां वर्णनम् । अस्याभ्योजःप्रचुरा वर्णनपद्धतिः ।
 यथा राज्ञः सङ्गवर्णनम्—

“जीन करि ताही छिन सिंधपै भवानी रानी
 जोगनिजमात भूत प्रेत संग लै चढ़ै
 देवनकी बालनको जाल दयाल देखनको
 बैठिकें विमाननपै केलि करतो बढै ।
 छाँडै कहलासको बिलास हर हारहेत
 मंदन यखान गुन गान गढिकें पढ़ै
 ताती तेज ताखी तडितासी रामराव जबै
 तेजभरी तेरी तरवार म्यानतें कढ़ै ॥ १ ॥”

नवरसरत्नाकरः

धुन्दीनरेशस्य रामसिंहभूपालस्याज्ञया नवरसानां तद्विभावानुभावादीनां
 च लक्षणोदाहरणैः समेतः सोयं ग्रन्थो विस्तृतोस्ति । अन्तिमपत्रानुपलम्भ-
 दपनाकालो न विदितः ।

रससमुद्रः

नवरसानां तद्विभावानुभावादीनां च सर्वेषां लक्षणोदाहरणैरुपबृंहितः सोयं ग्रन्थः शाहपुराधिपतेराज्ञया निर्मितः । अस्मिन् यान्युदाहरणपद्यानि दत्तानि तानि सर्वाण्येव प्रायः प्रौढतमलेखनीप्रसूतानि । कविकल्पानिधि-श्रीकृष्णभट्ट-श्रीमद्भारकानाथ-(भारती)-जगदीश-प्रभृतीनामपि काव्यानि स्थाने स्थाने दत्तानि । अत्र हि पूर्वं मनोहरपुरशाहपुराधिपतीनां शेखाव-तभूपतीनां वंशवर्णनम् । यत्र हि बहूनां राज्ञामैतिहासिकं वर्णनमतिप्रौढम् । यथा रावरायचन्द्रस्य—

“दिलीपति पातसाहजूके कहें बंगसमें
भाइ पातसाही घड़ि छाइकें सबै मही
मच्यो रनरंग जंग जालिम पठानन सों
तुषक तमंचे यान बाहैं दुहुं और ही ।
भयो कतलान सुलतान खान रांननको
देखतें जिहांन वात मंडननं सो कही
सेर सम रायचंदजूकी समसेर जहां
हाथीचढे चीलियांके सीस चळिकें बही ॥ १ ॥”

इनुमन्तसिंहस्य यथा—

“राव इनुमन्तसिंह प्रबल प्रतापताप
पापकको बाप बन्यो पैरिन करालरी
भाठों जाम धाम धाम तीर तरवार तोष
तुषक तमंचनकी राखत जराजरी ।
मंडन उदंड मइमंडमें घुमंदि नित
सब मुख छेत देत हरकों हरा हरी
बिमुखकों दंड नित दैन खंड खंडन में
मारतड मंडलसों राखत भराभरी ॥ २ ॥”

उदाहरणपद्यानि तु मण्डनकवेः कवितादर्शेषु परस्तादप्यलोकनीयानि ॥

श्रीकृष्णव्रजविहारः

अत्र हि श्रीकृष्णस्य व्रजविहारलीलायाः सुमधुरं वर्णनम् । अस्य रचना-
कालः १८८७ संवत् ।

सुलोचनाचरित्रम्

राभायणकथान्तर्मेघनादपद्याः सुलोचनायाः सतीत्ववर्णनपरमिदं
काव्यम् । अत्र मेघनादवधोत्तरं तापज्ञया विलापादिकमतिकरुणमुपवर्णितम् ।

एभ्योऽतिरिक्तानां कविमण्डनकृतानां ग्रन्थानां विषयो भूयसां नाम्ना
परिज्ञातव्यः । अनेन कविना जयपुरराज्यविषयेषु भूयांसि पुस्तकानि प्रणी-
तानि परं न साम्प्रतं तान्युपलब्धानि । एवंविधग्रन्थलोपकारणं त्वनुपदमेव
प्रकटं भवेत् । हन्त ! बलीयसी नियतिः । समालोचितेषु पुस्तकेषु बहूनि
किल साम्प्रतमेव बुन्दीनगरादुपलब्धानि, यानि हि वंशीमहाशयेन मुद्राणां
कृते न्यासीकृतान्यासन् । अपराण्यपि एतत्पंक्तीनां लेखकः पितृभ्यस्य श्रीश्या-
मलालमहोदयस्यानुग्रहादेव प्राप्तवानिति तदुपकारं हृदि सुबहु मानयति ।

मण्डनकवीन्द्रस्य कवितायाः कतिपयान्युदाहरणानि स्वतः प्रसङ्गवशात्पा-
ठकैरवलोकितान्येव । एतदितराण्यपि पाठकानां मनोविनोदार्थमधस्तात्प्र-
दर्शयन्ते । तत्र—

अनुवर्णनादर्शः—

“कारी पीरी धौरी धौरी धूमरी घुरेटी घटा
छटनिते छाह छाह रंग बरसायो हे
भोग भो सँजोगिनि वियोगिनको रोग मयो
मोर मिलि कोइल कुलाहल मघायो हे ।
मंढन नधीननके नेहके बधायचेको
काम छितिकंठ ताको भायबो छझायो हे
प्रीपम बसंत बीतैं धनको मुहाग सब
अँबनको छोटिकें कदम्बनपै भायो हे ॥ १ ॥

सहित समीरसीर बरसत तुसार धार
 गोपगन जात नांहि छैन वन गैया कों
 पाला जमुनाको जग्यो करैं ब्रजवाला सबै
 मंदन लगावैं उर छांडत न छैयाकों ।
 बिना जल धर्यो दधि सबकैं बिलोये बिना
 कैसे हू न चलत चलात बहु रैयाकों
 रसबस गोपिनके होय फिर कुंजनमें
 देखहु री सीत लगे कछु न कन्हैयाकों ॥ २ ॥”

शुद्धारः—“नीची छरा छोरनतें कमरि कसी है तहां
 कंचुकी सरस सारी शिलम कहाती है
 नैन बान भृकुटी कमान तान लीनी अस्ति
 अलक नवीन कीनी कोरि छवि छाई है ।
 मंदन तुरंग भौर सीर तहं भारी भई
 किंकिनि सुनाद हाक हिये सरसाती है
 प्यारेके मिलाप मिस मेरे जान प्यारी आज
 नृपति अनंग जंग जीतियेकों जाती है ॥ ३ ॥”

देवविषयको रतिभावः—

“गलिका तिरी न कैधौं तिखो न हि भजामेल
 कैधौं गजराज नाहिं तिखो पन पाजाकी
 तिखो नहिं कैधौं नीच नीचनतें नीच गुह
 गौतमकी नारी तिरी नांहि गहि ताजाकी ।
 मंदन तिरे न केते पापी जिन नामहीतें
 विधिनें बखानी घात बेशनमें बाजाकी
 परे जमराज मो गरीब को सतै है तो
 दुहाई है दुहाई तोहि राम महाराजाकी ॥ ४ ॥
 आवत या भवसागरके बिच, कूर कलंकी कुरूप कहावत
 बाय नैं वनसाय लग्यो दुख रात प्रभात भयें सरसावत ।

दारिद दुरद तेरे दरद बघायो जग
 मोहूँ कों सतायो तातें तोहि जरवाइहों
 नैक न डरोंगो मन मानोही करोंगो तेरो,
 जाय मति, पारावार पार धरवाइहों ।
 मंडन जगतसिंह नृपपै चलत क्यों न
 हुकुम भये तैं ताको, तोहि भरवाइ हों ।
 दौलत दपेट दान जलकी चपेटन तैं
 छोडों नहिं तेरे दूक दूक करवाइ हों ॥ ९ ॥
 दानके प्रवाह जलहीकी डगबेरी दारि
 होराहार मोती सैल भालनि बनाइं हे
 कंचनके डेर ताकी देरन अंधेरी धरि
 इयनमें लगवाइ भारिवें अघाई हे ।
 मंडन कहत मेरे संग वू रहे हो यातें
 तोसों कहि देत जगतेसकी चढाई हे
 श्रव न रहैगो दुख कौनतें कहैगो भनि,
 दारिद दुरद दौरि तेरी मौति आइं हे ॥ १० ॥
 सोते सपनामें गुन गाये नहीं एकौ छिन
 तैं बे गुनगान तेरे रात दिन गाये हे
 काढते जुवाननते भलो नहिं एकौ बोल
 तैं बे भाइ सीस तेरे चरन लगाये हैं ।
 मंडन जगतसिंह राजा तो रिझाये कव
 अय तुव नामही की नौदति बजाये हैं
 अजर भभइ हूबे नजर न आये अरि
 तेये जर लेकें तेरी नजरको आये हे ॥ ११ ॥

गजवर्णनादर्शः—

“घंटनके घोर घननाहट घने ते बने
 घनकी घटाके सम घाट हैं सहलछे
 ७० ति० ४०

ऐसे वाजिराज महाराज जगतेस तेरे
 मंडन कहत राज दाननि विधानके
 भूमिको भरम दूरि करै भूरि दौरनसों
 दीनिथे अंधेरी याते आगें अंखियांनके ॥ १५ ॥
 जय जगतेस नृप देखे हम तेरे तुरी
 मोलमें अमोल मतमाते जुकतीनके
 मेवन महेलवारे हेम हीर हेलवारे
 हारन हमेलवारे झूल जुकतीनके ।
 मंडन कहत केती बेरन उदोत भरे
 कीते मे बखान तऊ होत तुक तीनके
 चौथहे चरन हीं तो अच्छर भरन कहौं
 ये तो कदि जात बढि पार जुकतीनके ॥ १६ ॥”

श्रीमान् भट्टलक्ष्मणः (द्वितीयः) ।

मण्डनमहोदयादजायत सुजातगुणः

घनु-भट्टलक्ष्मणः प्रकर्षलत्रलक्ष्मणान्

यस्य समयावधि महत्त्वमानमाविर्दध-

तपूजाविधिरासीत्सर्वसामन्तोपलक्ष्यवान् ।

यो वै प्रज्ञाचक्षुरपि विस्माययते स बुधान्

प्रज्ञावेम्बवेन, देवदत्तप्रतिमानवान्

कुलगृहकीलितकवित्यकलाकारणिकः

कोपिदेषु कीर्तिं यः किलाधात्कृतिमानवान् ॥२५॥

उत्कर्षस्य यो लेशस्तच्चिद्द्वैयुक्तः, बाल्य एव भाग्योदयचिद्बहुक
 यस्य लक्ष्मणस्य समयपर्यन्तम् । महत्त्वस्य मानं गौरवं प्रकाशयन् ।
 न्तोपलक्ष्यवान्, चौमूतामोदाधिपप्रभृतिभिः सर्वैः सामन्तैः कृ
 विधिः सत्कारोऽभवत् । कुलगृहे कीलिता स्थिरीकृता (वशीकृतेति वा
 या कवित्वकला तस्यां कारणिक, परीक्षकः । कवितायाः समालोचन
 इत्यर्थः । कृतिनां मध्ये मानवान् यः कोविदेषु कीर्तिमधात् । अत एव
 सद्ने प्रायः प्रतिदिनमेव साय सर्वेपि पण्डिताः प्रतिष्ठिताः कवयश्च स
 यन्ति स्म । आसीद्वास्तु महत्सु कोविदेषु प्रतिष्ठा ॥ २५ ॥

दो०—पूर्वजगुणवन्दीकृतां बुन्दीमयमेति स्म ।

यत्र पूर्वजानां सुबहु सम्पत्समुदेति स्म ॥ २६ ॥

अयं लक्ष्मण । पूर्वजानां श्रीकृष्णभट्टद्वारकानाथप्रभृतीनां गुणवन्दीकृतां
 वशीकृताम् । बुन्दीनगरीम् एति स्म ॥ २६ ॥

कविताकोविदतामखिलपरिचयचातुर्यं च ।

नृपतिः प्रज्ञाचक्षुषः प्रेक्ष्य बहुलमानश्च ॥ २७ ॥

अखिलपदार्थानां परिचये चातुर्यम् । तथा च अन्धस्याप्यस्य हस्ते यत्कि-
 च्छिप्सुकं दत्त्वा, तेन समन्तात्तस्य स्पर्शनं परिवोधे इति श्यापिते, पुनरभ्या-
 न्यपदार्थादिषु चेतोभ्यासच्छावपि, पूर्ववृष्टपुस्तकस्य ताकाळ परिचये पाठ-
 यम् । एव बहुनामप्यपरिचितानां पुरपाणां सकृत् स्वरबोधेन परिज्ञानम् ।
 गन्धेन गोमहिष्यादिमूत्रपरिज्ञानम्, इत्यादि चातुर्यं च प्रेक्ष्य । बहुल
 यथा स्यात्तथा आनन्द पूजयामास ॥ २७ ॥

खखनन्दावनियत्सरे राममहीन्द्रोऽमुष्य ।

ग्राममदाद् गोविन्दपुरमुरसि सुबहु --- ॥

बुन्दीनरपतिः धीरामासेहः (१९०० तमविष्णु
 पत्नी । संमदानस्य क्षेपणविवक्षया पत्नी । गोविन्द-
 मदात् । यो हि १९५६ तमसंवासरपर्यन्तमेतद्वा

पुत्रं तु भट्टलक्ष्मणस्योत्तराधिकारिणः (पुतासां पद्धीनां लेखकस्य)
 नात् अपरिचयाच्च, नासौ ग्रामोधिक्रियते स्म । अधुना तु बुन्दीराज्यस्य
 प्राहितामैव स प्रतीक्षत इत्यलम् ॥ २८ ॥

सुन्दरलालभट्टः

असुते तस्मिन् संस्थिते, केशवपद्मयन्त्रेण ।

दत्तकेन जातं ततः सुन्दरलालवरेण ॥ २९ ॥

तस्मिन् लक्ष्मणभट्टे संस्थिते मृते । संपूर्णकस्य तिष्ठतेर्मरणमर्थः (वामनः) ।
 केशवभट्टस्य वक्ष्यमाणस्य पद्मयन्त्रेण कूटनीत्या । सुन्दरलालो दत्तको जात
 इत्यर्थः । भावे प्रत्ययः ॥ २९ ॥

श्रीमद्भजपालविबुधस्य चतुष्पुत्रान्तरे

तुरीयो गोविन्दलाल इति तनयोऽलसत्

श्रीमद्रामसिंहमानितस्य यस्य कलिविलास-

मुक्तककवित्व-गीतिसंग्रहः समामिलत् ।

तस्माद् घासीलालतो गरिष्ठो मूर्तिशिल्पकला-

प्रथितपटिष्ठो वत सन्तुः केशवोऽभवत्

इर्ष्याभरावेशतः कुटुम्बकेशहेतोयस्य

केशवभट्टोदयस्य पुत्रद्वयमद्युतत् ॥ ३० ॥

माधवविनोद-मुक्तककवित्तानि, गीतयश्च', तेषामेव संग्रहः समामिलत् अद्या-
चध्युपलब्धः । तस्मात् गोविन्दलालात् । घासीलालतो ज्येष्ठः मूर्तिशिल्पक-
लायां प्रथितः पटिष्ठः । एष हि केशवो मृद्घटिता मूर्तीरारचय्य आश्विनमासेऽ-
नुष्ठीयमानां सन्ध्याम् (सांझी) अपि संवधाति स्म, यत्र सर्वगुणप्राप्ती जय-
पुरनरेन्द्रः श्रीरामसिंहोपि द्रष्टुमायाति स्म । अत एव च शनैः शनैः 'सांझी-
वाले भट्टजी' इति प्रसिद्धिरासीत् । एतेन कृता यद्द्वयो मूर्तयो विश्वेश्वरमन्दि-
रेपि सन्ति, या नृसिंहलीलायामद्यापि स्थाप्यन्ते । इंप्यांभरस्य आवेदातः ।
यस्य केशवमहोदयस्य पुत्रद्वयमघोतिष्ठ ॥ ३० ॥

सो०—एष हि मोतीलाल,—दत्तक आसीत्केशवः ।

अस्य हि जीवनलाल,—सुन्दरलालावात्मजौ ॥ ३१ ॥

एष केशवो मोतीलालनामकस्य पितृभ्यस्य दत्तकोऽभूदिति पृष्ठतो इत्ते
वंशवृक्षे विदितं भविष्यति । अस्य केशवस्य ॥ ३१ ॥

दो०—अनयोरेव हि लघुतरः सुन्दरलालो नाम ।

लक्ष्मणभट्टानां पदं पश्चात्तदधिजगाम ॥ ३२ ॥

अनयोर्मध्ये लघुतरः । पश्चात्, लक्ष्मणभट्टानां स्वर्गगमनोत्तरम् । तद-
पदम् ॥ ३२ ॥

एतत्समयं मन्मतिर्धूमकेतुमवयाति ।

हेतुरभूत्कुलगौरवक्षये सकलविधयाऽति ॥ ३३ ॥

मम मतिः, एतस्य सुन्दरलालस्य स्थितिसमयं धूमकेतुम् अवयाति जा-
नाति । यः समयः सकलविधया सकलप्रकारेण, भति अत्यन्तम् कुलगौरव-
क्षये हेतुरभूत् ॥ ३३ ॥

सो०—विद्यादूरचरस्य, भङ्गाघृणितचेतसः ।

निकटजना हि निरस्य, सपरिजना लुलुटुः श्रियम् ॥ ३४ ॥

विद्यातो दूरे वर्तमानस्य, विद्याशून्यस्येत्यर्थः । परिजनेन भृत्यादिवर्गेण
सहिता निकटजनाः कुटुम्बिनः । निरस्य तिरस्कृत्य श्रियं लुलुटुः ॥ ३४ ॥

क०-ग्रामगृहभारोप्येतदायत्तो बभूव ततो
 लुण्ठनप्रवृत्तोऽभवदाबुत्तोऽविलम्बितम्
 सम्बन्धिनोऽन्येपि परिपाल्य ऋणजालममुं
 गृहपरिपालनीयमेव विदधुर्दुतम् ।
 परःशता ग्रन्थाः कैश्चित्कीता, अथ नीताः परै-
 र्वस्त्रादिकसम्पदपनीता मन्त्रिणाऽद्भुतं
 तत्सुन्दरलालशर्मणोऽसौ स्थितिकालो हन्त
 मण्डनसुकीर्तिकृते कालोऽभूत्सुनिश्चितम् ॥ ३५ ॥

आबुत्तो भगिनीपतिः । ग्रामाणां गृहस्य च कार्यभारः एतस्य आबुत्तस्य
 आयत्तोऽभूदिति स लुण्ठनप्रवृत्तोऽभूत् । अन्येपि मथुरादिवासिनः धीकृष्णजी-
 भद्वप्रभृतयः, ऋणरूपं जालं परिपाल्य, स्वगृहे पाळनीयं अमुं विदधुः । ते हि
 तं मथुरां निन्युस्तत्रैव च, ऋणं वर्धयान्नासुर्जयपुरे च राजद्वारेऽनुपस्थितिकृत-
 मपराधं (तफावत) च । मन्त्रिणा वसति (वसई) ग्रामवासिन्येन वंशीधरेण
 वस्त्र-पात्र-पुस्तकादिसंपत्तिः, अपनीता । मन्त्री संपदं वर्धयति, एष तु तां
 हरतीत्यद्भुतम् । मंडनकवीन्द्रस्य सुकीर्तेः कृते । कालः अन्तकः ॥ ३५ ॥

दो०-व्ययोपि लघुरायो महान्तदपि ऋणं प्रायोजि ।
 ग्रामे बुन्दिनियोजिते विन्दुरेव समयोजि ॥ ३६ ॥

विन्दुः शून्यम् । ग्रामो हारित इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

वसतिग्रामे वस्तुचयमनयन्मन्त्री न्यस्य ।
 एकं द्वे त्रीण्ययमघाद् गृहे गणनमेतस्य ॥ ३७ ॥

मन्नामच एष 'एक दो तीन' इत्यादि गणयति स्म, तत्रोष्णक्षेयम् ॥ ३७ ॥

व्यसनखण्डपतितस्ततः सोयं सुबहु दिदेव ।
 मण्डनकुलमण्डनकरीं कीर्तिमखण्डयदेव ॥ ३८ ॥

माधवविनोद—मुक्तककविश्चानि, गीतयश्च', तेषामेव संग्रहः समाहित् अद्या-
वध्युपलब्धः । तस्मात् गोविन्दलालात् । घासीलालतो ज्येष्ठः मूर्तिशिल्पक-
लायां प्रथितः पट्टिष्ठः । एष हि केशवो मृद्घटिता मूर्तीरारचय आश्विनमासेऽ-
नुष्ठीयमानां सन्ध्याम् (साक्षी) अपि संदधाति स्म, यत्र सर्वगुणप्राप्ते जय-
पुरनरेन्द्र. श्रीरामसिंहोपि द्रष्टुमायाति स्म । अत एव च शनैः शनैः 'सांक्षी-
घाले भट्टजी' इति प्रसिद्धिरासीत् । एतेन कृता यद्द्वयो मूर्तयो विश्वेश्वरमन्दि-
रेपि सन्ति, या नृसिंहलीलायामद्यापि स्थाप्यन्ते । इर्ष्याभरस्य आवेशतः ।
यस्य केशवमहोदयस्य पुत्रद्वयमद्योतिष्ठ ॥ ३० ॥

सो०—एष हि मोतीलाल,—दत्तक आसीत्केशवः ।

अस्य हि जीवनलाल,—सुन्दरलालावात्मजी ॥ ३१ ॥

एष केशवो मोतीलालनामकस्य पितृभ्यस्य दत्तकोऽभूवेति पृष्ठतो दत्ते
वंशपृष्ठे विदित भविष्यति । अस्य केशवस्य ॥ ३१ ॥

दो०—अनयोरेव हि लघुतरः सुन्दरलालो नाम ।

लक्ष्मणभट्टानां पदं पथात्तदधिजगाम ॥ ३२ ॥

अनयोर्मध्ये लघुतरः । पथात्, लक्ष्मणभट्टानां स्वर्गगमनोत्तरम् । उद-
पदम् ॥ ३२ ॥

एतत्समयं मन्मतिर्धूमकेतुमवयाति ।

हेतुरभूत्कुलगौरवक्षये सकलविधयाऽति ॥ ३३ ॥

मम मतिः, एतस्य सुन्दरलालस्य स्थितिसमय धूमकेतुम् अवयानि जा-
नाति । यः समयः सकलविधया सकलप्रकारेण, अति अत्यन्तम् कुलगौरव-
क्षये हेतुरभूत् ॥ ३३ ॥

सो०—विद्यादूरचरस्य, भङ्गाघूर्णितचेतसः ।

निकटजना हि निरस्य, सपरिजना लुलुटुः श्रियम् ॥ ३४ ॥

विद्यातो दूरे वर्तमानस्य, विद्याद्युन्यस्तेत्यर्थः । परिजनेन भृत्यादिवर्गेण
सहिता निकटजनाः कुटुम्बिनः । निरस्य तिरस्कृत्य धियं लुलुटुः ॥ ३४ ॥

क०-ग्रामगृहभारोप्येतदायत्तो वभूव ततो
 लुण्ठनप्रवृत्तोऽभवदावुत्तोऽविलम्बितम्
 सम्वन्धिनोऽन्येपि परिपाल्य ऋणजालममुं
 गृहपरिपालनीयमेव विदधुर्दुतम् ।
 परःशता ग्रन्थाः कैश्चित्क्रीता, अथ नीताः परै-
 र्वस्त्रादिकसम्पदपनीता मन्त्रिणाऽद्भुतं
 तत्सुन्दरलालशर्मणोऽसौ स्थितिकालो हन्त
 मण्डनसुकीर्तिकृते कालोऽभूत्सुनिश्चितम् ॥ ३५ ॥

आवुत्तो भगिनीपतिः । प्रामाणां गृहस्य च कार्यभारः एतस्य आवुत्तस्य
 आयत्तोऽभूदिति स लुण्ठनप्रवृत्तोभूत् । अन्येपि मथुरादिवासिनः श्रीकृष्णजी-
 महप्रभृतयः, ऋणरूपं जालं परिपाल्य, स्वगृहे पालनीयं अमुं विदधुः । ते हि
 तं मथुरां निन्युस्तत्रैव च, ऋणं वर्धयामासुर्जयपुरे च राजद्वारेऽनुपस्थितिकृत-
 मपराधं (वफायत्) च । मन्त्रिणा वसति (वसई) ग्रामवास्तव्येन वंशीधरेण
 वस्त्र-पात्र-पुस्तकादिसंपत्तिः, अपनीता । मन्त्री संपदं वर्धयति, एष तु तां
 हरतीत्यद्भुतम् । मंडनकवीन्द्रस्य सुकीर्तेः कृते । कालः अन्तकः ॥ ३५ ॥

दो०-व्ययोपि लघुरायो महास्तदापि ऋणं प्रायोजि ।
 ग्रामे बुन्दिनियोजिते विन्दुरेव समयोजि ॥ ३६ ॥
 विन्दुः शून्यन् । ग्रामो हारित इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

वसतिग्रामे वस्तुचयमनयन्मन्त्री न्यस्य ।
 एकं द्वे त्रीप्ययमघाद् गृहे गणनमेतस्य ॥ ३७ ॥
 मन्त्रान्त एष 'एकं दो तीन' इत्यादि गणयति स्म, तत्रोत्प्रेक्षेयम् ॥ ३७ ॥
 व्यसनखण्डपतितस्ततः सोयं सुवहु दिदेव ।
 मण्डनकृलमण्डनकरां कीर्तिमखण्डयदेव ॥ ३८ ॥

एवं किल देवर्षिकुलभानौ घनपिहिते हि ।

तैलङ्गाङ्गणमिदमभूत्किञ्चित्तिमिरविलेहि ॥ ३९ ॥

देवर्षीणां कुलरूपे भानौ । ग्रन्थकर्तुरवटंकोयम् । विपत्तिरूपेण घनेन पिहिते ।
एतन्प्राप्तीयतैलङ्गाङ्गणं तिमिराक्रान्तमभूत् । प्रायो मथुरादिवासिनस्तैलङ्गभट्टः
शुष्काभिमानभूलिकामव्यवस्थां जातौ प्रवर्तयामासुरित्यर्थः ॥ ३९ ॥

मथुरामण्डलवासिनः सन्धिमिमं समवाप्य ।

व्यजृम्भन्त जात्यङ्गणे नेतृभावमास्थाप्य ॥ ४० ॥

मथुराप्राप्तीयाः सजातीया इममन्धकारावसरं प्राप्य, नेतृत्वं आस्थाप्य,
स्वत एव कल्पयित्वा न तु सर्वसंभवा । जात्यङ्गणे व्यजृम्भन्त स्वकीयं मा-
हात्म्यं प्रकटयामासुः । भाषाप्रसिद्धं 'पञ्चत्वं' विशेषेण प्राप्ता इति भावः ॥ ४० ॥

एवं सुबहु विचेष्ट्य स हि मुनिशरफणिविधुनाम्नि ।

वर्षे, ननु नाधिकवयाः प्रयाति स सुरधाम्नि ॥ ४१ ॥

१९५७ तमे विक्रमसंवत्सरे । नाधिकवयाश्चत्वारिंशद्वर्षाणामासन्नः ॥ ४१ ॥

मथुरानाथः (एतद्ग्रन्थकर्ता)

असंततौ तस्मिन् गते मतेन सकलकुलस्य ।

पौत्रः प्रभुरभवत्पदे श्रीलक्ष्मीनाथस्य ॥ ४२ ॥

तस्मिन् सुन्दरलाले, असंततिके मृते, श्रीलक्ष्मीनाथपौत्रः तस्य पदे
प्रभुरधिकारी अभवत् ॥ ४२ ॥

परं श्यामलालस्तदा सुन्दरलालपदाय ।

लोकानां दुर्मन्त्रणात्सज्जोऽभूद्दहाय ॥ ४३ ॥

सुन्दरलालपदं ग्रहीतुम् । अद्याप्य स्मरति, सज्जः सद्यदोऽभवत् ॥ ४३ ॥

क०—श्रीमच्चुन्नीलालतनयेषु छोटेलाल इति
 तनयो द्वितीयोऽभवत्पूजाजपभाजनम्
 तस्मात्संबभूव सुतः प्राक्तनकवित्त्वगृहं
 श्रीवालमुकुन्द इति, योऽधात्पितृशासनम् ।
 तस्मादुदभूतां रामकृष्णश्यामलालौ सुतौ
 विनयान्वितौ यौ विदधाते नयपालनं
 ज्यायानेनयोर्वै श्रीमद्रामकृष्णनामाऽधुना
 कामान्कृष्णकथयैव वहति विवाधनम् ॥ ४४ ॥

श्यामलालस्य वंशक्रममाह—श्रीमच्चुन्नीलालस्य (व्रजपालस्य) तनयेषु ।
 देवपूजायां जपेष्वेवासक्तः । प्राक्तनानां कवित्वच्छन्दसां गृहम् आकरः । बहूनि
 कवित्वानि तस्य कण्ठस्थान्यासन्नित्यर्थः । यः पितृशासनम् अधात्, अर्थात्सोपि
 पितृवत् केवलं पूजाजपभाजनमेव बभूवेत्यर्थः । एतयोः पूर्वोक्तयोः रामकृष्ण-
 श्यामलालयोर्मध्ये ज्यायान् । विवाधनं निर्वाधम् । कृष्णकथयैव कामान्
 पूरयति । पौराणिक इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

दो०—मदनमोहनस्तत्सुतो विनयभूमिरभिभाति ।

तस्य हि राघेश्याम इति तनयो मुदं ददाति ॥ ४५ ॥

तस्य रामकृष्णस्य सुतो मदनमोहनः । तस्य मदनमोहनस्य तनयो
 राघेश्यामः ॥ ४५ ॥

रामकृष्णतो लघुतरः श्यामलाल इति नाम ।

कामममृष्मिन्नवसरे वाममतिं प्रजगाम ॥ ४६ ॥

कामं यथेच्छं वामवुद्धिं जगाम ॥ ४६ ॥

सोयं सामसदुक्तिभिर्दामदर्शनेनापि ।

वंशिना हि शुभशंसिना तूर्णोभावमवापि ॥ ४७ ॥

सोयं श्यामलालः सामोपायैः सदुक्तिभिश्च । दात्रो बन्धनस्य दर्शनेन,
अर्थात् एवंविधाम् ऋणबहुलां जीविकामधिकृत्य किं करिष्यसीति बन्धन-
भयप्रदर्शनेन । लोकप्रसिद्धानां 'दामानां' मुद्राणां दर्शनेन च किञ्चिद् इत्थं
दत्त्वेत्यर्थः । अहं तव शुभानुध्यायी अस्मीति शंतिना वंशीधरेण तूर्णभावं
प्रापितः, शमित इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

अन्ततस्तु सुसमन्ततः सकलसंमतेनैव ।

लक्ष्मीनाथमहात्मनां पात्रोऽध्यासिष्टैव ॥ ४८ ॥

सुसमन्ततः परितः । अध्यासिष्टैव, सुन्दरलालस्थानेऽधिकृतो बभूवैवेति
भावः ॥ ४८ ॥

सो०-बुधद्वारकानाथ,-तनुजो हनुजो नतशिराः ।

सोयं मथुरानाथ उपनयते रचनामिमाम् ॥ ४९ ॥

अनुजो लघुः, बुधद्वारकानाथस्य तनुजः । गुणिनां सेवया नतशिराः
सोयं मथुरानाथ इमां रचनामुपनयते ॥ ४९ ॥

क०-श्रीमद्भजपालतनयेषु यस्तृतीयोऽभव-

चातुर्येऽद्वितीयो वासुदेव इत्यथाख्या

काव्यमार्मिकस्य यस्य कोविदेषु ख्यातिरभू-

दामोदरमन्दिरे हि भागवतव्याख्या ।

तस्य त्रिषु पुत्रेष्वभूज्येष्ठो रघुनाथ इति

पुत्रस्तु कनिष्ठोऽभवत्कल्याणेत्युपाहया

मध्यमः सुतोयमभून्मान्यजनमध्यमणि-

लक्ष्मीनाथनामा कीर्तिवामादयितः श्रिया ॥ ५० ॥

मथुरानाथस्य वंशक्रमं प्रकटयति—अथ भजपालतनयेषु भाष्यया वासु-
देव इति यस्तृतीयोभवत् । काव्यविषये मार्मिकस्य यस्य दामोदरमन्दिरे
भागवतस्य व्याख्या (कथया) कोविदेषु ख्यातिरभूत् । एष हि उवाह-

जयसिंहदेवस्य (तृतीयस्य) समये, सवाईरामसिंहदेवस्य च (द्वितीयस्य) समये वर्तमान आसीत् । अस्य हि 'शधारूपचरित्रचन्द्रिका, दादूदयालचरित्रचन्द्रिका, नखसिखवर्णनम्, मुक्तककवित्वानि च प्राप्यन्ते । प्रभू-तविस्तरेपि तद्रचनादर्शभूतमेकं कवित्वमधस्तादुद्ध्रियते—

“विहरत राधारूप चंद्र निजमन्दिरमें
कोटिरतिकामसुधराई सुभ सरसै
अरस परस नैन मधुप मुखारविंद,
लावनि अपार मकरंदकन परसैं ।
रतिरसवारी कलाकलित करोरनसों
'वासुदेव' सुंदर अनोखे रंग दरसैं
चंचला चपल, चारु सुधाघन आपसमें
आनंदसो नेहके अछेह मेह बरसैं ॥७॥”

तस्य वासुदेवस्य । मान्यजनानां मध्ये मध्यमणिः (तरलः), प्रिया लक्ष्म्या, कीर्तिरूपाया वामाया दयितः, लक्ष्मीनाथनामाभूत् ॥ ५० ॥

नैपुणनिबद्धा येषामेकलयवद्धा कथा
रोचते स श्रद्धावतां मनसि मनोज्ञेयम्
सौष्ठवनिबद्धसर्वकार्याणामुदारहृदां
येषां दिनचर्या लोकचातुर्यानुकूलेयम् ।
भूरिपरिवारपुषां प्रबलप्रभावजुषां
जातिरपि येषां नता नानृता प्रशंसेयं
बहुलकलागृहान् कवीन्द्रकुलकीर्तिवहान्
लक्ष्मीनाथप्रथितपितामहान् प्रशंसेयम् ॥ ५१ ॥

एकलयेन एकस्वरूपेण बद्धा । सौष्ठवनिबद्ध—येषां प्रत्येककार्याणि सौष्ठवयुक्तान्यासन् । तथैव शात्मनो बालान् शिक्षयन्ति स । द्रव्यम्यये येषां हृदयमत्युदारमासीत् । अत एव आत्मनो विस्तृतस्य कुटुम्बस्य, भातुः कुटु-

म्यस्य च, बहवो विवाहादयः प्रस्तावाः श्लाघ्यरीत्या कृताः । आत्मनो निबन्धु-
त्रीणां च भूरिपरिवारं पुष्पान्ति तेषाम् । येषां स्वाभाविकगौरवेण जातिरति-
येषां येभ्यो नता । संप्रदानस्य शेषत्वेन पट्टी । अत एव ते आत्मनो जीवन्-
काले मधुरादिमण्डलवास्तव्येभ्यः सजातीयेभ्यो न कदाचिदपि वैगुण्येपि संकु-
चन्ति स्म । जालां प्रसिद्धा तेषां 'सपादहस्तमिता उपानत्' । इति इयं प्रशंसा
न अनृता । चित्र-गान-स्थापत्य-मूर्तिनिर्माणादिवहुलकलायुक्ताम् । अहं
प्रशंसेयम् । लिङ् ॥ ५१ ॥

सो०—बुधवरचिंमनलाल—सुत-जगदीशकवेः सुतौ ।

श्रीमन्मोतीलाल इह हि लडैतीलाल इति ॥ ५२ ॥

देवर्षिवासुदेवस्य वंशक्रममाह—चिंमनलालसुतस्य कविवरजगदीशस्य
(पूर्वप्रोक्तस्य) मोतीलाल-लडैतीलाल इति द्वौ सुतौ ॥ ५२ ॥

तत्र हि मोतीलाल,—सुतः केशवः समभवत् ।

अथ च लडैतीलाल,—सुतः श्यामलालोऽभवत् ॥ ५३ ॥

मोतीलालस्य स्थाने केशवो दत्तकोऽभवदिति पूर्वमुक्तमेव ॥ ५३ ॥

दो०—असुते तस्मिन् स्वर्गते श्रीमद्रघुनाथो हि ।

वासुदेवतनयोऽश्रयत्पदं ततो ज्येष्ठो हि ॥ ५४ ॥

तस्मिन् श्यामलाले । ततश्चदनन्तरं ज्येष्ठो वासुदेवतनयो रघुनाथः श्याम-
लालस्थानमश्रयत् ॥ ५४ ॥

तस्मिन्नप्यसुते गते श्रीमत्कल्याणो हि ।

ज्येष्ठपदेऽतिष्ठन्मनो यस्यासीदतिरोहि ॥ ५५ ॥

तस्मिन् रघुनाथेऽप्यसुते गते । ज्येष्ठस्य भ्रातुः पदे कल्याणोऽतिष्ठत् । यस्य
कल्याणस्य मनः अतिरोहि अत्यारूढम् (आयुषतम्) आसीत् । स कल्प-
विधौ विद्यासी आसीत् यदयमुपानहोर्मध्ये पुष्पसारसारभं (इत्र) ददाति
स्मेति ध्रुयते । आसीत्स हि रामसिंहदेवानाम् (अर्वाचीनानाम्) सन्धे ।
एतत्कुटुम्बस्यापि भारो यहूकाले लडैतीनायमहाभारगेव निम्नूढः ॥ ५५ ॥

सो०-तत्तनया राजन्ति, विनतविनोदीलाल इति ।

कवितां ये कलयन्ति, विद्यान्तरविज्ञा अपि हि ॥५६॥

विद्यान्तरे इङ्गलिश-पारसीकादिभाषासाहित्ये विज्ञा अपि ब्रजभाषाकवितां कुर्वन्ति । श्रीमतो मानसिंहमहाराजस्य चौवराज्यावसरे रायसाहबमुंशीना-नगरामजीमहोदयवितीर्णं सुवर्णपदकं 'कविमण्डल' द्वारा तैरधिगतम् (उक्त-मसमस्यापूर्तिकृते) ॥ ५६ ॥

दो०-मनमोहन-ब्रजमोहनौ तत्तनयौ लसतोऽद्य ।

यौ विद्याध्ययने रतौ श्रमायासमपनोद्य ॥ ५७ ॥

श्रमजनितम्, आयासं खेदमपनोद्य अविगणय्य ॥ ५७ ॥

क०-मध्यमोपि सर्वोत्तमो लक्ष्मीनाथविज्ञोऽभव-

द्यं हि गुणाभिज्ञो जनोऽजस्रं समुपाश्रयत्

श्रीद्वारकानाथ-वदरीनाथौ वरिष्ठौ सुतौ

तस्य हि केदारनाथ इति चरमोऽभवत् ।

यस्य हि केदारनाथसुकवेः श्रीनाथः सुतो

दामोदरमन्दिरे प्रवक्ति कथां पूर्ववत्

तस्य स्वरबन्धमुप्रशस्यकथाप्रक्रमस्य

। गोपी-गोकुलादि भाति पुत्रवृन्दमर्थवत् ॥ ५८ ॥

गुणाभिज्ञः-कथा-दाक्षिण्यादिगुणागौरववेदी जनोऽहर्निशं सेवते स्म । सुक-विरिति विशेषेण तेषां भाषाकवित्वपाठवं सूचितम् । जयपुरशिक्षाविभागा-दुपकल्पसाहित्यसाधिवदका इमे ब्रजभाषायाः कवितायामपि निपुणा आसन् । पूर्ववत्-यथा पूरे पूर्वजाः कथयन्ति स्म तथा, भनेन अस्याः कथायाः पारम्परिकत्वं सूचितम् । स्वरबन्धेन एकद्वयेन मुमनास्यः कथाप्रक्रमः कथाबन्धो यस्य तस्य । गोपीनाथ-गोकुलनाथ-सीताराम-राजेन्द्र इत्यादि । अर्थवत् अनुगावार्थम् ॥ ५८ ॥

म्यस्य च, बहवो विवाहादयः प्रस्तावाः श्लाघ्यरीत्या कृताः । आत्मने
 त्रीणां च भूरिपरिवारं पुष्पन्ति तेषाम् । येषां स्वाभाविकगौरवेण
 येषां येभ्यो नता । संप्रदानस्य शेषत्वेन पद्ये । अत एव ते आत्मनो
 काले मधुरादिमण्डलवास्तव्येभ्यः सजातीयेभ्यो न कदाचिदपि वैगुण्ये
 चन्ति अ । जात्यां प्रसिद्धा तेषां 'सपादहस्तमिता उपानत्' । इति इयं ।
 न अनृता । चित्र-गान-स्थापत्य-मूर्तिनिर्माणादिबहुलकलायुक्तान् ।
 प्रशंसेयम् । लिङ् ॥ ५१ ॥

सो०-बुधवरचिंमनलाल-सुत-जगदीशकवेः सुतौ ।

श्रीमन्मोतीलाल इह हि लडैतीलाल इति ॥ ५२ ॥

देवर्षिवासुदेवस्य वंशक्रममाह—चिंमनलालसुतस्य कविवरजगदीश
 (पूर्वप्रोक्तस्य) मोतीलाल-लडैतीलाल इति द्वौ सुतौ ॥ ५२ ॥

तत्र हि मोतीलाल, -सुतः केशवः समभवत् ।

अथ च लडैतीलाल, -सुतः श्यामलालोऽभवत् ॥ ५३ ॥

मोतीलालस्य स्थाने केशवो वक्तव्योऽभवदिति पूर्वमुक्तमेव ॥ ५३ ॥

दो०-असुते तस्मिन् स्वर्गते श्रीमद्रघुनाथो हि ।

वासुदेवतनयोऽश्रयत्पदं ततो ज्येष्ठो हि ॥ ५४ ॥

तस्मिन् श्यामलाले । तत्तदन्तरं ज्येष्ठो वासुदेवतनयो रघुनाथः श्याम-
 लालस्थानमध्वयत् ॥ ५४ ॥

तस्मिन्नप्यसुते गते श्रीमत्कल्याणो हि ।

ज्येष्ठपदेऽतिष्ठन्मनो यस्यासीदतिरोहि ॥ ५५ ॥

तस्मिन् रघुनाथेऽप्यसुते गते । ज्येष्ठस्य भ्रातुः पदे कल्याणोऽतिष्ठत् । यस्य
 करपाणस्य मनः अतिरोहि अत्यारूढम् (अत्युन्नतम्) आसीत् । स ज्येष्ठ-
 विधो विद्यासी आसीद् यदयमुपानहोर्मध्ये पुष्पसारसारभं (इत्र) ददाति
 स्मेति धूयते । आसीत्स हि रामसिंहदेवानाम् (भर्वाचीनानाम्) समवे ।
 एतत्कुटुम्बस्यापि भारो बहुकालं लक्ष्मीनाथमहानागरेव निभ्युत्तः ॥ ५५ ॥

सो०—तत्तनया राजन्ति, विनतविनोदीलाल इति ।

कवितां ये कलयन्ति, विद्यान्तरविज्ञा अपि हि ॥५६॥

विद्यान्तरे इङ्गलिङ्ग-पारसीकादिभाषासाहित्ये विज्ञा अपि यज्जभाषाकवितां कुर्वन्ति । श्रीमतो मानसिंहमहाराजस्य यौवराज्यावसरे रायसाहयमुंशीना-नगरामजीमहोदयविराजं सुवर्णपदकं 'कविमण्डल' द्वारा तैरधिगतम् (उक्त-मसमस्यापूर्तिकृते) ॥ ५६ ॥

दो०—मनमोहन-त्रजमोहनौ तत्तनयौ लसतोऽद्य ।

यौ विद्याध्ययने रतौ श्रमायासमपनोद्य ॥ ५७ ॥

श्रमजनितम्, आयासं खेदमपनोद्य अविगणय्य ॥ ५७ ॥

क०—मध्यमोपि सर्वोत्तमो लक्ष्मीनाथविज्ञोऽभव-

धं हि गुणाभिज्ञो जनोऽजस्रं समुपाश्रयत्

श्रीद्वारकानाथ-वदरीनाथौ शरिष्टौ सुतौ

तस्य हि केदारनाथ इति चरमोऽभवत् ।

यस्य हि केदारनाथसुकवेः श्रीनाथः सुतो

दामोदरमन्दिरे प्रवक्ति कथां पूर्ववत्

तस्य स्वरयन्धमुप्रदस्यकथाप्रक्रमस्य

गोपी-गोकुलादि भाति पुत्रवृन्दमर्थवत् ॥ ५८ ॥

गुणाभिज्ञः—कथा-दाक्षिण्यादिगुणगौरववेदी जनोऽहनिशं सेवते च । मुक्-विरिति विशेषणेन तेषां भाषाकवित्वपाटव सूचितम् । जयपुरशिक्षाविभागा-दुपलब्धसाहित्यशास्त्रिपदका इमे यज्जभाषायाः कवितायामपि निपुणा आसन् । पूर्ववत्-यथा पूर्वं पूर्णजाः कथयन्ति च तथा, भनेन अस्याः कथायाः पारम्परिकीत्वं सूचितम् । स्वरयन्धेन एकलयेन मुप्रदस्यः कथाप्रक्रमः कथाबन्धो यस्य तस्य । गोपीनाथ-गोकुलनाथ-सीताराम-राजेन्द्र इत्यादि । अर्थवत् अनुगतायम् ॥ ५८ ॥

सो०-श्रीमल्लक्ष्मीनाथ,-मध्यमतनयो विनयवान् ।

श्रीमद्वदरीनाथ,-नामा नन्दति नीतिमान् ॥ ५९ ॥

श्रीमल्लक्ष्मीनाथस्य कनिष्ठपुत्रस्य वंशमुक्त्वा आद्ययोः पुत्रयोर्विषये आह—
श्रीमल्लक्ष्मीनाथस्य मध्यमस्तनय इति । नीतिमान् आचारनीतौ व्यवहारे च
कुशलः ॥ ५९ ॥

वरवैष्टन्दः—

शास्त्रमार्भिकान् कुशलान् बहुलफलासु ।

वदरीनाथपितृव्यान् स्तौमि तदाशु ॥ ६० ॥

ज्यौतिषशास्त्रे शिरोमणिसूर्यसिद्धान्तपर्यन्ताध्ययनान्, कान्यसाहित्ययो-
निसर्गमार्भिकान् । चित्र-स्थापत्य-संगीत-मूर्ति-निर्माणादिवहुषु कलासु ६०

सो०-ज्यायान् सुत उदियाय, बुधो द्वारकानाथ इति ।

यस्य विपुलविनयाय, विद्यादिकमभयत्सदा ॥ ६१ ॥

लक्ष्मीनाथस्य ज्येष्ठसुतो द्वारकानाथ इत्युदियाय । यस्य विवादिक् विपु-
लविनयायाभवत् ॥ ६१ ॥

क०-शान्तिचर्ययैव येषां जीवनं व्यतीतमभूद्-

दुःखं न प्रतीतमभूद् भूयो भूरिविभ्रामि
वयसि वियाति शनैस्तावान् शम आसीद्यतः
संपदि विपदि तुल्यभावान् वरिवस्यामि ।

श्रीभागवतादिचर्चाव्ययितसमस्तायुषो
निर्भरनिरस्ताखिलवाञ्छानिहाप्यस्यामि

निखिलनरेषु निरुपाधिनिर्मलाचरणान्

श्रीद्वारकानाथतातचरणान् नमस्यामि ॥ ६२ ॥

भूरि विभ्रमयति संसारे पूर्णयति तादृशं दुःखं येन प्रतीतम् । उपादेन-
रक्षणन्यादिविषयिणी धनचिन्ता वासना च जगति भ्रामयति, पृथक्सर्वं

नासीत्तेषाम् । पूर्वं पितुरधीनमासीद् गृहम्, अनन्तरं तु पुत्रसात्कृतमिति सांसारिकप्रपञ्चस्तैर्नानुभूत इत्यर्थः । शनैर्वयसि गच्छति सति । एतावती शान्तिरासीत्, यद् ग्राभादीनां धनं गृहे आयाति स्म, तस्य सुखमपि नाभवदेवं यदि गृहे भोजनस्याप्यभावोऽभवत्तद्गृहकेशोपि नासीत्, इत्यादिना स्थालीपुलाकन्यायेन संपद्विपदोस्तुल्यभावान् तान् वरिवस्यामि पूजयामि । श्रीभागवतं प्रतिदिनपाठेन कण्ठस्थप्रायमभवत् । अभ्यस्यामि, उत्तमगृहनिवासे उत्तमपत्रपरिधाने भोजनादिषु च तेषां या वान्छा नाभवत्तामिदानीं सूक्ष्मविचारेण स्थिरीकरोमि, निरीहत्वात्तेषाम् ॥ ६२ ॥

दो०—ज्येष्ठस्तत्तनयो हि यो रमानाथ इति भाति ।

ज्येष्ठः स हि मे सोदरो वर्णनमिदमुपयाति ॥ ६३ ॥

संप्रदायसिद्धान्तानुसारं श्रीमद्भागवत—

गीतादिकथां तामवधार्य परं ग्रीयतां

यन्निर्मितशुद्धाद्वैतदर्शनादिग्रन्थान् वीक्ष्य

वेदान्तविमर्शनादिवैदुष्यं प्रतीयताम् ।

स्वाभाविकसरसकवित्वात्कमनीयः सतां

भाषणैः सभासु स्तवनीयः सोयमीयतां

मोहमयीमण्डितमहिममहनीयतमः

पण्डितश्रीरमानाथशास्त्री परिचीयताम् ॥ ६४ ॥

विशिष्टाद्वैतवादिनामिदमत्र मतम्, अद्वैतवादिनः शाङ्करास्त्वेवमभिप्रयन्ति शुद्धाद्वैतवादिनो बालुभास्त्वेवं साधयन्तीत्यादि पृथक् पृथक् संप्रदाय-सिद्धान्तानामनुसारम् श्रीमद्भागवतस्य गीताया अन्येषां च भक्तिविषयपोषकाणां, धर्मग्रन्थानां कथाम् । यथा एत जयपुरे श्रीभागवतस्य गीतायाश्च कथा पूर्वविशेषणविशिष्टा आबिता । इमे ग्रन्था अध्यावधि प्रकाशिताः—

शुद्धाद्वैतदर्शनम् (भागद्वयम्, हिन्दीभाषायां यत्र संप्रदायसिद्धान्ताः प्रकाशिताः), श्रीमद्बालुभाचार्यस्य षोडशग्रन्थानां हिन्दी भाषानुवादः, सेवा-

कौमुदी-गीतातात्पर्य-न्यासादेशादिभाषान्तरम्, छान्दोग्योपनिषद्भाष्यम् (संस्कृते), स्तुतिपारिजात, दर्शनादर्श, रासलीलाकाव्यम्, दु खिनी बाला (संस्कृतोपन्यास) । शुद्धाद्वैतसिद्धान्तसार, श्रीमद्ब्रह्मभाष्य (जीवन-चरितम्), राधाकृष्णतावम्, ब्रह्मसंबन्ध, भादयो ग्रन्था हिन्दीभाषायाम् । शुद्धाद्वैतदर्शन-छान्दोग्योपनिषद्भाष्यप्रभृतिभि-ग्रन्थैर्वेदान्तविचारे तस्य पाण्डित्यं बुध्यताम् ।

तेषां कविता स्वाभाविकी एव विलोक्यते । यदा हि ग्रन्थानां यथावदभ्य-यनं न कृतं तदैव कवितायां साधीयसीं प्रवृत्तिरासीत्सा च कविता सरसा भवति । विना हि पूर्वप्रतिभा न भवत्यनुपहसनीया कवितेति स्वाभाविकस-रसकवित्वात्सतामभिलषणीयम् । एतन्निर्मितं रासविलासं, दु खिनी बाला चेति पद्यगद्यमयं काव्यद्वयं जयपुरापुरा प्रचारिते संस्कृतरत्नाकरेऽज्ञातं प्रकाशितम् । अन्यान्यानि च समये समये 'मङ्गलाशासन' प्रभृति लघुपुस्तकेषु तदीयकाव्यानि प्रकाशितानि । मोहमयीनगरे स्वपाण्डित्यवैभवेन मण्डितो यो महिमा तेन श्लाघनीयतमः । मोहमयीसदृशे सुदूरदेशेषु स्वगुणगरिण्या रयाततम इत्यर्थं ॥ ६४ ॥

दो०-तत्तनुजो ब्रजनाथ इति स्वरिसरणिमनुयाति ।

इंग्लिशसंस्कृतकृतमुखो लेखपटुः प्रतिभाति ॥ ६५ ॥

तस्य रमानाथशास्त्रिण पुत्रः । कृतमुखः कुतलः । लेखेषु सामायिकार्ह-न्दीपत्रेषु प्रकाशनीयेषु निबन्धेषु पटुः । 'ब्रजनाथरमानाथशास्त्री' इति नाम्ना 'माथुरी'प्रभृतिपत्रेषु प्रकाश्यन्ते तल्लेखाः । 'श्रीमद्ब्रह्मभाष्यं' और उनक 'सिद्धान्त'नामको विशिष्टो ग्रन्थो ज्ञानेन निर्माय पुष्टिमागसिद्धान्तकायां लया-व्यकाशितः । अयं हि वैद्यनाथीयविद्यालयेन पाठ्यापुस्तकव्यवस्था निधारितः ॥ ६५ ॥

लघुद्वारकानाथबुधतनयो ननु योऽजल्पि ।

मण्डनकविकुलमन्दिरे स हि सकलः समकल्पि ॥ ६६ ॥

अजल्पि कथितः । मण्डनकविगृहे समकल्पि, दत्तकृतेन नियमितः ॥ ६६ ॥

लुण्ठकलोकविलुण्ठिते केवलनिलये नाम ।

पितामहोद्योगाद्दहो स्वत्वं सोधिजगाम ॥ ६७ ॥

केवलनिलये वस्त्रभागद्वादिसामग्रीशून्ये गृहे । तत्र हि संनाजेन्यपि
क्रीत्वा स्थापिताभूदित्यत्र नातिशयोक्तिः ॥ ६७ ॥

यद् गृहमंशीकृतमभूदंशीकरकमलेन ।

तस्मिन् तृणमपि संभवेदिति मान्यं यत केन ॥ ६८ ॥

अंशीकृत स्वभागभुक्तादेन निर्धारितम् । वंशी वसतिवास्तव्यो वंशीधरः
॥ ६८ ॥

केशवकेशविपाटकं वंशिनमिममनुमात ।

'सतृणमत्ति' दृष्टान्तमिव मूर्तिमन्तभवयात् ॥ ६९ ॥

केशानामपि लुञ्जकं सर्वस्वापहारकमित्यर्थः । कौमुदीस्थस्य 'तृणमप्यप-
रित्यज्य सतृणमत्ति' इत्यस्य मूर्तिमन्तं दृष्टान्तमिव अवयात्त जानीत ॥ ६९ ॥

अप्रबन्धनिर्वन्धमथ ऋणदृढबन्धमवाप्य ।

पङ्कमग्रतां सर्वथा ग्रामगणः समवाप ॥ ७० ॥

निर्यन्धम् प्रतिबन्धम् । ऋणकृतम् उद्यतेः दृढ प्रतिबन्धनं च प्राप्य ॥७०॥

निःसंकोचं सर्वतोप्युत्कोचं परिगृह्य ।

द्विगुणं त्रिगुणं कृतमृणं सचिवैर्मिथो विगृह्य ॥ ७१ ॥

मिथः कुटुम्बसम्बन्धिभिः साकं, तथा परस्पर कलहश्च ॥ ७१ ॥

अर्दाधिकहीनो ह्यभूदायो, व्ययस्त्ववर्द्धि ।

लुण्ठाकाधिष्ठितमभूद् गेहं विपिनस्पद्धि ॥ ७२ ॥

एवमायमुखमर्द्धने व्ययविवर्द्धनेऽहेतु ।

उपविशतिसाहस्रकं किमृणं सहजमपैतु ? ॥ ७३ ॥

भायस्स मुस्त्रानां द्वाराणां मर्द्धने प्रतिरोधने सति । अहेतु (क्रियाविशेष-
णम्) । विशतिसहस्रसंनिहितम् ॥ ७३ ॥

यानि राजमुद्राङ्कितान्यवनीशैरार्प्यन्त ।

तानि दानपत्राण्यपि न्यासीकृतानि हन्त ॥ ७४ ॥

दानपत्राणि ग्रामदानपत्राणि (पत्र) । आर्प्यन्त अर्पयन्त ॥ ७४ ॥

मण्डनकुलनौका प्रकटमेवं भ्रमिमुखमाप ।

पितामहं मातुलमयं कर्णधारमध्याप ॥ ७५ ॥

भ्रमिसुखं आव्रतंमुखम् (भँवर) । अयं पितामहं मातुलं च कर्णधारं
माप ॥ ७५ ॥

पितामहैराश्वास्य स हि विद्यायां समयोजि ।

निजमृणमनुपादाय वत तद्वृणशोधनेऽयोजि ॥ ७६ ॥

अभियोगादिद्वारा संजातं सुन्दरलालोपरिभवं स्वीयमृणम् संपूर्णम् भगृ-
हीत्वा (किञ्चिदंशतो गृहीत्वा) । तस्य मञ्जुनाथस्य ऋणशोधने । अयोजि
युज्यते स्म ॥ ७६ ॥

क०—काशीनाथशास्त्रिभिः प्रदर्शितप्रथमपथो

वद्विंतमनोरथोऽनुमेने तत्प्रशासनं

कौमुदीं मनोरमां सरत्तमथ शेखरं च

श्रीमद्हरिदत्तेभ्यः पपाठ दृढितासनम् ।

मञ्जुनाथ एष लक्ष्मीनाथशास्त्रिसविधतोपि

शेखरेथ कौमुद्यां विवेद वादशासनम्

एवं लक्ष्मीनाथशास्त्रिचरणानुकम्पायला-

द्भाष्यावधि संपादयामास शब्दशासनम् ॥ ७७ ॥

काशीनाथशास्त्रिणां परिचयो जयपुरपण्डितवर्णने द्रष्टव्यः । प्रदर्शितः
प्रथमः पन्था मार्गो यस्मै सः । सिद्धान्तकौमुदीम्, शब्दरत्नसहितां मनोरमां
च । शेखरं परिभाषेन्दुशेखरम् । श्रीहरिदत्तसर्माणो मथिल्ला जयपुरराजगुरुवः
पूर्वं राजकीयसंस्कृतकालेने व्याकरणद्वितीयाध्यापका अभूवन् । व्याकरणा-

तिरिक्तं कान्यसाहित्यादिष्वपि कृतमुखानां वेपामनुजाश्चन्द्रदत्तशर्माणः
साग्रतं व्याकरणाध्यापनप्रधानपदमधितिष्ठन्ति, यत्परिचयः पूर्वं दत्तः ।
दत्तं भासनं यस्मिन् कर्मणि यथा भवति तथा । वादशासनं दास्यार्थप्रक्रियां
जटाजूटादिदीक्षाग्रन्यपरिष्कारमित्यर्थः । संपादयामास अधिजगे । श्रीमच्छ-
र्माणाथशास्त्रिचारणानां श्रीकृष्णशास्त्रिणां च परिचयः पूर्वं द्रष्टव्यः ॥ ७७ ॥

सो०-व्यनयन् गोपीनाथ,-दाधीचाः काव्येष्वसुम् ।

समधिकसदयदृशाऽथ, काव्यसर्म समधोधयन् ॥ ७८ ॥

व्यनयन् शिक्षितमकुर्वन् । नौगल्योपाहाः श्रीगोपीनाथदाधीचाः पूर्वं
राजकीयसंस्कृतकालेजे साहित्यशास्त्रस्य द्वितीयाध्यापका अभूवन् । एतेषाम-
न्वययोजनपाठवं कान्यमर्मपरिज्ञानं च सुप्रसिद्धं जयपुरविद्वत्सु । 'स्वानुभ-
वसारः' 'उपदेशामृतघटी' प्रभृतयस्तद्ग्रन्थाः प्रकाशिताः, 'माधवविजय'
प्रभृतौनि कानिचित्पुस्तकान्यप्रकाशितान्यपि सन्ति । एतेषां तनयाः श्रील-
क्ष्मीनाथदाधीचारस्तस्थाने संप्रति पाठशालायामध्यापयन्ति, यत्परिचयः
पूर्वं दत्तः । समधिकसदयदृशा-अन्यविद्यार्थिनासपेक्षया अधिककरुणाद्दया
दृशा ॥ ७८ ॥

विद्यावाक्पति-मान्य-,मधुसूदनकरुणादृशा ।

सकलसुधीसंमान्य-,सांख्यतत्त्वमयमधिजगे ॥ ७९ ॥

श्रीमन्मधुसूदनचारणानां परिचयोपि पूर्वं दत्तः । सकलसुधीभिः संमान्यं
यात्रांश्चशास्त्रं तत्त्वम् ॥ ७९ ॥

दो०-कृष्णशास्त्रिसविधे सविधि साहित्यं स शिशील ।

श्रुताभ्यासप्रतिभायुता कविता समुन्मिल ॥ ८० ॥

श्रुतेन शास्त्रज्ञानेन-अभ्यासेन कवितानिर्माणपरिश्रमेण, प्रतिभाया च
युता । समुन्मिल अभिगच्छन्नयम् ॥ ८० ॥

पाल्यादेव कवित्वपथपरिचयमयमानायि ।

मातुलैः स महिमाऽतुलैः, तत्त्वमस्य समदायि ॥ ८१ ॥

अयं कविरवपरिचयम् आनादि प्रापितः । महिम्ना अनुकूलरनुपमैः । भक्त
काव्यनिर्माणस्य, तस्य समदायि दत्त प्रबोधितमित्यर्थः ॥ ८१ ॥

क०-भारतमार्तण्डशिष्यवर्यान् प्राच्यचर्याचणान्
वेत्ति बहुविज्ञान् पुष्टिमार्गेषुना धन्येऽहं
शीघ्रकव्युपाधिमाननीयान् शब्दशय्याशालि-
प्रौढरचनायामद्वितीयानद्य मन्वेऽहम् ।
मञ्जुनाथमातुलानमायवत्सलानपि तान्
जाने नयनिस्तुलान् निबन्धे जातिजन्येऽहं
मर्यादानुसारि-सांप्रदायिरूपवर्यान् नदा
श्रीनन्दकिशोरशास्त्रिवर्यान् बहु मन्वेहम् ॥ ८२ ॥

आत्मनः स्थानस्य, प्रतिष्ठायाश्चोचितानि । संघटितानि आयोजितानि ॥८८॥

सम्प्रति गुणगौरवविदो विज्ञाः स्नेहमयन्ति ।

उचराजकीया जना विनयाद्वरिवस्यन्ति ॥ ८९ ॥

राजकीया उचपदाधिकारिणः । परिवस्यन्ति सत्कुर्वन्ति ॥ ८९ ॥

कुटिलोपि च बहिरभिनयन्विनयं संमुखमेति ।

ध्रुवमिदमनुकूले विधौ सर्वं सहजमुदेति ॥ ९० ॥

अन्तः कुटिलोपि बहिर्विनयमभिनयन् नाटयन्संमुखमेति । अनेन विधे-
रानुकूल्यं सूच्यते ॥ ९० ॥

सहृदयमुजनसहायतामाप्य मतिं स दधार ।

नवहिन्दीसाहित्यवरविद्यालयं वमार ॥ ९१ ॥

आ-आप्य, आरूपपूर्वकादाभोतेत्यर्थम् । नवहिन्दीसाहित्य-—'हिन्दीसाहि-
त्यरात्रिपाठशाला'नामको हिन्दीविद्यालय आरूढविद्यालयस्य समीप एव
वर्षाते । अत्र हि हिन्दीसाहित्यसम्मेलनतो नियमितानां 'प्रथमा-मध्यमा-
उत्तमा'-परीक्षाणां प्रथमा नियमानुसारं पाठयन्ते । इत्यधिकं अभ्यासना
अत्र प्रेरणाऽभ्यासयन्ति । तेषु बहव प्रचारितनिकाः । परंप्रयाजयपुरसाध्यता-
प्यस्य शिक्षाविभागद्वारा चत्वारिंशन्मुद्राः प्रतिमासमार्थिकसाहाय्यं सम-
यम् । एतद्ग्रन्थरूपां परिचाटितेन 'कविमण्डलेन' खोप विद्यालयः पूर्वं
प्रतिष्ठापित इति दिङ् ॥ ९१ ॥

सो-—प्राकृतलोकमुख्याय, यस्या रसपाकोऽभवत् ।

संस्कृतपथं निनाय, गाथासप्तशतीं च ताम् ॥ ९२ ॥

प्राकृतभाषानुरागिणां लोकानां मुख्याय यस्या रसपाकोऽभवत् हास्यार्थं
गाथासप्तशतीं संस्कृतपथं संस्कृतभाषायाः मार्गं प्रापयामास । खलु-
अनुवादेन तां संस्कृतनागं आनिनादति भावः । अत्र प्राकृतानां गाय-
यानां जनानां रसनांदां सप्तशतीं, संस्कारनरकृतानां नागरिकाणामुपभोग्यां

चक्रे इदमपि शब्दशक्त्या सूच्यते, तेन च संस्कृतभाषाया अपूर्वोत्कर्षदाय-
करवमभिन्न्यज्यते ॥ ९२ ॥

स हि संस्कृतभाषागहनतच्चाविष्करणाय ।

यद्यत् किञ्चन चरति तद्विदितं स्यादहाय ॥ ९३ ॥

अथवा कृतवान् किं न किं, ? करुणां योऽधिजगाम ।

मण्डनकुलतन्तुः स किल जगन्नियन्तुर्नाम ॥ ९४ ॥

यो मण्डनकुलतन्तुः जगन्नियन्तुः करुणामधिजगाम, स किं किं वा न
कृतवानिति योजना । तद्विस्तरस्त्वग्रे ॥ ९४ ॥

क०-पञ्चनदविश्वविद्यापीठे सर्वमूर्द्धपदं

चरमपरीक्षार्थिषु सोयं समवाप्तवान्

जयपुरराजकीयशिक्षाप्रविभागादथो

व्याकरणे शास्त्रिपदमेव परिलब्धवान् ।

साहित्येपि लेभे क्रमादेव किलाचार्यपदं

रत्नाकरमुत्प्रमदं सोयं संग्रथितवान्

शास्त्रमर्म शीलितवान्, वाग्मिनः प्रकीलितवान्,

वाचमधोन्मीलितवान्, किं वा न कलितवान् ९५

पञ्चनदविश्वविद्यालये चरमपरीक्षार्थिषु (शास्त्रिपरीक्षार्थिषु) सर्वप्रथम-
स्थानम् (First in whole University) । 'संस्कृतनाकर' नामकं
संस्कृतभाषिकपत्रं महामहोपाध्याय पं. गिरिधरशर्मचतुर्वेदेन एतद्ग्रन्थकर्त्रां
घोभाभ्यां दत्तावर्षपर्यन्तं सम्यक् संपाद्यते स्म जयपुरात् । तद्विदानीं कति-
पयवर्षेभ्यः प्रतिरुद्धम् । उद्यमदं यथा स्वात्तया प्रकाशितवान् । वाचं
कवितामयीं वाणीं प्रकटितवान् ॥ ९५ ॥

दो०-राजाङ्गलविद्यालयाध्यापकपदमवाप्त्य ।

माद्यति मानमहीपतेश्छत्रच्छायमवाप्त्य ॥ ९६ ॥

जयपुरराजकीय 'महाराजास कॉलेज' इत्यस्य सस्कृतप्रोफेसरपदम् ।
आभाष्य । छत्रस्य छाया इति छत्रच्छायम् 'विभाषा सेनासुरेति'
क्रीयत्वम् । माघति, सतोपेण प्रसीदति । 'मौज' इति भाषायाम् ॥ ९६ ॥

यः किल मण्डनकुलगृहं व्यभजद्विलसद्वस्ति ।

मञ्जुनाथनामा सपट्टि सोयं संमुखमस्ति ॥ ९७ ॥

विलसन् हस्ती यस्मिन् तत्, ईदृश मण्डनकुलगृहमाश्रयत् । अनेन मण्डन-
कवीन्द्रस्य तादृशमहिमशालित्वमात्मनश्च तत्स्थाने स्थितस्यापि अताद-
शत्व सूच्यते ॥ ९७ ॥

कविजनरङ्गान्निर्भरं मनस्तरङ्गाद्वापि ।

अपट्टु ग्रथितं यत्किमपि, तद्वोऽभिमुखमवापि ॥ ९८ ॥

कविजनाना रङ्गात् अनुरागजनितादभ्यासात् । अपट्टु अप्रौढमसुन्दरमिति
यावत् । ग्रथितं यथाकथञ्चिद् गुम्भितम् (गाठना इति भाषायाम् । अने-
नात्मनोऽशक्तिं प्रकाश्य विनय सूचते ।) य युष्माकम् । अत्रापि प्राप्ति-
तम् ॥ ९८ ॥

मध्यममुत्तममधममिति सन्तस्तद्विमृशन्तु ।

मनोमात्रवेद्येष्वपि च के वाचं नटयन्तु ॥ ९९ ॥

विमृशन्तु समीक्षन्ताम् । मानसमात्रैकवेद्येषु कवित्वगुणपरीक्षादिषु
विषयेष्वपि, वाचं के नटी कुर्वन्तु ? य विषय मन एव बोद्धुं पारयेत्त्र
वाचा कथनेन किं गौरवान्नाति भाष । 'न हि कस्तूरिकाऽऽभोद शपथन
विभाष्यते' ॥ ९९ ॥

सत्सु किमहमात्रेडये गिरं कालिडामस्य ? ।

'वह्नी सिध्यति शुद्धता श्यामिनापि वनकस्य' ॥ १०० ॥

आत्रेडये द्विवारमायतयामि । 'देशे सलक्ष्यते यज्ञा विपुदि श्यामि-
कापि वा' ॥ १०० ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृपा ।
न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेपामनिकुर्वतः ॥ १३

महाकविकालिदासविरचितं

कुमारसंभवम्

श्रीमानन्ददेवापनियन्त्रमदेशपिरजिनया
पञ्जिकाया समेतम्

संपादकः

डॉ. गौतम पटेल